BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI
1930

ISSN 2181-6833

PEDAGOGIK MAHORAT

6(1)
2025

ISSN 2181-6833

ISSN 2181-6883

PEDAGOGIK MAHORAT

Ilmiy-nazariy va metodik jurnal

6-son (2025-yil, iyun)

Jurnal 2001-yildan chiqa boshlagan

Buxoro – 2025

PEDAGOGIK MAHORAT

Ilmiy-nazariy va metodik jurnal
2025, № 6

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi OAK Rayosatining 2016-yil 29-dekabrdagi qarori bilan **pedagogika** va **psixologiya** fanlari bo‘yicha dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo‘lgan zaruriy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan.

Jurnal 2001-yilda tashkil etilgan.
Jurnal 1 yilda 12 marta chiqadi.

Jurnal O‘zbekiston matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasi tomonidan 2016-yil 22-fevral № 05-072-sonli guvohnoma bilan ro‘yxatga olingan.

Muassis: Buxoro davlat universiteti

Tahririyat manzili: 200117, O‘zbekiston Respublikasi,Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko‘chasi, 11-uy.
Elektron manzil: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

TAHRIR HAY’ATI:

Bosh muharrir: Adizov Baxtiyor Rahmonovich– pedagogika fanlari doktori, professor
Mas’ul kotib: Sayfullayeva Nigora Zakiraliyevna – pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Xamidov Obidjon Xafizovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Begimqulov Uzoqboy Shoyimqulovich, pedagogika fanlari doktori, professor
Navro‘z-zoda Baxtiyor Nigmatovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Ibragimov Xolboy Ibragimovich, pedagogika fanlari doktori, professor
Rasulov To‘lqin Husenovich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor
Yanakiyeva Yelka Kirilova, pedagogika fanlari doktori, professor (N. Rilski nomidagi Janubiy-G‘arbiy Universitet, Bolgariya)
Andriyenko Yelena Vasilyevna pedagogika fanlari doktori, professor (Novosibirsk davlat pedagogika universiteti Fizika, matematika, axborot va texnologiya ta’limi instituti, Novosibirsk, Rossiya)
Romm Tatyana Aleksandrovna pedagogika fanlari doktori, professor (Novosibirsk davlat pedagogika universiteti Tarix, gumanitar va ijtimoiy ta’lim instituti, Novosibirsk, Rossiya)
Chudakova Vera Petrovna, psixologiya fanlari nomzodi (Ukraina pedagogika fanlari milliy akademiyasi, Ukraina)
Zotova Firuza Raxmatullovna, pedagogika fanlari doktori, professor (Volgabo‘yi davlat jismoniy tarbiya, sport va turizm universiteti, Rossiya)
Hamroyev Alijon Ro‘ziqulovich – pedagogika fanlari doktori (DSc), professor
Qahhorov Siddiq Qahhorovich, pedagogika fanlari doktori, professor
Mahmudova Muyassar, pedagogika fanlari doktori, professor
Kozlov Vladimir Vasilyevich, psixologiya fanlari doktori, professor (Yaroslavl davlat universiteti, Rossiya)
Tadjixodjayev Zokirxo‘ja Abdusattorovich, texnika fanlari doktori, professor
Amonov Muxtor Raxmatovich, texnika fanlari doktori, professor
O‘rayeva Darmonoy Saidjonovna, filologiya fanlari doktori, professor
Durdiyev Durdimurod Qalandarovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor
Mahmudov Nosir Mahmudovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor
Chariyev Irgash To‘rayevich, pedagogika fanlari doktori, professor
Qiyamov Nishon Sodiqovich, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor
Shomirzayev Maxmatmurod Xuramovich, pedagogika fanlari doktori, professor
Ro‘ziyeva Dilnoza Isomjonovna, pedagogika fanlari doktori, professor
Qurbonova Gulnoz Negmatovna, pedagogika fanlari doktori (DSc)
To‘xsanov Qahramon Rahimboyevich, filologiya fanlari doktori (DSc), professor
Nazarov Akmal Mardonovich, psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
Dilova Nargiza Gaybullayevna, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor
Jumayev Rustam G‘aniyevich, siyosiy fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Abdullayev Mehriddin Junaydulloyevich, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor
Sattorov Anvar Ergashovich, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), professor
Nurulloyev Firuz No‘monjonovich, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Navruz-Zoda Layli Baxtiyorovna, iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Fayziyeva Umida Asadovna, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Xalikova Umida Mirovna, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО
Научно-теоретический и методический журнал
№ 6, 2025

Решением Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан от 29 декабря 2016 года журнал включён в перечень изданий, рекомендованных для публикации научных результатов статей по направлениям «**Педагогика»** и «**Психология»**.

Журнал основан в 2001 году.
Журнал выходит 12 раз в год.

Журнал зарегистрирован Бухарским управлением агентства по печати и массовой коммуникации Узбекистана.

Свидетельство о регистрации средства массовой информации № 05-072 от 22 февраля 2016 г.

Учредитель: Бухарский государственный университет

Адрес редакции: 200117, Узбекистан, г. Бухара, ул. Мухаммад Икбол, 11.
E-mail: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор: Адизов Бахтиёр Рахманович – доктор педагогических наук, профессор
Ответственный редактор: Сайфуллаева Нигора Закиралиевна – доктор философии педагогических наук (PhD)

Хамидов Обиджон Хафизович, доктор экономических наук, профессор
Бегимкулов Узакбай Шаимкулович, доктор педагогических наук, профессор
Навруз-заде Бахтиёр Нигматович, доктор экономических наук, профессор
Ибрагимов Холбой Ибрагимович, доктор педагогических наук, профессор
Расулов Тулкин Хусенович, доктор физико-математических наук, профессор
Янакиева Елка Кирилова, доктор педагогических наук, профессор (Болгария)
Андриенко Елена Васильевна (Институт физико-математического, информационного и технологического образования НГПУ, Новосибирск, Россия)
Ромм Татьяна Александровна (Институт истории, гуманитарного, социального образования ФГБОУ ВО НГПУ, Новосибирск, Россия)
Чудакова Вера Петровна, кандидат психологических наук (Национальная академия педагогических наук Украины, Украина)
Зотова Фируза Рахматулловна, доктор педагогических наук, профессор (Поволжский государственный университет физической культуры , спорта и туризма, Россия)
Хамроев Алижон Рузикулович, доктор педагогических наук (DSc), профессор
Каххаров Сиддик Каххарович, доктор педагогических наук, профессор
Махмудова Муяссар, доктор педагогических наук, профессор
Козлов Владимир Васильевич, доктор психологических наук, профессор (Ярославль, Россия)
Таджиходжаев Закирходжа Абдусаттарович, доктор технических наук, профессор
Аманов Мухтор Рахматович, доктор технических наук, профессор
Ураева Дармоной Саиджановна, доктор филологических наук, профессор
Дурдиев Дурдимурад Каландарович, доктор физико-математических наук, профессор
Махмудов Насыр Махмудович, доктор экономических наук, профессор
Олимов Ширинбой Шарофович, доктор педагогических наук, профессор
Чариев Ирграш Тураевич, доктор педагогических наук, профессор
Киямов Нишон Содикович, доктор педагогических наук, профессор
Шомирзаев Махматмурод Хурамович, доктор педагогических наук, профессор
Рузиева Дилноза Исомжоновна, доктор педагогических наук, профессор
Курбонова Гулноз Негматовна, доктор педагогических наук (DSc), профессор
Тухсанов Кахрамон Рахимбоевич, доктор филологических наук (DSc), профессор
Назаров Акмал Мардонович, доктор психологических наук (DSc), профессор
Дилова Наргиза Гайбуллаевна, доктор педагогических наук (DSc), профессор
Жумаев Рустам Ганиевич, доктор философии политических наук (PhD), доцент
Абдуллаев Мехриддин Жунайдуллоевич, доктор педагогических наук (DSc), профессор
Сатторов Анвар Эргашович, доктор философии педагогических наук (PhD), профессор
Нуруллоев Фируз Нумонжонович, доктор философии педагогических наук (PhD)
Навруз-заде Лайли Бахтиёровна, доктор философии экономических наук (PhD), доцент
Файзиева Умида Асадовна, доктор философии педагогических наук (PhD), доцент
Халикова Умида Мировна, доктор философии педагогических наук (PhD), доцент

PEDAGOGICAL SKILLS
The scientific-theoretical and methodical journal
№ 6, 2025

By the decision of the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated December 29, 2016, the journal was included in the list of publications recommended for publishing scientific results of articles in the areas of «**Pedagogy**» and «**Psychology**».

The journal was founded in 2001.
The journal is published 12 times a year.

The journal is registered by the Bukhara Department of the Agency for Press and Mass Communication of Uzbekistan.

The certificate of registration of mass media № 05-072 of 22 February 2016

Founder: Bukhara State University

Publish house: 200117, Uzbekistan, Bukhara, Muhammad Ikbol Str., 11.
E-mail: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

EDITORIAL BOARD:

Chief Editor: Pedagogical Sciences of Pedagogy, Prof. Bakhtiyor R. Adizov.
Editor: Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD), Nigora Z. Sayfullaeva

Doctor of Economics Sciences Prof. Obidjon X. Xamidov
Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Uzokboy Sh. Begimkulov
Doctor of Economics Sciences, Prof. Bakhtiyor N. Navruz-zade
Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Holboy I.Ibragimov
Doctor of Physical and Mathematical Sciences (DSc), Prof. Tulkin Kh. Rasulov
Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Yelka K. Yanakieva (Bulgaria)
Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Andrienko Yelena Vasilyevna (Russia)
Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Romm Tatyana Aleksandrovna (Russia)
Candidate of Psychology, Vera P. Chudakova (Kiev, Ukraina)
Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Zotova Firuza Raxmatullovna (Russia)
Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Prof. Alijon R. Hamroev
Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Siddik K. Kahhorov
Doctor of Pedagogical Sciences, Prof.M.Mahmudova
Doctor of Psychology, Prof. Vladimir V. Kozlov (Yaroslavl, Russia)
Doctor of Technical sciences, Prof. Zakirkhodja A. Tadjikhodjaev
Doctor of Technical sciences, Prof. Mukhtor R.Amanov
Doctor of Philology, Prof. Darmon S. Uraeva
Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Prof. Durdimurod K. Durdiev
Doctor of Economics, Prof. Nasir N. Mahmudov
Doctor of Pedagogical Science, Prof. Shirinboy Sh. Olimov
Doctor of Pedagogical Science, Prof. Irgash T. Chariev
Doctor of Pedagogical Science, Prof. Nishon S. Kiyamov
Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Maxmatmurod X. Shomirzaev
Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Dilnoza I. Ruzieva
Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Gulnoz N. Qurbonova
Doctor of Philology, Prof. Qahramon R.Tuxsanov
Doctor of Psychology, Prof. Akmal M. Nazarov
Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Prof. Nargiza G. Dilova
PhD in Political Sciences, Doc. Rustam G.Jumaev
Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Prof. Mekhriddin J. Abdullaev
PhD in Pedagogical Sciences, Prof. Anvar E. Sattorov
PhD in Pedagogical Sciences, Firuz N. Nurulloev
PhD in Economics Sciences, Doc. Layli B. Navruz-zade
PhD in Pedagogical Sciences, Doc. Umida A. Fayzieva
PhD in Pedagogical Sciences, Doc.Umida M. Khalikova

MUNDARIJA

	Familiya I.Sh.	Mavzu	Bet
DOLZARB MAVZU			
	QARSHIBOYEVA Gulnoza Abduqodirovna	Psixologik xizmat va jinsga asoslangan terapiya usullarining o‘smirlar suiqasdiga qarshi samaradorligi	8
PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA			
	ABDIEVA Saltanat Patullayevna	Pedagogik sinflarda o‘quv jarayonida o‘quvchilarning kasb kompetentligini takomillashtirish	13
	ABDIRAIMOVA Gulrux Samad qizi	Kognitiv faoliyat tushunchasining mazmun-mohiyati va uning psixologik-pedagogik asoslari	17
	ABDUMURADOVA Feruza Nuriddin qizi	Ota-onalarning hissiy intelekti va bolalar rivojlanishiga ta’siri	21
	АЛЛАМУРАДОВА Хурлиман Нуриллаевна	Критическое мышление и критическая педагогика: различия, сходства и образовательные последствия	26
	BARATULLAYEVA Dilnoza Xabibullo qizi	Ajrashgan ayollarda psixologik ruhiy holat	32
	ERGASHOVA Muxlisa Azizjon qizi	Liderlik tushunchasi va lider shaxsning psixologik talqini	36
	ESHMURADOVA Shoxsanam Shuhrat qizi	O‘smirlarda ijtimoiy moslashuv buzilishining psixologik xususiyatlari	40
	ESHNAZAROV Murod Karimovich	Germenevtik yondashuv asosida bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning refleksiv texnologiyasi	44
	ESHQUVVATOV Ulug‘bek Abdulla o‘g‘li	Talabalarning muhandislik ijodkorligini shakllantirishda tizimli fikrlashga o‘rgatish	51
	RUZIYEV Davron Yuldashevich, MIRSHAYEV Ulug‘bek Muzafarovich	Xalq qo‘shiqlari vositasida muammoli ta’limni tashkil etishning psixologik-pedagogik asoslari	56
	KORAYEVA Latifa Zarifovna	O‘quvchilarda o‘quv motivatsiyasini shakllantirishning shaxsiy identifikatsiya omillari	60
	NAZAROVA Gulbahor Pirmanovna, KUNTO‘G‘DIYEVA Inobatxon G‘ofurovna	Overview of the history of DOK the difference between it and bloom’s taxonomy	64
	MAXMUDOVA Zebiniso Maqsudovna	Педагогические возможности развития деонтологической компетентности будущих учителей воспитания	69
	NUTFULLOYEVA Zarnigor Sa’dullo qizi	Kitobxonlik madaniyatini rivojlantish orqali kommunikativ qobiliyatini takomillashtirish	74
	PARDAYEVA Ra’no Eshboyevna	Ta’lim jarayonida loyihaviy yondashuv asosida talabalarda deontologik madaniyatni takomillashtirishning metodlari	78
	QORYOG‘DIYEV Sherzod Shuxrat o‘g‘li	Ota-onalar infantilligini ijtimoiy-psixologik tadqiq etish jabhalari	83
	QURBONOV Jo‘rabek Sharipovich, NISHONBOYEV Muxiddin Xamidovich	Taktika fani mashg‘ulotlarida kursantlarning ko‘nikmalarini oshiruvchi interfaol metodlarni qo‘llash	91
	RASHIDOVA Madina Raxmatovna	Kreativ fikrlovchi yoshlar salohiyatini oshirishning obyektiv zarurati va subyektiv asoslari	96
	RAYIMOVA Nigina Bobonazarovna	Xorijiy davlatlarda ekologik ta’lim-tarbiyaning o‘rni (Germaniya, Shvetsiya va Finlyandiya tajribalari	100

		asosida)	
	RUSTAMOVA Manzura Ne’matjanovna	Keksalik davridagi shaxslarning ta’limi psixologik va ijtimoiy aspektlarda	104
	TOSHPO‘LATOV Anvar Shokir og‘li	Oilaviy munosabatlardagi bag‘rikenglikning profilaktika inspektorlari faoliyatiga ta’sirining psixologik xususiyatlari	108
	TUROPOVA Ma’mura Safar qizi	Bo‘lajak maktabgacha ta’lim pedagoglarining kasbiy faoliyatga psixologik tayyorgarligini shakllantirish yo‘llari	112
	TUXLIYEV Muslimbek Sherzod o‘g‘li	Mehnat ta’limi o‘qituvchisi faoliyatini nazorat qilish – pedagogik muammo sifatida	116
	USMONOVA Oydin Sherali qizi	Talabalarning tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini takomillashtirish - dolzarb pedagogik muammo sifatida	121
	VOXOBOV Nuriddin G‘ofurjon o‘g‘li	Integrativ yondashuv asosida bo‘lajak ofitserlarning profayling kompetensiyalarini rivojlantirish texnologiyasi	125
	NURILLAYEV Samad Safarovich, XAKIMOVA Ma’mura Muxammadiyevna	Gemifikatsiya asosida informatika darslarini tashkil etishda o‘qituvchini tayyorlashning ilmiy-metodik asoslari	130
	XAYRULLAYEV Qodir Zarfulla o‘g‘li	Talabalarda frustratsiya holatini yuzaga keltiruvchi nizoli vaziyatlarga nisbatan tolerantlik namoyon bo‘lishining psixologik xususiyatlari	136
	XURSANOV Omadbek Ulug‘bek o‘g‘li	Yosh oilalarning psixologik moslashuvi: muammolar va ularni bartaraf etish yo‘llari	140
	XUSHVAQTOV Umar Norqobilovich	Imperativ algoritmik tafakkurni rivojlantirishga metodik yondashuvlarning tahlili	145
	YULDASHEVA Maloxat Erkinovna	Zamonaviy pedagogik jarayonda pedagogning kasbiy kompetentligi tushunchasi	151
	АЛИЖОНОВ Азизжон Турсуналиевич	Ички ишлар органлари ходимларини касбий тайёрлашда ўқотар қуроллардан фойдаланиш педагогик муаммо сифатида	155
	ХАЙИТОВА Шаҳноза Данияровна, АЛЛАЗОВ Искандар Салаҳ ўғли	Кредит-модул муҳитида талабалар мустақил ишларининг ташкилий тузилмаси	161
	НАЖМИДДИНОВА Ёқутхон Рухиддиновна	“Dakum” методи асосида бўлажак мутахассисларни метапредмет компетенцияларни ривожлантириш	166
	ТАНИБЕРДИЕВ Акмал Абдуганиевич	Кўзи ожиз ўқувчилар учун модулли дастурларни ишлаб чиқишнинг методикаси	170
	ШАМСИДДИНОВА Мехрибон Фахриддиновна	Инновационные технологии как средство совершенствования коммуникативной компетенции	174
	BOBOYEVA Umida Baxshulloyevna	Uzoq muddat davolanayotgan boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining tassavvur doirasini kengaytirish orqali nutq boyligini o‘stirish	179
	FAYZULLAEVA Xolida Axmadjon qizi	Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida fanlarni integrativ o‘qitishga metodik tayyorgarligini takomillashtirish	184
	HAMROYEV Sobirjon Husenovich	Fan to‘garaklarini talabalarning tadqiqotchilik rivojiga ta’siri	188
	KADIROV Rashid Xamidovich	Bokschi va voleybolchi talabalarning tanqidiy fikrlash darajasi va akademik o‘zlashtirishining	192

		qiyosiy tahlili	
	MAMASADIKOVA Nodira Olimovna	Ta’lim jarayonida o‘spirinlardagi aybdorlik hissini bartaraf etishning psixologik aspektlari	200
	AXMEDOV Akmal Yusufovich	Kommunikativ refleksiya bo‘lajak pedagoglarning kommunikativ kompetentligini takomillashtirish strategiyasi sifatida	204
	OTEPBERGENOV Jetkerbay Sakbergenovich	Kredit-modul tizimida intellektual ko‘nikmalarni shakllantirishning psixologik-pedagogik asoslari	208
	XAITOVA Yulduz Saitovna	O‘qituvchilar va talabalar o‘rtasidagi ziddiyatlarni konstruktiv boshqarish	213
	XIDIROVA Umida Erkin qizi	Tanqidiy yondashuv asosida talabalarda axborot madaniyatini shakllantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari	218
	BERDIYEVA Gulobod Shonazarovna	Talabalarning ijtimoiy-madaniy faoliyatida ijodiy salohiyatni rivojlantirishning nazariy asoslari	222
	NARBASHEVA Mexri Achilovna	Talabalarda tanqidiy fikrlash orqali to‘g‘ri qaror qabul qilish ko‘nikmasini shakllantirish	226
	G‘ANIJONOVA Dilafruz Noiljon qizi	“O‘zbekistonning eng yangi tarixi” fanini o‘qitish metodikasini takomillashtirish – pedagogik zaruriyat sifatida	230
	MO‘YDINOVA Shoxsanam Doniyorbek qizi	Pedagogika oliy ta’lim talabalarida kasbiy pedagogik imijni rivojlantirish	237
	XOLTURAYEV Asqarjon Panjiyevich	O‘qituvchilarning kreativ fikrlashini shakllantirish pedagogik muammo sifatida	241
	САЛИХОВ Шохрух Мансурович	Социально-психологические характеристики формирования личностных качеств будущих учителей физической культуры	246
	SHARIPOVA Zilola Sharofitdin qizi	Tarbiya faniga oid pedagogik atamalar lug‘atini tuzishning lingvo-didaktik asoslari	249
	CHORIYEVA Feruza Amrullayevna, NAYIMOVA Aziza Dilmurot qizi	Zamonaviy o‘qituvchining shaxsiy sifatlari va unga qo‘yilgan talablar	253
	AXBUTAYEVA Feruza G‘ofurovna	Malaka oshirish jarayonida pedagog kadrlarning kasbiy rivojlanishida uzluksiz diagnostikaning ahamiyati	257
	JUMAQULOVA Zilola Shuhrat qizi, NORQULOVA Zebiniso Hamza qizi	O‘quvchilarning mantiqiy fikrlashini rivojlantirishga mo‘ljallangan didaktik o‘quv vositalarining pedagogik muammolari	262
	MELSOV Anzor Bahrom o‘g‘li	O‘smir yoshdagi o‘quvchilarda deviant xulq-atvor rivojlanishini oldini olish profilaktikasi	266
	OLIMOVA Zarina Ro‘zmurotovna	Bo‘lajak tarbiya fani o‘qituvchilarini axborot olish kompetentligini rivojlantirishning pedagogik asoslari	271
	АХМЕДОВ Муроджон Убайдуллаевич	Мактаб директорларининг бошқарув кўникмаларини ривожлантириш: мактаб таълими сифатини ошириш омили сифатида	276
	SHOMIRZAYEV Maxmatmurod Xuramovich	Axborot muhitida bo’lajak muhandislarni kasbiy ko’nikmalarini rivojlantirish	280

DOLZARB MAVZU

PSIXOLOGIK XIZMAT VA JINSGA ASOSLANGAN TERAPIYA USULLARINING O‘SMIRLAR SUIQASDIGA QARSHI SAMARADORLIGI

Qarshiboyeva Gulnoza Abduqodirovna,
Jizzax davlat pedagogika universiteti,
psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Mazkur maqolada o‘smirlik davridagi suitsidal xatti-harakatlarning oldini olishda psixologik yordam va jinsga asoslangan terapiya usullarining ahamiyati batafsil tahlil qilinadi. O‘smirlik davri inson hayotining eng muhim, ammo murakkab bosqichlaridan biri bo‘lib, bu davrda o‘smirlar jismoniy va ruhiy o‘zgarishlarga duch keladilar, shu jumladan, hissiy beqarorlik va stressga moyillik ham yuzaga keladi. Ushbu maqola o‘smirlik davrining psixologik xususiyatlarini, o‘smirlarning ruhiy salomatligi bilan bog‘liq muammolarni va jinsiy tafovutlarni yoritadi. Shuningdek, o‘smirlar orasida suiqasdga moyil bo‘lishi mumkin bo‘lgan sabablar va holatlar tahlil qilinadi. Jinsga asoslangan psixoterapevtik yondashuvlar, xususan, kognitiv-behavioral terapiya va stressni boshqarish usullarining samaradorligi ko‘rib chiqiladi. Maqolada psixologik yordamning o‘smirlarning hissiy va psixologik farovonligini yaxshilashdagi ahamiyati va jinsga asoslangan terapiya usullarining o‘smirlar uchun moslashuvi, ular bilan ishlashda qanday yondashuvlar samarali ekanligi haqida amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi. Tahlillar natijalariga asoslanib, o‘smirlarning ruhiy salomatligini qo‘llab-quvvatlash va suiqasdlarning oldini olishda psixologik yordam va jinsga asoslangan terapiya usullarini yanada takomillashtirish va amaliyotga joriy etish zarurligi haqida xulosa qilinadi.

Kalit so‘zlar: *o‘smirlar, suitsidal xulq, psixologik yordam, jinsga asoslangan terapiya, ruhiy salomatlik, kognitiv-behavioral terapiya, empatiya, stressni boshqarish.*

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ СЛУЖБ И МЕТОДОВ ГЕНДЕРНОЙ ТЕРАПИИ В ПРОФИЛАКТИКЕ САМОУБИЙСТВ СРЕДИ ПОДРОСТКОВ

В данной статье подробно анализируется значение психологической помощи и гендерно-ориентированных методов терапии в предотвращении суицидального поведения в подростковом возрасте. Подростковый возраст - один из самых важных, но сложных этапов жизни человека, в течение которого подростки сталкиваются с физическими и психическими изменениями, включая эмоциональную нестабильность и склонность к стрессу. Эта статья освещает психологические особенности подросткового возраста, проблемы, связанные с психическим здоровьем подростков, и гендерные различия. Также анализируются причины и обстоятельства, которые могут привести к суицидальным наклонностям среди подростков. Рассматривается эффективность гендерно-ориентированных психотерапевтических подходов, в частности, когнитивно-поведенческой терапии и методов управления стрессом. В статье разрабатываются практические рекомендации о важности психологической помощи в улучшении эмоционального и психологического благополучия подростков, адаптации гендерно-ориентированных методов терапии для подростков, а также о том, какие подходы эффективны при работе с ними. На основе результатов анализа делается вывод о необходимости дальнейшего совершенствования и внедрения в практику методов психологической помощи и гендерно-ориентированной терапии для поддержки психического здоровья подростков и предотвращения суицидов.

Ключевые слова: *подростки, суицидальное поведение, психологическая помощь, гендерно-ориентированная терапия, психическое здоровье, когнитивно-поведенческая терапия, эмпатия, управление стрессом.*

EFFECTIVENESS OF PSYCHOLOGICAL SERVICES AND GENDER THERAPY METHODS IN PREVENTING SUICIDE AMONG ADOLESCENTS

This article provides a detailed analysis of the importance of psychological support and gender-oriented therapy methods in preventing suicidal behavior during adolescence. Adolescence is one of the most important yet complex stages of human life, during which young people experience physical and mental changes, including emotional instability and a proneness to stress. This article explores the psychological characteristics of adolescence, issues related to adolescents' mental health, and gender differences. It also examines the causes and circumstances that can lead to suicidal tendencies among adolescents. The effectiveness of gender-oriented psychotherapeutic approaches, particularly cognitive behavioral therapy and stress management techniques, is evaluated. The article offers practical recommendations on the

importance of psychological support in improving adolescents' emotional and psychological well-being, adapting gender-oriented therapy methods for adolescents, and identifying effective approaches for working with them. Based on the analysis results, the article concludes that it is necessary to further refine and implement psychological support methods and gender-oriented therapy to promote adolescents' mental health and prevent suicide.

Keywords: *adolescents, suicidal behavior, psychological support, gender-oriented therapy, mental health, cognitive-behavioral therapy, empathy, stress management.*

Kirish. O‘smirlik davri inson hayotining o‘ta muhim, dinamik va hissiyotlarga boy bosqichidir. Bu davrda shaxsda jismoniy, hissiy, psixologik va ijtimoiy jihatdan ko‘plab o‘zgarishlar yuz beradi. Shu sababli, aynan o‘smirlik davri ruhiy salomatlik nuqtayi nazaridan xavfli bo‘lishi mumkin. Bu yoshdagi shaxslar o‘zlikni anglash, mustaqillikka intilish, oila va ijtimoiy bosimlar, tengdoshlar bilan munosabatlar, kelajak haqidagi noaniqliklar ta’sirida ruhiy inqirozlarga duch kelishadi. Bu holatlar, afsuski, ba’zida o‘z joniga qasd qilish — suitsidal xulqqa olib keladi.

Bugungi kunda suiqasd o‘smirlar orasida eng xavfli ijtimoiy-psixologik muammolardan biri hisoblanadi. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (JSST) ma’lumotlariga ko‘ra, har yili 15-19 yosh oralig‘ida bo‘lgan minglab o‘smirlar hayotini suitsid sababli yo‘qotmoqda. Shu bois, ushbu yoshdagi shaxslar bilan ishlashda psixologik yordam va ayniqsa jinsga moslashtirilgan terapiya usullarining o‘rni beqiyosdir.

Mazkur maqolada psixologik yordam va jinsga asoslangan yondashuvlar orqali o‘smirlarning suitsidal xulqini oldini olishga qaratilgan yondashuvlar, terapiya usullari, ularning samaradorlik darajalari va amaliy tavsiyalar atroflicha tahlil qilinadi.

O‘smirlik davri insonning o‘sish va rivojlanishining eng muhim, ammo murakkab bosqichlaridan biri hisoblanadi. Bu davrda o‘smirlar jismoniy, ruhiy va hissiy o‘zgarishlarni boshdan kechiradilar. Suitsidal xatti-harakatlar, ya’ni o‘z joniga qasd qilishga urinish yoki fikr yuritish, o‘smirlarning ruhiy holati bilan bevosita bog‘liqdir. O‘smirlar orasida suiqasdga moyillikni keltirib chiqaradigan sabablar bir nechta asosiy omillarni o‘z ichiga oladi. Bu omillarni biologik, psixologik, ijtimoiy va genderga asoslangan deb ajratish mumkin.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Biologik omillar, ya’ni o‘smirlarning jismoniy va neyrobiologik holati, suiqasdga moyillikni kuchaytiruvchi asosiy faktorlar hisoblanadi. Ushbu omillar genetik va neyrobiologik faktorlarni o‘z ichiga oladi:

Ba’zi tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, suiqasdga moyillik oilada o‘zgacha tarixi bo‘lgan kishilarda ko‘proq uchraydi. Genetik omillar orqali suiqasdga moyil bo‘lish holatlari o‘rganilgan, va agar biror oilada avvalgi avlodlarda suiqasdga urinish holatlari bo‘lgan bo‘lsa, bu o‘smirlarning ham shu kabi xatti-harakatlarga moyil bo‘lishi mumkin.

O‘smirlik davrida miya va nerv tizimining rivojlanishidagi o‘zgarishlar, ayniqsa, serotonin va boshqa neyrotransmitterlar darajasidagi o‘zgarishlar, depressiv holatlar, tashvish va o‘zini past baholash kabi psixologik holatlarni yuzaga keltirishi mumkin. Serotonin yetishmovchiligi, masalan, odamning ruhiy holatini boshqarishda muammolarni keltirib chiqaradi va bu o‘smirni suiqasdga urinishga undashi mumkin.

O‘smirlarning psixologik holati va ichki dunyosi suiqasdga moyillikni belgilovchi eng muhim omillardan biridir. Psixologik holatlar va o‘smirlarning ruhiy salomatligi ularning o‘z joniga qasd qilishga bo‘lgan istagini shakllantirishi mumkin:

O‘smirlar orasida depressiya keng tarqalgan ruhiy kasalliklardan biridir. Depressiv holatdagi o‘smirlar o‘zlarini befoyda, yolg‘iz va umidsiz his qilishadi. Bu holatlarda o‘z joniga qasd qilishni o‘ylash yoki urinish xavfi oshadi.

Tashvish, doimiy xavotir va bezovtalik o‘smirlarning ruhiy holatini og‘irlashtiradi. Ular o‘zlarini boshqarishda qiyinchiliklar sezadilar va bu ularni o‘z joniga qasd qilishga undashi mumkin. O‘smirlik davrida o‘z-o‘zini baholash, o‘ziga bo‘lgan ishonch juda muhim rol o‘ynaydi. Past o‘z-o‘zini baholash, o‘smirni o‘zligini yo‘qotishga va stressni samarali boshqarishning qiyinlashishiga olib keladi. Bu holat o‘z joniga qasd qilishni o‘ylashni kuchaytiradi.

O‘smirlar ko‘pincha oilaviy, ijtimoiy yoki maktabdagi bosimlar tufayli kuchli stressga duch keladilar. Stressni samarali boshqarolmaslik ularni ruhiy beqarorlikka olib kelishi va o‘z joniga qasd qilishni o‘ylashlariga sabab bo‘lishi mumkin. O‘smirlar o‘zlarini boshqalardan ajralgan va yolg‘iz his qilishlari mumkin. Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlovning etishmasligi, o‘smirning o‘zini jamiyatda yolg‘iz va umidsiz his qilishiga olib keladi. Yolg‘izlik va psixologik izolyatsiya suiqasdga olib keluvchi asosiy omil hisoblanadi.

Ijtimoiy omillar o‘smirlarning ruhiy salomatligiga katta ta’sir ko‘rsatadi. Oilaviy va ijtimoiy atrof-muhit, o‘smirning o‘z joniga qasd qilishga moyilligini belgilovchi kuchli faktorlardan biridir:

O‘smirlar oila ichidagi doimiy muammolar, zo‘ravonlik, ajrimlar yoki ota-onalarning nomaqbul munosabatlari bilan yashaganda, ularning ruhiy holati buzilishi mumkin. Oila muhitidagi stress o‘smirlarni ruhiy jihatdan zaiflashtiradi va ularni o‘z joniga qasd qilishni o‘ylashga majbur qiladi.

O‘smirlarning qo‘llab-quvvatlovchi tizimiga ega bo‘lmaslik, ularning stressni boshqarishda yordamga muhtojligini bildiradi. Ijtimoiy izolyatsiya, ya’ni odamlar bilan aloqaning cheklanganligi, o‘smirning depressiyasini kuchaytiradi va uni o‘z joniga qasd qilishga olib kelishi mumkin.

Zo‘ravonlikning o‘smirlar uchun salbiy ta’siri katta. Maktabda yoki oilada zo‘ravonlikka duch kelgan o‘smirlar ko‘pincha o‘zlarini himoyasiz his qiladilar va bu ularni ruhiy nuqsonlar va suiqasd fikrlarini keltirib chiqaradi.

Maktabdagi stress, xususan, do‘stlar bilan muammolar, ta’limdagi qiyinchiliklar yoki bullying (tahqirlash va qoralash) o‘smirlarni ruhiy zaiflashtiradi. Maktabda o‘zini past baholash yoki bexosdan hamdardlikdan mahrum bo‘lish, ularni o‘z joniga qasd qilishga olib kelishi mumkin.

Genderga bog‘liq omillar. O‘smirlarning jinsiy farqlari suiqasdga moyillikda ham o‘ziga xos ta’sir ko‘rsatadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, qizlar va o‘g‘il bolalar suiqasdga moyil bo‘lishda turlicha xatti-harakatlarga ega bo‘ladilar:

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, qizlar o‘z joniga qasd qilishga ko‘proq urinishadi. Bunga o‘smir qizlarning hissiy jihatdan beqarorligi va o‘zlarini atrofdagilardan kam baholashlari sabab bo‘ladi. Bundan tashqari, qizlar o‘zining jinsiy kimligini va ijtimoiy roli haqida ko‘proq tashvishlanadilar, bu ularni o‘z joniga qasd qilishni o‘ylashga undaydi.

O‘g‘il bolalar, odatda, suiqasdni yakuniy shaklda amalga oshiradilar, ya’ni o‘z joniga qasd qilishda o‘g‘il bolalar ko‘pincha yanada ekstremal va halokatli usullarni tanlaydilar. Bu holatlarning sababi ko‘proq o‘g‘il bolalar uchun ko‘rsatilgan ijtimoiy kutishlar va hissiy beqarorlikka moyillik bilan bog‘liqdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Psixologik yordam o‘smirlarning ruhiy salomatligini qo‘llab-quvvatlashda muhim o‘rin tutadi. O‘smirlik davri — bu inson hayotida eng murakkab va o‘zgaruvchan davr bo‘lib, ko‘plab ichki va tashqi omillar ta’sirida ruhiy holatni boshqarish qiyinlashadi. Psixologik yordam esa o‘smirlarni o‘z his-tuyg‘ularini anglashga, muammolarni hal qilishga va stress omillarini boshqarishga o‘rgatadi.

Kognitiv-behavioral terapiya, psixologik yordamning asosiy yo‘nalishlaridan biridir. Bu usul o‘smirlarga salbiy fikrlash uslublarini aniqlash va ularni qayta ko‘rib chiqishda yordam beradi. Odatda, o‘smirlar turli xil noqulay hissiyotlar, masalan, xavotir yoki depressiya bilan yuzma-yuz keladilar. Kognitiv-behavioral terapiya orqali ular "Men hech kimga kerak emasman" yoki "Hayotimda hech qanday ma’no yo‘q" kabi salbiy fikrlarni ijobiy alternativalar bilan almashtirishga o‘rganadilar.

Kognitiv-behavioral terapiya jarayoni quyidagi bosqichlardan iborat:

1. Muammo aniqlash: O‘quvchi terapevt bilan birgalikda muammoni aniqlaydi va uni chuqurroq tushunishga harakat qiladi.

2. Fikrlarni tahlil qilish: Salbiy fikrlar va ularning asoslari tahlil qilinadi. O‘quvchi bu fikrlarning haqiqatdan qanchalik to‘g‘ri ekanligini aniqlash uchun savollar berishi mumkin.

3. Alternativ fikrlar shakllantirish: Terapevt yordamida o‘quvchi yangi ijobiy fikrlarni shakllantiradi, bu esa uning hissiyotlariga va xatti-harakatlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

4. Amaliyot va qo‘llash: O‘quvchi yangi fikrlarni amalda qo‘llash uchun harakat qiladi, bu esa uning ishonchini oshirishga yordam beradi.

Dialektik-behavioral terapiya esa emotsional notinchlik, impulsiv xatti-harakatlar va o‘ziga zarar yetkazish kabi holatlar uchun mo‘ljallangan bir usuldur. Dialektik-behavioral terapiya asosan borderline shizofreniya kasalligiga ega bo‘lgan shaxslar uchun ishlab chiqilgan bo‘lsa ham, u kengroq kontekstda ham foydali bo‘lishi mumkin — ayniqsa o‘smirlik davridagi qiyinchiliklar bilan kurashishda.

Dialektik-behavioral terapiyaning asosiy komponentlari quyidagilardan iborat:

1. Emotsiyalarni aniqlash: O‘quvchilar emotsiyalarini tan olishni va ularga nom berishni o‘rganadilar, bu esa ularning hissiyotlarini tushunishga yordam beradi.

2. Emotsiyalarni tartibga solish: Ular emotsiyalarini qanday boshqarishni bilishlari lozim; masalan, stressli vaziyatlarda qanday qilib tinchlanishni yoki yuqori darajadagi hissiyotlarga qanday munosabat bildirish kerakligini bilishlari zarur.

3. Ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirish: Dialektik-behavioral terapiya ijtimoiy munosabatlarni yaxshilashga qaratilgan ko‘nikmalarni ham taqdim etadi; bu orqali o‘smirlar do‘stlik aloqalarini mustahkamlashi mumkin.

4. Mindfulness texnikalari: Dialektik-behavioral terapiya mindfulness prinsiplarini ham ishlab chiqqan bo‘lib, bu texnikalar orqali odamlar hozirgi paytda mavjud bo‘lishni va his-tuyg‘ularini yaxshiroq anglashni o‘rganadilar.

Tahlil va natijalar. Umuman olganda, psixologik yordamning bunday usullari - kognitiv-behavioral terapiya va dialektik-behavioral terapiya - ruhiy salomatlikka oid muammolarni hal qilishda samarali vositalar hisoblanadi. Ular nafaqat qisqa muddatli yechimlarni taklif qiladi, balki uzoq muddatli strategiyalar orqali salbiy fikrlash uslublarini tashlab yuborishga yordam beradi hamda sog‘lom emotsional rivojlanishni qo‘llab-quvvatlaydi.

Jinsga asoslangan terapiya: ayollar va erkaklar uchun yondashuvlar

Ayol o‘smirlar ko‘pincha his-tuyg‘ularini oshkora ifoda etishga moyil, ammo ular yakkalanish, rad etilish va qadrsizlik hissi bilan ko‘proq duch keladilar. Ular uchun samarali bo‘lgan terapiya elementlari:

- Emotsional qo‘llab-quvvatlashni kuchaytirish;
- Guruh terapiyalari orqali ijtimoiy aloqalarni mustahkamlash;
- O‘zini qadrlashga o‘rgatish;
- Oilaviy muloqotni yaxshilash bo‘yicha treninglar.

Erkak o‘smirlar bilan ishlash

O‘g‘il bolalar odatda his-tuyg‘ularni ichki saqlashga, tajovuzkorlik yoki befarqlik orqali emotsiyalarini ifodalashga moyil bo‘lishadi. Ularga mo‘ljallangan yondashuvlar:

- Ochiq muloqotga undovchi interaktiv mashg‘ulotlar;
- Jismoniy faollikka asoslangan terapiyalar (sport, art-terapiya);
- Emotsiyalarni ifodalashni o‘rgatuvchi mashqlar;
- Rol o‘ynash terapiyalari orqali muammolarni qayta ko‘rib chiqish.

Jinsga moslashtirilgan yondashuvlarning samaradorligi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, jinsga moslashtirilgan psixologik yondashuvlar umumiy yondashuvlarga nisbatan ko‘proq samaradorlikka ega:

- Terapiya davomida o‘smir o‘zini tushunilgan va qabul qilingan deb his qiladi.
- Hissiy holatni boshqarish qobiliyati ortadi.
- Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlov kuchayadi.
- Suiqasdga olib keluvchi fikrlar va xatti-harakatlar kamayadi.

Jinsga asoslangan yondashuvlar orqali individual yondashuv kuchayadi. Bu esa suitsidal xavf guruhidagi o‘smirlar uchun ayniqsa muhimdir.

1. Psixologik markazlarda jinsga moslashtirilgan dasturlar ishlab chiqish

Jinsga moslashtirilgan dasturlar, o‘z navbatida, erkaklar va ayollarning psixologik ehtiyojlarini hisobga olgan holda tuzilishi kerak. Bu dasturlar jinsiy identifikatsiya, gender rollari va ijtimoiy kutishlarga doir muammolarni hal qilishda yordam berishi mumkin. Masalan, erkaklar uchun hissiy salohiyatni rivojlantirishga yo‘naltirilgan treninglar tashkil etilishi mumkin, ayollar esa o‘z-o‘zini qadrlash va qaror qabul qilish qobiliyatlarini oshirish uchun qo‘llab-quvvatlash dasturlaridan foydalana olishadi.

Kognitiv Davranish Terapiyasi va dialektik davranish terapiyasi metodlariga urg‘u berilgan interaktiv mashg‘ulotlar o‘tkazish. Kognitiv davranish terapiyasi va dialektik davranish terapiyasi usullari o‘quv jarayoniga integratsiya qilinishi kerak. Ushbu metodlarni o‘rgatadigan seminarlar va interaktiv mashg‘ulotlar o‘tkazish orqali ishtirokchilar stressni boshqarishni, salbiy fikrlarni ijobiylarga aylantirishni va hissiy muammolar bilan kurashishni o‘rganadilar. Misol uchun, rolli o‘yinlar yoki guruh muhokamalari yordamida ishtirokchilar o‘z tajribalari bilan bo‘lishib, bir-biridan yangi strategiyalarni kashf etadilar.

Maktablarda ruhiy salomatlik darslarini joriy etish. Maktablarda ruhiy salomatlik darslari bolalarga stressni boshqarish, hissiyotlarni anglash va ifoda etishda yordam beradi. Ushbu darslarda bolalar turli vaziyatlarda qanday qilib sog‘lom munosabatlarni o‘rnatishni va muammolarini qanday hal qilishni o‘rganadilar. Maktab psixologlari yoki tajribali murabbiylar tomonidan olib boriladigan darslar shuningdek bolalarning ruhiy salomatligini yaxshilashda muhim rol o‘ynaydi.

Oilaviy maslahatlar berish tizimini kuchaytirish. Oilaviy maslahat berish tizimi oilada aloqalarni mustahkamlashga mo‘ljallangan bo‘lishi kerak. Oila a’zolari orasidagi muloqotni yaxshilash uchun turli treninglar va seminarlar o‘tkazilishi mumkin. Bu jarayon nafaqat ota-onalarga balki bolalarga ham qanday qilib bir-birlari bilan samarali muloqot qilishni o‘rganishga yordam beradi, shuningdek oilaviy krizislarni bartaraf etishga ko‘maklashadi.

Samarali yo‘naltirilgan individual terapiya. Har bir insonning muammolari har xil bo‘lishi sababli individual yondashuv juda muhimdir. O‘smirlarning shaxsiy ehtiyoji va his-tuyg‘ulariga mos keladigan terapiya rejalarini tuzishda psixologlarning professional yordami zarurdir. Individual terapiya orqali har bir o‘smirning xususiyatlariga qarab maxsus strategiyalar ishlab chiqiladi; bu esa ularning ichki resurslarini ochishga va rivojlantirishga yordam beradi.

O‘smirlik davridagi suitsidal holatlar ko‘plab psixologik va ijtimoiy omillar bilan bog‘liq. Ushbu muammoga qarshi samarali kurashish vositalaridan biri sifatida psixologik yordam va jinsga asoslangan terapiya usullari alohida o‘rin tutadi. Kognitiv-behavioral terapiya, dialektik terapiya, jinsga moslashtirilgan

individual yondashuvlar o‘smirlarga o‘zini anglash, stressni boshqarish, ijtimoiy aloqalarni yaxshilash va ruhiy salomatlikni mustahkamlashda yordam beradi.

Aynan jinsiy farqlarni hisobga olib tuzilgan terapiya dasturlari o‘smirlarning individual ehtiyojlariga mos yondashuvni ta’minlaydi. Bunday yondashuv, o‘z navbatida, o‘smirlar orasida suitsidal xatti-harakatlarning oldini olish, ularning jamiyatdagi ijtimoiy moslashuvini kuchaytirish hamda umumiy hayot sifatini yaxshilashga xizmat qiladi.

Xulosa. Psixologik xizmatlar va jinsga asoslangan terapiya usullarining o‘smirlardagi suiqasdiga qarshi samaradorligi dolzarb mavzudir. O‘smirlik davri — shaxsning psixologik, emosional va ijtimoiy rivojlanishida muhim bosqich hisoblanadi. Ushbu davrda o‘smirlar ko‘plab ichki va tashqi omillarga duch keladilar, bu esa ularning ruhiy holatiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

1. Individual psixoterapiya: O‘smirlarga individual yondashuv yordamida ularning hissiy muammolarini hal qilishda qo‘l keladi. Bu jarayonda terapevt o‘smirning his-tuyg‘ularini tinglaydi, muammolarini aniqlaydi va ularga yechim topishda yordam beradi.

2. Guruh terapiyasi: O‘smirlarni bir-biri bilan muloqot qilishga undovchi guruh terapiyasi ham foydali bo‘lishi mumkin. Bu usul o‘zaro tajriba almashish, qo‘llab-quvvatlash va ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirishda yordam beradi.

3. Kognitiv-behavioral terapiya (CBT): Bu usul o‘smirlarda negativ fikrlarni o‘zgartirishga yordam beradi va ularning stressni boshqarish qobiliyatini oshiradi.

Jinsga asoslangan terapiya. Jinsga asoslangan yondashuvlar o‘z ichiga oladi:

1. Jinsiy identifikatsiya va roldan kelib chiqadigan muammolar: O‘smirlarning jinsiy identifikatsiyasi bo‘yicha kechayotgan jarayonlari, shuningdek, jamiyatdagi gender rollari haqida tushuncha berish.

2. Emotsional qo‘llab-quvvatlash: Jinsiy orientatsiya yoki gender identifikatsiyasi bilan bog‘liq muammolarni hal qilishda emotsional qo‘llab-quvvatlash zarurati.

3. Xavfsizlikni ta’minlash: Jinsga asoslangan suiiste’mol yoki kamsitilish holatlaridan himoya qilish uchun xavfsiz muhit yaratish.

O‘smirlarda psixologik xizmatlar va jinsga asoslangan terapiya usullari quyidagi jihatlarda samarali bo‘lishi mumkin:

- Hissiy salomatlik: Ruhiy salomatlikka e’tibor berish orqali o‘z-o‘zini hurmat qilishning oshishi.
- Ijtimoiy munosabatlar: Ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirish, do‘stlik aloqalarini kuchaytirish.
- Suiqasd holatlarini kamaytirish: Terapiya jarayonida o‘z his-tuyg‘ularini ifoda etishni o‘rganib, suiqasd fikrlarini kamaytirishga erishiladi.
- Resurslardan foydalanish: O‘smirlar uchun mavjud resurslarni (masalan, psixologlar, maslahat markazlari) aniqlash va ulardan foydalanishga undash.

Umuman olganda, psixologik xizmatlar va jinsga asoslangan terapiya usullari o‘smirlarda ruhiy salomatlikni yaxshilashda muhim rol o‘ynaydi hamda suiqasad holatlarining oldini olishda samarali vosita hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. Аванесов С. Философская суицидология: Курс лекций / С.Аванесов — Томск, 2000. — 122 с.

2. Амбрумова А.Г. Предупреждение самоубийств / А.Г. Амбрумова С.В. Бородин, А.С. Михлин. — Москва, 1980. — 105 с.

3. Давлетшин М. Г. Психология. Краткий толковый словарь / М.Г. Давлетшин. — Ташкент: ТГПУ, 1998. — 48 с.

4. Дюркгейм Э. Самоубийство / Э.Дюркгейм. — Санкт-Петербург : «Союз», 1998. — 116 с.

5. Ефремов В.С. Основы суицидологии / В. С. Ефремов. — Санкт-Петербург, 2004. — 479 с.

6. Каршибаева Г.А. Влияние демографических и гендерных факторов на формирование суицидального поведения / Г.А. Каршибаева // Мир образования — образование в мире. — 2025. — № 1 (97)

7. Мартыненко А.В. Суицид в молодежной среде / А.В. Мартыненко // Знание. Понимание. Умение. — 2005. — № 1. — С. 139–141.

8. Меннингер К. Война с самим собой. / К. Меннингер.—Москва: ЭКСПО-Пресс, 2000.—106 с.

9. Носова Е. С. Эпидемиология самоубийств в мире и факторы риска суицидального поведения / Е. С. Носова, Б. А. Спасенников, О. Ю. Александрова // Bulletin of Semashko national research institute of public health. — 2021. — № 4

10. Стрельникова Ю. Ю. Гендерный аспект психологических факторов риска суицидального поведения / Ю. Ю. Стрельникова // Российский девиантологический журнал / Russian Journal of Deviant Behavior. — 2022. — № 2 (4). — С. 428–437.

PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA

PEDAGOGIK SINFLARDA O‘QUV JARAYONIDA O‘QUVCHILARNING KASB KOMPETENTLIGINI TAKOMILLASHTIRISH

Abdieva Saltanat Patullayevna,
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

Bugungi kunda yoshlarni kasbga yo‘naltirish, tanlagan kasbining yetuk mutaxassisi bo‘lishi uchun zarur sharoitlarni yaratish ahamiyatli masalalardan biri hisoblanadi. Bu maqolada yoshlarni pedagog kasbiga qiziqtirishda pedagogik sinflarning tashkil etilishi, kasb kompetentligi, pedagogik sinflarda o‘quvchilarning kasbiy kompetentligini takomillashtirish masalalari va unda qo‘llaniladigan texnologiyalar keng yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: *pedagogik sinflar, kasb kompetentligini takomillashtirish, pedagogik sinflarda zamonaviy ta’lim texnologiyalarini qo‘llash, amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirish, o‘z-o‘zini baholashga o‘rgatish.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧАЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ НА ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЯХ

Сегодня одним из важнейших вопросов является профессиональная ориентация молодёжи и создание необходимых условий для того, чтобы она стала квалифицированным специалистом по избранной профессии. В статье подробно рассматриваются вопросы организации педагогических занятий, профессиональной компетентности, вопросы повышения профессиональной компетентности учащихся педагогических занятий, а также применяемые в них технологии для привлечения внимания молодёжи к профессии учителя.

Ключевые слова: *педагогические занятия, повышение профессиональной компетентности, использование современных образовательных технологий на педагогических занятиях, развитие практических навыков, обучение самооценке.*

IMPROVING STUDENTS' PROFESSIONAL COMPETENCIES IN THE PROCESS OF TRAINING IN PEDAGOGICAL CLASSES

Today, one of the most crucial issues is the professional orientation of young people and the creation of necessary conditions for them to become qualified specialists in their chosen profession. The article examines in detail the organization of pedagogical classes, professional competence, ways to enhance the professional competence of students in pedagogical classes, as well as the technologies used in these classes to attract young people's attention to the teaching profession.

Keywords: *pedagogical classes, enhancing professional competence, using modern educational technologies in pedagogical classes, developing practical skills, teaching self-assessment.*

Kirish. Yoshlarni kasbga yo‘naltirish, ularning jamiyatda o‘z o‘rnini topishiga yordam berish har doim dolzarb masalalardan hisoblanadi. Chunki bu jamiyatning ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyotining asosiy omillaridan biridir. Bu jarayon yoshlarga o‘zlari qiziqqan kasbining mazmun mohiyatini teran anglashi uchun zarur bilim, ko‘nikma va malakalarni o‘rgatish, nazariy bilimlarini amaliyotda mustaqil foydalana olishi, yurtimiz va dunyo mehnat bozoriga mos ravishda, raqobatbardosh qilib tayyorlash, umuman olganda, ularni professional faoliyatga tayyorlash orqali amalga oshiriladi. Har bir davrda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish o‘zgarib boradi va bunga qarab yangi kasblar paydo bo‘lishi yoki mavjud kasblar evolyutsiyaga uchrashi mumkin. Har bir kasbga tayyorlashda ilm-fan va texnikaning zamonaviy rivojlanishiga asoslanishi kerak. Innovatsiyalar va yangi texnologiyalarni o‘z ichiga olgan holda kasbiy kompetentligini takomillashtirish, yoshlarni yangi imkoniyatlarga tayyorlashda juda muhimdir.

Pedagog kasbi ta’lim-tarbiya sohasida eng muhim kasblardan biri bo‘lib, jamiyatning ma’naviy, ilmiy va ijtimoiy taraqqiyotiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Pedagoglarning vazifasi faqat bilim berish bilan cheklanib qolmay, balki o‘quvchilarning dunyoqarashi, axloqi va insoniy sifatlarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan. Ular nafaqat o‘quv materiallarini o‘rgatadi, balki o‘quvchilarga hayotiy ko‘nikmalarni, hamjihatlikni va muammolarni hal qilish qobiliyatini ham o‘rgatadi. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 29-apreldagi 242-son “Umumiy o‘rta ta’lim muassasalarining o‘quvchilarini

pedagog kasbiga maqsadli tayyorlash va bitiruvchilarning bandligini ta’minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori qabul qilindi. Unga ko‘ra, 2024-2025-o‘quv yilidan boshlab maktablarning 10-11-sinf o‘quvchilarini pedagog kasbiga tizimli tayyorlash uchun pedagogik sinflar tashkil etildi.

Pedagogik sinflarni tashkil etishning maqsadi - o‘quvchilarda boshlang‘ich pedagogik-psixologik bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish, pedagog kasbini ongli tanlash uchun sharoit yaratish, pedagog kasbiga qiziqishini orttirish va uning maqomini, jamiyatdagi o‘rni to‘g‘risidagi tasavvurlarni kengaytirish hisoblanadi.[1]. Pedagogik sinflarning tashkil etilishining maqsadini samarali amalga oshirish uchun pedagogik sinfda har tomonlama to‘g‘ri muhit yaratilgan bo‘lishi kerak. O‘quvchilarning ehtiyojlari, o‘qituvchining metodik yondashuvi, maxsus o‘quv dasturlari, ta’lim usullari va materiallar, sinfning fizik muhiti (multimediya uskunalari, interaktiv doskalar, taqdimotlar, video materiallar mavjud bo‘lishi kerak) va boshqa elementlar. Pedagogik sinfda ijobiy psixologik atmosfera yaratish o‘quvchilarning muvaffaqiyatli o‘rganishiga yordam beradi. O‘quvchilar bir-biriga yordam berish, o‘z fikrlarini erkin bildirish, xatolardan o‘rganish imkoniyatiga ega bo‘lishlari kerak. Sinfda guruhiy ishlash orqali o‘quvchilar o‘rtasidagi munosabatlar, jamoaviy ishlar rivojlanadi. Boshqalar bilan ishlash qobiliyatlari, muloqot va jamoada ishlash ko‘nikmalari ham rivojlanadi. Har bir sinfning tashkil etilishi o‘quvchilarning ehtiyojlari va qobiliyatlariga moslashtirilgan bo‘lishi kerak. Demak, pedagogik sinflarni tashkil etishda o‘quvchilarni rivojlantirish va o‘qitishning samaradorligini oshirish uchun ta’lim jarayonining barcha jihatlarini, jumladan, sinfning fizik muhitini, o‘qituvchi va o‘quvchilar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni, metodik yondashuvlarni va texnologiyalarni hisobga olish zarur.

Tadqiqot metodologiyasi va adabiyotlar tahlili. Pedagogik sinflarda o‘quv-tarbiya jarayonining sifatli tashkil etilishiga tegishli hududdagi pedagogika oliy ta’lim muassasasi yordam beradi. Bu jarayonlarning asosiy vazifalaridan biri o‘quvchilarning kasbiy kompetentligini takomillashtirishdan iborat. Bunda o‘quvchilarning kasbiy faoliyatga tayyorlanishi, kasbiy bilim, ko‘nikmalar va qobiliyatlarni rivojlantirish, faqat nazariy bilimlarni emas, balki amaliy ko‘nikmalarni, muloqot qobiliyatlarini, muammolarni hal qilishni va ijodiy yondashuvni ham o‘z ichiga oladi. O‘quvchilarning kasbiy kompetentligini takomillashtirish uchun turli yondashuvlar va metodologiyalar qo‘llaniladi. Kasbiy kompetentliklarini rivojlantirishda amaliy ta’lim va tajriba juda muhim o‘rin tutadi. O‘quvchilarga nazariy bilimlarni o‘zlashtirish bilan birga, ularni real ish sharoitlariga tayyorlash, amaliy mashg‘ulotlar o‘tkazish, amaliyotlar orqali ko‘nikmalarni rivojlantirish zarur. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar o‘quvchilarning kasbiy kompetentliklarini rivojlantirishda samarali yordam beradi. Interaktiv va multimedia vositalari orqali o‘quvchilarga kasbiy bilimlarni o‘rgatish jarayoni yanada qiziqarli va samarali bo‘ladi. O‘quvchilarning faol ishtirokini ta’minlash uchun guruhli ishlar, loyiha asosidagi o‘qish, muammolarni hal qilish va tahlil qilish kabi metodlarni qo‘llash. Bu metodlar o‘quvchilarga o‘z bilimlarini mustahkamlash, jamoaviy ishda samarali bo‘lish va muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi.

O‘quvchilarning kasbiy kompetentligini takomillashtirish — bu murakkab va ko‘p qirralik jarayon. Kasbiy kompetentlikni takomillashtirish bo‘yicha turli xil tadqiqotlar olib borgan olimlar va pedagoglar bor. L.S.Vygotskiy psixolog va pedagog, o‘quvchilarning rivojlanishiga ta’lim jarayonida yordamlashishni qanday amalga oshirish mumkinligi haqida ko‘plab asarlar yozgan. Amerikalik ta’lim nazariyachisi Kolb David o‘zining “Tajribali o‘rganish” nazariyasida amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirishga katta e’tibor berib, o‘quvchilarni amaliy tajriba orqali kasbiy kompetentlikka tayyorlashni taklif qilgan.

Psixolog, olim Gagne Robert ta’lim jarayonida o‘quvchilarning o‘rganish faoliyatini tizimli ravishda tashkil qilishni o‘rganib, o‘quvchilarning kasbiy kompetentliklarini oshirishga qaratilgan o‘quv metodlarini ishlab chiqdi. Uning “O‘rganishning to‘rt bosqichi” nazariyasi ta’lim tizimida samarali ishlashga yordam beradi. Bugungi kunda ham ilmiy-tadqiqot ishlarida ta’lim jarayonida o‘quvchilarning kasbiy kompetentligini takomillashtirish eng dolzarb mavzulardan bo‘lib qolmoqda.

Pedagog kasbining asosiy maqsadi – o‘quvchilarni har tomonlama rivojlantirish, ularni ilmiy bilimlar bilan ta’minlash va jamiyatda muvaffaqiyatli bo‘lishga tayyorlash ekanligi ma’lum. Uning mohiyatini quyidagicha tushuntirish mumkin:

- **Bilim berish**: Pedagoglar o‘quvchilarga turli fanlar bo‘yicha bilimlar beradi. Bu bilimlar nafaqat o‘quvchilarning akademik yutuqlariga, balki ularning intellektual rivojlanishiga ham yordam beradi.
- **Tarbiyaviy jarayon**: Pedagoglar o‘quvchilarning ahloqiy va shaxsiy sifatlarini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Bu o‘quvchilarni jamiyatda o‘z o‘rnini topish uchun tayyorlaydi.
- **O‘quvchilarning potentsialini ochish**: Pedagoglar o‘quvchilarning ichki salohiyatini aniqlash va uni to‘liq rivojlantirishga yordam berishadi. Bu o‘quvchilarning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshiradi va ularga muvaffaqiyatga erishish imkoniyatini yaratadi.
- **Pedagogik faoliyatning innovatsion yondashuvlari**: Pedagoglar doimiy ravishda yangi metod va yondashuvlar orqali o‘quvchilarga ta’lim berishadi. Bu, o‘z navbatida, ta’lim tizimini yanada samarali qiladi.

O‘quvchilarga pedagog kasbining mazmun va mohiyatini tushuntirish, ularga bu kasbning muhimligini va uning kelajakka qanday ta’sir qilishini ko‘rsatish, yoshlarning o‘zgaruvchan dunyoda muvaffaqiyatga erishishiga yordam beradi

Pedagogik sinflarda o‘quv jarayonida o‘quvchilarning kasbiy kompetentligini takomillashtirish - bu ta’lim jarayonida o‘quvchilarning kasbiy malakalarini va ularning kelgusi faoliyatda muvaffaqiyatli ishlashiga tayyorligini oshirishga qaratilgan kompleks faoliyat hisoblanadi. Bunda o‘quvchilarga nafaqat nazariy bilimlar, balki amaliy ko‘nikmalar beriladi, kasbiy qadriyatlar va muammolarni hal qilish qobiliyatlari ham rivojlantiriladi. Kasbiy kompetentlikni takomillashtirish uchun birinchidan, o‘quvchilarga o‘sha kasbiy faoliyatning asosiy tamoyillari, etika, mehnat qonunlari va boshqa nazariy jihatlari bo‘yicha chuqur bilim berish muhim, bu ularga harqanday kasbiy vaziyatlarda to‘g‘ri qarorlar qabul qilishda yordam beradi. Ikkinchidan, o‘quvchilarni real kasbiy vaziyatlarga tayyorlash uchun o‘zlari to‘g‘ridan-to‘g‘ri ishtirok etadigan amaliy mashg‘ulotlar tashkil qilish kerak. Bu o‘quvchilarning tajriba va ko‘nikmalarini mustahkamlaydi. Uchinchidan, innovatsion o‘qitish usullaridan muntazam foydalanish kerak. Zamonaviy texnologiyalar va metodologiyalarni qo‘llash orqali o‘quvchilarning kasbiga qiziqishi ortadi. To‘rtinchidan, o‘quvchilarga o‘z ishlarini tahlil qilish va refleksiya qilishni o‘rgatish lozim. Bu jarayon o‘quvchilarning kasbiy malakalarini rivojlantirishga yordam beradi, chunki ular o‘z faoliyatlarini tahlil qilib, xatoliklaridan o‘rganishadi.

Pedagogik sinflarda o‘quvchilarning kasbiy kompetentliklarini rivojlantirishda va ularni bo‘lajak kasbiy faoliyatga tayyorlashda kasbga yo‘naltiruvchi maxsus texnologiyalar muhim rol o‘ynaydi. Zamonaviy ta’limda kasbga yo‘naltirish jarayonini samarali tashkil etish uchun bir qancha innovatsion texnologiyalar va metodlar qo‘llaniladi. Bu texnologiyalar o‘quvchilarning kasbiy qiziqishlarini aniqlash, kasbga tayyorlashni yaxshilash, ularni kasbiy faoliyatga tayyorlashda yordam beradi. Ular:

- O‘quvchilarni kasbiy muhitda qarorlar qabul qilishga va muammolarni hal qilishga o‘rgatadigan *simulyatsiya texnologiyalari* yordamida kasbga yo‘naltirish mumkin. Masalan, pedagogika sohasida vaziyatlarni o‘yinlar orqali amalga oshirib amaliy mashqlarni bajaradilar.

- ***Onlayn ta’lim platformalari*: o‘**quvchilar o‘zlarining o‘quv yutuqlarini, erishgan ko‘nikmalarini va amaliy tajribalarini onlayn platformalarda to‘plashlari mumkin. E-portfolio o‘quvchilarga o‘zlarining kasbiy rivojlanishini kuzatish va ish beruvchilarga o‘z qobiliyatlarini namoyish qilish imkoniyatini beradi. Masofaviy ta’lim va onlayn kurslar orqali o‘quvchilar o‘z kasbiy sohalariga mos keladigan kurslar va treninglardan foydalanishlari mumkin. Bu platformalar yordamida o‘quvchilar yangi kasbiy ko‘nikmalarni mustaqil ravishda o‘rganishlari mumkin.

- ***Gamifikatsiya texnologiyalari*: o‘**quvchilarga kasbiy kompetentlikni o‘rgatishning bir usuli sifatida qo‘llaniladi. Bunda o‘yin shaklida kasbga doir vazifalar va vazifalarni bajarish orqali o‘rganish imkoniyatini beradi. Gamifikatsiya o‘quvchilarni rag‘batlantiradi va o‘qish jarayonini qiziqarli va samarali qiladi.

Natijalar. O‘quv jarayonida o‘quvchilarning kasbiy kompetensiyasini oshirish - bu o‘quvchilarga pedagog sifatida faoliyat yuritish uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma va malakalarni rivojlantirish jarayonidir. Bu, o‘quvchilarga pedagog kasbini o‘zlashtirishda zarur bo‘lgan amaliy va nazariy ko‘nikmalarni berish, shuningdek, ularni o‘qitish va ta’lim jarayonida muvaffaqiyatli ishlashga tayyorlashga qaratilgan. Quyida o’quvchilarning kasb kompetentsiyasini takomillashtirishda qo‘llaniladigan samarali usullarni ko‘rsatamiz.

1. O‘quvchilarning kasb kompetensiyasini oshirish uchun ularga nafaqat nazariy bilimlar, balki amaliy ko‘nikmalarni ham o‘rgatish zarur. Masalan, o‘quvchilarni dars rejasini tuzish, ta'lim jarayonini boshqarish, o‘quvchilarni baholash va motivatsiya qilish kabi masalalar bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlar o‘tkazish muhim. Amaliy mashg‘ulotlar yordamida o‘quvchilar o‘z pedagogik faoliyatlarini sinovdan o‘tkazib, real vaziyatlarda qanday qarorlar qabul qilishni o‘rganadilar.

2. Pedagog kasbni o‘zlashtirishda pedagogik etika va inson huquqlarini o‘rgatish juda muhim. O‘quvchilar o‘zlarining kelajakdagi faoliyatlarida o‘qituvchi sifatida qanday etika me’yorlariga rioya qilishlari, o‘quvchilar bilan munosabatda bo‘lishda nima muhimligini o‘rganishlari kerak. Bu o‘quvchilarga o‘z kasblarida mas’uliyatli bo‘lish, o‘quvchilarga nisbatan ehtiyotkorlik, adolatli baholash va ularning shaxsiy qadrini hurmat qilish kabi ko‘nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi.

3. O‘quvchilarni o‘z pedagogik faoliyatlarini tahlil qilishni o‘rgatish lozim, bunda darslarni va o‘qitish usullarini baholash orqali o‘z ko‘nikmalarini rivojlantirishlariga yordam beradi. O‘z-o‘zini baholash usulini qo‘llash orqali o‘quvchilar o‘zlarini pedagog sifatida baholashni o‘rganadilar. Bu o‘z-o‘zini tanqidiy baholash, kamchiliklarni aniqlash va rivojlanish yo‘llarini belgilashga imkon beradi.

4. O‘quvchilarga pedagogik kommunikatsiyani rivojlantirishda yordam berish juda muhimdir. Ular darsda o‘quvchilar bilan samarali muloqot qilish, ta’lim jarayonida ishonchli va ta’sirchan bo‘lishni o‘rganishlari kerak. Masalan, o‘quvchilar bilan individual suhbatlar o‘tkazish, guruhlarda ishlash, muammolarni hal qilish kabi kommunikatsiya ko‘nikmalarini rivojlantirishga yo‘naltirish zarur.

5. O‘quvchilarni dars jarayonida interfaol usullar orqali pedagogik kompetensiyalarini oshirish yani o‘quvchilarni guruh ishlari, rolli o‘yinlar, simulyatsiyalar va boshqa interaktiv metodlar yordamida pedagogik faoliyatni bajarish orqali o‘rgatish mumkin. Bu usullar o‘quvchilarga o‘zlarining pedagogik faoliyatlarini amalga oshirishda ko‘proq amaliy tajriba olish imkoniyatini yaratadi va harqanday ta’lim muhitida ishlashga tayyorlaydi.

6. Mentorlik tizimini joriy qilish yordamida o‘quvchilar tajribali o‘qituvchilar bilan hamkorlik qilishadi. Mentorlar o‘quvchilarga o‘qitish jarayonida ko‘rsatmalar berish, ularning ishini kuzatib borish va zaruriy tavsiyalarni berish orqali kasbiy malakalarni oshirishga yordam beradi. Tajribali o‘qituvchilarning maslahatlari va qo‘llab-quvvatlashi orqali o‘quvchilar real pedagogik sharoitlarda ishlashni o‘rganadi.

7. O‘quvchilarni mustaqil ishga undash, o‘z pedagogik faoliyatlarini tashkil etishda mustaqil qarorlar qabul qilishni o‘rgatish zarur. Mustaqil ish orqali o‘quvchilar o‘z bilimlarini mustahkamlash, pedagogik jarayonni boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

8. O‘quvchilarga o‘z darslarini baholash va tahlil qilish orqali o‘z pedagogik faoliyatlarini rivojlantirishni o‘rgatish. Buning uchun o‘quvchilarga darsdan so‘ng fikr-mulohaza olish, tahlil qilish va o‘z xatolarini aniqlashni o‘rgatish kerak. Tahlil qilish o‘quvchilarga o‘z pedagogik uslublarini takomillashtirishda yordam beradi va o‘quvchilarning o‘z-o‘zini rivojlantirishga bo‘lgan qiziqishini oshiradi.

Demak, o‘quvchilarning pedagogik kompetensiyasini oshirishda dars jarayonida o‘qituvchi innovatsion metodlardan, amaliy mashg‘ulotlardan va samarali kommunikatsiya usullaridan foydalanishi zarur. O‘quvchilarni o‘z kasblarida muvaffaqiyatli bo‘lishi uchun, ular nafaqat nazariy bilimlar, balki amaliy tajriba va etika, muloqot ko‘nikmalari, shaxsiy refleksiya kabi ko‘nikmalarni rivojlantirishi lozim. Shuningdek, pedagogik kompetensiyani oshirish jarayonida mentorlik tizimi va interfaol usullarning o‘rni katta. Pedagoglar o‘z kasblarini zamonaviy texnologiyalar yordamida mukammallashtirishga qodir bo‘lishlari kerak. Shu bilan birga, ular o‘quvchilarni bu texnologiyalardan samarali foydalanishga o‘rgatishlari kerak. Innovatsion texnologiyalar pedagogik metodlarni modernizatsiya qilishga yordam beradi. Misol uchun, interaktiv darslar yoki onlayn platformalar orqali o‘qitish metodikasi ko‘proq jozibador bo‘ladi.

O‘quvchilarga bo‘lajak kasbida tajribali mutaxassislar bilan bevosita aloqada bo‘lish imkoniyati beradigan tajribali, yutuqlarga erishgan pedagoglar biriktirilishiga alohida ahamiyat berish maqsadga muvofiq. Ular o‘quvchilarga kasbiy faoliyatga oid maslahatlar berish, qiziqishlariga mos keladigan usullar orqali ta’lim jarayonida yuzaga keladigan muammolari hal qilishga o‘rgatish imkoniyatini yaratadi. O‘quvchilarga kasbiy kompetentligini takomillashtirishda amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirish, innovatsion texnologiyalardan foydalanish, individual yondashuvni qo‘llash va kasbga yo‘naltirishda muvofiqlik zarur. Bularning barchasi o‘quvchilarning kasbiy tayyorgarligini oshiradi va ularni bo‘lajak ish faoliyatiga muvaffaqiyatli tayyorlaydi.

Xulosa. Pedagogik sinf o‘quvchilarining kasbiy kompetentligini oshirish — bu ularning kelajakdagi kasbiy muvaffaqiyatlarini ta’minlashda, ijtimoiy va iqtisodiy barqarorlikni saqlashda muhim omil hisoblanadi. Bu jarayon faqat ushbu kasbga oid texnik yoki kasbiy bilimlarni o‘rgatishdan iborat emas, balki ularni jamiyatda faol va mas’uliyatli fuqarolar sifatida tayyorlashni ham o‘z ichiga oladi.

Pedagogik sinflarni tamomlagan bitiruvchilarga shahodatnoma bilan birgalikta maktabgacha ta’lim tashkilotlarida tarbiyachi yordamchisi kasbi bo‘yicha ishlash huquqini beruvchi davlat namunasida sertifikat beriladi. Bu maktabni bitirganidan keyin kasbiy faoliyatni boashlash imkoniyatini beradi. Shuning uchun, ularni kasb kompetentligini takomillashtirish muhim ahamiyatga ega. Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, o‘quv jarayonida o‘quvchilarning kasbiy kompetentligini takomillashtirish o‘qituvchining kompetentligi, ta’lim muassasasining resurslari va o‘quvchilarning faolligiga bog‘liq holda amalga oshiriladi. Bu yondashuv o‘quvchilarning kelajakdagi kasbiy faoliyatiga tayyorligini oshiradi va ularni ishga qabul qilishda raqobatbardosh qiladi.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024 yil 29-apreldagi 242-son “Umumiy o‘rta ta’lim muassasalarining o‘quvchilarini pedagog kasbiga maqsadli tayyorlash va bitiruvchilarning bandligini ta’minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori.

2. Jo‘rayev P.X., Raximov B.X., Xomatov Sh.F. Yangi pedagogik texnologiyalar. Muammoli ta’limga asoslangan o‘quv-metodik qo‘llanma. – T.:Fan, 2005,66b.

3. Avliyaqulov N.H., Musayeva N.N. Didaktika boshlanishi, qo‘llanma. T.: “Fan va texnologiya”, 2014, 132 bet.

4. Muslimov N.A. Bo‘lajak kasb ta’limi o‘qituvchilarini kasbiy shakllantirish: Monografiya-T., 2006, 357 b.

KOGNITIV FAOLIYAT TUSHUNCHASINING MAZMUN-MOHIYATI VA UNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK ASOSLARI

Abdiraimova Gulrux Samad qizi,
Qarshi xalqaro universiteti “Ijtimoiy gumanitar fanlar” kafedrasi katta o‘qituvchisi
gulruhabdiraimova@gmail.com

Ushbu maqolada pedagogik jarayonda o‘quvchilarning kognitiv (bilish) faoliyatiga ta’sir ko‘rsatadigan asosiy omillar tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida motivatsiya, psixologik muhit, o‘qituvchining yondashuvi va metodik vositalar kabi omillarning ta’siri ochib berilgan. Shu bilan birga, kognitiv rivojlanishni faollashtirishda samarali hisoblangan interaktiv metodlarning – aqliy hujum, konseptual xarita, debat, klaster, holatli tahlil kabi usullarning amaliy qo‘llanilishi yoritilgan. Maqola zamonaviy pedagogik yondashuvlarga asoslanib, o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, tafakkur qilish va muammoni yechish ko‘nikmalarini rivojlantirishni ko‘zlaydi.

Kalit so‘zlar: *kognitiv rivojlanish, interaktiv metod , pedagogik jarayon, fikr yuritish, bilish faoliyati, motivatsiya, mustaqil fikrlash, o‘qituvchi roli, holatli tahlil, debat, metakognitiv ko‘nikmalar, o‘quv muhit, fasilitator, interfaol yondashuv.*

СОДЕРЖАНИЕ И СУЩНОСТЬ ПОНЯТИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ЕЁ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

В статье рассматриваются основные факторы, влияющие на когнитивную (познавательную) активность учащихся в педагогическом процессе. В ходе исследования раскрыто влияние таких факторов, как мотивация, психологическая среда, подход преподавателя и методические средства. Также показано практическое применение эффективных интерактивных методов, таких как мозговой штурм, концептуальная карта, дебаты, кластер и кейс-анализ, в активизации когнитивного развития. Статья направлена на развитие у учащихся навыков самостоятельного мышления, рефлексии и решения проблем на основе современных педагогических подходов.

Ключевые слова: *когнитивное развитие, интерактивный метод, педагогический процесс, мышление, познавательная деятельность, мотивация, самостоятельное мышление, роль преподавателя, кейсовый анализ, дебаты, метапознавательные навыки, учебная среда, фасилитатор.*

THE CONTENT AND ESSENCE OF THE CONCEPT OF COGNITIVE ACTIVITY AND ITS PSYCHOLOGICAL-PEDAGOGICAL FOUNDATIONS

This article analyzes the main factors influencing students' cognitive (learning) activities in the pedagogical process. The study reveals the impact of factors such as motivation, psychological environment, teacher's approach, and methodological tools. Additionally, it highlights the practical application of interactive methods considered effective in activating cognitive development, including brainstorming, concept mapping, debate, clustering, and case analysis. Based on modern pedagogical approaches, the article aims to develop students' independent thinking, reasoning, and problem-solving skills.

Keywords: *cognitive development, interactive method, pedagogical process, reasoning, cognitive activity, motivation, independent thinking, teacher's role, case analysis, debate, metacognitive skills, learning environment, facilitator, interactive approach.*

Kirish. Kognitiv rivojlanish — bu o‘quvchining bilim olish, eslab qolish, muammoni hal qilish, mantiqiy fikrlash va qaror qabul qilish qobiliyatlarini shakllantirish jarayonidir. Bugungi kunda bilimlar iqtisodiyotida aynan kognitiv kompetensiyalar o‘quvchining muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvi va kasbiy rivoji uchun zarur hisoblanadi. Ushbu maqolada zamonaviy pedagogikada kognitiv rivojlanishni faollashtiruvchi omillar aniqlanib, ularni rivojlantirishda interaktiv metodlarning o‘rni yoritiladi.

XXI asrda inson kapitali, tafakkur salohiyati va raqamli bilimlar zamonaviy jamiyat taraqqiyotining muhim omili sifatida qaralmoqda. Bunday sharoitda ta’lim tizimining asosiy vazifasi – shaxsning intellektual, aqliy va kognitiv qobiliyatlarini kompleks rivojlantirishdan iborat bo‘lib bormoqda. Inson tafakkurining eng yuqori bosqichi sifatida e’tirof etiladigan kognitiv faoliyatni tizimli shakllantirish va

rivojlantirish zamonaviy pedagogikada dolzarb ilmiy-tadqiqot yo‘nalishiga aylanmoqda. Ayniqsa, bu jarayonda uzviylik va izchillik prinsiplari asosida yondashish kognitiv rivojlanishning samaradorligini ta’minlovchi muhim metodologik asoslardandir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” gi Farmonida ilg‘or xalqaro tajribalarni inobatga olgan holda ta’lim standartlarini joriy qilish, oliy ta’lim muassasalarida o‘quv jarayonining mazmun-mohiyatini yangi sifat bosqichiga olib chiqish, bakalavriat yo‘nalishlari hamda magistratura mutaxassisliklari bo‘yicha o‘quv dasturlarini nazariy bilim berishga yo‘naltirilgan modeldan amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishga asoslangan tizimga bosqichma-bosqich o‘tish, shuningdek, xalqaro va mahalliy mehnat bozori talablariga javob bera oladigan, jamiyat va iqtisodiyotning barqaror taraqqiyotiga munosib hissa qo‘sha oladigan yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashning samarali tizimini yaratish kabi ustuvor vazifalar belgilangan.

Respublikamizda amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlar barcha soha singari ta’lim tizimida ham jadal sur’atlarda o‘sib bormoqda va bu jarayonda ta’lim sohasini tubdan modernizatsiya qilish ham bir qator qonun hujjatlarida aks ettirilmoqda, “Ta’lim to‘g‘risida” gi Qonunda ham ta’lim tizimini uzluksiz davom ettirish borasida qator bandlar keltilgan.Ya’ni, “ta’limning uzluksizligi va izchilligi” [2] – bu shaxsning umrbod o‘qib-o‘rganish ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan, turli bosqichlar va shakllarda amalga oshiriladigan ta’lim jarayonlarining uzviy bog‘liqligi va mantiqiy ketma-ketligi hisoblanadi. Uzluksiz ta’lim tizimini takomillashtirish doirasida esa ta’lim, fan va ishlab chiqarish o‘rtasidagi uzviy integratsiyani ta’minlovchi samarali mexanizmlarni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish dolzarb vazifa sifatida ilgari surilgan. Qo‘yilgan maqsad va vazifalarni to‘liq amalga oshirish yo‘lida ta’lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini va axborot infratuzilmasini mustahkamlash, o‘quv-tarbiya jarayonini sifatli o‘quv adabiyotlari hamda ilg‘or pedagogik texnologiyalar bilan ta’minlash muhim omillardan biri sifatida qaralmoqda.

O‘zbekistonda ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, uning global raqobatbardoshligini ta’minlash va o‘quvchilarga sifatli ta’lim berish maqsadida doimiy islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu jarayonda ta’lim standartlarini takomillashtirish muhim o‘rin tutadi. Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 27-martdagi 157-son “Davlat ta’lim standartlari va davlat ta’lim talablarini ishlab chiqish hamda joriy etish tartibi to‘g‘risida” gi Qarori ta’lim tizimining samaradorligini oshirishga qaratilgan.

Ushbu qarorda kognitiv, jismoniy, ijtimoiy va emotsional ko‘nikmalarni yagona shaklda rivojlantirish zarurligi ta’kidlangan. Bu ta’limning nafaqat bilimlarni oshirish, balki o‘quvchilarning umumiy rivojlanishini ta’minlashga qaratilganligini anglatadi hamda davlat ta’lim standartlari va talablarini ishlab chiqish va joriy etish jarayonida ta’limning uzluksizligini, sifatini, samaradorligini ta’minlashni maqsad qiladi. Kognitiv, jismoniy, ijtimoiy va emotsional ko‘nikmalarni yagona shaklda rivojlantirish orqali ta’lim tizimi jamiyatdagi barcha talablar va ehtiyojlarga mos keladigan ravishda rivojlanadi. Bu qaror ta’limni yanada zamonaviylashtirishga, xalqaro standartlarga moslashtirishga va ta’lim oluvchilarni muvaffaqiyatli fuqarolar bo‘lishiga xizmat qiladi.

Mazkur tendensiyalar ta’lim tizimida tinglovchilarning kognitiv qobiliyatlarini uzviylik va izchillik asosida shakllantirish metodikasini ilmiy asoslash va takomillashtirish zaruratini keltirib chiqarmoqda. Kognitiv faoliyatni rivojlantirishda psixologik, pedagogik va metodik yondashuvlar bir butun tizimda qaralishi zarur. Afsuski, mavjud pedagogik amaliyotda bu yo‘nalishda metodik bir xillik, izchillik va bosqichma-bosqichlik yetarli darajada ta’minlanmagan. Bu esa o‘quvchilarning fikrlash, xotira, diqqat va muammoli vaziyatlarda yo‘l topish qobiliyatining sust rivojlanishiga sabab bo‘lmoqda. Shuningdek, uzviylik va izchillik prinsiplari o‘quvchilarning individual rivojlanish xususiyatlarini inobatga olgan holda, ularning kognitiv salohiyatini doimiy va tizimli rivojlantirish imkonini beradi. Bu prinsiplarga tayangan holda ishlab chiqilgan metodika o‘quv jarayonining samaradorligini oshiradi, shaxsiy rivojlanishni rag‘batlantiradi hamda zamonaviy kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Yuqorida ta’kidlangan holatlar mazkur tadqiqot mavzusining dolzarbligini belgilab beradi va “Kognitiv faoliyatni uzviylik va izchillik prinsiplari asosida rivojlantirish metodikasini takomillashtirish” masalasini nazariy va amaliy jihatdan chuqur o‘rganish zaruratini yuzaga keltiradi.

Kognitiv faoliyat tushunchasi (lot. *cognitio* – bilish, anglash) – bu insonning axborotni qabul qilish, saqlash, tahlil qilish, qayta ishlash va ulardan foydalana olish qobiliyatini o‘z ichiga oluvchi aqliy faoliyat turi hisoblanadi. Kognitiv jarayonlar inson tafakkurining asosiy mexanizmlaridir va quyidagi psixik jarayonlar orqali namoyon bo‘ladi:

- **Idrok –** tashqi dunyoni sezgi organlari orqali qabul qilish;
- **Diqqat** – aqliy energiyani muayyan obyektga yo‘naltirish;
- **Xotira** – axborotni saqlash, eslab qolish va qayta tiklash;

- **Tafakkur** – tushunchalar, munosabatlar asosida fikrlash;
- **Tasavvur** – ongda real bo‘lmagan obrazlar yaratish;
- **Nutq** – fikr almashinuvi va ma’lumot uzatish vositasi.

Kognitiv faoliyat **inson intellekti, mustaqil fikrlashi, muammoli vaziyatlarda yechim topish, tanqidiy va ijodiy yondashuv** kabi yuqori darajadagi bilim faoliyatini ta’minlaydi.

Adabiyotlar tahlili. Psixolog olimlar – I.A. Zimnaya, I.I. Ilyasov, I. Lingart va D.B. Elkonin – kognitiv faoliyatni tahlil qilgan holda, uning quyidagi besh asosiy xususiyatini ajratib ko‘rsatganlar [4]:

1. Kognitiv faoliyat, avvalo, o‘quv materiallarini o‘zlashtirish hamda o‘quv muammolarini hal etishga yo‘naltirilgan;
2. Ushbu faoliyatda bilim va harakatlarning umumlashgan usullari o‘zlashtiriladi;
3. Kognitiv faoliyat o‘z tarkibida bir nechta turli faoliyat turlarini mujassamlashtiradi: idrok (masalan, tovushli yoki vizual idrok orqali o‘quv materialini qabul qilish), mnemonik (materialni yodlab olish), aqliy (tahlil, taqqoslash, tasniflash, umumlashtirish va boshqalar), hamda amaliy (masalan, masalalarni yechish, tajriba o‘tkazish, grafik chizmalar yaratish, hisob-kitob ishlarini bajarish, kompyuter bilan ishlash va hokazolar);
4. Kognitiv faoliyat natijalariga qarab, o‘quvchining individual psixologik xususiyatlari – ya’ni xarakteri, qobiliyati, tafakkuri, xotirasi, hissiyoti, irodasi va xatti-harakatlarida o‘zgarish yuz beradi;
5. U shaxsiy taraqqiyot nuqtayi nazaridan qaralganda, subyektning o‘zini-o‘zi rivojlantirishiga xizmat qiladi.

D.B. Elkonin o‘quv faoliyatining ijtimoiy xususiyatlarini uch jihatdan ajratib ko‘rsatadi[4]:

- Mazmuniy jihatdan – o‘quv jarayoni insoniyat tomonidan yaratilgan ilmiy, madaniy va ma’naviy boyliklarni o‘zlashtirishga yo‘naltirilgan;
- Ma’noviy jihatdan – bu faoliyat ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lib, jamiyat tomonidan baholanadi;
- Tashkiliy-shakliy jihatdan – u ijtimoiy jihatdan rivojlangan aloqa va muloqot me’yorlariga mos holda, rasmiy ta’lim muassasalarida (maktab, litsey, kollej, oliy ta’lim) amalga oshiriladi.

Metodlar. Kognitiv faoliyat har qanday faoliyat turi kabi quyidagi xususiyatlar bilan ajralib turadi: obyektivlik, maqsadlilik va mahsuldorlik. U ma’lum bir tuzilish va tarkibiy birlikka ega bo‘lib, o‘zining qat’iy tuzilmalari orqali namoyon bo‘ladi.

O‘quv faoliyatining *predmeti* – bu o‘zlashtirilishi zarur bo‘lgan o‘quv materiali bo‘lib, unga o‘rganilayotgan fanlar doirasida taqdim etilgan tushunchalar, qonunlar, nazariyalar, prinsiplari, masalalar, algoritmlar, usullar va jarayonlar kiradi. O‘quv faoliyatining *asosiy maqsadi* esa – aynan shu bilimlar va usullarni o‘zlashtirish orqali shaxsiy rivojlanishni ta’minlashdan iboratdir.

Shu bilan birga, o‘quv faoliyati *motivatsion jihatdan* ham muhim bo‘lib, u talabaning ichki ehtiyojlari, qiziqishlari, qiziqish doiralari va qadriyat yo‘nalishlari bilan uzviy bog‘liqdir. Mazkur faoliyat jarayonida talabaning bajaradigan harakatlari markaziy o‘rin egallaydi. Bu harakatlar ta’lim mazmuni, ta’lim jarayonining tashkiliy shakli, o‘quv materialining o‘zlashtirilish mantig‘i va o‘qitish metodlari bilan bevosita bog‘liqdir.

Masalan, o‘qituvchi yoki talabaning og‘zaki ma’ruzalarini tinglash, darslik va o‘quv adabiyotlarini o‘rganish, ko‘rgazmali vositalarni idrok etish, kompyuter texnologiyalaridan foydalanish, laboratoriya mashg‘ulotlarini bajarish – bularning barchasi kognitiv faoliyat tarkibiga kiradi.

Tahlil va natijalar. O‘quv faoliyatining vositalari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin: talabada mavjud asosiy bilimlar va ko‘nikmalar, og‘zaki va yozma nutq, o‘quv adabiyotlari, eslatmalar, ko‘rgazmali va metodik qo‘llanmalar, shuningdek, elektron nashrlar, laboratoriya uskunalari, o‘quv televideniyesi va boshqa vositalar.

Ta’lim faoliyati usullari esa – bu mazkur vositalardan foydalanish yo‘llaridir. Ular, odatda, o‘qituvchi tomonidan dars davomida tanlab olinadigan o‘qitish metodlariga bog‘liq. Bular qatoriga: o‘quv materialining qisqacha mazmunini tuzish, adabiyotlar bilan ishlash, matematik masalalarni yechish, laboratoriya ishlarini bajarish va hisobot tuzish, individual yoki guruhiy muammolarni yechish, ilmiy hodisalarni o‘rganish usullari kiradi.

Ta’lim faoliyatining natijasi – bu o‘quvchining o‘zlashtirgan yangi bilim, ko‘nikma va malakalaridir. Bu jarayonda kognitiv faoliyatning asosiy komponenti o‘quv vazifasi bo‘lib, u boshqa vazifalardan farqli o‘laroq, talabaning ichki o‘zgarishini – ya’ni uning shaxsiy rivojlanishini ta’minlaydi. O‘quv vazifalari bir nechta funksiyani bajaradi: tushunish va yo‘naltirish, muayyan qonuniyatni aniqlash, o‘zgartirish va moslashtirish, qo‘llash, yangi vaziyatga ko‘chirish, vazifalarni mustaqil yaratish va o‘zini-o‘zi nazorat qilish.

L.M. Fridman va E.I. Mashbitz o‘z tadqiqotlarida o‘quv vazifasining quyidagi tarkibiy qismlarini aniqlashgan:

- Mavzu maydoni – muayyan obyektlar sinfi;

- Vazifa talablari – muammoni hal qilish maqsadidagi ko‘rsatmalar;
- Obyektlar o‘rtasidagi munosabatlar – bu vazifani tushunishga asos bo‘ladi;
- Muammoni hal qilish operatsiyalari – ya’ni, vazifa shartlaridan kelib chiqib bajarilishi lozim bo‘lgan harakatlar majmuasi.

E.I. Mashbits o‘zining «Психологические основы управления учебной деятельностью» [4] asarida ta’kidlaydi: “O‘quv faoliyatini boshqarish – bu nafaqat tashqi ta’sirni tashkil etish, balki shaxsning ichki kognitiv mexanizmlarini faollashtirish jarayonidir.” Bu fikr dissertatsiyada kognitiv faoliyatni faollashtirishda metakognitiv strategiyalar (o‘z fikrlash faoliyatini anglash va boshqarish) qanday ahamiyatga ega ekanligini ilmiy asoslashda muhim hisoblanadi. Mashbits fikriga ko‘ra, ta’lim jarayonida o‘quvchining mustaqil rejalashtirishi, nazorat qilishi va o‘z xatolarini tahlil qila olish qobiliyati uning tafakkur darajasini belgilaydi. Shuningdek, o‘quv motivatsiyasi kognitiv jarayonlarning kuchayishiga asos bo‘lishini ta’kidlaydi va *“Shaxsning o‘quv faoliyatiga ichki qiziqishi, tashqi rag‘batlardan ko‘ra kuchliroq kognitiv natijalarga olib keladi.”* [4]- deydi.

E.I. Mashbits o‘zining pedagogik tadqiqotlarida axborot texnologiyalarining roli haqida shunday deydi: - “Axborot texnologiyalari o‘quvchi tafakkurining tuzilmasiga yangi o‘zgarishlar kiritadi: ko‘proq analiz, sintez va algoritmik fikrlash faol bo‘ladi.”

L.M. Fridman esa o‘zining «Активизация познавательной деятельности учащихся в обучении» asarida shunday yozadi:

“O‘quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish uchun muammoli o‘qitish vositasida ular o‘zlari bilimga intiladigan sharoitni yaratish kerak.” Bu g‘oya kognitiv faoliyatni rivojlantirishda muammoli o‘quv topshiriqlaridan foydalanishning samaradorligini asoslashda muhim ekanligini namoyon etadi. Ya’ni, bilimni tayyor shaklda berish emas, balki o‘quvchini izlanishga, shubhalanishga va o‘z fikrini ifodalashga undovchi muhit yaratish — kognitiv yuksalishga olib keladi.

Xulosa. Kognitiv rivojlanishga ta’sir qiluvchi omillarni chuqur tahlil qilish va interaktiv metodlarni to‘g‘ri tanlash orqali ta’lim samaradorligini oshirish mumkin. Bu esa o‘quvchining mustaqil fikrlashi, mantiqiy xulosa chiqarishi va real hayotga mos qarorlar qabul qilishini rag‘batlantiradi. Har bir pedagog o‘quv muhitini kognitiv rivojlanishga yo‘naltirilgan tarzda tashkil etishi zarur.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 08.10.2019 PF-5847-son “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” Farmoni.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to’g’risida”gi Qonuni.
3. Vazirlar Mahkamasining 157-son 27.03.2024. “Davlat ta’lim standartlari va davlat ta’lim talablarini ishlab chiqish hamda joriy etish tartibini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” Qarori.
4. «Управление познавательной деятельностью школьников в процессе обучения» Москва. «Педагогика»- 1988.
5. Коротаева, Е.В. Активизация познавательной деятельности учащихся. – Екатеринбург, 1995. – 83с.
6. Зимняя И.А. “Педагогическая психология” Москва. “Логос”. 2005
7. Ausubel, D. (1968). Educational Psychology: A Cognitive View. New York: Holt, Rinehart & Winston.
8. Gagné, R. (1985). The Conditions of Learning and Theory of Instruction. New York: CBS College Publishing.
9. Gardner, H. (2006). Multiple Intelligences: New Horizons in Theory and Practice. Basic Books.
10. Mayer, R. E. (2009). Multimedia Learning. Cambridge University Press.
11. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press.
12. Shodmonov Sh.Sh. (2022). Pedagogik texnologiyalar va interaktiv metodlar. Toshkent: TDPU nashriyoti.
13. Norkulov, B. (2020). Oliy ta’limda interfaol ta’lim texnologiyalari. Toshkent: Fan va texnologiya.
14. OECD (2021). The Future of Education and Skills – 2030 Framework.
15. Marzano, R. J. (2007). The Art and Science of Teaching. ASCD.
16. Shokirova, D. (2023). “Kognitiv yondashuv asosida ta’lim samaradorligini oshirish yo‘llari”, O‘zbekiston pedagogik axborotnomasi, №2.

OTA-ONALARNING HISSIY INTELEKTI VA BOLALAR RIVOJLANISHIGA TA’SIRI

Abdumuradova Feruza Nuriddin qizi,
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti
JF psixologiya mutaxassisligi 1-bosqich magistranti

Mazkur maqolada bolalar hayotida beqiyos ahamiyatga ega bo‘lgan emotsional intellekt tushunchasi, uning mazmun-mohiyati hamda ahamiyati atroflicha tahlil etilgan. Xususan, emotsional intellektning bola psixologik rivojida tutgan o‘rni, ijtimoiy munosabatlarni shakllantirishdagi roli va bolalarning o‘z his-tuyg‘ularini anglash, boshqarish hamda boshqalarning emotsiyalariga empatiya bilan yondashish kabi muhim jihatlari yoritib berilgan. Maqolada, shuningdek, emotsional intellektni shakllantirish jarayonida ota-onalarning ishtiroki muhim omil sifatida ko‘rsatilib, ularning farzand tarbiyasidagi emotsional savodxonligini oshirish zarurligi ta'kidlangan. Shuningdek, maktabgacha yoshdagi bolalarda emotsional intellektni samarali rivojlantirishda o‘yin faoliyatining tutgan o‘rni alohida e’tibor markazida bo‘lgan. Bolalar uchun moslab tanlangan o‘yinlar orqali ularning hissiy olami boyishi, o‘zini ifoda etish qobiliyati kuchayishi va ijtimoiy ko‘nikmalari shakllanishi haqida atroflicha tahlil keltirilgan.

Kalit so‘zlar: *emotsional intellekt, maktabgacha yosh davri, ota-ona, o‘yin, ijtimoiy munosabat, hissiy intellekt , o'z-o'zini anglash, ijtimoiy ko'nikmalar, motivatsiya, hamdardlik.*

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ РОДИТЕЛЕЙ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ ДЕТЕЙ

В данной статье подробно анализируется понятие эмоционального интеллекта, имеющего исключительное значение в жизни детей, его сущность и значимость. В частности, освещены такие важные аспекты, как роль эмоционального интеллекта в психологическом развитии ребёнка, его влияние на формирование социальных отношений, способность детей осознавать свои чувства, управлять ими и проявлять эмпатию к эмоциям других. В статье также указывается, что участие родителей в процессе формирования эмоционального интеллекта является ключевым фактором, и подчёркивается необходимость повышения их эмоциональной грамотности в воспитании детей. Особое внимание уделено роли игровой деятельности в эффективном развитии эмоционального интеллекта у детей дошкольного возраста. Приведён детальный анализ того, как специально подобранные игры способствуют обогащению эмоционального мира детей, усилению их способности к самовыражению и формированию социальных навыков.

Ключевые слова: *эмоциональный интеллект, дошкольный возраст, родители, игра, социальные отношения, самосознание, социальные навыки, мотивация, эмпатия.*

PARENTS' EMOTIONAL INTELLIGENCE AND ITS INFLUENCE ON CHILD DEVELOPMENT

This article provides a comprehensive analysis of the concept of emotional intelligence, which is of paramount importance in children's lives, examining its essence and significance. Specifically, it highlights the role of emotional intelligence in a child's psychological development, its importance in shaping social relationships, and crucial aspects such as children's ability to understand and manage their own feelings, as well as approach others' emotions with empathy. The article also emphasizes parental involvement as a key factor in the process of developing emotional intelligence, stressing the need to enhance parents' emotional literacy in child-rearing. Moreover, special attention is given to the role of play activities in effectively developing emotional intelligence in preschool-aged children. A detailed analysis is presented on how carefully selected games for children can enrich their emotional world, strengthen their ability to express themselves, and foster their social skills.

Keywords: *emotional intelligence, preschool age, parents, play, social interaction, emotional intelligence, self-awareness, social skills, motivation, empathy.*

Kirish. Hissiy intellekt - yurak va aqlning to'qnashuvi. Hissiy intellekt (odatda “EQ" deb qisqartiriladi, hissiy koeffitsient uchun) bu o'zida ham, boshqalarda ham his-tuyg'ularni idrok etish, nazorat qilish va baholash qobiliyatidir. Bu tushuncha 1930-yillarda ijtimoiy intellekt bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar va 1970-yillarda intellektning turli shakllari bo‘yicha olib borilgan ishlar natijasida paydo bo‘lgan. 1990-

yillarda amerikalik psixolog Daniel Goleman "Emotional Intelligence: Why it Can Matter More Than IQ" nomli kitobini nashr etdi. Kitobda u hissiy intellektning beshta "tarmoqlar"ini aniqladi: his-tuyg'ularingizni bilish, his-tuyg'ularingizni boshqarish, o'zingizni rag'batlantirish, boshqa odamlarning his-tuyg'ularini tan olish va tushunish va munosabatlarni boshqarish Goleman yuqori EQni samarali biznes rahbarlari orasida umumiy xususiyat sifatida belgilaydi. Uning ta'kidlashicha, hissiy aql bo'lmasa, rahbar cheksiz energiya va g'oyalarga, idrok etuvchi va mantiqiy aqlga va ta'sirchan malakaga ega bo'lishi mumkin, ammo baribir samarasiz va ilhomlantirmaydi. “Eng samarali rahbarlar bir jihati bilan bir xil: ularning barchasi yuqori darajadagi hissiy intellektga ega”, - Daniel Goleman.

Hissiy intellekt besh turkumdan iborat:

1. O'z-o'zini anglash (his-tuyg'ularni tan olish va tushunish qobiliyati).
2. Ijtimoiy ko'nikmalar (umumiy soha topish va munosabatlarni o'rnatish qobiliyati).
3. O'z-o'zini tartibga solish (impulslar va his-tuyg'ularni boshqarish qobiliyati).
4. Hamdardlik (boshqa narsalarni tushunish qobiliyati) odamlarning his-tuyg'ulari).
5. Motivatsiya (quvvat bilan maqsadlarga erishish istagi).

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Golemanning ta'kidlashicha, yuqori EQ boshqa muhim yetakchilik xususiyatlarini osonlashtiradi. Masalan, boshqa odam nimani his qilayotganini aniqlik bilan tushunish qobiliyati (hamdardlik) bu tuyg'uni va undan kelib chiqadigan har qanday xatti-harakatlarni boshqarishga imkon beradi. Shuningdek, o'ziga xos xususiyatlar yetakchilik uchun muhim, ammo EQ - yosh, tajriba va o'z-o'zini aks ettirish bilan o'sib boradi. Yangi va intiluvchan rahbarlarga tajribali kishilar maslahat beradi; birgalikda, o'tmish va kelajak jarayonlarini, turli javoblarini va hissiy nuqtalarini muhokama qilishadi. Shu tartibda hissiy yetuklikni oshirishga intiladi. 1999-yilgi tadqiqot shuni ko'rsatdiki, xizmat ko’rsatadigan ko'p tarmoqli kompaniyaning EQ bo'yicha yuqori ball olgan hamkorlari boshqa hamkorlarga qaraganda 1,2 million dollar ko'proq foyda keltirgan. Boshqa tadqiqotlar EQ va samaradorlik o'rtasidagi o'xshash bog'liqlikni ko'rsatdi. Aftidan, hissiy muvozanat tijorat muvaffaqiyatining asosiy omilidir.

Mutaxassislarning ta’kidlashicha, o’g’il yoki qiz bo’lsin, erkakning ta’sirisiz to’laqonli shaxsni tarbiyalash juda qiyin. Hech kim otasiz tarbiyada muvaffaqiyatga erishish imkoniyatini inkor etmaydi, lekin hayot shuni ko’rsatadiki, bu juda kam uchraydi. Axir, farzandining qanday o’sishi ota-onaga bog’liq. Muhimi, ota-onasi unga nima beradi, xususan, otasi unga dunyoda hech kim bera olmaydigan narsani berishi mumkin. Mutaxassislar, ayniqsa, ajralish haqida gap ketganda, buni unutmaslikni tavsiya qiladi. Har qanday sharoitda ham erkak ota bo’lib qolishi kerak. Psixologlar ota va onaning bolalarga nisbatan tarbiyaviy harakatlarining o’ziga xos xususiyatlarini bir-birini to’ldiruvchi, muvaffaqiyatli tarbiyalash uchun bir xil darajada zarur deb ta’kidlaydilar. Nemis psixologi Erich Fromm ota-onalarning bolalarga bo’lgan gender yondashuvini quyidagicha ajratdi: onalik prinsipi - so’zsiz sevgi tamoyili; ona o’z farzandlarini sevadi, chunki ular uning farzandlari. Ota mehri bolaning erishgan yutuqlariga, yaxshi xulq-atvoriga bog‘liq. Avvalo, onaning g‘amxo‘rligi, parvarishi bilan haqiqiy onalik mehrini ajaratib olishimiz zarur. Ya’ni haqiqiy onalik mehri bo‘ladi yoki bo‘lmaydi, otalik mehri bolani himoya qiladi, hayotda uchraydigan turli xil noxushvaziyatlar, voqealargajamiyatda yashashga tayyorlaydi.

Hozirgi kunda tadqiqotchilarning e’tibori nafaqat «oilaning ta’lim salohiyati» kontseptsiyasining mazmuniga, balki otalikning tarbiyaviy salohiyati muammosini bir qator asosiy omillar: bilim va bilimning kombinatsiyasi sifatida o’rganishga qaratilgan; ota-onaning shaxsiy fazilatlari, uning motivlari va qadriyatlari tizimi. Ko‘pgina olimlar (V.I.Zagvyazinskiy, A.D.Chexonin va boshqalar) “otalikni erkak va uning farzandi o‘rtasidagi qon munosabatlari, tegishli huquq va majburiyatlarni keltirib chiqaradigan holdagina emas, balki ta’lim muassasasi (ya’ni me’yor) sifatida ham tushunish mumkin, deb ta’kidlaydilar va oilada ham, alohida hayot sharoitida ham bolani tarbiyalashning tashkiliy tuzilishi), ota-onani (otaning o’zini ota-ona sifatida ko’rishi), pedagogik ongli (o’z imkoniyatlarini, tarbiyadagi roli va ahamiyatini tushunish bilan bog’liq) bola) va otaning bolaga bo’lgan faol (tarbiyaviy o’zaro ta’sirda namoyon bo’ladigan) munosabati.

Masalan, Rossiyalik olimlar O.G.Kalina,A.B.Xolmogorovalarning “Рол отца в психическом развитии ребенка” nomli monografiyasida keltirilishicha, oilada otaning yo’qligi hissiy farovonlikning buzilishiga va o’smirlarda gender-rol identifikatorining shakllanishiga olib kelishi shart emas. Eng noqulayi ikki omilning mos kelishidir: oilada otaning yo’qligi va uning o’spirindagi hissiy salbiy yoki noaniq qiyofasi. Bu, ayniqsa, yosh o’smir o’g’il bolalarning hissiy holatiga salbiy ta’sir ko’rsatadi, kichik va kattaroq o’smir o’g’il bolalarda erkaklik va yosh o’smir qizlarda ayollik rivojlanishiga salbiy ta’sir qiladi. Boshqacha qilib aytganda, oilada otaning mavjudligi yoki yo’qligi omili va bolaning aqliy rivojlanishiga birgalikda ta’sir ko’rsatishi mumkin bo’lgan otaning imidjining sifati omili o’rtasida murakkab o’zaro ta’sir mavjud.

Bizga yaxshi ma’lumki, bolaning psixik taraqqiyoti, shaxslararo munosabatlarga kirishishi, jinsiy rollarni, milliy qadriyatlarimizni o‘zlashtirishida o‘yinning ahamiyati beqiyosdir. Ayniqsa, otaning farzandlari bilan turli mavzudagi o‘yinlar o‘ynashi, ularda ijodiy tafakkur rivojlanishining asoslaridandir.

Otaning farzandlariga har sohada o‘rnak bo‘lishi, o‘zi qo‘ygan talablariga muvofiq xulq-atvor namoyon qilishi, ma’lum ma’noda ularning kelajakda qanday shaxs bo‘lishlarini belgilab beradi. Demak, biz otalik psixologiyasi haqida fikr yuritishdan avval, yoshlarimiz ota bo‘lishga qanchalik tayyor, otallik vazifalarini qay darajada anglaganligiga katta e’tibor qaratishimiz shart. Ana shundagina hozirgi kundagi o‘ta dolzarb va og‘riqli bo‘lgan, ya’ni aynan ota mehri, tarbiyasi, adekvat munosabati etishmasligi yoki noto‘g‘riligi, noizchilligi oqibatida ko‘payib borayotgan baxtsiz farzandalar, psixik buzilishlar tufayli jamiyatdan o‘ch oladigan, addiktiv axloqli yoki turli xil terroristik oqimlarga kirib qolayotgan yoshlarni paydo bo‘lishini oldini olishga erishamiz.

Ota bola bilan qanchalik tez aloqa qila boshlasa, ularning kelajakdagi bog’liqligi shunchalik kuchli bo’ladi. Ota bolaning ruhiy salomatligiga ham ijobiy, ham salbiy ta’sir ko’rsatishi mumkin. Bola bilan muloqotni kechiktirmaslik, chaqaloq haqidagi barcha tashvishlarni butunlay onaga o’tkazmaslik muhimdir. Ota va bola o’rtasidagi o’yin tsiklikdir. Otalar shov-shuv va chalkashlik bilan bog’liq bo’lgan g’ayrioddiy, baquvvat, oldindan aytib bo’lmaydigan o’yinlarni tashkil qilishadi. Bunday o’yinlar bolalarni o’ziga jalb qiladi, ular yuzaga kelishi mumkin bo’lgan xavfga tezkor munosabatni shakllantiradi, qiyin vaziyatda to’g’ri qaror qabul qilishga o’rgatadi, ularni ijobiy his-tuyg’ular bilan to’ldiradi va asabiy taranglikni engillashtiradi.

Bolaning psixologik rivojlanishi uning ruhiyatiga ta’sir ko‘rsatuvchi obyektiv va subyektiv omillarga, xususan, undagi o‘zlikni anglash, o‘ziga-o‘zi beradigan baholar hamda munosabatlarning xarakteriga bog‘liqdir. Bu, avvalo, inson shaxsining psixologik asoslarini shakllantiruvchi, uning emotsional, intellektual va ijtimoiy rivojlanishiga zamin yaratuvchi ontogenezning dastlabki bosqichlariga taalluqlidir.

Mashhur rus pedagoglaridan biri Lesgaftning fikricha, insonning maktabgacha tarbiya yoshdagi davri shunday bir davrki, bu davrda bolada kelgusida qanday xarakter xislatlari paydo bo‘lishi belgilanadi va axloqiy xarakterning asoslari yuzaga keladi [2]. Shu bois ham bu davr ko‘plab tadqiqotchilarning diqqat markaziga aylangan. Ayniqsa, maktabgacha yoshdagi bolalarning emotsional intellektini rivojlantirish zamonaviy pedagogika va psixologiyaning eng muhim va dolzarb mavzularidan biri hisoblanib kelmoqda.

Chunki, yaqin vaqtgacha ta’lim tizimining asosiy e’tibori bolalarning aqliy qobiliyatlarini, ya'ni IQ - intellekt koeffitsientini rivojlantirishga qaratilgan edi.

Biroq so‘nggi yillarda emotsional intellekt (EQ) ning ahamiyati va aqliy intellektdan kam emas, balki undan ham muhimroq ekanligiga oid qarashlar tobora keng tarqala boshladi. 2020- yilda hissiy intellekt Jahon Iqtisodiy Forumi ekspertlari tomonidan eng muhim 10 ta mahorat qatoriga kiritilganligi esa emotsional intellekt rivojlanishi bola shaxsi shakllanishida katta ahamiyat kasb etishidan dalolat beradi.

Xo‘sh, emotsional intellekt rivojlanishining bola shaxsi shakllanishida qanday ahamiyati bor?

Birinchidan, bola o‘zining his-tuyg‘ularini anglaydi va keyin boshqa odamlarning hissiy ko‘rinishini tan oladi. Ikkinchidan, tuyg‘ularni yuz ifodasi, ovoz ohangi va boshqa ko‘rinishlar: quvonch, qayg‘u, g‘azab va boshqalar orqali idrok eta oladi va aniqlay oladi. Uchinchidan, so‘z boyligi kengayadi, bola ba’zi his-tuyg‘ularni va holatlarni so‘z bilan tasvirlay oladi. To‘rtinchidan u hamdardlik ko‘rsatishni boshlaydi: yaqin atrofidagilar o‘zini yomon his qilsa, tashvishlanadi, zaiflarga- yosh bolalarga, hayvonlarga hamdardlikni his qiladi. Beshinchidan tuyg‘ularni boshqarish mahorati shakllanadi: bola turli vaziyatlarga mos hissiy ko‘rinishlarni ifodalay biladi va qachon mos bo‘lmasa, u his-tuyg‘ularini tiyishni o‘rganadi. Beshinchidan o‘zida va boshqalarda ijobiy yoki salbiy his-tuyg‘ularning paydo bo‘lishi o‘rtasida sabab-oqibat munosabatlarini aniqlay oladi. oltinchidan tuyg‘ular va xulq-atvor o‘rtasidagi munosabat haqida tushuncha shakllanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotlarga ko‘ra (I. N. Andreeva, T. O. Babaeva, M. I. Gryaznova, L. M. Novikova va boshqalar) shaxsda emotsional intellektni shakllantirish uchun senzitiv davr maktabgacha yoshdir, chunki bu yosh bosqichida odam eng intensiv ravishda o‘sadi va rivojlanadi, ya’ni maktabgacha yosh davrida ko‘plab muhim hayotiy funktsiyalarni tartibga soluvchi hissiyotlarning aksariyati shakllanadi.

Boladagi bu xususiyatlarni shakllanishida esa oilaning o‘rni katta. Oila ijtimoiy guruhlarning eng kichigi bo‘lib, bolada o‘zi va o‘zgalar to‘g‘risida shakllanadigan ijtimoiy tasavvurlarining dastlabki muhiti sifatida katta ijtimoiy ahamiyatga molik maskandir.

Bunda oiladagi munosabatlar, xususan, ota-onalar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar, shuningdek, ota-ona va farzandlar o‘rtasida o‘rnatiladigan munosabatlarning tabiati katta rol o‘ynaydi.

Oilada bolalar hayotning birinchi kunlaridanoq kechirimlilik, itoatkorlik, yaqinlari tomonidan qo‘llab-quvvatlash kabi qimmatli tajribaga ega bo‘ladilar, yaqinlarini tushunish, hayrat va sadoqatni his qiladilar.

Tahlil va natijalar. So‘nggi yilllar ichida maktabgacha yoshdagi bolalarimiz hayotida otaonalarining hayotidagi o‘zgarishlar bilan bog‘liq katta o‘zgarishlar yuz berdi. Otaonalarning ishlashga ko‘proq vaqt sarflashlari, ya’ni bolalar bilan o‘tkazish uchun kamroq bo‘sh vaqtlari bo‘lganligi sabali bolalar televizor, telefon yoki kompyuter ekranlari oldida ko‘proq vaqt o‘tkazadilar. Shu sababli, bolalar uchun zarur bo‘lgan insoniy his-tuyg‘ular ko‘nikmalarini shakllanishida ko‘plab muammolar yuzaga kelmoqda. Bu esa, o‘z

navbatida, salbiy oqibatlarga olib kelmoqda. Bolalar asabiy, g‘amgin, injiq, yolg‘iz, tushkun, impulsiv va itoatsiz bo‘lib qolmoqdalar. Chunki, bola, ota-ona muhitida yosh xususiyatlariga ko‘ra, ma’lum bilim va his-tuyg‘ularni intuitiv ravishda o‘zlashtirib boradi.

Demak, bolada hissiy va axloqiy tajriba (e’tiqod va ideallar, baholash va qadriyat yo‘nalishlari, atrofdagi odamlarga va faoliyatga munosabat) aynan ota-onalaning vazifasiga kiradi.

Bolada bu xususiyatlarni shakllanishi uchun ota-ona quyidagilarga ahamiyat qartishi zarur:

- Bolalarning istaklari va ehtiyojlariga e’tibor.
- Tuyg‘ularni ifodalash uchun qulay muhit yaratish.
- Misollar yordamida o‘zingizdagi va boshqalardagi his-tuyg‘ularni tan olishga o‘rgatish.
- Guruhdagi nizolarning oldini olish va yumshatish.
- Bolalarni salbiy his-tuyg‘ularga qarshi kurashishga undash.
- Stressdan xalos bo‘lish va his-tuyg‘ularni boshqarishning turli usullarini o‘rganish

Yana shuni aytib o‘tish kerakki, maktabgacha yoshdagi bolalarning yetakchi faoliyat turi o‘yin xisoblanadi. O‘yin faoliyati esa emotsional intellektni rivojlantirishning eng samarali vositasi bo‘lib, unda munosabatlar shakllanadi va modellanadi, bolalarning umumiy va o‘ziga xos qobiliyatlari rivojlanadi. Aynan o‘yin faoliyatida bola faoliyat va boshqalar bilan o‘zaro munosabatlarning birinchi normalari va qoidalarini o‘zlashtiradi. O‘yin ishlab chiqarish faoliyati emas, balki protsessual bo‘lganligi sababli, bola atrof-muhitni o‘ziga xos tarzda o‘zgartiradi.

Ota-onalar bilan birgalikdagi o‘yin faoliyatida bolaga o‘yin yordamida hissiy holatni qanday izohlash, farqlash, hissiy o‘zini namoyon qilish va hissiy holatlarni so‘z bilan ifodalash namunalarini o‘rganish va ishlab chiqish imkoniyati beriladi.

Shuning uchun hissiy intellektni rivojlantirish bolalar va ota-onalarning birgalikdagi faoliyatida eng samarali bo‘ladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, bugungi kunda bolalarda yuqori shaxsiy va ijtimoiy ko‘rsatkichlarga erishish, avvalo, emotsional intellektning rivojlanish darajasiga bevosita bog‘liq ekanligi ommaviy amaliyot va ilg‘or tajribalar bilan isbotlangan. Emotsional intellekt bolalarning o‘z his-tuyg‘ularini anglay olish, boshqalar bilan to‘g‘ri va samarali muloqot qila olish, shuningdek, emotsional muammolarni boshqarish qobiliyatlarini shakllantiradi. Bu jarayonda esa ota-onalarning namunali xulqi, ularning emotsional savodxonligi va bolalar bilan olib boriladigan shaxslararo hissiy muloqot hal qiluvchi omillardan biri hisoblanadi.

Shu nuqtayi nazardan, bolalarning emotsional intellektini rivojlantirishda ota-onalar ishtirokidagi hamkorlikka asoslangan faoliyat turlarini, xususan, o‘yin faoliyatini tashkil etish muhim pedagogik vosita sifatida e’tirof etiladi. O‘yinlar orqali bola nafaqat ijtimoiy rollarni o‘zlashtiradi, balki his-tuyg‘ularni anglash, ularni ifoda etish va boshqarish ko‘nikmalarini ham egallaydi. Demak, bola kamolotida emotsional intellektni shakllantirishni markaziy tamoyil sifatida belgilash va bu yo‘nalishda ota-onalarning faol ishtirokini ta’minlash zamonaviy tarbiyaning ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lishi lozim.

Adabiyotlar:

1. Васягина Н. Н. Специфика и условия эффективности воспитательной деятельности родителей // Педагогическое образование в России. 2013. №1.
2. Nishonova Z.T. , Alimova G.K., Turg‘unboyeva A.G‘., Asranboeva M.X. “Bolalar psixologiyasi va psixodiagnostikasi” Toshkent-2017 y
3. Olimjonovna, R. Z. (2024). Emotsional intellekt bolajak mutaxassislarning muhim xususiyati sifatida. Innovation in the modern education system, 5(41), 452-458.
4. Olimjonovna, Z. R. (2024). O ‘zbek xalq pedagogikasi bola shaxsini shakllantirishning ijtimoiy-psixologik omili sifatida. Models and methods for increasing the efficiency of innovative research, 3(35), 75-79.
5. Прусакова О. А., Сергиенко Е. А. Понимание эмоций детьми дошкольного возраста. // Вопросы психологии, 2006, -№ 4. – С.24-35
6. Рахматуллаева, З. (2022). Профессиональное становление и педагогическое мастерство учителя. Ученый XXI века, (5-1 (86)), 37-38.
7. Rahmatullayeva, Z. O. (2021). Development of emotional intelligence in preschool children. экономика и социум, (5-1 (84)), 414-417.

8. Рахматуллаева, З. О. (2024). Изучение проблемы эмоционального интеллекта во взглядах деятелей философского учения. Scientific aspects and trends in the field of scientific research, 2(21), 440-443.

9. Рафикова Р. Роль «психологического капитала» в преодолении эмоционального выгорания у педагогов //Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida universal ta’lim faoliyatini shakllantirish, rivojlantirish va takomillashtirish nazariyasi va amaliyoti. Xalqaro onlayn ilmiy-amaliy konferensiya. – 2023. – С. 321323.

10. Рафикова Р. А. Особенности организации тайм-менеджмента в работе руководителя образовательного учреждения // Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – Т. 2. – №. 8. – С. 16-21

11. Рафикова, Р. А. (2024). Теоретические аспекты социализации детей подросткового возраста с лёгкой степенью умственной отсталости. Science and

Education, 5(3), 566-577

12. Anatolievna, R. R. (2023). On the importance of sensory education in infancy. Journal of Advanced Scientific Research (ISSN: 0976-9595), 3(2)

УДК 37.013

КРИТИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ И КРИТИЧЕСКАЯ ПЕДАГОГИКА: РАЗЛИЧИЯ, СХОДСТВА И ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

Аллamурадова Хурлиман Нуриллаевна,
докторант Национального университета Узбекистана
Ташкент, Узбекистан
khurlimana@gmail.com

В данной статье исследуются различия и точки пересечения между критическим мышлением и критической педагогикой в контексте современной образовательной теории и практики. Критическое мышление рассматривается как когнитивная способность, направленная на анализ, интерпретацию и оценку информации с логической и аргументативной точек зрения. В то же время критическая педагогика, основываясь на традициях марксистской и неомарксистской критической теории, акцентирует внимание на социальной природе образования и его потенциале в изменении существующего общественного порядка. В статье анализируются труды Генри Жиру, Паулу Фрейре и представителей Франкфуртской школы, а также рассматриваются методологические аспекты их подходов. Основной акцент делается на интеграции элементов критического мышления и критической педагогики в образовательную практику с целью формирования социально ответственного и рефлексивного учащегося.

Ключевые слова: *критическое мышление, ритическая педагогика, образование, социальная справедливость, Франкфуртская школа.*

CRITICAL THINKING AND CRITICAL PEDAGOGY: DIFFERENCES, SIMILARITIES, AND EDUCATIONAL IMPLICATIONS

This article explores the differences and points of intersection between critical thinking and critical pedagogy in the context of contemporary educational theory and practice. Critical thinking is viewed as a cognitive ability aimed at analyzing, interpreting, and evaluating information from logical and argumentative perspectives. At the same time, critical pedagogy, based on the traditions of Marxist and neo-Marxist critical theory, emphasizes the social nature of education and its potential for changing the existing social order. The article analyzes the works of Henry Giroux, Paulo Freire, and representatives of the Frankfurt School, as well as examines the methodological aspects of their approaches. The main focus is on integrating elements of critical thinking and critical pedagogy into educational practice with the aim of fostering a socially responsible and reflective learner.

Keywords: *critical thinking, critical pedagogy, education, social justice, Frankfurt School.*

TANQIDIY FIKRLASH VA TANQIDIY PEDAGOGIKA: FARQLAR, O‘XSHASHLIKLAR VA TA’LIMIY NATIJALARI

Ushbu maqolada zamonaviy ta’lim nazariyasi va amaliyoti doirasida tanqidiy fikrlash va tanqidiy pedagogika o‘rtasidagi farqlar hamda umumiy jihatlar tadqiq etiladi. Tanqidiy fikrlash ma’lumotni mantiqiy va argumentativ nuqtai nazardan tahlil qilish, talqin etish va baholashga yo‘naltirilgan kognitiv qobiliyat sifatida ko‘rib chiqiladi. Shu bilan birga, tanqidiy pedagogika marksistik va neomarksistik tanqidiy nazariya an’analariga tayanib, ta’limning ijtimoiy mohiyati va uning mavjud ijtimoiy tuzumni o‘zgartirish salohiyatiga e’tibor qaratadi. Maqolada Genri Jiru, Paulo Freyre va Frankfurt maktabi vakillarining asarlari tahlil qilinib, ularning yondashuvlarining metodologik jihatlari ko‘rib chiqiladi. Asosiy urg‘u ijtimoiy mas’uliyatli va refleksiv o‘quvchini shakllantirishga qaratilgan holda ta’lim amaliyotiga tanqidiy fikrlash va tanqidiy pedagogika elementlarini integratsiyalashga beriladi.

Kalit so‘zlar: *tanqidiy fikrlash, tanqidiy pedagogika, ta’lim, ijtimoiy adolat, Frankfurt maktabi.*

Введение. Современное образование не ограничивается передачей знаний, а также играет ключевую роль в развитии критически мыслящих личностей, готовых активно участвовать в жизни общества. В эпоху цифровых технологий и стремительного роста объёма информации способность критически мыслить становится важнейшим навыком, позволяющим анализировать данные, распознавать манипуляции и делать обоснованные выводы. Это подчёркивает необходимость

детального изучения таких понятий, как критическое мышление и критическая педагогика. Критическое мышление как образовательная стратегия нацелено на развитие у студентов способности анализировать информацию, объективно её оценивать, выявлять логические ошибки и уверенно аргументировать свою точку зрения. Этот навык способствует самостоятельному принятию решений и формированию осознанного подхода к обработке данных, что особенно важно в условиях большого потока информации. В свою очередь, критическая педагогика делает акцент на социальный аспект образования, рассматривая его как инструмент преодоления угнетения и социальной несправедливости. Она направлена на формирование гражданской ответственности, осознание общественных проблем и активный поиск решений. В рамках этого подхода обучение воспринимается не только как процесс передачи знаний, но и как средство воспитания социально осознанных личностей, способных анализировать механизмы власти, причины социальной неравномерности и пути достижения справедливости. В данной статье рассматриваются ключевые теоретические аспекты критического мышления и критической педагогики, их влияние на образовательный процесс и возможные методы их внедрения в учебную среду. Корни концепции критического мышления уходят вглубь философской традиции. Она восходит к Сократу, который через метод вопросов и диалога побуждал учеников самостоятельно находить истину. Платон и Аристотель развивали эту идею, рассматривая логику как основу рационального мышления. В Средние века идеи критического мышления получили развитие в трудах Фомы Аквинского, который подчёркивал важность логики и аргументации. В эпоху Просвещения критическое мышление стало одним из ключевых принципов философии Канта, Вольтера и Декарта, которые настаивали на важности рационального анализа и сомнения как метода познания. В более поздний период критическое мышление стало основой прагматической философии Джона Дьюи, который видел в образовании средство для формирования активных граждан. Дьюи (1933) утверждал, что критическое мышление — это не просто навык анализа, а способ взаимодействия с окружающим миром, который требует рефлексии, исследования и аргументированного выбора. Современные исследователи, такие как Ричард Пол (1993) и Линда Элдер, рассматривают критическое мышление как «направленный и самоконтролируемый процесс мышления», подчёркивая его значимость в обучении и повседневной жизни. В современных педагогических подходах развитие критического мышления осуществляется через анализ информации, решение логических задач и участие в дискуссиях. Критическая педагогика базируется на теории критического сознания (conscientização), предложенной Паулу Фрейре (1970). Эта концепция ориентирована на осознание угнетённых групп своей социальной позиции и активное участие в борьбе за права и равенство. Фрейре подчёркивал, что образование не должно быть инструментом подавления, а наоборот, средством освобождения и социальной трансформации.Одним из ключевых философских источников критической педагогики является марксистская и неомарксистская традиция. Франкфуртская школа, включая Теодора Адорно, Макса Хоркхаймера и Юргена Хабермаса, существенно повлияла на развитие критической теории, акцентируя внимание на роли идеологии в формировании сознания. Гироу (1983) впервые ввёл понятие «критическая педагогика» в образовательные исследования, связывая его с концепциями Франкфуртской школы и расширяя его применение в учебном процессе.

Методы и материалы. В исследовании использовались методы сравнительного анализа, критического дискурсивного анализа, метод кейс-стади, а также метод систематизации педагогических подходов. Для анализа были привлечены труды ведущих исследователей в области критического мышления и критической педагогики, включая Генри Жиру, Паулу Фрейре, представителей Франкфуртской школы, а также современные методологические исследования, посвящённые интеграции критического мышления в образовательный процесс.

Исследование основано на сочетании качественного и количественного методов анализа.

-качественный анализ: включал изучение научной литературы по теме критической педагогики, а также анализ существующих методик развития критического мышления.

- количественный анализ: проводился на основе эмпирических данных, собранных в рамках образовательного процесса. В исследовании участвовали преподаватели и студенты высших учебных заведений, работающие по методикам, направленным на развитие критического мышления.

В качестве основных источников информации использовались:

-научные статьи и монографии ведущих исследователей в области педагогики и когнитивных наук.

-эмпирические данные, полученные в ходе педагогических экспериментов и анализа образовательного процесса.

-учебные программы и методические пособия, разработанные для преподавателей с целью внедрения методов критического мышления в образовательный процесс.

Данный раздел методологии и материалов подчёркивает междисциплинарный характер исследования и его практическую направленность, ориентированную на разработку и совершенствование образовательных технологий. Критическая педагогика основывается на следующих принципах:

- образование как политический акт. Фрейре утверждал, что обучение не может быть нейтральным — оно либо способствует статус-кво, либо помогает его изменению;

-диалогичность. Критическая педагогика отвергает традиционный метод передачи знаний от учителя к ученику, заменяя его диалогом и совместным исследованием;

-развитие критического сознания. Цель образования — не просто передача знаний, а формирование способности анализировать общественные структуры и бороться с несправедливостью;

Несмотря на пересечение обеих концепций, их цели и методы значительно отличаются, что определяет выбор подходов в образовательной практике. Методика преподавания критического мышления и критической педагогики требует различных стратегий, учитывающих как когнитивные процессы, так и социально-политический контекст обучения. Важно применять методы, которые не только развивают аналитические навыки учащихся, но и помогают им осознать социальную реальность, формируя активную гражданскую позицию. В этом разделе рассматриваются основные методологические подходы, которые могут быть использованы в рамках преподавания данных концепций. Один из наиболее эффективных методов развития критического мышления — это сократический диалог, который базируется на постановке открытых вопросов, требующих от студентов самостоятельного осмысления проблемы. Данный метод предполагает не просто поиск правильных ответов, а глубокий анализ предпосылок, аргументов и логических связей.

Хотя обе концепции пересекаются, их цели и методы существенно различаются:

Таблица 1.

Основные различия и сходства

Параметры	Критическое мышление	Критическая педагогика
Основная цель	Развитие аналитических и логических навыков	Осознание социальных структур и борьба с несправедливостью
Методология	Логический анализ, аргументация, рефлексия	Диалогическое обучение, коллективные проекты, социальные исследования
Роль преподавателя	Наставник, обучающий навыкам анализа	Партнёр в обучении, побуждающий к социальным действиям
Идеологическая позиция	Нейтральная или объективная	Политически ангажированная, ориентированная на изменение общества
Подход	Оценка аргументов и предвзятости	Вызов властным системам
Связи с образованием	Развитие логического мышления	Продвижение радикальной демократий

Эти различия влияют на выбор методик, применяемых в образовательном процессе. Например, преподаватель предлагает студентам дискуссионное утверждение, такое как: «Технологии способствуют снижению интеллектуального уровня людей». Поочерёдно учащиеся анализируют доводы «за» и «против», выявляют логические несоответствия и делают обоснованные выводы. В ходе обсуждения педагог не предоставляет готовых решений, а лишь направляет беседу, помогая студентам формулировать более точные и аргументированные позиции.

Метод кейс-стади (Case Study) как инструмент развития аналитического мышления широко используется в образовательной практике, особенно в таких дисциплинах, как юриспруденция, экономика и социальные науки. Основной принцип метода заключается в анализе реальных или смоделированных ситуаций, требующих принятия обоснованных решений на основе логического мышления. Пример практического применения: студентам предлагается рассмотреть конкретный кейс, например, конфликтную ситуацию в учебном заведении. Работая в группах, они анализируют обстоятельства дела, выявляют ключевые факторы, влияющие на проблему, рассматривают

возможные причины возникновения конфликта и разрабатывают альтернативные пути его разрешения. По завершении анализа каждая группа представляет своё решение, аргументируя его с точки зрения логики, опираясь на факты и достоверные источники информации. Такой подход способствует формированию у студентов навыков критического осмысления проблемных ситуаций, развитию аргументированной речи и принятию взвешенных решений.

Дебаты как метод формирования аргументативного мышления. Дебаты являются эффективным инструментом развития аналитического и критического мышления, позволяя студентам не только формулировать логически выверенные аргументы, но и учиться уважительно воспринимать и анализировать противоположные точки зрения. Этот метод способствует развитию навыков публичного выступления, умения работать с научными данными и примерами из реальной жизни, а также повышает уровень осознанности в построении аргументации. Пример методического применения: Студенты разделяются на две группы: одна группа защищает определённую позицию, другая — отстаивает противоположную точку зрения. Каждой стороне даётся время для подготовки аргументов и контраргументов с опорой на научные источники и реальные примеры. В ходе дебатов участники анализируют доводы друг друга, выявляют логические ошибки, задают уточняющие вопросы и формулируют обоснованные ответы. В финале дискуссии студенты делают выводы, оценивая силу аргументов обеих сторон. Такой метод обучения помогает развивать навыки структурированного мышления, учит студентов чётко выражать свои мысли и формировать аргументированные позиции, а также способствует воспитанию уважительного отношения к альтернативным точкам зрения.

Результаты и обсуждение. В условиях стремительного развития цифровых технологий и обилия информации формирование критического мышления становится неотъемлемым элементом образования. Современные методы обучения, основанные на критической педагогике, направлены не только на развитие когнитивных способностей, но и на осознание студентами социальных, экономических и политических аспектов окружающей действительности. Одним из ключевых методов формирования критического мышления является анализ информации из различных источников. В современном медиапространстве преобладает огромное количество противоречивых данных, что требует от студентов умения фильтровать информацию, выявлять достоверные источники и избегать манипуляций.

Пример методического применения:

- студентам предлагаются несколько статей из СМИ с противоположными точками зрения на одно и то же событие. Они должны определить, какие из них более объективны, какие содержат манипулятивные элементы, какие аргументы подкреплены фактами;

- В ходе обсуждения студенты формируют навыки аналитического подхода к информации, учатся отличать субъективные мнения от объективных фактов, выявлять риторические приёмы и эмоциональные манипуляции;

- Дополнительно преподаватель может предложить студентам изучить первоисточники (официальные отчёты, научные исследования) и сопоставить их с материалами из СМИ, что развивает у студентов способность к сравнительному анализу;

Этот метод способствует развитию информационной грамотности, необходимой в условиях цифрового общества, и помогает студентам становиться более осознанными потребителями информации.

Проектное обучение является одним из ключевых методов критической педагогики, поскольку оно ориентировано не только на усвоение знаний, но и на их практическое применение в социальной среде. Оно позволяет студентам не просто анализировать проблемы, но и участвовать в их решении, формируя активную гражданскую позицию.

Пример методического применения:

- студенты выбирают актуальную социальную проблему (например, экологическое загрязнение, социальное неравенство, доступность образования в сельской местности);

- в рамках исследования они собирают данные, проводят интервью, анализируют законодательные акты, консультируются с экспертами;

- итогом работы становится разработка конкретных предложений по решению проблемы, которые студенты могут представить местным властям, общественным организациям или на университетских конференциях;

Таким образом, проектное обучение не только способствует формированию у студентов аналитического мышления, но и развивает у них социальную ответственность, прививая им навыки гражданского участия и коллективного решения проблем. Критическая педагогика направлена на

анализ структур власти, механизмов угнетения и поиск путей к социальной справедливости. Один из эффективных методов в этом контексте — коллективное исследование, при котором студенты анализируют социальные проблемы, используя эмпирические данные и научные источники.

Рефлексивное письмо помогает студентам осознать свои предубеждения, оценить личный опыт и его связь с общественными процессами. Оно способствует развитию самокритичности, способности к самоанализу и пониманию различных точек зрения.

Пример методического применения:

- после изучения определённой темы (например, влияния социальных сетей на формирование мировоззрения) студенты пишут эссе, в котором анализируют, как изученный материал соотносится с их личным опытом.

- преподаватель даёт обратную связь, поощряя студентов к дальнейшему размышлению и развитию критического подхода к собственным убеждениям.

- в ходе обсуждения студенты делятся своими размышлениями с одногруппниками, что способствует развитию эмпатии и понимания разных точек зрения.

Этот метод позволяет не только закрепить знания, но и формировать у студентов умение рефлексировать и критически осмыслять собственный жизненный опыт.

Критическое мышление и критическая педагогика являются важными инструментами образовательного процесса. Однако если критическое мышление направлено на развитие аналитических способностей и навыков логического мышления, то критическая педагогика выходит за рамки когнитивного анализа и ставит своей целью осознание социальных проблем и поиск путей к их решению. Используемые методы (критическое чтение, проектное обучение, коллективное исследование, рефлексивное письмо, диалогическое обучение) позволяют не только развивать интеллектуальные способности студентов, но и способствуют формированию социальной ответственности, навыков аргументированной дискуссии и готовности к активному участию в общественной жизни. Таким образом, интеграция методов критической педагогики в образовательный процесс является важным шагом к формированию поколения студентов, способных не только анализировать информацию, но и применять свои знания для улучшения общества.

Заключение. Методология преподавания критического мышления и критической педагогики представляет собой комплексный процесс, в котором объединяются различные подходы к обучению, анализу информации и социальной вовлечённости. Эти методы нацелены не только на развитие у студентов аналитического мышления, но и на формирование их активной гражданской позиции, умения распознавать механизмы угнетения, манипуляции и критически осмыслять социальные процессы. Преподавание критического мышления требует использования методологических стратегий, направленных на развитие у студентов способности анализировать информацию, строить аргументированные позиции, выявлять логические ошибки и различать факты от субъективных мнений. Такие методы, как сократический диалог, кейс-стади, дебаты и анализ источников, позволяют учащимся не только осваивать материал, но и учиться ставить под сомнение устоявшиеся представления, развивать самостоятельное мышление и способность формулировать собственные выводы. Критическая педагогика, в свою очередь, выходит за рамки традиционного преподавания и ставит перед собой цель трансформации образовательного процесса в инструмент социального изменения. Это достигается через внедрение таких методик, как проектное обучение, коллективные исследования, рефлексивное письмо и диалогический метод Фрейре. Эти подходы помогают студентам осознавать социальные и политические аспекты образования, понимать механизмы власти и неравенства, а также находить пути для их преодоления. Одним из ключевых аспектов преподавания критического мышления и критической педагогики является осознание преподавателем своей роли не просто как передатчика знаний, но как активного участника образовательного процесса, способного вдохновлять студентов на самостоятельное осмысление реальности и участие в общественных изменениях. Это требует от педагогов не только владения теоретическими знаниями, но и гибкости, готовности к диалогу и умения учитывать специфику аудитории. Кроме того, необходимо учитывать, что в условиях современного мира, насыщенного цифровыми технологиями, критическое мышление становится одним из важнейших навыков, необходимых для успешной адаптации человека в обществе. Способность анализировать информацию, выявлять манипуляции, понимать механизмы формирования общественного мнения и медиавлияния становится ключевым аспектом образования. В этом смысле критическая педагогика играет важную роль в формировании осознанного и ответственного гражданина. Таким образом, сочетание методик преподавания критического мышления и критической педагогики делает образовательный процесс более целостным, способствующим не только интеллектуальному

развитию студентов, но и их личностному и социальному росту. Эти методы позволяют формировать поколение, способное не просто адаптироваться к существующей системе, но и критически оценивать её, выявлять недостатки и предлагать пути для её совершенствования. Преподавание в XXI веке требует переосмысления традиционных подходов, и в этом контексте критическая педагогика и развитие критического мышления представляют собой не просто образовательные методики, а важные элементы построения демократического и справедливого общества.

Литература:

1. Аристова, Н. В. (2015). “Критическое мышление в образовательном процессе. «Москва: Просвещение. С. 37-40.
2. Бережнова, Л. Н. (2018). “Социальная функция образования в контексте критической педагогики.” Санкт-Петербург: Издательство СПГУ. С. 20-25.
3. Гершунский, Б. С. (2002). “Философия образования для XXI века.” Москва: Академия.
4. Иванова, Т. А. (2019). “Диалоговые методы в критической педагогике.” // Вестник педагогических наук, № 4(67), с. 45–57.
5. Критская, Е. С. (2020). “Методологические подходы к развитию критического мышления.” // Образовательные исследования, № 2(15), с. 89–102.
6. Лейвин, Г. И. (2016). “Проблема образовательного дискурса в контексте критической педагогики.” // Вопросы образования, № 3, с. 102–118.
7. Мошенский, С. М. (2021). “Философские основания критической педагогики.” // Образование и наука, № 5(29), с. 34–47.
8. Макларен, П. (1998). Revolutionary Multiculturalism: Pedagogies of Dissent for the New Millennium. Boulder: Westview Press.
9. Чеснокова, В. И. (2014). “Формирование критического сознания у учащихся.” // Вопросы методологии, № 1(20), с. 56–72.
10. Burbules, N. & Berk, R. (1999). “Critical Thinking and Critical Pedagogy: Relations, Differences, and Limits”. In Popkewitz, T. & Fendler, L. (Eds.), // “Critical Theories in Education” (pp. 45–66). London: Routledge.
11. Giroux, H. (1983). “Theory and Resistance in Education: Towards a Pedagogy for the Opposition”. New York: Bergin & Garvey.
12. Giroux, H. & McLaren, P. (1994). “Between Borders: Pedagogy and the Politics of Cultural Studies”. New York: Routledge.
13. Makhmudov, A. K. (2022). “The Role of Critical Thinking in the Formation of Democratic Values”. // “Scientific Research in Education”, No. 3(12), pp. 77–89.
14. Chamot, A.U., O'malley . “Cognitive Academic Language Learning Approach: AJ.M., 1987 Bridge to the Mainstream,” TESOL Quarterly, 21, pp.227-249.
15. Champple, L., Curtis, “Content-based Instruction in Hong Kong: StudentA.,” 2000Responses to Film, System, 28, pp. 419-433.
16. Heath, A., 1988 “Protean Shapes in Literacy Events Ever Shifting Oral and Literate Traditions, (eds. Kintgen, E. R., Kroll, B.M., and Rose, M.)” Perspectives on Literacy, Carbondale Southern University Press., pp. 348 - 370.

AJRASHGAN AYOLLARDA PSIXOLOGIK RUHIY HOLAT

Baratullayeva Dilnoza Xabibullo qizi,
Jizzax davlat pedagogika universiteti
Pedagogika-psixologiya va musiqa yo‘nalishlarida
masofaviy ta‘lim kafedrasi o‘qtuvchisi

Ajrashgan ayollar ko‘plab psixologik davrlarni boshdan kechiradilar, bu davrlar inkor qilish, g‘azab, depressiya, qabul qilish va moslashuv bosqichlaridan iborat. Ushbu maqolada ajrashgan ayollarda yuzaga keladigan psixologik holatlar, ular qanday ruhiy bosimlarga duch kelishlari, shuningdek, ajrimdan keyin yangi hayotga moslashish jarayoni keng tahlil qilinadi. Ajrashgan ayollar, ko‘pincha, jamiyatdagi stereotiplar, yolg‘izlik, farzandlar bilan bog‘liq mas’uliyat va moliyaviy qiyinchiliklarga duch keladilar. Bularning barchasi ayollarni psixologik jihatdan siqib chiqarishi mumkin. Maqolada bu holatlarning har biri alohida tahlil qilinadi va ayollarning ruhiy salomatligini qanday saqlashlari, yangi hayotga qanday moslashishlari haqida ilmiy va amaliy tavsiyalar beriladi. Ajrashgan ayollar uchun moslashuv bosqichlari, psixologik yordam va qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari (masalan, terapiya, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, yangi maqsadlar qo‘yish) haqida ham batafsil so‘z yuritiladi.

Kalit so'zlar: *ajrashgan ayollar, ishonch, ijtimoiy muhit, integratsiya, mustaqil, baxtli va muvaffaqiyatli hayot, psixologik yondashuv, stressni boshqarish, ruhiy salomatlik.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ РАЗВЕДЕННЫХ ЖЕНЩИН

Разведённые женщины проходят через множество психологических периодов, включающих стадии отрицания, гнева, депрессии, принятия и адаптации. В данной статье подробно анализируются психологические состояния, возникающие у разведённых женщин, с каким эмоциональным давлением они сталкиваются, а также процесс адаптации к новой жизни после развода. Разведённые женщины часто сталкиваются с общественными стереотипами, одиночеством, ответственностью за детей и финансовыми трудностями. Всё это может оказывать сильное психологическое давление на женщин. В статье анализируется каждая из этих ситуаций, и даются научно обоснованные и практические рекомендации о том, как женщинам сохранить психическое здоровье и адаптироваться к новой жизни. Также подробно рассматриваются этапы адаптации, механизмы психологической помощи и поддержки (например, терапия, социальная поддержка, постановка новых целей) для разведённых женщин.

Ключевые слова: *разведённые женщины, доверие, социальная среда, интеграция, самостоятельность, счастливая и успешная жизнь, психологический подход, управление стрессом, психическое здоровье.*

PSYCHOLOGICAL STATE OF DIVORCED WOMEN

Divorced women experience multiple psychological phases, including stages of denial, anger, depression, acceptance, and adaptation. This article extensively analyzes the psychological states that divorced women undergo, the emotional pressures they face, as well as the process of adapting to a new life after divorce. Divorced women often encounter societal stereotypes, loneliness, responsibilities related to children, and financial difficulties. All of these factors can psychologically strain women. The article examines each of these situations separately and provides scientific and practical recommendations on how women can maintain their mental health and adapt to their new life. The stages of adaptation, mechanisms of psychological assistance and support for divorced women (such as therapy, social support, setting new goals) are also discussed in detail.

Keywords: *divorced women, confidence, social environment, integration, independence, happy and successful life, psychological approach, stress management, mental health.*

Kirish. Ajrashish – bu hayotdagi murakkab va emotsional jihatdan qiyin davr bo‘lib, insonning psixologik holatiga katta ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, ayollar uchun ajrashish jarayoni nafaqat oilaviy aloqalarining tugashi, balki yangi psixologik, emotsional va ijtimoiy qiyinchiliklar bilan yuzlashishga olib keladi. Ajrashgan ayollar ko‘pincha ichki kurashlar, stress, qayg‘u va umidsizlik hissiyotlariga duch keladilar, shu bilan birga, yangi hayotga moslashish uchun turli davrlarni boshdan kechirishlari zarur bo‘ladi.

Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ajrashgan ayollar turli bosqichlardan o‘tadilar, ular inkor qilish, g‘azab, depressiya, qabul qilish va moslashuv kabi davrlarni o‘z ichiga oladi. Har bir bosqichda ayolning ruhiy holati, hissiyotlari va qarashlari o‘zgaradi, va bu jarayon ko‘pincha murakkab va uzoq davom etadi. Ajrashgan ayollarga ruhiy salomatlikni saqlashda yordam berish, ularning stressni boshqarish va yangi hayotga moslashish jarayonlarini qo‘llab-quvvatlash, psixologik maslahatlar va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimlarini yaratish juda muhimdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Ajrashgan ayollar uchun yangi hayotga moslashish va o‘zini tiklash jarayoni nafaqat psixologik, balki ijtimoiy va emotsional resurslar talab qiladi. Bu maqolada ajrashgan ayollarga yordam berishning psixologik, ijtimoiy va amaliy jihatlari to‘liq yoritiladi. Ajrashish – bu turmush o‘rtog‘ining o‘zaro ijtimoiy va emotsional aloqalarining tugashi, bu nafaqat oilaviy tizimni, balki shaxsiyatni ham jiddiy ta’sir etadigan jarayon. Ayollar, odatda, ajrashish jarayonida ko‘proq psixologik bosimga duch keladilar, chunki ajrimdan keyin ularning hayoti nafaqat o‘zgaradi, balki yangi vaziyatlarga moslashish ham qiyin bo‘lishi mumkin.Ajrashgan ayollar, asosan, quyidagi psixologik bosqichlardan o‘tadilar:

Inkor qilish Bu bosqichda ayol ajrashishni haqiqat sifatida qabul qilishni istamaydi. U bu jarayonni vaqtincha inkar qiladi va oilaviy aloqalarning tugashini qabul qilishda qiynaladi.

G‘azab Ajrashish jarayoni davomida ayol o‘zining g‘azabini his qilishi mumkin. U ba’zan ajrashgan turmush o‘rtog‘iga, yoki o‘zi va o‘z oilasiga nisbatan g‘azablanadi. Bu bosqichda o‘zgarishlarga qarshi kurashish hissi kuchayadi. Ajrashgan ayollar ko‘pincha kayfiyat pasayishi, umidsizlik, yolg‘izlik va boshqalar kabi ruhiy holatlarga duch keladilar. Bu bosqichda ajrashgan ayol o‘zining yangi hayotiga qanday moslashishi haqida chuqur o‘ylar va his-tuyg‘ularni boshdan kechiradi.

Moslashuv Bu bosqichda ajrashgan ayol yangi hayotga to‘liq moslashadi.

U o‘zini yanada mustahkamroq va o‘zgaruvchan muhitga moslashishga tayyor his qiladi. Psixologik resurslar va qo‘llab-quvvatlash tizimlari yordamida ayol yangi imkoniyatlarni qabul qiladi va o‘zining kelajagi uchun yangi rejalarga asoslanadi. Ajrashgan ayollar ko‘pincha o‘zgarishlarga duch keladilar, va moslashuv bu o‘zgarishlarni qabul qilish va yangi hayotga moslashishni o‘z ichiga oladi. Moslashuv – bu shaxsning ichki va tashqi sharoitlarga moslashish, o‘zining yangi vaziyatga nisbatan yanada samarali va baxtli bo‘lishi uchun zarur bo‘lgan o‘zgarishlarni amalga oshirish jarayonidir. Ajrashgan ayollar uchun bu jarayon, ayniqsa, qiyin bo‘lishi mumkin, chunki ular bir vaqtning o‘zida ruhiy, ijtimoiy va moddiy jihatdan katta o‘zgarishlarni boshdan kechiradilar. Bu bosqichda ular o‘zlarining ichki dunyosiga qayta nazar tashlab, yangi imkoniyatlar va rejalarga asoslanishni o‘rganadilar.

Psixologik resurslar va qo‘llab-quvvatlash tizimlari

Yangi hayotga moslashish jarayonida ayolning psixologik resurslari katta rol o‘ynaydi. Psixologik resurslar deganda, shaxsning o‘zini saqlash, hayotda qiyinchiliklarga qarshi turish, yangi imkoniyatlarga ochiq bo‘lish va o‘zini tiklash qobiliyatlari tushuniladi. Bu resurslarni faollashtirish ayolga yangi boshlanishni amalga oshirishda yordam beradi.

Tahlil va natijalar. Bundan tashqari, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimi ham muhim ahamiyatga ega. Ayolning oila a'zolari, do‘stlari, psixologlar va jamoatdagi qo‘llab-quvvatlash tarmog‘ining roli juda katta. Oila va do‘stlar yordamida ayol hissiy qo‘llab-quvvatlashni sezadi, shuningdek, psixoterapevtik yordam va maslahatlar yordamida ichki qarama-qarshiliklarni engishga va yangi maqsadlar sari intilish imkoniyatini topadi.

Psixoterapiya (individual va guruh terapiyasi): Psixoterapiya ayollarga o‘z hissiyotlarini boshqarishni o‘rganish, qiyinchiliklarni yengib o‘tish va yangi hayotga moslashishni soddalashtirishga yordam beradi. Masalan, kognitiv-behavioral terapiya (CBT) yoki stressni boshqarish usullari yordamida, ayol o‘zini yangi sharoitda qanday ko‘rishni o‘rganadi.

Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash: Oila a'zolari va do‘stlar o‘zining hissiy yordami bilan ayolga ishonchni tiklashda yordam beradi. Bu yordam faqat ruhiy emas, balki amaliy yordamni ham o‘z ichiga oladi, masalan, farzandlar bilan bog‘liq masalalarda yordam berish yoki kundalik vazifalarni yengish.

Yangi imkoniyatlarni qabul qilish va o‘z kelajagini qurish.

Ajrashgan ayol moslashuv jarayonida o‘zining yangi hayoti uchun yangi imkoniyatlarni kashf qilishga harakat qiladi. Bu jarayon o‘zining yangi yutuqlarini yaratish, yangi maqsadlar qo‘yish va hayotini qayta qurishning bir bosqichi hisoblanadi. Ayol bu davrda o‘zining kelajagi uchun yangi rejalarga asoslanadi, o‘zi uchun yangi qiziqishlar, maqsadlar va yo‘llarni topadi. Yangi hayotga moslashishning bu bosqichida ayol quyidagi qadamlarni qo‘yishi mumkin:

O‘z maqsadlarini yangilash: Ajrashgan ayol o‘zini va hayotini qayta tiklash uchun yangi maqsadlar qo‘yadi. Bu maqsadlar professional, shaxsiy va ijtimoiy sohalarda bo‘lishi mumkin.

Shaxsiy rivojlanish: Ayol o‘zining ichki dunyosini rivojlantirishga e'tibor beradi, yangi bilimlar olish, yangi qobiliyatlar o‘rganish yoki o‘zini tanish uchun vaqt ajratadi. Bu jarayon yangi imkoniyatlarni kashf qilishga va yangi istiqbollarni yaratishga yordam beradi.

Ijtimoiy aloqalarni rivojlantirish: Ayol yangi do‘stlar orttirish, ijtimoiy aloqalarni mustahkamlash va yangi jamoalarda faol bo‘lishga harakat qiladi. Ajrashgan ayollarga ruhiy salomatlikni saqlash va yangi hayotga moslashish uchun turli psixologik yondashuvlar va yordam mexanizmlari mavjud. Bu jarayonni osonlashtirish uchun psixoterapiya, qo‘llab-quvvatlash guruhlari, shaxsiy rivojlanish va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimlari muhim ahamiyatga ega. Ajrashgan ayollar o‘zlarini qayta tiklash va yangi hayotga moslashish jarayonida o‘ziga bo‘lgan ishonchni tiklashlari, yangi maqsadlar qo‘yishlari va turmush tarzlarini qayta qurishlari zarur.

Ajrashgan ayollarda ruhiy holat va moslashuv mavzusida ish olib borgan olimlar:

Ajrashish va uning ayollar uchun psixologik ta’siri bo‘yicha ko‘plab psixologlar, sotsiologlar va tadqiqotchilar izlanishlar olib borgan. Quyida ajrashgan ayollarni o‘rganish va ularning ruhiy moslashuv jarayonini tahlil qilishda muhim hissa qo‘shgan ba'zi olimlar va ularning asarlari keltirilgan:

Elisabeth Kübler-Ross — ajrashish jarayonidagi psixologik davrlarni o‘rganishda mashhur bo‘lgan shaxsdir. U o‘zining "On Death and Dying" (1969) asarida o‘lim va yo‘qotish bilan bog‘liq ruhiy jarayonlarni tahlil qilgan. Uning ishlari ajrashishning emotsional va psixologik ta’sirini tushunishda muhim ahamiyatga ega bo‘ldi, chunki ajrashish ham yo‘qotishning bir turi sifatida ko‘riladi. Kübler-Rossning «inkor qilish», «g‘azab», «qayg‘u», «qabul qilish» kabi psixologik bosqichlari ajrashgan ayollarda ham kuzatiladi.

Judith Wallerstein va **Sandra Blakeslee** ajrashish va uning bolalar va kattalar hayotiga ta’siri bo‘yicha keng qamrovli tadqiqotlar olib borganlar. Ularning "The Good Divorce" (2003) asari ajrashgan oilalar va ular bilan bog‘liq psixologik jarayonlarni tahlil qilishda muhim manba hisoblanadi. Ushbu asarda ajrashgan ayollar va ularning bolalarining ruhiy holati, qayta moslashish jarayonlari va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarining ahamiyati ko‘rsatilgan.

Xulosa. Ajralish — ayollar hayotida chuqur ruhiy iz qoldiruvchi jarayon bo‘lib, bu holat ularning psixologik holatiga bevosita ta’sir qiladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ajrashgan ayollar turli bosqichlarni boshdan kechiradi: inkor, g‘azab, depressiya, qabul qilish va moslashuv. Har bir bosqichda ularning hissiy holati o‘zgarib turadi, bu esa ularni yangi hayot tarziga tayyorlaydi yoki aksincha, ruhiy muammolarga duchor qiladi. Moslashuv bosqichi muvaffaqiyatli kechishi ko‘pincha ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, iqtisodiy mustaqillik va shaxsiy motivatsiyaga bog‘liq.

Shunday ekan, ajrashgan ayollarni ruhiy tiklanishida psixologik yordam, ijtimoiy tizimlar va yaqinlarning yordami muhim rol o‘ynaydi. Uzoq muddatli barqarorlik esa faqatgina ruhiy sog‘lomlashtirish choralari bilan emas, balki ayolning o‘z-o‘zini anglash darajasi va hayotga ijobiy munosabati bilan ta'minlanadi. Ajralish inson hayotidagi eng stressli voqealardan biri bo‘lib, ayollar uchun bu jarayon ko‘pincha chuqur psixologik iz qoldiradi. Ayollar ajralishdan keyin turli bosqichlarni boshdan kechirishadi: dastlabki bosqichda inkor va hayrat, keyin g‘azab, depressiya, xavotir, tushkunlik va nihoyat, qabul qilish va moslashuv kabi kechinmalar yuzaga chiqadi. Bu bosqichlar har bir insonda turlicha davom etadi, lekin ularning mavjudligi ajralishning ruhiy murakkabligini tushunishga yordam beradi. Ajrashgan ayollarning ruhiy holati ularning yoshi, farzandlari borligi, moddiy imkoniyatlari, ta’lim darajasi, oilaviy qo‘llab-quvvatlash bor yoki yo‘qligiga bog‘liq holda farqlanadi.

Ular ko‘pincha yolg‘izlik, o‘zini keraksiz his qilish, jamiyat bosimi va stigma (ayblash) kabi tashqi va ichki bosimlarga duch keladi. Bu esa ayrim hollarda ruhiy tushkunlik, o‘ziga bo‘lgan ishonchning pasayishi, hatto ruhiy kasalliklarga olib kelishi mumkin. Shunga qaramasdan, ajrashishning ayollar hayotiga ijobiy ta’siri ham mavjud bo‘lishi mumkin. Ko‘plab ayollar ajralishdan keyin o‘zini anglaydi, yangi hayotiy maqsadlar qo‘yadi, mustaqil qaror qabul qilishni o‘rganadi va o‘zini rivojlantirish yo‘liga kiradi. Moslashuv jarayoni — bu yangi hayot tarziga, ijtimoiy mavqega, iqtisodiy mustaqillikka va ruhiy barqarorlikka o‘tish davri bo‘lib, bu jarayon davomida psixologik yordam, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va yaqin insonlarning mehr-muhabbati muhim ahamiyat kasb etadi. Ajralishdan keyingi moslashuvni yengillashtirish uchun jamiyatda psixologik xizmatlar tizimini rivojlantirish, ayollar uchun maxsus maslahat markazlarini tashkil etish, ularni ijtimoiy va iqtisodiy qo‘llab-quvvatlash muhimdir. Shuningdek, ajrashgan ayollarga nisbatan salbiy qarashlarni kamaytirish, ularning jamiyatdagi ijtimoiy rolini tiklash va ularni faol hayotga qaytarish — ruhiy salomatlikni mustahkamlashda asosiy omillardandir. Xulosa qilib aytganda, ajrashish ayollar uchun og‘ir, ammo yangi imkoniyatlar eshigini ochadigan hayotiy burilishdir. Bu yo‘lda psixologik barqarorlikni ta'minlash, ijtimoiy moslashuvni yengillashtirish va ijobiy qarashni shakllantirish asosiy vazifa bo‘lib qoladi.

Adabiyotlar:

1. Akramova F.A. Oilada ma’naviy muhitni shakllantirishda xotin-qizlarning roli. - T.: «Nixol Print», 2016. -42-b.

2. Akramova F.A. Oilada sog‘lom psixologik muhitni tarkib toptirishning ijtimoiy-psixologik asoslari. - T.: : «Shams ASA», 2014. -185-b.

3. Eydemiller E.G., Yustiskis V. Psixologiya i psixoterapiya semi. – SPb.: «Piter», 2000. –S. 656

4. Искандаров Т.И.. Исаханов В.И. Здоровый образ жизни: восточные традиции и современность. – Т., 1989. - С.118.

5. Колбанов В.В.. Бошланғич мактабларда валеологик таълим.// Ж. Бошланғич мактаб. №4, – М.: 1999 й.

6. Каршибаева Г. А., Юлдашева Г. Б. Конфликт как одно из значимых явлений психической жизни человека // Новости образования: исследование в XXI веке. – 2022. – Т. 1. – №. 4. – С. 459-464.

7. Қаршибоева Г.А. Ўсмирларнинг ҳулқ-атворидаги ўзгаришнинг ижтимоий психологик жихатлари // Журнал Педагогики и психологии в современном образовании. – 2022. – Т. 2. – №. 4.

8. Қаршибоева Г.А. Ўқувчиларда касбий установкаларнинг шаклланишининг психологик жихатлари // Журнал Педагогики и психологии в современном образовании. – 2022. – Т. 2. – №. 4.

9. Suleymanova T.G. O‘smirlik davriga xos suitsidal xulqning psixologik korreksiyasi imkoniyatlari. – T.: TDPI, 2011. –71-72-b.

10. Umarov B.M., Usmonov E.M. Pedagogik qadriyatlarning ota-onalar bilan ishlashning ayrim psixologik masalalari (Психологические аспекты совершенствования подготовки учительских кадров в педвузах и университетах в условиях непрерывного образования). Тезисы докладов научно-практической конференции. Часть 4. – Т., 1994.

LIDERLIK TUSHUNCHASI VA LIDER SHAXSNING PSIXOLOGIK TALQINI

Ergashova Muxlisa Azizjon qizi,
O‘zbekiston Milliy universiteti Psixologiya
(faoliyat turlari bo‘yicha) mutaxassisligi
2-bosqich magistranti

Ushbu maqolada liderlik tushunchasi va uning turli manbalardagi nazariy asoslari, lider shaxsining o‘ziga xos xususiyatlari va psixologik talqini, liderlikning namoyon bo‘lishi kabi tahlillarga e’tibor qaratilgan. Bilamizki, jamiyatimizda “rahbar”, “lider”, “yetakchi”, “sardor” kabi tushunchalar mavjud. Aslida ularning barchasi bir ma’noni anglatadi hamda bir maqsad yo‘lida xizmat qiladi. Shuning uchun rahbar va lider tushunchalari o‘rtasida katta tafovutni aniqlash mushkul. Ularning vazifasi ham, mas’uliyati ham, xususiyatlari ham teng. Shunday bo‘lishiga qaramasdan ulardan biri rasmiy boshqasi esa norasmiy hisoblanadi. Rahbar rasmiy, ya’ni qonunga muvofiq shu lavozimga tayinlangan. Lider bo‘lsa norasmiy, ya’ni biror bir guruh tomonidan ularning xohishiga binoan saylangan shaxsdir. Bular liderlikning ikki xil ko‘rinishlari. Ko‘p hollarda, rahbar dastavval lavozimga, so‘ngra shu lavozimi ortidan hurmatga erishsa, lider aksincha hurmat ortidan lavozimga erishadi. Lavozimi yuqori shaxs, ya’ni rahbar o‘z-o‘zidan liderlikka erishadi va qo‘l ostidagilariga nima qilish kerakligini ta’kidlab turadi. Haqiqiy lider, undan farqli o‘laroq, o‘zining ortidan ergashuvchilarga nima qilish kerakligini ko‘rsatib va unda o‘zi ham ishtirok etib boradi. Maqolamizda mazkur lider shaxs talqini keng ma’noda yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *liderlik, shaxs, boshqaruv, atributiv, xarizmatik, transformativ, avtoritet, optimizm, rasmiy lider, norasmiy lider.*

КОНЦЕПЦИЯ ЛИДЕРСТВА И ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЛИЧНОСТИ ЛИДЕРА

В данной статье основное внимание уделяется анализу понятия лидерства и его теоретических основ в различных источниках, особенностям и психологической интерпретации личности лидера, а также проявлениям лидерства. Как известно, в нашем обществе существуют такие понятия, как «руководитель», «лидер», «вожак», «предводитель». По сути, все они имеют одно и то же значение и служат одной цели. Поэтому сложно определить существенное различие между понятиями руководителя и лидера. Их функции, обязанности и характеристики схожи. Несмотря на это, одна из этих ролей считается официальной, а другая - неофициальной. Руководитель - это официальное лицо, назначенное на должность в соответствии с законом. Лидер же - неофициальное лицо, избранное группой по их желанию. Это две разновидности лидерства. Во многих случаях руководитель сначала получает должность, а затем уважение благодаря этой должности, в то время как лидер, наоборот, получает должность благодаря уважению. Высокопоставленный человек, то есть руководитель, автоматически достигает лидерства и указывает своим подчинённым, что делать. Настоящий лидер, в отличие от него, показывает своим последователям, что нужно делать, и сам участвует в этом процессе. В нашей статье данная трактовка личности лидера освещена в широком смысле.

Ключевые слова: *лидерство, личность, управление, атрибутивный, харизматический, трансформативный, авторитет, оптимизм, формальный лидер, неформальный лидер.*

THE CONCEPT OF LEADERSHIP AND THE PSYCHOLOGICAL INTERPRETATION OF THE LEADER PERSONALITY

This article focuses on the concept of leadership and its theoretical foundations from various sources, the specific characteristics and psychological interpretation of a leader's personality, and the manifestation of leadership. We know that in our society there are concepts such as "rahbar" (manager), "lider" (leader), "yetakchi" (guide), and "sardor" (commander). In fact, they all convey the same meaning and serve the same purpose. Therefore, it is difficult to identify a significant difference between the concepts of manager and leader. Their duties, responsibilities, and characteristics are equal. Nevertheless, one of them is considered official, while the other is unofficial. A manager is officially appointed to the position in accordance with the law. A leader, on the other hand, is informal, elected by a group according to their wishes. These represent two types of leadership. In many cases, a manager first attains a position and then earns respect through

that position, while a leader achieves a position as a result of earning respect. A high-ranking person, that is, a manager, automatically assumes leadership and instructs subordinates on what needs to be done. A true leader, in contrast, demonstrates to followers what to do and participates in the process alongside them. In our article, the interpretation of this leader personality is explored in a broad sense.

Keywords: *leadership, personality, management, attributive, charismatic, transformative, authority, optimism, formal leader, informal leader.*

Kirish. Liderni ma’lum maqsad uchun kishilar guruhini birlashtira oladigan shaxs sifatida qarash mumkin. Liderning asosiy vazifasi insonlarni o‘zining orqasidan ergashtirgan holda yagona maqsad doirasidagi vazifalarni yechish uchun guruh a’zolari o‘rtasida samarali munosabatlarni o‘rnatishdir. Ya’ni lider – insonlardan iborat tizimni tartibga soluvchi element hisoblanadi. Liderlikka vaqtincha erishish ham mumkin, ammo haqiqiy liderni keyingi olg‘a qadamlar bilan o‘zgartirib bo‘lmas sodiqlik ajratib turadi.

Bugungi kunda ko‘plab liderlikning zamonaviy modellari mavjud bo‘lib, ulardan eng asosiy bo‘lgan model bilan tanishamiz:

1. Atributiv liderlik – (lot.attribution – qo‘shib berilgan, ta’minlangan qo‘shimcha qilingan) lider yetakchi bo‘ysunuvchilarning harakatlarini kuzatib boradi va kuzatuvlariga asoslanib, ularning har biri bilan munosabatlarni qanday qilib yaxshiroq o‘rnatishni hal qiladi.

2. Xarizmatik liderlik – (yun.charisma – muruvvat, ilohiy qobiliyat – biror shaxsning boshqalarga nisbatan alohida xususiyatlarga egaligi (donoligi, qahramonligi, avliyoligi) va shu xususiyat yordamida xalqni boshqarishga haqli ekanligini ifodalaydigan tushuncha) – ta’sir yetakchining shaxsiy fazilatlari (xarizmasi) va uning boshqaruv uslubiga asoslanadi.

3. Transformativ liderlik – (ing.o‘zgaruvchan) – bunda lider o‘z izdoshlari, deylik xodimlarni, rivojlanishini rag‘batlantiradi, ularning ongini oshiradi va ularni umumiy vazifalar muhimligiga ishontiradi.

Bilamizki, liderlik– kuch ishlatishga asoslanmagan hokimiyat hisoblanadi. Liderlar qayerdan vujudga kelishini hech kim bilmaydi, lekin tashkilotlarda, maktablarda liderlar yuzaga kelishi bilan ishlar yurishib ketadi.

Jumladan, liderlik bu alohida shaxs, shu bilan birga guruhga ta’sir ko‘rsata olish qobiliyati bo‘lib, barchaning harakatlarini tashkilot yoki sinf maqsadlariga erishishga yo‘naltiradi. Ma‘lum muammoni yechishda guruh liderni ilgari suradi. “Lider” tushunchasi “maqsad” tushunchasi bilangina ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Bundan tashqari liderlikning boshqaruv sohasidagi o‘rni va ahamiyati beqiyosdir. Lider – rahbar sotsial-psixologik fenomeniga katta e’tibor beriladi. Liderlik fenomenini tahlil qilishdan oldin avtoritet tushunchasini ko‘rib chiqish lozim. Avtoritet (lotincha – hokimiyat, ta’sir ko‘rsatish)– sotsial psixologiyada odam, ijtimoiy guruh, jamoat tashkilotining boshqalarga ta’siri, boshqa odamlar nazaridagi mavqeyini anglatadi. Shaxs, guruh yoki tashkilotning avtoriteti qonuniy, rasmiy yoki norasmiy, ularning norasmiy munosabatlar tizimidagi holatiga bog‘liq bo‘lishi mumkin. Birinchi holatda avtoritet subyektning ijtimoiy roliga bog‘liq bo‘ladi, ikkinchi holatda unga atrofdagi odamlarning munosabatiga bog‘liq bo‘ladi. Aynan ana shu rol va munosabatlardan rasmiy va norasmiy liderlik tushunchasi kelib chiqadi. Liderlik uslubi – lider yoki rahbar tomonidan unga bo‘ysunuvchi yoki unga qaram bo‘lgan odamlarga ta’sir ko‘rsatish uchun qo‘llaniladigan usul va metodlar to‘plamidan iboratdir. Shu sababli lider ushbu usul va metodlar to‘plamidan foydalanib faoliyatini amalga oshiradi.[1]

Liderlikning xususiyatlariga keladigan bo‘lsak, uning asosiy xususiyatlari quyidagilar:

1.Mas’uliyatli va qiyin qarorlarni qabul qilish qobiliyati, ular uchun tegishli javobgarlikni o‘z zimmasiga olish istagi;

2. Shaxsiy manfaatlar uchun emas, balki odamlarning umumiy manfaatlari va manfaatlari haqida qayg‘urish;

3. Odamlarni butunlay ixtiyoriy asosda boshqarish qobiliyati;

4. Xarizma va tabiiy ta’sir kuchiga ega bo‘lish;

5. Guruh tomonidan yetakchiga bo‘lgan ishonch va kuchli hokimiyat mavjudligi;

6. Xatolarni tan olish qobiliyati va mag‘lubiyat uchun javobgarlikni o‘z zimmasiga olish, bundan shaxsiy xatolarni qidirish.

Bir qarashda liderlik rahbarlik kabi ko‘rinishi mumkin. Qisman to‘g‘ri, ammo ularning o‘zaro farqli jihatlari mavjud.

Birinchidan, lider har doim parda ortida va o‘z-o‘zidan aniqlanadi, rahbar esa rasmiy ravishda tayinlanadi.

Ikkinchidan, rahbar u bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan ma’lum bir guruh vakili bo‘lib, yetakchi, aksariyat hollarda, guruhdan ajraladi.

Uchinchidan, liderning asosiy sohasi – bu shaxslararo munosabatlar, rahbar esa rasmiy munosabatlardir. Ammo rahbarning ixtiyorida juda ko‘p tashqi ma’lumotlar mavjud, qonuniy sanksiyalarni qo‘llashi mumkin, ya’ni u rasmiy shaxs. [2]

Liderlikdan farqli o‘laroq, rahbarlik jamiyat tomonidan tartibga solinadigan huquqiy jarayon sifatida faoliyat yuritadi. Biroq, ushbu farqlarga qaramay, rahbar ham, lider ham tashkilot xodimlarini rag‘batlantirish, ularni muayyan vazifalarni hal qilishga yo‘naltirish, ushbu vazifalarni hal qilish vositalariga g‘amxo‘rlik qilish bilan bog‘liq bir xil turdagi muammolarni hal qilmoqda.

Rahbar – bu boshqalarning ishini boshqaradigan va uning natijalari uchun shaxsan javobgar bo‘lgan shaxs hisoblanadi. Yaxshi rahbar bajarilayotgan ishlarga tartib va izchillik bilan yondoshadi. U bo‘ysunuvchilar bilan o‘zaro munosabatlarini ko‘proq faktlar va belgilangan maqsadlar doirasida ko‘radi.

Lider – odamlarni ruhlantiradi va xodimlarda g‘ayrat uyg‘otadi, ularga kelajak haqidagi tasavvurlarini beradi va ularning yangi sharoitga moslashishiga, o‘zgarish bosqichidan o‘tishiga yordam beradi. Liderlik va rahbarlik hokimiyat va tashkilot mavjud bo‘lgan joylarda mavjud. Samarali boshqaruv har doim yetakchilik bilan birlashtirilishi kerak. Liderlik va rahbarlik hodisalarini tahlil qilish va taqqoslashda farqlar aniq ko‘rinadi va ular orasi umumiydir.[3]

Tadqiqot metodologiyasi. Xuddi shuningdek, mutaxassislaming e’tirof etishlaricha, liderlik qobiliyati - liderlik shartlari paydo bo‘lib, uni uyg‘otmagunicha (ta’sir etmagunicha) “uxlab” yotadi. Bu shartlar xuddi katalizatordek insonlarga shunday sharoitlami taqdim etadi-ki, natijada ular o‘zlarini lider sifatida yaqqol namoyon qila oladi. Har ikkala tuzilma - kapital va shartlar asl liderlikni ko‘rsatish uchun zarurdir. Masalan, qotillik ishini olib borayotgan tergovchida shu ishni qilishi mumkin bo‘lgan gumondor bor. Lekin gumondorni aybdor qilish uchun unda bu jinoyatni sodir qilishga motiv, shuningdek, vaziyat va qurol bo‘lganini isbotlash kerak. Faqatgina kriminal kapital yetishmaydi, deb aytish mumkin. Har uchala shart ham bajarilishi kerak, bo‘lmasa gumondorning jinoyatdagi aybdorligi isbotlanmay qoladi.

Tahlil va natijalar. Boshqaruv psixologiyasi bo‘yicha taniqli psixolog olim L. Stautning fikricha, liderlikni abstrakt formula jihatida emas, balki real shaxslarning hayot tarzi sifatida qarash kerak. Liderlikni o‘zaro mustaqillik modeli har qanday shaxsning maqsadi, shaxsiy sifatlari, qadriyatlarini va shu bilan bir qatorda, uning ijobiy o‘sishi ta’sir qilgan liderlik qobiliyati imkoniyatlarini tahlil qilishi haqida bosh qotiradi. Xuddi mana shu liderlikning kapitali deb hisoblanadi.

Liderlik - o‘zaro mustaqil jarayondir. U o‘zaro harakatdagi uch asosiy tuzilishni: liderlikning falsafiy dunyoqarashini, liderlik psixologiyasi va ijtimoiy yo‘nalganlikni namoyon qiladiki, natijada bu uchchala holat liderga atrofdagilami o‘z orqasidan ergashtira olishlik imkoniyatini beradi.[4]

Bugungi kunning eng zo‘r yetakchi lideri, bugungi kunning eng zo‘r fikrlovchisi hamdir. Robin Sharma haqiqiy lider undan farqli o‘laroq, o‘zining ortidan ergashuvchilarga nima qilish kerakligini ko‘rsatib va unda o‘zi ham ishtirok etib boradi. Qachonki liderning safdoshlari uning borligiga, kuch-qudratiga va iste’dodlariga shubha bilan qarashmasa, unga ishonch bildirishsa lider eng katta kuchga ega bo‘ladi. Liderni boshqalardan ajratib turuvchi tomonlari uni yuksaklikka olib chiqish yo‘lida xizmat qiladi,

Liderni boshqalardan ajratib turuvchi asosiy tomonlaridan biri – bu liderning eng avvalo, o‘ziga va unga ergashayotgan safdoshlariga bo‘lgan ishonchi hisoblanadi. Buyuk allomalarimiz aytganidek, o‘z kuchingni his etishing kuchingga kuch qo‘shadi. Lider hamma vaqt biror bir ishni boshlashdan avval atrofidagilar bilan maslahatlashishi va unga yuklatilgan topshiriqlarning bir qismini ularga ishonib topshirishi darkor. Bu bilan u o‘z izdoshlariga bo‘lgan ishonchi yuqorida darajada ekanligini isbotlab bergan bo‘ladi.

Liderning o‘ziga xos muhim jihatlaridan biri – bu optimistik ruhda fikr yuritishida, ya’ni har bir ko‘zlagan maqsadni faqat yaxshi tomonlarini o‘ylab ish ko‘rishidadir. Yana u to‘g‘ri qaror qabul qilish qobiliyatiga ega hisoblanadi. Ba’zilar uzoq o‘ylab qarorlarini bir necha marta o‘zgartirishsa, lider bir marotaba qaror qabul qiladi va o‘z qaroridan hech qachon shubhalanmaydi. Shu sababdan liderlarni kelajakni ko‘ra olish qobiliyatiga ega deyishadi. Ammo ular bunday kuchga ega emaslar.

Lider sifatlari ichida yaxshi va yomonlar ham bo‘lishi mumkin, lekin guruh liderga erishganda, uni ibrat sifatida tanqidsiz qabul qiladi va shuning uchun ham barcha ishlariga ergashib, ko‘rsatmalariga amal qiladi. Xodimlar ichida xulqi tashkilot qabul qilgan normalarga to‘g‘ri kelmaydigan liderlarning borligi, ular ma’lum guruh ichida so‘zsiz obro‘ga ega ekanligi ham shu bilan tushuntiriladi. Masalan, lider “ketdik” deb ko‘rsatma bersa, unga ergashganlarning ishni ham tashlab keta olishi shu bilan tushuntiriladi. Shuning uchun ham, xoh quyi bo‘g‘in, xoh yuqori bo‘g‘in rahbari o‘z qo‘l ostidagi rasmiy liderlar bilan ishlash bilan cheklanmaydi, balki norasmiy liderlarni ham aniqlay bilishi, ular bilan hamkorlikda ishlashi zarur. To‘g‘ri, ba’zi hollarida rasmiy va norasmiy lider bir shaxs bo‘lishi mumkin. Bu juda qulay, lekin liderlik vaziyatga

bog‘liq bo‘lgani uchun ham ularning o‘zgarib turishini hisobga oladigan bo‘lsak, rahbarning boshqarish mahorati yoki sa’nati uning norasmiy liderlar bilan samarali ishlash usulidir.

Xulosa. Bugungi yangilanishlar sharoitida milliy-madaniy an’analarimizni hisobga olganda ham boshqaruvda gumanistik tamoyillarga keng yo‘l ochish orqali fuqarolarda mustaqil fikr, fuqarolik pozitsiyasi, tashabbuskorlikning bo‘lishi qanchalik ahamiyatli ekanligini yaxshi bilamiz. Shuning uchun ham yangi avlod rahbarlariga, boshqaruvchilariga qo‘yiladigan talablar, ular xulqidan kutiladigan sifatlar jamiyatda sog‘lom insoniy munosabatlarning barqarorlashuvi, sog‘lom raqobat va o‘zaro bag‘rikenglik, lekin ishda o‘ziga va hamkasblariga nisbatan talabchanlikni taqozo etadi [5]. Shu sababli jamiyatimizda bugungi kunda o‘z pozitsiyasi va mustaqil fikriga ega yosh liderlarni voyaga yetkazish dolzarb masalaridan biri hisoblanmoqda.

Adabiyotlar:

1. Rizayeva.Sh.M., Rizayeva N.Q., Liderlik haqida tushuncha, turlari va liderlik qobiliyatini shakllantirish: FTAI Respublika Konferensiyasi| 25.06.2022

2. Karimova V., Xayitov O, Djalolova S. Boshqaruv psixologiyasi. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2008. – 208 b.

3. Mukumova D.I., Fayzullayev R.X., Jumanov A.A., Boshqaruv psixologiyasi. O‘quv qo‘llanma.-Toshkent.2023-8-10 b.

4. Каримова В.М., Хайитов О.Э., Умарова Н.Ш. Бошкарув сочасидаги профессионал компетенция асослари: Монография. / Проф. В.М. Каримова тахрири остида. - Т: “Fan va Texnologiya”, 2008. - Б. 39-41.

5. Стаут Л. Лидерство: от загадок к практике. - М.: ООО “Добрая книга”, 2002. С. 74

6. Isakova Nozina.,“Boshqaruv psixologiyasida liderlik masalasining zamonaviy muammolari”: Toshkent-2014.-41b

7. Ibrohim Mahmudov., Boshqaruv psixologiyasi. O‘quv qo‘llanma. –Toshkent, 2006.

8. Karimova V., Xayitov O, Djalolova S. Boshqaruv psixologiyasi. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2008. – 208 b.

9. Maxsudova M. Muloqot psixologiyasi. O‘quv qo‘llanma. – T.:‘‘Turon-Iqbol’’ nashriyoti, 2006. – 5-8 b.

10. Maxmatqulov I., Nazarov A. (2022). Lider, nutq, notiqlik mahoratining psixologik tavsifi. 1(27), 60 63

O‘SMIRLARDA IJTIMOIY MOSLASHUV BUZILISHINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Eshmuradova Shoxsanam Shuhrat qizi,
Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti
shoxsanamabirqulova@gmail.com

Ushbu tadqiqot o‘smirlardagi ijtimoiy moslashuv buzilishining psixologik xususiyatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan. O‘smirlardagi ijtimoiy moslashuv buzilishining paydo bo‘lish sabablari, ularning yoshga bog‘liq xususiyatlari va ta’sir omillari tahlil qilingan. Tadqiqotda o‘smirlar ijtimoiy moslashuvi buzilishini tuzatish usullari, ota-onalar va pedagoglarning bu jarayondagi roli hamda samarali psixokorreksion yondashuvlar ko‘rib chiqilgan. Ilmiy va amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlari: *o‘smirlik davri, ijtimoiylashuv, ijtimoiy moslashuv, adaptatsiya (moslashuv), dezadaptatsiya (moslasholmaslik), psixologik yordam, bolalar ruhiyati, ota-onalar roli, pedagogik yondashuv.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАССТРОЙСТВ СОЦИАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ У ПОДРОСТКОВ

Данное исследование посвящено изучению психологических особенностей нарушений социальной адаптации у подростков. Проанализированы причины нарушений социальной адаптации у подростков, их возрастные особенности и влияющие факторы. В исследовании рассматриваются методы коррекции нарушений социальной адаптации подростков, роль родителей и педагогов в этом процессе, эффективные психокоррекционные подходы. Разработаны научно-практические рекомендации.

Ключевые слова: *подростковый возраст, социализация, социальная адаптация, адаптация, дезадаптация (неадаптация), психологическая помощь сопровождение, детская психика, роль родителей, педагогический подход.*

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF SOCIAL ADJACENT DISORDERS IN ADOLESCENTS

This study is devoted to the study of the psychological characteristics of social adaptation disorders in adolescents. The causes of the emergence of social adaptation disorders in adolescents, their age-related characteristics and influencing factors are analyzed. The study considers methods for correcting social adaptation disorders in adolescents, the role of parents and educators in this process, and effective psychocorrectional approaches. Scientific and practical recommendations are developed.

Keywords: *adolescence, socialization, social adaptation, adaptation, disadaptation (inability to adapt), psychological assistance, child psychology, the role of parents, pedagogical approach.*

Kirish. Shaxsning madaniy, axloqiy, ma’naviy, shaxsiy va jismoniy rivojlanish darajasi u a’zosi bo‘lgan jamiyatning rivojlanish imkoniyatlarini, uning hayotiyligi va barqarorligini belgilaydi. Hozirgi kunda ham dunyoda, ham mamlakatimizda ro‘y berayotgan tub siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy o‘zgarishlar ijtimoiy-madaniy vaziyatga jiddiy ta’sir ko‘rsatib, har bir inson hayotiga ta’sir ko‘rsatmoqda. Murakkab va ko‘p qirrali o‘zgarishlar sharoitida mentalitetning qayta tuzilishi, maqsadlar, qadriyatlar, yo‘nalishlarning o‘zgarishi, yangi ehtiyoj va imkoniyatlarning paydo bo‘lishiga olib kelmoqda. D.I. Feldshteyn haqli ravishda ta’kidlaganidek, “zamonaviy inson juda murakkab muhitda mavjud bo‘lib, u ham universal, ham o‘ziga xos tarixiy g‘oyalar va dasturlarning, shu jumladan, turli jamiyatlar, submadaniyatlar va mahalliy guruhlar tomonidan ilgari surilgan g‘oyalar va dasturlarning haqiqiy tashuvchisi sifatida ishlaydi”.

Ijtimoiylashuv hayot davomida sodir bo‘ladi, ammo ma’lum yosh davrlarida shaxsning ushbu rivojlanishiga maqsadli ta’sir eng dolzarb va samarali bo‘ladi. Bizning fikrimizcha, bunday yoshdan biri - o‘smirlik davriga alohida e'tibor berish kerak, chunki zamonaviy o‘smirlar nafaqat jamiyatdagi hayotning yangi sharoitlariga moslashadi, balki ularga faol ta’sir qiladi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Ijtimoiy va yosh inqirozlarining mos kelishi o‘smirning o‘zini chuqurroq tushunishga bo‘lgan ehtiyojini kuchaytiradi va tez o‘zgaruvchan voqelikka moslashishning eng muhim sharti bo‘lgan o‘z-o‘zini rivojlantirish qobiliyatining namoyon bo‘lishini talab qiladi. O‘smirlik davri an’anaviy ravishda ta’lim olish nuqtayi nazaridan muammoli, ya’ni kattalar uchun o‘smir bilan muloqot qilishda qiyinchiliklarga olib keladi. Shu sababli, ushbu ishda biz o‘smirlarning o‘zlari tushunadigan ijtimoiylashuv buzilishlarini va muammoli tajribalarni o‘rganish muhim deb hisoblaymiz, bu bizga professional psixologik yordam ko‘rsatishning eng samarali usullarini topishga imkon beradi.

Adaptatsiya (moslashish) tushunchasi zamonaviy psixologiya fanida katta o‘rin egallaydi. Shuning bilan bir qatorda ushbu muammoga nisbatan turli nuqtayi nazarlar mavjud. Adaptatsiya asosini orgnanizmning tashqi muhitdagi vaziyatlarda ichki barqarorligini saqlab turish imkonini beruvchi reaksiyasi tashkil etadi. “Adaptatsiya organizmni turli sharoitlarda me’yoriy rivojlanish, optimalishlash qobiliyatlarini saqlab turishini ta’minlaydi. Dezadaptatsiya subyekt tomonidan ijtimoiy me’yor va mezonlarga moslasha olmaslik sanaladi. Psixologik adabiyotlarda ijtimoiy psixologik dezadaptatsiyaning quyidagi turlari tasniflanadi: Psixogen dezadaptatsiya o‘smirning atrofidagi ijtimoiy muhitdagi uning uchun ahamiyatli bo‘lgan insonlar bilan muloqoti jaryonidagi buzilishlar natijasida kelib chiqadi. Ko‘p hollarda bu uning tengdoshlari bilan bo‘lgan munosabtlardagi buzilishlar natijasi bo‘lishi mumkin. Emotsional yaqin insonlari bilan muloqot o‘smirdagi hissiy kechinmalarining shakllanishining asosiy manbayi bo‘lib xizmat qiladi. Bu jarayonda o‘smirning yaqin ijtimoiy muhitdagi ayrim yaqin insonlar bilan negativ kechimalari, boshqa yaqin insonlar bilan muloqotda kompensatsiya qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi. O‘smirlarda ijtimoiy moslashuv buzilishining sabablari.

-Haddan tashqari emotsionallik;

-Tashvishning kuchayishi;

-Hayot qiyinchiliklarga dosh berolmaslik;

-Voqealarga salbiy baho berishning ustunligi;

-Har qanday sharoitda faqat yomonni ko‘rishga moyillik

O‘smirlik davridagi ijtimoiy moslashuvdagi buzilishlar quyidagi omillar guruhlari bilan bog‘liq:

- biologik omillar (irsiy, fiziologik, psixofiziologik),
- psixologik omillar (psixopatologiyalar, xarakter aksentatsiyalari),
- ijtimoiy va pedagogik (oila, jamoat, maktab ta’limi),
- o‘smirning shaxsiy xususiyatlari (o‘z-o‘zini hurmat qilish, uzoq muddatli infantilizm, tajovuzkorlik, asabiylashish, befarqlik, tashvish).

O‘smirlarning ijtimoiy moslashuvi buzilishi (dezadaptatsiya) psixologiyada muhim tadqiqot mavzularidan biridir. Dezadaptatsiya, o‘smirlar o‘zini atrofdagi muhitda, jamiyatda yoki ijtimoiy guruhlarda o‘zini to‘g‘ri anglay olmaslik, ijtimoiy munosabatlarni o‘rnatishda qiyinchiliklar va boshqa psixologik muammolarni anglatadi.O‘smirlarda oilaviy munosabatlar jarayonidagi dezadaptatsiya holatlarini yuzaga kelishini o‘rganishda xorijiy olimlar: U.Jems, Ch.Kuli, U.Tomas, F.Znanetskiy, J.Piaje, Z.Freyd kabilar oilaning a’zolari davrasida ro‘y beradigan shaxslararo munosabatlarning xarakteriga alohida e’tibor berishib, bir shaxsning boshqa bir shaxs ta’sirida qanday qilib, o‘z sifatlarini takomillashtirishi, o‘zgartirishi, tarbiyalanishi kabi qator masalalarni o‘rgandilar. Ushbu mavzu bo‘yicha psixologlar turli nazariyalar va tadqiqotlar olib borgan.

Tahlil va natijalar. Ba’zi asosiy psixologik yondashuvlar va tadqiqotlar quyidagilardir:

Ijtimoiy moslashuv nazariyasi- psixologlar o‘smirlarning ijtimoiy moslashuvi buzilishini ko‘plab omillar bilan tushuntirishgan. Bunga o‘z-o‘zini anglash, o‘zini o‘zgalar oldida namoyon qilish, o‘zlikni rivojlantirish va ijtimoiy ko‘nikmalarni o‘zlashtirish kiradi. O‘smirlar o‘zlari yoki ularning oilasi bilan bog‘liq psixologik, sotsial va biologik omillarni boshqarishdagi qiyinchiliklar dezadaptatsiyaga olib kelishi mumkin.

R. K. Mellersh o‘smirlarning ijtimoiy moslashuvini rivojlantirishda 3 asosiy omilni ta’kidladi: 1) o‘smirning o‘ziga bo‘lgan ishonchi, 2) oilaviy munosabatlar, 3) maktabdagi muvaffaqiyat. Agar bu omillar uyg‘un bo‘lmasa,o‘smirda dezadaptatsiya holati yuzaga kelishi mumkin.

E. Eriksonning rivojlanish nazariyasida o‘smirlar uchun “identifikatsiya” va “rollarni izlash” bosqichlari mavjud. Unga ko‘ra, o‘smirlar o‘zlarining shaxsiyligini shakllantirayotgan davrda turli stress faktorlariga duch kelishadi. O‘smirlar bu jarayonda o‘zligini anglashda qiyinchiliklar, shaxsiy qarorlar va ijtimoiy moslashuv muammolarini boshdan kechirishi mumkin.

K. Levinning tranzitsiya nazariyasida o‘smirlik va yoshlikni rivojlanishning muhim tranzit davri deb ta’kidladi. Uning fikriga ko‘ra, o‘smirlar o‘zini atrofdagi muhitga moslashish uchun yangi rollarni va ijtimoiy normalarni qabul qilishda qiyinchiliklarga duch keladi, bu esa dezadaptatsiyaga olib kelishi mumkin.

V. S.Muxina o‘smirlarning ijtimoiy moslashuvi bo‘yicha o‘zining tadqiqotlarini olib borgan va o‘smirlik davrida psixologik xususiyatlar, o‘zlikni anglash, ijtimoiy aloqalar va stressni boshqarishning o‘zaro bog‘liqligini ta’kidlagan. Dezadaptatsiya ko‘pincha o‘smirning o‘ziga bo‘lgan ishonchsizlik, oilaviy muammolar, va atrofdagi odamlar bilan noto‘g‘ri munosabatlardan kelib chiqadi.

Ushbu tadqiqotning obyekti –o‘smirlar ijtimoiy moslashuvining buzilishi, uning sabablari va ularni yengish usullari. Tadqiqot o‘smirlar ijtimoiy moslashuvining buzilishining mexanizmini, uning ta’sir omillarini va samarali yengish strategiyalarini o‘rganishga qaratilgan.

Tadqiqot metodlari.

1. Teoriyaviy metodlar**:**

– Adabiyot tahlili – Psixologiya, pedagogika va sotsiologiya sohasidagi ilmiy manbalarni o‘rganish.

– Taqqoslash va tahlil –ijtimoiy moslashuvi buzilishining turli yosh davrlarida qanday namoyon bo‘lishi va sabablarini solishtirish.

2. Empirik metodlar**:**

– Anketa va so‘rovnomalar –o‘smirlar, ota-onalar va o‘qituvchilar o‘rtasida ijtimoiy moslashuv buzilishi bo‘yicha fikrlarni o‘rganish.

– Kuzatish –o‘smirlarda ijtimoiy moslashuvi xatti-harakatlarini tabiiy muhitda kuzatish.

– Eksperimental metodlar – Turli texnikalar orqali (masalan, rolli o‘yinlar, psixoterapevtik mashqlar) o‘smirlar dezadaptatsiyasini kamaytirishga qaratilgan usullarni sinab ko‘rish.

3. Psixodiagnostik metodlar**:**

– “Moslashuvchanlik-02” (MLO-AM) ko‘p darajali shaxs so‘rovi A.G. Maklakov va S.V.Chermyanin tomonidan ishlab chiqilgan testni, “Shaxsiyat so‘rovnomasi” ijtimoiy-psixologik moslashuv xususiyatlarini va tegishli shaxsiy xususiyatlarni o‘rganish uchun mo‘ljallangan psixologik anketaning A.K.Osnitskiy versiyasini, Liri-Sobchik “Shaxslararo munosabatlar so‘rovnomasini” – o‘smirlarning ijtimoiy dezadaptatsiyasi darajasini baholash uchun qo‘llaniladi.

– Proyektiv metodlar “Men kimman”– o‘smirlar jamiyatdagi ijtimoiy mavqeyini belgilashini aniqlash.

4. Statistik metodlar**:**

– To‘plangan ma’lumotlarni tahlil qilish va umumiy xulosalar chiqarish uchun matematik va statistik usullardan foydalanish.

Xulosa. Ushbu metodlar orqali o‘smirlar ijtimoiy moslashuvi buzilishining sabablari va ularni yengish bo‘yicha samarali usullar aniqlanadi.

O‘smirlarning o‘zlikni anglash jarayoni dezadaptatsiyaning muhim tarkibiy qismidir. O‘smirlar o‘zlarining ichki dunyosini anglashda muammolarga duch kelganida, bu ularning ijtimoiy moslashuviga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Psixologlar bu jarayonni o‘zligini izlash, o‘ziga bo‘lgan ishonchni shakllantirish, va ijtimoiy guruhlarga moslashishda muhim omil sifatida ko‘radilar.

Shuningdek, o‘smirlarning dezadaptatsiya holati maktabda muvaffaqiyatsizlik, oilaviy nizolar, psixologik travmalar, va ijtimoiy tarmoqlarga moslashishda qiyinchiliklar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shunday qilib, o‘smirlarning ijtimoiy moslashuvi buzilishining psixologik xususiyatlarini o‘rganish, ularni qo‘llab-quvvatlash va yordam berish uchun muhimdir.

Umuman olganda, ijtimoiy moslashuvning buzilishi quyidagilarda psixologik xususiyatlarda kuzatishimiz mumkin:

- qaror qabul qilishda noaniqlik;
- diqqatni jamlay olmaslik;
- haddan tashqari hissiylik;
- tajovuzkorlik;
- ziddiyat.

Bularning barchasi akademik natijalarga salbiy ta’sir qiladi va shaxslararo munosabatlarni qiyinlashtiradi. Bu tashqi xulq-atvor reaksiyalari ortida ichki shaxsiy muammolar yotadi. Ijtimoiy moslashuv buzilishlari quyidagicha namoyon boladi:

- shaxslararo nizolarda,
- kattalar talablariga e’tibor bermaslik,
- tajovuzkor xatti-harakatlar,
- o‘qishga mas’uliyatsiz munosabat,
- bezorilik,
- uydan chiqib ketish,
- mayda o‘g‘irliklar.

Ijtimoiy moslashishda qiyinchiliklarga duch kelgan o‘smirlarning quyidagi turlarini ajratish mumkin (qiyin o'smirlar) :

- pedagogik jihatdan e’tiborsiz,
- hissiy jihatdan beqaror,
- ta’kidlangan,
- vaziyatga qarab ta’lim olish qiyin,
- aslida tarbiyalash qiyin.

Tavsiyalar. O‘smirlardagi ijtimoiy moslashuv buzilishini kamaytirish va ularning psixologik rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash uchun quyidagi tavsiyalar amalga oshirilishi mumkin.

Ota-onalar uchun tavsiyalar:

1. Oilaviy munosabatlarning asosi ota-onalarning o‘smirlarga, o‘smirlarning ota-onalarga bo‘lgan sevgisi o‘smirning har tomonlama rivojlanishining zarur sharti bo‘lishi kerak.

2. Bolalarni tarbiyalashda quyidagi tamoyillarga amal qilish kerak:

- ota-onalarning shaxsiyati o‘smirlar uchun ideal namunadir;
- o‘quv jarayonini samarali amalga oshirish uchun sevgi, yaxshi niyat va baxt muhiti zarur;
- tarbiyaviy ta’sirlar o‘smirlarning yoshi, jinsi va individual xususiyatlariga asoslangan bo‘lishi kerak;
- o‘smir bilan muloqotda shaxsga hurmat va ularga nisbatan yuqori talablar birligini saqlash kerak;
- ta’lim o‘sib borayotgan insondagi ijobiy narsalarga asoslanishi kerak;
- Ota-onalar o‘z farzandlarini qanday bo‘lsa, shunday tushunishlari va qabul qilishlari va unda eng yaxshi fazilatlarni rivojlantirishga yordam berishlari kerak.

3. Shuni esda tutish kerakki, yoshdagi qiyinchiliklar vaqtinchalik, ular o‘tib ketadi va har qanday bolalik kasalliklari kabi ulardan omon qolish kerak.

4. Oilada o‘smirlar bilan nizolarning sabablari ota-onalarning munosabati va talablari bilan bolaning xohishi va imkoniyatlari o‘rtasidagi nomuvofiqlikdir, shuning uchun barcha ta’qiqlar asosli yoki yo‘qmi, bolaga ko‘proq erkinlik va mustaqillik berish mumkinmi, deb o‘ylash kerak.

5. Farzandingizga bo‘lgan munosabatingizni o‘zgartiring, u endi kichkina emas, uning fikri va mulohazasiga diqqat bilan e’tibor bering, uni tushunishga harakat qiling.

6. Bu yoshda buyruq va nasihat ohangi unchalik samarali emas; majburlashga emas, balki o‘smir bilan birgalikda uning harakatlarining mumkin bo‘lgan oqibatlarini ishontirishga, mulohaza yuritishga va tahlil qilishga harakat qiling.

7. O‘smirlar bilan muloqotda imkon qadar ko‘proq optimizm va hazil, bu har doim yordam beradi.

Pedagoglar uchun tavsiyalar:

1. Hech kim boshqa hech kim bilan taqqoslanmaydi; o‘sish mezoni - har bir insonning shaxsiy rivojlanish dinamikasi.

2. O‘smirning shaxsiyati va qadr-qimmatini hurmat qilish, uning shaxsiy maqsadlari, iltimoslari va manfaatlarini qabul qilish. Buning uchun sharoit yaratishda yordam berish o‘z taqdirini o‘zi belgilash, o‘z-o‘zini anglash, o‘z-o‘zini harakat va rivojlanish moslashuv jarayonining muhim shartidir.

3. O‘rganish sur’ati, shuningdek, moyillik va qobiliyatlar barcha o‘smirlar uchun har xil, shuning uchun psixolog bilan birgalikda o‘smirning imkoniyatlarini aniqlashi va o‘z-o‘zini rivojlantirish uchun o‘smirning tabiatiga mos keladigan hayotiy faoliyatni (sinf o‘qituvchilari, fan o‘qituvchilari bilan birgalikda) tashkil etishga yordam berishi kerak.

4. Muvaffaqiyat quvonchi bilan o‘smir shaxsiyati kuchayadi. “Ijtimoiy moslashuvi buzilgan” o‘smirlar uchun bu daqiqalar, ayniqsa, o‘z qadr-qimmatini his qilish uchun zarurdir. O‘qituvchining vazifasi bu vaziyatlarni yaratishdir.

5. Dars jarayonida erkinlik bo‘lishi kerak - faoliyatni, hukmlarni va o‘zaro munosabatlarni tanlash erkinligi. Shu bilan birga, erkinlik orqali ta’lim bolaning o‘z tanlovi va harakatlari uchun shaxsiy javobgarligini rivojlantirishni anglatadi.

6. Dars jarayoni o‘smirning tarbiyasi tuzatishga emas, balki o‘z-o‘zini anglash, o‘zini-o‘zi belgilash va o‘z-o‘zini rivojlantirishga qaratilgan bo‘lishi kerak.

7. O‘smir ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo‘lishni talab qiladigan shaxs. O‘smirning muvaffaqiyatlari qanchalik zaif bo‘lsa, uning yo‘lida turgan hayotiy muammolarni yengish qanchalik qiyin bo‘lsa, unga bo‘lgan sevgi shunchalik zarur bo‘ladi.

Ushbu tavsiyalar o‘smirlarning ijtimoiy moslashuvi buzilishi psixokorreksiyasida samarali bo‘lib, ularning ijtimoiy va psixologik rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Adabiyotlar:

1. Kamilova N.G. Muammoli o‘smir: tashxis, tadqiqot metodlari. T., 2004.

2. Haydarov F.I., Xalilova N.I., Umumiy psixologiya. – T.: 2010-yil. 247 bet.

3. Вовденко О.В. “Преодоление психологических нарушений социализации подростков средствами метафоры”. Автореферат диссертации, 2011.

4. Айгунова Б.К. “Взаимосвязь личностных особенностей подростков группы риска и их статуса в классе”. Автореферат 2011

5. Bojovich L. I. Shaxsni shakllantirish muammosi /L. I. Bojovich; ed. D. Feldshteyn. - M.: Mezdunar. ped. akademiya, 1995.- 212 b. - (Tanlangan psixologik ishlar).

GERMENEVTIK YONDASHUV ASOSIDA BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNI KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASHNING REFLEKSIV TEXNOLOGIYASI

Eshnazarov Murod Karimovich,
Termiz davlat universiteti 2-bosqich doktoranti

Ushbu maqolada bo’lajak o’qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning shakl, metod, va vositalari, kasbiy refleksiya, bo’lajak mutaxassislarni kasbiy-pedagogik faoliyatga tayyorlashning refleksiv texnologiyasi haqida fikr-mulohazalar berilgan. Auditoriyadan tashqari mashg‘ulotlar orqali bo’lajak o’qituvchilarni germenevtik yondashuv asosida kasbiy faoliyatga tayyorlashning lokal-modulli texnologiyasi mazmuni kabi masalar yoritilgan.

Kalit so’zlar: *germenevtika, yondashuv, texnologiya, kasb, faoliyat, metod, shakl, usul, vosita, refleksiya, texnologiya, motivatsiya, pedagog, mutaxassis, anglash, tushunish, ta’lim, tarbiya, loyihalash, komponent, maqsad, vazifa.*

РЕФЛЕКСИВНАЯ ТЕХНОЛОГИЯ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ОСНОВЕ ГЕРМЕНЕВТИЧЕСКОГО ПОДХОДА

В данной статье освещены формы, методы и средства подготовки будущих учителей к профессиональной деятельности, профессиональная рефлексия, рефлексивная технология подготовки будущих специалистов к профессионально-педагогической деятельности. Освещено содержание локально-модульной технологии подготовки будущих учителей к профессиональной деятельности на основе герменевтического подхода посредством внеаудиторных занятий.

Ключевые слова: *герменевтика, подход, технология, профессия, деятельность, метод, форма, метод, средство, рефлексия, технология, мотивация, организационный, педагог, специалист, осознание, понимание, образование, воспитание, проектирование, компонент, цель, задача.*

REFLECTIVE TECHNOLOGY OF PREPARING FUTURE TEACHERS FOR PROFESSIONAL ACTIVITY BASED ON A HERMENEUTIC APPROACH

This article covers the forms, methods, and means of preparing future teachers for professional activity, professional reflection, and the reflexive technology of preparing future specialists for professional and pedagogical activity. The content of the local-modular technology of preparing future teachers for professional activity based on a hermeneutic approach through extracurricular activities is highlighted.

Keywords: *hermeneutics, approach, technology, profession, activity, method, form, method, means, reflection, technology, motivation, organizational, teacher, specialist, understanding, comprehension, education, upbringing, design, component, goal, task.*

Kirish. Zamonaviy oliy ta’limning asosiy vazifasi yuksak malaka va kreativ qobiliyatli mantiqiy fikrlash ko’nikmasiga ega mutaxassisni tarbiyalashdan iborat. Bugungi shiddat bilan davom etayotgan jamiyatimizda zamonaviy ta’lim mantiqiy fikrlash fazilati va voqea-hodisalar mazmunini anglash va tahlil qilish hamda unga nisbatan ijobiy munosabatlarga ega bo’lgan malakali kadrlarni tarbiyalashni asosiy vazifalaridan biridir.

Mamalakatimizda pedagogika ta’lim sohasini takomillashtirish, bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy, pedagogik-psixologik, didaktik va ma’naviy-axloqiy tayyorgarligini rivojlantirishning samarali o‘qitishning zamonaviy texnologiyalarini ishlab chiqishga alohida ahamiyat qaratilmoqda. Yuksak madaniyatli, amaliy kasbiy ko‘nikmaga ega, tarbiya, o‘qitish metodlari va baholash mezonlarini puxta egallagan zamonaviy pedagog kadrlarni shakllantirish jarayonlari samaradorligini oshirish pedagog kadrlar tayyorlash sohasini rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishini o‘zida aks ettiradi[3];. Bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy-pedagogik faoliyatga tayyorlashning psixologik-pedagogik xususiyatlari, mazkur jarayonning tuzilmasi va komponentlarini aniqlashtirish, pedagogik-psixologik fanlarni o‘qitish jarayonida talabalarni germenevtik yondashuv asosida kasbiy faoliyatga tayyorlash texnologiyalarini takomillashtirishni taqozo etadi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Bo‘lajak o‘qituvchilarni germenevtik yondashuv asosida kasbiy faoliyatga tayyorlash ko‘p bosqichli, murakkab jarayon bo‘lib, mazkur jarayon muayyan shakl, metod va vostalarni ishlab chiqish asosida natijaviy samaradorlikka erishishni talab etadi. Bo’lajak mutaxassislarni

germenevtik yondashuv asosida pedagogik faoliyatga tayyorlashda ularning ijtimoiy mas’uliyatli, refleksiv, moslashuvchan, harakatchan, anglash va mantiqiy tafakkur qilish ko’nikmasi, tez qaror qabul qilish qobiliyati kabi shaxsiy fazilatlarni shakllantirib borishini nazarda tutadi. Bu jarayonda germenevtik yondashuv asosida talabalarni pedagogik faoliyatga tayyorgarligini amalga oshirish texnologiyalari, shakllari, usullari va yo‘llari pedagogik ta’lim kurslari kesimida ishlab chiqish maqsadga muvofiq.

Bo’lajak o’qituvchilarni germenevtik yondashuv asosida kasbiy pedagogik faoliyatga tayyorlashda pedagoglar talabalarning tayyorgarligi, qiziqishlari yoki o‘rganish profiliga qarab kamida to‘rt guruhni – kontentli, jarayonli, mahsuldor va o‘quv muhitini farqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa talabalarni germenevtik yondashuv asosida pedagogik faoliyatga tayyorlashga doir nazariy mashg‘ulotlar vazifalari belgilab olindi. Nazariy mashg‘ulot talaba tomonidan kasbiy faoliyatining asosi bo‘lgan bilimlar tizimini o‘zlashtirishni nazarda tutadi. Tadqiqotning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, talaba faoliyatini amalga oshirishga tayyorlash asosiy g‘oyalar, nazariyalar, qonunlar, tushunchalar to‘plamini o‘z ichiga olishi kerak.

Ta’lim jarayonida talabalarni “Pedagogik mahorat” fani orqali kasbiy pedagogik faoliyatga tayyorlashda germenevtik topshiriqlarni taklif etish bilan birga “Yosh pedagog” to‘garak dasturining imkoniyatini ham e’tiborga olish muhim.

“Yosh pedagog” maxsus to‘garak mashg‘ulotlari jarayonida suhbat, munozara, loyihalash, vaziyatlarni tahlil qilish, “Piramida”, “Svot-tahlil”, “Kubik”, “Blis-so‘rov” kabi metodlar, keyslar hamda muammoli vaziyatlardan foydalandik, “Uch bahodir”, “Rad etish” treninglaridan foydalanildi.

Bo’lajak o’qituvchilarni germenevtik yondashuv asosida kasbiy pedagogik faoliyatga tayyorlashda innovatsion ta’lim metodlaridan foydalaniladi. Ma’lum bilimlarni o‘zlashtirish uchun tushuntirishli-illustrativ: ma’ruza, suhbat, tushuntirish, bilimlarni mustahkamlash uchun reproduktiv: mashqlar, me’yoriy hujjatlar bilan ishlash va boshqalar. O‘qitishning muqobil metodlari sifatida pedagogik muammolarni hal etishda namoyon bo‘ladigan o‘ziga xos ijtimoiy-pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish va pedagogik loyihalash metodi kabi muammoli metodlardan foydalanish maqsadga muvofiq. Bo’lajak o’qituvchilarni germenevtik yondashuv asosida kasbiy pedagogik faoliyatga tayyorlashda o‘quv-mantiqiy, tadqiqotchilik, ijodiy va baholovchi tuzatish turidagi vazifalar, konstruktor, uch bosqichli keyslar, assisment, toifali topshiriqlar kabi metodlardan foydalanildi.

Pedagogik muammolarni hal etishda refleksiv nazariya va yondashuvlar, refleksiv texnologiyalardan foydalanish holati so‘ngi o‘n yilliklarda ko‘proq ko‘zga tashlanmoqda. Aslida, pedagogik faoliyat mohiyatan refleksiv xarakter kasb etadi. Zero, refleksiya pedagogik jarayon ishtirokchilari o‘rtasida ijobiy ma’nodagi sub’ektiv munosabatlar uchun sharoit yaratadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Pedagogik jarayonning dominant xususiyati – rivojlanish. “Pedagogik jihatdan rivojlanish quyidagi ko‘rsatkichlar bilan belgilanadi: faoliyat mazmuni, harakat motivlari, bilim, ko‘nikmalar, hissiy-emotsional qobiliyat va dunyoqarash mazmunining o‘zgarganligi va boshqalar[4];. Rivojlanish ichki jarayon bo‘lganligi uchun, uni birinchi navbatda faoliyat sub’ektining o‘zi baholashi mumkin. Shunday qilib, pedagogik jihatdan refleksiya bu sub’ektlar (pedagogik jarayon ishtirokchilari) tomonidan o‘z rivojlanish holatini, yanada rivojlantirish imkoniyati va sabablarini aniqlash jarayoni va natijasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Pedagogik jarayonning zamonaviy o‘qitish texnologiyalari muammosini tadqiq etgan olim S.S.Kashlev “refleksiya masalasida quyidagi xulosaga keladi: refleksiya shaxsni rivojlantirish uchun zarur bo‘lgan pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish va sub’ektning o‘z-o‘zini identifikatsiyalash jarayoni hisoblanadi[9];.

Refleksiv texnologiyalar quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- *loyihalashtirish* – faoliyat maqsadini, pedagogik jarayon ishtirokchilarining o‘zaro ta’sirini modellashtirish va loyihalashtirishni o‘z ichiga oladi;

- *tashkiliy* – refleksiya samarali pedagogik faoliyatni tashkil etish imkonini beradi;

- *kommunikativ* – refleksiya ta’lim jarayoni ishtirokchilari o‘rtasidagi samarali muloqotning muhim sharti sifatida namoyon bo‘ladi;

- *ijodiy fikrlashni shakllantirish* – refleksiya pedagogik jarayon ishtirokchilarida ijobiy fikrlash hamda ijodkorlik ko‘nikmalarining shakllanishini belgilaydi;

- *motivatsion* – refleksiya faoliyatning yo‘nalishini, xarakterini hamda sub’ektning qiziqishlarini belgilaydi;

- *korreksiya qilish* – refleksiya pedagogik jarayon sub’ektlarining o‘z faoliyatidagi kamchiliklarni hamda boshqalar bilan o‘zaro munosabatlarini tuzatish vazifasini bajaradi[11];.

Pedagogik jarayon bilan bog‘liqlikda refleksiyaning mazmuni uchta asosiy komponentdan iborat:

1)” rivojlanish holatini aniqlash;

2) uning sabablarini izohlash;

3) pedagogik jarayonning rivojlanish samaradorligini baholash[11];

Shaxsiy va kasbiy rivojlanishning zaruriy sharti bu fikrlashning refleksivligi bo‘lib, u sub’ektning o‘z qobiliyat va imkoniyatlarini to‘g‘ri baholashida, odatlari, xulq-atvori va fikrlash shakllarida namoyon bo‘ladi. Sub’ektning xulq-atvor, fikrlash, muloqot va dunyoni tushunishning samarasiz strategiyalarini mustaqil ravishda aniqlay olmasligi shaxsiy rivojlanish, kasbiy shakllanish va o‘quv faoliyatining samaradorligiga jiddiy to‘siq bo‘lishi mumkin. Shu munosabat bilan, biz bo‘lajak o‘qituvchilarda sanogen tafakkurni rivojlantirishda refleksiv texnologiyalar mazmunini o‘rganishni juda muhim deb bilamiz.

Bizning fikrimizcha, ontogenezda germenevtik yondashuvning rivojlanish yo‘li sub’ektiv jarayonlar (fiziologik, psixologik, kognitiv), refleksiv ko‘nikmalar, boy ijtimoiy tajriba, muvaffaqiyatga erishishda motivatsiya darajasining yuqoriligi, hayotiy stereotiplar asosida fikrlash shakli sifatida emas, balki moslashuvchan fikrlash tarzi sifatida hamda sub’ektivlikka qaytish uchun shaxsiy ehtiyoj sifatida namoyon bo‘ladi.

Bo’lajak o’qituvchilarni germenevtik yondashuv asosida kasbiy pedagogik faoliyatga tayyorlash strategiyasini bunday tushunish bizga optimal usullarni qo‘llash va o‘quv tarkibini tanlashda taktik harakatlarni ketma-ket va tizimli ravishda aniqlashga, mazkur jarayonda refleksiyaning o‘rni, roli va funksiyalarini aniqlashga sharoit yaratadi. Bu esa texnologik yondashuvning barcha parametrlari bo‘yicha bo’lajak o’qituvchilarni germenevtik yondashuv asosida kasbiy pedagogik faoliyatga tayyorlashning refleksiv texnologiyasini ishlab chiqishga imkon beradi.

XX asr boshlariga kelib psixologik va pedagogik izlanishlarda “texnologiya” tushunchasi ko‘pincha texnologik taraqqiyot bilan fanga kirib kelgan. “Texnologiya” tushunchasining mohiyatini aniqlashga doir ko‘plab yondashuvlar mavjud bo‘lib, ularning tahlili mazkur tushunchaning mazmun-mohiyatini tushunish imkonini beradi. Refleksiv ta’lim texnologiyalari pedagogik texnologiyaning alohida turi sifatida, ma’lum bir pedagogik vazifani bajarish uchun xizmat qiladi. “Refleksiv texnologiyalar ham umumpedagogik texnologiya sifatida ishlab chiqarish mezonlarining quyidagi asosiy uslubiy talablariga javob beradi: konseptuallik, tizimlilik, funksionallik, boshqarish, samaradorlik va takrorlanuvchanlik[9];.

Tahlil va natijalar. Konseptuallik–germenevtik yondashuvni rivojlantirishga yo‘naltirilgan refleksiv texnologiyalarning nazariy prinsiplariga tayanish orqali ta’minlanadi: ong va faoliyatning birligi, bilish va tafakkur nazariyasi, psixologik boshqaruv va tizimli faoliyat nazariyasi, refleksiyani shaxsning o‘zini rivojlantirish va o‘zini namoyon qilish mexanizmi sifatida tushunish, sanogen fikrlash tamoyillari.

Refleksiv texnologiyalarning *tizimliligi* shaxs tafakkuri rivojlanishining murakkabligi va ko‘p bosqichliligi, mazkur jarayonga ta’sir etuvchi sub’ektiv va ob’ektiv omillarning o‘zaro bog‘liqligi hamda amaliy faoliyat tizimining umumiy tuzilmasida refleksiyaning funksional tuzilishi bilan ta’minlanadi.

Amaliy faoliyat tizimining umumiy tuzilmasida refleksiyaning funksional tuzilishi quyidagicha:

Motivatsion tarkibiy qismi, unda refleksiya fikriy yo‘nalganlikni aniqlash, kognitiv ehtiyojlarga yo‘naltirilganlik, aqliy va hissiy ehtiyojni ob’ektivlashtirish amalga oshiriladi. Bu esa bo’lajak mutaxassisda germenevtik yondashuv asosda fikrlashga nisbatan motivning paydo bo‘lishi sifatida baholanadi.

Maqsadli tarkibiy qism, unda refleksiya fikriy yo‘nalganlikni hamda germenevtik yondashuv asosida tafakkur yuritish ehtiyojlariga mos keladigan maqsadni belgilash funksiyasini bajaradi.

Qaror qabul qilish komponentida refleksiv bilim bo’lajak o’qituvchilarni germenevtik yondashuv asosida kasbiy pedagogik faoliyatga tayyorlashda maqsadiga muvofiq xatti-harakatlar dasturini tanlash vazifasini bajaradi.

Bo’lajak o’qituvchilarni germenevtik yondashuv asosida kasbiy faoliyatga tayyorlashda texnologiyasini amalga oshirishda refleksiya tanlangan harakat dasturiga muvofiq *boshqaruvchi-tartibga soluvchi* funksiyani bajaradi.

Refleksiya shaxsning o‘ziga xos individual xususiyatlarini bilishi va faoliyat sub’ekti sifatida anglash funksiyasini bajarib, bu esa refleksiv texnologiyalarning samaradorligini ta’minlaydi.

Takrorlanuvchanlik texnologik jarayonning muhim mezoni bo‘lib, bunda muayyan refleksiv texnologiya pedagogik faoliyatning boshqa sub’ektlari tomonidan turli vaziyatlarda qayta qo‘llanilishi va kutilgan natijaga erishishi, faoliyat tuzilishining shaffofligini ta’minlanadi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarni germenevtik yondashuv asosida kasbiy faoliyatga tayyorlashni takomillashtirishda shu kungacha amaliyotga joriy etilgan ta’lim va va ta’lim texnologiyalari materiallariga asoslanildi. Mazkur texnologiyalarni bayon etish uchun dastlab qo‘yilgan maqsad, maqsaddan kelib chiqib kutiladigan natija hamda aniqlashtirilgan faoliyat vazifalari quyidagi jadvalda o‘z aksini topgan (1-jadvalga qarang).

Bo’lajak o’qituvchilarda germenevtik anglash, tushunish va mantiqiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish bilan bog‘liqlikda o‘qituvchi faoliyat modelini ishlab chiqish, asosiy maqsadni aniqlash,

pedagogik vazifalarni belgilash, mavjud shart-sharoitni, talabalarning anglash va tushunish darajasini, ularning qiziqishlarini hisobga olishi, shuningdek, qo‘yilgan maqsadga erishishning eng samarali yo‘llari, usullarini tanlay bilishi va o‘qitish jarayonida qo‘llay olish ko‘nikmasiga ega bo‘lishi lozim. Olib borilgan mashg’ulot mavzulari, mashg‘ulotda ko‘riladigan asosiy masalalar, o‘qituvchi va talaba faoliyati mazmuni, mashg‘ulotni tashkil etish shakllari, bosqichlari, mashg‘ulotda qo‘llaniladigan metod, usullar va texnik vositalar faoliyat modelida o‘z aksini topadi.

1-jadval.

Bo‘lajak o‘qituvchilarni germenevtik yondashuv asosida kasbiy faoliyatga tayyorlashning texnologik modeli

Maqsad	Bo‘lajak o‘qituvchilani germenevtik yondashuv asosida kasbiy faoliyatga tayyorlash texnologiyasini ishlab chiqish va germenevtik yondashuv asosida kasbiy faoliyatni olib borishga nisbatan ongli munosabatni shakllantirish.
Pedagogik vazifalar	1) germenevtik yondashuv asosida kasbiy faoliyatni olib borishga nisbatan nisbatan bo‘lajak o‘qituvchilarda motivatsion tizimni shakllantirish; 2) ularda kasbiy va shaxsiy faoliyatda sodir bo‘layotgan voqea-hodisalarni anglsh va tahlil qilish, o‘z shaxsiy munosabatini qat’iy bildira olish va tanqidiy bildirilgan fikrlarni qabul qila olish qobiliyatini rivojlantirish; 3) o‘z-o‘zini anglash, o’z-o’zini tahlil qila olish, o‘z-o‘zini rivojlantirish va o‘z-o‘ziga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirish; 4) kasbiy va shaxsiy faoliyat jarayondagi xato va kamchiliklarni to‘g‘ri anglay bilish, hayotiy muammolarning eng maqbul yechimlarini tanlay bilishga oid refleksiv bilim, ko‘nikmalarini rivojlantirish; 5) kasbiy faoliyat jarayonida pedagogik faoliyat mamuni va undagi ishtirokchilarni germenevtik yondashuv asosida anglash va tushunish ko’nikmalarini rivojlantirish.
Kutiladigan natija	Bo’lajak o’qituvchilarda anglash, tahlil qilish, mantiqiy tafakkur, germenevtik yondashuv asosida fikrlash jarayoni, uning asosiy qonuniyat va tamoyillariga oid nazariy hamda inson aqliy faoliyatini rivojlantirishga doir amaliy bilim, ko‘nikma va malakalarni tarkib toptirish orqali talabalarda pedagogik faoliyat asl mazmunni anglash va tushunish asosida mantiqy tafakkur yuritish tarzi yorqin namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot maqsadi va vazifalaridan kelib chiqib auditoriyadan tashqari mashg’ulotlar orqali bo’lajak o’qituvchilarni germenvtik yondashuv asosida kasbiy faoliyatga tayyorlashning lokal-modulli texnologiyasi ishlab chiqildi. Ushbu texnologiya diagnostik, kognitiv, faoliyatli va natijaviy-baholash kabi bosqichlarda amalga oshirilishi belgilandi (2-jadvalga qarang).

2-jadval.

Auditoriyadan tashqari mashg‘ulotlar orqali bo’lajak o’qituvchilarni germenevtik yondashuv asosida kasbiy faoliyatga tayyorlashning lokal-modulli texnologiyasi

Bosqichlari	Mazmuni	Metod va usullari
Diagnostik	Bo’lajak o’qituvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda, ularda “germenevtik yondashuv”, “kasbiy faoliyatga germenevtik yondashuv asosida tayyorlash” tushunchalarining mazmun-mohiyati, germenevtik anglash, tushunish va mantiqiy tahlil qilish tarzini belgilovchi mezonlarni tashxislash. Germenevtik anglash va tushinish ko‘nikmalarini o‘zlashtirishga nisbatan qiziqish, ehtiyoj va xohish-istakni qaror toptirishga qaratilgan jarayonni o‘z ichiga oladi.	Tashxis usullari (so‘rovnoma-anketa, savol-javob, muammoli tavsifdagi suhbat), debatlar, o‘z-o‘zini anglash, bahs-munozara, o‘z-o‘zini tahlil qilish.

Axborot-kognitiv	O‘quv jarayoni davomida bo’lajak o’qituvchilarga germenevtik yondashuv asosida voqe-hodisalar mazmunini anglash, tushunish, tahlil qilish, uning o‘ziga xos jihatlari haqida tushunchalar berish, tasavvurlar hosil qilish, yaxlitlikda bilim, ko’nikma va malakalar majmuini ishlab chiqish.	Ma’ruza, seminar, amaliy mashg‘ulot, tushuntirish, o‘rgatish, namuna ko‘rsatish, reproduktiv obrazli suhbat, test (asosiy tushunchalar mazmuniga oid, tushunchali).
Faoliyatli	Ta’lim-tarbiya jarayonini germenevtik yondashuv asosida muammoli va keativ asosida tashkil etish. Talaba-yoshlarni pedagogik faoliyat jarayonida o‘quv faoliyatining nostandart hamda real hayotiy sharoitlariga kiritish, yangi vazifalarni hal etish bo‘yicha kasbiy yo‘nalganlik va tahiliy baholash tajribasini rivojlantirish. Dars va darsdan tashqari mashg‘ulotlarida amaliy topshiriqlarni bajarish, mustaqil ish tayyorlash, mashq qilish yo‘li bilan mustahkamlash, qayta aloqani amalga oshirish, o‘z-o‘zini anglash, o‘z-o‘zini tahlil qilish, o‘z-o‘zini loyihalashni pedagogik qo‘llab-quvvatlash orqali individual anglash va tushunish refleksiyasini rivojlantirish.	Muammoli vaziyatlarni modellashtirish, gipoteza va eksperimental loyihalarni ishlab chiqish, shaxsiy portfolioni yaratish, muammoli tavsifdagi suhbat, matn bilan ishlash mashq, namoyish etish, mushohadali tajriba, video-metod, real hayotiy vaziyatlarni tahlil qilish, germenevtik tahlil, evristik o‘qitish, talabalarning anglash, tushunish va tahlil qilish qobiliyati.
Natijaviy-baholash	Individual yondashgan holda rivojlantirilgan xususiyatni shaxs qadriyatlar tizimiga kiritish orqali germenevtik anglash, tushunish va tahlil qilish ko’nikmasini refleksiv amalga oshirish. Bo’lajak o’qituvchida o‘z imkoniyatlarini yanada rivojlantirish hamda bo‘lajak kasbiy faoliyatda yuzaga keladigan muammolarni germenevtik yondashgan holda hal etish ko‘nikmalarining qaror topganligini baholash.	Kasbiy va shaxsiy faoliyat natijalarini tahlil qilish, ijtimoiy-siyosiy voqelik, vaziyatlarni tahlil qilish, assotsiativ o‘quv topshiriqlari, o‘z-o‘zini tahlil qilish, “SWOT” tahlil, “FSMU” texnologiyalari. “Fikr bildirish”, “Ishontirish maktabi”, “Mulohaza, sabab, misol va umumlashtirish” metodikalari.

1. Motivasion-diagnostik bosqich – bo’lajak o’qituvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda, ularda “germenevtik yondashuv”, “kasbiy faoliyatga germenevtik yondashuv asosida tayyorlash” tushunchalarining mazmun-mohiyati, germenevtik anglash, tushunish va mantiqiy tahlil qilish tarzini belgilovchi mezonlarni, germenevtik anglash, tushinish va mantiqiy fikr yuritish ko‘nikmalarini o‘zlashtirishga nisbatan qiziqish, ehtiyoj va xohish-istakni qaror toptirishga qaratilgan jarayonni o‘z ichiga oladi[8];.

Bo’lajak o’qituvchilarni germenevtik yondashuv asosida kasbiy faoliyatga tayyorlashning motivatsion-diagnostik bosqichini loyihalashda natijaviylikni ta’minlash uchun quyidagi shartlarning bajarilishi zarur:

- germenevtik yondashuv asosida kasbiy faoliyatga tayyorlash, uning o‘ziga xos xususiyatlari, ahamiyati va zaruriyatining anglab etilishi;
- ta’lim va tarbiya jarayonida kasbiy faoliyatga germenevtik yondashuv asosida tayyorlashning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olish;
- talaba-yoshlarni germenevtik yondashuv asosida kasbiy faoliyatga tayyorlash va uning qonuniyatlari, fikrlash, anglash, tushunish kabi tushunchalarga oid bilimlarini baholash;
- talabalarda jamiyat hayotida sodir bo‘layotgan voqea-hodisalarning asl mazmun-mohiyatini anglash, tushunish, baholay olish, sharhlash, mantiqiy fikr yuritish usullarini egallashga bo‘lgan ijobiy motivlarni shakllantirish;
- bo’lajak o’qituvchilarni germenevtik yondashuv asosida kasbiy faoliyatga tayyorlash uchun zaruriy va qulay shart-sharoit yaratuvchi ijodiy muhitni yaratish;
- talabalarni kasbiy-pedagogik faoliyatga tayyorlash germenevtik yondashuv imkoniyatlarining hisobga olinishi.

2. Axborotli-kognitiv bosqich – o‘quv jarayoni davomida bo’lajak o’qituvchilarga germenevtik yondashuv asosida voqe-hodisalar mazmunini anglash, tushunish, tahlil qilish, uning o‘ziga xos jihatlari

haqida tushunchalar berish, tasavvurlar hosil qilish, yaxlitlikda bilim, ko’nikma va malakalar majmuini ishlab chiqish.

Mazkur bosqichda quyidagi dasturlar bo‘yicha bo’lajak o’qituvchilarni germenevtik yondashuv asosida anglash, tushunish va tahlil qilishga oid shakllantirilishi lozim bo‘lgan bilimlar majmui ishlab chiqilgan:

1) nazariy-amaliy mashg‘ulotlar loyihasi (24 soatlik, 6 ta mavzuda). Mazkur dastur bakalavriat ta’lim yo‘nalishlarida pedagogik va psixologik fanlarni o‘qitish doirasida amalga oshirilishi belgilangan.

2) trening va refleksiv texnika mashqlari dasturi (20 soatga mo‘ljallangan 10 ta mavzuda);

3) musataqil ta’lim mavzulari blanki;

4) ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar rejasi.

3.Faoliyatli bosqich – bo‘lajak o‘qituvchilarni germenevtik yondashuv asosida kasbiy faoliyatga tayyorlashga doir aniq vaziyatlar, faoliyat shakllarini yaratish orqali ularni amaliy faoliyatga jalb etish. Mazkur bosqichda quyidagi muhim vazifalar amalga oshiriladi:

1) bo’lajak o’qituvchilarni mantiqiy anglash va tafakkur qilishga yo‘naltirib, ularda kasbiy faoliyatni muvoffaqiyatli amalga oshirishiga olib keladigan ta’limiy va tarbiyaviy mazmun bilan boyitilgan real hayotiy vaziyatlarga kiritish;

2) bo’lajak mutaxassislarning o‘z-o‘zini rivojlantirish va takomillashtirish vazifalarini ongli ravishda o‘z oldiga qo‘yishlariga erishish;

3) pedagogik ta’sir odimlovchi tavsifga ega bo‘lishi lozim;

4) o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi germenevtik tushunish va tushuntirishga asoslangan o‘quv-bilish faoliyatini tizimli tashkil etish orqali innovasion ta’lim muhitini yaratish.

Faoliyatli bosqichda- muammoli vaziyatlarni modellashtirish, gipoteza va eksperimental loyihalarni ishlab chiqish, shaxsiy portfolioni yaratish, muammoli tavsifdagi suhbat, matn bilan ishlash mashq, namoyish etish, mushohadali tajriba, video-metod, real hayotiy vaziyatlarni tahlil qilish, germenevtik tahlil, evristik o‘qitish, talabalarning anglash,tushunish va tahlil qilish qobiliyatlari rivojlantiriladi.Mazkur bosqichning yana bir ahamiyatli jihati shundaki, bunda germenevtik yondashuv ustivorligiga e’tibor qaratgan holda quyidagi natijadorlikka erishish mumkin: qayta aloqani amalga oshirish, o‘z-o‘zini anglash, o’z-o’zini tahlil qilish, o‘z-o‘zini baholash, o‘z-o‘zini loyihalashni pedagogik qo‘llab-quvvatlash orqali individual ongni taraqqiy ettirish.

4. Natijaviy-refleksiv bosqich– Individual yondashgan holda rivojlantirilgan xususiyatni shaxs qadriyatlar tizimiga kiritish orqali germenevtik anglash, tushunish va tahlil qilish ko’nikmasini refleksiv amalga oshirish belgilangan.

Bo’lajak o’qituvchida o‘z imkoniyatlarini yanada rivojlantirish hamda bo‘lajak kasbiy faoliyatda yuzaga keladigan muammolarni germenevtik yondashgan holda hal etish ko‘nikmalarining qaror topganligini baholash. Mazkur bosqich samaradorligi quyidagi jihatlar bilan belgilanadi:

1) har qanday me’yor, talab, axloqiy ideal talabalar tomonidan yakka tarzda qabul qilinishini hisobga olish;

2) qadriyatlarning bo’lajak mutaxassislar tomonidan anglangan tarzda qabul qilinishi va o‘zlashtirilishiga erishish;

3) har qanday qadriyatning ehtiyoj ob’ektiga aylanishi uchun tarbiyalanuvchi o‘z faoliyati maqsadlari hamda uni amalga oshirish shakl, metod va vositalarini aniq holda belgilay olishi zarurligiga alohida e’tibor qaratish;

4) qadriyatlar interiorizasiyasi kognitiv va xissiy, rasional va amaliy (faoliyatga tayyorligi), ijtimoiy va shaxsdagi individuallikning dialektik birligiga asoslangan holda amalga oshirilishi zarur[10];.

Natijaviy-refleksiv bosqichda asosiy e’tibor, germenevtik nglash, tushunish va tushuntirish tarzini bo‘lajak o‘qituvchilarning qadriyatlari tizimiga kiritish, bunda ob’ektiv va sub’ektiv omillarning ta’sir imkoniyatlarini oshirish jihatlariga alohida e’tibor qaratildi.

Xulosa. Ta’lim sohasidagi pedagog olimlar va psixologlarning fikriga ko‘ra, asl mazmun- mohiyatni anglash va tushunish asosida talabada mantiqiy fikrlash va tahlil qilish qobiliyatini rivojlantiruvchi germenevtik yondashuv bir qator boshqa shaxsiy va kasbiy pedagogik ko‘nikmalarning ham rivojlanishiga olib keladi. Shular jumlasiga metakognitiv qobiliyat, insonlar bilan muomala qilish va shaxsning o‘zini yaxshiroq anglash ko‘nikmalari, muammoni hal etish ko‘nikmalari kiradi. Bo’lajak o’qituvchilarning shaxiy va kasbiy kamoloti, ta’lim olishdagi muvaffaqiyati, kelajakdagi kasbiy muvaffaqiyati va jamoatchilik orasidagi obro‘si ham germenevtik yondashuv asosida kasbiy faoliyatga tayyorlanganligi bilan bog’liq.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF–60-son “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. https://lex.uz/uz/docs.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030- yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni.//www.lex.uz

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 27-fevraldagi PQ-4623-son “Pedagogik ta’lim sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori//Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi,28.02.2020-y., 07/20/4623/0220-son, 13.06.2020 y., 07/20/4749/0758-son.

4. Mirziyoyev Sh. M. Erkin va farovon demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T.: - O‘zbekiston- 2016. 59 b.

5. Mamatxanova N.T. Bo‘lajak o‘qituvchilarni ijtimoiy-pedagogik faoliyatga tayyorlashning pedagogik mexanizmlari // Uzluksiz ta’lim. – Toshkent, 2021. – №2. – Б.124-130. (13.00.00; №9)

6. Арапов А. В. Герменевтика сакрального текста. - Воронеж: Изд-во Воронежского государственного университета, 2005. 24-с.

7. Ismailov M.Q. Bo‘lajak o‘qituvchilarda sanogen tafakkurni rivojlantirish texnologiyasi. Monografiya. T.: 2022 yil. 124-b.

8. Allayarova S. Germenevtika. O‘quv qo‘llanma. T.; Universitet, 2017 yil. 7-123-b.

9. Siddiqov B. S., & Mexmonaliyev S. N. (2022). Pedagogik amaliyotning bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy tayyorgarlik faoliyatida tutgan o‘rni. // Academic research in educational sciences, 3(1), 10-16.

10. Sharofutdinov I. (2023). Pedagogik-psixologik fanlarning bo‘lajak pedagoglarning akmeologik kompetentligini rivojlantirishdagi o‘rni.// Общественные науки в современном мире: теоретические и практические исследования, 2(6), 17-24.

TALABALARNING MUHANDISLIK IJODKORLIGINI SHAKLLANTIRISHDA TIZIMLI FIKRLASHGA O‘RGATISH

Eshquvvatov Ulug‘bek Abdulla o‘g‘li,
Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti
o‘qituvchisi, pedagogika fanlari bo‘yich falsafa doktori (PhD)
eshkuvvatov.ulugbek@mail.ru

Maqolada texnik oliy ta’lim muassasalarida talabalarni muhandislik kasbiy faoliyatiga tayyorlashda ijodkorlik qobiliyatlarini shakllantirishda tizimli fikrlashning tashkiliy metodik modeli ishlab chiqilgan va uning asosiy qoidalari mazmun – mohiyati yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: *obyekt, tizim, semiotika, dizayn, ergonomika, evolyusiya, funksiya, yaxlitlik, model, element, mikroorganizm, ultratovush, rezistiv, mezon.*

ОБУЧЕНИЕ СТУДЕНТОВ СИСТЕМНОМУ МЫШЛЕНИЮ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ ИНЖЕНЕРНОГО ТВОРЧЕСТВА

В статье разработана организационно-методическая модель системного мышления при формировании творческих способностей при подготовке студентов технических высших учебных заведений к инженерной профессиональной деятельности, и изложены её основные положения.

Ключевые слова: *объект, система, семиотика, дизайн,эргономика, эволюция, функция, целостность, модель, элемент, микроорганизм, ультразвук, резистивный, критерий.*

TEACHING STUDENTS TO THINK SYSTEMATICALLY IN FORMING ENGINEERING CREATIVITY

The article develops an organizational methodological model of systematic thinking in the formation of creativity skills in the preparation of students for engineering professional activities in technical higher education institutions, and highlights the content and essence of its main provisions.

Keywords: *object, system, semiotics, design, ergonomics, evolution, function, integrity, model, element, microorganism, ultrasound, resistive, criterion.*

Kirish. Jahondagi yetakchi davlatlar fan va texnika yutuqlari orqali mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish, moddiy sohadagi mahsulotlar ishlab chiqarishda progressiv o’zgarishlarni ta’minlash, milliy mahsulotni jahon bozorida raqobatbardoshligini oshirish kadrlar muammosi bilan bog’liqdir. Shu bois xalqaro muhandislik pedagogikasi uyushmasi tomonidan oliy ta’limda yuqori raqobatbardosh muhandis kadrlarni tayyorlash jarayoniga doimiy ravishda samarali ta’lim texnologiyalarni tatbiq etish va talabalarning ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratiladi.

O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktyabrdagi PF-5847-son “O’zbekiston Respublikasida oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiya tasdiqlash to’g’risidagi” Farmoniga[1] asosan mamlakatimizda zamonaviy fan, texnika va texnologiyalarni rivojlantirishga yo’naltirilgan bozor iqtisodiyoti mexanizmlarini ishlab chiqish va ularni maqsadli amalga oshirish borasida salmoqli ishlarni olib borilmoqda.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. “Muhandis”, ya’ni injiner atamasi lotin tilidan olingan bo’lib, - zukko, ixtirochi degan ma’noni anglatadi. Dastlab muhandislar harbiy transport vositalarini boshqaradigan shaxslar deb atalgan. Qadimgi yunon teatrida yuk ko’tarish moslamasini bildiruvchi “mashina” so’zining paydo bo’lishi bilan har xil mohir texnik asboblarni yaratuvchisi muhandis deb atala boshlandi. XVI asrda Gollandiyada ko’prik va yo’l quruvchilarga nisbatan "qurilish muhandisi" tushunchasi paydo bo’ldi. Keyin bu kontseptsiya Angliya va boshqa Yevropa mamlakatlarida qo’llaniladi.

Muhandis tushunchasi va unvoni Rossiyada uzoq vaqtdan beri qo’llanilgan, bu yerda muhandislik ta’limi 1701-yilda asos solingan. Moskvada matematika va navigatsiya fanlari maktabi, keyin esa 1712-yilda birinchi muhandislik maktabi. XVI asr rus armiyasida muhandislar “sabablar” deb nomlangan. Zamonaviy ma’noda “muhandis” so’zi XVIII asrda keng ko’lamli mashina ishlab chiqarishning paydo bo’lishi munosabati bilan qo’llanila boshlandi. Aynan shu davrda ilmiy bilimlarni amaliyot bilan uyg’unlashtirishga mo’ljallangan maxsus texnika fanlarining butun tizimi shakllandi[2].

Muhandislik faoliyati rivojlanishining quyidagi bosqichlarini ajratish mumkin:

- muhandislikdan oldingi - antik davrning yirik va murakkab inshootlarini qurish vaqti;
- muhandislikdan oldingi davr - ishlab chiqarish davri, muhandislik faoliyatining ijtimoiy nuqtayi nazardan shakllanish bosqichi (XVIII asr oxiri – XIX asr boshlari);
- mashinasozlik va texnika fanlari tizimiga asoslangan muhandislik faoliyatining rivojlanish davri;
- axborot texnologiyalariga o’tish bilan bog’liq bo’lgan zamonaviy bosqich.

Texnika Obyektlarini bir –biri bilan o’zaro bog’liq holda yuqori pog’onadagi elementlar tizimidan tashkil topgan deb tushuniladi. Tizimni tahlil qilish usullari texnik tizim nazariyalarining asosi hisoblanadi. Xar bir texnik obyektga alohida etibor qaratib, uning aniq fizik xolatlari bo’yicha bajarish imkoniyatlari ko’riladi. Texnika tizimi ishini tashkil etish tartibi nazariya asosi bo’lib xizmat qiladi. Texnik obyektning talabbardoshlik xususiyatlarini baholashda uni tayyorlash uchun sarf-xarajat xamda hisobdan chiqarish tizimga inisbatan qtisodiy yondashish kerak bo’ladi[3].

Ishlarni iqtisodiy tahlili shu vaqtdagi loyiha, ishlab chiqarish tajribasi, ularni ommaviy tayyorlash, foydalanish, tamirlash , eskisidan yangisiga o’tish va almashtirish asosi uchun nazariy manba bo’lib xizmat qiladi.

Muhandislik vazifalari tizimini o’rganish yo’llari. Obyektni ilmiy jihatdan o’rganishda, uning xossalarini biror bir tizimga yondoshgan holda qaraladi.

Obyektda tizimli xossalari bo’lishi uchun uning kamida to’rtta alohida xususiyatlari jam bo’lishi kerak:

1. Yaxlit va bo’lina olishi yani yaxlitligi bilan, qismlarga ajratilishi (elementlari bilan).
2. Elementlarning bir biri bilan bog’liqligi, atrof –muhitda elementning quvvatini yuqoriligi bilan.
3. Tashkil etilishi-Obyektni noaniqligini pasaytiruvchi darajasi, xossasi bilan.
4. Butunlik-Obyektni alohida element xossasiga xos bo’lmagan xususiyati bilan.

Tabiiy, namunaviy tizimlar, (modellar, nazariyalar, tizimlar va boshqalar), shu qatori suniy tizimlar, inson tomonidan yaratilgan (texnologiya) tizimlar ajralib turadi: jamiyat, mashinalar, qurilmalar, qismlar, jixozlar, shunday ijtimoiy (jamoaviy) tizimlar.

Tadqiqot metodologiyasi. Tizimlar o’zining murakkabligiga karab oddiy va murakkab bo’ladi.

Oddiy tizimlar aniq elementlar soniga va bog’likka ega bo’lgan tizim.

Ko’pgina oddiy tizimlar inson tomonidan yaratilgan bo’lib namunaviy va suniy ko’rinishda bo’ladi.

Murakkab tizim-bu qonuniy asosida tirik tabiiy va jamoaviy tabiat, o’zining qaytarilmas xususiyatlari, oldindan aytib berish qiyin bo’lgan maqsadga muvofiqlikdan tashkil topgan.

Bunday tizimda yo’nalishlar olib borishning o’ziga xos murakkabliklari bo’lib o’zining noaniqliklari bilan uslubiyotlarni tanlash qiyin kechadi.

Nazariy tizimlarda umuman bo’laklarni yoki elementlarni obyekt tarkibida joylashtirish yuqoridan pastga tartibida amalga oshirish ko’zda tutiladi.

Bunga misol tariqasida yo’l qurilishi sohasidagi bir butunlikni ishlab chiqarish ishlarini energetikasiz texnik tizim ishini tashkil etishdagi muhimligini ko’rish mumkin (bog’liqligini ierarxiya).

Bu tizim atrofimizda bo’lib boshqa tizimlar bilan uzviy bog’liqlikdir. Tizimning xususiyati, tarkibi va bajarish imkoniyatlari shu tizimni yaratilish elementlariga va ularni o’zaro aloqalariga bog’liqdir.

Aniq obyektlardan modellarga o’tish yo’llarini detallashtirishning bichilgan darajalarida tizimli tahlil qilinadi. Obyektlarni tizimli shaklida bir biri bilan ajratish va uni modellari xuddi tabiat ko’rinishlarini rasmi bilan, insonni uning fotosurati bilan, mashinalarni loyixalari bilan ko’rilganday ajratiladi[5].

Hammasi rassom va muhandisning moxirligiga bog’liq. Alohida fanlarning ierarxiyasi (yuqori bo’lishi, bo’ysunishi yoki boshlovchi bo’lishi), bazi obyektlarni o’rganishda va har xil holatni ko’rib chiqishda maxsus ishlarni bajarish bilan ko’rinadi. Bu xususiyat ko’p tarmoqli o’rganish deyiladi.

Xuddi shunday sifatda-ko’p tarmoqli ijodiy fikrlash bo’ladi. Bizga malum umumiy fanlarda matnlar, chizmalar, grafiklar va boshqa natijalarni tabiatda va texnika qonuniyatlari asosida ko’rsatishda semiotika (belgi ishora) nuqtayi nazaridan foydalaniladi. Semiotika o’z navbatida malumotlarni tahlilini progmatik nuqtayi nazaridan insonga fanni belgilash tizimini beradi.

Texnika rivojlanishi asosida uchraydigan qarama-qarshiliklar tizimi.

Muhandislik faoliyati boshlanishi (bilim va ehtiyoj)dan oxirigacha (yechim va natija) samarali amalga oshirish muammosi turadi.

Bu masalani hal qilish uchun muammolarni yechishga kirishish va bunda tizimli qarama-qarshiliklarni bartaraf etish hamda ko’zlangan maqsadga yetish murakkab bo’ladi.

Texnika rivojlanishni harakatga keltiruvchi kuch bo’lib tizimli qarama qarshilik aniq ko’ringan holda rivojlanish harakatiga tasirini o’tkazadi.

Muammoni paydo bo’lishi markazi bo’lib qarama-qarshilik bo’ladi.

Har qanday texnika tizimi rivojlanishining evolyusiyasi beshta qonuniyatga muvofiq bo’ladi:

1. Texnik tizimning alohida elementlari har doim bir biri bilan yaqi aloqada ishlaydi;
2. Texnik tizim bir tekisda (maromda) rivojlanmaydi: ba’zi bir elementlar rivojlanib boshqalari orqaroqda qoladii;
3. Elementlar tizimidagi eskiligicha qolib ketgan jismlar bilan kelib chiquvchi qarama-qarshiliklar majbur qilmaguncha texnik tizimda reja bo’yicha rivojlanish asta-sekin davom etishi mumkin;
4. Tizimni qarama-qarshiliklar butun tizimdagi rivojlanishni orqaga tortishi mumkin;
5. Tizimdagi kichik bir qismni o’zgartirish bilan butunlay tizim ishini va qismlarini o’zgarishi kuzatailishi mumkin.

Tahlil va natijalar. Texnika tizimlarini tashkil etishdagi alohida xolatlar. Har qanday texnik tizim biror ishni bajarish qonuniyatlariga xos ravishda rivojlanadi. Rivojlanishni harakatga keltiruvchi kuch jamiyat talablari va TIX tizim ichki imkoniyatlari bo’ladi.Bunday holatlarda texnik tizim o’zining tarkibiga muvofiq ikkita muammoni tizimda tahlil va o’rganish orqali iteratsion (takrorlanuvchi) hal qilishga erishadi.

Tizimni tahlil natijali texnik tizimni tizimga va aniq xulosaga olib keladi, biror vazifni bajarishga, texnik tizimni samarali imkoniyatlarini aniqlaydi.

Funksiya-bu muhandislik ijodiyotida har tomonlama tushuncha bo’lib, harakatlarni va texnik obyektlar va elementlarni qisqacha tasvirlovchi xossalarni yuzaga chiqaruqchidir.

Texnik talablarni bajarish texnik tizim vazifalarini namoyon qilishdir. Funksiyalash qonuniyatlarida texnik tizimlar tahlili va tarkibiy qismlaridan ishlatilgan, tadqiqot usullari ko’rsatiladi va shuning uchun ularni funksional xususiyat deb tushuniladi.

1-rasm. Texnika tizimi rivojlanishining evolyutsiyasi

Bu xususiyatlarni ko’ramiz:

1. Xususiyat funksiyaning o’zligi, tizimdagi elementlar orasida funksiyalarni to’g’ri kelishi darajasini ko’tarilishidir. Misol uchun elektr isitish qurilmasida ishlatiiladigan past haroratda ishlaydigan izolyatsiya yuqori haroratli spi iral oldida ishlay olmaydi.
2. Bazi bir funksional xususiyatlarni dolzarbligi bo’yicha har xil faoliyatlarda ishlash imkoniyatlari foydalanish mumkinligi. Misol uchun toza isitilgan xavodan uy isitishda ko’llash.
3. Elementlarning funksiyalarini har xil xar sharoitlarda o’zgaruvchanligi (labilnosti). Misol uchun Mikroorganizmlarni tirikligini yoki yo’qotish ishlarini ultratovushlarning har xil yo’nalishda bajarish.
4. Tizimning biror va ayni elementlari funkchiyalarini yig’ilish xossalari. Misol uchun haroratga molik rezistiv elektr isitgichlar harorat o’tkazuvchi bo’lib ishlashi. Texnik yechimlarni samarali usullarda ochish bilan texnik obyektlarni ishini tahlil qilish va o’rganish texnik ijodiyotni faollashtirishning kuchli quroli bo’ladi. Misol uchun texnik tizimi elementlarini tannarxini belgilovchi omillar tahlili orqali aniqlash ma’lumdir, qachonki har bir ish pul birligida baholanadi.
5. Texnika tizimi rivojlanishi va samaradorlik mezoni tizimi.

Bu mezonlar texnik tizimning bir vaqtda asosiy samaradorlik ko’rsatkichi bo’ladi. Ular texnik tizimning sifat talablarga ko’rsatkichlari bo’yicha baholanadi.

Texnologik mezonlar:

-texnik obyektni tayyorlash murakkabligi samarali tayyorlashga ketgan sarf xarajatlar birligi;

- texnologik imkoniyatlarini qancha standart elementlardan tashkil topganligi va alohida xususiyatli elementlarning har xil murakkablik darajasidagi xamma elementlari yig’indisi bo’yicha og’irlik koiffitsienti.

Bu mezonni alohida sharti bo’lib standartlashtirishdagi unifikatsiyalanish xolati ko’riladi;

- Materiallardan to’g’ri foydalanish bilan texnik obyekt miqdorini sarf etilgan material miqdoriga nisbatiga bog’liqligi;
- Texnik obyektni elementlargi ajratish bilan ularni texnologik tayyorlash ishlarini soddalashtirish, obdon ishlov berish, tamirlash, almashtirish va mahsulotni yaxshilashda standartlashtirish va unifikatsiyaga asoslanish.

Texnik obyekt iqtisodiy mezonlari

-materiallar va energiya sarfi, texnik obyektni iqtisodiy samaradorligiga (tannarxi va boshqalar) asoslanadi.

-axborotni tayyorlash va ishlashga ketadigan sarflar asosiy iqtisodiy ko’rsatkich bo’lib, axborotni taminlashga sarf xarajat hisoblanadi;

- texnik obyektning kenglik o’lchovlari, uning xajmiga bog’liq bo’lib iqtisodiy samarasini va boshqalarni belgilaydi.

Antropologik mezonlar

-Ergonomikligi, inson-mashina tizimida samarali ergotikali munosabatida maksimal imkoniyatni qo’llash (ergotik tizimda insonning harakatidan to’liq foydalanish koeffitsienti).

- elastik, xavfsizlik, ekologiyaga mosligi, berilgan kattaliklarni meyoriysiga to’g’ri kelishi.

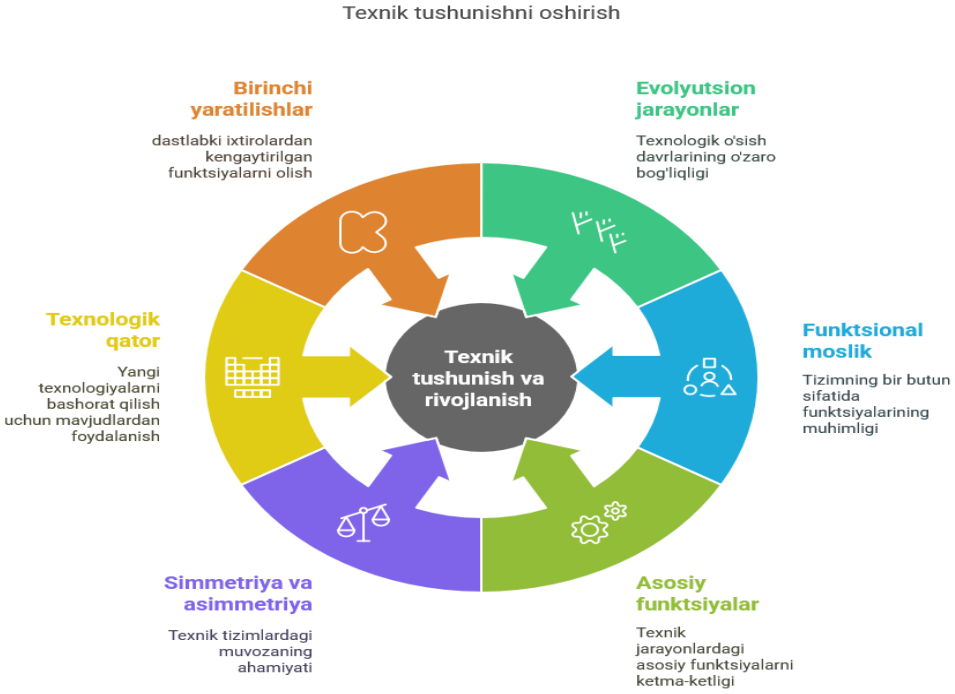

2-rasm. Texnik tushunish va uning rivojlanish bosqichlari

Yuqoridagi rasmda keltirilgan ma’lumotlarni quyidagicha izohlashimiz mumkin. Muhandislik ijodiyotining eng yuqori pog’onasi qonunlarni ajratish va tadbiq qilish va texnik qonuniyatlar hisoblanadi:

1. Texnika o’sishi evolyutsiyasi qonunida avloddan-avlodga davrlar o’tishi natijasida aniqlangan qarama-qarshiliklarni bartaraf etish va samara mezonlarini ko’tarish. Keyinchalik bu qonundan foydalanib oldindan mamara mezonlarini va texnik obyektni boshqa izlanishlarini aytib berish;
2. Funksiya va tarkibning bir biriga moslik qonuni texnik obyektning tizimli bir butunligini aks ettirib, xar qanday elementni undan chiqarib tashlash samara mezonini yomonlashtiradi yoki umuman ishdan chiqaradi.

Bular asosida funksiyalarning tarkibini tahlil qilish va uslublarini ishlash qonunlari ishlab chiqilgan, aniq texnik vositalar hamda murakkab texnik obyektlarni tahlil qilish va kompyuter axborot texnologiyalarini qo’llash uslublari rivojlanmoqda;

3. To’rtta asosiy funksiyalarni ketma-ketlikda ishlatilishi bilan bog’liq holda odam tomonidan texnik obyektni yaratish jarayonida texnikaning bosqichma-bosqich rivojlanishi qonunlari hajmi va mahsulot sifatda texnologik-energetik-boshqaruv –rejalashtirish;

4. Asosiy funksional o’lchovlarni ajratib turuvchi ko’rinishda, texnik obyektni qatori bir xilligi qonuni. Shu qatorda boshqa o’lchamlarga o’tish qonuniyatlarini ishlatishga yo’l beradi;

5. Texnik obyektning simmetriyasi va asimmetriyasi qonunlari, qaysiki ularni buzilishi bilan texnik yechimi va texnik tizimning rivojlanish yo’llarini qiyinlashishi;

6. Texnologik qator qonuni. Bu Mendeleev tablitsasida ko’rsatilgan elementlarning ba’zi birlarini o’rganishda yangi elementlarni 3bo’lishini oldindan aytib berish mumkinligi;

7. Birinchi yaratilgan texnik obyektni mkoniyatlaridan xar taraflama foydalanishda uning yangi funksiyalari vujudga kelishi maqsadga muvofiq bo’ladi.

Texnik tizimni joylashtirish bu texnologik jarayonlar va bu mexanizmlarning o’zaro bog’liqligi va kelishilganligi, texnika darajasida bo’lishi va xizmatchilarning maxorati, oxirgi mahsulotni ola bilishi.

Xulosa. Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, muhandis shaxsining ijodiyoti xayotiy strategiyasi bir qancha sifatlarga bog’liqligini kuzatishimiz mumkin. Ko’pgina taniqli shaxslarni xayoti o’rganilib ko’rilganda ularning shaxsiy ijod sifatlari ajralib turadi. Ularda quyidagi sifati ko’rinadi:

1. Shaxsning aniq maqsadi ;
2. Reja va uni zo’rlab qo’llash;
3. Hech narsaga qaramay ishlash qobiliyati;
4. Ruhiy va tana sog’lig’ini saqlash hissiyoti;
5. Masalalarni hal qilish texnikasi.

Mutaxassis tayyorlashga qo’yiladigan talablar davlat taraqqiyotining umumiy maqsadlaridan kelib chiqadi. Oliy kasbiy ta’limning rivojlanish yo’nalishlarini oldindan ko’ra bilish unga talabning eng muhim shartidir. Zamonaviy iqtisodiyot yuqori darajadagi tayyorgarlikka ega mutaxassislarni, ya’ni ular eng yangi iqtisodiy, texnologik, ekologik, ijtimoiy-psixologik, boshqaruv haqidagi bilim va ko’nikmalarni talab etadi. Bo’lajak muhandislarning kasbiy tayyorgarligi loyiha tafakkurini, boshqaruv ko’nikmalarini va texnik obyektlarni va ishlab chiqarish jarayonlarini butun hayotga tadbiq etishga qaratilgan bo’lishi kerak. Yosh texnik mutaxassislarni ish holatini xolisona baholash va mustaqil ravishda, ijtimoiy va ma’naviy mas’uliyat bilan qaror qabul qilishga o’rgatish ham birdek muhim hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” gi Qarori. www.lex.uz.

2. Musurmanova O. Kreativlik – pedagog kadrlar kompetentligini belgilovchi muhim indikator sifatida. Oliy ta’lim: muammo va echimlar respublika ilmiy-amaliy konferentsiyasi ilmiy maqola va tezislar to’plami (2020 yil 25 may) 27-32 betlar.

3. Шило Т.Б. Структура креативности: современные взгляды на проблему. Тенденции развития психологии, педагогики и образования/Сборник научных трудов по итогам международной научно-практической конференции. Казань, 2014.

4. Шарипов Ш.С. Талабалар ихтирочилигини шакллантиришнинг педагогик шароитлари: Дисс. ... пед. фан. номз. – Т.,2001. – Б.140

5. Eshquvvatov U.A., Talabalarning muhandislik kasbiga oid ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishning didaktik talablari va shartlari. // Ta’lim va innovatsion taqiqotlar jurnali 377-380 betlar.

6. Eshquvvatov Ulug‘bek. “Talabalarni muhandislik kasbiga yo‘naltirishning dolzarbligi”. // “Педагогическая акмеология” международный научно-методический журнал № 3 (2023).

XALQ QO‘SHIQLARI VOSITASIDA MUAMMOLI TA’LIMNI TASHKIL ETISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK ASOSLARI

Ruziyev Davron Yuldashevich,
Buxoro davlat universiteti “Musiqa ijrochiligi va madaniyat” kafedrasi professori
Mirshayev Ulug‘bek Muzafarovich,
Buxoro davlat universiteti “Musiqa ijrochiligi va madaniyat” kafedrasi katta o‘qituvchisi

Maqolada xalq qo‘shiqlari vositasida muammoli ta’limni tashkil etishning psixologik-pedagogik asoslari, zamonaviy pedagogik texnologiyalardan o‘rinli foydalanish, musiqa sohasida bilim oluvchining aqliy faolligini oshirish, musiqiy faoliyatlar bo‘yicha mustaqil ravishda ijodiy izlanish, muammoli vaziyatlar, psixologik muhit, psixologik to‘siqlarni bartaraf etish, xalq qo‘shiqlari nazariyasi va amaliyoti bo‘yicha tayyor bilimlarni talaba ongiga yetkazish, xotirada saqlash, mavzu mazmunini so‘zlab berish, qo‘shiqlarni kuylab berish, kuylarni musiqa asbobida ijro etish, tushunish darajasini ifodalash, ijodiy faoliyatni tashkil etish, ya’ni, o‘quvchi-talabalarning musiqa bo‘yicha olgan bilimlarini xalq qo‘shiqlari misolida amalda tadbiq etishi, nazariy tushuncha va amliy ijro sohasida ma’lum natijalarni qo‘lga kiritishga yo‘naltirilgan uslubiy tavsiyalar bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: *xalq qo‘shiqlari, muammoli ta’lim, muammoli vaziyatlar, psixologik muhit, psixologik to‘siq, ijodiy faoliyat, nazariy tushuncha, amaliy ijro.*

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОРГАНИЗАЦИИ ПРОБЛЕМНОГО ОБУЧЕНИЯ С ПОМОЩЬЮ НАРОДНЫХ ПЕСЕН

В статье изложены методические рекомендации, направленные на психолого-педагогические основы организации проблемного обучения посредством народных песен, уместное использование современных педагогических технологий, повышение умственной активности обучающегося в области музыки, самостоятельное творческое исследование музыкальной деятельности, устранение проблемных ситуаций, психологической среды, психологических барьеров, доведение до сознания студента готовых знаний по теории и практике народных песен, сохранение в памяти, пересказ содержания темы, пение песен, исполнение мелодий на музыкальном инструменте, выражение уровня понимания, организация творческой деятельности, то есть применение на практике полученных учащимися знаний по музыке на примере народных песен, достижение определённых результатов в области теоретического понимания и практического исполнения.

Клучевие слова: *народные песни, проблемное обучение, проблемные ситуации, психологическая среда, психологический барьер, творческая деятельность, теоретическое понимание, практическое исполнение.*

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF ORGANIZING PROBLEM-BASED LEARNING THROUGH FOLK SONGS

The article describes the psychological and pedagogical foundations of organizing problem-based learning through folk songs, the appropriate use of modern pedagogical technologies, increasing the mental activity of students in the field of music, independent creative research in musical activities, problem situations, psychological environment, overcoming psychological barriers, conveying ready-made knowledge about the theory and practice of folk songs to the student's consciousness, storing them in memory, narrating the content of the topic, singing songs, performing melodies on a musical instrument, expressing the level of understanding, organizing creative activity, that is, students apply their knowledge of music in practice using folk songs as an example, theoretical concepts and methodological recommendations aimed at achieving certain results in the field of practical performance.

Keywords: *folk songs, problem-based learning, problem situations, psychological environment, psychological barrier, creative activity, theoretical concept, practical performance.*

Kirish. So‘ngi yillarda mamlakatimizda musiqa fanlarini o‘qitish bo‘yicha Oliy ta’lim tizimiga ko‘plab yangiliklar joriy qilinmoqda. Zamonaviy pedagogik texnologiyalardan o‘rinli foydalanib musiqa

ta’limini muammoli tashkil etish shunday yangiliklardan biridir. Musiqa fanlarini o‘qtish jarayonida xalq qo‘shiqlarining o‘ziga xos xususiyatlari bo‘yicha muammoli ta’limning maqsadi bilim oluvchilarning xalq qo‘shiqlari san’ati sohasidagi mustaqilligi va faolligini oshirish, qo‘shiqlarning o‘ziga xos xususiyatlari haqidagi tafakkurini rivojlantirish, xalq qo‘shiqlari bo‘yicha nazariy va amaliy o‘zlashtirilgan musiqiy-nazariy bilimlarini amaliyotga tadbiq etilishini kuchaytirishdan iboratdir. Pedagogik-psixologik adabiyotlarda, jumladan musiqa pedagogikasi va psixologiyasi adabiyotlarida muammoli ta’limning ilmiy-nazariy asoslari haqida fikr yuritilganda, uni ta’lim metodi, prinsipi yoki alohida tizim deb hisoblash holatlari uchraydi. Musiqa fanlarini o‘qitish jarayonidagi muammoli ta’limning qanday nomlanishidan qat’iy nazar uning asosiy xususiyati – musiqa sohasida bilim oluvchining aqliy faolligini oshirish, musiqiy faoliyatlar bo‘yicha mustaqil ravishda ijodiy izlanish, o‘zi uchun yangi musiqiy bilim, ko‘nikma va malakalarni kashf etishdan iborat.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida musiqiy ta’lim, jumladan, xalq qo‘shiqlari vositasida muammoli ta’lim jarayoni tashkil etilganda qo‘shiqlarning o‘ziga xos xususiyatlari bo‘yicha bilim egallashning bir qancha bir-biriga bog‘liq bo‘lgan bosqichlari mavjud bo‘lib, xalq qo‘shiqlari nazariyasi va amaliyoti bo‘yicha tayyor bilimlarni talaba ongiga yetkazish, xotirada saqlash, qayta xotiralash, mavzu mazmunini so‘zlab berishb, qo‘shiqlarni kuylab berish, kuylarni musiqa asbobida ijro etish kabi holatlar bo‘yicha bilish, tushunish darajasini ifodalaydi. Bu darajalarda bilim oluvchidan xalq qo‘shiqlari ijrosiga, ular mazmun-mohiyatini o‘rganib olishga ijodiy yondashuv talab etilmaydi. O‘zlashtirishning keyingi darajalarida o‘quvchi-talabalar musiqa bo‘yicha olgan bilimlarini xalq qo‘shiqlari misolida amalda tadbiq etishi, nazariy tushuncha va amliy ijro sohasida ma’lum natijalarni qo‘lga kiritishi, to‘ldirishi, boyitishi, o‘zgartirishi, o‘zining mustaqil tushuncha va amaliy ijrosiga ega bo‘lishi talab etiladi. Xalq qo‘shiqlari sohasi bo‘yicha bu o‘zlashtirish darajalari uchun muammoli yondashuv zarur.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Xalq qo‘shiqlqri vositasida musiqiy ta’lim jarayonini muammoli tarzda tashkil etish auditoriyaga o‘ziga xos psixologik jihatdan yondashuvni talab etadi. Buning uchun vokal, an’anaviy ijro, ansambl fanlaridan ta’lim beruvchi o‘qituvchilar va ular berayotgan bilimlarini o‘rganib boruvchilar o‘rtasida hech qanday psixologik to‘siq bo‘lmasligi hamda shunga ko‘ra psixologik muhit yaratilishi lozim. Psixologik to‘siqni bartaraf etish uchun tanishuv treningi o‘tkazilishi mumkin. Tanishuv treningida har bir talaba biror xalq qo‘shiqlarida o‘z ifodasini topgan musiqiy elementlarni aytishi va aytgan musiqa elementlarning ma’nosini tushuntirib berishi, yoki musiqiy elementlar misolida xalq qo‘shiqlarining o‘ziga xos xususiyatlarini ifoda etishi lozim. Shundan so‘ng, bugungi musiqa mashg‘ulotining samarali o‘tkazish qoidasi, tartibi qabul qilinadi. Ushbu jarayon auditoriyadagi barcha tahsil oluvchilar bilan birgalikda amalga oshirilishini unutmaslik kerak. O‘qituvchi bugungi musiqa mashg‘ulotida xalq qo‘shiqlari ijrosining samaradorligini ta’minlash uchun talabalar qanday qoidalarga rioya qilishi lozimligini auditoriyadagilardan so‘raydi. Olingan javoblar umumlashtiriladi va bugungi musiqa mashg‘ulotida o‘rganiladigan xalq qo‘shiqlariing samaradorligini ta’minlash uchun quyidag qoidalarga amal qilinishi eslatiladi: birovlar so‘zini bo‘lmaslik; fikrini chalg‘itmaslik; javob berayotgan, fikr bildirayotganlar, qo‘shiqni kuylab berayotgan talaba ijrosini diqqat bilan eshitib turish; bir-birining ijrosini tinglay olish madaniyatiga rioya qilish; navbat bilan gapirish, fikr bildirish; sabr-toqatlt bo‘lish; o‘zaro hurmat qilish.

Mashg‘ulotni muammoli tarzda tashkil etish uchun birinchi galda talaba o‘rganilayotgan xalq qo‘shig‘iga oid musiqiy tushunchalar, bilimlar, malaka va mahoratlar bo‘yicha bahs-munozara yuritishga, fikrlarni erkin, ravon, tushunarli bayon etishga, ijroning ifodali, yoqimli amalga oshirishi, tanqidiy munosobat, fikr bildirishga tayyor bo‘lishi lozim. Buning uchun musiqa mashg‘ulotida o‘rganilishi kutilayotgan xalq qo‘shig‘i materiallari bo‘yicha qo‘yiladigan muammolarga tegishli bo‘lgan tushunchalar yuzaga chiqariladi. So‘ngra har bir muammoga aniqlik kiritilib, ma’lum xulosalar chiqariladi. Bu jarayon fikr-mulohazalarda, musiqa asarlarini ijro etib berish orqali ifodalanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mavzu mazmun-mohiyati bo‘yicha belgilangan musiqiy ta’lim vazifalari va muammolarni hal etish bosqichida har bir talabaning faol ishtirokini ta’minlash maqsadida mazkur jarayonni shartli ravishda quyidagi bosqichlarga ajratish mumkin:

- Xalq qo‘shig‘i (mavzu) bo‘yicha qo‘yilgan nazariy va amaliy ko‘rinishdagi musiqiy muammolarni aniqlash bosqichi;
- Xalq qo‘shig‘ining nazariy va amaliy ko‘rinishdagi musiqiy muammolarni anglash bosqichi;
- Xalq qo‘shig‘idagi musiqiy muammolar bo‘yicha fikrlash bosqichi.

Birinchi, mavzu bo‘yicha qo‘yilgan nazariy va amaliy ko‘rinishdagi musiqiy muammolarni aniqlash bosqichida talabalarda xalq qo‘shiqlari vositasida musiqiy-estetik ta’lim-tarbiya sohasiga tegishli bo‘lgan umumiy tushunchalar aniqlab olinadi va talabaning diqqati xalq qo‘shig‘ida musiqaning qaysi elementlari, materiallari o‘z ifodasi topganligi yuzasidan qo‘yilgan muammoga jalb qilinadi. Mavzu bo‘yicha qo‘yilgan musiqiy muammolarni aniqlash bosqichini tashkil etish uchun quyidagi savollardan foydalanish mumkin:

Xalq qo‘shiqlari mavzusi bo‘yicha qo‘yilgan nazariy va amaliy ko‘rinishdagi musiqiy muammolar haqida qanday ma’lumotlarga egasiz?

Xalq qo‘shiqlari mavzusi bo‘yicha qo‘yilgan nazariy va amaliy ko‘rinishdagi musiqiy muammolar xususida nimalarni bilishni xoxlaysiz?.

Xalq qo‘shiqlari misolida qo‘yilgan musiqa ta’lim-tarbyasining nazariy va amaliy ko‘rinishidagi muammo nima uchun muhim?.

Ikkinchi, nazariy va amaliy ko‘rinishdagi musiqiy muammolarni anglash bosqichida asosiy maqsad xalq qo‘shiqlari vositasidagi musiqiy ta’lim-tarbiya jarayonining dinamikasini ta’minlash, yangi musiqiy o‘quv ma’lumotlar, ifodali ijroga tegishli materiallarni o‘zlashtirishdan iborat. Bunda xalq qo‘shiqlari vositasida musiqa ta’lim-tarbiya berishning aynan qaysi jihatlari, jarayonlari bo‘yicha qo‘yilgan muammo mohiyatini anglab yetish va ularni hal etish texnologiyalari nazarda tutiladi. Ushbu bosqichda xalq qo‘shiqlari vositasida musiqiy ta’lim-tarbiya berishning turli interfaol usullaridan foydalaninsh yaxshi samara beradi. Jumladan, nazariy savollar orqali bilim saviyasini oshirish, cholg‘u ijrochiligi, qo‘shiq kuylash mahoratini aniqlash uchuun mikro guruhlar tuzish, munozara tashkil etish mumkin. Shuningdek, quyidagi tartibda savollar ham qo‘yish mumkin:

Sizda musiqa nazariyasi, cholg‘u ijrochiligi, xalq qo‘shiqlarini kuylash xususida yangi ma’lumotlar bormi?

Musiqa nazariyasi, cholg‘u ijrochiligi, xalq qo‘shiqlarini kuylash masalasi bo‘yicha sizning fikringiz qanday?

Musiqa nazariyasi, cholg‘u ijrochiligi, xalq qo‘shiqlarini kuylash masalasi bo‘yicha qo‘yilgan muammoning qaysi jihati sizda eng katta taassurot qoldirdi?

Tahlil va natijalar. Xalq qo‘shiqlari bo‘yicha qo‘yilgan musiqiy muammoning ahamiyati nimada deb o‘ylaysiz?

Qo‘yilgan muammo qanday natija beradi deb o‘ylaysiz?

Uchinchi, musiqiy muammolar bo‘yicha fikrlash bosqichida xalq qo‘shiqlari vositasida qo‘yilgan muammoning yechimi chiqarilib, fikr-mulohazalar bildiriladi, amaliy ijroda ko‘rsatilib beriladi. Talabalrning xalq qo‘shiqlarini kuylashga, ular misolida musiqiy-nazariy tushunchalarini bayon etishga hamda cholg‘u asbobida chalib berishga jalb etish uchun ularga quyidagi savollar bilan murojaat qilinishi mumkin:

Xalq qo‘shiqlari yuzasidan qo‘yilgan musiqiy muammolar haqida nimalarni tasavvur qilayapsiz?.

Musiqiy muammolar sizda qanday yangi fikrlar hosil qildi?.

Fikringizni nazariy va amaliy jihatdan asoslay olasizmi?.

Ushbu savollarga javob berish mobayinida talabalar qo‘shiq kuylash mahoratini, musiqa nazariyasi va amaliy ijro xususida esa yangi tushunchalarni bayon etishga, cholg‘u asbobida mohirona chalish usullarini namoyish qilishga harakat qilishlari zarur. Hosil bo‘layotgan nazariy bilimning haqqoniyligi, amaliy ijroning rang-barang bo‘lishiga alohida e’tibor qaratish lozim.

Xalq qo‘shiqlari vositasida musiqiy ta’lim-tarbiya berish jarayoniga o‘ziga xos psixologik jihatdan ijobiy yondashuv talabalarni musiqa sohasida mustaqil fikrlashga, o‘z fikrini erkin bayon etishga, cholg‘u asbobida mohirlik bilan chalish va qo‘shiqlarni ifodali kuylab berishga undaydi. Shu bilan bir qatorda mavzu bo‘yicha qo‘yiladigan musiqiy ta’lim-tarbiya muammolarini ijodiy hal etish uchun sharoit yaratadi. Bunda quyidagi usullardan foydalaninsh maqsadga muvofiq.

Mikroguruhlarda ishlash. Har bir mikroguruhda a’lochi, o‘rta o‘zlashtiruvchi va pastroq o‘zlashtiruvchi talabalar teng taqsimlanishi kerak. Talabalar besh-oltita kishidan iborat kichik guruhlarga ajratiladi va ular doimiy faoliyat ko‘rsatadilar. Mavzu mazmun-mohiyati, maqsad va vazifalari bo‘yicha qo‘yilgan musiqiy-nazariy va amaliy muammolarni erkin bahs-munozara yuritib muhokama qiladilar va fikrlarini amaliy ijro misollarida isbotlab beradilar. Masalan, mikroguruhda xalq qo‘shiqlari vositasidagi muammoli musiqiy materiallarni har tomonlama tahlil qiladilar va guruhning har bir a’zosi yoki o‘zlari belgilagan biror talaba fikrlarini bayon etadi hamda amaliy ijro misolida asoslab beradi.

Mashg‘ulot mavzusidan kelib chiqib taqdimot jarayonini erkin munozara yuritish, qo‘shiqni kuylab, mazmun-mohiyatini tushuntirib berish shaklida tashkil qilish mumkin. Masalan, “Xalq qo‘shiqlarining o‘ziga xos xususiyatli” nomli mashg‘ulot mavzusi bo‘yicha muammoli savolarga javob topishda “Aqliy hujum” metodi muhim ahamiyat kasb etadi. “Aqliy hujum”da xalq qo‘shiqlari haqida qisqa, lo‘nda va ko‘proq fikrlar to‘plash, chegaralangan vaqt davomida tezkorlik bilan mushohida yuritish, qo‘shiqni musiqiy-badiiy jihatdan tahlil qilinishi talab etiladi. Ehtiroz tarzda bildirilgan fikrlar ham qabul qilinadi, qo‘shiq mazmun-mohiyatiga tegishli ijobiy mulohazalar inobatga olinadi.

“Ijodiy faoliyat” – qo‘shiqni cholg‘u asbobi jo‘rligiada ifodali va yoqimli kuylash, uning ta’limiy va tarbiyaviy ahamiyatini asoslab berish holatlari nazarda tutiladi..

“Muammoli vaziyatlar”- xalq qo‘shig‘ining mazmun-mohiyati, tarixiy taraqqiyoti, ijro uslublari haqida muammoli vaziyatlar hosil qilinib, mikroguruhlarda va yakka tartibda muhokama qilish nazarda tutiladi..

“T sxemasi” – bunda xalq qo‘shiqlqrining ma’lum bir xususiyatlari berilib ularning ijobiy, salbiy, maqbul, nomaqbul tomonlari ajratiladi. Masalan, xalq qo‘shiqlarining o‘ziga xos ijobiy tomonlari va kamchiliklari nimada?

+ (ijobiy tomoni)	- (kamchiliklari)

Mashg‘ulotlarni bu usulda tashkil etishda o‘qituvchi nimalarga erishadi?, degan savol tug‘ilishi mumkin. Bunda birinchidan, o‘qituvchi: talabada xaql qo‘shiqlari bo‘yicha o‘quv-biluv faoliyatini faollashtirishga erishadi; xalq qo‘shiqlari haqida esa faol munozarani vujudga keltirad; o‘quv faoliyatining ijobiy motivini hosil qiladi; talabalarga xalq qo‘shiqlari haqidagi turlicha fikrlarni tinglash imkonini beradi; tanqidiy fikrlash ko‘nikmasini hosil qiladi; xalq qo‘shiqlarini ijro etishda o‘z-o‘zini namoyish etish imkonini beradi; xalq qo‘shiqlari bo‘yicha turli ijtimoiy munozaralarga kirish malakasini hosil qiladi.

Xulosa. Xalq qo‘shiqlarining ta’lim-tarbiyadagi o‘rni, ahamiyati, ularni ijro etish usullari haqida mustaqil fikr-mulohazalarni hosil qilish uchun birinchi navbatda o‘quv-uslusbiy shart-sharoitlar yaratilishi maqsadga muvofiqdir. Vaholanki xalq qo‘shiqlari va umuman musiqa san’ati haqida mustaqil fikrni hosil qilishning aniq ishlab chiqilgan formula(shartli ifoda)si yo‘q.

Shunga ko‘ra:

1. Xalq qo‘shiqlari bo‘yicha mustaqil fikrlash ko‘nikmasini hosil qilish uchun vaqt va imkoniyat berish zarur. Demak, talaba xalq qo‘shiqlari yuzasidan mulohaza qilishi uchun sharoit yaratilishi zarur.
2. Talabalarni musiqiy ta’lim jarayonidagi faolligini ta’minlash kerak.
3. Xalq qo‘shiqlari haqida har bir shaxsning o‘ziga xos fikr-mulohazasi mavjudligiga talabalarni ishontirish kerak.
4. Talabalarni xalq qo‘shiqlari haqidagi ijodiy mustaqil fikrni qadrlashga o‘rgatish darkor.

Bunda talabalar albatta:

- xalq qo‘shiqlari sohasida bilim olishda o‘z-o‘ziga va o‘qituvchiga ishonishi;
- musiqa jarayonining o‘quv-biluv faoliyatida faol ishtirok etishi;
- xalq qo‘shiqlari haqida bildirilgan turli fikr-mulohazalarni diqqat, e’tibor va hurmat bilan eshitishi;
- xalq qo‘shiqlari haqida yangi fikr-mulohazalarni bildirishga va o‘zlashtirib borishga ruhan tayyor turishlari zarurdir.

Adabiyotlar:

1. Alaviya M. O‘zbek xalq qo‘shiqlari. -T.: O‘zdavnashr, 1959. -114 b.
2. Alaviya M. O‘zbek xalq marosim qo‘shiqlari. – T.: Fan, 1974. 77 b.
3. Dulgarova I. O‘zbek xalq qo‘shiqlari. -T.: O‘zadabiy nashr, 1960.- 82 b.
4. Жуманазаров У. Узбекские народные исторические песни.-T.: FAN, 1989. -125 s.
5. Musaqulov A. O‘zbek xalq lirikasi. T.: FAN.2010. 278b
6. Rajabov D., Rajabov T. Xalq qo‘shig‘i va musiqa ijrochiligi.–T.: Navro‘z nashriyoti. 2018.–127 b.
7. Safarov O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. - T.: Musiqa nashriyoti. 2010.- 340-b
8. Миршаев, У. М., & Миршаева, Д. А. (2020). Роль народных песен в нравственном воспитании учащихся. // Проблемы педагогики, (3 (48)), 6-7.
9. Ortikov O.R., Murodova M.M. Xalq qo‘shiqlari vositasida o‘quvchilarning ma‘naviy-axloqiy fazilatlarini shakllantirish // Экономика и социум. 2023. №3-1 (106). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/xalq-qo-shiqlari-vositasida-o-quvchilarning-ma-naviy-axloqiy-fazilatlarini-shakllantirish (дата обращения: 24.05.2025).
10. Gulnora Sa’dullayevna Qaxarova Xalq qo‘shiqlari vositasida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ijodiy qobilyatlarni shakllantirish texnologiyasi // Academic research in educational sciences. 2023. №KSPI Conference 1. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/xalq-qo-shiqlari-vositasida-boshlang-ich-sinf-o-quvchilarida-ijodiy-qobilyatlarni-shakllantirish-texnologiyasi (дата обращения: 24.05.2025).

O‘QUVCHILARDA O‘QUV MOTIVATSIYASINI SHAKLLANTIRISHNING SHAXSIY IDENTIFIKATSIYA OMILLARI

Korayeva Latifa Zarifovna,
Navoiy innovatsiyalar universiteti
Ijtimoiy gumanitar fanlar kafedrasi dotsenti v.b. (PhD)
qorayevalatifa@mail.com

Maqolada o‘quvchilarining o‘quv motivatsiyasining psixologik–pedagogik xususiyatlari nazariy jihatdan asoslanadi, o‘quv motivatsiyasi va o‘quv motivlari nazariyasining asosiy masalalari muhokama qilinadi. Ijobiy ta’lim motivlarini rivojlantirish talaba shaxsini tarbiyalashning ajralmas qismi sifatida uning ta’lim yutuqlariga erishish va akademik ko‘rsatkichlarini yuksaltirishga imkon qoldiradi. Psixologik barqarorlik ular tomonidan insonga ta’sir qiluvchi omillarning keng o‘zgarishi bilan aqliy faoliyatning zarur darajasini saqlab turish qobiliyati sifatida belgilanadi. O‘quvchilarning bilim qiziqishlarini rivojlantirishda mustaqil ish usullari muhim o‘rin tutadi. Bularga darslik, ma’lumotnomalar bilan ishlash, algoritm bo‘yicha vazifalarni bajarish, tajribalar o‘tkazish, o‘quvchilarga notanish vaziyatlarni tahlil qilish, subyektiv ravishda yangi ma’lumotlar yaratish, kurs ishlari va tezislarni yozish usullari haqida ma’lumot berilgan

Kalit so‘zlar: *o‘quvchi o‘quv motivatsiya, shaxs tarbiyasi, ta’lim yutuqlari, akademik ko‘rsatkich, tashabbuskorlik, mas’uliyat, innovatsion harakat.*

ФАКТОРЫ ЛИЧНОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ В ФОРМИРОВАНИИ МОТИВАЦИИ УЧАЩИХСЯ К ОБУЧЕНИЮ

В статье теоретически обоснованы психолого-педагогические особенности учебной мотивации учащихся, обсуждаются основные вопросы теории учебной мотивации и учебных мотивов. Развитие положительных образовательных мотивов как неотъемлемой части воспитания личности студента позволяет ему достигать успехов в обучении и повышать академические показатели. Психологическая устойчивость определяется как способность поддерживать необходимый уровень умственной деятельности при широком изменении факторов, влияющих на человека. Методы самостоятельной работы играют важную роль в развитии познавательных интересов учащихся. К ним относятся работа с учебниками и справочниками, выполнение заданий по алгоритму, проведение экспериментов, анализ незнакомых учащимся ситуаций, создание субъективно новых данных, а также методы написания курсовых работ и тезисов.

Ключевые слова: *учебная мотивация учащегося, воспитание личности, образовательные достижения, академический показатель, инициативность, ответственность, инновационное действие.*

PERSONAL IDENTIFICATION FACTORS IN FORMING STUDENTS' MOTIVATION TO LEARN

The article theoretically substantiates the psychological and pedagogical characteristics of students' learning motivation, discusses the main issues of the theory of learning motivation and learning motives. The development of positive learning motives, as an integral part of the upbringing of the student's personality, allows him to achieve educational achievements and improve his academic performance. Psychological stability is defined by them as the ability to maintain the necessary level of mental activity with a wide range of factors affecting a person. Independent work methods play an important role in the development of students' cognitive interests. These include working with textbooks, reference books, performing tasks according to algorithms, conducting experiments, analyzing situations unfamiliar to students, subjectively creating new information, and methods of writing term papers and theses.

Keywords: *student, educational motivation, personal development, educational achievements, academic performance, initiative, responsibility, innovative movement.*

Kirish. Oliy ta’lim fan–texnika, iqtisodiy va ijtimoiy madaniy taraqqiyotning sur’ati va darajasini belgilovchi mutaxassislarning fundamental ilmiy, umumiy madaniy va amaliy tayyorgarligini ta’minlashga qaratilgan. Millatning intellektual salohiyatini shakllantirish, shaxsni jamiyatning oliy qadriyati sifatida har tomonlama kamol toptirish birinchi darajali ahamiyatga ega. Zamonaviy oliy ta’limning eng dolzarb muammolaridan biri o‘quvchilar uchun motivatsiyaga asoslangan o‘quv jarayonini tashkil etishdir[1]. Shu

munosabat bilan o‘quvchilari o‘rtasida o‘qishga bo‘lgan motivatsiyaning mavjud holati va ularning ta’lim faoliyatiga qo‘yiladigan zamonaviy talablar o‘rtasida qarama–qarshiliklar yuzaga keladi.

Tadqiqot obyekti. Umum ta’limda o‘qiyotganda o‘quvchi birinchi navbatda, yangi didaktik vaziyatga moslashish bilan bog‘liq bo‘lgan bir qator muammolarga duch keladi o‘quv jarayonini tashkil etish shakllari va usullaridir. Ushbu yondashuv va u bilan bog‘liq qiyinchiliklar o‘ziga xos didaktik to‘siqni yaratadi, uni yengib o‘tish kerak.

Bundan kelib chiqadiki, ijobiy motivlar va asosli maqsadlarni shakllantirish shaxsini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega, chunki motivlar va maqsadlar faoliyatning muhim belgilovchilari hisoblanadi.

O‘qitish jarayonida shakllangan o‘quvchi motivlarining tuzilishi bo‘lajak mutaxassis shaxsining tayanchiga aylanadi.

Shuning uchun ijobiy ta’lim motivlarini rivojlantirish o‘quvchi shaxsini tarbiyalashning ajralmas qismidir.

So‘nggi yillarda psixologik va ilmiy adabiyotlarda o‘quv faoliyatini rag‘batlantirish masalasiga alohida e’tibor qaratilmoqda[2]. Zero o‘quvchiga nisbatan salbiy yoki befarq munosabat uning muvaffaqiyatsizligi yoki omadsizligiga sabab bo‘lishi mumkin.

Ko‘p miqdorda olib borilgan fundamental tadqiqotlarga qaramay, motivatsiya fenomeniga nazariy aniqlik va qarashlarning bir xilligi hanuzgacha mavjud emas, bu muammoga mavjud qarama qarshi yondashuvlar bilan mazkur tushunchaning ko‘p qirrali ekanligi bog‘liq. Bir tomondan, motivatsiya xulq–atvorga yo‘naltirilgan va uni qo‘llab quvvatlovchi omillar majmui singari ko‘rib chiqilsa, boshqa tomondan – organizm faolligini chaqiruvchi va uning yo‘nalishini aniqlovchi uyg‘onish yoki motivlar singari majmua, ya’ni inson xulq-atvorini uyg‘otuvchi va yo‘naltiruvchi omillar majmui sifatidagi ko‘rib chiqiladi. Undan tashqari, motivatsiya insonning aniq faoliyatini boshqaruvchi jarayon sifatida o‘rganadi.

Qo‘llanilgan metodlar. Ta’lim faoliyatini rag‘batlantirish muammosini hal ahamiyati nuqtai nazaridan ta’lim motivatsiya, deb aslida bilan belgilanadi [4] o‘quv jarayonini samarali amalga oshirish uchun muhim ahamiyatga ega. Ma’lumki, bu o‘qishga salbiy yoki befarq munosabat bo‘lib, talabaning past akademik ko‘rsatkichlari yoki kam erishishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Motiv (Lat. moveo, movere–harakat qilish, faollashtirish, surish) inson harakatlari va amallarining rag‘batlantiruvchi kuchidir [5]. Motiv, shuningdek, insonning faoliyatini keltirib chiqaradigan va ushbu faoliyat yo‘nalishini belgilaydigan ongli ehtiyoj sifatida tushuniladi. Shunga ko‘ra, motivatsiya–bu harakatni amalga oshirishga turtki bo‘lgan aqliy hodisalar, shaxsning faoliyatini va uning rejalashtirilgan natijaga erishishga yo‘naltirilganligini belgilaydigan harakat.

Faoliyatning muhim regulyatorlari bo‘lgan yetakchi shaxsiy xususiyatlardan biri sifatida motivlar talaba faoliyatining yo‘nalishini, uning xulq–atvori va axloqiy tamoyillarining barqarorligini belgilaydi. O‘z o‘quvchilarining motivlarining o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olmagan holda, o‘qituvchi prognozlash, o‘z faoliyatining vazifalari, vositalari va usullarini aniqlash uchun muhim asoslarni yo‘qotadi.

E.P.Ilyin[6] ta’kidlashicha, motiv faqat tashqi yoki ichki sharoitlardan kelib chiqadigan tananing ehtiyojlarini psixikada aks ettirish natijasidir. Shuning uchun ular motiv ongli ehtiyoj, deb aytishadi va faqat ma’lum bir holatda u shaxsning maqsadli harakatlarining asosiga aylanadi.

O‘quvchining shaxs sifatida rivojlanishi bilan uning potensial imkoniyatlari kengayadi, o‘z–o‘zini takomillashtirishga bo‘lgan ehtiyoj hech qachon to‘liq qondirilmaydi. Shuning uchun motivatsiyani rivojlantirish jarayoni cheklanmagan.

Qoniqish darajasi kelajakka yo‘naltirilgan ta’lim samaradorligining ko‘rsatkichi sifatida qaraladi. Hozirgi qoniqish kelajakda o‘rganish uchun motivatsiyani oshiradi.

O‘qishdan norozilik o‘rganishga majburiy harakat sifatida qarash mexanizmini keltirib chiqaradi va motivatsiyani pasaytiradi. E.P.Ilyin [6] motivatsion jarayonlarni rivojlantirishda ehtiyojlarni qondirishning hal qiluvchi roliga e’tibor qaratadi.

Motiv nafaqat muvofiq ehtiyojni aniqlaydi, balki talabani ehtiyoj qondiriladigan o‘rganish obyektlariga yo‘naltiradi. Bunda motivlarning kuchi ayniqsa muhim rol o‘ynaydi. Zaif motivatsiya bilan ta’lim oluvchi o‘qish natijalari haqida gapirmasa ham, sinfda faol ishlay olmaydi. Ya’ni, ehtiyojlar va motivlar shaxsning manfaatlari, e’tiqodlari va ideallari bilan chambarchas bog‘liq. Shuni ta’kidlash kerakki, tadqiqotchilar o‘rtasida ta’lim faoliyatining muvaffaqiyati uchun motivlarning ayrim turlarining ustuvorligi to‘g‘risida turli xil fikrlar mavjud.

Ba’zi tadqiqotchilar kognitiv motivlarni (o‘quv–kognitiv, o‘z– o‘zini tarbiyalash motivlari) eng zarur ta’lim faoliyati deb hisoblashadi [7].

Psixologiyada berilgan ta’lim motivlari (motivatsiyasi) ta’riflariga asoslanib, N.Norkulova [8] tomonidan taklif qilingan tarkib bo‘yicha ularning tasnifini ko‘rib chiqamiz. U kognitiv va ijtimoiy motivlarga bo‘linadi.

Kognitiv motivatsiyaga quyidagilar kiradi: kognitiv motivlar (yangi bilimlarni o‘zlashtirishga yo‘naltirish faktlar, hodisalar, naqshlar);

o‘quv va kognitiv motivlar (bilim olish usullarini o‘zlashtirishga yo‘naltirish, bilimlarni mustaqil egallash usullari);

o‘z–o‘zini tarbiyalash motivlari (qo‘shimcha bilimlarni egallashga yo‘naltirish, ya’ni o‘z–o‘zini takomillashtirishning maxsus dasturini qurish).

Tegishli darajalarga ega bo‘lgan ijtimoiy motivlar: ijtimoiy motivlar (burch va mas’uliyat, ta’limning ijtimoiy ahamiyatini tushunish);

tor yoki pozitsion motivlar (boshqalar bilan munosabatlarda ma’lum bir pozitsiyani egallash, ulardan rozilik olish istagi);

ijtimoiy hamkorlik motivlari (boshqa odamlar bilan o‘zaro munosabatlarning turli usullariga yo‘naltirish).

L.Bojovich [9] ta’limning ijtimoiy va kognitiv motivlari nisbati normasini belgilab, kognitiv motivlar iyerarxiyada ijtimoiy motivlar ta’minlanishi kerak, deb hisoblaydi.

Muallif motivlarni mazmuniga ko‘ra quyidagi guruhlarga ajratadi:

mazmuni ijtimoiy ehtiyojlar, qiziqishlar, oliy ta’limning yuqori ijtimoiy ahamiyatidan xabardor bo‘lgan keng ijtimoiy motivlar;

ta’lim faoliyati bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan jarayonning o‘zi, o‘rganilayotgan narsalarning mazmuniga talabalar, ta’limga munosabat bildiruvchi ilmiy va kognitivmotivlar;

kasbiy motivlar; oliy ma’lumot kasb egallash uchun asos sifatida qaraladi;

utilitar motivlar, uning asosini bitirgandan keyin shaxsiy imtiyozlar olish, o‘z farovonligi motivlari;

ijtimoiy identifikatsiya motivlari – o‘quvchining ota– onasi, do‘stlarining uning xulq–atvoriga ta’siri.

Ta’lim faoliyati motivatsiyasini o‘rgangan F.Haydarov va boshqalarning ta’kidlaganidek, "o‘rganish motivatsiyasi doimiy ravishda o‘zgarib turadigan va bir–biri bilan yangi avlodlarga kiradigan bir qator motivlardan iborat. Shuning uchun motivatsiyani shakllantirish–bu o‘rganishga ijobiy yoki salbiy munosabatni kuchaytirishning oddiy o‘sishi emas, balki uning ortidagi motivatsion soha tuzilishining murakkablashishi" [5].

Ta’lim faoliyati motivatsiyasini tahlil qilish jarayonida asosiy narsa nafaqat dominant motivatorni (motivni), balki insonning motivatsion sohasining tashqi va ichki mazmunini aniqlashdir. Tashqi motivatsiya inson xatti–harakatlarini boshqaradigan yoki bostiradigan mukofotlar, jazolar va boshqa rag‘batlantirish turlariga asoslanadi. Tashqi motivatsiya holatida xatti–harakatni tartibga soluvchi omillar shaxsning ichki o‘ziga bog‘liq emas. Ichki motivatsiya ishdan (o‘qishdan) zavqlanishga hissa qo‘shadi, qiziqish, hayajon uyg‘otadi, shaxsning o‘ziga bo‘lgan hurmatini oshiradi. Ta’lim motivatsiyasi, boshqa motivatsiya turlari singari, barqarorlik va dinamizm bilan ajralib turadi.

Psixologik barqarorlik ular tomonidan insonga ta’sir qiluvchi omillarning keng o‘zgarishi bilan aqliy faoliyatning zarur darajasini saqlab turish qobiliyati sifatida belgilanadi.

Barqarorlikning haqiqiy ifodasiga asoslanib, mualliflar uni ta’lim motivatsiyasining kuch, xabardorlik, samaradorlik, faoliyatning ma’no shakllantiruvchi motivini shakllantirish, jarayonga yo‘naltirish va boshqalar kabi xususiyatlari bilan birgalikda ko‘rib chiqadilar.

E. Savonko va I. P. Imenitova o‘quvchilar motivatsiyasining turlari bo‘yicha quyidagi shartli tasnifiga e’tibor qaratadi:

O‘quvchining psixologik xususiyatlari va o‘quv jarayoni bilan bog‘liq bo‘lgan birinchi, dominant tip motivatsiyaning o‘ziga xos ichki turi sifatida talabaning ma’lum bir fanga qiziqishini belgilaydi;

ikkinchi tur–situatsion motivatsiya, bu turni o‘quvj arayoniga tashqi deb hisoblash mumkin;

uchinchi tur–konformist yoki taklif qiluvchi motivatsiya. Bu qiymat yo‘nalishlari va shaxsning haqiqiy xatti–harakatlari o‘rtasidagi tafovutlar bilan bog‘liq. Masalan, vaziyat yuzaga kelganda muayyan mavzuni o‘rganishga qiziqishi bo‘lmagan o‘quvchi oldida, tanlangan kasb doirasida muvaffaqiyatli faoliyat uchun zarur bo‘lgan ushbu mavzu bo‘yicha bilimlarni olish zarurati tug‘iladi – bu konformistik motivatsiyaning namunasidir. Bunday motivatsiyani rag‘batlantiradigan imtiyozlar, masalan, rag’batlar olish istagi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Motivatsiyaning uchinchi turi majburiy ekanligini ko‘rish oson va bu psixologik noqulaylik bilan bog‘liq. O‘quv jarayonini tashkil etish va qurishga an’anaviy yondashuv ushbu turdagi rag‘batlantirishni shakllantirishga katta e’tibor berishiga qaramay, tegishli motivlar ma’lum bir toifadagi o‘quvchilar uchun samarasiz bo‘lishi mumkin. Ammo motivatsiya qanday bo‘lishidan qat’i nazar, hatto eng ijobiy bo‘lsa ham, u talabaning rivojlanishi uchun faqat potensial imkoni yaratadi, chunki motivlarni amalga oshirish maqsadlarni aniqlash jarayonlariga bog‘liq.

N.Norqulova [8] tadqiqotida o‘quvchilar shaxsan muh imma’no shakllantiruvchi motivni shakllantirishi mumkinligi vabu jarayon uning xususiyatlarini shakllantirishning ma’lum bir ketma–ketligida

amalga oshirilishi ta’kidlangan. Muallif ta’kidlaganidek, dastlab o‘quv–kognitiv motiv harakat qilab oshlaydi, keyin u hukmronlik qiladi va mustaqillikka erishadi va shundan keyingina u amalga oshiriladi, ya’ni birinchi shart–bu o‘quv faoliyatining o‘zi tashkil etilishi.

A.Chuvalov ko‘rsatganidek, motivatsiya faoliyat natijasiga emas, balki usullarga qaratilgan bo‘lsa, samaraliroq ta’sir o‘tkazadi[9].

Olimlar motivatsiya muvaffaqiyatli o‘rganishning yetakchi omillaridan biri ekanligini isbotladilar. Ammo uning xususiyatlari va samaradorligi talaba o‘tadigan o‘quv jarayonining turli bosqichlarida farq qiladi. Birinchi kursdan oxirgi kursgacha ta’lim va kasbiy faoliyatning o‘zi va uning motivatsiyasi o‘zgaradi. Ularning umuman yangi vaziyatga va xususan ta’lim faoliyatiga moslashish jarayoni birinchi kurs o‘quvchilari uchun o‘ziga xos hisoblanadi. Shuning uchun, mualliflarning fikriga ko‘ra [6], motivatsiyani to‘g‘ri tushunish o‘quvchilar va o‘qituvchilarning samarali ishlashi uchun zaruriy shart hisoblanib, ular ta’limning innovatsion usullari va yondashuvlaridan foydalangan holda o‘z intizomiga kognitiv qiziqishni faollashtiradi, maqsadli rivojlantiradi va chuqurlashtiradi. Shu bilan birga, u faol ta’lim shakllari va usullaridan (muammoli va boshqa turlardan) foydalangan holda o‘quvchilarni o‘quv faoliyatiga jalb qiladi.

O‘quvchilarning bilim qiziqishlarini rivojlantirishda mustaqil ish usullari muhim o‘rin tutadi. Bularga darslik, ma’lumotnomalar bilan ishlash, algoritm bo‘yicha vazifalarni bajarish, tajribalar o‘tkazish, o‘quvchilarga notanish vaziyatlarni tahlil qilish, subyektiv ravishda yangi ma’lumotlar yaratish, kurs ishlari va tezislarni yozish usullari kiradi.

Muvaffaqiyatli ta’limning sharti motivatsiya bo‘lib, u o‘quvchini o‘z bilimlarini kengaytirish va chuqurlashtirish, tashqi omillardan ishonch va mustaqillikni oshirish maqsadida muayyan faoliyatga undaydi.

Olimlar motivatsiya muvaffaqiyatli o‘rganishning yetakchi omillaridan biri ekanligini isbotladilar. Ammo bu omilning xususiyatlari va uning samaradorligi, ya’ni talaba o‘tadigan o‘quv jarayonining turli bosqichlarida farqlanadi.

Xulosa. Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish o‘quvchilarning kasbiy o‘sishi motivatsiyasini ularning doimiy motivlari va intilishlari to‘plami sifatida aniqlashga imkon berdi, bu esa shaxsiy ehtiyojning o‘sishining dinamik, uzluksiz va gumanistik yo‘naltirilgan jarayonining mazmuni va yo‘nalishini belgilaydi. Ichki potensialni amalga oshirish qobiliyati va shaxsiy kasbiy va shaxsiy strategiyani va hayot davomida ta’lim yo‘nalishini ongli ravishda tanlash, buning natijasi bo‘lajak mutaxassisning kasbiy malakasini shakllantirishning yuqori darajasidir. Bu jarayonda innovatsion texnologiyalardan (psixologik treninglar, o‘yin texnologiyalari, pedagogik muammoli vaziyatlar, guruhlarda ishlash, juftlikda ishlash va boshqalar) oqilona foydalanish samarali bo‘ldi, bu esa, o‘quvchilarning ta’lim motivatsiyasini shakllantirishni sezilarli darajada yaxshiladi.

Adabiyotlar:

1. Баклицкий И. О. Психологические особенности учебной мотивации студентов. / И. О Баклицкий. // Научный вестник Львовского государственного университета внутренних дел. Серия психологическая: сборник. / Львовский гос.ун–т внутр. дел. – Львов, 2008. – Вып. 2. – С. 16–27.

2. Бахтина И. А. Мотивация учебной деятельности студентов ССУЗ: дис. ... канд. психол. наук: спец.19.00.05. / Ирина Анатольевна Бахтина. – Казань, Ин–т среднего специального образования РАО, 1997. – 180 с.

3. Педагогика ва психология: ўқув қўлланма / Ю.Ғ. Махмудов (ва бошқ.); масъул муҳаррир Ю.Ғ. Махмудов. - Т.: DIZAYNPRESS, 2011. 236 б.

4. Бибрых Р. Р. Особенности мотивации и целеобразования в учебной деятельности студентов младших курсов. / Р. Р. Бибрих, И. А. Васильев. // Вестник МГУ. Серия 14.Психология. – 1987. – №2. – С. 20–30 O‘zMU xabarlari Вестник НУУз ACTA NUUz FALSAFA 1/7 2023

5. Ҳайдаров Ф., Абдукаримов Х., Алимова Ф., Ботиров Б. Талабаларнинг ўқув мотивларини шакллантириш. –Т.:2009-131 б.

6. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы. / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2011.– 512 с

7. Вершинская О. Б. проблемы формирования учебной мотивации студентов вузов. [Электронный ресурс]./ А. Б. Вершинская. – Режим доступа. tme.umo.edu.ua/dodatok.htm.

8. Норкулова Н.Т. Ёшлар маънавиятида аффилиация мотивацияси психологияси. – Т.: «Fan va Texnologiya», 2015. 107-б.

9. Витенко И. С. Общая и медицинская психология. / И. С. Витенко. – К.: здоровье, 1994. 296 С.

OVERVIEW OF THE HISTORY OF DOK THE DIFFERENCE BETWEEN IT AND BLOOM’S TAXONOMY

Nazarova Gulbahor Pirmanovna,
Scientific advisor, Bukhara State University,
Associate professor, PhD
Kunto‘g‘diyeva Inobatxon G‘ofurovna,
1st grade master student, Asia International University

This article gives an overview of the history of Depth of Knowledge (DOK) and explains how it is different from Bloom’s Taxonomy. It describes how DOK was created to better understand the depth and complexity of thinking required in tasks. The article compares DOK with Bloom’s levels of learning, showing that while Bloom’s focuses on the type of thinking (like remembering, understanding, or creating), DOK looks at how deeply students must think about content. The article helps readers see why both models are useful but different. It also discusses how teachers can use DOK to design better questions and tasks for students.

Keywords: *depth of knowledge, DOK, Bloom’s Taxonomy, educational models, cognitive complexity, teaching strategies, learning levels.*

DOK TARIXI VA UNING BLUM TAKSONOMIYASIDAN FARQI HAQIDA UMUMIY MA’LUMOT

Ushbu maqola Bilim chuqurligi (DOK) tarixiga umumiy nazar tashlaydi va uni Blum taksonomiyasidan farqini tushuntiradi. Unda vazifalarda talab etiladigan fikrlash chuqurligi va murakkabligini yaxshiroq anglash uchun DOK qanday ishlab chiqilgani bayon etiladi. Maqolada DOK Blumning o‘rganish darajalari bilan taqqoslanib, Blum taksonomiyasi fikrlash turlariga (masalan, eslab qolish, tushunish yoki yaratish) e’tibor qaratsa, DOK o‘quvchilarning mazmun haqida qay darajada chuqur fikrlashlari kerakligini o‘rganishi ko‘rsatiladi. Maqola o‘quvchilarga ikkala model ham foydali, ammo bir-biridan farq qilishini tushunishga yordam beradi. Shuningdek, unda o‘qituvchilar o‘quvchilar uchun samarali savollar va topshiriqlar ishlab chiqishda DOKdan qanday foydalanishlari mumkinligi muhokama qilinadi.

Kalit so‘zlar: *bilim chuqurligi, DOK, Blum taksonomiyasi, ta’lim modellari, kognitiv murakkablik, o‘qitish strategiyalari, o‘rganish darajalari.*

ОБЗОР ИСТОРИИ DOK И ЕГО ОТЛИЧИЯ ОТ ТАКСОНОМИИ БЛУМА

В данной статье представлен обзор истории глубины знаний (DOK) и объясняется, чем она отличается от таксономии Блума. В ней описывается, как был разработан DOK для лучшего понимания глубины и сложности мышления, необходимых при выполнении задач. В статье сравнивается DOK с уровнями обучения по Блуму, показывая, что в то время как таксономия Блума фокусируется на типе мышления (таком как запоминание, понимание или создание), DOK рассматривает, насколько глубоко учащиеся должны осмысливать содержание. Статья помогает читателям понять, почему обе модели полезны, но различны. В ней также обсуждается, как учителя могут использовать DOK для разработки более эффективных вопросов и заданий для учащихся.

Ключевые слова: *глубина знаний, DOK, таксономия Блума, образовательные модели, когнитивная сложность, стратегии обучения, уровни обучения.*

Introduction. Understanding how students learn and think is very important in education. Over the years, many educators and researchers have created models to explain different types of learning and thinking. Two important models are Bloom’s Taxonomy and Depth of Knowledge (DOK). Both of these frameworks help teachers plan lessons, ask better questions, and check how well students are learning. However, even though they are both useful, they are different in their purposes and focus.

Bloom’s Taxonomy was developed first, in 1956, by Benjamin Bloom and his colleagues. It organizes thinking skills into different levels, from simple remembering to complex creating. It helps teachers think about what kind of learning they want their students to achieve. Later, in the 1990s, Norman Webb

developed the Depth of Knowledge (DOK) model. Unlike Bloom’s Taxonomy, DOK is not just about the type of thinking but also about how deeply students need to understand and work with the information.

In this article, we will look at how DOK was created and how it developed over time. We will also explain the main differences between DOK and Bloom’s Taxonomy in a clear and easy way. This will help teachers, students, and anyone interested in education understand how they can use these two tools to make learning better and more meaningful.

Literature review. Many researchers and educators have studied Bloom’s Taxonomy and Depth of Knowledge (DOK) to better understand how students learn. Bloom’s Taxonomy, created by Benjamin Bloom in 1996, organizes thinking skills into six levels: remembering, understanding, applying, analyzing, evaluating, and creating. It was designed to help teachers develop clear learning goals and plan activities that move students from simple to more complex thinking. Over the years, Bloom’s model has been widely used in schools and universities to guide teaching, learning, and assessment [2, 102].

Later, in 2001, Bloom’s Taxonomy was revised by Anderson and Krathwohl [1, 32]. They made some changes to the original version, such as turning the categories into verbs and reordering the top two levels. The updated version focuses more on the actions students should perform, like “analyze” or “create,” instead of just naming types of knowledge.

In the 1990s, Norman Webb introduced the Depth of Knowledge (DOK) framework [4, 54]. Webb developed DOK while working with educational standards in the United States. He realized that it was not enough to know what type of thinking was involved; it was also important to understand how deeply students needed to think about the material. DOK divides tasks into four levels, from simple recall (Level 1) to extended thinking (Level 4). Unlike Bloom’s, DOK is more about the complexity of the task rather than the action itself.

Several scholars have compared the two models. For example, Karin Hess and her team have explained that while Bloom’s Taxonomy focuses on “what” kind of thinking is needed, DOK looks at “how deep” the thinking must go. Other researchers, like Webb himself, have emphasized that a simple task like “analyze” could be easy or hard depending on how much thinking is required. That is why both frameworks are important but they measure different things [3, 97].

Overall, the literature shows that Bloom’s Taxonomy and DOK are both useful tools in education. However, to fully understand student learning and to create strong educational experiences, teachers and educators must know the difference between them and use both wisely.

Methodology. This article is based on a review and comparison of existing research about Bloom’s Taxonomy and Depth of Knowledge (DOK). To gather information, several academic books, articles, and educational reports were studied. The main sources included the original works by Benjamin Bloom, the revised taxonomy by Anderson and Krathwohl, and Norman Webb’s research on DOK.

First, historical information about the creation and development of both frameworks was collected. Then, different interpretations and explanations from researchers were compared to find the key similarities and differences between the two models. Special attention was given to how Bloom’s Taxonomy and DOK are used by teachers in practice.

This study used a qualitative approach. Instead of doing experiments or surveys, it focused on understanding ideas, theories, and educational practices. Important points from different sources were analyzed and summarized to make the information easy to understand for readers. The goal of the methodology was to provide a clear and simple explanation of complex educational concepts.

Graph 1. Features of Bloom’s taxonomy

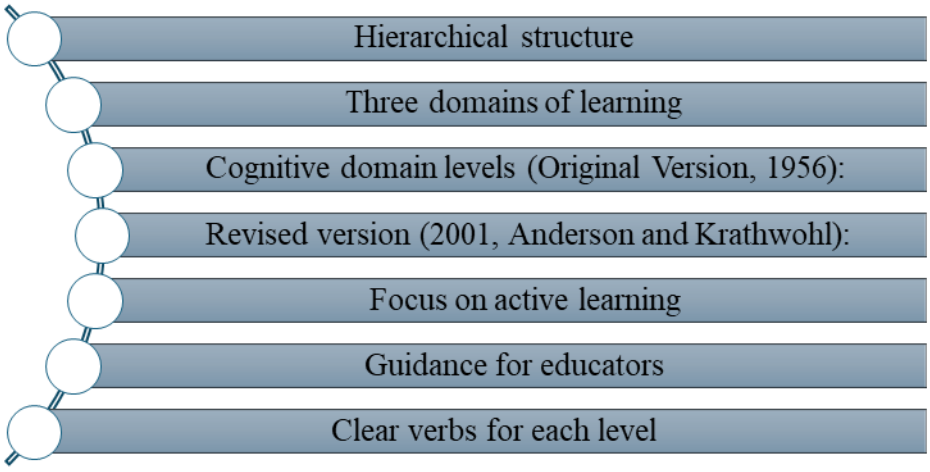

Discussion. Bloom’s Taxonomy is a framework developed in 1956 by Benjamin Bloom and his colleagues. It is designed to classify educational learning objectives into levels of complexity and specificity. The goal is to promote higher forms of thinking in education, such as analyzing and evaluating, rather than just remembering facts.

Hierarchical structure. Bloom’s Taxonomy is organized into levels, where each level builds on the one before it. Students must master lower levels, such as remembering and understanding, before moving to higher levels like evaluating and creating.

Three domains of learning. Bloom’s original taxonomy covers three domains of learning. The cognitive domain is the most widely known and used.

Graph 2. Three domains

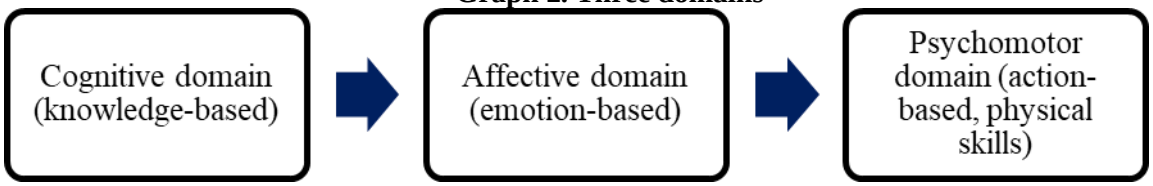

Cognitive domain levels (Original version, 1956). The original version of Bloom’s Taxonomy consisted of six levels:

Graph 3. Cognitive domain levels

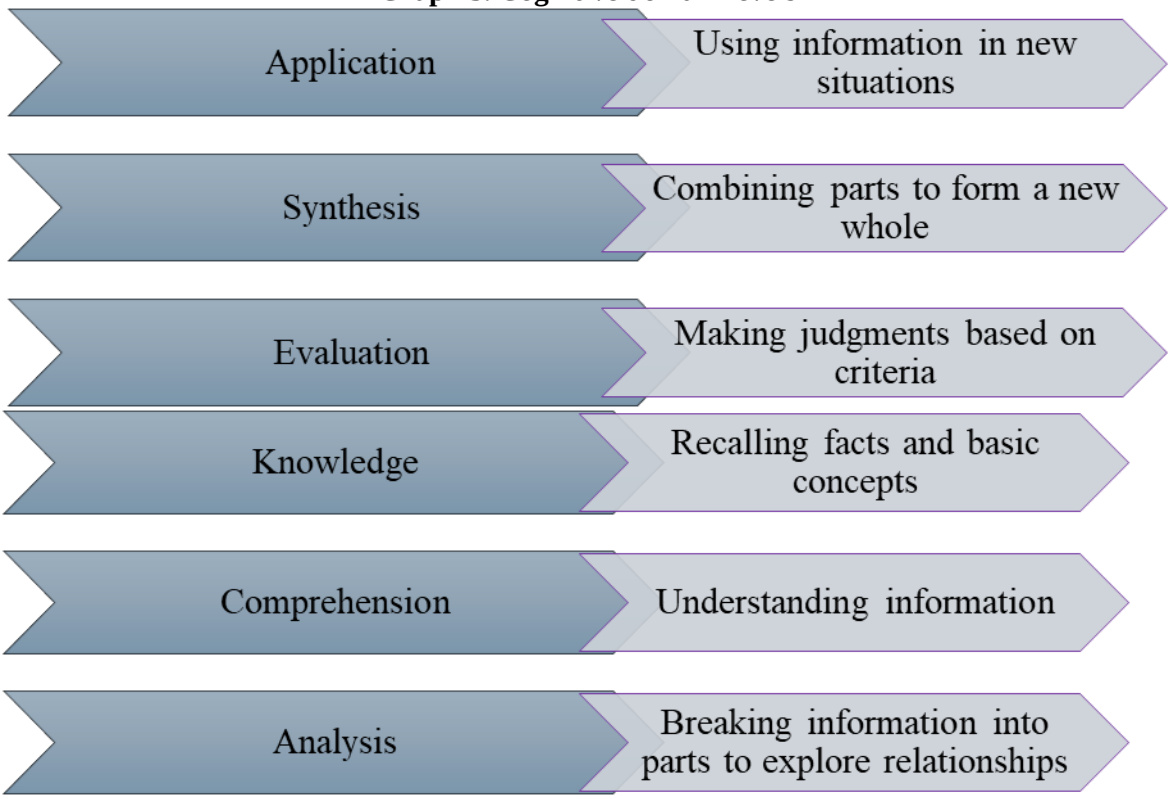

Revised version (2001, Anderson and Krathwohl): In the revised version, the levels were adjusted to:

Table 1.

• **Level**	• **Description**
• **Remembering**	• Recalling facts and basic concepts.
• **Understanding**	• Explaining ideas or concepts.
• **Applying**	• Using information in new situations.
• **Analyzing**	• Drawing connections among ideas.
• **Evaluating**	• Justifying decisions or courses of action.
• **Creating**	• Producing new or original work

(Note that Synthesis was changed to Creating and moved to the highest level.)

Focus on active learning. Bloom’s Taxonomy encourages students to engage actively with the material. It moves beyond rote memorization to promote deeper, critical thinking skills.

Guidance for educators. Bloom’s Taxonomy helps teachers design curriculum, lessons, and assessments by targeting different thinking skills. It encourages a balanced approach to education, focusing not only on “what to know” but also on “how to think.”

Clear verbs for each level. The taxonomy provides clear verbs to help educators craft learning objectives at each level. For example:

Table 2.

Level	Example Verbs
Remembering	list, define, memorize
Understanding	summarize, explain, discuss
Applying	solve, use, demonstrate
Analyzing	compare, organize, differentiate
Evaluating	judge, critique, assess
Creating	design, invent, construct

Main features of DOK (Depth of Knowledge). Depth of Knowledge (DOK) focuses on the level of cognitive complexity required to complete a task, not simply how hard it is. A task might be difficult because of factors like unfamiliar vocabulary or complicated instructions, but DOK measures how deeply students must think, reason, and apply knowledge.

Graph 4. Four levels of depth

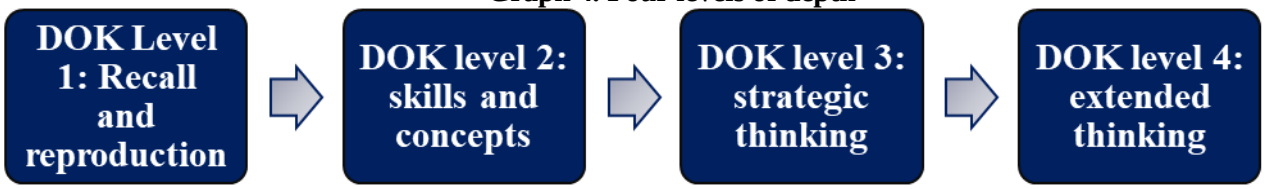

DOK Level 1: recall and reproduction. This level involves the simple recall of facts, terms, or procedures. It requires students to remember information without needing to process it deeply. Examples: Define a word, solve a basic math problem, label parts of a diagram.

DOK level 2: skills and concepts. At this level, students must engage with concepts and make decisions about how to approach a problem. It goes beyond recall and involves the use of information, basic reasoning, and some decision-making. Examples: Compare two characters in a story, classify geometric shapes, organize data into a table.

DOK level 3: strategic thinking. This level requires students to use reasoning, planning, and evidence to support thinking. Tasks at this level involve more abstract thinking and often require students to justify their choices or interpretations. Examples*:* Analyze the author’s purpose in a text, develop a hypothesis based on data, solve a non-routine math problem.

DOK level 4: extended thinking. At the highest level, students must undertake complex reasoning and thinking over an extended period of time. Tasks often involve investigation, synthesis of information from multiple sources, reflection, and problem-solving in novel situations. Examples: Conduct a research project, analyze multiple sources to construct a well-supported argument, design and carry out an experiment over several days or weeks.

DOK levels are determined by the cognitive demands of the task itself what the task asks students to do rather than by the students’ grade level, the difficulty of the text, or the student's ability. DOK is a flexible framework that can be applied across all academic disciplines, including math, science, reading, writing, and social studies. It provides a consistent way to think about the demands of different tasks, regardless of subject. DOK is useful for aligning classroom activities and assessments with educational standards, particularly those emphasizing critical thinking, problem-solving, and the application of knowledge in complex ways. Higher DOK levels do not mean that students have to do more work in terms of quantity. Instead, tasks require deeper engagement, higher-order thinking, and the ability to apply knowledge creatively or strategically.

Educators use DOK to create lessons and assessments that challenge students at appropriate cognitive levels, helping them grow from simple recall to strategic and extended thinking. This ensures that instruction promotes meaningful learning and prepares students for real-world problem-solving.

Table 3.

The main differences between Bloom’s Taxonomy and DOK

Aspect	Bloom’s Taxonomy	Depth of Knowledge (DOK)
Focus	Types of thinking (cognitive processes)	Depth and complexity of thinking
Purpose	Categorizes educational goals and	Measures how deeply students must

	thinking skills	understand content
Structure	Six ordered levels (Remembering to Creating)	Four levels (Recall to Extended Thinking)
Levels	Remembering, Understanding, Applying, Analyzing, Evaluating, Creating	Recall and Reproduction, Skills and Concepts, Strategic Thinking, Extended Thinking
Key question	*What kind of thinking is required?*	*How deeply must students engage with the content?*
Measurement	Based on the type of cognitive process students use	Based on the task complexity and depth of understanding required
Application across subjects	Widely used, especially in curriculum design	Also applicable across all subjects
Difficulty	Implies a hierarchy from simple to complex tasks	Does not measure difficulty; focuses on cognitive demand
Use in education	Guides learning objectives, assessments, and instructional strategies	Aligns tasks and assessments with standards requiring deep understanding
Examples	Creating a new invention (high level), recalling facts (low level)	Analyzing multiple sources to form an argument (high DOK), defining a term (low DOK)

Conclusion. Both Bloom’s Taxonomy and Depth of Knowledge (DOK) are important tools for educators to design effective learning activities and assessments. While Bloom’s Taxonomy focuses on the types of thinking skills students use, DOK emphasizes how deeply students must understand and apply knowledge. By combining both frameworks, teachers can create lessons that not only develop a wide range of thinking skills but also promote deep, meaningful learning.

References:

1. “Webb’s Depth of Knowledge and Bloom’s Taxonomy: A Comparison for Teachers.” Cognitive ToyBox, www.cognitivetoybox.com/blog/webbs-dok-vs-blooms-taxonomy. Accessed 5 May 2025.
2. Anderson, Lorin W., and David R. Krathwohl. A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives. Longman, 2001. – 102 p.
3. Bloom, Benjamin S., editor. Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals. Handbook I: Cognitive Domain. David McKay Company, 1996. – 130 p.
4. Erickson, H. Lynn. Concept-Based Curriculum and Instruction: Teaching Beyond the Facts. Corwin Press, 2002.
5. Francis, Angela. “Webb’s Depth of Knowledge: A Taxonomy for Learning.” Teach Like This, 2020.
6. Hess, Karin K., Dennis Carlock, Ben Jones, and John R. Walkup. What Exactly Do “Depth of Knowledge” Levels Mean? Center for Assessment, 2009. – 187 p.
7. Marzano, Robert J., and John L. Brown. A Handbook for the Art and Science of Teaching. ASCD, 2009.
8. Popham, W. James. “Why Bloom’s Taxonomy Is Obsolete.” ASCD, www.ascd.org/el/articles/why-blooms-taxonomy-is-obsolete. Accessed 5 May 2025.
9. Webb, Norman L. “Issues Related to Judging the Alignment of Curriculum Standards and Assessments.” Applied Measurement in Education, vol. 20, no. 1, 2007, pp. 7–25.
10. Webb, Norman L. Depth-of-Knowledge Levels for Four Content Areas. Wisconsin Center for Education Research, University of Wisconsin-Madison, 2002. – 110 p.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ ДЕОНТОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ВОСПИТАНИЯ

Maxmudova Zebiniso Maqsudovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti
Pedagogika va ijtimoiy fanlar fakulteti
Pedagogik ta’lim kafedrasi o‘qituvchisi
Nisomakhmudova843@gmail.com

В данной статье анализируются этические нормы, требования, поведенческие правила и принципы при формировании деонтологической культуры педагогов в широком спектре профессиональной деятельности педагогов, ее целях и задачах. В качестве важной составляющей деонтологической основы современного педагога широко освещаются требования морального долга, предъявляемые к нему как к специалистам, обладающим высокой профессиональной компетентностью.

Ключевые слова: *деонтология, педагогическое мастерство, воля, высокое мышление, политическая воля, нравственные идеалы, гуманистические ценности, педагогическая этика.*

BO‘LAJAK TARBIYA FANI O‘QITUVCHILARIDA DEONTOLOGIK KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Ushbu maqolada o‘qituvchining deontologik madaniyatini shakllantirishda axloqiy me’yorlar, talablar, xatti-harakat qoidalar va prinsiplar pedagog-o‘qituvchilarning kasbiy faoliyati, uning maqsadi va vazifalari keng doirada tahlil qilingan. Zamonaviy pedagogning deontologik asosining muhim tarkibiy qismi sifatida unga kasbiy kompetensiyasi yuqori bo‘lgan mutaxassislar sifatida yuklangan axloqiy burch talablari keng yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *deontologiya, pedagogik mahorat, iroda, yuksak tafakkur, siyosiy iroda, axloqiy ideallar, gumanistik qadriyatlar, pedagogik etika.*

PEDAGOGICAL POSSIBILITIES OF DEVELOPING DEONTOLOGICAL COMPETENCE IN FUTURE EDUCATION TEACHERS

In this article, ethical norms, requirements, behavioral rules and principles in the formation of deontological culture of teachers are analyzed in a wide range of professional activities of teachers, its goals and tasks. As an important component of the deontological basis of the modern teacher, the requirements of moral duty imposed on him as specialists with high professional competence are widely covered.

Keywords: *deontology, pedagogical skills, will, high thinking, political will, moral ideals, humanistic values, pedagogical ethics.*

Введение. Специфика сферы профессиональной деятельности педагогов определяется процессами гуманизации и демократизации образовательных отношений на основе представлений о преобладании этических, правовых норм и правил, а также чувства педагогом профессионального долга и ответственности за результаты своего труда. Анализируются историко-педагогические основы деонтологического направления в деятельности педагога. Изучаются рецензии на труды зарубежных и отечественных авторов, посвящённые проблемам этики, обоснованию деонтологических особенностей педагогической деятельности. [2-41] Следование преподавателя деонтологическим нормам; определить его успехи в профессиональном и социальном развитии; обеспечивать эффективность организации своей деятельности и деятельности других участников образовательных отношений. Указаны принципы, которыми руководствуется профессиональная деятельность педагога в соответствии с деонтологическими правилами, а также определены деонтологические требования к профессиональной деятельности педагога. Дано определение понятию «деонтологическая компетентность педагога». Рассмотрены основные аспекты исследования деонтологической компетентности педагога, которая является сутью систематизации данного феномена: нормативно-правовая, поведенческая регламентация, соблюдение этических

норм. В процессе развития деонтологической компетентности педагога было определено, что педагог должен руководить реализацией требований профессионального стандарта и других нормативных документов в сфере образования, с приоритетом соблюдения этических императивов в траектории поведения педагога. Для него характерны глубокие модернизационные процессы, происходящие во всех сферах общественных отношений. Приоритетная роль в данной модели отводится системе образования как важнейшему социальному институту, деятельность которого направлена на создание условий для развития личности обучающихся, достижение качества образования и реализацию инновационных образовательных траекторий с целью удовлетворения потребителей образовательных услуг. Основными принципами государственной образовательной политики и правового регулирования в сфере образования являются: демократическая сущность управления образованием на основе соблюдения этических норм, норм и правил, признание уникальности и достоинства личности, обладающей способностью к самовыражению и защите своих законных прав и интересов.

Анализ литературных источников. Совершенствование профессиональной деятельности через развитие деонтологической компетентности у будущих педагогов является актуальной педагогической проблемой. В современной системе образования важно, чтобы учитель придерживался профессиональной этики и деонтологических норм. В условиях современной образовательной модели учитель является не только транслятором знаний, но и лицом, обеспечивающим реализацию функций в образовательном процессе в качестве дирижёра учебной деятельности учащихся, исходя из той роли, которая лежит в профессионально-деонтологической плоскости педагогической работы. В связи с этим деонтологические нормы также играют роль ориентиров и ограничений тех или иных педагогических ситуаций для обеспечения выполнения требований профессиональных стандартов в части педагогических обязанностей и ответственности за результаты осуществляемой деятельности в тех или иных педагогических ситуациях. [4-238]

Учителя играют огромную роль в становлении учащихся как личностей. Их профессиональная деятельность должна быть не только образовательной, но и направленной на формирование у студентов моральных ценностей, социальных норм и гражданской позиции. Недостаточная деонтологическая компетентность негативно сказывается на профессиональной деятельности преподавателя, а также может создавать проблемы во взаимоотношениях с учащимися. В свете таких обстоятельств можно объяснить, насколько актуальна проблема:

• изменение моральных ценностей и норм в современном обществе;

• модернизация системы образования и повышение требований к учителям;

• негативные тенденции в поведении учащихся и проблемы во взаимоотношениях учителя и ученика;

• развитие информационных технологий и обеспечение информационной безопасности в сети Интернет;

В трудах зарубежных и отечественных мыслителей и учёных разных периодов исторического развития требования к личности учителя и вопросы, связанные с его профессиональным долгом, рассматриваются в трудах Сократа, Квинтилиана, Сократа, Я.А. Коменского, Д. Локка, Дж.-Дж. Руссо, в результате своих исследований, послужил теоретической основой для понимания и определения содержания деонтологической ориентации.

Сократ (459-399 гг. до н.э.) считал, что главная задача учителя – «тщательно изучить склонности и способности ученика и пробудить в жизни его лучшие, внутренние духовные силы».

Древнеримский учёный Квинтилиан (ок. 42 - ок. 118 н.э.) писал в своём «Руководстве по публичным выступлениям», что для учителя важно быть высокообразованным, вести себя, любить и изучать детей, знать меру похвалы и наказания. «Будьте примером этичного поведения для своих учеников».

Взгляды Джона Локка на мораль базируются на его империалистической философии и теории естественных прав. Он считает, что «нравственное знание приобретается не по рождению, а через опыт и разум».

Основными идеями Джона Локка были:

1. Естественное право. Дж.Локк выдвинул мысль о том, что «люди рождаются от природы свободными, равными и независимыми». Их естественные права состоят из жизни, свободы и собственности. Никто, даже правитель, не имеет права попирать эти права.

2. Интеллект и опыт. Локк считал, что моральные принципы постигаются через разум и опыт. Мы узнаем, что такое хорошо и что такое плохо, наблюдая за миром и анализируя его законы.[6-92]

1. Стремление к счастью: Люди ищут счастья у природы и избегают боли. Нравственные поступки – это действия, которые помогают достичь счастья и избавиться от боли.

2. Социальный консенсус: Локк объясняет возникновение общества социальным консенсусом. Люди уступают часть своих естественных прав государству, взамен государство обеспечивает их безопасность и порядок.

3. Религиозная терпимость: Локк выступал за религиозную терпимость. Он считает, что «государство не должно вмешиваться в религиозные убеждения граждан».

Идеи Джона Локка оказали большое влияние на его современников и философов следующего поколения. Его взгляды на естественные права, социальную сплочённость и религиозную терпимость сыграли важную роль в развитии прав человека и демократии.

Представления Жан-Жака Руссо о морали сложны и многогранны, и в его произведениях они по-разному интерпретируются. Основными аспектами являются:

1. **«Человек добр по своей природе».** Руссо считал: «Человек хорошо рождён от природы». Он считает, что общество и цивилизация развращают человека и меняют его моральные представления. В произведении «Эмиль» он рассуждает о необходимости реформирования системы образования с целью обеспечения естественного развития ребенка и сохранения его нравственных чувств.

2. **«Внутренний голос – это совесть».** Руссо считал внутренний голос человека, или совесть, основным критерием нравственности. Он считает, что человек способен определить, что правильно, а что нет, прислушиваясь к своему внутреннему голосу. Эта идея нашла отражение в работе «Общественный договор».

3. **«Общая воля».** В своей работе «Общественный договор» Руссо вводит понятие «всеобщая воля». Это понятие представляет общие интересы всех людей в обществе. Руссо считал, что нравственные поступки – это действия, которые соответствуют общей воле.

4. **«Важность эмоций».** Руссо считал, что эмоции важнее разума в нравственной жизни. Он считал, что эмоции человека направляют его на правильный путь.

5. **«Против неравенства».** Руссо критиковал неравенство в обществе и считал его одной из главных причин морального разложения.

Представления Руссо о морали оказали большое влияние на философов более поздних периодов, особенно на представителей романтического течения. Его идеи важны для понимания взаимосвязи между человеческой природой, обществом и моралью.

Иоганн Генрих Песталоцци (1746–1827) – швейцарский педагог, общественный деятель и реформатор, чьи взгляды на образование оказали особое влияние на деонтологию. Педагогическая теория Песталоцци описывает, как следует решать моральные вопросы при общении со студентами, где особое значение имеет деонтология, то есть обоснование решений о моральных обязанностях. Песталоцци высказал несколько замечаний относительно деонтологии. Описываются они следующим образом.

1. **Как ребёнок-читатель.** Песталоцци подчёркивает необходимость учитывать индивидуальное развитие ребёнка, его потребности и способности в учебном процессе. Это часть морального долга учителя. Учителя должны придавать большое значение пониманию индивидуальных особенностей детей.

2. **Социальная ответственность.** Песталоцци рассматривает образование как средство социального развития и справедливости. Наряду со своими обязанностями, учителя должны поощрять этичное поведение на благо общества.

3. **Этические аспекты воспитания.** Особое внимание Песталоцци уделяет месту этических аспектов в учебном процессе. Образование – это не только передача знаний, но и привитие детям нравственных ценностей. Этот принцип актуален и для деонтологии, поскольку моральные ценности и обязанности занимают особое место в образовательном процессе.

4. **Эмоциональное и производственное обучение.** Песталоцци фокусируется на сенсорных ощущениях в процессе чтения. Он сказал, что учителя должны учитывать эмоции и эмоции своих учеников, поскольку это важно для развития этических установок и отношений.

5. **Практическое обучение.** Песталоцци подчёркивает необходимость получения образования через практику и опыт. Стажировки позволяют студентам применить свои знания и навыки и помогают им выполнять свои этические обязанности в качестве преподавателей.

Таким образом, Песталоцци рассматривал образование не только как процесс передачи знаний, но и как процесс поддержки морального, эмоционального и интеллектуального развития детей. Его деонтологические взгляды требуют, чтобы учителя не только передавали знания, но и воспитывали учащихся в духе моральных ценностей. Теория образования Песталоцци важна и в современных

образовательных системах, особенно с точки зрения развития нравственного воспитания и эмоционального интеллекта.[2-37]

А.И. Герсен – русский философ и специалист по этическим пособиям, внесший особый вклад в развитие деонтологии. Идеи Герсена о деонтологии, как правило, были связаны с теориями, которые регулируют моральные вопросы и человеческое поведение. А.И. выразил взгляды Герсена на деонтологию следующим образом:

1. **Моральные обязательства и этические принципы.** Герсен считал, что одной из главных идей деонтологии являются «моральные обязательства». С их точки зрения, существуют правила, которые определяют, что правильно с моральной точки зрения, а что неправильно для человека. Эти правила обеспечивают моральную ответственность человечества».

2. **Этические правила.** Герсен считает, что моральные правила определяют поведение людей, их социальную жизнь и их способности. Он стремится создать сложную систему, включающую в себя моральные ценности и их значение в реальной жизни.

3. **Индивидуальность и права человека.** Он также подчеркнул необходимость признания индивидуальных особенностей и прав каждого человека. С точки зрения Герсена, индивидуальное поведение важно как часть морального обязательства.

1. **Нормативная этика.** Герсен считал, что деонтологический подход связан с нормативными моральными принципами. Он считает, что «деонтология изучает, как формулировать моральные нормы, но также обсуждает их применение в жизни».

2. **Сотрудничество с Александром Макаровым.** Герсен размышляет о «деонтологической этике» вместе с Александром Макаровым. Их исследования сосредоточены на систематическом изучении этических правил и принципов.

А.И. Герсен внёс огромный вклад в изучение и развитие теоретических основ деонтологии. Его представления о моральных обязательствах, индивидуальных особенностях и нормативных моральных принципах легли в основу возникновения современных концепций деонтологических подходов. Исследования Герсена сосредоточены на развитии современных этических концепций этических принципов, прав человека и социальной ответственности.

Анализ и результаты. Как уже было сказано выше, в результате проведённых исследований можно рассмотреть следующие пути решения этих вопросов:

• Совершенствование преподавания деонтологии в высших учебных заведениях;

Организация практических занятий, тренингов и семинаров для будущих педагогов;

• Изучать и пропагандировать образцовую деятельность опытных педагогов;

• совершенствование механизмов контроля за соблюдением Кодекса профессиональной этики для педагогов;

• Разработка и применение критериев оценки деонтологической компетентности педагогов;

• Укреплять сотрудничество с родителями и вовлекать их в процесс этического воспитания.

Мы можем оценить ожидаемые результаты, используя вышеуказанные методы, следующим образом:

• Повысится деонтологическая компетентность будущих педагогов.

* Достигнуто повышение эффективности профессиональной деятельности педагогов.

* Улучшается нравственное воспитание студентов.

• Создание здоровой психологической среды в учебных заведениях.

В **заключение**, говоря о содержании морально-этического аспекта исследования деонтологической компетентности, подчёркнем, что сфера педагогической деятельности представляет собой уникальное этическое пространство, реализующее свои этические основы и роль педагога в применении учебных действий и роль регулятора взаимодействия педагога с другими участниками образовательных отношений. В этом контексте понятно, что учитель должен обладать моральными качествами и моральной ответственностью в процессе педагогического отбора. Одной из важных задач системы образования является совершенствование профессиональной деятельности через развитие деонтологической компетентности у будущих учителей дисциплины. Решив эту задачу, можно добиться воспитания учащихся как гармоничных личностей.

Литература:

1. Атаманчук Г.В. Теория государственного управления: курс лекций. – М.: Омега-Л, 2006. – 584 с.

2. Быкова С.С. Формирование деонтологической компетентности у будущих педагогов в системе профессионального образования // Вестник Вятского государственного гуманитарного университета. 2012. – Т. 3. – № 4. – С. 37–41.

3. Жуковский В.П., Ильковская И.М. Деонтологический аспект педагогической деятельности: новые ориентиры ролевого поведения учителя // Актуальные проблемы воспитания детей и молодежи в современной России: сб. науч. статей. – Саратов: Поволжский институт управления имени П.А. Столыпина.

4. Кертаева К.М. Основы педагогической деонтологии. Алматы, 2002. – 238 с.

5. Костомарова Е.В. Деонтологическая компетентность студента-медика как фактор успешность профессиональной деятельности врача // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. – 2014. – № 4.

2013. – С. 33–38. 4. Қаршиева, Д. С., & Расулова, З. (2021). Педагогик фаолиятда болалар агрессив хулқ атворини бошқаришнинг психологик механизмлари. // Academic research in educational sciences, 2(4), 1723-1734.

5. Qarshiyeva, D. S. (2021). Pedagogik jarayonda stress va agressiv xulq-atvorni boshqarish psixokorreksiyasi. Toshkent davlat pedagogika universiteti ilmiy axborotlari ilmiy-nazariy jurnali, 115-123.

6. Kharshieva, D., & Atabaeva, N. (2021). Stress and altruism. // Вестник интегративной психологии, 90-92.

7. Қаршиева, Д. С. (2020). Касбий стресс ва унинг детерминантлари. // “Psixologiya” ilmiy jurnal, 59-63.

KITOBXONLIK MADANIYATINI RIVOJLANTISH ORQALI KOMMUNIKATIV QOBILIYATINI TAKOMILLASHTIRISH

Nutfulloyeva Zarnigor Sa’dullo qizi,
Buxoro davlat Pedagogika instituti
Pedagogika nazariyasi va tarixi yo‘nalishi magistranti

Ushbu maqolada kitobxonlik madaniyatining kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirishdagi roli yoritilgan. Kommunikativ qobiliyatlar, ayniqsa, o‘quvchilarning nutqiy faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi. Kitobxonlik orqali o‘quvchilar nafaqat til boyligini oshiradi, balki muloqot madaniyatini, fikrlash doirasini va ijtimoiy faoliyatda ishtirok etish qobiliyatini ham shakllantiradi. Maqolada kitobxonlik madaniyatini oshirish bo‘yicha metodik yondashuvlar, o‘quvchilarda til kompetensiyalarini shakllantirishdagi samarali usullar va tajribalar tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: *kitobxonlik madaniyati, kommunikativ qobiliyat, til kompetensiyasi, o‘quvchi, metodika.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ ПУТЁМ РАЗВИТИЯ КУЛЬТУРЫ ЧТЕНИЯ

В данной статье освещается роль культуры чтения в развитии коммуникативных компетенций. Коммуникативные способности имеют особое значение в речевой деятельности учащихся. Благодаря чтению учащиеся не только обогащают свой словарный запас, но и формируют культуру общения, расширяют кругозор и развивают способность участвовать в общественной деятельности. В статье анализируются методические подходы к повышению культуры чтения, эффективные методы и опыт формирования языковых компетенций у учащихся.

Ключевые слова: *культура чтения, коммуникативная способность, языковая компетенция, учащийся, методика.*

ENHANCING COMMUNICATIVE ABILITIES THROUGH THE DEVELOPMENT OF READING CULTURE

This article highlights the role of reading culture in developing communicative competencies. Communicative abilities are particularly crucial in students' speech activities. Through reading, students not only expand their vocabulary but also cultivate communication skills, broaden their thinking, and develop the ability to participate in social activities. The article analyzes methodological approaches to improving reading culture, as well as effective methods and experiences in fostering language competencies in students.

Keywords: *reading culture, communicative ability, language competence, student, methodology.*

Kirish. Bugungi globallashuv jarayonida shaxsning erkin fikrlashi, o‘z g‘oyalarini aniq va ravshan ifoda etishi, jamiyatda faol ishtirok eta olishi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bunday kompetensiyalarni shakllantirishda esa kommunikativ qobiliyat alohida o‘rin egallaydi. Ayniqsa, ta’lim jarayonida o‘quvchilarning tilga bo‘lgan munosabatini shakllantirish, muloqotga kirishish ko‘nikmalarini rivojlantirish orqali ularning ijtimoiy faolligini oshirish mumkin.Kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish kommunikativ kompetensiyaning poydevorini tashkil etadi. Kitob o‘qish orqali shaxs nafaqat bilim oladi, balki estetik tarbiya, axloqiy qarashlar, madaniy tafakkur va eng muhimi, til boyligini orttiradi. Shu sababli ushbu maqolada kitobxonlik madaniyatini oshirish orqali kommunikativ qobiliyatni takomillashtirish masalasi o‘rganiladi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Kitobxonlik madaniyati deganda insonning kitob o‘qishga bo‘lgan ehtiyoji, unga nisbatan hurmati, kitobdan unumli foydalanish malakasi tushuniladi. Bu madaniyat inson tafakkurining rivojlanishi, dunyoqarashi kengayishi, nutqining boyishida muhim omil hisoblanadi. Ayniqsa, bolalikdan boshlab kitob o‘qishga odatlangan shaxs hayotning turli sohalarida muvaffaqiyatga erishadi. So‘nggi yillarda o‘zbek jamiyatida kitobxonlik madaniyatini oshirish borasida muhim islohotlar amalga oshirilmoqda. Prezident farmonlari, davlat dasturlari asosida kitob do‘konlari, kutubxonalar tarmog‘i kengaytirilmoqda, ta’lim muassasalarida “Kitobxon o‘quvchi”, “Eng yaxshi kitobxon” kabi loyihalar orqali yoshlar kitobga jalb qilinmoqda. Eng katta islohotlardan biri bu 2020 - 2025-yillarda kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish va qo‘llab-quvvatlash milliy dasturini tasdiqlash to‘g‘risidagi qarori bo‘ldi.

Ushbu dastur uch bosqichda amalga oshirildi.

birinchi bosqich - 2020-2021-yillarda kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish bo‘yicha tashkiliy-huquqiy mexanizmlarni takomillashtirish chora-tadbirlari amalga oshirildi.

ikkinchi bosqich - 2022-2023-yillarda kitobxonlikka oid infratuzilma mustahkamlandi.

uchinchi bosqich - 2024-2025-yillarda yoshlarning kitobxonlik madaniyati jadal rivojlantirildi, ularning intellektual salohiyati o‘sishi hisobiga inson kapitali sifati yaxshilandi.

Kitobxonlik — bu faqat matnni o‘qish emas, balki uni anglash, tahlil qilish, o‘z fikrini bildirish jarayoni hamdir. Krashen (2020) o‘zining *“The Power of Reading”* asarida kitob o‘qish orqali tilni o‘rganish samaradorligi haqida to‘xtalib, erkin o‘qish orqali o‘quvchilar grammatik tuzilmalarni tabiiy ravishda o‘zlashtirishini ta’kidlaydi. Kitob o‘qish lug‘at boyligini oshiradi hamda yangi ibora va so‘zlarni kontekstdan anglash orqali mustahkamlaydi. Bu esa og‘zaki va yozma muloqotda ifodaning boy va aniq bo‘lishiga olib keladi. Nation (2013) esa lug‘at boyligini oshirishda o‘qishning roli beqiyos ekanligini ta’kidlaydi. Unga ko‘ra, muntazam va mazmunli o‘qish orqali yangi so‘zlar kontekstdan tushuniladi va doimiy ravishda mustahkamlanadi. Grabe va Stoller (2019) fikricha, o‘qish — bu nafaqat ma’lumot olish, balki muloqot qilish uchun zarur bo‘lgan fikrlash va tushunish jarayonidir. Shu jihatdan qaraganda, kitobxonlik — kommunikativ jarayonning muhim qismidir. Kommunikativ qobiliyat — bu insonning o‘z fikrini og‘zaki yoki yozma ravishda aniq va mantiqiy ifodalash, boshqa kishilar bilan muloqotga kirisha olish, ularni tushunish va tushuntira olish layoqatidir. Ushbu qobiliyatlarning rivojlanishi bevosita kitobxonlik bilan bog‘liq.

Tadqiqot metodologiyasi. Kitob mutolaasi orqali o‘quvchi:

- So‘z boyligini oshiradi;
- grammatik tuzilmalardan to‘g‘ri foydalanishni o‘rganadi;
- fikrlash tezligi va mantiqiylikni rivojlantiradi;
- turli janr va uslublarda o‘z fikrini ifoda etishni mashq qiladi.

Tilshunos olima G. Jahongirovaning ta’kidlashicha, “kitobxonlik — bu til o‘rganishning eng muhim vositasidir. O‘quvchi qancha ko‘p o‘qisa, shunchalik o‘z fikrini ifodalash vositalarini kengaytiradi” (2023). Shu bois, ta’lim jarayonida mutolaa madaniyatiga alohida e’tibor qaratish, har bir fan doirasida o‘quvchilarga tegishli adabiyotlar tavsiya etilishi zarur.

Kitobxonlikni ta’lim jarayoniga kiritish metodik yondashuvlarni talab qiladi. O‘qituvchi o‘quvchilarning yosh xususiyatlari, qiziqishlari, darajasiga mos kitoblar tanlashi, o‘qilgan matn asosida muhokamalar tashkil qilishi, fikr bildirishni o‘rgatishi lozim.

Quyidagi metodlar samarali hisoblanadi:

- **“O‘qiganingni baham ko‘r” usuli** – o‘quvchilar o‘qigan asari bo‘yicha sheriklariga qisqacha mazmun aytadi;
- **Kichik guruhli tahlil** – biror hikoya yoki maqola bo‘yicha fikr almashish;
- **Ijtimoiy platformalarda muhokama** – Telegram, forumlar orqali onlayn bahslar;
- **Rol o‘ynash** – asardagi obrazlarni gavdalantirish orqali nutqiy faoliyatni faollashtirish.
- **Yozma mashg‘ulotlar** – esse yozish, matnli testlar, davom ettirish usuli orqali ijodiy fikrlashni rag‘batlantirish.

Bu metodlar orqali o‘quvchilar muloqotda faollik ko‘rsatish, o‘z fikrini asoslash, bahslashish, savollarga javob berish kabi kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantiradi.

Shuningdek, interaktiv metodlar, jumladan, debatlar, esse yozish, matnli testlar, voqeani davom ettirish mashqlari orqali ham kommunikativ kompetensiyalar samarali shakllanadi. Kitobxonlik jarayoni faqat individual faoliyat emas, balki ijtimoiy o‘zaro ta’sir vositasidir. O‘qilgan asarlar ustida suhbatlar, munozaralar, kitoblar bo‘yicha taqdimotlar o‘tkazish o‘quvchilarda fikr bildirish, bahslashish, savol-javob qilish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Bu esa ularning kommunikativ layoqatini amaliy jihatdan kuchaytiradi.

So‘nggi yillarda butun dunyo ta’lim tizimida kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Bunda nafaqat an’anaviy o‘qish, balki raqamli o‘qish vositalari, multimodal matnlar, zamonaviy adabiyotlar va o‘quvchilarning psixologik va sotsiokultural ehtiyojlariga moslashtirilgan yondashuvlar muhim rol o‘ynaydi.

Tahlil va natijalar. Hozirgi davr yosh avlodi — **“raqamli avlod” (digital natives)** — sifatida tavsiflanadi. Ular ko‘proq elektron qurilmalar orqali ma’lumot olishga moyil bo‘lib, bu holat o‘qish madaniyatida ham yangicha shakllarni yuzaga keltirmoqda:

- **E-kitoblar va audiokitoblar** platformalari (Amazon Kindle, LitRes, Storytel, Google Books) orqali o‘qish ko‘lami kengaymoqda.
- **QR-kodli kutubxona tizimi** joriy etilmoqda, bu orqali o‘quvchilar mobil telefon orqali kitoblarni skanerlab o‘qiy oladilar.

• **Onlayn kitob klublari** va **ijtimoiy tarmoqlarda asar tahlillari** kitoblar atrofida muloqot madaniyatini shakllantirmoqda.

• O‘quvchilarning qiziqishlariga moslangan **interaktiv o‘quv ilovalari** — tahlil, viktorina, audio-animatsiya vositalari bilan boyitilgan.

Bu raqamli vositalar o‘quvchilarda mustaqil o‘rganish, tezkor izlanish va ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini ham rivojlantiradi.

O‘zbekistonda ham davlat darajasida kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish bo‘yicha salmoqli ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan:

- Prezident farmoni asosida 2017-yildan boshlab **“Kitobxonlikni rivojlantirish yili”** deb e’lon qilingan.

- O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2022-yilda tasdiqlangan **“Milliy kutubxonachilik siyosati”** asosida har bir ta’lim muassasasida kutubxona infratuzilmasi yangilanmoqda.

- “**Yosh kitobxon**” loyihasi orqali maktab o‘quvchilari o‘rtasida respublika miqyosida tanlovlar tashkil etilmoqda.

- “**Bir oy – bir kitob**” aksiyasi orqali har oyda tavsiya etilgan badiiy asar asosida muhokamalar o‘tkazilmoqda.

Bu chora-tadbirlar kitobxonlikni rag‘batlantirish, yoshlarning adabiy-estetik dunyoqarashini boyitish va ularning kommunikativ salohiyatini kuchaytirishga xizmat qilmoqda.

Xalqaro miqyosda ham kitobxonlik kompetensiyasi asosiy “21-asr ko‘nikmalari” (21st Century Skills) qatoriga kiritilgan. YuNESKO, OECD kabi xalqaro tashkilotlar quyidagilarni kitobxonlik bilan bog‘liq asosiy yo‘nalishlar sifatida belgilagan:

• **Reading for Meaning (Mazmunli o‘qish)** – o‘qilgan matn asosida chuqur tahlil, baholash va tanqidiy fikr yuritish.

• **Multiliteracy (ko‘p funksiyali savodxonlik)** – faqat matnni emas, balki grafik, raqamli, vizual va interaktiv axborotni ham anglab yetish.

• **PISA (Program for International Student Assessment)** baholash tizimi doirasida o‘quvchilarning kitobxonlik darajasi alohida baholanadi.

Shuningdek, Finlandiya, Yaponiya, Janubiy Koreya kabi mamlakatlarda maktabgacha ta’limdan boshlab kundalik kitob o‘qish madaniyati shakllantiriladi. Bu o‘quvchilarning nafaqat bilim saviyasini, balki o‘z fikrini og‘zaki va yozma ravishda aniq, izchil ifoda etish qobiliyatini kuchaytiradi. Zamonaviy psixologik va sotsiologik tadqiqotlar (Napoli, 2023) shuni ko‘rsatadiki, yoshlarning o‘qishga bo‘lgan munosabati o‘zgarib bormoqda. Ular qisqa, aniq, vizual vositalar bilan boyitilgan matnlarga ko‘proq qiziqish bildiradi. Shuning uchun o‘quvchilarga mos **mikro-o‘qish** (micro reading), **qiziqarli kichik hikoyalar**, **komiks va grafik romanlar**, **tematik blokli o‘qish tizimi** taklif etilmoqda. Bu yondashuvlar orqali o‘quvchilarni bosqichma-bosqich murakkab matnlarga o‘rgatish va ularning o‘qishga nisbatan ichki motivatsiyasini oshirish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, kitobxonlik madaniyati — bu nafaqat shaxsning intellektual va estetik tarbiyasi, balki uning ijtimoiy hayotdagi faol ishtiroki, o‘z fikrini aniq va ravshan ifoda eta olish, boshqalar bilan samarali muloqotga kirishish kabi muhim kompetensiyalarini shakllantiruvchi asosiy omildir. Kitob o‘qish orqali insonning tafakkuri kengayadi, tasavvuri boyiydi, so‘z boyligi ortadi, mantiqiy fikrlash qobiliyati rivojlanadi, eng muhimi, u o‘z fikrini mantiqiy izchillikda bayon qilishni o‘rganadi. Kommunikativ qobiliyatning shakllanishi esa bugungi kunda ta’limning barcha bosqichlarida eng muhim maqsadlardandir. Chunki shaxsning jamiyat bilan samarali muloqotga kirisha olishi, o‘z fikrini erkin ifoda etishi, axborotlarni tahlil qilib, tegishli xulosalar chiqarishi, global axborot maydonida o‘z o‘rnini topa olishi — aynan yuqori darajadagi kommunikativ kompetensiyaga ega bo‘lishiga bog‘liq.Shu nuqtai nazardan qaraganda, ta’lim tizimida, xususan, maktab va oliy ta’lim muassasalarida kitobxonlikka oid faoliyatlarni yanada jonlantirish, mutolaa bo‘yicha tanlovlar, musobaqalar, suhbatlar, kitob taqdimotlari, muhokamalar va boshqa ijodiy mashg‘ulotlarni tashkil etish zarurati ortib bormoqda. Ayniqsa, o‘quvchilarning yosh xususiyatlari va qiziqishlariga mos zamonaviy adabiyotlarni targ‘ib qilish, ularni o‘qishga yo‘naltirish orqali til o‘rganishga bo‘lgan ijobiy motivatsiyani shakllantirish mumkin.Kelajakda raqamli texnologiyalar yordamida kitobxonlik faoliyatini yangi bosqichga olib chiqish, masalan, audio kitoblar, onlayn kutubxonalar, interaktiv o‘quv platformalar orqali kitob o‘qishga bo‘lgan qiziqishni oshirish, shu orqali esa kommunikativ qobiliyatni zamonaviy muhitda samarali rivojlantirish imkoniyati mavjud.Shunday qilib, kitobxonlik madaniyati — bu nafaqat bilim, balki nutqiy va kommunikativ yuksalish yo‘lidagi muhim poydevordir. Uni rivojlantirish orqali biz ijtimoiy faolligi yuqori, fikrlashi teran, muloqotga tayyor, fikr bildiruvchi, tanqidiy va ijodiy yondasha oladigan yangi avlodni tarbiyalaymiz

Adabiyotlar:

1. Jahongirova G. “Kommunikativ kompetensiya va kitobxonlik.” — Toshkent: Fan, 2023.
2. Rustamova D. “Til va tafakkur: zamonaviy yondashuvlar.” — Samarqand, 2022.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Yoshlar ma’naviyatini yuksaltirish va ularning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish”ga oid farmoni. — 2021.
4. Baxromova N. “Mutolaa madaniyati va nutqni rivojlantirish.” — Buxoro, 2023.
5. Cambridge University Press. “Teaching Communication Skills Through Reading.” — London, 2021.
6. Krashen, S. “The Power of Reading: Insights from the Research.” — Libraries Unlimited, 2020.
7. Clark, C. & Rumbold, K. “Reading for Pleasure: A Research Overview.” — National Literacy Trust, 2021.
8. www Lex.uz
9. Napoli, M. (2023). Youth Reading Habits in the Digital Era: A Sociocultural Analysis. // Journal of Adolescent and Adult Literacy, 66(4), 421–435.

UO‘K 372.30.:371.3

TA’LIM JARAYONIDA LOYIHAVIY YONDASHUV ASOSIDA TALABALARDA DEONTOLOGIK MADANIYATNI TAKOMILLASHTIRISHNING METODLARI

Pardayeva Ra’no Eshboyevna,
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti doktoranti
ORCID 0009-0000-1677-9408

Ushbu maqola pedagogik deontologiyaning mohiyati va mazmunini ochib beradi, shuningdek, o‘qituvchining kasbiy faoliyati sohasidagi xulq-atvor qoidalari va normalarini ishlab chiqadigan pedagogik deontologiyani va o‘qituvchining kasbiy xulq-atvori rivojlanishining o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganadi. Umuminsoniy va millliy axloqda burch tushunchasi har bir kishining oz vazifasini toliq bajarishi boshqalarga tog’ri munosabatda bolishini batafsil yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *deontologiya, kompetentlik, o’qituvchilik burchi.*

МЕТОДЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ДЕОНТОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ У СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ ПРОЕКТНОГО ПОДХОДА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Данная статья раскрывает сущность и содержание педагогической деонтологии, а также исследует педагогическую деонтологию, которая разрабатывает правила и нормы поведения в сфере профессиональной деятельности учителя, и особенности развития профессионального поведения учителя. В общечеловеческой и национальной морали понятие долга подробно освещает, как каждый человек должен полностью выполнять свои обязанности и правильно относиться к другим.

Ключевые слова: *деонтология, компетентность, долг учителя.*

METHODS OF IMPROVING DEONTOLOGICAL CULTURE IN STUDENTS BASED ON A PROJECT APPROACH IN THE EDUCATIONAL PROCESS

This article reveals the essence and content of pedagogical deontology, and also examines pedagogical deontology, which develops rules and norms of behavior in the field of a teacher's professional activity, and the specific features of the development of a teacher's professional conduct. In universal and national ethics, the concept of duty, the complete fulfillment of each person's responsibilities, and maintaining proper relationships with others are explained in detail.

Keywords: *deontology, competence, teaching duty.*

Kirish. Deontologiya – sozi yunoncha “deontos”-“shart” “burch”, logos-“ta’limot”, “organish” degan ma’noni anglatadi. Deontologiya - etika fanining bir qismi sifatida mutaxassis o’rnining bir sohasiga nisbatan xulq-atvor normalari yoki burch haqidagi ma’noni anglatadi. Burch va majburiyat (axloqiy burch mutaxassis uchun ishlatiladi) meditsina xodimi, o’qituvchi-pedagog, jamiyat ishlarida davlat boshqaruvida rahbarlar oldida va shu bilan har bir shaxs oldida ham uni burch, vazifasi va avtoritetini xalq oldidagi burchi, mas’uliyatini ifodalaydi. O’qituvchining axloqiy fazilatlar. Umuminsoniy va milliy axloqiy fazilatlar barcha kishilar barcha kasb egalari, jumladan, o’qituvchi-tarbiyachilar uchun zaruriy, axloqiy fazilatlar mehnat jarayonida kishining xulqi, fe’l-atvorini tartibga soluvchi qoidalar, davlatning turli qonunlari, me’yorlari va normalari bilan shakllanadi [3].

Boshqacha qilib aytganda, ijtimoiy voqelik shaxs oldiga ma’lum axloqiy talablar qoyadi, bu talablar axloq normasi, axloqiy fazilatlar shaklida ifodalanadi. O’qituvchi umuminsoniy va milliy axloqiy fazilatlarni o’zlashtirib olishi, o’z tajribasida qo’llashi o’zining dunyoqarashi va mafkurasi hamda axloqiy tajribasi bilan taqqoslashi lozim. Fikrlash, his etish, turmushda sinab ko’rish natijasida umuminsoniy va millliy, axloqiy sifatlar, qoidalar, normalar, o’qituvchining oz axloqiy fazilatlariga e’tiqodiga aylanadi. O’qituvchi odobining normalari har bir muallimning shaxsiy fikriga, axloqiy fazilatlariga va e’tiqodiga aylanishi lozim. Pedagogik takt - o’qituvchi axloqining aqliy ko’rinishlaridan biridir [3].

O’qituvchi odobining asosiy sifatlari umuminsoniy va milliy axloqiy fazilatlar tushunchalarga mos keladi va ularni pedagogik faoliyat bilan bog’liq tarzda oydinlashtiradi. Insonprvarlik, vatanparvarlik, milliy g’urur, baynalminalchilik, adolat, yaxshilik, burch qadr-qimmat, mas’uliyat, vijdon, halollik, rostgo’ylik va talabchanlik kabi axloqiy fazilatlar o`qituvchi odobida pedagogik faoliyati bilan birgalikda tahlil qilinadi.

O’qituvchilik burchi. Umuminsoniy va millliy axloqda burch tushunchasi har bir kishining o’z vazifasini to’liq bajarishi boshqalarga to’g’ri munosabatda bo’lishini ifodalaydi. Burchda shaxsning jamiyatga bo’lgan munosabati namayon bo’ladi. O’z burchiga sodiqlik har bir kishiga yuksak obro’ va shon-sharaf keltiradi. Mamlakatimiz Konstitutsiyasida fuqarolarning huquqlari bilan bir qatorda, burchlari ham belgilangan.

Qonunlarga rioya qilish, boshqa kishilarning huquq va erkinliklari, sha’ni va qadr-qimmatini hurmat qilish, ma’naviy merosimizni asrab-avaylash, atrof-tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo’lish har bir fuqaroning burchidir. Burchga sodiqlik har bir fuqaroning odobi va axloqini ko’rsatadi. Katta yoshdagi kishilarni hurmat qilish yoshlarning burchidir. Ijtimoiy burchni yuksak darajada anglash o’qituvchining axloqiy fazilatidir [5].

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Har bir muallimning o’quvchilarga o’rgatadigan g’oyalari, ularning qalbidan joy olishi lozim. O’qituvchi yosh avlodga ta’lim-tarbiya berish sohasidagi o’z burchini zo’rlik tufayli yuksaltirgan majburiyat emas balki, o’z hayotining ma’nosi, ishonch va vijdon da’vati deb, hisoblaydi fuqarolik burchini his etish xalq va butun mamlakatimizning ertangi kelajagi to’g’risida g’amxorlik qilishni taqoza etadi. Davlat oldidagi burchni anglamoq barkamol muallim insonga izzat-hurmatli yoshlarga g’amxor bo’lish, boshqalarga yordam qilishni o’z insoniy burchi deb hisoblovchi insondir. O’qituvchi axloqidagi burch hissi Vatanni sevish, uning porloq kelajagi uchun g’amxo’rlik qilishni talab etadi [6].

“Loyihaviy yondashuvda deontologik madaniyatning ahamiyati” masalasini ochib beraman. Bu, ayniqsa, zamonaviy ta’lim jarayonida talabalarni faollashtirish, axloqiy qarorlar qabul qilishni o‘rgatish, va kasbiy burchni anglash jihatlarida juda muhim.

1. Nazariy bilimni amaliy ko‘nikmaga aylantiradi.

Loyihaviy yondashuv talabalarni real hayotga yaqin vaziyatlarda ishlashga undaydi.

Ular kasbiy axloqiy muammolarni mustaqil tahlil qiladi va axloqiy qaror chiqarishni o‘rganadi.

Bu esa deontologik madaniyatni shunchaki nazariy tushuncha emas, balki amalda qo‘llaniladigan ko‘nikmaga aylantiradi [8].

2. Axloqiy tafakkurni rivojlantiradi

Loyihalar orqali talabalar "nima to‘g‘ri, nima noto‘g‘ri?", degan savollar ustida chuqur fikr yuritadi.

Deontologik qadriyatlar ustida mustaqil izlanadi: axloqiy kodekslar, kasbiy burchlar, ijtimoiy mas’uliyat.

Bu ularning axloqiy tafakkuri va empatiyasini oshiradi.

3. Shaxsiy mas’uliyat va ijtimoiy ongni shakllantiradi

Loyihalar ko‘pincha jamoaviy bo‘lib, unda talabalar mas’uliyat, ishonch, axloqiy javobgarlikni o‘zaro baham ko‘radi.

Bu jarayonda deontologik madaniyat shaxsiy fazilat sifatida mustahkamlanadi.

4. Talabaning kasbiy identifikatsiyasini kuchaytiradi

Har bir kasb o‘z axloqiy normalariga ega: tibbiyot, pedagogika, huquqshunoslik va h.k.

Loyihaviy yondashuv bu me’yorlarni o‘rganishga, kasbda o‘z o‘rnini topishga, axloqiy jihatdan o‘ziga xos bo‘lishga yordam beradi.

5. Kreativ va reflektiv tafakkurni rag‘batlantiradi

Loyiha davomida talabalar:

Yangi g‘oya ishlab chiqadi,

Axloqiy vaziyatlarga yechim taklif qiladi,

O‘z xatti-harakatini tahlil qiladi (refleksiya).

Deontologik madaniyat loyihaviy yondashuv orqali shakllansa, talabalar nafaqat bilimli, balki axloqan yetuk, kasbiga sadoqatli, mas’uliyatli va empatik mutaxassis bo‘lib yetishadi.

Loyihaviy yondashuv va deontologik madaniyatning ta’lim jarayonidagi o‘rni va ahamiyati so‘nggi yillarda ilmiy va amaliy tadqiqotlarning e’tiborida bo‘lib kelmoqda. Yangi davr ta’lim tizimida, talabalarda kasbiy deontologik madaniyatni shakllantirish muhim o‘rin tutadi. Kasbiy axloq va mas’uliyat, shuningdek, ijtimoiy javobgarlik, kasbga bo‘lgan sadoqat va burchni his qilish har bir mutaxassis uchun asosiy sifat sifatida qaraladi. Loyihaviy yondashuv esa talabalarni shunday kasbiy madaniyatni rivojlantirishga undaydi.

Ta’limda loyihaviy yondashuvning ahamiyati:

Zamonaviy ta’lim tizimida talabalarni faqat nazariy bilimlar bilan ta’minlash kifoya qilmaydi. Ularni amaliy ko‘nikmalar, ijodkorlik, muammolarni hal qilish va jamoaviy ishlash kabi ko‘nikmalar bilan ham ta’minlash zarur. Loyihaviy yondashuv aynan shu maqsadni ko‘zlaydi. Bu yondashuv o‘quvchilarga real hayotdagi muammolarni hal qilishda amaliy tajriba orttirishga yordam beradi.

Loyihaviy yondashuvning ta’lim jarayonidagi o‘rni:

Loyihaviy yondashuvda o‘quvchilar o‘zlari tanlagan yoki berilgan mavzu bo‘yicha mustaqil ravishda tadqiqot olib boradilar. Bu jarayon quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

Mavzu tanlash: O‘quvchi yoki guruh o‘zi qiziqqan yoki berilgan mavzu bo‘yicha tanlov qiladi.

Ma’lumot yig‘ish: Tanlangan mavzu bo‘yicha turli manbalardan ma’lumotlar to‘planadi.

Tadqiqot olib borish: Yig‘ilgan ma’lumotlar asosida tadqiqot ishlari amalga oshiriladi.

Natijalar va muhokama. Natijalarni taqdim etish: Olingan natijalar taqdimot yoki hisobot shaklida taqdim etiladi.

Bu jarayon o‘quvchilarga mustaqil fikrlash, tadqiqot olib borish, jamoaviy ishlash va natijalarni taqdim etish kabi ko‘nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi.

Loyihaviy yondashuvning asosiy tamoyillari.

Loyihaviy yondashuv quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

Mustaqillik: O‘quvchilar o‘zlari tanlagan mavzu bo‘yicha mustaqil ravishda ishlashadi.

Amaliyotga yo‘naltirilganlik: O‘quvchilar o‘rgangan bilimlarini amaliyotda qo‘llashadi.

Jamoaviylik: Ko‘pincha guruh bo‘lib ishlash orqali jamoaviy ko‘nikmalar rivojlanadi.

Ijodkorlik: Yangi g‘oyalar va yechimlarni ishlab chiqish orqali ijodkorlik rivojlanadi.

Loyihaviy yondashuvning afzalliklari.

Loyihaviy yondashuvning asosiy afzalliklari quyidagilardan iborat:

Ijodkorlikni rivojlantiradi: O‘quvchilar yangi g‘oyalar va yechimlarni ishlab chiqishadi.

Mustaqil fikrlashni oshiradi: O‘quvchilar o‘z fikrlarini ifoda etish va qarorlar qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradilar.

Jamoaviy ishlash ko‘nikmalarini oshiradi: Guruh bo‘lib ishlash orqali o‘zaro hamkorlik va muammolarni birgalikda hal qilish ko‘nikmalari rivojlanadi.

Amaliy ko‘nikmalarni shakllantiradi: O‘rgangan bilimlarni amaliyotda qo‘llash orqali real hayotdagi muammolarni hal qilish ko‘nikmalari rivojlanadi.

Ta’limda loyihaviy yondashuvning qo‘llanilishi.

Loyihaviy yondashuvni ta’lim jarayonida qo‘llash uchun quyidagi usullarni tatbiq etish mumkin:

Loyiha asosida darslar o‘tkazish: O‘quvchilarni loyiha asosida darslarga jalb qilish.

Guruhli tadqiqotlar o‘tkazish: O‘quvchilarni guruh bo‘lib tadqiqot ishlari olib borishga yo‘naltirish.

Amaliy mashg‘ulotlar tashkil etish: O‘quvchilarga amaliy mashg‘ulotlar orqali bilim va ko‘nikmalarni mustahkamlash imkoniyatini yaratish.

O‘qituvchining roli.

Loyihaviy yondashuvda o‘qituvchining roli quyidagilardan iborat:

Yo‘naltiruvchi: O‘quvchilarga mavzu tanlashda va tadqiqot olib borishda yo‘naltirish.

Maslahatchi: O‘quvchilarga tadqiqot jarayonida maslahatlar berish.

Baholovchi: O‘quvchilarning ishlarini baholash va fikr-mulohazalar bildirish.

Loyihaviy yondashuvning baholash mezonlari.

Loyihaviy yondashuvda o‘quvchilarning ishlari quyidagi mezonlar asosida baholanadi:

Mavzu tanlashning dolzarbligi: Tanlangan mavzuning dolzarbligi va ahamiyati.

Tadqiqotning sifatligi: Tadqiqotning chuqurligi va sifatligi.

Natijalarni taqdim etish: Natijalarni aniq va tushunarli taqdim etish.

Jamoaviy ishlash: Guruh bo‘lib ishlash va o‘zaro hamkorlik.

Amaliy misollar.

Loyihaviy yondashuvni qo‘llashga oid bir nechta amaliy misollar:

Ekologik loyiha: O‘quvchilar atrof-muhitni muhofaza qilish bo‘yicha loyiha ishlab chiqishadi.

Sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish: O‘quvchilar sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish bo‘yicha tadbirlar o‘tkazishadi.

Madaniy merosni o‘rganish: O‘quvchilar o‘z viloyatining madaniy merosini o‘rganish va taqdim etishadi.

Deontologiya so‘zi yunoncha "deon" (burch) va "logos" (ilm) so‘zlaridan kelib chiqqan bo‘lib, bu axloqiy burchlar va qoidalar tizimini o‘rganadigan ilmni anglatadi. Deontologik madaniyat esa shaxsning kasbiy faoliyatda axloqiy me'yorlar va qoidalarga asoslanib harakat qilishini bildiradi. Kasbiy deontologik madaniyatni shakllantirish talabalarda o‘z vazifalariga sodiqlik, boshqalarga hurmat va mas’uliyatni his qilish kabi sifatlarni rivojlantiradi.

Loyihaviy yondashuvni qo‘llash orqali talabalar nafaqat amaliy bilimlarni egallashadi, balki shuningdek, ijtimoiy va kasbiy axloqiy muammolarni hal qilishga o‘rgatiladi.

Loyihaviy yondashuv, o‘quvchilarga yoki talabalariga amaliyotga asoslangan o‘rganish imkonini beradi. Bu yondashuvda talabalar o‘zlari hal qilishi kerak bo‘lgan real muammolarni aniqlashadi va ular uchun yechimlar ishlab chiqishadi.

Loyihaviy yondashuvning asosiy maqsadi talabalarni mustaqil fikrlash va muammolarni hal qilishga o‘rgatishdir. Shuningdek, bu jarayonda talabalar o‘zaro hamkorlikda ishlashni o‘rganishadi, kasbiy axloqiy me’yorlarni o‘zlarida shakllantiradilar. Deontologik madaniyatni rivojlantirish, ayniqsa, jamoaviy ishda axloqiy qarorlar qabul qilishda muhim ahamiyatga ega.

Loyihaviy yondashuvda deontologik madaniyatni rivojlantirish ko‘p jihatdan talabalarning kasbiy qarorlar qabul qilish jarayoniga asoslanadi. Loyihada talabalar turli vaziyatlarda axloqiy qarorlar qabul qilishni o‘rganadilar. Bu jarayon, ayniqsa, axloqiy dilemmalarni hal qilishda, o‘zaro hurmat va to‘g‘ri munosabatlarni shakllantirishda o‘z aksini topadi.

Masalan, talabalar o‘zaro jamoada ishlashda axloqiy muammolarga duch kelganida, ular quyidagi savollarga javob berishlari kerak bo‘ladi:

Boshqa jamoa a'zolarining fikrlarini qanday hurmat qilish mumkin.?

Agar jamoa a’zosi axloqiy jihatdan noto‘g‘ri ish qilsa, qanday munosabatda bo‘lish kerak?

Loyihaning ijtimoiy ta’sirini qanday baholash mumkin?

Bu kabi masalalarni muhokama qilish va yechim topish orqali talabalar deontologik madaniyatni rivojlantiradilar.

Deontologik madaniyatni loyihaviy yondashuvda shakllantirishning afzalliklari. Loyihaviy yondashuvda deontologik madaniyatni shakllantirishning bir qancha afzalliklari mavjud. Ularning ba'zilarini ko‘rib chiqamiz:

Kasbiy axloqni rivojlantiradi: Talabalar o‘z kasblari bo‘yicha axloqiy qoidalar va me’yorlarni o‘rganishadi.

Mas’uliyatni oshiradi: Loyiha jarayonida talaba o‘z ishiga javobgar bo‘lib, uni o‘zgartirish va yaxshilashga harakat qiladi.

Jamoaviy ishlashni rivojlantiradi: Talabalar o‘zaro munosabatlarni hurmat qilishni va birgalikda ishlashni o‘rganadilar.

Qaror qabul qilishni o‘rgatadi: Talabalar real hayotdagi masalalarni hal qilish orqali, axloqiy jihatdan to‘g‘ri qarorlar qabul qilishni o‘rganadilar.

Yaxshi kommunikatsiya ko‘nikmalarini rivojlantiradi: Loyihalar talabalarni o‘z fikrlarini aniq va samarali ifoda etishga o‘rgatadi.

Axloqiy dilemmaning loyihaviy yondashuvda yondashilishi. Loyihaviy yondashuvda talaba ko‘pincha axloqiy dilemmalar bilan to‘qnash keladi. Masalan, talaba loyiha jarayonida boshqa jamoa a’zosi tomonidan noaniq axloqiy qaror qabul qilinishini sezishi mumkin. Bu holatda talaba axloqiy nuqtai nazardan to‘g‘ri qaror qabul qilishga, hamkasbini to‘g‘ri yo‘lga solishga harakat qiladi.

Axloqiy dilemmalar talabalarga shaxsiy va kasbiy axloqiy me’yorlarni rivojlantirish imkonini beradi. Shuningdek, bu talabalarga jamoaviy ishda, boshqalarning fikrlarini hurmat qilish va axloqiy qarorlar qabul qilishni o‘rgatadi.

Talabalarda mas’uliyatni oshirish. Loyihaviy yondashuvda talabalarga mas’uliyatni oshirish juda muhim. Talabalar, loyiha jarayonida o‘zaro hamkorlikda ishlashga majbur bo‘lib, o‘z vazifalariga sodiq qolishadi va natijada kasbiy axloqiy mas’uliyatni rivojlantiradilar.

Loyihalarda talabalarga o‘z ishlariga to‘liq mas’uliyatni olishga imkon berish, ular o‘z xatoliklarini tahlil qilib, yaxshilash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Shu orqali ular o‘z ishlariga yuqori mas’uliyat bilan yondashishga o‘rganadilar.

Jamoada ishlashda deontologik madaniyat. Loyihaviy yondashuvda jamoada ishlash orqali talabalar o‘zaro hurmat, yordam ko‘rsatish va axloqiy muloqot kabi muhim ko‘nikmalarni rivojlantiradilar. Jamoa ichida axloqiy me’yorlarga rioya qilish va bir-biriga yordam berish, talabalarga ijtimoiy mas’uliyatni ham o‘rgatadi.

Loyihaviy yondashuv talabalarni jamoaviy ishda axloqiy qarorlar qabul qilishga va birgalikda ishlarni samarali amalga oshirishga undaydi.

O‘z-o‘zini tahlil qilish va refleksiya. Loyihaviy yondashuvning yana bir muhim jihati - bu talabalarni refleksiya qilishga o‘rgatishdir. Loyihalar talabalarni o‘z ishlarini tahlil qilishga, o‘z xatoliklarini ko‘rishga va ularni tuzatishga o‘rgatadi. Bu jarayon talabalar uchun katta axloqiy ahamiyatga ega, chunki ular o‘z xatti-harakatlarini o‘rganish orqali o‘z-o‘zini nazorat qilish va o‘zini takomillashtirishni o‘rganadilar.

Kasbiy axloqiy qoidalarga rioya qilish. Loyihaviy yondashuvda talabalar kasbiy faoliyatga tayyorlanayotganda kasbiy axloqiy qoidalarni o‘rganishadi. Bular nafaqat bilimlar, balki amaliyotda qo‘llaniladigan axloqiy me’yorlarni ham o‘z ichiga oladi. Talabalar bu qoidalarga rioya qilishni o‘rganishadi va kelajakdagi kasbiy faoliyatida axloqiy va mas’uliyatli ishlashga harakat qilishadi.

Xulosa. Loyihaviy yondashuvda deontologik madaniyatni rivojlantirish talabalarga kasbiy axloqni o‘rgatish, mas’uliyatni oshirish, axloqiy qarorlar qabul qilishda to‘g‘ri yondashuvlarni shakllantirish

imkonini beradi. Bu yondashuv orqali talabalar nafaqat o‘z kasblarida muvaffaqiyatga erishadilar, balki jamiyatga foydali, axloqiy jihatdan yetuk mutaxassislar sifatida chiqadilar. Shunday qilib, loyihaviy yondashuv orqali deontologik madaniyatni rivojlantirish muhim pedagogik vazifadir.

Adabiyotlar:

1. Aristotel, Nikomax axloqi. – T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2010.
2.Veber, M. Kasbiy axloq va zamonaviy jamiyat. – London: Routledge, 2011
3. Dewey, J. Ta’lim va pedagogika asoslari. – Nyu-York: Macmillan, 1960.
4. Hasanov, X. Pedagogik metodlar va kasbiy etika. – T.: O‘zbekiston ta’lim nashriyoti, 2019.
5. Brown, H. D. Ta’lim texnologiyalari va interaktiv o‘qitish usullari. – London: Pearson Education, 2007.
6. Ivanov, A. Innovatsion pedagogika va o‘qitish texnologiyalari. – Moskva: Uchitel nashriyoti, 2015.
7.Rodgers, C. Aks ettiruvchi amaliyot va o‘qituvchilik faoliyati. – Nyu-York: Cambridge University Press, 1980.
8. Peterson, A., & Bowman, D. O‘qituvchilikda refleksiya: amaliy va nazariy yondashuvlar. – Boston: Houghton Mifflin, 2005.
9. Creswell, J. W. Tadqiqot metodologiyasi: Ilmiy maqolalar yozish asoslari. – LosAnjeles: Sage Publications, 2014.
10. Maxwell, J. A. Kasbiy tadqiqotlarda sifatli tahlil metodlari. – London: SAGE, 2013.

UO‘K 130.2:17.028.9

OTA-ONALAR INFANTILLIGINI IJTIMOIY-PSIXOLOGIK TADQIQ ETISH JABHALARI

Qoryog‘diyev Sherzod Shuxrat o‘g‘li,
“Oila va gender” ilmiy-tadqiqot instituti
1-bosqich tayanch doktoranti
sherzod_qoryogdiyev@icloud.com

Oila o‘zida iqtisodiy, ijtimoiy, psixologik va jismoniy xavfsizlik va uning a’zolari uchun murakkab ijtimoiy-madaniy hodisani ifodalaydi. Oilaning o‘ziga xosligi shundaki, u inson hayotining deyarli barcha jabhalarini qamrab oladi va ijtimoiy amaliyotning barcha darajalariga etadi. Rivojlanishning hozirgi bosqichida oila ijtimoiy-iqtisodiy va ijtimoiy sharoitlar, ijtimoiy institut sifatida oilaga nisbatan qadriyat yo‘nalishlari va ustuvorliklarining o‘zgarishi natijasida yuzaga kelgan inqiroz holatida degan qarashlar mavjud. Zamonaviy oila nafaqat o‘z a’zolarining kundalik hayoti, bolaning tug‘ilishi va tarbiyasi, oiladagi shaxslalaro munosabatlar bilan bog‘liq ko‘plab muammolarni hal qilishga, balki inson uchun o‘ziga xos psixologik «boshpana» bo‘lishga chaqiriladi. Quyida keltirilgan maqolada ota-onalarda infantilizm yuzaga kelishi ijtimoiy-psixologik jihatdan kompleks tadqiq etish metodologiyasidagi muammolar va istibolllar borasidagi tadqiqotlar natijalari qiyosiy tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: *infantillik, shaxslararo munosabatlar, ota-onalik, modernizatsiya, tizimli yondashuv, strukturaviy tahlil, metodologik muammolar.*

АСПЕКТЫ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ИНФАНТИЛЬНОСТИ РОДИТЕЛЕЙ

Семья представляет собой сложное социально-культурное явление, обеспечивающее экономическую, социальную, психологическую и физическую безопасность своих членов. Уникальность семьи заключается в том, что она охватывает практически все аспекты человеческой жизни и проникает на все уровни социальной практики. Существует точка зрения, что на современном этапе развития семья находится в состоянии кризиса, вызванного социально-экономическими и общественными условиями, изменением ценностных ориентаций и приоритетов в отношении семьи как социального института. Современная семья призвана не только решать множество проблем, связанных с повседневной жизнью ее членов, рождением и воспитанием детей, межличностными отношениями в семье, но и стать своеобразным психологическим «убежищем» для человека. В статье представлен сравнительный анализ результатов исследований, посвященных проблемам и перспективам комплексного социально-психологического изучения проявлений инфантилизма у родителей.

Ключевые слова: *инфантилизм, межличностные отношения, воспитание, модернизация, системный подход, структурный анализ, методологические проблемы.*

ASPECTS OF SOCIAL-PSYCHOLOGICAL RESEARCH OF PARENTAL INFANTILITY

The family represents a complex socio-cultural phenomenon, both economic, social, psychological and physical, and for its members. The uniqueness of the family lies in the fact that it covers almost all aspects of human life and reaches all levels of social practice. There are views that at the present stage of development a family is in a state of crisis caused by socio-economic and social conditions, changes in value orientations and priorities in relation to the family as a social institution. The modern family is called upon not only to solve many problems related to the daily life of its members, the birth and upbringing of a child, and interpersonal relationships in the family, but also to become a kind of psychological "shelter" for a person. The article below presents a comparative analysis of the results of research on the problems and prospects of the methodology of complex socio-psychological research of the occurrence of infantilism in parents.

Keywords: *infantilism, interpersonal relationships, parenting, modernization, systemic approach, structural analysis, methodological problems.*

Kirish. Jamiyatni modernizatsiya qilish tendensiyalari XX asrning oxiriga kelib, dunyoning sanoat mamlakatlarida katta oilaning yo‘q qilinishiga yordam berishi natijasida oilaviy sivilizatsiya inqirozi

boshlandi. Jamiyatning agrar ishlab chiqarish turi va oila faoliyati barbod bo‘ldi. Mashinalar, asbob-uskunalar, kompyuter texnologiyalari - bularning barchasi zamonaviy sivilizatsiya maydonidan insonni bosh qahramon sifatida, oilani esa aholini ko‘paytirishning asosiy mexanizmi sifatida olib tashlaydi. XXI asrda texnologiyaning tez o‘sishi kuzatilmoqda: robotlashtirish, raqamlashtirish, reproduktiv inkubatorlar, sun’iy intellektning paydo bo‘lishi natijasida zamonaviy madaniyat endi odamlarga juda muhtojlik sezmaydi [1]. Ayni paytda jahonda oila instituti ma’lum o‘zgarishlarni boshdan kechirmoqda, ushbu jihat so‘nggi o‘n yilliklarda mamlakatimizda kechayotgan ijtimoiy-siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar bilan bog‘liq. Bu o‘zgarishlar ham asosan shaxs psixologiyasidagi o‘zgarishlar bilan bog‘liq. Jamiyat darajasida oilada sodir bo‘layotgan o‘zgarishlar oilaning qadr-qimmatini ma’lum darajada yo‘qotishini ifodalovchi ajralishlarning ko‘payishi, yetim bolalarning tarqalishi, ixtiyoriy nikohsizlik, to‘liqsiz oilalarning vujudga kelishi kabi salbiy hodisalar dinamikasida namoyon bo‘ladi. Oila darajasida mazkur o‘zgarishlar oilaviy funksiyalarni bajarish tabiatida va oila ichidagi munosabatlarning xususiyatlarida namoyon bo‘ladi. Shaxs darajasida birinchi navbatda, shaxsning oilaga bo‘lgan munosabati xususiyatlarida qayd etilishi mumkin. Oila bilan bog‘liq bu o‘zgarishlarning eng sezilarli salbiy ko‘rinishlari orasida tug‘ilishning pasayishi va oiladagi bolalar sonining cheklanishi kiradi. Bunday sharoitda ko‘p bolali oilalarni o‘rganish ayniqsa dolzarb bo‘lib, mamlakatdagi demografik vaziyatni o‘zgartirish va tug‘ilish darajasini oshirish foydasiga ma’lum prognozlar qo‘yiladi [2]. Ota-onalar infantilligi zamonaviy jamiyat uchun kamdan-kam uchraydigan va atipik hodisa bo‘lishiga qaramay, bunday oilalarning ma’lum foizi mavjud bo‘lib qolmoqda.

Tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar. Hozirgi vaqtda oila – nikoh - ota-onalik muammolariga nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham ko‘proq e’tibor qaratilmoqda. Y.I.Aleshina, V.N.Drujinin, S.V. Kovaleva, A.S. Pivakovskaya, E.G.Eydemiller va boshqa olimlar oila nisbiy mustaqillik va barqarorlikka ega bo‘lsada, jamiyatda sodir bo‘layotgan barcha o‘zgarishlarni bevosita yoki bilvosita aks ettirishini ta’kidlaydilar. Oiladagi tizimlilikning asosiy uslubiy tamoyiliga ko‘ra, oilaviy munosabatlar tarkibiy yaxlitlikni ifodalaydi, uning elementlari o‘zaro bog‘liq bo‘lib, bular nikoh, ota-ona-bola, bola-ota, bola-bola, bobo-buvi munosabatlaridir. Oilaviy munosabatlarni tadqiq etishning muhim metodologik tamoyili - sinergetik - inqiroz davrlarini hisobga olgan holda, oilaviy munosabatlar dinamikasini chiziqli bo‘lmaganlik, muvozanatsizlik nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqishga imkon beradi [4].

Oilaviy munosabatlar psixologiyasining metodologik asosini erkinlik, tenglik va qadr-qimmat nazariyasi tashkil etadi. Oilaviy munosabatlar psixologiyasining mafkurasi oila farovonligi, oilaviy turmush tarzini mustahkamlash va rivojlantirish, shaxsiy rivojlanish uchun teng imkoniyatlar, bola manfaatlarining ustuvorligidan iborat. Oila muammosiga nazariy va amaliy qiziqish insoniyat jamiyati mavjud ekan, mavjud bo‘ladi, va bu ajablanarli emas. Oila - bu insonning ijtimoiy faoliyati tizimi, jamiyatning asosiy institutlaridan biri. U harakatda, nafaqat ijtimoiy-siyosiy sharoitlar ta’sirida, balki uning rivojlanishining ichki jarayonlari tufayli ham o‘zgaradi. Oila falsafa, tarix, etnografiya, sotsiologiya, demografiya, oilaviy munosabatlar psixologiyasi kabi ko‘plab ijtimoiy fanlarning tadqiqot obyekti hisoblanadi. Ushbu fanlarning har biri oilaning o‘ziga xos ta’rifini berishga intiladi va shuning uchun bu muammoni o‘rganishga o‘z yondashuvlarini ishlab chiqadi. A.I.Antonov fikricha oila “shaxsiy ehtiyojlarni qondirish va tug‘ilish bo‘yicha ijtimoiy funksiyalarni bajarishni uyg‘unlashtiradigan ota-onalik-nikoh-qarindoshlik munosabatlari bilan bog‘liq bo‘lgan shaxsiy mulk va oilaviy faoliyatga asoslangan odamlar birlashmasi, bolalarni saqlash va ijtimoiylashtirish instituti hisoblanadi”. Psixologiya oilani ijtimoiy-psixologik guruh sifatida o‘rganar ekan, uning a’zolarining shaxslararo munosabatlariga, ularning turli ijtimoiy va oilaviy vaziyatlardagi o‘zaro ta’siriga, oilaviy hayotni tashkil etishga va kichik guruh sifatida oilaning barqarorligi omillariga e'tibor beradi. Shu bilan birga, oila ma’lum bir jamiyatning me'yorlari va qadriyatlariga mos keladigan, birgalikdagi faoliyatda shakllanadigan shaxslararo munosabatlar majmui bilan birlashtirilgan ijtimoiy guruh sifatida talqin etiladi [5].

XX asrning oxiri va XXI asrning boshlari shaxs rivojlanishi tendensiyalarida tub o‘zgarishlar bilan ajralib turishida infantilizm ijtimoiy pandemiya nomini da’vo qilishi mumkinligi bilan xarakterlanadi. Psixologik yetuklikni rivojlantirish va infantilizm muammosi jamiyatni qadim zamonlardan beri tashvishga solib kelgan. Dunyoning ko‘pgina xalqlarining rivoyat, ertak va hikoyalarida yetuk shaxsning muhim fazilatlari tasvirlangan va tarbiyaviy maqsadda tarbiyalangan. Ming yillar davomida odamlarni o‘rab olgan murakkab ekologik, siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy muhit, tabiat, omon qolish uchun kurash va umuminsoniy qadriyatlarning xalq madaniyatiga o‘tishi yosh avlodning kamoloti va mustaqilligini rivojlantirishga yordam berdi. Shaxsiy yetuklik psixologik xususiyat sifatida IV asrdan boshlab antik falsafada ilmiy qarashlarda ko‘rib chiqilgan. Qadimgi faylasuflarning asarlarida yetuk shaxsning: tashabbuskorlik, altruizm, shaxsiy faollik, vatanparvarlik kabi xususiyatlari tahlil qilingan. Mashhur faylasuflar Kvintilian va Ksenofontlar ta’kidlaganlaridek, yoshlarda tarbiya vatan oldidagi mas’uliyat va burch tuyg‘usini rivojlantirishga qaratilgan bo‘lishi kerak.

Suqrot shaxsning rivojlanishi va o‘zini o‘zi belgilashida ijtimoiy tajribaning ahamiyatini ko‘rsatdi. Biroq, shaxs jamiyat oldidagi mas’uliyatni anglash bilan birga, o‘z oldidagi muayyan vazifalarni ham bajarishi kerak. Suqrot nazariyasiga ko‘ra, har bir inson o‘z-o‘zini rivojlantirish va individuallikka intilishi kerak. Shu bilan birga, antik faylasuf faqat shaxsiy ehtiyoj va talablarga e’tibor qaratish ertami kechmi, jamiyat va shaxsning o‘zi bilan uyg‘un munosabatlarning parchalanishiga olib keladi, deb ta’kidladi.

Aristotel shaxs yetukligi doirasidagi individualizmga intilishni egosentrizm deb hisoblaydi va bunda u ikki yo‘nalishni ajratadi. Birinchi yo‘nalishga ko‘ra, odamlar o‘z ehtiyojlarini qondirish uchun egoistik motivlarga yo‘naltirilgan. Ikkinchisiga ko‘ra, ular jamiyat taraqqiyoti nomidan harakat qiladilar. Qadimgi faylasuflarning qarashlariga asoslanib, passivlik, o‘ziga va jamiyatga nisbatan mas’uliyatning yo‘qligi psixologik etuklikni belgilaydi. Antik davr va o‘rta asrlarda shaxs va davlat o‘rtasidagi munosabatlar doirasida shaxsiy yetuklik (shaxsiy infantilizm) hodisasi ko‘rib chiqildi. Bu davrda yetuklik mezoni davlatga xizmat qilish edi. Uyg‘onish va ma’rifat davrida, aksincha, individuallik va o‘z-o‘zini rivojlantirishga intilish rag‘batlantirildi, lekin jamiyat taraqqiyoti, erkinlikka intilish, shaxsning ijtimoiy taraqqiyot manfaati yo‘lida o‘zini o‘zi anglashi ham ustuvor vazifa bo‘ldi.

Ota-onalar orasida infantilizm XX asrda, ayniqsa uning ikkinchi yarmida tez rivojlana boshladi. Bunga, shubhasiz, texnik taraqqiyot, oila institutining transformatsiyasi, oilaviy qadriyatlar, erkaklar va ayollarning oilaviy munosabatlardagi ijtimoiy-psixologik roli ta’sir ko‘rsatdi. “Infantilizm” tushunchasining talqini va ota-ona xulq-atvorida namoyon bo‘lishini o‘rganish mualliflarga o‘sishning zamonaviy tendensiyalaridan birini tavsiflovchi dolzarb masala bo‘lib tuyuladi. Kundalik amaliyotda bu atama ko‘pincha ma’lum bir hodisa yoki xulq-atvorni baholash sifatida ishlatiladi va salbiy ma’noga ega. Bunday salbiy baholash ota-onalar dunyosi uchun mos keladi. Har bir bola “voyaga yetmagan” va to‘laqonli kattalar bo‘lishga intiladi. Kattalar hayotining mumkin bo‘lgan muammolari va qiyinchiliklariga qaramay, kattalarning pozitsiyasi bola uchun jozibali tuyuladi. Darhaqiqat, kamolotga erishish va yuksalish insoniyat taraqqiyotining istiqbolli maqsadlaridan biridir. Hayotning ko‘plab sohalarida sodir bo‘layotgan chuqur o‘zgarishlar ota-onalarning qadriyat-semantik munosabatlarining o‘zgarishiga, oson va tezroq erishiladigan maqsadlarni qo‘yishiga olib keladi. Zamonaviy ijtimoiy vaziyat axborot oqimlarining miqdori va intensivligining oshishi, ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar va turli inqirozlar bilan tavsiflanadi. Kelajakning qarama-qarshi manzarasi, ertangi kunning noaniqligi bo‘lajak ota-onalarni qo‘rqitadi, go‘yo ularni hech qanday muammo bo‘lmagan, hayot barqaror va ishonchli bo‘lgan “bolalikda” qolishga chaqiradi. Biroq, ulg‘ayish qadrini yo‘qotishi bilan insoniyat o‘z mavjudligining ma’nosini yo‘qotadi, o‘z-o‘zini ko‘paytirishni inkor etadi va aholi sonining kamayishi va insoniyatning oxirigacha boradi [6].

Faylasuf va psixolog K.G.Yung XX asr boshidagi odamlarning ahvolini «juda o‘sgan va shishgan bolalar bog‘chasi» deb ta’riflagan. Muallif XX asr ta’lim usullarini baham ko‘rmasdan, eng avvalo, yangi avlodni tarbiyalovchilarda eng yaxshi shaxsiy fazilatlar va yetuk xulq-atvorni namoyon etish zarurligi haqida gapiradi. Ota-ona yoki o‘qituvchi shaxs sifatida shakllanmagan bo‘lsa, u yosh avlodga qanday tarbiya bera olishi masalasini ko‘ndalang qo‘yadi. Shuningdek, K.Yung o‘z asarlarida intrapersonal konfliktlarning sabablarini o‘rganar ekan, egoizm, passivlik va boshqalar kabi go‘daklik ko‘rinishlarini sanab o‘tadi. Shaxsdagi infantil xususiyat - bu qaramlik bo‘lib, inson o‘z qarorlarini qabul qilishda va o‘z xatti-harakati, hayoti va faoliyatini boshqarishda erkin emasligini ta’kidlaydi Boqimandalik shaxsning rivojlanishini bostiradi, natijada shaxs «behushlikda qolib ketadi» [7].

Olingan natijalar va ularning tahlili. Rut Benediktning 1932-yilgi «Madaniyatlarning konfiguratsiyasi» asarida amerikalik tadqiqotchi madaniyat va shaxsni aniqlaydi. U madaniyat jamiyatning shaxsiyati ekanligini ta’kidlaydi. Margaret Mid amerikalik va samoalik qizlarning o‘smirlik davrini taqqoslab, an'anaviy madaniyatlarda o‘smirlar balog‘atga yetishish davrini mojarolarsiz boshidan kechiradi degan xulosaga keldi. R.Benedikt 1930-yillardagi zamonaviy o‘smirning kattalar dunyosiga kirishi qiyin ekanligini xavotir bilan ta’kidladi [8].

XX asrning oxirida amerikalik psixolog Den Kilining Piter Pan sindromi bo‘yicha ishi paydo bo‘ldi. «Piter Pan sindromi» psixologiyada ijtimoiy jihatdan yetuk bo‘lmagan kattalarni tasvirlash uchun ishlatiladigan atamadir. Bu atama 1983-yilda doktor Den Kilining «Piter Pan sindromi: hech qachon o‘smagan erkaklar» kitobi nashr etilgandan beri mashhur psixologiyada oddiy odamlar va ba’zi professional psixologlar tomonidan norasmiy ravishda qo‘llanilgan. Den Kili shotland dramaturgi Jeyms Metyu Barri, Pit Penn haqidagi ertaklar silsilasining muallifi asarlaridagi bosh qahramonning ismini oladi. D.Kiley e’tiborni Piter Pan ertagini o‘rganish nafaqat ibratli allegoriyani, balki psixologga infantilizm dinamikasining ancha ayanchli manzarasini ham ochib berishiga e’tibor qaratadi. Ota-onalar ham, boshqa mehribon qarindoshlar ham ko‘p bolalar Piter Panning izidan borishlarini tushunishmaydi. Minglab, ehtimol, yuz minglab yoshlar kattalikdan qo‘rqishadi va qo‘rquvda bolalikka chekinadilar. Ulardan ba’zilari vaqt o‘tishi bilan yengib

o‘tiladi. Ular o‘z qo‘rquvlarini bildiradilar, ammo ko‘pchilik «yo‘qolgan bolalar» safida qolmoqda va XX asrning oxirida jamiyatda infantilizmning rivojlanishi muammosi aniq bo‘ladi.

XIX asrda yaponcha versiyada infantilizm holatini tavsiflashning yangi turi - hikikomori fenomeni paydo bo‘ldi. Bu atama 1998-yilda yapon psixiatri Saito Tamakining «Hikikomori: cheksiz o‘smirlik yillari» kitobining nashr etilishi tufayli keng tarqaldi. Hikikmoriylar - o‘zlarini boshqalardan ataylab ajratilgan va to‘liq ijtimoiy izolyatsiyaga intiladigan yoshlar hisoblanadi (ular yillar davomida uydan chiqmasligi mumkin). Bunday xatti-harakatlar ruhiy patologiyalar mavjudligi bilan bog‘liq emas. Ular o‘qimaydi, ishlamaydi va ota-onasiga qaram bo‘ladi [9].

Hikikomori, eng umumiy ma’noda, «qadriyatsiz odam» hisoblanadi. Ko‘pincha bunday yoshlar butunlay virtual haqiqatga o‘tishadi. Hikikomori, qisqartirilgan amerikacha «hikki» nomi bilan bir qatorda, nafaqat Yaponiyada topilgan odamlarni, balki yapon tilida hikikomori ixtiyoriy ravishda yolg‘izlikda qoladiganlarning belgisi bo‘lgan chuqur, tipik introvert shaxslarni anglatadi. Jamiyat hikikomorilarni qo‘rqitadi, natijada ular yolg‘iz bo‘lib qoladilar va o‘z ixtiyori bilan jamiyatning kattalarga yordam berish, o‘qish yoki yashash uchun ishlash kabi umidlarini bajarishdan bosh tortadilar. Biroq, ular aqliy zaif va muloqotga to‘sqinlik qiladigan ruhiy kasalliklarga ham ega emaslar.

Hikkilarning aksariyati o‘zlarining zaifligi va hayotiyligi tufayli noqulaylik va stressni boshdan kechiradi, deb ishoniladi, ular yapon oilasi uchun an’anaviy bo‘lgan Konfutsiy hayot tarziga qaytish imkoni yo‘qligidan tushkunlikka tushishadi. “Men” va “ideal men” obrazini birlashtira olmay, ular “hatto jangga kirmasdan ham mag‘lubiyatni tan olishga” tayyorligi bilan farq qilishadi. Hikikomori ko‘rinishi Yaponiyada madaniy va tarixiy ildizlarga ega. Tarixiy jihatdan, yaponiyaliklar uchun yolg‘izlik asketizm va o‘zini o‘zi bilishning namoyonidir. Shuning uchun, o‘tgan asrning 70-yillaridan boshlab Yaponiyada hikki germitlarining qadimiy kultiga qiziqish qayta tiklandi. Yosh avlodlar uchun ota-onalar bilan yashash normal psixo-ijtimoiy rivojlanishga, xususan, avtonomiyaning shakllanishiga to‘sqinlik qiladigan va psixologik qaramlikning kuchayishiiga olib keladigan hikikomori patternining rivojlanishi uchun xavf omili sifatida tan olinadi. Aksariyat hollarda hatto eng yaqin odamlar bilan ham muloqot qilishdan bosh tortish, o‘zini-o‘zi hurmat qilish va o‘ziga ishonchsizlik hissi yo‘qligi, tengdoshlar va oqsoqollar bilan o‘zaro munosabatlarda to‘siq bo‘lib xizmat qiladigan muloqot qobiliyatlari yetarli darajada rivojlanmaganligini ko‘rsatadi. Albatta, hikikomori fenomeni Piter Pan sindromining namoyon bo‘lishining variantlaridan biri sifatida qaralishi mumkin [10].

Rus mualliflari A.E.Voyskunskiy va G.U.Soldatova Yapon hikikomori qochishining haqiqiy xalqaro hodisaga aylanishiga hissa qo‘shadigan raqamli texnologiyalar ekanligini ta’kidlaydilar. Ko‘pgina yaponiyalik bo‘lmagan odamlar hikki xulq-atvorini namoyish etishga tayyor. Kompyuter o‘yinlarini o‘ynaydigan va kompyuter o‘yinlariga psixologik qaramlik tendensiyasini ko‘rsatadigan AQSh va Avstraliyadan kelgan hikikomorilar o‘rtasidagi farqlar o‘rganilgan.

Zamonaviy ota-onalardagi infantilizm namoyon bo‘lishining yana bir psixologik portretini biz «kidalt» hodisasi tavsifida topamiz. Mutaxassislarning fikriga ko‘ra, kidalt hodisa sifatida emas o‘ziga xos ajdodga ega bo‘lib, u ikkita inglizcha so‘zdan – “kid” va “adult” so‘zidan tuzilgan. Kichkintoy yolg‘iz emas, u kundalik hayotda juda muvaffaqiyatli bo‘lishi, osongina oila qurishi va yuqori maoshli ish topishi mumkin. Savol uning harakatlarining motivatsiyasida yotadi: kechikish sindromini boshdan kechirgan odam martaba o‘sishini yoki o‘zining ijtimoiy aloqalarini kengaytirishni ustuvor deb bilmaydi. Bularning barchasi «kidalt» bosqichida saqlashga bo‘lgan ehtiyojni qondirish uchun vositadir.

Ko‘pgina tadqiqotchilar tashqi ko‘rinishga alohida e’tibor berishadi, bolalar o‘smirlarga xos bo‘lgan xatti-harakatlarni saqlab qolganligi sababli, bu, boshqa narsalar qatori, kiyimda ham ifodalanadi. Yorqin ranglar, bosma naqshlar va kontrast bolalarni olomondan ajratib turadi. Shunisi e’tiborga loyiqki, sanab o‘tilgan xususiyatlar faqat kechiktirilgan kamolot sindromi bo‘lgan odamlarning o‘ziga xos xususiyatlari emas. Shunday qilib, zamonaviy jamiyatda infantilizm rivojlanishining retrospektiviga asoslanib, biz ota-onalar o‘rtasida ushbu hodisaning sabablarini aniqlash va oldini olishning asosiy yo‘nalishlarini asoslash zarurati mavjudligini ko‘rishimiz mumkin.

A.A.Sereginaning tadqiqotlarida infantilizm - bu hissiy-irodaviy sohaning yetuk emasligi, mehnatga motivatsiyaning yo‘qligi, ijtimoiy va axloqiy kamolotning kechikishi, shaxsning gedonizmga yo‘naltirilganligi, qaramlik pozitsiyasi, boshqa odamlarga va tashqi omillarga bog‘liqlik, yengish motivatsiyasining pastligi, hayotning past qiyinchiliklarini aks ettirishda namoyon bo‘lishi mumkin bo‘lgan shaxsiy xususiyatlar majmuasi sifatida qaraladi. E.V.Sabelnikova infantilizmni shaxsni tashkil etishning o‘ziga xos xususiyati, shu jumladan hozirgi yosh bosqichiga mos kelmaydigan xususiyatlar va modellar sifatida aniqladi [11].

An’anaga ko‘ra, shaxsning rivojlanishiga uchta global omil ta’sir qiladi: irsiyat, atrof-muhit va tarbiya. Tabiatning odamlarda o‘tkazgan ko‘plab ilmiy tajribalari bolaning hayvonlar muhitiga mukammal moslasha

olishini isbotlaydi, ammo u qanchalik uzoq bo‘lsa, u shaxsiy rivojlanish qobiliyatini shunchalik tez yo‘qotadi. Binobarin, aynan atrof-muhit kelajak avlodlarning xossa va sifatlariga ta’sir etuvchi yetakchi omil hisoblanadi. Atrof-muhitning uzatuvchisi, tabiat bo‘lgan hamma narsa, odamlar tomonidan yaratilgan barcha ne’matlar keng ma’noda madaniyatdir.

Yuqoridagi nazariy tahlillar asnosida ota-onalarda infantilizmni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlarini quyidagi kategoriyalarga bo‘lishimiz mumkin:

1) jamoaviy ta’limning yetishmasligi va o‘qituvchilar, psixologlar va umuman ta’lim muhitining shaxs rivojlanishiga ta’sirining pastligi;

2) egoizmning rivojlanishini qo‘zg‘atadigan erkinlik pedagogikasining aniq uslubi;

3) oilaviy munosabatlarni psixologik va pedagogik qo‘llab-quvvatlash bo‘lmagan taqdirda, faqat oilada tarbiyalash mas’uliyatini yuklash;

3) tug‘ilishning pasayishi, gender rollari va oilaviy qadriyatlarning o‘zgarishi fonida oilaviy munosabatlar modelining deformatsiyasi.

Infantilizmning xavotirli alomati - bu rivojlanish istagi yo‘qligi bilan tavsiflanadi. Den Kili va boshqa ko‘plab tadqiqotchilarning ishlarini tahlil qilib, ota-onalarda namoyon bo‘ladigan infantilizmning oltita asosiy belgilari borligi oydinlashadi:

1) mas’uliyatsiz xulq-atvor;

2) ruhiy diskomfort;

3) yolg‘izlik va yashirin qo‘rquv;

4) gender rollarni aralashtirish;

5) narsisizm;

6) gender shovinizi [12].

Den Kilining fikricha, bu alomatlarning barchasi 10 yoshdan 22-24 yoshgacha bo‘lgan davrda asta-sekin rivojlanadi.

Mas’uliyatsiz xatti-harakatlar 10-11 yoshdan boshlab odatiy holga aylanadi. Bu o‘smir ongli ravishda mas’uliyatsiz xatti-harakatlar strategiyasini qo‘llashni boshlaydigan davrdir. Shuni ta’kidlash kerakki, bu xatti-harakatlarning shakllari juda xilma-xil bo‘lib, temperament va xarakterga, shuningdek, ushbu xatti-harakatlar strategiyasi namoyon bo‘ladigan holatlarga bog‘liq. O‘smirlarning mas’uliyatsiz xatti-harakatlarining kamida 4 turi mavjud bo‘lib, ularni imkon qadar tezroq tuzatish kerak [13].

Ota-onalarda infantilizm namoyon bo‘lishiga ko‘ra, birinchi turdagi xatti-harakatlar «farishta» dir. Bu o‘smirlik davriga taqalib, beg‘uborlik, o‘ziga achinish tuyg‘ularidan mohirona foydalanishda yaqqol ifodalanadi. Bunday xatti-harakatlar strategiyasini amalga oshirishda azob-uqubat ko‘rinishi va haqoratlangan aybsizlik, sog‘liq va hayotning qiyinchiliklari haqida shikoyatlar hissiy vositadir. O‘z xatti-harakatini oqlash uchun o‘smir ota-ona mehridan, g‘amxo‘rlik va vasiylikdan foydalanadi.

Ikkinchi turdagi xulq-atvor, «borish» - «hujum - eng yaxshi himoya» tamoyili bo‘yicha amalga oshiriladigan mas’uliyatsiz xatti-harakatlarning tajovuzkor strategiyasidir. Uning qo‘polligi va tajovuzkorligiga ko‘pchilik chiday olmasligini bilgan o‘smir o‘z vazifalarini bajarishga ochiqchasiga qarshilik ko‘rsatadi. U tez-tez hissiy shantajga murojaat qiladi va psixologik zo‘ravonlikni birinchi bo‘lib qo‘llashga harakat qiladi. Aslida, bunday xatti-harakatlar o‘z-o‘ziga ishonchsizlik va o‘zini past baholashni yashiradi.

«Kar-ko‘r-soqov» - bu so‘rov va talablarni e’tiborsiz qoldirish va ishlarni kechiktirishga asoslangan mas’uliyatsiz xatti-harakatlarning uchinchi strategiyasiga berilishi mumkin bo‘lgan nom. «Menga aytganingizni unutibman ...», «Men sizning xabaringizni ko‘rmadim ...», «Bu qanday sodir bo‘lganini bilmayman ...», «Men buni keyinroq qilaman ...». Ushbu strategiyani amalga oshirishda ota-onalar bolaning muammolari borligidan xavotirda bo‘lmaydilar, mas’uliyatdan ochiqchasiga qochish orqali vaziyatdan chiqib ketish sodir bo‘ladi. Mas’uliyatsiz xatti-harakatlarning yana bir strategiyasini «yurakcha» deb atash mumkin. Bunday o‘smir juda xushmuomala va o‘z oilasida notanishlarga yordam berishga tayyor. U hech narsa qilmaydi va hech kimga yordam bermaydi. Undan xafa bo‘lish qiyin: u yordam berishdan bosh tortganida emas, balki uni ko‘p marta eslatib turish kerakligida namoyon bo‘ladi. Boshqalarga yordam berish, o‘z oilasida o‘z harakatsizligi uchun kompensatsiya sifatida ko‘riladi. Ushbu xatti-harakat strategiyasini tuzatish eng qiyin, chunki mas’uliyat va g‘amxo‘rlik vaqti-vaqti bilan namoyon bo‘ladi, lekin ular haqiqatan ham yordam va g‘amxo‘rlikka muhtoj bo‘lgan yaqinlarga qaratilmaydi.

Shunday qilib, o‘n yoshga to‘lgan o‘smirlar mas’uliyatsiz xatti-harakatlar strategiyalarini mohirlik bilan yashiradilar va undan ongli ravishda foydalanish ko‘nikmalariga ega bo‘ladilar. Albatta, biz yuqorida ta’kidlab o‘tgan boshqa alomatlar keyinroq rivojlana boshlaydi. Bir alomat boshqasini to‘ldiradi va infantilizm tobora faol rivojlanadi [17].

Kattalik qadriyatining yo‘qolishi insoniyatning rivojlanish maqsadlari va populyatsiya barqarorligiga putur yetkazadi. Zamonaviy yosh odam uchun yoshning asosiy tarkibiy qismlari o‘smirlik darajasida barqaror bo‘lib qoladi. Yetakchi faoliyat o‘smirlik davridagi bilan bir xil - operatsion-texnik tomonni o‘zlashtirish, kasbiy yo‘naltirish va kasbiy ko‘nikmalarni egallash bo‘yicha faoliyatdir. Rivojlanishni amalga oshirishning yana bir majburiy sharti bu muloqot bo‘lib, u to‘g‘ridan-to‘g‘ri raqamli va virtual qurilmalar - kompyuterlar, mobil qurilmalar, ijtimoiy tarmoqlar, fayllarni almashish xizmatlari orqali vositachilik qilishga o‘tdi. Vositachi ijtimoiy o‘zaro ta’sir muayyan xulq-atvor namunalari va ularning shakllanishidagi bo‘shliqlarning ahamiyatini tenglashtirishga olib keladi. Haqiqiy muloqotni virtual bilan almashtirish tendensiyasi mavjud. Boshqa barcha narsalar teng bo‘lsa, zamonaviy yoshlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri muloqot qilishdan ko‘ra, ijtimoiy tarmoqlarda e’tibor belgilarini (masalan, tug‘ilgan kun yoki boshqa muhim voqea bilan tabriklashni) afzal ko‘rishadi. Virtual muloqot yuzaki aloqalar va his-tuyg‘ularga taqlid qilish bilan tavsiflanadi. Natijada, bu ijtimoiy omilning rivojlanish va kamolotga ta’sirining buzilishiga olib keladi. Infantilizm, yosh odam uchun ham, biologik kattalar uchun ham rivojlanishning tarkibiy qismlari tomonidan qo‘llab-quvvatlanadigan xatti-harakatlarning “tabiiy” modeli bo‘lib qolmoqda [16].

Shaxsning barqaror psixologik chegaralari, mas'uliyati va faolligini shakllantirish uchun shaxs, oila va jamiyat o‘rtasida samarali aloqa tizimi bo‘lishi kerak. Madaniy ma’nolarni uzatishning asosiy kanali sifatida ta’lim tizimining samarali ishlashi uchun oilaviy ta’lim, davlat ta’lim tizimi va yosh avlodni davlat ta’limining real ijtimoiy-madaniy konteksti o‘rtasidagi dialogik o‘zaro aloqa ta’minlanishi lozim. Nazariy tahlillardan kelib chiqib ota-onalarda infantilizm namoyon bo‘lishini o‘rganishda ulardagi oila yo‘li, nikoh ierarxiyasiga hamda ontogenez davridagi ma’lum yosh bosqichini bosib o‘tishda olgan “psixologik jarihatlari”ga e’tibor qaratish orqali infantilizmni psixokorreksiya va psixoprofilaktika qilish mumkinligi ochiqlanadi. Turmush qurish ostonasidagi yoshlar, ya’ni bo‘lajak ota-onalar o‘rtasida infantilizm rivojlanishining oldini olish bo‘yicha zamonaviy profilaktika choralari sifatida quyidagilarni ta’kidlash joiz:

1) yoshlarning ijtimoiy faolligini va ijtimoiy intellektini rivojlantirishni rag‘batlantiradigan pedagogik va ijtimoiy muhitni shakllantirish;

2) o‘quv jarayonida shaxsiy rivojlanish, mustaqillikni shakllantiradigan va tengdoshlar guruhining ta’sirini kuchaytiradigan jamoaviy va mehnat ta’limi usullarini qayta tiklash;

3) oila tarbiyasi amaliyotida infantilizmni tashxislash va oldini olishda oilalarga (ayniqsa, to‘liq bo‘lmagan oilalarga) jamiyatning tarbiyaviy va psixologik-pedagogik yordamini berish;

4) yoshlarning mifologik olamlarga (virtual o‘yinlar olami, kommunikatsiyaning raqamli rekonstruksiyalari, giyohvandlik vositalari, illyuziyalar, sun’iy ravishda yaratilgan submadaniyatlar olami) kirib kelishiga yo‘l qo‘ymaslik uchun shu yerda va hozirda haqiqiy o‘zini-o‘zi anglash uchun sharoit yaratish;

5) yoshlarning mustaqillikka bo‘lgan intilishlarini (shu jumladan moliyaviy mustaqillikka), birinchi navbatda, o‘ziga ishonchni, ularning imkoniyatlari va qobiliyatlarini rivojlantirish;

6) davlat va jamiyat darajasida oilaviy munosabatlar madaniyatini, ko‘p bolali oilalarni, huquqiy oilaviy munosabatlarni tartibga soluvchi sifatida otaning oiladagi munosabatlar va tarbiya qoidalarini hal qiluvchi roli va mas'uliyatini qo‘llab-quvvatlash;

7) ijodiy shaxsni rivojlantirish uchun raqamli xavfsizlik va Internetga qaramlikka qarshi kurashish usullarini ishlab chiqish va ta’lim jarayoniga joriy etish;

8) yoshlar muhitida o‘z-o‘zini bilish, o‘z-o‘zini rivojlantirish, o‘zini o‘zi boshqarish va o‘z-o‘zini tarbiyalash texnologiyalari bo‘yicha o‘quv dasturlarini ishlab chiqish va ularni o‘quv jarayoniga joriy etish;

9) yoshlar jamoalarida o‘qituvchilar va psixologlar tomonidan ota-onalarni ayblash tendensiyasining kuchayishiga va o‘zining go‘daklik xatti-harakatlarining namoyon bo‘lishini tushuntirish uchun «bolalik jarohatlari» ni izlashga qarshi kurashishga qaratilgan profilaktika ishlarini amalga oshirish.

10) yosh avlodni tabiat va jamiyat bilan hamjihatlikda rivojlantirish, zamonaviy insonning mas'uliyati va ijodiy o‘zini o‘zi anglashini shakllantirish maqsadida yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish bo‘yicha dasturlar va loyihalarni ishlab chiqish va amalga oshirish shular jumlasidandir [15].

Xulosa. Bolada xulq-atvorda og‘ishlarning namoyon bo‘lishining eng keng tarqalgan sabablaridan biri bu oiladagi rivojlanish sharoitlarining buzilishi va oilaviy tarbiyadagi nuqsonlardir. Aynan oilada bolaning ijtimoiy tajribasi, qadriyatlar tizimi, xarakteri va aql-idrokining poydevori qo‘yiladi va individual ruhiy xususiyatlar shakllanadi, ular asosida shaxs va tashqi dunyo o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir modeli shakllanadi. Bolaning muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvi uchun oilaning hal qiluvchi ahamiyati odatda e’tirof etiladi. E.P.Belinskaya va O.A.Tixomandritskayaning ta’kidlashicha, “oila, makro muhitning elementi sifatida, bolaning madaniyatga yo‘l ko‘rsatuvchisidir: bolalar diniy urf-odatlar, etnik stereotiplar va axloqiy qadriyatlarni asosan oila orqali o‘rganadilar” [14]. Madaniy ta’sirlarni yetkazishda oilaning roli qanchalik katta bo‘lsa, uni o‘rab turgan ijtimoiy hamjamiyatning bir xilligi shunchalik yuqori bo‘ladi, ammo

jamiyatning yetarli darajada madaniy xilma-xilligi bo‘lsa ham, ota-onalar qadriyatlar va xatti-harakatlar modellarini tanlashda asosiy manbaga aylanadi.

An’anaga ko‘ra, oilaviy ta’limning asosiy muammolari ota-onalardan biri yoki ikkalasini yo‘qotish holatlarida, to‘liq bo‘lmagan oilalarda, ota-onalarning alkogolizmi va boshqalarda paydo bo‘ladi, deb ishonilgan. Shu bilan birga, so‘nggi yillarda oilaning tuzilishi va rolini o‘zgartiruvchi va ota-onalarning chuqur shaxsiy o‘zgarishlariga olib keladigan sivilizatsiya xarakteridagi omillar birinchi o‘ringa chiqdi, bu esa ta’lim jarayonining sezilarli darajada buzilishiga olib keladi. “Infantilizm” tushunchasining talqini va ota-ona xulq-atvorida namoyon bo‘lishini o‘rganish mualliflarga o‘sishning zamonaviy tendensiyalaridan birini tavsiflovchi dolzarb masala bo‘lib tuyuladi. Kundalik amaliyotda bu atama ko‘pincha ma’lum bir hodisa yoki xulq-atvorni baholash sifatida ishlatiladi va salbiy ma’noga ega. Bunday salbiy baholash ota-onalar dunyosi uchun mos keladi. Har bir bola “voyaga yetmagan” va to‘laqonli kattalar bo‘lishga intiladi. Kattalar hayotining mumkin bo‘lgan muammolari va qiyinchiliklariga qaramay, kattalarning pozitsiyasi bola uchun jozibali tuyuladi. Darhaqiqat, kamolotga erishish va yuksalish insoniyat taraqqiyotining istiqbolli maqsadlaridan biridir.

Ijtimoiy infantil ota-ona keyingi avlodni tarbiyalashda o‘ziga yuklangan funksiyani to‘liq amalga oshirishga qodir emas. O‘z muammolariga haddan tashqari diqqatni jamlash va liberal tarbiya uslubi juda salbiy oqibatlarga olib keladi. Birinchidan, bunday oilalarda xulq-atvorning ma’lum bir modeli avlodlar darajasida uzatiladi, boshqacha aytganda, bolalar ota-onalari kabi ijtimoiy infantil bo‘lib o‘sadi. Ikkinchidan, ijtimoiy infantil ota-onalar tomonidan bolalarga etarlicha e’tibor bermaslik tajovuzkorlik, giyohvandlik xatti-harakatlari va boshqalarning namoyon bo‘lishi uchun qo‘zg‘atuvchi omil bo‘lib xizmat qiladi.

Ta’kidlash joizki, bugungi kunda mamlakatimizda oila institutiga hurmatni tiklash, an’anaviy qadriyatlarni mustahkamlash jarayoni ancha samarali amalga oshirilmoqda. Shu fonda tug‘ilish ko‘payib, ko‘p bolali oilalar soni ko‘payib, yoshlar uchun nikoh qadri oshib bormoqda. Shu bilan birga, ta’lim tashkilotlari darajasida ota-onalar bilan ishlashni ham kuchaytirish zarur.

Ota-onalarda infantilizmni o‘rganishning nazariy asoslari quyidagi jabhalarni o‘z ichiga oladi:

1. Infantilizm ta’rifi. Bu kattalar ruhiyatida va xulq-atvorida bolalikka xos xususiyatlarni saqlab qolishdir. Infantil shaxsning asosiy xususiyati hissiy-irodaviy sohaning yetuk emasligidir;

2. Infantilizmning sabablari va belgilari. Bularga mehnat motivatsiyasining yetishmasligi, ijtimoiy va axloqiy kamolotning kechikishi, shaxsning gedonizmga yo‘naltirilganligi, qaramlik pozitsiyasi, boshqa odamlarga va tashqi omillarga qaramlik, hayotdagi qiyinchiliklarni yengish uchun motivatsiya va fikrlash qobiliyatining pastligi kiradi;

3. Ota-onalar infantilizmining bolalar xulq-atvoriga ta’siri. Ijtimoiy infantil ota-onalar tomonidan bolalarga yetarlicha e’tibor bermaslik tajovuzkorlik va deviant xatti-harakatlarning boshqa shakllarini qo‘zg‘atuvchi omil bo‘lishi mumkin.

Adabiyotlar:

1. Костюшина Е.В. Проблема конфликтов в подростковом возрасте / Е.В. Костюшина, Н.Н. Парусова // Наука и Образование. – 2018. - Т.1. – № 3- 4. – С. 24.

2. Костюшина Е.В. Роль семьи в формировании мотивации учения младшего школьника / Е.В. Костюшина, Л.Ю. Суворинова // Наука и Образование. - 2020. - Т. 3. - № 4. - С. 207.

3. Кулакова Н.А. Особенности развития общения дошкольников со сверстниками / Н.А. Кулакова, В.Н. Обносов // Наука и Образование. - 2020. - Т. 3. - № 2. - С. 227.

4. Обносов В.Н. Традиции воспитания молодёжи в русской истории / В.Н. Обносов // Сб.: Молодёжь и ответственность: материалы IV Владимирских духовно-образовательных чтений / сост. Р.С. Леонов. - Мичуринск: Изд-во Мичуринского ГАУ, 2019. – С. 111 – 115.

5. Обносов В.Н. Преодоление эгоцентризма как условие духовно-нравственного развития / В.Н. Обносов // Сб.: Молодёжь и ответственность: материалы IV Владимирских духовно-образовательных чтений / сост. Р.С. Леонов. - Мичуринск: Изд-во Мичуринского ГАУ, 2019. – С. 56 – 60.

6. Бенедикт Р. Психологические типы в культурах Юго-Запада США /Антология исследований культуры. Интерпретации культуры / сост. Л.А. Мостова. СПб.: Изд-во СПбГУ, 2006. С. 271–284.

7. Мид М. Мужское и женское. Исследование полового вопроса в меняющемся мире. М.: РОССПЭН, 2004. 412 с.

8. Kiley D. (1983). The Peter Pan syndrome: Men who have never grown up. New York: Dodd, Mead.

9. Saito T. Hikikomori: adolescence without end. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2013. 192 p.

10. Войскунский А.Е., Солдатова Г.У. Эпидемия одиночества в цифровом обществе: хикикомори как культурно-психологический феномен // Консультативная психология и психотера пия. 2019. Т. 27. № 3 (105). С. 22–43.

11. Бакулина А.С. Феномен кидалт, или «новых взрослых», в современном мире // Актуальные вопросы социально-психологических исследований: сб. науч. и учеб.-метод. ст. / ред. сост. А.М. Тютченко, О.С. Фисенко. М.: Перо, 2015. С. 28–36.

12. Серегина А.А. Социально-психологические условия преодоления инфантилизма у безработной молодежи: автореферат дис. ... кандидата психологических наук : 19.00.05 / Рос. гос. соц. ун-т. – Москва, 2006. – 25 с.

13. Сабельникова Е. В. Инфантилизм: теоретический конструкт и операционализация // Образование и наука. – 2016. – № 3. – С. 89-105.

14. Mikhailova O.B., Gutvajn N. Growing infantilism in modern adolescents and young people: symptoms and causes // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Психология и педагогика. 2022. Т. 19. № 1. С. 39–53. http://doi.org/10.22363/2313-1683- 2022-19-1-39-53.

15. Mikhailova O.B., Kudinov S.I., Marin Jerez K.G. Value-motivational characteristics of innovativeness as prospects for successful self-fulfillment // Mediterranean Journal of Social Sciences. 2015. Vol. 6. No. 3S2. Pp. 105–112.

16. Апраксина Н.Д. Преодоление учебно-профессионального инфантилизма студентов в процессе социокультурного развития в вузе: автореферат дис. ... кандидата педагогических наук: 13.00.08 / Апраксина Нина Дмитриевна; [Место защиты: Моск. гос. ун-т культуры и искусств]. – Москва, 2008. – 23 с.

17. Птичкина Е.Л. Внутриличностные детерминанты девиантного поведения старших подростков: Автореф. дис....канд. психол. наук. - М.: Психол. ин-т РАО, 2001. - 25 с.

TAKTIKA FANI MASHG‘ULOTLARIDA KURSANTLARNING KO‘NIKMALARINI OSHIRUVCHI INTERFAOL METODLARNI QO‘LLASH

Qurbonov Jo‘rabek Sharipovich,
O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlar Akademiyasi
axborot-tahlil va ta’lim sifatini nazorat qilish bo‘limi boshlig‘i,
h.h.f.d. (PhD), dotsent
Nishonboyev Muxiddin Xamidovich,
O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlar Akademiyasi
Umumiy taktika kafedrasi dotsenti

Mazkur maqolada harbiy ta’lim tizimida taktika fanini o‘qitishda kursantlarning nazariy bilimlarini amaliy ko‘nikmaga aylantirishda interfaol metodlardan foydalanishning samaradorligi yoritilgan. Kursantlarning faol fikrlashi, mustaqil qaror qabul qilish va jamoada ishlash ko‘nikmalarini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydigan metodlar — rolli o‘yin, keys-stadi (vaziyatli tahlil), muammoli savollar, guruhlarda ishlash kabi yondashuvlar tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada interfaol metodlar orqali dars sifati va kursantlarning tayyorgarlik darajasini oshirishga doir ilg‘or tajribalar va tavsiyalar keltiriladi.

Kalit so‘zlar: *taktika fani, interfaol metodlar, kursant, harbiy ta’lim, ko‘nikma, keys-stadi, rol o‘ynash, guruhli ish, muammoli vaziyat, dars samaradorligi.*

ПРИМЕНЕНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ДЛЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ НАВЫКОВ КУРСАНТОВ В ТАКТИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКЕ

В данной статье рассматривается эффективность использования интерактивных методов при обучении курсантов на занятиях по тактике в системе военного образования. Освещается роль методов, таких как ролевые игры, кейс-стади (анализ ситуаций), проблемные вопросы и групповая работа, в формировании у курсантов навыков самостоятельного мышления, принятия решений и командной работы. Также приведены рекомендации и примеры передового опыта по повышению качества занятий и уровня подготовки курсантов с помощью интерактивных подходов.

Ключевые слова: *тактическая подготовка, интерактивные методы, курсанты, военное образование, навыки, кейс-стади, ролевая игра, групповая работа, проблемные ситуации, эффективность обучения.*

APPLICATION OF INTERACTIVE METHODS TO IMPROVE CADETS' SKILLS IN TACTICS TRAINING

This article discusses the effectiveness of using interactive methods in teaching tactics to cadets within the military education system. It highlights how techniques such as role-playing, case studies, problem-based questions, and group work contribute to developing cadets’ critical thinking, decision-making, and teamwork skills. The article also provides recommendations and best practices for improving lesson quality and cadets’ practical proficiency through interactive approaches.

Keywords: *tactical training, interactive methods, cadets, military education, skills, case study, role-playing, group work, problem-solving, teaching effectiveness.*

Kirish. Ta’kidlash joizki, jang olib borish uchun harbiy xizmatchilar yakka yoki jamoaviy tarkibda, u yoki bu jangovar vazifalarni bajarish uchun qaror qabul qilishga majbur bo‘ladi. Masalan mergan, dushman guruhi harakatlanayotganda ulardan birini yakson qilishga, tankchi esa qarshisida turgan dushmanning jangovar mashinasi, tanki yoki uning avtomobilini yo‘q qilishga, komandirlar son jihatdan ustun bo‘lgan dushman hujumini mudofada turib, pistirma qo‘yib yoki boshqa manyovr turini qo‘llab qaytarish uchun qaror qabul qiladi. Qaror qabul qilish jarayoni jang taqdirini hal qiluvchi muhim va asosiy tadbir hisoblanib, uning to‘g‘ri, oqilona, har tomonlama taminotni hisobga olgan holda bajarilishi, dushmanni mag‘lub qilishni ta’minlab beradi.

Zamonaviy urushlarda tezkor, to‘g‘ri va asosli, murakkab hamda qiyin vaziyatlarda nostandart qaror qabul qilish barcha bo‘g‘indagi komandirlarga qo‘yladigan talab bo‘lib kelmoqda. Bu borada O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Qurolli Kuchlar Oliy bosh qo‘mondoni Sh. M. Mirziyoyev Qurolli Kuchlar tashkil

etilganining 33 yilligi va Vatan himoyachilari kuni munosabati bilan bayram tabrigidagi nutqida “...*Askar va ofitserlarning professional mahorati, harbiy bilim yurtlarida ta’lim-tarbiya samaradorligini oshirish, malakali harbiy kadrlar zaxirasini yaratish doimo ustuvor vazifamiz bo‘lib qoladi*” deb ta’kilagan edi [1].

Adabiyotlar tahlili. Taktika fanini samarali o‘qitish va kursantlarda amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish muammosi pedagogika va harbiy pedagogika sohasida doimiy tadqiqot obyektiga aylangan. Jumladan, interfaol metodlar orqali o‘qitishning nazariy asoslari G. S. Kozhukhar, A. V. Khutorskoy, va N. V. Kuzmina kabi pedagog-olimlar tomonidan chuqur yoritilgan. Ularning ilmiy izlanishlarida o‘qitish jarayonida talaba (kursant)ning faol ishtirokini ta’minlash, bilimlarni mustahkamlash va real hayotga moslashtirish metodik yondashuvlar sifatida baholangan.

Harbiy-pedagogik yondashuv doirasida O. V. Melnikov, S. V. Korolyev, va A. A. Fedorov kabi mualliflar kursantlar bilan olib boriladigan taktik mashg‘ulotlarda interfaol usullarni qo‘llashning amaliy jihatlarini yoritib, ularning jangovar holatlarda qaror qabul qilish malakasini oshirishdagi o‘rnini asoslab berganlar. Xususan, keys-stadi va rol o‘ynash metodlarining samaradorligi ularning tadqiqotlarida aniq ko‘rsatib o‘tilgan.

Xalqaro miqyosda esa, R. M. Clark (2018) va T. J. Grant (2020) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar interfaol yondashuvlar harbiy kadrlarni tayyorlashda zamonaviy texnologik imkoniyatlar bilan uyg‘un holda qo‘llanilishini ta’kidlaydi. Bu usullar kursantlarda situatsion fikrlashni, stressga bardoshlilikni va jamoaviy harakatni shakllantirishda muhim omil sifatida ko‘riladi.

O‘zbekiston kontekstida esa, Sh. U. Ergashev, X. A. Hasanov va M. N. Qurbonov kabi mahalliy tadqiqotchilar harbiy ta’limda innovatsion metodlarning ahamiyati, jumladan interfaol dars turlari, elektron simulyatsiya vositalari va amaliy mashg‘ulotlarning natijadorligi bo‘yicha ishlar olib borganlar.

Shunday qilib, mavzu xorijiy va mahalliy miqyosda yetarlicha ilmiy o‘rganilgan bo‘lsa-da, taktika faniga xos bo‘lgan o‘quv jarayoniga mos interfaol metodlarni tizimli holda qo‘llash, ularning natijadorligini empirik asosda baholash masalasi dolzargligicha qolmoqda.

Natijalar. Ko‘pgina harbiy xizmatchilar qaror qabul qilish kontekstida komandirlarning jangni tashkillashtirish bo‘yicha tadbirni nazarda tutib, bunda jang g‘oyasini, bo‘linmalarning jangovar vazifalarini, hamkorlikka doir asosiy masalalar, boshqaruvni tashkillashtirish va jagning har tomonlama ta’minotini belgilash savolarini nazarda tutadi [2]. Albatta, bu savollar komandirning asosiy tadbirlaridan hisoblanadi hamda uni komandirlarga o‘rgatish bo‘yicha taktik tayyorgarlik fanidan ma’ruza, seminar va guruh mashg‘ulotlari tashkillashtirilib o‘rganuvchilarning bilim ko‘nikmalari takomillashtirib boriladi.

Ta’kidlash joizki taktika fanida yuqorida keltirilgan vazifalarni bajarish uchun yuqori darajadagi harbiy pedagogik mahorat bilan mashg‘ulotni uslubiy jihatdan to‘g‘ri tashkillashtirish bo‘yicha ilmiy asoslangan ta’lim texnologiyalari, usul va turlari zarur bo‘ladi.

Tadqiqot doirasida olib borilgan ilmiy izlanishlar natijalari tahlilidan ma’lum bo‘ldiki so‘rovnomada qatnashgan respondentlarning 70 % taktika fanini o‘qitish bo‘yicha mavjud guruh tarkibida tashkillashtiradigan mashg‘ulot turlari (ma’ruza, seminar, guruh mashqlari, amaliy va taktik mashg‘ulot, taktik o‘quv) lar fan ma’lumotlarini to‘liq o‘rganish, shuningdek, amaliy harakatlar bo‘yicha yetarli ko‘nikmalarni shakllantirishga imkon bermayotganini ta’kidlashgan. 15 % respondentlar esa harbiy xizmatchi va bo‘lg‘usi ofitserlarning taktika fani bo‘yicha amaliy, xususan jang maydonida harakatlanish, dushmanning o‘t va olovi ta’sirida maydonni kuzatish, olovli, tutun bostirilgan va dushmanning minalashtirilgan hududlarni kechib o‘tish, artilleriya, aviatsiya zarbalaridan himoyalanish hamda zamonaviy jangning murakkab sharoitida tezkor va nostandart qaror qabul qilish bo‘yicha ko‘nikmalarni shakllantirish uchun mashg‘ulotning boshqa turlarini yaratish lozimligini qayd etishgan. Qolgan 15 % esa o‘quv-moddiy bazani rivojlantirish, mashg‘ulotning ta’minotini oshirish kabi turli takliflarni keltirgan.

Taktika fanida harbiy xizmatchilarning professional shakllanishi jarayonida zamonaviy ta’lim texnologiyalarini joriy etishning muhimligi shundaki, bilimlar sifatiga qo‘yilayotgan talablar ortishi bilan bir vaqtda, vaqt byudjetining qisqarishi, hamda OHTMda o‘qish davrida kursantlar tomonidan o‘zlashtirishi lozim bo‘lgan taktika fanining ma’lumotlar hajmini doimiy tarzda kengayib va ortib borishi.

Bu muammolarni hal qilib yaxshi natijalarga, o‘quv jarayonida kursantlarning faolligini oshirishga erishish mumkin. Chunki ta’lim jarayonida faollik tamoyili didaktikaning asosiy qurollaridan biri bo‘lib qolaveradi.

Interfaol texnologiyalarni tashkillashtirish tamoyiliga ko‘ra pedagogik subyektlarini uchta guruhga bo‘lishadi [3,4,5]:

- 1-guruh, “inson-inson” (“o‘rganuvchi-o‘rganuvchi”, “o‘rganuvchi-o‘qituvchi”) texnologiyasi. Hamkorlikda qatnashayotganlarning o‘rtasida bevosita muloqatni ta’minlaydi va professional vaziyatni modellashtirishni, vaziyat va sodir bo‘lgan holatning umumiy tahlilini qiladi va umumiy masalani yechimini topishni nazarda tutadi. Ularga ma’ruzalar, seminarlar, o‘yinlar, vaziyatlarni tahlil qilish va boshqalar kiradi.

- 2-guruh, “inson – texnik vosita” texnologiyasi. Bevosita ongning sensor-retseptiv va emotsional-his qilish sifatlarini faollashtiradi. Mazkur texnologiya guruhida mediatexnologiyani ajratishadi (o‘rganuvchi - matn) va kompyuter texnologiyalari (o‘rganuvchi – personal kompyuter).

- 3-guruh, “inson – axborot tizimi – inson” texnologiyasi, ya’ni o‘rganuvchi - interfeys. Unda bitiruvchining bo‘lajak professional faoliyatida axborot tizimlarini qo‘llashni nazarda tutadi.

Tadqiqotning navbatdagi bosqichida interfaol texnologiyalarni tashkillashtirish tamoyiliga muvofiq ravishda “inson-inson” va “inson – axborot tizimi – inson” texnologiyalaridan foydalanib taktika fani bo‘yicha o‘tkaziladigan mashg‘ulotlarda qo‘llash uchun interfaol metodlarni ishlab chiqish vazifasini belgiladik.

Ushbu vazifani bajarishda interfaol metodi – barcha toifadagi harbiy xizmatchilarga quyidagi taktika fani ma’lumotlarini o‘rgatish, ko‘nikma hosil qildirish, kompetensiyalarini shakllantirish, takomillashtirish va rivojlantirish tadbirlarni amalga oshirishini nazarda tutdik;

qiyin sharoitlarda nostandart qaror qabul qilishni;

taktik harakatlar va jangovar vazifalar bajarish davomida qo‘qisdan paydo bo‘ladigan vazifalarni bajara olishni;

jangdagi jarayonlarni his qilish hamda jang maydonida zarur bo‘lgan hisobotlarni amalga oshirishni;

dushman xatti-harakatlari hamda uning mansubligini baholab u yoki bu vazifani bajarish, muhimligini inobatga olib yakson qilish uchun nishonlarni tanlashni;

didaktik, simulyatsiya va boshqa texnik vositalari orqali yetkazish imkoni bo‘lmagan ma’lumotlarni o‘zlashtirish;

turli jangovar vazifalarni bajarish ketma-ketligini to‘g‘ri amalga oshrishini.

Interfaol metodda taktika fani ma’lumotlarini o‘rgatishda pedagog tomonidan bajarilishi zarur bo‘lgan harakatlarni inobatga olib taktik vaziyat, topshiriqlar, kiritmalar, o‘rganuvchilar tomonidan bajarilishi nazarda tutilayotgan hisobotlar ishlab chiqildi hamda ularga muvofiq tadbirlarni bajarishini o‘qitishning qaysi usulini ta’minlashini nazarda tutib interfaol metodlar (1-rasm), ularning maqsadi va vazifalari ishlab chiqildi.

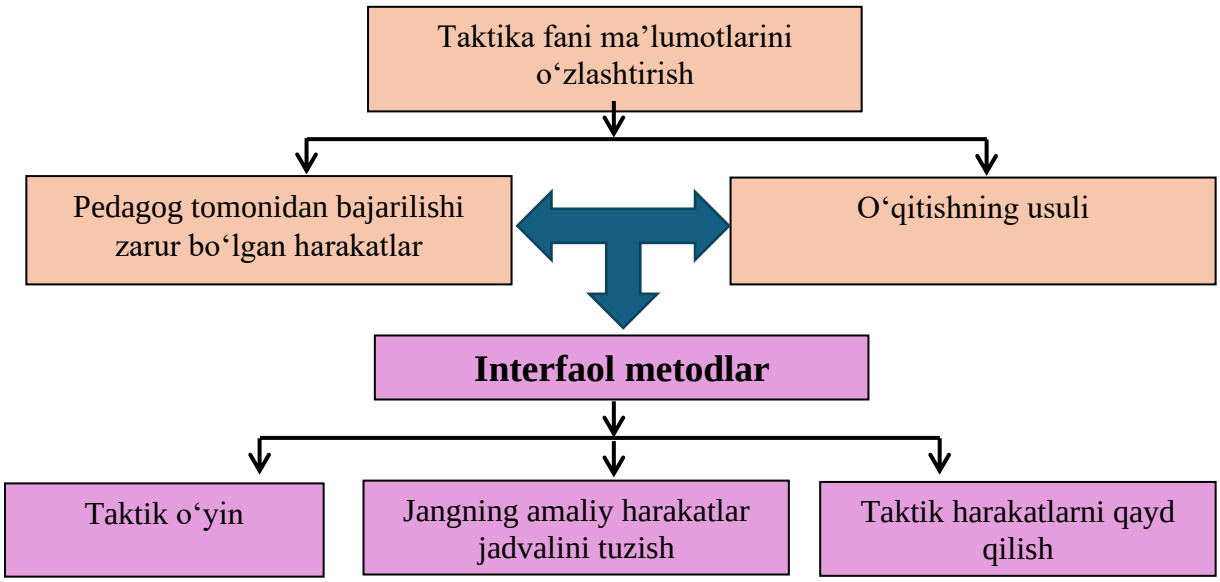

1-rasm. Taktika fani ma’lumotlarini o‘zlashtirish uchun ishlab chiqilgan interfaol metodlar

Taktik o‘yin interfaol metodining maqsadi harbiy xizmatchi va kursantlarda ijodiy fikrlashni, jang maydonidagi harakatlar bo‘yicha tezkor qaror qabul qilish bo‘yicha professional ko‘nikmalarni takomillashtirish, bo‘ysunuvchilarni boshqarish bo‘yicha kompitensiyalarni shakllantirish etib belgilandi.

Muhokama. Jangning amaliy harakatlar jadvalini tuzish interfaol metodining maqsadi harbiy xizmatchilarda taktik vaziyat bo‘yicha jangovar vazifalarni bajarish ketma-ketligini ma’ruza qilishda, o‘tkaziladigan manyovrlar bo‘yicha hisobortlarni amalga oshirishda, vazifani bajarish muhimligini inobatga olib yakson qilish uchun nishonlarni tanlashni o‘rgatishda, ko‘nikma hosil qildirish, kompetensiyalarini shakllantirish, takomillashtirish va rivojlantirishdan iborat.

Taktik harakatlarni qayd qilish interfaol metodining maqsadi didaktik, simulyatsiya va boshqa texnik vositalari orqali yetkazish imkoni bo‘lmagan ma’lumotlarni harbiy xizmatchilarga amaliy bajartirish yo‘li bilan yetkazish, jang maydoni va jangovar vaziyatni his qilish orqali unga yuklatilgan vazifalarni ijrosini bajarishga o‘rgatish.

Ishlab chiqilgan interfaol metodlarni o‘tkazishda o‘qitishning quyidagi usullaridan foydalanish mumkin:

taqlid, bo‘linma komandirining jagni va bo‘linmalarni boshqarish bo‘yicha faoliyatini taqlid qilish;

rolli funksiyalarni bajarish, unda harbiy xizmatchilar konkret mansabdor shaxsning harakatini, funksiyasini va majburiyatini bajaradi;

sahnalashtirilgan, unda harbiy xizmatchi vaziyatni baholashi va ratsional qaror qabul qilishi kerak [6,7,8].

Interfaol metodlarda quyidagi o‘ziga xos tavsiflarga ega:

vaziyatning dinamikligi, ehtimoliy harakatlar variantlarning murakkabligi, qaror qabul qilishda vaqtning kamligi;

bo‘lajak harbiy-professional faoliyatning modellashtirishni talab etuvchi muhim muammoning mavjudligi;

butun guruhga umumiy maqsadning mavjudligi va shuning bilan bir qatorda har bir ishtirokchisi ma’lum mansabdor shaxsning funksiyalarini bajarishida, o‘zining qarori va harakatlari bilan yakuniy natijaga erishishda ta’sir etish imkoniyati;

ma’lumotning noaniqligi yoki yo‘qligi va vaziyatda muammoli holatning mavjudligi;

mashg‘ulot vaqtida, ma’lum bosqichlarda bo‘linmalarni qo‘llashga qaror qabul qilishda, har biri oldin qabul qilingan qarorga asoslangan va boshqa ishtirokchilarning amaliy harakatlariga bog‘liq amalga oshirilishi;

rivojlangan rag‘bat tizimining mavjudligi, unda quyidagi asosiy funksiyalar har bir harbiy xizmatchini vaqtda va tempda harakat qilishga undash, u yoki bu ishtirokchini, lozim bo‘lsa taktik vaziyatning umumiy maqsadiga harbiy jamoaning manfaatiga bo‘ysundirish, umumiy maqsadiga erishishda har bir ishtirokchining hissasini ob’ektiv bahosini amalga oshirilishi.

Interfaol metodlarning nazariy bosqichdagi tayyorgarlikda uning maqsadini belgilash muhim o‘rin egallaydi. Harbiy xizmatchilar mashg‘ulotlarda egallashi kerak bo‘lgan tayyorgarlik vazifasidan kelib chiqib, maqsadlar, talablar, o‘quv dasturlari va boshqa hujjatlarning tahlili asosida shakllanadi.

Mashg‘ulot jarayonini konstruksiyalashda o‘qituvchi vaziyatni o‘rganuvchi harbiy xizmatchilarning bo‘lajak professional faoliyati tipik tuzilmasidan kelib chiqib tanlab oladi, bu bilan mashg‘alotning professional kontekstini ta’minlaydi.

Tashkiliy-tayyorgarlik bosqichida konkret vazifa qo‘yish, guruhlarni shakllantirish va o‘yin guruhlarining funksiyalarini belgilash, mavjud qaror qabul qilish uslub va usulining tahlili, texnik o‘quv vositalarini tanlash amalga oshiriladi. Vaziyatga kiritish bosqichida tasvirlanayotgan tizimni va harakati sharoitlarini anglash, dastlabki vaziyatni anglash, mashg‘ulotni o‘tkazish tartibi, har bir ishtirokchiga yuklatilgan funksiyalariga rioya qilishi, tashkilotchilik va intizom bo‘yicha yo‘riqnoma berish, ishtirokchilarga rag‘batlantirish tizimini tashkil etish tadbirlari amalga oshiriladi.

Mashg‘ulotlarda taktik o‘yin va jangning amaliy harakatlar jadvalini tuzish interfaol metodlarini bajarishda har bir harbiy xizmatchining jang maqsadidan kelib chiqib unga yoki bo‘ysunuvchi bo‘linmalariga yuklatilgan jangovar vazifalarni qanday bajarish, nimaga asosiy e’tibor qaratish kerakligini, qiyin sharoitlarda tez va to‘g‘ri qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratiladi. Bu o‘z o‘rnida, ta’lim berish jarayonida o‘qituvchini ma’lumotlarni yetkazish bilan bir vaqtda harbiy xizmatchilarning qiyin sharoitlardan chiqa olishlari bo‘yicha yo‘nalish berish va nazorat qilish rejimiga o‘tishi lozimligini talab qiladi. Chunki interfaol metodlar harbiy xizmatchilarning qobiliyatlarini faollashtiradi, shuning uchun o‘rganuvchilarga ko‘pincha ijodiy xarakterga ega bo‘lgan vazifalar berilib ularni hal etish qobiliyatlari baholanadi.

O‘quv materiallarni yanada maqsadga yo‘naltirilgan va sifatli ishlab chiqish uchun mashg‘ulot rahbari, eng avvalo mavzuni anglab olishi zarur. Bu degani – uning taktik vaziyat mazmunini puxta tushunib olishi, ya’ni aniq qanday jangovar harakatlar fonida, mavzu qanday sharoitlarda ko‘rib chiqilishi, harbiy xizmatchilar konkret qanday ko‘nikma va malakalarga ega bo‘lishi (mustahkamlashi) kerakligini yaqqol tasavvur qilishi kerak. Bu unga o‘quv va tarbiyaviy maqsadlarni to‘g‘ri belgilashga yordam beradi.

Harbiy xizmatchilarning qaror qabul qilishda vaziyat bo‘yicha ma’lumotlarni to‘plashda, vazifani anglash va vaziyatni baholashda, ulardan xulosalar chiqarishda, qaror qabul qilishda, bo‘linmalarga jangovar vazifalar qo‘yishda, komandalar va ko‘rsatmalar berishda, jangovar vazifani bajarish bo‘yicha katta komandirga ma’ruza qilishda amaliy ko‘nikmalarini mustahkamlashi (takomillashtirishi) nazarda tutiladi.

Kiritiladigan taktik epizodlar mashg‘ulotning ibratliligini oshiradi. Har bir mashg‘ulotda 2-3 taktik epizoddan oshmasligi maqsadga muvofiqdir. Chunki jang davomida bir vazifani turli xil usulda bajarish variantlari mavjud bo‘lib ularni ko‘rib chiqish jang jarayonida bo‘ladigan (mashg‘ulotda ko‘rib chiqilishi nazarda tutilgan) savollarni muhokoma qilishga to‘sqinlik qiladi.

Taktik o‘yin interfaol metodini qo‘llash uchun harbiy pedagok oldinidan mashg‘ulot mavzusiga mos ravishda taktik epizodlarni ifodalab beruvchi bir necha kiritmalarni ketma-ket usulda berishni nazarda tutib ishlab chiqishi zarur. Ushbu kiritmalar mashg‘ulot davomida jangning dinamikasiga mos tarzda berib borilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Jangning amaliy harakatlar jadvalini tuzish interfaol metodini qo‘llash uchun harbiy pedagok oldindan chizmada yoki slaydda taktik epizodlar aks ettirilishi lozim komanda va ko‘rsatmalarni, qarorlar variantini tasma (video) ga yozib olinadi. Agar harbiy xizmatchilar vazifani bajarish davomida qaror qabul qilishda qiynalayotgan bo‘lsa unga mashg‘ulot rahbari yo‘nalish berishi yoki amaliy yordam ko‘rsatishi maqsadga muvofiqdir.

Harbiy xizmatchilarning ishini nazorat qilishni, mashg‘ulot rahbari navbatma-navbat o‘rganuvchilarining har birini kemta-ket tinglashni amalga oshiradi. Bu ularning javobgarligini oshiradi va to‘liq zo‘r berib ishlashga undaydi.

Taktik epizodni yakunlar ekan, mashg‘ulot rahbari harakatlar bo‘yicha xususiy yakun o‘tkazishi va ularning ish natijalarini baholashi maqsadga muvvofiqdir.

Qisman yakundan so‘ng mashg‘ulot rahbari keyingi taktik epizodni ko‘rib chiqishga kirishadi. Uni ko‘rib chiqish shu ketma-ketlikda amalga oshiriladi.

Mashg‘ulotning yakuniy qismida uning rahbari umumiy yakun o‘tkazadi, unda harbiy xizmatchilarning ijobiy tomonlarini, umumiy xatolarini ko‘rsatib o‘tadi va baholarni e’lon qiladi.

Xulosa. Yuqoridagilardan kelib chiqib, quyidagicha tahlil qilsak bo‘ladiki, kursantlarning taktika fanidan professional shaxs sifatida ko‘nikmalari shakllanishi jarayonida zamonaviy texnologiyalarni qo‘llash mazkur jarayonni intensifikatsiya qilishga, davlat ta’lim standartalari va bitiruvchilarga qo‘yilgan malaka talablarinining zamonaviy talbalariga mos bo‘lajak ofitserlarni harbiy-professional tayyorgarligi sifatini ko‘tarishga imkon yaratadi.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2025-yil 14-yanvar Vatan himoyachilari kuni munosabati bilan bayram tabrigidan.

2. Quruqlikdagi qo‘shinlar jangovar Nizomi II-qism (batalyon, vzvod). –T.: MV, 2024. – B. 44-45. XDFU.

3. Куприянов Б.В. Ролевая игра в практике высшей школы // Вестник высшей школы. 2013. № 1. С. 75-77.

4. Беспалько, В.П. Слагаемые педагогической технологии / В.П.Беспалько. – М.: Педагогика, 1989. – 192 с.

5. Вознюк, М.А. Организация методической работы в высших военных учебных заведениях: учебное пособие. СПБ.: ВАС, 1997. 216 с.; Педагогика / под ред. Ю.К. Бабанского. М., 1983. 479 с.

6. Muslimov N.A., Usmonboeva M., Mirsolieva M. Innovatsion ta’lim texnologiyalari va pedagogik kompetentlik. / O‘quv-uslubiy majmua. – T.: Bosh ilmiy-metodik markaz, 2016. – 147 b.

7. Anarbayev O.I. Oliy ta’lim muassasalari harbiy fakulteti talabalarida harbiy-professional kompetensiyani shakllantirish: muammolar va yechimlar: // “Harbiy-pedagogik faoliyatning istiqbollari”, respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari to‘plami. – T.: O‘R QK Akademiyasi, 2021. – B. 219-222.

8. Axrorov, S.Yu. Harbiy xizmatchilar shaxsida professionallik jarayonining shakllanish bosqichlari // Ta’lim tizimida ijtimoiy-gumanitar fanlar, 2003. - 3-4 son. – B. 47-50.

KREATIV FIKRLOVCHI YOSHLAR SALOHIYATINI OSHIRISHNING OBYEKTIV ZARURATI VA SUBYEKTIV ASOSLARI

Rashidova Madina Raxmatovna,
Samarqand agroinnovatsiyalar va tadqiqotlar instituti assistenti, tayanch doktorant

Yoshlarda ijodiy salohiyatni rivojlantirish barqaror ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyotni ta’minlashning muhim omilidir. Ushbu ishda globallashuv, texnologik taraqqiyot va bilimga asoslangan iqtisodiyot sharoitida ijodkor yoshlar salohiyatini rivojlantirishning obyektiv zarurati o‘rganilgan. Shuningdek, ijodiy o‘z-o‘zini ro‘yobga chiqarishga yordam beradigan subyektiv asoslar, jumladan, individual motivatsiya, psixologik omillar va ijtimoiy-madaniy ta’sirlar ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda ijodkorlikka oid nazariy qarashlar tahlil qilingan, yosh innovatorlar duch keladigan asosiy muammolar yoritilgan hamda ta’lim, siyosat va raqamli resurslar orqali ijodiy salohiyatni oshirish strategiyalari muhokama qilingan. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, yoshlar ijodkorligining jamiyatga ta’sirini maksimal darajada oshirish uchun obyektiv talablar va subyektiv shart-sharoitlarni uyg‘unlashtirgan muvozanatli yondashuv zarur.

Kalit so‘zlar: *ijodiy salohiyat, yoshlar, innovatsiya, ijtimoiy-madaniy ta’sirlar, ta’lim, raqamli transformatsiya, kreativ sinf.*

ОБЪЕКТИВНАЯ НЕОБХОДИМОСТЬ И СУБЪЕКТИВНЫЕ ОСНОВЫ ПОВЫШЕНИЯ ПОТЕНЦИАЛА КРЕАТИВНО МЫСЛЯЩЕЙ МОЛОДЁЖИ

Развитие творческого потенциала молодёжи является важным фактором обеспечения устойчивого социального и экономического прогресса. В данной работе исследована объективная необходимость развития потенциала творческой молодёжи в условиях глобализации, технологического прогресса и экономики, основанной на знаниях. Также рассматриваются субъективные основы, способствующие творческой самореализации, включая индивидуальную мотивацию, психологические факторы и социокультурные влияния. В исследовании анализируются теоретические взгляды на творчество, освещаются основные проблемы, с которыми сталкиваются молодые новаторы, а также обсуждаются стратегии повышения творческого потенциала посредством образования, политики и цифровых ресурсов. Результаты показывают, что для максимального усиления влияния молодёжного творчества на общество необходим сбалансированный подход, сочетающий объективные требования и субъективные условия.

Ключевые слова: *творческий потенциал, молодёжь, инновации, социокультурные влияния, образование, цифровая трансформация, креативный класс.*

OBJECTIVE NECESSITY AND SUBJECTIVE FOUNDATIONS FOR ENHANCING THE POTENTIAL OF CREATIVELY THINKING YOUTH

Developing creative potential among young people is a crucial factor in ensuring sustainable social and economic progress. This work examines the objective necessity of fostering the potential of creative youth in the context of globalization, technological advancement, and a knowledge-based economy. It also explores the subjective foundations that contribute to creative self-realization, including individual motivation, psychological factors, and socio-cultural influences. The study analyzes theoretical perspectives on creativity, highlights the main challenges faced by young innovators, and discusses strategies for enhancing creative potential through education, policy, and digital resources. The results indicate that a balanced approach, harmonizing objective requirements and subjective conditions, is essential to maximize the impact of youth creativity on society.

Keywords: *creative potential, youth, innovation, socio-cultural influences, education, digital transformation, creative class.*

Kirish. Bugungi shiddatli texnologik taraqqiyot, globallashuv va raqamli transformatsiya davrida yoshlar o‘rtasida ijodiy salohiyatni shakllantirish barqaror rivojlanishning asosiy zaruratiga aylandi. Ijodkorlik endi ikkinchi darajali ko‘nikma emas, balki innovatsiyalar, iqtisodiy o‘sish va ijtimoiy taraqqiyotning harakatlantiruvchi kuchiga aylandi. Dunyo mamlakatlari va tashkilotlari yoshlarning ijodiy salohiyatiga sarmoya kiritish bilimga asoslangan iqtisodiyotda raqobatbardoshlikni saqlab qolish uchun zarurligini tan olishadi. Biroq yoshlar ijodkorligini oshirishning obyektiv zarurligi ko‘pchilik tomonidan

e’tirof etilgani holda, shaxs ijodiy qobiliyatlarini shakllantiruvchi subyektiv asoslar yanada chuqurroq o‘rganishni taqozo etadi. Ijodiy salohiyatni oshirishning obyektiv zarurati ko‘plab global muammolar, jumladan, avtomatlashtirish, sun’iy intellekt va innovatsion iqtisodiyotga o‘tish bilan bog‘liq. Odatiy ish o‘rinlari tobora ko‘proq aqlli tizimlar bilan almashtirilayotgan dunyoda ijodkorlik insonning almashtirib bo‘lmaydigan kam sonli ko‘nikmalaridan biri bo‘lib qolmoqda. Hukumatlar, ta’lim muassasalari va korxonalar kelajak ishchi kuchini shakllantirishda ijodiy fikrlash, muammolarni hal qilish va moslashuvchanlikning muhimligini ta’kidlaydilar. Bundan tashqari, yoshlarni ijodkorlikka yo‘naltirgan jamiyatlarda ijtimoiy jipslik, madaniy boylik va texnologik taraqqiyot kuchayadi.

Shu bilan birga, ijodiy rivojlanishning subyektiv asoslari psixologik, ta’lim va ijtimoiy-madaniy omillarning murakkab o‘zaro ta’sirini o‘z ichiga oladi. Yoshlarning ijodiy qobiliyatlarini shakllantirishda individual motivatsiya, shaxsiy samaradorlik, ijodiy muhitga kirish va turli xil tajribalarga duch kelish muhim rol o‘ynaydi. Bundan tashqari, oilaviy qo‘llab-quvvatlash, murabbiylik va jamoatchilik ishtiroki ijodkorlikning qay darajada tarbiyalanishi va namoyon bo‘lishiga ta’sir ko‘rsatadi. Tavakkalchilik, tajriba va innovatsiyalarni rag‘batlantiruvchi qulay ekotizimning mavjudligi yoshlarning to‘liq ijodiy salohiyatini ochish uchun juda muhimdir.

Ijodkorlikka e’tibor kuchayib borayotganiga qaramay, yoshlar ko‘pincha o‘zlarining ijodiy salohiyatlarini ro‘yobga chiqarish yo‘lida to‘siqlarga duch kelishadi. Standartlashtirilgan test sinovlari va qat’iy o‘quv dasturlariga ustuvorlik beradigan an’anaviy ta’lim tizimlari ko‘pincha turli xil fikrlash tarzini shakllantira olmaydi. Jamiyatning kutilmalari, iqtisodiy bosim va ijodiy resurslardan foydalanish imkoniyatining yo‘qligi yoshlarning o‘z iste’dodlarini kashf etish va rivojlantirish imkoniyatlarini yanada cheklaydi. Ushbu muammolarni hal qilish siyosiy islohotlar, innovatsion ta’lim amaliyoti va qo‘llab-quvvatlovchi ijtimoiy tuzilmalarni o‘z ichiga olgan yaxlit yondashuvni talab qiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ijod va uning yoshlar kamolotidagi o‘rnini o‘rganish psixologiya, ta’lim, sotsiologiya, iqtisodiyot kabi turli fanlar doirasida keng ko‘lamda tadqiq etilgan. Tadqiqotchilarning ta’kidlashicha, yoshlarni ijodkorlikka o‘rgatish shaxs kamoloti uchun ham, jamiyat taraqqiyoti uchun ham zarurdir. Ushbu bo‘limda ijodiy salohiyatni oshirishning obyektiv zaruriyati, shuningdek, uning rivojlanishiga ta’sir etuvchi subyektiv asoslar bo‘yicha mavjud adabiyotlar sharhi keltirilgan.

Ko‘pgina tadqiqotlarda kreativlik innovatsiya va iqtisodiy raqobatbardoshlikning asosiy tarkibiy qismi sifatida ta’kidlanadi. Florida (2002) “kreativ sinf” tushunchasini kiritib, kreativ shaxslarga sarmoya kiritgan jamiyatlar texnologik taraqqiyot va iqtisodiy rivojlanishni tezroq boshdan kechirishga moyil ekanligini ta’kidladi. Xuddi shunday, Csikszentmihalyining (1996) ta’kidlashicha, ijodkorlik fan, texnologiya va san’atdagi taraqqiyotni rag‘batlantiradi, bu esa uni bilim iqtisodiyoti uchun ajralmas omilga aylantiradi. Ta’lim muassasalari va siyosatchilar an’anaviy ko‘nikmalar to‘plami avtomatlashtirish va sun’iy intellekt tufayli eskirayotganini tan olishadi. Robinson (2011) va Kaufman & Sternberg (2010) tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, yoshlarda ijodkorlikni rivojlantirish ularni kelajakdagi karyeralari uchun zarur bo‘lgan muammolarni hal qilish va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalari bilan qurollantiradi.

Shuningdek, globallashuv madaniyatlararo muhitga moslasha oladigan va innovatsion yechimlar yarata oladigan shaxslarga bo‘lgan talabni kuchaytirdi. Runco & Jaeger (2012) kabi tadqiqotchilar iqlim o‘zgarishi, iqtisodiy tengsizlik va raqamli transformatsiya kabi murakkab global muammolarni hal qilish uchun ijodkorlik zarurligini ta’kidlaydilar. Ta’lim o‘quv dasturlariga ijodkorlikning kiritilishi yoshlarni o‘zaro bog‘liq va tez rivojlanayotgan dunyoga tayyorlashning strategik javobi sifatida qaraladi.

Kreativlik motivatsiya, shaxsiy samaradorlik va kognitiv moslashuvchanlik kabi psixologik omillarga chuqur ta’sir ko‘rsatadi. Amabile (1996) ijodkorlikning tarkibiy nazariyasini taqdim etdi, bu ichki motivatsiyani ijodiy faoliyatning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida belgilaydi. Uning tadqiqotlariga ko‘ra, o‘z qiziqishlarini o‘rganishga va yangi g‘oyalar bilan tajriba o‘tkazishga rag‘batlantirilgan yoshlar ko‘proq kuchli ijodiy qobiliyatlarni rivojlantiradilar.

Bundan tashqari, Vigotskiy (1978) ijodiy rivojlanishda ijtimoiy o‘zaro ta’sirning rolini ta’kidlaydi. Uning ijtimoiy-madaniy nazariyasi shuni ko‘rsatadiki, ijodkorlik shunchaki tug‘ma xususiyat emas, balki tajribalar va ustoz-shogirdlik orqali rivojlantirilishi mumkin bo‘lgan mahoratdir. Sternbergning (2006) tadqiqotlari bu fikrni qo‘llab-quvvatlab, ijodiy intellektni ongli ravishda mashq qilish va turli xil qarashlarga duch kelish orqali rivojlantirish mumkinligini ta’kidlaydi.

Shuningdek, ijodiy salohiyatni shakllantirishda ta’lim muhitlari muhim rol o‘ynaydi. Biroq tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, an’anaviy maktab tizimlari ko‘pincha ijodiy fikrlashdan ko‘ra standartlashtirilgan testlarni afzal ko‘radi (Robinson, 2011). Craft (2005) va Beghetto & Kaufman (2007) kabi olimlar o‘quvchilarni tavakkal qilishga, noan’anaviy g‘oyalarni o‘rganishga va muammolarni ijodiy hal qilishga undaydigan ochiq ta’lim tajribalariga o‘tishni qo‘llab-quvvatlaydilar. Ta’lim muhitlari bo‘yicha tadqiqotlar ham

o‘qituvchilarning munosabati va pedagogik yondashuvlarining ahamiyatini ta’kidlaydi. Torrens (1995) o‘qituvchilar qat’iy qoidalarga rioya qilishdan ko‘ra qiziquvchanlik va innovatsiya muhitini yaratganlarida o‘quvchilar ijodiy jihatdan yaxshiroq natija ko‘rsatishini aniqladi. Bundan tashqari, loyihalarga asoslangan ta’lim, geymifikatsiya va raqamli vositalar sinflarda ijodiy faollikni oshirishga yordam berishi ko‘rsatilgan (Sawyer, 2012).

Kreativlikning ahamiyati tan olingan bo‘lsa-da, yoshlar ko‘pincha ijodkorlikni cheklaydigan to‘siqlarga duch kelishadi. Lubart & Sternberg (1995) tadqiqotlari asosiy cheklovlar sifatida jamiyatning kutilmalari, muvaffaqiyatsizlikdan qo‘rqish va resurslardan foydalanish imkoniyatining yo‘qligini ko‘rsatadi. Iqtisodiy sharoitlar ham rol o‘ynaydi; kam ta’minlangan yoshlar moliyaviy cheklovlar tufayli ijodiy izlanishlar bilan shug‘ullanish uchun kamroq imkoniyatlarga ega bo‘lishi mumkin (Florida, 2002).

Bundan tashqari, ijodkorlikka madaniy munosabat turli jamiyatlarda farq qiladi. Hofstedening (2001) madaniy o‘lchamlar nazariyasi shuni ko‘rsatadiki, noaniqlikdan qochish yuqori bo‘lgan jamiyatlar tavakkalchilikni rag‘batlantirmasligi va shu bilan ijodiy tajribalarni bo‘g‘ib qo‘yishi mumkin. Aksincha, innovatsiya va mustaqil fikrlashni qadrlaydigan madaniyatlar ko‘proq ijodkor shaxslarni yetishtirishga moyil bo‘ladi.

Ijodkorlikning obyektiv zaruriyati va subyektiv to‘siqlarini bartaraf etish uchun tadqiqotchilar bir nechta strategiyalarni taklif etadilar. Masalan, Sawyer (2012) va Beghetto (2010) kabi olimlar rasmiy ta’limda ijodkorlikni rag‘batlantiruvchi fanlararo va tajribaviy o‘rganish yondashuvlarini tavsiya etadilar. Shuningdek, ta’limda raqamli platformalar, geymifikatsiya va sun’iy intellektdan foydalanish (Reinders, 2019) ijodiy faollikni oshirishga yordam berishi ko‘rsatilgan. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, murabbiylik dasturlari, innovatsion markazlar va jamiyatga asoslangan tashabbuslar yoshlarga ijodiy ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun zarur bo‘lgan resurslar va yordamni taqdim etishi mumkin (Runco, 2014).

Mazkur tadqiqotda adabiyotlar tahlili va aralash metodlardan foydalangan holda yoshlar ijodkorligini oshirishning obyektiv zaruriyati va subyektiv asoslari o‘rganilgan. Adabiyotlar tahlili metodi yordamida nazariy asoslarni yaratish uchun ilmiy manbalar, maqolalar va ilmiy ishlar tizimli ko‘rib chiqilgan.

Natijalar va muhokama. Ushbu tadqiqot natijalari yoshlar ijodkorligini rivojlantirishning ikki tomonlama zarurligini - iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotning obyektiv talabi sifatida ham, individual va atrof-muhit omillari ta’siridagi subyektiv jarayon sifatida ham ta’kidlaydi.

Texnologiyalarning jadal rivojlanishi va iqtisodiy o‘zgarishlar davrida kreativlik innovatsiyalar, tadbirkorlik va muammolarni hal qilishning asosiy omiliga aylandi. Hozirda ko‘plab sohalar texnik mahorat bilan bir qatorda ijodiy ko‘nikmalarni ham birinchi o‘ringa qo‘ymoqda, bu esa ta’lim tizimlarining moslashuvini taqozo etmoqda. Biroq an’anaviy akademik tuzilmalar hali ham standartlashtirilgan ta’limga urg‘u beradi, bu esa ko‘pincha ijodiy izlanish imkoniyatlarini cheklaydi. Ushbu bo‘shliqni to‘ldirish uchun ta’limga interaktiv, loyihaviy va fanlararo yondashuvlarni joriy etish zarur.

Kreativlik nafaqat ko‘nikma, balki motivatsiya, o‘ziga ishonch va turli tajribalar ta’sirida shakllanadigan fikrlash tarzi hamdir. Tadqiqotda ta’kidlanishicha, muvaffaqiyatsizlikdan qo‘rqish, ustozning yo‘qligi va jamiyat talablari ijodiy ifodani bostirishi mumkin. Aksincha, tajriba o‘tkazish, tavakkalchilik va ochiq muammolarni hal qilishni rag‘batlantiruvchi muhit yoshlarda yuqori darajadagi ijodkorlikni rivojlantiradi. Siyosatchilar va pedagoglar yoshlar o‘zlarining ijodiy ko‘nikmalarini rivojlantirish va qo‘llash imkoniyatini his qiladigan qo‘llab-quvvatlovchi ekotizimlarni yaratishga e’tibor qaratishlari kerak.

Ta’lim muassasalari tizimli ta’limni ijodkorlikni oshiruvchi tajribalar bilan muvozanatda saqlashda muhim rol o‘ynaydi. O‘quv dasturlariga san’at, raqamli vositalar va hamkorlikda o‘rganishni kiritish o‘quvchilarga tanqidiy fikrlash va innovatsion muammolarni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Bundan tashqari, ijodiy sanoatni qo‘llab-quvvatlash, yoshlarning innovatsion dasturlarini moliyalashtirish va fanlararo ta’limni rag‘batlantirish bo‘yicha davlat siyosati ijodkor yoshlarning to‘liq salohiyatini ochishga sezilarli hissa qo‘shishi mumkin.

Tadqiqotda ijodiy rivojlanishga to‘sqinlik qiluvchi bir qator muammolar, jumladan, resurslardan foydalanish imkoniyatining cheklanganligi, qat’iy ta’lim tizimlari va ijodkorlikka bo‘lgan madaniy munosabatlar aniqlangan. Ushbu muammolarni hal qilish bir qancha jihatlarni o‘z ichiga olgan ko‘p darajali yondashuvni talab qiladi. Masalan, kreativlik va tanqidiy fikrlashga ustuvorlik beradigan ta’lim islohotlarini joriy etish, yosh ijodkorlarni tajribali mutaxassislar bilan bog‘lash uchun mentorlik va netvorking imkoniyatlarini yaratish, shuningdek, kreativ loyihalar va startaplarni qo‘llab-quvvatlash siyosati va moliyalashtirishni yo‘lga qo‘yish.

Yoshlarning ijodiy imkoniyatlarini to‘liq ishga solish uchun ta’lim siyosatini iqtisodiy talablar bilan uyg‘unlashtiradigan, shu bilan birga individual iste’dod va motivatsiyani rivojlantiradigan yaxlit yondashuv zarur. Kreativlikka ustuvor ahamiyat beradigan jamiyatlar nafaqat o‘z yoshlarining imkoniyatlarini kengaytiradi, balki uzoq muddatli innovatsiyalar va madaniy rivojlanishga ham turtki beradi. Kelajakdagi

tadqiqotlar ijodkorlikka yo‘naltirilgan turli dasturlarning samaradorligini o‘rganishi va ularning ham shaxsiy o‘sishga, ham jamiyat taraqqiyotiga ta’sirini baholashi lozim.

Yoshlar ijodkorligini oshirishning obyektiv zarurligi va subyektiv asoslarini tan olgan holda, manfaatdor tomonlar barqaror innovatsiyalar va yanada dinamik, ilg‘or fikrlaydigan avlodga olib keladigan strategiyalarni amalga oshirishlari mumkin.

Xulosa. Tadqiqotda ijodkorlikning shaxs muvaffaqiyati va jamiyat taraqqiyotini shakllantirishdagi muhim roli ta’kidlangan. Ijodkorlikni rivojlantirishning obyektiv zaruriyati jadal rivojlanayotgan jahon iqtisodiyotida muammolarni hal qilishning innovatsion ko‘nikmalariga bo‘lgan talabning ortib borishi bilan bog‘liq. Shu bilan birga, ijodkorlikni rivojlantirishning subyektiv asoslari ijodiy fikrlashni rivojlantiruvchi ichki motivatsiya, qo‘llab-quvvatlovchi muhit va ta’lim yondashuvlarining muhimligini ta’kidlaydi.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, an’anaviy ta’lim tizimlari ko‘pincha ijodkorlikni rivojlantirishda oqsaydi va ko‘plab yoshlar muvaffaqiyatsizlikdan qo‘rqish, ustozlarning yetishmasligi va resurslardan foydalanish imkoniyatining cheklanganligi kabi to‘siqlarga duch kelishadi. Ushbu muammolarni hal qilish uchun ta’lim islohotlari, murabbiylik dasturlari va ijodkorlik madaniyatini targ‘ib qiluvchi siyosat talab etiladi. Tavakkalchilikni rag‘batlantirish, fanlararo ta’lim va raqamli vositalar ijodiy salohiyatni yanada oshirishi mumkin.

Ijodkor yoshlarning to‘liq salohiyatini ro‘yobga chiqarish uchun yaxlit yondashuv - ta’lim, siyosat va shaxs imkoniyatlarini kengaytirishni uyg‘unlashtiradigan yondashuv zarur. Kelajakdagi sa’y-harakatlar ijodkorlikni o‘quv tizimlariga kiritish, innovatsiyalar uchun real imkoniyatlarni taqdim etish va ijodiy resurslardan teng foydalanishni ta’minlashga qaratilgan bo‘lishi kerak. Shunday qilib, jamiyatlar ham shaxsiy, ham jamoaviy taraqqiyotga turtki beradigan innovatorlar, muammolarni hal qiluvchilar va uzoqni ko‘ra oladigan mutafakkirlarning yangi avlodini yetishtirishi mumkin..

Adabiyotlar:

1. Amabile, T. M. (1996). Creativity in Context: Update to the Social Psychology of Creativity. Westview Press.
2. Beghetto, R. A., & Kaufman, J. C. (2007). The genesis of creative greatness: Mini-c and the expert performance approach. High Ability Studies, 18(1), 59-61.
3. Craft, A. (2005). Creativity in Schools: Tensions and Dilemmas. Routledge.
4. Csikszentmihalyi, M. (1996). Creativity: Flow and the Psychology of Discovery and Invention. HarperCollins.
5. Florida, R. (2002). The Rise of the Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life. Basic Books.
6. Hofstede, G. (2001). Culture’s Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations. SAGE Publications.
7. Kaufman, J. C., & Sternberg, R. J. (2010). The Cambridge Handbook of Creativity. Cambridge University Press.
8. Lubart, T. I., & Sternberg, R. J. (1995). An Investment Approach to Creativity: Theory and Applications. In R. Sternberg (Ed.), Handbook of Creativity (pp. 271–295). Cambridge University Press.
9. Reinders, H. (2019). Technology and Creativity in Education: New Challenges and Opportunities. Routledge.
10. Robinson, K. (2011). Out of Our Minds: Learning to be Creative. Capstone.
11. Runco, M. A. (2014). Creativity: Theories and Themes: Research, Development, and Practice. Academic Press.
12. Runco, M. A., & Jaeger, G. J. (2012). The Standard Definition of Creativity. Creativity Research Journal, 24(1), 92-96.
13. Sawyer, R. K. (2012). Explaining Creativity: The Science of Human Innovation. Oxford University Press.
14. Sternberg, R. J. (2006). The Nature of Creativity. Creativity Research Journal, 18(1), 87-98.
15. Torrance, E. P. (1995). Why Fly? A Philosophy of Creativity. Ablex Publishing.
16. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press.

XORIJIY DAVLATLARDA EKOLOGIK TA’LIM-TARBIYANING O‘RNI (GERMANIYA, SHVETSIYA VA FINLYANDIYA TAJRIBALARI ASOSIDA)

Rayimova Nigina Bobonazarovna,
Buxoro muhandislik- texnologiya instituti doktoranti
nigina3033@gmail.com

Ekologik inqirozning kuchayib borayotgan davrida insoniyat oldida tabiat bilan uyg‘un yashash, resurslardan oqilona foydalanish va kelajak avlodlarga sog‘lom muhit qoldirish zarurati turibdi. Bu masalada ekologik ta’lim muhim o‘rin tutadi. Rivojlangan Yevropa davlatlari ekologik ta’limni milliy siyosat darajasiga ko‘tarib, o‘z fuqarolarida atrof-muhitga nisbatan mas’uliyatli munosabatni shakllantirishda yetakchi o‘rinda turadi. Ushbu maqolada Yevropa davlatlarida ekologik ta’lim-tarbiyaning o‘rni, ahamiyati, yo‘nalishlari tahlil qilindi. Bunda, asosan, Germaniya, Shvetsiya va Finlyandiya davlatlaridagi ekologik ta’lim misol sifatida olindi. Mazkur mamlakatlardagi ekologik ta’limga bo‘lgan yondashuvlar, milliy o‘quv dasturlarida ekologiyaning o‘rni va amaliyotdagi natijalari o‘rganiladi. Tadqiqot natijalari ekologik madaniyatni shakllantirishda xorijiy tajribalarni o‘rganish va ularni O‘zbekiston ta’lim tizimiga moslashtirish imkoniyatlarini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: *ekologik ta’lim, barqaror rivojlanish, Yevropa tajribasi, maktab ta’limi, Finlyandiya, Germaniya.*

РОЛЬ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ (НА ОСНОВЕ ОПЫТА ГЕРМАНИИ, ШВЕЦИИ И ФИНЛЯНДИИ)

В период усиливающегося экологического кризиса перед человечеством стоит необходимость жить в гармонии с природой, рационально использовать ресурсы и оставить будущим поколениям здоровую окружающую среду. Экологическое образование играет важную роль в решении этого вопроса. Развитые европейские страны выводят экологическое образование на уровень национальной политики и занимают лидирующие позиции в формировании у своих граждан ответственного отношения к окружающей среде. В данной статье анализируются роль, значение и направления экологического образования и воспитания в европейских странах. В качестве примера рассматривается экологическое образование в Германии, Швеции и Финляндии. Изучаются подходы к экологическому образованию в этих странах, место экологии в национальных учебных программах и практические результаты. Результаты исследования показывают возможности изучения зарубежного опыта в формировании экологической культуры и его адаптации к системе образования Узбекистана.

Ключевые слова: *экологическое образование, устойчивое развитие, европейский опыт, школьное образование, Финляндия, Германия.*

THE ROLE OF ECOLOGICAL EDUCATION IN FOREIGN COUNTRIES (BASED ON THE EXPERIENCES OF GERMANY, SWEDEN AND FINLAND)

In an era of intensifying ecological crisis, humanity faces the necessity of living in harmony with nature, using resources rationally, and leaving a healthy environment for future generations. Environmental education plays a crucial role in addressing this issue. Developed European countries are at the forefront of elevating environmental education to the level of national policy and fostering a responsible attitude towards the environment among their citizens. This article analyzes the role, significance, and directions of environmental education in European countries. Specifically, environmental education in Germany, Sweden, and Finland is examined as exemplary cases. The study explores approaches to environmental education in these countries, the place of ecology in national curricula, and practical outcomes. The research findings demonstrate the potential for studying foreign experiences in developing ecological culture and adapting them to the education system of Uzbekistan.

Keywords: *environmental education, sustainable development, European experience, school education, Finland, Germany.*

Kirish. So‘nggi yillarda sayyoramiz bo‘ylab atrof-muhitni muhofaza qilish va ekologik xavfsizlikni ta’minlash bir qator davlatlar siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylangan. Global iqlim o‘zgarishi,

sanoat va transport vositalarining ko‘payishi, urbanizatsiya jarayonlarining jadallashuvi natijasida yuzaga kelayotgan ekologik muammolar nafaqat tabiiy resurslar holatiga, balki inson salomatligiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Xususan, chiqindilarni boshqarish, havo va suv havzalari tozaligini ta’minlash, yer resurslaridan oqilona foydalanish, bioturfalikni saqlash va atrof-muhit monitoringi kabi yo‘nalishlarda muhim islohotlar amalga oshirilmoqda.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Yaqin yillarda O‘zbekistonda ham atrof-muhit muhofazasi, ekologik madaniyat. ekologik ong kabi muammolarga jiddiy qaralmoqda va bu kabi masalalar bir qator muhim hujjatlarda ham aks etgan. Yurtboshimizning tashabbusi bilan 2019-yilda qabul qilingan “2023–2025-yillarda O‘zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi” ekologik barqarorlikni ta’minlash, aholi salomatligini muhofaza qilish, yashash muhitini yaxshilash hamda “yashil iqtisodiyot” tamoyillarini joriy etishga qaratilgan kompleks dastur sifatida faoliyat yuritmoqda. Ushbu strategiyada chiqindilarni qayta ishlash ulushini oshirish, ekologik toza energiya manbalaridan foydalanishni kengaytirish va atmosfera havosining ifloslanish darajasini kamaytirishga alohida e’tibor qaratilgan. 2021-yilda ekologiya sohasida maxsus davlat organi – O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi vazirligining tashkil etilishi bilan ekologik boshqaruv yanada markazlashtirildi. Bu esa ekologik holatni monitoring qilish, tegishli qonun hujjatlarini ijro etish va ekologik nazoratni kuchaytirish imkonini berdi. Shuningdek, O‘zbekistonda “Yashil makon” umummilliy loyihasi orqali millionlab daraxtlar ekilmoqda, bu esa havoni tozalash, bioxilma-xillikni saqlash va iqlimga salbiy ta’sirni kamaytirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Qolaversa, aholini ekologik madaniyat va ong bilan qurollantirishga qaratilgan targ‘ibot-tashviqot ishlari, maktab va oliy ta’lim muassasalarida ekologik ta’lim tizimining takomillashtirilishi ham davlat ekologik siyosatining muhim tarkibiy qismiga aylangan. Demak, ekologik xavfsizlikni ta’minlash, chiqindilarning zararli ta’sirini oldini olish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish hamda sanitariya va ekologik holatni yaxshilash borasida olib borilayotgan kompleks chora-tadbirlar O‘zbekistonning barqaror rivojlanish strategiyasida muhim o‘rin egallaydi.

O‘zbekiston ta’lim tizimiga ekologik madaniyatni singdirish ham bugungi kunda muhim ahamiyat kasb etadi va bunda xorijiy tajribalarni o‘rganish asosiy darajali ishlardan biridir. Xorijiy tajribalarni har tomonlama o‘rganish va ularni o‘zimizga moslashtirish ekologik ta’limni takomillashtirish uchun amaliy xizmat qiladi. Ushbu maqolada ekologik madaniyat nisbatan barqaror bo‘lgan Yevropaning Germaniya, Finlandiya va Shvetsiya kabi davlatlaridagi ekologik ta’lim-tarbiya jarayoniga to‘xtalamiz.

Tadqiqot metodologiyasi. Germaniyada ekologik ta’lim (Umweltbildung) va barqaror rivojlanish uchun ta’lim (Bildung für nachhaltige Entwicklung – BNE) sohalari yillar davomida sezilarli rivojlanish bosqichlarini bosib o‘tdi.

1. Germaniyadagi ekologik ta’lim rivojining tarixiy bosqichlari:

1970-yillar: Germaniyada ekologik ta’limning zamonaviy shakllari paydo bo‘ldi. Bu davrda atom energetikasi, kimyo sanoati va transport sohalariga qarshi ekologik harakatlar kuchaydi. 1972-yilda "O‘sish chegaralari" (Limits to Growth) hisobotining nashri ekologik ongni oshirishga xizmat qildi.

1980-yillar: "Umwelterziehung" (ekologik tarbiya), "Naturpädagogik" (tabiat pedagogikasi) va "Ökopädagogik" (ekopedagogika) kabi tushunchalar keng tarqaldi.

1990-yillar: Barqaror rivojlanish uchun ta’lim (BNE) konsepsiyasi shakllandi. Bu yondashuv ekologik ta’limni ijtimoiy va iqtisodiy omillar bilan uyg‘unlashtirdi.

2004–2014: BMTning "Barqaror rivojlanish uchun ta’lim o‘n yilligi" doirasida Germaniyada "Transfer-21" dasturi amalga oshirildi.

2015-yildan hozirgacha: BMTning "Global Harakat Dasturi" (Global Action Programme) asosida Germaniyada BNEni ta’lim tizimining barcha bosqichlariga integratsiya qilish ishlari davom etmoqda.

2. Statistik ma’lumotlar va monitoring

- **2011–2016**: Freie Universität Berlin tomonidan olib borilgan tadqiqotga ko‘ra, bu yillarda BNE kontseptsiyasi bolalar bog‘chalari, maktablar va oliy ta’lim muassasalarining rasmiy hujjatlarida tobora ko‘proq aks etgan. Biroq bu jarayon federal shtatlar o‘rtasida farq qilgan [1].
- **2024-yilgi hisobot**: Yevropa Komissiyasining ma’lumotiga ko‘ra, Germaniyada o‘quvchilarning 67% ekologik ta’lim olganini bildirgan, bu Yevropa Ittifoqi o‘rtacha ko‘rsatkichidan 5% past. Shuningdek, o‘qituvchilarning 75% BNE bo‘yicha yetarli bilimga ega emasligini ta’kidlagan [2].

3. Siyosiy tashabbuslar va xalqaro hamkorlik

2021-yil: UNESCO tomonidan tashkil etilgan "Barqaror rivojlanish uchun ta’lim" bo‘yicha Berlin deklaratsiyasi qabul qilindi. Bu deklaratsiyada 2025-yilgacha barcha ta’lim tizimlarida BNEni asosiy komponent sifatida joriy etish maqsadi belgilandi. Germaniya bu tashabbusni faol qo‘llab-quvvatlamoqda..[3]

Eco-Schools dasturi: Germaniya 1994-yilda Eco-Schools (Ekologik maktablar) dasturiga qo‘shildi. Bu dastur orqali maktablarda ekologik loyihalar va barqarorlikni targ‘ib qilish ishlari olib borilmoqda. Ko‘rinadiki, Germaniyada ekologik ta’lim va barqaror rivojlanish uchun ta’lim sohalari yillar davomida sezilarli rivojlanish bosqichlarini bosib o‘tdi. Biroq hali ham ta’lim dasturlarini to‘liq integratsiya qilish, o‘qituvchilarni tayyorlash va barcha hududlarda bir xil darajada amalga oshirish kabi muammolar mavjud. Yaqin yillarda bu sohada yanada chuqurroq islohotlar kutilmoqda.

Tahlil va natijalar. XXI asrda insoniyat duch kelayotgan global ekologik muammolar ekologik savodxonlik va atrof-muhitga ehtiyotkor munosabatni shakllantirishning dolzarbligini oshirmoqda. Finlyandiya ekologik ta’limni davlat siyosati darajasida qo‘llab-quvvatlaydigan yetakchi mamlakatlardan biridir. “National Core Curriculum for Basic Education” (2014) hujjatiga ko‘ra, har bir fan ekologik barqarorlik va tabiatni muhofaza qilish g‘oyalari bilan uyg‘unlashtirilgan bo‘lishi kerak. Bu yondashuv o‘quvchilarda tabiat bilan uyg‘un yashash, mas’uliyat va faollikni shakllantirishga xizmat qiladi.

2. Pedagogik yondashuvlar va metodlar

Finlyandiyada ekologik ta’limda quyidagi yondashuvlar keng qo‘llaniladi:

- **Integratsiyalashgan o‘qitish:** Ekologik mavzular matematika, fizika, til o‘rgatish kabi boshqa fanlarga integratsiya qilinadi. Masalan, fizikada energiya tejash yoki matematikada chiqindilar statistikasi orqali ekologik ong beriladi.
- **Loyiha asosida o‘qitish (Project-Based Learning):** O‘quvchilar maktab bog‘larini yaratish, chiqindilarni qayta ishlash, suv sifatini o‘rganish kabi amaliy loyihalarda qatnashadilar.
- **Tabiatda o‘qitish (Outdoor Learning):** O‘quvchilar o‘rmonlar, daryolar yoki milliy bog‘larda dars o‘tish orqali bevosita tajriba orttiradilar.

3. Ta’lim muassasalaridagi ekologik tashabbuslar

Ko‘pgina Finlyandiya maktablari **Eco-Schools** (Yashil maktablar) dasturida ishtirok etadi. Ushbu tashabbus doirasida o‘quvchilar va o‘qituvchilar ekologik audit o‘tkazish, energiyani tejash va chiqindilarni kamaytirishga doir amaliy chora-tadbirlar ishlab chiqadilar. Bundan tashqari, “Green Flag” mukofoti bilan taqdirlangan maktablar ekologik me’yorlarga eng yaxshi amal qilayotgan ta’lim muassasalari sifatida tan olinadi.

4. Natijalar va xalqaro tan olinishi

OECD tomonidan o‘tkazilgan xalqaro baholash natijalari (PISA) Finlyandiya o‘quvchilarining atrof-muhitga oid bilimlari yuqori ekanini ko‘rsatgan. Bu esa ekologik ta’limning tizimli yondashuvi samarali ekanligini tasdiqlaydi. Finlyandiya tajribasi boshqa mamlakatlar uchun ham ilg‘or model sifatida qaralmoqda. Ko‘rinadiki, Finlyandiyada ekologik ta’lim tizimi o‘zining integratsiyalashgan yondashuvi, faol metodlari va amaliy yo‘nalganligi bilan ajralib turadi. Mamlakatdagi siyosiy iroda, pedagogik tajriba va jamoatchilikning faol ishtiroki natijasida ekologik ong yuqori darajada shakllanmoqda. Ushbu tajriba O‘zbekiston kabi rivojlanayotgan mamlakatlar uchun ham tajriba maydoni vazifasini o‘taydi.

Xulosa. Uchala davlatning ekologik ta’lim strategiyalari BMTning Barqaror rivojlanish maqsadlariga moslab ishlab chiqilgan. Xususan, Finlyandiyada ta’lim mazmuni “yashil tafakkur”ni shakllantirishga yo‘naltirilgan bo‘lsa, Shvetsiyada esa “ekologik fuqarolik” tushunchasi keng targ‘ib qilinadi. Germaniyada esa “Bildung für nachhaltige Entwicklung” (BNE – Barqaror rivojlanish uchun ta’lim) konsepsiyasi asosida ta’lim mazmuni yangilanmoqda. Germaniya, Shvetsiya va Finlyandiya tajribasi shuni ko‘rsatadiki, ekologik ta’limni barqaror rivojlanish siyosatining muhim elementi sifatida yo‘lga qo‘yish ijtimoiy ong va madaniyatni o‘zgartirishda muhim vositadir. Bu davlatlardagi umumiy yondashuvlar – davlat siyosatining uzviyligi, fanlararo integratsiya, innovatsion usullar va jamiyatning faol ishtiroki – boshqa mamlakatlar uchun ham o‘rnak bo‘la oladi.

Adabiyotlar:

1. Bundesministerium für Umwelt, Naturschutz und nukleare Sicherheit. (2022). Bildung für nachhaltige Entwicklung in Deutschland. Berlin: BMU.

2. European Commission (2024). "Education and Training Monitor 2024: Germany".

3. Finnish National Agency for Education (2014). *N*ational Core Curriculum for Basic Education 2014. Helsinki: EDUFI.

4. Finnish National Agency for Education. (2021). Sustainable development in Finnish education. Helsinki: EDUFI.

5. Hirsjärvi, S. (2020). Green Pedagogy in Practice: Finnish Schools Leading the Way. Nordic Studies in Education.

6. Jickling, B., & Sterling, S. (2017). Post-Sustainability and Environmental Education: Remaking Education for the Future. Palgrave Macmillan.

7. Salonen, A. & Åhlberg, M. (2012). Sustainability and Environmental Education in Finland. Journal of Teacher Education for Sustainability, 14(2), 118-130.

8. Singer-Brodowski, M. va boshqalar (2018). "Monitoring of education for sustainable development in Germany – insights from early childhood education, school and higher education". // Environmental Education Research, 25(4), 492–507.

9. UNESCO (2020). Education for Sustainable Development: Country Report – Finland.

10. UNESCO (2021). "UNESCO declares environmental education must be a core curriculum component by 2025".

11. Swedish Environmental Protection Agency. (2020). Environmental education in Sweden: National strategies and implementation. Stockholm: Naturvårdsverket.

12.UNESCO. (2020). Education for Sustainable Development: A Roadmap. Paris: UNESCO Publishing.

KEKSALIK DAVRIDAGI SHAXSLARNING TA’LIMI PSIXOLOGIK VA IJTIMOIY ASPEKTLARDA

Rustamova Manzura Ne’matjanovna,
University of Business and Science
Pedagogika va psixologiya kafedrasi o‘qituvchisi

Ushbu maqolada keksa yoshdagi shaxslarning ta’lim olish zarurati, bu jarayonning psixologik va ijtimoiy asoslari hamda zamonaviy ta’lim tizimida ular uchun yaratilishi lozim bo‘lgan sharoitlar keng tahlil qilinadi. Ta’limning bu toifadagi insonlar hayot sifatiga ijobiy ta’siri, motivatsiya, qarilik davridagi kognitiv o‘zgarishlar va ularni qo‘llab-quvvatlovchi uslublar haqida ilmiy yondashuvlar asosida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: *keksalar ta’limi, psixologik rivojlanish, ijtimoiy inklyuziya, umr bo‘yi ta’lim, kognitiv o‘zgarishlar, qarilik va o‘rganish, motivatsiya va ta’lim, ta’lim metodikasi, jamiyatga o‘rganish, psixologik qo‘llab-quvvatlash, o‘z-o‘zini rivojlantirish, ta’lim tizimi va keksalar, ta’limga ijtimoiy yondashuv, raqamli savodxonlik, keksalar va hayot sifati.*

ОБРАЗОВАНИЕ ПОЖИЛЫХ ЛЮДЕЙ В ПСИХОЛОГИЧЕСКОМ И СОЦИАЛЬНОМ АСПЕКТАХ

В данной статье рассматривается необходимость образования для людей пожилого возраста, психологические и социальные основы этого процесса, а также условия, которые должны быть созданы в современной системе образования для этой категории граждан. Образование оказывает положительное влияние на качество жизни людей данной возрастной группы, мотивацию, когнитивные изменения в процессе старения и подходы, поддерживающие эти изменения, анализируются с научной точки зрения.

Ключевые слова: *образование пожилых людей, психологическое развитие, социальная интеграция, обучение на протяжении всей жизни, когнитивные изменения, старение и обучение, мотивация и обучение, методика обучения, обучение обществу, психологическая поддержка, саморазвитие, система образования и пожилые люди, социальный подход к образованию, цифровая грамотность, пожилые люди и качество жизни.*

EDUCATION OF OLDER PEOPLE IN PSYCHOLOGICAL AND SOCIAL ASPECTS

This article discusses the necessity of education for elderly individuals, the psychological and social foundations of this process, and the conditions that should be created within the modern education system for this category of people. The positive impact of education on the quality of life, motivation, cognitive changes during aging, and the approaches that support them are analyzed from a scientific perspective.

Keywords: *education for the elderly, psychological development, social inclusion, lifelong learning, cognitive changes, aging and learning, motivation and education, teaching methodology, social adaptation, psychological support, self-development, education system and the elderly, social approach to education, digital literacy, the elderly and quality of life.*

Kirish. Jahon sivilizatsiyalari rivojida insonning ma’naviy-axloqiy kamoloti va ijtimoiy faolligining asosini tashkil etuvchi mezon avlodlararo sog‘lom turmush tarzini ta’minlash omili ekanligi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Chunki jamiyat ijtimoiylashuvida, avlodlararo rivojlanishni ta’minlash, yoshlar tarbiyasida keksalarning o‘rni tobora ortmoqda. Qariyalarning ijtimoiy-ma’naviy faolligi keksa yoshdagi insonlarning ijtimoiy guruhi shakllanishiga olib keladi. Natijada, qariyalarning ijtimoiy jarayonlardagi munosabatini yuksaltirish, avlodlararo barkamollikni ta’minlashni taqozo etmoqda. Bu jarayon hozirgi vaqtda ijtimoiy munosabatlarda keksalik holatidagi jiddiy o‘zgarishlarda yaqqol namoyon bo‘lmoqda. Shu bois, hozirgi davrda qariyalarning ijtimoiy faolligi yangilanayotgan o‘zbekistonda ijtimoiy-falsafiy, ma’naviy jihatlarini tizimli tashkil etish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Dunyoning bir qator ilmiy tadqiqot institutlari va markazlarida insoniyatning qarishi jahon hamjamiyatini qamrab oluvchi global va ko‘p qirrali muammo sifatida ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Jumladan, “2015-yildan 2050-yilgacha 60 yoshdan oshgan dunyo aholisi salmog‘i 12 foizdan 22 foizga qariyb ikki barobar ortadi. 2020 - yilga kelib, 60 yosh va undan katta yoshdagilar soni 5 yoshgacha bo‘lgan

bolalardan ko‘p bo‘ladi. 2050-yilda qariyalarning 80 foizi past va o‘rta daromadli mamlakatlarda yashaydi. 2030-yilga kelib, dunyoda har 6 kishidan 1 nafari 60 yosh va undan katta yoshdagilar bo‘ladi. Ayni paytda 60 yosh va undan katta yoshdagi aholi ulushi 2020- yildagi 1 milliarddan 1,4 milliardga oshadi. 2050- yilga borib, 60 va undan katta yoshdagi dunyo aholisi ikki barobarga (2,1 milliard) oshadi. 2020- yildan 2050-yilgacha 80 yosh va undan katta yoshdagilar soni uch baravarga ortib, 426 million kishiga etishi kutilmoqda. Aholining qarish sur’ati o‘tmishdagiga qaraganda ancha tez davom etmoqda. Oqibatda esa barcha mamlakatlar o‘zlarining sog‘liqni saqlash va ijtimoiy tizimlarini ushbu demografik o‘zgarishlardan yuqori darajada foydalanishga tayyor bo‘lishini ta’minlash uchun katta muammolarga duch kelmoqda” Respublikamizda uchinchi Uyg‘onish davri poydevori yaratilayotgan bugungi kunda ma’naviy omillarga, ularning jamiyat rivojidagi o‘rni va ahamiyati masalalariga ehtiyoj yanada kuchayib bormoqda. Zero, “ma’naviy-axloqiy mezonlar, milliy va umuminsoniy qadriyatlarning ustuvorligiga erishish” Yangi O‘zbekistonni barpo etishning muhim vazifasiga aylandi. Qariyalarning ijtimoiy faolligi insoniyatning o‘tmishi, ma’naviy-merosini o‘zlashtirish va yangilanayotgan O‘zbekistonda jamiyat hayotining barcha sohalari – iqtisod va siyosat, fan va din, huquq va axloq, san’at va adabiyot, ta’lim va tarbiya, ma’naviyat va madaniyatning muhim vositasi sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Adabiyotlar tahlili. XXI asrda “Umr bo‘yi ta’lim” kontseptsiyasi global ta’lim siyosatining ajralmas qismiga aylandi. Bu yondashuv barcha yosh toifalarini, jumladan, keksa avlod vakillarini ham o‘z ichiga oladi [2]. Keksalar uchun ta’lim — bu nafaqat bilim olish, balki sog‘lom qarish, ijtimoiy faollikni saqlash, ruhiy holatni barqarorlashtirish va hayotga bo‘lgan motivatsiyani oshirish vositasidir [1].

Keksalar uchun ta’lim — bu yoshi ulg‘aygan insonlarga mo‘ljallangan o‘quv dasturlarini o‘z ichiga oladi. Bu turdagi ta’limning asosiy maqsadi — keksalarning intellektual faolligini saqlab qolish, ularni jamiyat hayotida faol ishtirok etishga rag‘batlantirish va ruhiy holatini yaxshilashdir.

Keksalar uchun ta’limning asosiy yo‘nalishlari [5]:

1. Kompyuter va raqamli savodxonlik: Internetdan foydalanish, smartfonlar bilan ishlash, ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishni o‘rganish.
2. Sog‘lom turmush tarzi: Sog‘liqni saqlash, to‘g‘ri ovqatlanish, jismoniy mashqlar haqida bilim berish.
3. Madaniy va ijodiy yo‘nalishlar: Musiqa, rasm chizish, adabiyot, til o‘rganish, teatr va boshqalar.
4. Ijtimoiy moslashuv va huquqiy bilimlar: Pensiya tizimi, ijtimoiy xizmatlar, huquqiy maslahatlar.
5. Psixologik va emotsional salomatlik: Stressni yengish, yolg‘izlik bilan kurashish, o‘ziga ishonchni oshirish.

O‘zbekistonda quyidagi imkoniyatlar mavjud [6].

- Xalq ta’limi tizimi va mahalla markazlari orqali bepul kurslar tashkil qilinmoqda.
- “Qariyalarni e’zozlash yili” kabi davlat dasturlari doirasida maxsus loyihalar yuritilgan.
- Nogironlar va keksalar uchun ixtisoslashgan markazlarda turli treninglar va seminarlar o‘tkaziladi.
- Online platformalar orqali (YouTube, Zoom, Moodle va boshqalar) uyda o‘tirib ham o‘rganish mumkin.

Narushima, Liu, Diestelkamplarning ta’kidlashicha, qarilik – bu nafaqat biologik, balki psixologik va ijtimoiy davrdir. Bu bosqichda inson o‘zining hayotiy tajribasiga tayanadi, lekin yangilikka ochiqligi kamayishi mumkin. Shunga qaramay, ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘rganish miya faolligini oshiradi, nevrodegenerativ kasalliklar xavfini kamaytiradi va psixologik barqarorlikni ta’minlaydi [3].

Keksalarda bilim olish ehtiyoji quyidagi omillar bilan belgilanadi:

- Mustaqillikni saqlab qolish istagi;
- Hayot sifati va ijtimoiy faollikni oshirish;
- Raqamli savodxonlikni egallash zarurati;
- Hayotiy tajribalarni boyitish, yangilash.

Ijtimoiy inklyuziya va motivatsiya. Ta’lim keksalar uchun ijtimoiy inklyuziya (moslashuv) vositasi sifatida ishlaydi. Bu orqali ular o‘zlarini jamiyatning faol qismi deb his qiladilar. Keksalikda yolg‘izlik va izolyatsiya kuchayadi — ta’lim esa buning oldini oladi [7]. Motivatsiya masalasida shuni ta’kidlash kerakki, bu yosh toifasida o‘quv faolligi ichki motivatsiyaga (o‘zini anglash, ma’naviy ehtiyoj) tayanadi.

Ta’lim shakllari va samarali metodlar, zamonaviy ta’lim keksa yoshdagi o‘quvchilar uchun quyidagi xususiyatlarga ega bo‘lishi kerak:

- Modul asosidagi qisqa kurslar;
- Vizual, audio va multimediaviy vositalar;
- Amaliy mashg‘ulotlar (hayotiy vaziyatlar asosida);
- Guruhli o‘quv shakllari va tajriba almashinuvi;
- Yaxshi motivatsion muhit (e’tirof, rag‘bat, e’tibor).

Xalqaro tajriba [7]:

- **Yaponiya:** “Lifelong Learning Centers” orqali keksalar uchun madaniy, texnologik, sog‘liqni saqlash kurslari taklif etiladi.
- **Germaniya**: “Seniorenakademie”lar orqali universitetlar va jamoat markazlarida bepul ta’lim kurslari yo‘lga qo‘yilgan.
- **Finlyandiya:** “Senior Universities” modeli orqali katta yoshdagilar universitetlarda ma’ruza va seminarlarda ishtirok etadilar.
- **O‘zbekiston:** “Keksalar maktabi”, “Uch avlod uchrashuvi” kabi dasturlar boshlangan bo‘lsa-da, tizimli ta’lim modellariga ehtiyoj mavjud.

O‘rganish samaradorligiga ta’sir etuvchi omillarni aniqlangan [8].

1. Sog‘liq holati va eshitish/ko‘rish bilan bog‘liq muammolar;
2. Kognitiv o‘zgarishlar (eslab qolish tezligi, diqqat);
3. O‘qituvchining yondashuvi: mehribonlik, sabr, e’tibor;
4. Jamiyatdagi stereotiplar: “Keksalar o‘rganmaydi” degan noto‘g‘ri fikrlar;
5. Oila va yaqinlar tomonidan qo‘llab-quvvatlanish darajasi.

Vigotskiy ta’limda ijtimoiy omillarning rolini ta’kidlab, keksa yoshdagilar uchun ham muloqot, madaniy tajriba va faol ijtimoiy ishtirok ta’lim samaradorligini oshiradi, deb ta’kidlaydi. Eriksonning psixososial rivojlanish nazariyasiga ko‘ra, qarilikda inson “butun hayotiga baho berish” bosqichiga kiradi. Bu jarayonda o‘rganish insonda mamnunlik hissini kuchaytiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada keksa yoshdagi shaxslarning ta’lim olish zarurati, bu jarayonning psixologik va ijtimoiy asoslari, hamda zamonaviy ta’lim tizimida ular uchun yaratilishi lozim bo‘lgan sharoitlar keng tahlil qilinadi. Ta’limning bu toifadagi insonlar hayot sifatiga ijobiy ta’siri, motivatsiya, qarilik davridagi kognitiv o‘zgarishlar va ularni qo‘llab-quvvatlovchi uslublar haqida ilmiy yondashuvlar asosida fikr yuritiladi.

Tadqiqotni quyidagi metodlar asosida o‘rganildi [6]:

- Kuzatuv — mavjud ta’lim markazlari faoliyati o‘rganildi.
- So‘rovnoma — 60 yoshdan oshgan 50 nafar fuqaroga keksalar ta’limi haqidagi fikrlari bo‘yicha savollar berildi.
- Intervyu — mahalla faollari, ijtimoiy soha xodimlari va o‘qituvchilar bilan suhbatlar o‘tkazildi.
- Tahlil va taqqoslash — O‘zbekiston va xorijiy davlatlardagi tajribalar solishtirildi.
- Statistik tahlil — yig‘ilgan so‘rovnoma natijalari Excel dasturida qayta ishlanib, umumiy xulosalar chiqarildi.

Tahlillar va natijalar. Tadqiqot davomida yoshi katta shaxslar uchun ta’limning psixologik va ijtimoiy ahamiyatini o‘rganishga alohida e’tibor qaratildi. So‘rovnomalar, intervyular va kuzatuvlar orqali to‘plangan ma’lumotlar asosida quyidagi asosiy jihatlar aniqlangan:

1. Psixologik tahlil natijalari:

- Respondentlarning 78 foizi ta’lim jarayonida o‘zini ko‘proq qadrlay boshlaganini, o‘z-o‘ziga ishonchi oshganini ta’kidladi.
- Keksalar yangi bilimlarni o‘zlashtirishda dastlab psixologik to‘siqlarga (qo‘rquv, ishonchsizlik, o‘zini ortiqcha his qilish) duch kelishadi. Biroq, mos pedagogik yondashuv va ijobiy muhit bu holatni sezilarli darajada yengillashtiradi.
- Doimiy intellektual mashg‘ulotlar (kitob o‘qish, yangi texnologiyalarni o‘rganish) kognitiv funktsiyalarni faol saqlab turishga yordam beradi.

2. Ijtimoiy tahlil natijalari:

- Ta’limda ishtirok etgan keksalar jamiyat bilan aloqada bo‘lish, do‘stlar orttirish, yolg‘izlikni yengish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda.
- 65 foiz ishtirokchilar turli o‘quv guruhlarida qatnashganidan so‘ng o‘zining ijtimoiy faolligi oshganini bildirgan.
- Ijtimoiy moslashuvni kuchaytirish uchun mahalla, kutubxona, masjid va markaziy o‘quv maskanlari doirasida moslashtirilgan, bepul yoki arzon kurslar tashkil etish zarurati mavjud.

3. Xorijiy tajriba bilan taqqoslash:

- Germaniya, Yaponiya va Janubiy Koreyada “keksalar universiteti” yoki “umrboqiy ta’lim” (lifelong learning) markazlari faoliyat yuritadi va ular ruhiy salomatlik, ijtimoiy faollik hamda sog‘lom qarish jarayoniga ijobiy ta’sir ko‘rsatmoqda.
- O‘zbekistonda esa bu boradagi tashabbuslar mavjud bo‘lsa-da, ular tizimli yondashuv, malakali mutaxassislar va doimiy monitoring bilan to‘liq ta’minlanmagan.

Umumiy natijalar:

1. Keksalar uchun ta’lim ularning psixologik holati va ijtimoiy hayotida ijobiy o‘zgarishlarga sabab bo‘ladi.
2. Psixologik to‘siqlarni yengish uchun ruhiy-pedagogik yondashuv muhim.
3. Ijtimoiy jihatdan faol bo‘lishga yordam beruvchi, do‘stlik va hamkorlikni kuchaytiruvchi muhit zarur.
4. Xorijiy tajribalarni o‘rganib, mahalliy sharoitga moslashtirish zarur.
5. Keksalar uchun mo‘ljallangan maxsus o‘quv dasturlar ishlab chiqilsin;
6. Mahalla va jamoat joylarida qisqa modul kurslari ochilsin;
7. Raqamli savodxonlik kurslari keksa avlod uchun alohida e’tiborda bo‘lsin;
8. Oila a’zolari keksa yaqinlarini o‘qishga undasin, ruhlantirsin;
9. Universitetlar qoshida “Keksalar fakulteti” tashkil etilishi tavsiya etiladi.

Xulosa. Keksalar uchun ta’lim — bu yangi imkoniyat, ijtimoiy ehtiyoj va psixologik zaruratdir. Keksalikda ham o‘rganishga bo‘lgan ehtiyoj saqlanib qoladi va bu jarayon insonning o‘z qadr-qimmatini his etishi, sog‘lig‘i va ruhiy barqarorligini qo‘llab-quvvatlaydi. Shu bois, keksalar ta’limiga jiddiy yondashuv, tizimli dasturlar va metodik innovatsiyalar zarur. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, keksa yoshdagi shaxslar uchun ta’lim — bu faqat bilim olish vositasi emas, balki ularning psixologik holatini barqarorlashtiruvchi, ijtimoiy faolligini oshiruvchi va hayot sifatini yaxshilovchi muhim omildir. Umr davomida o‘qish imkoniyati keksalarga o‘zini jamiyatning faol a’zosi sifatida his qilishga, yolg‘izlikni engishga hamda zamonaviy hayot bilan hamnafas bo‘lishga yordam beradi.

Psixologik jihatdan, ta’lim olish keksalarda o‘z-o‘zini qadrlash hissini kuchaytiradi, kognitiv (aql-idrok) qobiliyatlarni faol saqlab qoladi va demensiya kabi kasalliklar xavfini kamaytiradi. Ijtimoiy aspektda esa bunday ta’lim ular o‘rtasidagi muloqot, hamkorlik va ijtimoiy integratsiyani rag‘batlantiradi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, keksa avlod uchun ta’lim dasturlari mavjud bo‘lsa-da, ular yetarlicha tizimlashtirilmagan, moslashtirilgan o‘quv materiallari kam, hamda ruhiy-pedagogik yondashuv yetarlicha hisobga olinmaydi. Shu sababli, keksalar uchun mo‘ljallangan ta’lim platformalarini joriy etish, motivatsiyani oshirishga qaratilgan yondashuvlar ishlab chiqish va psixologik qo‘llab-quvvatlash tizimini mustahkamlash muhim ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, umr davomida ta’lim — bu keksa avlodning psixologik farovonligi va ijtimoiy faolligi garovi bo‘lib, bu borada ilmiy asoslangan, tizimli va insonparvar yondashuv muhimdir.

Adabiyotlar:

1 Baxromovna, B. M. (2024). Ta’lim jarayonida qo‘rquvni bartaraf etishga innovatsion yondashuv. // Tadqiqotlar. uz, 49(3), 13-19.

2. Badritdinova, M. B. (2019). He development of metamethods associated with cognitive methods. Scientific Bulletin of Namangan State University, 1(6), 483-489.

3. Findsen, B. (2005). Learning later. // International Journal of Lifelong Education, 24(3), 243–255. https://doi.org/10.1080/02601370500134809

4. Formosa, M. (2012). Education and older adults at the University of the Third Age. // Educational Gerontology, 38(2), 114–126. https://doi.org/10.1080/03601277.2010.515889

5. Merriam, S. B., & Kee, Y. (2014). Promoting community wellbeing: The case for lifelong learning for older adults. // Adult Education Quarterly, 64*(2),* 128–144.

6. Narushima, M., Liu, J., & Diestelkamp, N. (2018). Lifelong learning in active ageing discourse: Its conserving effect on wellbeing, health and vulnerability. // Ageing & Society, 38(4), 651–675. https://doi.org/10.1017/S0144686X16001136

7. UNESCO. (2016). Third Global Report on Adult Learning and Education (GRALE 3). Hamburg: UNESCO Institute for Lifelong Learning.

8. Бадритдинова, М. Б. (2020). Различия между базовой, дидактической и когнитивными структурами личности. // Oriental Art and Culture, (II), 158-161.

9. Бадритдинова, М. Б. (2024). Методологические проблемы устранения фобий в современной психологии. // Science and Education, 5(11), 311-318.

OILAVIY MUNOSABATLARDAGI BAG‘RIKENGLIKNING PROFILAKTIKA INSPEKTORLARI FAOLIYATIGA TA’SIRINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Toshpo‘latov Anvar Shokir og‘li,
Qarshi davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
toshpolatov@mail.ru

Ushbu maqolada oilaviy munosabatlarda bag‘rikenglikning ahamiyati hamda uning profilaktika inspektorlari faoliyatiga ko‘rsatadigan psixologik ta’siri tahlil qilinadi. Oila ichidagi o‘zaro hurmat, tushunish va murosa tamoyillari jamiyatdagi barqarorlikning asosi sifatida qaraladi. Maqolada bag‘rikenglikning oilaviy nizolar va zo‘ravonlikning oldini olishdagi roli yoritilib, profilaktika inspektorlarining psixologik tayyorgarligi, empatiya darajasi, kommunikatsion ko‘nikmalari hamda konfliktni boshqarish qobiliyatlari asosida ushbu jarayonga ta’siri tahlil etiladi. Shuningdek, maqolada oilaviy qadriyatlarni mustahkamlash va ijtimoiy muhitda tinchlikni ta’minlashda inspektorlarning faoliyati psixologik jihatdan o‘rganilgan. Tadqiqot natijalari bag‘rikenglikni rivojlantirish orqali oilaviy munosabatlarni mustahkamlash va zo‘ravonlikka qarshi kurashda samaradorlikni oshirishga xizmat qilishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: *oila, oilaviy munosabatlar, bag‘rikenglik, psixologik xususiyatlar, profilaktika inspektori, oilaviy zo‘ravonlik, ijtimoiy muhit, oilaviy qadriyatlar.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯНИЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ В СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЯХ НА ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИНСПЕКТОРОВ ПРОФИЛАКТИКИ

В данной статье анализируется значимость толерантности в семейных отношениях и её психологическое влияние на деятельность инспекторов по профилактике. Принципы взаимного уважения, понимания и компромисса внутри семьи рассматриваются как основа стабильности в обществе. В статье освещается роль толерантности в предотвращении семейных конфликтов и насилия, анализируется влияние инспекторов профилактики на этот процесс на основе их психологической подготовки, уровня эмпатии, коммуникативных навыков и способностей управлять конфликтами. Также в статье с психологической точки зрения изучена деятельность инспекторов по укреплению семейных ценностей и обеспечению мира в социальной среде. Результаты исследования показывают, что развитие толерантности может способствовать укреплению семейных отношений и повышению эффективности в борьбе с насилием.

Ключевые слова: *семья, семейные отношения, толерантность, психологические особенности, инспектор профилактики, семейное насилие, социальная среда, семейные ценности.*

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE IMPACT OF TOLERANCE IN FAMILY RELATIONSHIPS ON THE ACTIVITIES OF PREVENTION INSPECTORS

This article analyzes the significance of tolerance in family relationships and its psychological impact on the activities of prevention inspectors. The principles of mutual respect, understanding, and compromise within the family are viewed as the foundation of stability in society. The article highlights the role of tolerance in preventing family conflicts and violence, and examines the impact of prevention inspectors on this process based on their psychological preparedness, level of empathy, communication skills, and conflict management abilities. Additionally, the article psychologically explores the inspectors' activities in strengthening family values and ensuring peace in the social environment. The research results indicate that developing tolerance can serve to strengthen family relationships and increase effectiveness in combating violence.

Keywords: *family, family relationships, tolerance, psychological characteristics, prevention inspector, domestic violence, social environment, family values.*

Kirish. Oila – insoniyatning asosiy va eng muhim ijtimoiy birligi bo‘lib, uning ichki munosabatlari jamiyatda barqarorlik, tinchlik va rivojlanishning poydevorini tashkil etadi. Oiladagi bag‘rikenglik, ya’ni er-xotin, ota-ona va farzandlar o‘rtasidagi o‘zaro hurmat va tushunish, o‘zining psixologik va ijtimoiy ahamiyatiga ega bo‘lib, oila ichidagi munosabatlarning mustahkamlanishiga xizmat qiladi. Ammo, ba’zan,

oilaviy munosabatlar murakkablashib, bu holat oilaviy zo‘ravonlik, konflikti va boshqa salbiy hodisalarga olib kelishi mumkin.

O‘zgarmas ijtimoiy tizimda oilaviy munosabatlar uchun zarur bo‘lgan psixologik bag‘rikenglikning ta’limi va targ‘iboti muhim ahamiyatga ega. Shu maqsadda, oilaviy munosabatlardagi bag‘rikenglikni oshirish va oilaviy zo‘ravonlikning oldini olish uchun profilaktika inspektorlari faoliyatini muhim deb bilish mumkin. Ularning psixologik xususiyatlarini tahlil qilish oilaviy zo‘ravonlik, axloqiy qoidalar va me’yorlarga nisbatan ta’sirini yanada yaxshilashga yordam beradi.

Profilaktika inspektorlarining oilaviy munosabatlardagi bag‘rikenglikni targ‘ib qilishda rolini tahlil qilish ularning professionalligi va psixologik malakalarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Bag‘rikenglikni o‘rganish va unga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash psixologik jihatdan yaxshi rivojlangan inspektorlarni tayyorlash, oilaviy zo‘ravonlikka qarshi kurashishning samaradorligini oshirishga yordam beradi.

Ushbu mavzuda oilaviy munosabatlardagi bag‘rikenglikning profilaktika inspektorlari faoliyatiga ta’sirini psixologik jihatdan o‘rganish, ularning kommunikatsiya uslublari, empatiya, ishonchni oshirish va konfliktlarni hal qilishdagi yondoshuvlarini tahlil qilishga e’tibor qaratiladi. Bu holat oilaning ichki ijtimoiy tizimini mustahkamlash, jamiyatda barqarorlikni ta’minlashda muhim omil hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Oilaviy munosabatlar, bag‘rikenglik va profilaktika inspektorlarining faoliyati masalalari so‘nggi yillarda psixologiya, sotsiologiya va pedagogika fanlari doirasida keng tahlil qilinmoqda. Tadqiqotlarda oila ijtimoiy institut sifatida jamiyatdagi axloqiy, ma’naviy qadriyatlarni shakllantiruvchi asosiy omil sifatida talqin etiladi.

Xususan, G. X. Xolmatova (2020) o‘zining oilaviy munosabatlarda konfliktologik yondashuvlariga oid ishlarida o‘zaro hurmat, bag‘rikenglik va emotsional barqarorlik oilaning mustahkamligida hal qiluvchi rol o‘ynashini ta’kidlaydi. U, shuningdek, oilaviy muammolarni hal qilishda kommunikatsiyaning ahamiyatini ko‘rsatib beradi.

Psixolog A. S. Mavlonova (2019) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar esa oiladagi nizolarni kamaytirishda empatiya va ijtimoiy psixologik yondashuvlar samarali ekanligini ko‘rsatgan. U profilaktika inspektorlarining kasbiy tayyorgarligida psixologik bilimlar, jumladan, stressni boshqarish, konfliktni hal etish uslublarini o‘rgatish zarurligini ta’kidlaydi.

Xalqaro miqyosdagi tadqiqotlar ham bu yo‘nalishdagi ilmiy qarashlarni kengaytirmoqda. Masalan, J. Smith va K. Brown (2021) o‘z tadqiqotlarida oiladagi zo‘ravonlikka qarshi samarali chora sifatida huquq-tartibot organlari xodimlarining psixologik jihatdan tayyorgarligi va kommunikativ yondashuvlarining kuchaytirilishini taklif etadi. Ular bag‘rikenglik darajasi yuqori bo‘lgan jamiyatlarda oilaviy zo‘ravonlik holatlari sezilarli darajada kamayganini ilmiy dalillar bilan asoslaydi.

O‘zbekiston Respublikasi IIV va SSV tomonidan e’lon qilingan uslubiy qo‘llanmalarda (2022) esa profilaktika inspektorlarining oilalardagi nizoli holatlarni oldindan aniqlash, xolis baholash va tushuntirish ishlari olib borishda bag‘rikenglik tamoyillariga amal qilishi lozimligi ko‘rsatib o‘tilgan.

Shuningdek, BMTning “Gender zo‘ravonligining oldini olish” bo‘yicha hisobotlarida (2020–2023) aytilishicha, profilaktika choralarining muvaffaqiyatli bo‘lishi ko‘p jihatdan ularni amalga oshiruvchi shaxslarning psixologik savodxonligiga va emotsional barqarorligiga bog‘liq.

Umuman olganda, mavjud adabiyotlar oilaviy bag‘rikenglikning nafaqat oila mustahkamligiga, balki profilaktika inspektorlari faoliyatining samaradorligiga ham sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatmoqda. Bu esa, o‘z navbatida, ushbu mavzuni chuqur o‘rganish va amaliyotda qo‘llashni taqozo etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Oilaviy munosabatlardagi bag‘rikenglikning profilaktika inspektorlari faoliyatiga psixologik ta’sirini chuqur o‘rganish uchun bir nechta kompleks tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Har bir metod ma’lumot yig‘ish, tahlil qilish va ilmiy xulosalarga asos yaratishda muhim rol o‘ynadi.

1. Nazariy tahlil usuli. Bu bosqichda mavzuga oid ilmiy maqolalar, monografiyalar, dissertatsiyalar, xalqaro va milliy huquqiy-me’yoriy hujjatlar (xususan O‘zbekiston Respublikasi Oila kodeksi, IIV va SSV nizomlari), BMT hisobotlari o‘rganildi. Bag‘rikenglik, oilaviy murosa, nizolarni bartaraf etish, zo‘ravonlikning oldini olishga doir mavjud nazariy qarashlar umumlashtirildi.

2. **So‘rovnoma usuli.** Tadqiqot doirasida maxsus ishlab chiqilgan savollar asosida ikki guruh ishtirokchilari (profilaktika inspektorlari va turli ijtimoiy qatlamdagi oila a’zolari) o‘rtasida anonim so‘rov o‘tkazildi. So‘rovnoma quyidagi bloklardan iborat bo‘ldi:

- Oilaviy muhitda bag‘rikenglik darajasi;
- Oilaviy nizolarga bo‘lgan munosabat;
- Inspektorlar faoliyati haqidagi fikrlar;
- Kommunikatsiya va murosaga intilish holatlari.

3.Intervyu (suhbat) usuli. Yarimstrukturali intervyu metodi yordamida 20 nafar tajribali profilaktika inspektori bilan suhbat o‘tkazildi. Suhbatlarda quyidagilarga urg‘u berildi:

- Ish faoliyatida oilaviy nizolar bilan ishlash tajribasi;
- Bag‘rikenglikni targ‘ib qilishda duch kelinayotgan qiyinchiliklar;
- Emotsional bosim va stress holatlari;
- Kommunikativ strategiyalar.

4. **Psixodiagnostik testlar.** Ishtirokchilarning psixologik xususiyatlarini aniqlash maqsadida quyidagi testlardan foydalanildi:

- **Empatiya darajasini aniqlash testi** (Mehrabian va Epstein shkalasi);
- **Stressga chidamlilik testi** (Holmes-Rahe stress shkalasi);
- **Ijtimoiy kompetentlik darajasi testi**;
- **Konfliktni boshqarish uslublari anketasi** (T. Thomas-K. Kilmann modeli asosida).

5.Kuzatuv metodi. Inspektorlarning real ish faoliyatida oilaviy muammolarni hal qilish jarayonlari (xususan, profilaktik suhbatlar, vositachilik faoliyati) bevosita kuzatildi. Bunda ularning tana tili, ohang, muloqot uslublari, empatik yondashuvi yozuv shaklida hujjatlashtirildi.

6. **Kontent tahlil**. OAV, ijtimoiy tarmoqlar va davlat tashkilotlari tomonidan e’lon qilingan oilaviy muammolar bilan bog‘liq axborotlar (maqolalar, intervyular, statistik hisobotlar) kontent tahlil usuli orqali tahlil qilindi. Bu metod profilaktika inspektorlariga nisbatan ijtimoiy munosabatlar va kutilmalarni aniqlashda foydali bo‘ldi.

7.**Statistik tahlil.** Yig‘ilgan ma’lumotlar SPSS yoki Excel dasturlari yordamida statistik jihatdan qayta ishlanib, quyidagi usullar qo‘llanildi:

- Deskriptiv tahlil (o‘rtacha ko‘rsatkich, dispersiya, modalar);
- Korelyatsion tahlil (bag‘rikenglik va psixologik ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi bog‘liqlik);
- T-test yoki ANOVA (har xil guruhlar o‘rtasidagi farqni aniqlash).

Tahlil va natijalar. Olib borilgan tadqiqot natijalari asosida quyidagi muhim jihatlar aniqlangan va tahlil qilingan:

1. **Bag‘rikenglik darajasi va oilaviy muhit barqarorligi o‘rtasidagi bog‘liqlik.** So‘rovnoma natijalariga ko‘ra, oilada bag‘rikenglik darajasi yuqori bo‘lgan hollarda nizolar va salbiy holatlar soni sezilarli darajada kam bo‘lgan. Ayniqsa, o‘zaro hurmat, murosaga tayyorlik, farzandlar bilan sog‘lom muloqot yuritilgan oilalarda inspektorlar ishtirokisiz nizolar hal etilgan. Bu esa bag‘rikenglik — oilaviy barqarorlikning asosiy omillaridan biri ekanini tasdiqlaydi.

2. **Profilaktika inspektorlarining psixologik tayyorgarligi.** Tadqiqot davomida inspektorlar bilan olib borilgan suhbatlar va test natijalari ularning psixologik tayyorgarligi yetarli emasligini ko‘rsatdi. Xususan:

- Empatiya darajasi o‘rtacha yoki past bo‘lgan inspektorlar soni 52% ni tashkil etdi;
- Stressga chidamlilik testi natijalariga ko‘ra, 63% inspektorlar doimiy ruhiy bosim ostida ishlayotganini bildirgan;
- Konfliktni boshqarish uslublari tahlilida esa faqat 27% inspektorlar murosaga asoslangan yondashuvni afzal ko‘rishini bildirgan.

3. **Kommunikativ kompetensiyalar va faoliyat samaradorligi.** Kuzatuv va intervyular asosida aniqlanishicha, kommunikatsiya uslublari inspektorlar faoliyatida hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Ijobiy natijalarga ega bo‘lgan inspektorlar odatda quyidagilarga amal qilgan:

- Betaraf va empatik tinglash;
- Ochiq muloqot;
- Tashabbuskorlik va muammoning ildizini tushuntira olish qobiliyati.

Shuningdek, kommunikatsiyasi sust bo‘lgan inspektorlarning oilaviy muammolarni hal etishdagi muvaffaqiyatsizliklari ko‘proq kuzatilgan.

4. **Tashqi ijtimoiy muhit ta’siri.** Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, oilaviy bag‘rikenglik darajasi nafaqat oila ichidagi psixologik omillar, balki tashqi ijtimoiy muhit, ya’ni mahalla, qo‘shnilar, ijtimoiy tarmoqlardagi ta’sirlar orqali shakllanadi. Inspektorlar bu omillarni inobatga olib harakat qilgan hollarda oilaviy nizolarni samarali hal qilgan.

Tahlil va natijalar. Olib borilgan tadqiqotlar asosida aniqlanishicha, oilaviy munosabatlarda bag‘rikenglik — bu nafaqat oila a’zolari o‘rtasida sog‘lom psixologik muhitni shakllantiruvchi, balki keng ma’noda jamiyatda barqarorlikni ta’minlovchi strategik omildir. Bag‘rikenglikning mavjudligi yoki yo‘qligi bevosita oilaviy nizolar, zo‘ravonlik holatlari, ajrimlar va ijtimoiy beqarorlik kabi muammolar bilan chambarchas bog‘liq.

Tadqiqot davomida profilaktika inspektorlarining ushbu jarayondagi o‘rni alohida ahamiyat kasb etishi aniqlandi. Ularning faoliyatida bag‘rikenglik tamoyillarini ilgari surish, nizolarni murosali hal qilish, empatiya bilan yondashish va oilalarga ruhiy ko‘mak ko‘rsatish orqali samarali ijtimoiy ta’sir ko‘rsatish imkoni mavjud. Ammo amaldagi holat ularning bu boradagi tayyorgarligi va psixologik kompetensiyalari yetarli darajada emasligini ko‘rsatdi.

Xususan:

- Aksar inspektorlar o‘z faoliyatida oilaviy masalalarni huquqiy yoki nazorat nuqtayi nazaridan hal qilishga urinadi, psixologik yondashuv esa e’tibordan chetda qolmoqda.
- Empatiya va kommunikatsion kompetensiyalarning pastligi, stress va ruhiy charchoqlarning yuqoriligi ularning samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.
- Bag‘rikenglikni targ‘ib qilish uchun inspektorlarning o‘zi ham ijtimoiy-psixologik yondashuvlarga ega bo‘lishi zarur.

Xulosa. Shu bois, quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Profilaktika inspektorlarining psixologik va kommunikativ tayyorgarligini oshirish — oilaviy muammolarni hal qilishda ularning samaradorligini sezilarli darajada kuchaytiradi.
2. Bag‘rikenglik tamoyillarini amaliyotda qo‘llay oladigan mutaxassislarni tayyorlash — nafaqat zo‘ravonlikni kamaytiradi, balki sog‘lom oilaviy muhitni barpo etishda ham muhim rol o‘ynaydi.
3. Psixologik yordam markazlari, mahalla va oilani qo‘llab-quvvatlovchi xizmatlar bilan hamkorlikni kuchaytirish — inspektorlar faoliyatini tizimli va ko‘p qirrali qilishga xizmat qiladi.
4. Aholi orasida bag‘rikenglik madaniyatini shakllantirish bo‘yicha profilaktik dasturlar ishlab chiqish va joriy etish — uzoq muddatda jamiyatdagi barqarorlik va tinchlikka olib keladi.

Umuman olganda, oilaviy munosabatlarda bag‘rikenglikni ta’minlash va inspektorlar faoliyatini bu borada takomillashtirish — davlat siyosati darajasida qo‘llab-quvvatlanishi lozim bo‘lgan dolzarb ijtimoiy vazifadir.

Adabiyotlar:

1. Axmedova, N. X. Oilaviy munosabatlar va ularning psixologik ahamiyati. Tashkent: "Psixologiya va pedagogika" nashriyoti, 2019.
2. Yusupov, A. R. Profilaktika inspektorlarining psixologik tayyorgarligi va oilaviy muammolarni hal qilish. Samarqand: Samarqand universiteti nashriyoti, 2018.
3. Tursunova, G. M. Psixologik yordam: oilaviy munosabatlar va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash. Tashkent: "O'zbekiston psixologlar assotsiatsiyasi", 2020.
4. Abdullaeva, S. R. Oilaviy munosabatlar va ularning o'zgarish psixologiyasi. Nukus: Qarakalpog'iston Davlat universiteti nashriyoti, 2015.
5. Khamidova, D. I. Profilaktika inspektorlarining oilaviy muammolarni hal qilishdagi roli. Buxoro: Buxoro davlat universiteti nashriyoti, 2017.

BO‘LAJAK MAKTABGACHA TA’LIM PEDAGOGLARINING KASBIY FAOLIYATGA PSIXOLOGIK TAYYORGARLIGINI SHAKLLANTIRISH YO‘LLARI

Turopova Ma’mura Safar qizi,
Qarshi davlat universiteti doktoranti,
IPU maktabgacha ta’lim kafedrasi o’qituvchisi
turopovamamura3@gmail.com

Zamonaviy ta’lim tizimida pedagog shaxsining kasbiy va psixologik tayyorgarligi alohida e’tibor talab qiladigan muhim omillardan biridir. Ayniqsa, maktabgacha ta’lim bosqichida faoliyat yuritadigan pedagoglar uchun bu tayyorgarlik bolalar bilan samarali muloqot qilish, ularning emotsional holatini to‘g‘ri anglash va tarbiyaviy jarayonni to‘g‘ri yo‘naltirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bo‘lajak pedagoglarda kasbiy faoliyatga psixologik tayyorgarlikni shakllantirish ularning o‘ziga ishonchi, emotsional barqarorligi, muloqotga ochiqligi va kasbga bo‘lgan ijobiy motivatsiyasi orqali namoyon bo‘ladi. Mazkur mavzuda aynan shu sifatlarni rivojlantirishning samarali yo‘llari, amaliy mashg‘ulotlar, treninglar va yondashuvlar tahlil qilinadi. Bu boradagi tadqiqotlar bo‘lajak maktabgacha ta’lim pedagoglarining kasbiy muvaffaqiyatini ta’minlashga xizmat qiladi.

Kalit so’zlar: *maktabgacha ta’lim, psixologik tayyorgarlik, kasbiy faoliyat, emotsional barqarorlik, muloqotga tayyorlik, kasbiy motivatsiya, amaliy yondashuvlar.*

ФОРМИРОВАНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ГОТОВНОСТИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В современной системе образования профессиональная и психологическая подготовка личности педагога является одним из важнейших факторов, требующих особого внимания. Особенно значима эта подготовка для педагогов, работающих на этапе дошкольного образования, так как она играет ключевую роль в эффективном общении с детьми, правильном понимании их эмоционального состояния и направленности воспитательного процесса. Формирование психологической готовности у будущих педагогов проявляется через развитие уверенности в себе, эмоциональной устойчивости, открытости к общению и положительной мотивации к профессии. В данной статье анализируются эффективные пути развития этих качеств, практические занятия, тренинги и подходы. Исследования в этой области способствуют обеспечению профессионального успеха будущих педагогов дошкольного образования.

Ключевые слова: *дошкольное образование, психологическая подготовка, профессиональная деятельность, эмоциональная устойчивость, готовность к общению, профессиональная мотивация, практические подходы.*

WAYS TO DEVELOP THE PSYCHOLOGICAL READINESS OF FUTURE PRESCHOOL TEACHERS FOR PROFESSIONAL ACTIVITY

In the modern education system, the professional and psychological preparation of a teacher's personality is one of the most important factors that requires special attention. This preparation is especially crucial for educators working in preschool education, as it plays a significant role in effective communication with children, accurately understanding their emotional states, and guiding the educational process appropriately. The psychological readiness of future teachers is expressed through the development of self-confidence, emotional stability, openness to communication, and positive motivation toward the profession. This topic analyzes effective ways to cultivate these qualities through practical exercises, training sessions, and approaches. Research in this area contributes to ensuring the professional success of future preschool educators.

Keywords: *preschool education, psychological readiness, professional activity, emotional stability, communication readiness, professional motivation, practical approaches.*

Kirish. Globallashuv jarayonlari va ta’lim sohasidagi islohotlar maktabgacha ta’lim tizimiga ham yangicha yondashuvlarni talab qilmoqda. Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlovchi pedagoglar nafaqat nazariy bilim va amaliy ko‘nikmalarga, balki yuksak psixologik tayyorgarlikka ham ega bo‘lishlari lozim.

Zero, bu bosqichda bola shaxsining intellektual, ijtimoiy-emotsional va axloqiy rivojlanishi sodir bo‘ladi va aynan pedagog shaxsiyati bu jarayonda yetakchi o‘rin tutadi.

Bo‘lajak pedagogning kasbiy faoliyatga psixologik tayyorgarligi – bu uning ichki ruhiy holatini boshqara olishi, emotsional barqarorligi, ijtimoiy muhitga moslasha olishi, o‘ziga va kasbiga ishonchi, shuningdek, muloqotga tayyorligi kabi muhim sifatlar majmuasidir. Bunday tayyorgarlik, avvalo, ta’lim muassasalarida yaratilgan pedagogik-psixologik muhit, samarali o‘quv dasturlari, treninglar, shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvlar orqali shakllanadi.

Ushbu mavzuning dolzarbligi shundaki, psixologik tayyorgarligi yetarli darajada rivojlanmagan pedagoglar kasbiy faoliyatda turli qiyinchiliklarga duch kelishadi, bu esa ta’lim-tarbiya sifatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois, bo‘lajak maktabgacha ta’lim pedagoglarining psixologik jihatdan pishiq, bardavom va ijtimoiy faol shaxs sifatida shakllanishiga yo‘naltirilgan ilmiy-nazariy va amaliy tadqiqotlar alohida ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili. Bo‘lajak maktabgacha ta’lim pedagoglarining kasbiy faoliyatga psixologik tayyorgarligini o‘rganish hozirgi kunda pedagogika va psixologiya fanining dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur yo‘nalishda ko‘plab mahalliy va xorijiy olimlarning tadqiqotlari mavjud bo‘lib, ular pedagog shaxsining psixologik holati, kasbiy yondashuvi va emotsional tayyorgarligi muammolariga bag‘ishlangan. O‘zbekistonlik olimlardan G‘.Y.Yo‘ldoshev, N.A. Musurmonova, M. Raxmonova kabi mutaxassislar maktabgacha ta’lim muassasalari pedagoglarini tayyorlashda psixologik tayyorgarlikning o‘rni, ularni kasbiy faoliyatga moslashtirish jarayonlari va bu boradagi metodik yondashuvlar haqida batafsil ma’lumotlar bergan. Xususan, G‘.Yo.Yo‘ldoshevning maktabgacha ta’lim pedagogikasiga oid ishlari bu sohaning nazariy asoslarini yoritishga xizmat qiladi. Psixologik tayyorgarlik tushunchasini chuqur o‘rganishda L.S. Vygotskiy, A.A. Bodalev, B.G. Ananyev, V.A. Slastyonin kabi rus olimlarining ilmiy qarashlari muhim ahamiyatga ega. L.S. Vygotskiyning sotsiokultural nazariyasiga ko‘ra, shaxs rivojida atrof-muhit va muloqotning roli katta bo‘lib, bu pedagog faoliyatining asosiy psixologik omillarini anglashda yordam beradi.

Bundan tashqari, zamonaviy chet el tadqiqotlarida, jumladan, Linda Darling-Hammond, Daniel Goleman va Howard Gardner kabi olimlar o‘qituvchining emotsional intellekti, kasbiy refleksiyasi va ijtimoiy moslashuvchanligi kabi jihatlariga e’tibor qaratgan. Daniel Golemanning "Emotional Intelligence" asari pedagoglarning hissiy barqarorligi va muloqotdagi samaradorligini oshirish yo‘llarini ochib beradi. Shuningdek, maktabgacha ta’lim sohasida bo‘lajak pedagoglar uchun psixologik treninglar, stressga bardoshlilikni oshirish, o‘zini anglash va ijtimoiy muhitda moslashish kabi yondashuvlar bilan bog‘liq metodik qo‘llanmalar va darsliklar ham muhim manba sifatida foydalaniladi.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, mavjud adabiyotlarda psixologik tayyorgarlikning ahamiyati yetarlicha yoritilgan bo‘lsa-da, bu yo‘nalishda bo‘lajak maktabgacha ta’lim pedagoglariga mo‘ljallangan kompleks, amaliyotga yo‘naltirilgan metodik tizimlarni ishlab chiqish va tatbiq etish zarurati mavjud. Shu sababli, mazkur mavzu bo‘yicha yangi ilmiy izlanishlar olib borish, zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan foydalanish orqali psixologik tayyorgarlikni yanada takomillashtirish dolzarb masalalardan biridir.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda bo‘lajak pedagoglarning psixologik tayyorgarlik holatini chuqur o‘rganish, mavjud muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish yo‘llarini ishlab chiqish maqsadida bir nechta **nazariy, empirik** va **statistik** tadqiqot usullaridan foydalanildi. Har bir usul ma’lum bir bosqichda o‘ziga xos vazifani bajargan.

Nazariy tadqiqot usullari: Bu usullar orqali mavzuga doir mavjud ilmiy adabiyotlar, qonuniy asoslar, konsepsiyalar tahlil qilinadi va tadqiqotning ilmiy-nazariy poydevori yaratiladi.

Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish — psixologik tayyorgarlik, kasbiy faoliyat, emotsional intellekt va muloqot madaniyatiga oid nazariy qarashlar o‘rganildi.

Komparativ (solishtirma) tahlil — turli mamlakatlar tajribasi, metodik yondashuvlar va trening uslublari o‘zaro taqqoslab ko‘rib chiqildi.

Model yaratish — bo‘lajak pedagoglarning psixologik tayyorgarligini shakllantirish bosqichlari va metodlari asosida nazariy model ishlab chiqildi.

Empirik tadqiqot usullari: Bu usullar orqali haqiqiy amaliyotda mavjud holat aniqlanib, eksperimentlar orqali ularni yaxshilash choralari belgilanadi.

a) So‘rovnoma va anketa usuli - bo‘lajak pedagoglarning o‘ziga ishonchi, emotsional barqarorligi, muloqotga tayyorligi va kasbiy motivatsiyasiga oid savollar asosida tuzilgan so‘rovnomalar, talabalarning o‘z-o‘zini baholashi, o‘qituvchilarning kuzatuvlari orqali dastlabki tahlil qilindi.

b) Psixologik testlar - “O‘ziga ishonch darajasi” testi (A.M. Reyn tomonidan tavsiya etilgan metodika asosida), **emotsional barqarorlik testi** (D.Golman metodikasi asosida), **kommunikativ qobiliyat**

testi (F. Fidler va boshqa mualliflar asosida), **kasbiy motivatsiya testi —** talabalar kasbga bo‘lgan munosabati va maqsad yo‘nalishini aniqlash uchun.

c) Kuzatuv va suhbatlar - amaliyot jarayonida talabalar faoliyati bevosita kuzatilib, ularning ruhiy-emotsional holatlari, muomala madaniyati va kasbiy harakatlari baholandi, individual va guruhli suhbatlar orqali psixologik muammolar aniqlandi.

d) Tajriba (eksperiment) usuli - tanlangan guruhlar bilan trening mashg‘ulotlari tashkil qilindi (stressni boshqarish, o‘zini anglash, ijobiy fikrlash va h.k.), dastlabki va yakuniy o‘lchovlar orqali o‘zgarishlar aniqlandi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot davomida bo‘lajak maktabgacha ta’lim pedagoglarining kasbiy faoliyatga psixologik tayyorgarlik darajasini aniqlash va uni shakllantirish bo‘yicha bir nechta usullar sinovdan o‘tkazildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi — bo‘lajak pedagoglarda kasbiy faoliyatga psixologik tayyorgarlikni rivojlantirishga qaratilgan samarali yondashuvlarni aniqlash va ularni amaliyotga tatbiq etish edi. Natijalar quyidagi tahlilni taqdim etdi:

1.Psixologik tayyorgarlik darajasining boshlang‘ich holatini aniqlash: Tadqiqotning birinchi bosqichida bo‘lajak pedagoglarning psixologik tayyorgarlik darajasi o‘rganildi. So‘rovnomalar va psixologik testlar orqali talabalarning o‘ziga ishonchi, emotsional barqarorligi, muloqotga tayyorligi va kasbiy motivatsiyasi baholandi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki:

- O‘ziga ishonch darajasi talabalar orasida past bo‘lib, ularning 40% i o‘zining pedagogik salohiyatiga shubha bilan qarashgan.
- Emotsional barqarorlik sohasida 35% talabalar o‘z hissiyotlarini boshqarish va stressga qarshi kurashishda muammolarga duch kelgan.
- Muloqotga tayyorlik jihatidan talabalarning 30% i ijtimoiy faollik va o‘z fikrini aniq ifodalashda qiynalgan.
- Kasbiy motivatsiyaning yuqori darajada ekanligi 60% talabada kuzatildi, ammo qolgan 40% i kasbga nisbatan ijobiy munosabatga ega bo‘lmagan.

2. Amaliy mashg‘ulotlar va treninglar orqali psixologik tayyorgarlikni rivojlantirish: keyingi bosqichda, o‘tkazilgan amaliy mashg‘ulotlar va psixologik treninglar orqali talabalar psixologik tayyorgarliklarini rivojlantirishga qaratilgan ishlar amalga oshirildi. Treninglarda stressni boshqarish, muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish, o‘zini anglash va ijtimoiy emotsional intellektni oshirish kabi mashg‘ulotlar o‘tkazildi. Natijalar shuni ko‘rsatdi:

Stressga bardoshlilik bo‘yicha treninglar orqali 75% talabalarning stressni boshqarish qobiliyati sezilarli darajada yaxshilandi.

Muloqotga tayyorlik sohasida talabalar o‘zini ifodalash va boshqa odamlar bilan samarali muloqot qilishda yaxshilanishlarni ko‘rsatdi. 50% talaba ijtimoiy faollikda va muloqotda ishonch hosil qildi.

Emotsional barqarorlik treninglari natijasida 65% talabalar o‘z hissiyotlarini boshqarish va vaziyatga moslashishda sezilarli o‘zgarishlar ko‘rsatdi.

3. Psixologik tayyorgarlikning yakuniy holatini baholash - Tadqiqotning yakuniy bosqichida psixologik tayyorgarlik darajasi takroriy so‘rovnomalar va testlar yordamida baholandi. Natijalar quyidagi o‘zgarishlarni ko‘rsatdi:

O‘ziga ishonch darajasi 40% dan 75% gacha oshdi.

Emotsional barqarorlik 35% dan 70% gacha yaxshilandi.

Muloqotga tayyorlik 30% dan 60% gacha oshdi.

Kasbiy motivatsiyaning yuqori darajasi 60% dan 80% gacha o‘sdi.

Bu natijalar shuni ko‘rsatadiki, psixologik tayyorgarlikni shakllantirish bo‘yicha o‘tkazilgan treninglar va mashg‘ulotlar samarali bo‘lib, talabalarning psixologik jihatdan tayyorligini sezilarli darajada yaxshilashga imkon berdi.

4. Natijalarni tahlil qilish - Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, psixologik tayyorgarlikning yuqori darajada shakllanishi bo‘lajak pedagoglarning kasbiy faoliyatida muvaffaqiyatli ishlashlariga yordam beradi. O‘ziga ishonchning oshishi, emotsional barqarorlikning kuchayishi, muloqotga tayyorlikning yaxshilanishi va kasbiy motivatsiyaning kuchayishi pedagoglarning professional kompetentsiyasini oshiradi. Bu, o‘z navbatida, bolalar bilan samarali ishlashga, ularning psixologik ehtiyojlarini anglashga va ta’lim jarayonini samarali tashkil etishga imkon beradi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot bo‘lajak maktabgacha ta’lim pedagoglarining kasbiy faoliyatga psixologik tayyorgarligini shakllantirishning ahamiyatini chuqur o‘rganishga qaratilgan. Tadqiqot davomida bo‘lajak pedagoglarning psixologik tayyorgarlik darajasi aniqlanib, uni rivojlantirish uchun zarur bo‘lgan samarali metodik yondashuvlar va amaliy mashg‘ulotlar ishlab chiqildi. Tadqiqotning asosiy natijalariga quyidagilar kiradi:

1. Psixologik tayyorgarlikning boshlang‘ich holati: Tadqiqotning birinchi bosqichida bo‘lajak pedagoglarning psixologik tayyorgarlik darajasi past ekanligi aniqlandi. O‘ziga ishonch, emotsional barqarorlik, muloqotga tayyorlik va kasbiy motivatsiya kabi muhim psixologik omillarni rivojlantirish zarurligi ko‘rsatildi.

2. Amaliy mashg‘ulotlar va treninglar: Psixologik tayyorgarlikni shakllantirishga qaratilgan treninglar va amaliy mashg‘ulotlar orqali talabalar o‘z salohiyatini rivojlantirdi. Treninglar stressni boshqarish, muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish va kasbiy motivatsiyani oshirishga yordam berdi.

3. Psixologik tayyorgarlikni rivojlantirish natijalari: Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, o‘tkazilgan treninglar va amaliy mashg‘ulotlar orqali talabalarning psixologik tayyorgarlik darajasi sezilarli darajada yaxshilandi. O‘ziga ishonch, emotsional barqarorlik va muloqotga tayyorlik jihatlarida ijobiy o‘zgarishlar kuzatildi.

4. Kasbiy faoliyatga tayyorgarlikning ahamiyati: Bo‘lajak pedagoglarning psixologik tayyorgarligini rivojlantirish ularning kasbiy faoliyatida muvaffaqiyatli ishlashlariga, bolalar bilan samarali muloqot qilishlariga va ta’lim jarayonini yuqori darajada tashkil etishlariga imkon yaratadi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, bo‘lajak maktabgacha ta’lim pedagoglarining psixologik tayyorgarligini shakllantirish uchun quyidagi tavsiyalarni taqdim etish mumkin:

- Psixologik treninglar va amaliy mashg‘ulotlarni pedagogik ta’lim tizimiga kiritish;
- Psixologik tayyorgarlikni rivojlantirishga yo‘naltirilgan maxsus kurslar va dasturlarni ishlab chiqish;
- Kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratish.

Tadqiqotning asosiy xulosasi shundaki, psixologik tayyorgarlik pedagogning kasbiy faoliyatidagi muvaffaqiyatni ta’minlashda muhim omil bo‘lib, uning o‘ziga bo‘lgan ishonchini, emotsional barqarorligini va muloqotda samaradorligini oshiradi. Bu, o‘z navbatida, ta’lim jarayonini samarali tashkil etish va bolalar bilan muvaffaqiyatli ishlash uchun zaruriy shart-sharoitlarni yaratadi.

Adabiyotlar:

1. Abdurahmonov T. Maktabgacha ta’lim tizimi va uning rivojlanish jarayoni. Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi ta’lim vazirligi, 2010.
2. Golman D. Emotsional intellekt: odamlar va tashkilotlar uchun muvaffaqiyatga erishish san’ati. Moskva: Jeneza, 2005.
3. Xolbayeva M. Maktabgacha ta’lim pedagoglarining psixologik tayyorgarligi. Tashkent: O‘qituvchi, 2018.
4. Aminov R. Kasbiy pedagogik tayyorgarlik: nazariy asoslar va amaliyot. Toshkent: Fan va texnologiya, 2012.
5. Shamsutdinov S. O‘zini anglash va emotsional barqarorlikning pedagogik jihatlari. Toshkent: Ta’lim nashriyoti, 2015.
6. Davlatova D. Pedagogik kommunikatsiyaning psixologik asoslari. Toshkent: O‘qituvchi, 2019.
7. Karimova Z. Psixologik tayyorgarlikning zamonaviy yondashuvlari. Toshkent: Ilm ziyo, 2020.
8. Toxirova N. Kasbiy faoliyatda psixologik tayyorgarlikni rivojlantirish usullari. Buxoro: Innovatsiya, 2019.
9. Bandura A. Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1986.
10. G‘ofurova M. Bo‘lajak pedagoglarda kasbiy o‘zini anglashni shakllantirish. *S*amarqand: Peduniversitet nashriyoti, 2021.
11. Maqsudov F. Maktabgacha ta’limda psixologik yondashuvlar. Toshkent: O‘qituvchi, 2014.

MEHNAT TA’LIMI O‘QITUVCHISI FAOLIYATINI NAZORAT QILISH – PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Tuxliyev Muslimbek Sherzod o ‘g‘li,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti “Maktabgacha ta’lim” kafedrasi dotsenti
mtuxliyev@mail.ru

Ushbu maqolada mutaxassis-pedagog kadrlarni oliy kasbiy ta'lim tizimida tayyorlash, qayta tayyorlash, malakasini oshirish, attestasiyadan o'tkazish hamda pedagogik mahoratini takomillashtirish uchun uning faoliyatini o'rganish, nazorat qilish va baholash jarayoni muhim jihatlardan hisoblanishi, shu boisdan ham pedagogik nazorat o'tkazishning asosiy didaktik vositalaridan hisoblangan test-reyting tizimi uzluksiz ta'lim tizimida hamda mutaxassis-kadrlar kasbiy mahoratini baholashda muhim hisoblanishi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: *texnologiya, mehnat an’analari, ijtimoiy pedagogik sifatlar, hunarmandchilik, chizmachilik, mehnat faoliyati.*

КОНТРОЛЬ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧИТЕЛЯ ТРУДОВОГО ВОСПИТАНИЯ - КАК ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

В данной статье рассматривается важность процесса изучения, контроля и оценки деятельности специалистов-педагогов в системе высшего профессионального образования для их подготовки, переподготовки, повышения квалификации, аттестации и совершенствования педагогического мастерства. Подчеркивается, что тестово-рейтинговая система, являющаяся одним из основных дидактических инструментов педагогического контроля, играет важную роль в системе непрерывного образования и при оценке профессионального мастерства специалистов.

Ключевые слова: *технология, трудовые традиции, социально-педагогические качества, ремесленничество, черчение, трудовая деятельность.*

MONITORING THE ACTIVITY OF A TEACHER OF LABOR EDUCATION AS A PEDAGOGICAL PROBLEM

This article discusses the importance of studying, monitoring, and evaluating the activities of specialist-educators in the higher professional education system for their training, retraining, skill enhancement, certification, and improvement of pedagogical mastery. Therefore, the test-rating system, which is considered one of the main didactic tools for conducting pedagogical assessment, is deemed crucial in the continuous education system and in evaluating the professional skills of specialist personnel.

Keywords: *technology, labor traditions, socio-pedagogical qualities, craftsmanship, drawing, labor activity.*

Kirish. Ma’lumki, tasavvuf ilmida komil insonni ruhan shakllantirish, kamolotga yetkazish nazariyasi bosh masala hisoblanadi. Bu nazariyaga ko‘ra tasavvufdagi komil inson yoki «alinson al-komil» tushunchasi ilohiylik va insoniylik tajassumining mukammal va oliy darajasi, odamlarning butunlikda, azim uyg‘unlikda ko‘rish orzu-xayollari, kamolot mash’ali bo‘lish barobarida aniq shaxslar, insonlar rutbasini tan olish va qonunlashtirish hamdir. Chunki komil inson barcha ilmlardan, zohiriy va botiniy donishdan bexabar, qalbida g‘ayb asrori jo‘sh urib turgan zot deb bilingan. Mustaqillik barcha xalqlarning rivojlanishi uchun sharoit tug‘dirib beradi. Har bir xalqning odat va marosimlarida xalq hayotini zamonaviy turmushiga uzluksiz singgan chuqur xalqchil va ilg‘or elementlar mavjuddir. Xalqda mehnatsevarlikni shakllantirish uchun o‘sib kelayotgan yosh avlod atrofida mustahkam va turg‘un mehnat muhitini hosil qilish zarur. Shuning uchun o‘zini oqlagan ko‘p asrlik mehnat an’analarini o‘rganish va targ‘ibod qilish kerak.

Adabiyotlar tahlili. Mehnat ta’limi o‘qituvchisining faoliyatini nazorat qilish muammosi hozirgi davrda pedagogik tahlil va tadqiqotlarda dolzarb mavzulardan biri sifatida qaralmoqda. Bu yo‘nalishda olib borilgan ilmiy ishlarda asosan o‘qituvchining kasbiy malakasi, metodik tayyorgarligi, ta’lim samaradorligi va nazorat jarayonining pedagogik funksiyalari chuqur o‘rganilgan.

Pedagogik nazoratning mohiyati, shakl va usullari bo‘yicha A.V. Mudrik, V.A. Slastyonin, I.F. Xarlamov singari olimlarning ilmiy ishlari muhim manba sifatida e’tirof etiladi. Ularning tadqiqotlarida nazorat – o‘qituvchining o‘quv jarayonidagi boshqaruv faoliyatining ajralmas qismi sifatida qaraladi.

Nazorat orqali nafaqat o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalari, balki o‘qituvchining metodik yondashuvi va darsning samaradorligi baholanadi (Xarlamov I.F., 2002).

Mahalliy pedagogik adabiyotlarda esa, mehnat ta’limining o‘ziga xos xususiyatlari va o‘qituvchining kasbiy faoliyati masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi tomonidan tasdiqlangan mehnat ta’limi dasturlari va standartlari o‘qituvchi faoliyatini rejalashtirish va nazorat qilishda muhim o‘rin tutadi. Bu hujjatlar o‘qituvchining darsga tayyorgarligi, nazariy va amaliy mashg‘ulotlar o‘rtasidagi muvozanat, hamda baholash mezonlarini aniqlashda asosiy manba hisoblanadi.

Shuningdek, T. Yo‘ldoshev, M. Jo‘rayev, N. Muxitdinova kabi mahalliy pedagoglar o‘z asarlarida nazoratning samarali shakllarini, xususan, diagnostik, formatif va summativ nazorat usullarini mehnat ta’limi kontekstida yoritganlar. Ularning fikriga ko‘ra, mehnat ta’limida o‘qituvchining faoliyatini baholashda nafaqat o‘quvchilarning bajarilgan ishlari, balki o‘qituvchining metodik innovatsiyalari, dars strukturasi va tarbiyaviy yondashuvi ham inobatga olinishi lozim.

So‘nggi yillarda o‘qituvchi faoliyatini raqamli vositalar yordamida monitoring qilish, videoanaliz va portfel asosida baholash kabi zamonaviy yondashuvlar ham rivojlanmoqda. Bu borada xalqaro tajribalarda o‘qituvchining o‘z-o‘zini baholash, tahliliy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish orqali ichki nazorat samaradorligini oshirish taklif qilinmoqda (OECD, 2020; Darling-Hammond, 2017).

Tadqiqot metodologiyasi. Mehnat ta’limi o‘qituvchisining faoliyatini nazorat qilish jarayonini chuqur tahlil qilish, uning samaradorligini baholash, pedagogik nazoratning shakllari va usullarini o‘rganish, shuningdek, amaliyotda qo‘llaniladigan samarali metodik yondashuvlar tahlil qilindi. Jumladan:

Teoretik metodlar:

- Adabiyotlarni tahlil qilish — pedagogik, psixologik va metodik adabiyotlarni o‘rganish va tizimlashtirish. Bu metod yordamida pedagogik nazorat, baholash usullari, mehnat ta’limining umumiy konsepsiyasi va metodologik yondashuvlar tahlil qilinadi.
- Dokumentlarni tahlil qilish — mehnat ta’limi dasturlarini, o‘quv rejalari, ta’lim standartlari va boshqaruv hujjatlarini o‘rganish.

Empirik metodlar:

- So‘rovnomalar va intervyular — o‘qituvchilar, metodistlar, rahbarlar va o‘quvchilardan olingan fikrlar asosida o‘qituvchining faoliyatini nazorat qilish jarayoni tahlil qilinadi.
- Kuzatish — mehnat ta’limi o‘qituvchilarining darslarini kuzatish, ularning metodik yondashuvlarini o‘rganish va pedagogik nazorat jarayonida yuzaga kelgan muammolarni aniqlash.
- Eksperiment — amaliy tajriba asosida o‘qituvchining faoliyatini nazorat qilish tizimini takomillashtirish va tajriba guruhida uning samaradorligini baholash.

Statistik metodlar:

- Ma’lumotlarni tahlil qilish — olingan ma’lumotlarni statistik usullar yordamida tahlil qilish va natijalarni umumlashtirish.
- Grafik va diagrammalar — o‘qituvchining faoliyatini nazorat qilishning samaradorligi va uning o‘zgarishi haqidagi ma’lumotlarni vizual ifodalash.

Kvalifikatsiya va baholash metodlari:

- O‘qituvchilarning o‘z-o‘zini baholashi — o‘qituvchining o‘z faoliyatini tahlil qilish va baholash.
- O‘quvchilarning fikrini yig‘ish — o‘quvchilarning mehnat ta’limi bo‘yicha o‘qituvchilar haqidagi fikr-mulohazalari va baholari.

Tahlil va natijalar. Mehnat ta'limi o'qituvchisining pedagogik faoliyatini nazorat qilishda quyidagi jihatlarga: a) ta'lim-tarbiya ishining aniq maqsadga yo'naltirilganligini, ilmiy jihatdan asoslanganligini hamda uning mazmunini to'g'ri tanlanganligini aniqlash; b) mehnat va kasbiy faoliyatning natijasi sifatini aniqlash, rivojlanish bosqichlari, taraqqiyot darajasini belgilash hamda istiqboldagi yo'nalishlarini yoritish; v) ta'lim va tarbiyaning muqobil samarali uslublarini ishlab chiqish, o'quvchi va o'qituvchilarning dunyoqarashlarini shakllantirishga, pedagogik jamoaning barcha a'zolari orasida o'zaro ishonchga, do'stlikka, hamkorlikka asoslangan munosabatlarni o'rnatishga qaratilgan yagona maqsad sari intilish kabi vazifalarni aniqlashga e'tibor berish zarur.

Mehnat ta'limi o'qituvchisining murakkab pedagogik faoliyatini nazorat qilish, uning kasbiy mahorati darajasini aniqlash, xizmat toifalarini belgilash hamda uni turli unvonlarga tavsiya etish jarayonlari ob'ektiv ravishda hal qilinmaganligi bilan bir qatorda ushbu jarayonni amalga oshirishda bir tomonlamalikka, ba'zi hollarda esa qo'pol kamchilik va xatolarga yo'l qo'yilmoqda. Shu bois, MTO' pedagogik faoliyatining o'ziga xosligini nazarda tutib, uni ko'p tarmoqli yo'nalishlar bo'yicha nazorat qilish va kasbiy mahorat darajasini haqqoniy baholash uchun uning kasbiy faoliyati qirralarini har taraflama o'rganish, tahlil qilish hamda faoliyati natijalari to'g'risida aniq ilmiy, amaliy xulosalar va tavsiyalar berish maqsadga muvofiqdir. O'z-o'zidan ravshanki, ilmiy-texnika. ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotda erishilgan yutuqlarga mos ravishda

rivojlanib boruvchi ta'lim tizimida faoliyat ko'rsatayotgan MTO'ning murakkab pedagogik faoliyatini mavjud usullarda tahlil qilish kutilgan natijani bermasdan qolmoqda. Shu boisdan ham dissertasiya ishimizda MTO'pedagogik faoliyatini nazorat qilishda tizimli yondashuv usulidan foydalanish imkoniyatlarini namoyon qilishga harakat qildik.

Ijtimoiy hodisa sifatida ta'lim-tarbiya jarayonining tarkibiy qismi hisoblangan o'qituvchi faoliyatini nazorat kilish jarayoniga tizim sifatida yondashish mumkin. Pedagogik faoliyatni nazorat qilish tizimi-bu o'zaro ta'sirlashuv va aloqadorlikda bo'lgan, bir butun (yaxlit)likni ta'minlovchi qism (element)lar yig’indisidir. Shu bois pedagogik faoliyatni nazorat qilish tizimi quyidagilarni: nazorat kilish maqsadi, nazorat qilinuvchi va nazorat qiluvchilar, nazorat jarayonida to'plangan ma'lumotlarni o'z ichiga olishini ta'kidlash joiz (1.1-rasm).

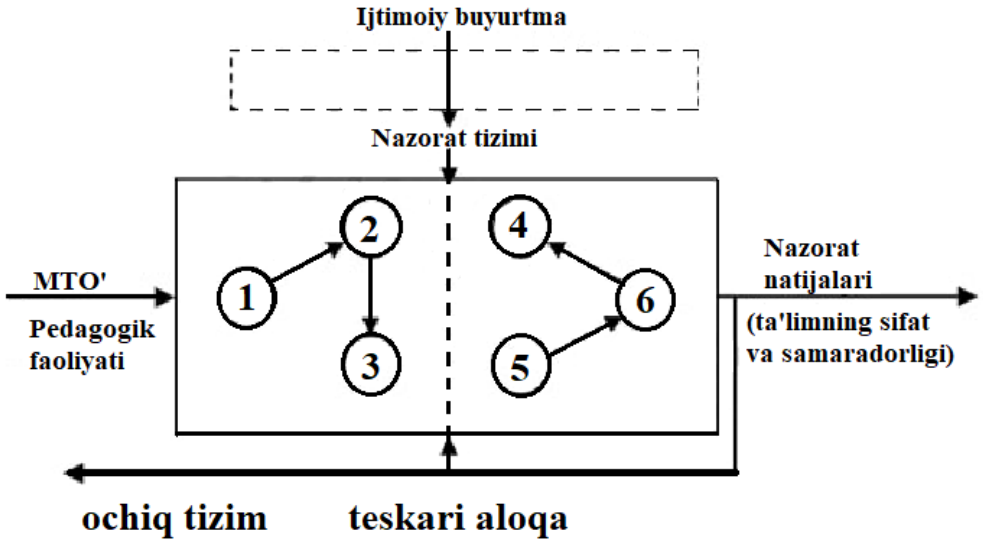

1-rasm. Nazorat qilish tizimining tarkibiy qismlari: 1 tekshiriluvchi (MTO'), 2-nazorat maqsadi, 3-nazorat mazmuni, 4-pedagogik nazorat jarayoni, 5-nazorat shakli, usul, vositalari, 6-tekshiruvchi.

MTO' pedagogik faoliyatini nazorat qilish jarayoni tizim sifatida faoliyat ko'rsata borib, o'zidan kattaroq (ya'ni bir pog'ona yuqori turgan.) "Pedagogik tizim" degan tizimga bir qism (element) bo'lib kiradi.

O'z navbatida, MTO'pedagogik faoliyatini nazorat qilish tizimining tarkibiy qismlari ham bir pog’ona pastdagi tizimlar hisoblanib, ular ham o'zlaridan kichik bir necha qismlarga bo'linishi mumkin.

MTO' pedagogik faoliyatini nazorat qilishda tizimli yondashuv mazkur faoliyatni nazorat kilish ob'ekti yaxlitligini ochib berishga, uning aloqalari, turlari, tiplarini aniqlashga imkon beradi. Mobado, MTO' pedagogik faoliyatini nazorat qilishning yaxlit tizimi komponentlaridan birortasi o'zgarsa, uni tashkil qiluvchilarning boshqa qismlari ham o'zgaradi. Masalan, MTO' pedagogik faoliyatini nazorat qilish tizimida nazorat maqsadi o'zgarsa, tabiiy ravishda, uni o'tkazish uchun oldindan rejalashtirib qo'yilgan nazorat shakl, usul va vositalari o'rniga mazkur maqsadni oson va tez ro'yobga chiqarishga xizmat qiladigan yangi nazorat shakl, usul va vositalarini tanlashga to'g'ri keladi va x.k.

Bu yerda MTO' pedagogik faoliyatini nazorat qilish jarayoniga tizimli yondashuv usulini qo'llashning barcha tafsilotlari to'grisida to'xtashga imkoniyat yo’qligi tufayli, biz mazkur faoliyatni nazorat qilishda tekshiriluvchi va tekshiruvchilar uchun nazorat o'tkazishni osonlashtirish.

Bu erda MTO' pedagogik faoliyatini nazorat qilish jarayoniga tizimli yondashuv usulini qo'llashning barcha tafsilotlari to'g'risida to'xtashga imkoniyat yo'qligi tufayli, biz mazkur faoliyatni nazorat qilishda tekshiriluvchi va tekshiruvchilar uchun nazorat o'tkazishni osonlashtirish, uni to'g'ri va haqqoniy amalga oshirish maqsadida uning ba'zi bir muhim xususiyatlarini bayon qilish bilan chegaralanamiz.

MTO' pedagogik faoliyatini nazorat qilish o'zining asosiga ko'ra tartibli, chunki u avvaldan rejalashtirilgan, nazoratni tashkil qiluvchi elementlarning aniq joylari mavjud; tezlikka ega u doimo rivojlanib. takomillashib, o'zgarib turadi; ikki qarama-qarshi tomonga ega nazorat kiluvchi va nazorat qilinuvchi: chiziqlilik -aniq maqsadga yo'naltirilgan; tiklanuvchi muayyan nazorat jarayonini istagan vaqtda qayta o'tkazish mumkin; murakkab 6 qismdan iborat; markazlashgan barcha qismlarning vektor chiziqlari "tekshiriluvchi" degan qismida uchrashadi; ko'p pog'onali - nazorat boshi, avji, xulosa degan pog'onalardan iborat tizimdir; ikkilamchi - shakllangan pedagogik nazorat tizimi aniq xususiyatga ega bo'lib, u o'ziga yangi, tekshirilishi va baholanishi lozim bo'lgan qism (element) larni qo'shilishiga yo'l qo'yadi; immonentsiz-pedagogik nazorat tizimi, o'zini tashkil qiluvchi qismlar bilan o'zviy aloqadorlikda bo'lishi barobarida boshqa

tizimlar qismlari bilan aloqada bo'la olishi mumkin; turg'un -pedagogik nazorat tizimi tuzilishiga o'zgarishlar kiritilganda ham u o'zgarmay qoladi; geterogen - pedagogik nazorat tizimi turli xususiyatga ega bo'lgan qismdan tashkil topgan; va b.q.

MTO' faoliyatini nazorat qilish tizimining boshqa tizimlardan ajralib turadigan xususiyati, uning muhim tarkibiy qismlarining o'zaro mustahkam aloqasi tufayli vujudga keladigan bir butunligi va yaxlitligidadir. Ushbu nuqtai nazardan MTO' ning pedagogik faoliyatini nazorat qilish muammosi ham ma'lum maqsadlarga qaratilgan, bir-biri nazorat qilish muammosi ham ma'lum maqsadlarga qaratilgan, bir-biri bilan o'zaro aloqada bo'lgan yaxlit tizim sifatida qaralishi mumkin.

1. MTO' ning faoliyatini nazorat qilish ishiga qanchalik to'g'ri, ob'ektiv yondashilsa, maktabdagi boshqa fan o'qituvchilarining bolalarga ta'lim-tarbiya berish faoliyatini nazorat qilish bilan bog'liq bo'lgan ko'plab vazifalarni hal qilish ham shunchalik oson kechadi.

2. MTO' ning faoliyatini nazorat qilish maktab, xalq ta'limi organlari, jamoatchilik oldida turgan ko'p qirrali faoliyat bo'lib, u mehnat ta'limi o'qituvchilarining fan uslubiy birlashmasi, maktab rahbarlari va maxsus nazoratchi xodimlar tomonidan hamda o'z-o'zini kuzatish orqali amalga oshiriladi. Ularning vazifasi va ish mazmuni ham bir-birlari bilan mustahkam bog'langan va umumiy funksiyani bajarishga mo'ljallangan tizimlar sifatida qaralishi lozim.

3. MTO'ning kasbiy pedagogik faoliyatini nazorat kilish quyidagi boskichlarda amalga oshiriladi:

1-bosqich - mehnat ta'limi bo'yicha mashg'ulotlarning o'qituvchi tomonidan to'g'ri rejalashtirilganligini aniqlash hamda mazkur fan bo'yicha yaratilgan ishlanma va tavsiyalar bilan tanishish.

2-bosqich - o'qituvchilar shaxsiy fazilatlarining shakllanganlik darajasini aniqlash: MTO' ning mehnatsevarlik va kasbiy sifatlarini namoyon qilish; pedagogning aqliy-intellektual xususiyatlarini o'rganish, kasbiy ko'nikma va malakalarning rivojlanganlik darajalarini aniqlash.

3-bosqich - nazorat natijalarini tahlil qilish. umumlashtirish. xulosalash va baholash hamda o'qituvchining pedagogik mahorati darajalarini aniqlash kabi qismlardan tashkil topgan.

4. Pedagogik xodimlarning kasbiy malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash jarayoni ko'p qirrali tizim bo'lib, u jamiyat tomonidan o'qituvchiga yuklatilgan barcha vazifalarni bajarish uchun uning oliy o'quv yurtida egallagan bilim, ko'nikma, malakalarini to'ldirishga va rivojlantirishga, o'qituvchining o'z ustida mustaqil ishlashini yanada rivojlantirishga, o'qituvchining o'z ustida mustaqil ishlashini yanada takomillashtirishga xizmat qiladi. Ushbu umumiy tizimda MTO' ning pedagogik faoliyatini nazorat qilishni alohida o'rganish lozim bo'ladi.

5. MTO' maktabda pedagogik faoliyatni samarali amalga oshirishi uchun zarur bo'lgan pedagogik-psixologik, ilmiy, texnikaviy-texnologik, bilim, ko'nikma va malakalarni, ishlab chiqarish sohalarini mukammal egallashi zarur. Tizimli yondashuv o'quv fanlari turkumlarining har birini alohida tizim sifatida o'rganish orqali MTO' ning kasbiy tayyorgarligi, zamonaviy ishlab chiqarish, yangi texnika va ilg'or texnologiyalar bo'yicha bilimlarini hamda ularda kasbiy ko'nikma va malakalarni shakllantirish imkoniyatlarini namoyon qilishga imkoniyat yaratadi.

MTO' ning pedagogik faoliyatini nazorat qilish jarayonining yuqorida bayon qilingan qismlari ushbu tizimning tashqi aloqalari borligidan dalolat beradi. Biroq mazkur tizim o'z funksiyasini to'liq bajarishi uchun uning ichki aloqalarini ham yoritishi zarur. Yuqorida ta'kidlanganidek, nazorat qilish tizimining mavjudligini aniqlash uning ichki qismlarini tavsiflashdan iboratdir. Shu boisdan har qanday pedagogik tizim quyidagilarni: nazorat maqsadi, o'quv va ilmiy axborot, pedagogik muloqot vositalari, tekshiriluvchi va nazorat qiluvchilarni o'z ichiga olishini ta'kidlash zarur.

Xulosa. Mehnat ta’limi o‘qituvchisining faoliyatini nazorat qilish — ta’lim jarayonining samaradorligini oshirish va o‘quvchilarning mehnat ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim omildir. Tadqiqot davomida mehnat ta’limi o‘qituvchilarining faoliyatini nazorat qilish jarayoni tahlil qilindi va uning pedagogik nazorat shakllari, usullari va metodologik yondashuvlari o‘rganildi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, amaliyotda o‘qituvchilarning faoliyatini nazorat qilishda ko‘proq an’anaviy baholash shakllari qo‘llanilib, nazoratning samaradorligi yetarlicha yuqori emas. Ko‘p hollarda, o‘qituvchilar o‘z faoliyatini baholashda ichki va tashqi nazoratni birlashtirishda qiynalishadi. Ayniqsa, metodik yondashuvlar va o‘quvchilar bilan samarali muloqot o‘rnatish masalalari ko‘proq e’tiborga olinishi kerak.

Shuningdek, tadqiqot davomida joriy etilgan kompleks nazorat tizimi (portfel asosida monitoring, video tahlil, o‘quvchilar fikri) ijobiy natijalar berdi. Bu esa o‘qituvchining o‘z faoliyatini yanada tahliliy yondashuv asosida baholashga imkon yaratadi va o‘quvchilarning mehnat ko‘nikmalarini rivojlantirishda samarali bo‘lishi mumkin.

Mehnat ta’limi o‘qituvchisining faoliyatini nazorat qilishda zamonaviy pedagogik nazorat tizimlaridan foydalanish, metodik birlashmalarni faoliyatga jalb etish, o‘quvchilarning fikrini e’tiborga olish va

o‘qituvchining o‘z-o‘zini baholashini joriy qilish zarur. Shu bilan birga, o‘qituvchilarni kasbiy rivojlantirish va metodik yordam orqali pedagogik faoliyatlarini doimiy ravishda yaxshilashga yo‘naltirish muhimdir.

Adabiyotlar:

1.Inoyatov U.I., Muslimov N.A., va boshq. Pedagogika (nopedagogik oliy ta’lim muassasalari uchun). 2013 y. -TDPU. 15,25 b.t.

2.Muslimov N. va boshqalar. Kasb ta’limi o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. –T.: “Fan va texnologiyalar”, 2013 y. 8 b.t.

3.Sharipov Sh.S., Vorobyov A.I., Muslimov N. A., Ismoilova M. Kasb ta’limi pedagogikasi. -Toshkent., 2005. -58 b.

UO‘K 378.015.31:159.955

TALABALARNING TANQIDIY FIKRLASH KO‘NIKMALARINI TAKOMILLASHTIRISH - DOLZARB PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Usmonova Oydin Sherali qizi,
Buxoro davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti
Oydinusmonova66@gmail.com

Ushbu maqola talabalarning tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini takomillashtirishning dolzarb pedagogik muammolarini yoritadi. Tanqidiy fikrlash — zamonaviy ta'lim tizimining muhim jihatlaridan biri bo'lib, bu ko'nikmalarni rivojlantirish talabalarga mustaqil fikrlash, o'zgaruvchan sharoitda samarali qarorlar qabul qilish imkoniyatini yaratadi. Maqolada tanqidiy fikrlashning asosiy tushunchalari, uning ta'lim jarayonidagi o‘rni, shuningdek, bu ko‘nikmalarni takomillashtirish usullari va metodlari haqida so‘z yuritiladi. Pedagoglar uchun tanqidiy fikrlashni rivojlantirish bo‘yicha tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: *tanqidiy fikrlash, ta'lim, pedagogika, ko'nikmalar, mustaqil fikrlash, samarali qarorlar, ta'lim metodlari, talaba.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ НАВЫКОВ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ КАК АКТУАЛЬНАЯ ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Статья освещает актуальные педагогические проблемы совершенствования навыков критического мышления у студентов. Критическое мышление является одной из важнейших составляющих современной образовательной системы, и развитие этих навыков предоставляет студентам возможность независимо мыслить и принимать эффективные решения в меняющихся условиях. В статье рассматриваются основные понятия критического мышления, его роль в образовательном процессе, а также методы и подходы для его совершенствования. Приведены рекомендации для педагогов по развитию критического мышления.

Ключевые слова: *критическое мышление, образование, педагогика, навыки, независимое мышление, эффективные решения, образовательные методы, студент.*

IMPROVING STUDENTS’ CRITICAL THINKING SKILLS AS A TOPICAL PEDAGOGICAL ISSUE

This article discusses the pressing pedagogical issues of improving students' critical thinking skills. Critical thinking is a crucial aspect of the modern educational system, as enhancing these skills allows students to think independently and make effective decisions in changing environments. The article explores the core concepts of critical thinking, its role in the educational process, as well as methods and approaches for improving these skills. Recommendations for educators on fostering critical thinking are also provided.

Keywords: *critical thinking, education, pedagogy, skills, independent thinking, effective decisions, teaching methods, students.*

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish muhim pedagogik vazifa bo‘lib, bu talabalar uchun o‘z fikrlarini mustaqil ravishda qurish va ilmiy hamda amaliy sohalarda samarali qarorlar qabul qilish imkoniyatini yaratadi. Tanqidiy fikrlash – bu nafaqat axborotlarni tahlil qilish, balki ularni baholash, o‘zgaruvchan vaziyatlarga moslashish va yangi qarorlar qabul qilish qobiliyatidir. Bugungi kunda ta'lim jarayonida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan bir qancha izlanishlar olib borilgan bo‘lib, ularning ko‘pi xorijlik, MDH davlatlari va o‘zbek olimlarining ilmiy ishlarida ifodalangan.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Ma’lumki, tanqidiy fikrlash va kreativ salohiyatni rivojlantirish bilan bog‘liq g‘oyalarning paydo bo‘lishi qadimga davrlarga borib taqaladi. Hozirgi vaqtga qadar tanqidiy fikrlash texnologiyasi asosida talabalarning kreativ salohiyatini rivojlantirishga doir qator zamonaviy dastur va qo‘llanmalar yaratilgan:

1. O‘qish va yozish orqali tanqidiy fikrlashni rivojlantirish texnologiyasi (mualliflar: J.Stil, K.Meredit, Ch.Templ, S.Uolter).
2. Tanqidiy fikrlash. Rivojlanish texnologiyasi (mualliflar: I.Zagashev, S.ZairBek).
3. Mashg’ulotlarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish: o‘qituvchilar uchun qo‘llanma (mualliflar: S.Zair-Bek, I.Mushtavinskaya).

4. Tanqidiy fikrlash. Hayotda sodir bo‘ladigan hamma narsalarning qat’iy mantiqi (mualliflar: N.Nepryaxin, T.Pashenko).

5. Pedagogik texnika usullari. O‘qituvchilar uchun qo‘llanma (muallif: A.Gin).

6. TRIZ-pedagogika. Kreativ fikrlashni o‘rganamiz (muallif A.Gin).

7. Ijodiy fikrlash texnologiyasi (mualliflar: M.Meyerovich, L.Shragina).

8. Kreativlik. Miyani ishlatishga majburlashning 31 ta usuli (muallif: I.Namakonov).

9. Superfikrlash (mualliflar: Toni va Barri Byuzen).

10. Tanqidiy va kreativ fikrlashni rivojlantirishning pedagogik texnologiyasi (muallif: A.V.Stexov).

11. STEAM mashg’ulotlari. O’qituvchi elektron kitobi (muallif: M.Tashibekova)

Xorijda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga oid bir qancha tadqiqotlar mavjud. Masalan, Paul va Elder (2001) o‘zlarining ishlarida tanqidiy fikrlashning besh asosiy elementini: aniq fikrlarni ifodalash, tahlil qilish, baholash, mulohaza yuritish va qaror qabul qilish deb ajratadilar. Ularning fikricha, talabalarga tanqidiy fikrlashni o‘rgatish orqali ularning ilmiy tafakkurini kuchaytirish va jamiyatda muvaffaqiyatli faoliyat yuritish imkoniyatlarini oshirish mumkin. Tanqidiy fikrlashning rivojlanishi, ayniqsa, Bloomning kognitiv taksonomiyasi (Bloom, 1956) asosida amalga oshiriladi, bu metodologiya talabalarga yuqori darajadagi fikrlashni o‘rgatishga imkon beradi.

Shuningdek, Ennis (1989) tanqidiy fikrlashni mustahkamlashda mantiqiy tahlil va baholashni qo‘llashni ta'kidlaydi. U tanqidiy fikrlashni har bir o‘quvchi uchun o‘rganish jarayonida uni amalda qo‘llashni zarur deb hisoblaydi. Ennis tanqidiy fikrlashni o‘rgatishning uchta asosiy yo‘nalishini belgilaydi: xulosa qilish, qarorlar qabul qilish va yondashuvlarni tahlil qilish.

MDH davlatlarida ham tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan izlanishlar amalga oshirilgan. Masalan, Rossiyada Vygotskiy (1978) tomonidan ta'limda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan ijtimoiy o‘rganish nazariyasi ishlab chiqilgan. U o‘qituvchining o‘quvchi bilan birgalikda fikrlash jarayonini tashkil etishi va talabaning mantiqiy fikrlashini rivojlantirishda muhim o‘rin tutishini ta'kidlagan. Bu nazariya ta'lim jarayonida talabalarning interaktiv muloqoti orqali tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Qozog‘istonda esa, tanqidiy fikrlashni o‘rgatishning yangi metodologik yondashuvlari ishlab chiqilgan. Kazakova (2012) o‘zining ishida talabalarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirishda innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo‘llashning ahamiyatini ta'kidlaydi. Uning fikriga ko‘ra, bu jarayon ta'lim metodlari, o‘qituvchi va o‘quvchilar o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlikni kuchaytiradi.

O‘zbekistonda ham tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan izlanishlar mavjud. X. Mirzaaxmedov (2015) o‘zining ilmiy tadqiqotida talabalarda tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishning metodik yondashuvlarini o‘rgangan. U, ayniqsa, pedagogik jarayonda muammoli vaziyatlarni yechish orqali talabalarning mantiqiy fikrlashini oshirishning samaradorligini ko‘rsatadi. Mirzaaxmedovning fikricha, tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning asosiy yo‘nalishi – bu talabalarga mantiqiy o‘ylashni, mustaqil fikr yuritishni o‘rgatishdir.

T. Jumayev (2019) esa, o‘zining tadqiqotlarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda o‘qituvchining roli va uning pedagogik texnologiyalarni qo‘llashdagi ahamiyatini ta'kidlaydi. Uning fikriga ko‘ra, o‘qituvchilar o‘z darslarida innovatsion metodlarni qo‘llash orqali talabalarni tanqidiy fikrlashga rag‘batlantirishi kerak.

Shuningdek, Sh. Qodirov (2020) tanqidiy fikrlashni o‘rganish va rivojlantirishda ilmiy usullarni o‘rganishni talab qiladi. U, o‘z o‘quvchilarida tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish uchun samarali metodlardan biri sifatida izlanish, sinov va eksperimentlarni taklif etadi.

Tahlil va natijalar. Tanqidiy fikrlash tushunchasi va uning mohiyati

Tanqidiy fikrlash — bu insonning har qanday axborotga shubha bilan qarab, uni tahlil qilish, asosli xulosalar chiqarish, muqobil nuqtai nazarlarni solishtirish, qarorlar qabul qilish qobiliyatidir. Bu ko‘nikma yordamida shaxs har qanday axborotni passiv qabul qilmaydi, balki uni chuqur o‘rganadi, asosli savollar beradi va mustaqil fikr yurita oladi.

Tanqidiy fikrlash quyidagi komponentlardan iborat:

- Tahlil qilish qobiliyati;
- Munosabat bildirish va baholash;
- Muammo qo‘yish va yechim topish;
- Mantiqiy fikr yuritish va dalillash;
- Ochiq fikrlilik va empatiya.

Oliy ta’limda tanqidiy fikrlashni shakllantirishning ahamiyati

Bugungi kunda ko‘plab sohalarda muvaffaqiyatli faoliyat yuritish uchun insondan ijodiy fikrlash, muammolarni tez va samarali hal qilish, qarorlar qabul qilishda mustaqillik talab etiladi. Ayniqsa, oliy ta’lim

tizimida o‘quv jarayonini interaktiv metodlar asosida tashkil etish, talabalarni passiv bilim oluvchidan faol ishtirokchiga aylantirish orqali tanqidiy fikrlashni rivojlantirish mumkin.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning zamonaviy metod va yondashuvlari

Tanqidiy fikrlashni shakllantirish uchun quyidagi samarali usullardan foydalanish mumkin:

- Debatlar tashkil etish: Turli mavzularda talabalar o‘rtasida bahs-munozaralar olib borish orqali ularning fikrlash darajasi ortadi.
- "Boshqacha fikr bildir" texnikasi: Talabalardan ma’lum bir fikrga qarshi dalillar keltirishni so‘rash orqali muqobil yondashuvlar shakllantiriladi.
- Keys-stadi (Case-study): Hayotiy vaziyatlarni tahlil qilish orqali muammoli vaziyatlarni hal qilish ko‘nikmasi shakllanadi.
- "Fikrlar xaritasi" (Mind map): Muammoni grafik tarzda tasvirlash orqali asosiy g‘oyalarni aniqlash va ularning bog‘liqligini tushunish imkoniyati yaratiladi.
- Savol-javob va muammoli topshiriqlar: Talabalarni faollikka undaydigan, tahlil va izlanishga yo‘naltirilgan topshiriqlar beriladi.

Amaliyotda tanqidiy fikrlashga oid topshiriqlar ko‘pincha yuzaki bo‘ladi yoki an’anaviy metodlar bilan cheklanadi. Ba’zi o‘qituvchilarda tanqidiy fikrlashga yo‘naltirilgan dars dizaynini tuzish ko‘nikmalari yetarli emas. Shuning uchun quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin:

O‘qituvchilar uchun tanqidiy fikrlashga oid malaka oshirish kurslarini yo‘lga qo‘yish;

Dars jarayonida interaktiv metodlar ulushini oshirish;

Fanlararo yondashuv asosida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish;

O‘quv dasturlariga tanqidiy fikrlashga oid modul va mavzularni kiritish.

1-jadval.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga yo‘naltirilgan pedagogik metodlar tahlili

Metod nomi	Qisqacha tavsifi	Afzalliklari	Amaliyotda qo‘llanilishi
Debat	Guruhlarda bahs yuritish	Fikrni asoslash, muloqot ko‘nikmasi	Yuqori
Keys-stadi	Real muammolarni tahlil qilish	Qaror qabul qilish, muammoga yondashish	O‘rtacha
Fikrlar xaritasi	G‘oyalarni grafik tarzda ifodalash	Vizual tafakkurni rivojlantirish	Yaxshi
Muammoli savollar	Muammoni ochishga xizmat qiladigan savollar	Tahliliy fikrlash, mustaqil xulosa chiqarish	Yuqori
Rolli o‘yinlar (rol play)	Talabalarning muayyan vazifani bajarishdagi ishtiroki	Empatiya, hayotiy vaziyatga moslashish	O‘rtacha

1-chizma.

Talabalar orasida tanqidiy fikrlash ko‘nikmasining shakllanish bosqichlari (foizda)

- Boshlang‘ich
- O‘rta
- Yuqori

Shakllanish darajasi bo‘yicha talabalar taqsimoti:

Boshlang‘ich: 45%

O‘rta: 35%

Yuqori: 20%

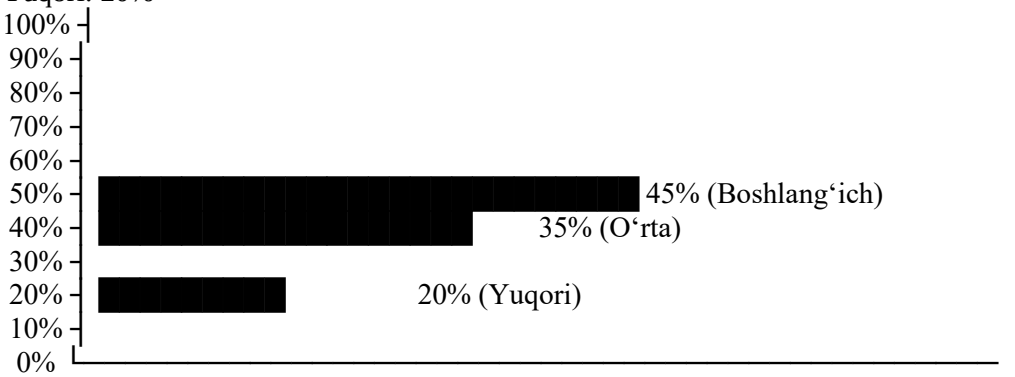

Talaba guruhi bo‘yicha shakllanish darajasi

Ushbu grafikdan ko‘rinib turibdiki, talabalarning ko‘pchiligi hali tanqidiy fikrlashning boshlang‘ich yoki o‘rta darajasida. Bu esa ta’lim jarayonida mazkur ko‘nikmani chuqurlashtirishga ehtiyoj borligini ko‘rsatadi.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish bo‘yicha xorijlik, MDH davlatlari va o‘zbek olimlarining ishlari ta'lim tizimida talabalarning mustaqil fikrlashini kuchaytirish va samarali qarorlar qabul qilishni rag‘batlantiruvchi metodlarni ishlab chiqishga qaratilgan. Ushbu izlanishlar, shuningdek, ta'lim jarayonida talabalarga tanqidiy fikrlashni o‘rgatish uchun samarali pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqishda yordam bermoqda. Tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini takomillashtirish nafaqat o‘quvchilarni bilimli, balki jamiyatda muvaffaqiyatli faoliyat yuritishga tayyor bo‘lishini ta'minlaydi.

Xulosa qilib aytganda, talabalarning tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish va takomillashtirish hozirgi ta’lim tizimining eng muhim yo‘nalishlaridan biridir. Ushbu ko‘nikma ularning nafaqat o‘quv faoliyatida, balki kundalik hayotda, kasbiy faoliyatda ham muvaffaqiyatga erishishlarida muhim rol o‘ynaydi. Pedagogik yondashuvlar, zamonaviy texnologiyalar va ijodiy metodlardan foydalanish orqali bu muammoning samarali yechimini topish mumkin.

Adabiyotlar:

1. Paul R., & Elder L. (2001). Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life. Prentice Hall.
2. Ennis R. H. (1989). Critical Thinking and the Education of Teachers. In A. L. Costa (Ed.), Developing Minds: A Resource Book for Teaching Thinking.
3. Bloom B. S. (1956). Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals. Longmans, Green.
4. Vygotskiy, L. S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press.
5. Kazakova A. (2012). Innovative Pedagogical Technologies in the Development of Critical Thinking. Almaty: Kazakh National University.
6. Mirzaaxmedov, X. (2015). Talabalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish metodikasi. Toshkent.
7. Jumayev T. (2019). O‘zbekistonda tanqidiy fikrlashni o‘rgatish usullari. Toshkent: Fan va texnologiya.
8. Qodirov Sh. (2020). Ilmiy tadqiqotlar va tanqidiy fikrlash. Toshkent: O‘qituvchi.

INTEGRATIV YONDASHUV ASOSIDA BO‘LAJAK OFITSERLARNING PROFAYLING KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASI

Voxobov Nuriddin G‘ofurjon o‘g‘li,
O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlar Akademiyasi katta o‘qituvchisi

Mazkur maqolada integrativ yondashuv asosida bo‘lajak ofitserlarning profayling kompetensiyasini rivojlantirish texnologiyasi nazariy va amaliy jihatdan asoslab berilgan. Tadqiqotda profayling tushunchasi, uning harbiy kadrlar tayyorlashdagi o‘rni, shuningdek, psixologik, pedagogik va axborot-kommunikatsion yondashuvlarning integratsiyasi orqali bu kompetensiyani shakllantirish imkoniyatlari tahlil qilingan. Ishda bo‘lajak ofitserlarning shaxsiy, kasbiy va kommunikativ xususiyatlarini hisobga olgan holda, profayling kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiluvchi modulli o‘quv texnologiyasi ishlab chiqilgan. Eksperimental tadqiqotlar natijalari orqali ishlab chiqilgan texnologiyaning samaradorligi isbotlangan. Tadqiqot natijalari harbiy ta’lim tizimida amaliyotga joriy etish uchun tavsiya etiladi.

Kalit so‘zlar: *profayling, integrativ yondashuv, bo‘lajak ofitser, kompetensiya, harbiy ta’lim, psixologik tayyorgarlik, pedagogik texnologiya, kasbiy rivojlanish, shaxsiy xususiyatlar, kommunikativ ko‘nikmalar.*

ТЕХНОЛОГИЯ РАЗВИТИЯ ПРОФАЙЛИНГОВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ ОФИЦЕРОВ НА ОСНОВЕ ИНТЕГРАТИВНОГО ПОДХОДА

В данной статье теоретически и практически обоснована технология развития профайлинговой компетенции будущих офицеров на основе интегративного подхода. В исследовании проанализированы понятие профайлинга, его роль в подготовке военных кадров, а также возможности формирования данной компетенции через интеграцию психологического, педагогического и информационно-коммуникационного подходов. С учётом личностных, профессиональных и коммуникативных качеств будущих офицеров разработана модульная учебная технология, способствующая развитию профайлинговой компетенции. Эффективность предложенной технологии подтверждена результатами экспериментального исследования. Результаты работы рекомендуются к внедрению в систему военного образования.

Ключевые слова*: профайлинг, интегративный подход, будущий офицер, компетенция, военное образование, психологическая подготовка, педагогическая технология, профессиональное развитие, личностные качества, коммуникативные навыки.*

PEDAGOGICAL-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF DEVELOPING PROFILING COMPETENCES OF FUTURE OFFICERS

This article theoretically and practically substantiates the technology for developing the profiling competence of future officers based on an integrative approach. The study analyzes the concept of profiling, its role in military personnel training, as well as the possibilities of forming this competence through the integration of psychological, pedagogical, and information-communication approaches. A modular educational technology aimed at developing profiling competence has been developed, taking into account the personal, professional, and communicative characteristics of future officers. The effectiveness of the proposed technology has been confirmed through experimental research. The findings are recommended for implementation in the military education system.

Keywords: *profiling, integrative approach, future officer, competence, military education, psychological training, pedagogical technology, professional development, personal qualities, communication skills.*

Kirish. Hozirgi zamonaviy harbiy-siyosiy vaziyat, xavfsizlik tahdidlarining murakkablashuvi va axborot urushlarining kuchayishi sharoitida harbiy mutaxassislarning nafaqat jangovar, balki pedagogik-psixologik va analitik tayyorgarligi ham ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtayi nazardan, bo‘lajak ofitserlarning profayling kompetensiyasini shakllantirish – ularning shaxsiy xususiyatlarini baholash, boshqalarning psixologik portretini tahlil qilish, xulq-atvorni oldindan taxmin qilish kabi ko‘nikmalarni egallashi – harbiy kadrlar tayyorlash tizimida dolzarb masalaga aylangan.

Profayling, ilk bor jinoyat psixologiyasi sohasida qo‘llanila boshlagan bo‘lsa-da, bugungi kunda u xavfsizlik, razvedka, harbiy boshqaruv va kadrlar siyosatida muhim vosita sifatida e’tirof etilmoqda. Ammo bu kompetensiyani samarali shakllantirish uchun oddiy akademik yondashuvlar yetarli bo‘lmay qolmoqda. Shu sababli integrativ yondashuv, ya’ni psixologik, pedagogik va axborot-kommunikatsion texnologiyalarni uyg‘unlashtirish orqali ta’lim jarayonini tashkil etish zaruriyati tug‘ilmoqda.

Global xavfsizlik tahdidlarining ortib borayotgani, harbiy sohada psixologik, axborot va strategik jihatlarning tobora murakkablashuvi zamonaviy ofitserlardan nafaqat an’anaviy bilim va ko‘nikmalar, balki inson xulq-atvorini chuqur tahlil qila olish, qaror qabul qilishda tezkor psixologik baholash o‘tkaza olish kabi noan’anaviy kompetensiyalarni ham talab etmoqda. Ayniqsa, harbiy xizmatda inson omilining rolini to‘g‘ri baholash, shaxslararo munosabatlarni boshqarish, stressli vaziyatlarda qaror qabul qilish, xavfli shaxslarni aniqlash va oldini olish bo‘yicha bilim va ko‘nikmalar yuqori darajada bo‘lishi zarur.

Shuning uchun integrativ yondashuv asosida profayling kompetensiyasini shakllantirish – ya’ni psixologik, pedagogik va axborot-kommunikatsion yondashuvlarni uyg‘unlashtirgan holda o‘qitish texnologiyasini ishlab chiqish – zamonaviy harbiy ta’limda dolzarb ilmiy-amaliy muammolardan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Bo‘lajak harbiy kadrlarni tayyorlash, ularning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish masalasi bir qator pedagog, psixolog va harbiy mutaxassislar tadqiqotlarida keng yoritilgan. Jumladan, B.S. Gershunsky, V.A. Slastenin, I.A. Kolesnikov, G.K. Selevko kabi olimlar ta’limda kompetensiyaviy yondashuv asoslari, kasbiy tayyorgarlikni takomillashtirish masalalarini tahlil qilganlar. Psixologik tayyorgarlik, stressga bardoshlilik va shaxslararo munosabatlarni boshqarish bo‘yicha A.A. Rean, L.M. Mitina, E.A. Klimov kabi tadqiqotchilarning ishlari muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Profayling masalasi asosan huquqni muhofaza qilish organlari va xavfsizlik sohalarida o‘rganilib, G. Knyazev, B.V. Shostrom, P. Ekman, V.V. Gudkov kabi mutaxassislar tomonidan inson xulq-atvorini baholash, mimik va neverbal signallar asosida psixologik tahlil o‘tkazish metodikalari ishlab chiqilgan. Ammo ushbu yondashuvlarning harbiy ta’lim tizimiga moslashtirilgan, integrativ asosdagi kompleks texnologiya shaklida ishlab chiqilishi hanuzgacha to‘liq tadqiq etilmagan.

Shuningdek, integrativ yondashuv – ya’ni ta’limda turli fanlararo yondashuvlar uyg‘unligi – G.K. Selevko, V.D. Shadrikov, J.G'. Yo‘ldoshev va M. Qurbonovlarning ishlarida nazariy jihatdan asoslangan bo‘lsa-da, bu yondashuv asosida bo‘lajak ofitserlarda aynan profayling kompetensiyasini rivojlantirish masalasi yetarli darajada o‘rganilmagan va amaliy texnologiyalar bilan boyitilmagan.

Muhokama. Zamonaviy harbiy xizmatda qaror qabul qilish, xavfli vaziyatlarni oldindan aniqlash, shaxslararo munosabatlarni boshqarish hamda ziddiyatlarni yumshatish kabi vazifalarni muvaffaqiyatli bajarish uchun harbiy mutaxassisda chuqur psixologik tahlil qilish qobiliyati, ya’ni profayling kompetensiyasi shakllangan bo‘lishi talab etiladi. Profayling (ing. *profiling*) – bu shaxsning xulq-atvori, psixologik holati, yashirin niyat va tendensiyalarini mimika, neverbal belgilar, nutq uslubi va boshqa ko‘rsatkichlar asosida tahlil qilishga yo‘naltirilgan faoliyatdir.

Bu kompetensiya quyidagi tarkibiy qismlarni o‘z ichiga oladi:

– komponent: inson psixologiyasi, xulq-atvor nazariyalari, kommunikativ xatti-harakatlar haqida bilimlar;

– Operatsion komponent: kuzatish, tahlil qilish, baholash va xulosa chiqarish ko‘nikmalari;

– Shaxsiy komponent: psixologik barqarorlik, empatiya, stressga chidamlilik, etika va mas’uliyat hissi;

– Kommunikativ komponent: muloqotda noverbal belgilarni aniqlash, faol tinglash, psixologik holatni baholay olish qobiliyati.

Bo‘lajak ofitserlarda profayling kompetensiyasini shakllantirish uchun maxsus modulli o‘quv texnologiyasi ishlab chiqildi. Mazkur texnologiya quyidagi bosqichlardan iborat:

1-jadval.

Modulli o‘quv texnologiyasi bosqichlari

Bosqich	Mazmuni
1-bosqich. Nazariy tayyorgarlik	Profayling nazariyasi, shaxs psixologiyasi, xulq-atvor modellari, kommunikatsiya psixologiyasi asosida ma’ruzalar va seminarlar o‘tkaziladi.
2-bosqich. Amaliy mashg‘ulotlar	Rol o‘ynash, “case study”, situatsion tahlil, videokuzatuv asosida profayl tuzish bo‘yicha treninglar o‘tkaziladi.
3-bosqich. Axborotli-interaktiv muhitda mashq qilish	Simulyatsiya, virtual realistik vaziyatlar asosida interaktiv topshiriqlar bajariladi.

Bosqich	Mazmuni
4-bosqich. Refleksiya va baholash	O‘quvchilar o‘z faoliyatini tahlil qiladi, o‘zaro teskari aloqalar asosida baholash va o‘z-o‘zini rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqadi.

Profayling kompetensiyasini samarali shakllantirish uchun an’anaviy dars shakllari yetarli emas. Zamonaviy o‘quv jarayoni multidistsiplinar yondashuvni talab etadi. Integrativ yondashuv bu borada muhim ahamiyatga ega bo‘lib, u uch asosiy fan sohasini birlashtiradi:

– Psixologik yondashuv: shaxs psixologiyasi, emotsional intellekt, mimik signallarni tahlil qilish asoslari;

– Pedagogik yondashuv: kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan o‘qitish texnologiyalari, refleksiv tahlil va individual yondashuv;

– Axborot-kommunikatsion yondashuv: multimediya vositalari, simulyatsion mashg‘ulotlar, virtual realistik situatsiyalar orqali mashq qilish.

Ushbu yondashuvlar uyg‘unlashgan holda qo‘llanilganda, bo‘lajak ofitserlarda nazariy bilimlar amaliy ko‘nikmalar bilan mustahkamlanadi.

Integrativ yondashuv asosida bo‘lajak ofitserlarning profayling kompetensiyasini rivojlantirish bir necha sababga ko‘ra zarur. Quyidagi asosiy nuqtalar bu mavzuning ilmiy va amaliy ahamiyatini tushuntiradi:

1. Zamonaviy harbiy xizmatning murakkabligi: Bugungi kunda harbiy xizmatning vazifalari, shart-sharoitlari va operatsiyalari juda murakkab va o‘zgaruvchan. Jangovar holatlar, xavfli vaziyatlar va tezkor qarorlar qabul qilishda ofitserlarning psixologik va kognitiv qobiliyatlari muhim ahamiyat kasb etadi. Profayling kompetensiyasi, bu kabi vaziyatlarda shaxslar va guruhlarni tahlil qilish, ularning niyatlari va xulq-atvorlarini oldindan bashorat qilish imkonini beradi. Shu bilan birga, integrativ yondashuv bu jarayonni yanada samarali qilish uchun zarur bo‘lgan turli yondashuvlarni birlashtiradi.

2. Profaylingning harbiy ta’limdagi o‘rni: Profayling, ya’ni shaxsiy, ijtimoiy va psixologik xususiyatlarni aniqlash, harbiy xizmatchilarni tayyorlashda samarali vosita bo‘lib, ular uchun zarur bo‘lgan kommunikativ va etika ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Bu, o‘z navbatida, harbiylarning jangovar ruhini saqlashda va shaxslar bilan to‘g‘ri muloqot o‘rnatishda muhim ahamiyatga ega. Profaylingni integrativ yondashuv bilan birga o‘rgatish, ofitserlarga o‘z malakalarini kengaytirish va ilg‘or ko‘nikmalarni egallash imkonini beradi.

3. Integrativ yondashuvning samaradorligi: Integrativ yondashuv — bu bir nechta sohalarni (psixologiya, pedagogika, kommunikatsiya va boshqalar) birlashtirish orqali o‘quv jarayonini yanada samarali qilishdir. Harbiy ta’limda bu yondashuvni qo‘llash bo‘lajak ofitserlarning ijtimoiy va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda yuqori samaradorlikka olib keladi. Bu yondashuv har bir ofitserning o‘ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda ta’limni individual tarzda moslashtirishga imkon yaratadi.

4. Shaxsiy va kasbiy rivojlanish: Harbiy xizmatchilarning kasbiy rivojlanishi nafaqat texnik va taktika bilimlaridan, balki shaxsiy va kommunikativ kompetensiyalardan ham bog‘liqdir. Profayling va integrativ yondashuvni qo‘llash bo‘lajak ofitserlarga o‘z shaxsiy va kasbiy qobiliyatlarini rivojlantirishda yordam beradi. Shaxsning psixologik holati, qaror qabul qilish qobiliyati, stressga chidamlilik va guruhni boshqarish ko‘nikmalari harbiy mutaxassisning muvaffaqiyatli faoliyatiga ta’sir qiladi.

5. Xavfli vaziyatlarda qaror qabul qilish: Harbiy xizmatchilar jangovar vaziyatlar yoki yuqori xavfli sharoitlarda tezda qaror qabul qilishlari kerak. Integrativ yondashuv orqali ofitserlarga turli metodologiyalarni birlashtirib, har xil sharoitlarda qaror qabul qilishni o‘rgatish mumkin. Bunda, psixologik tahlil, kommunikativ kompetensiyalar va ta’limning turli jihatlari o‘quvchilarni jangovar va stressli vaziyatlarga tayyorlaydi.

6. Harbiy tizimda innovatsiyalarni tatbiq etish zarurati: Harbiy ta’lim tizimi va ularning ishlash jarayonlari doimiy ravishda o‘zgarib turadi. Integrativ yondashuvni qo‘llash bu tizimga yangi innovatsion metodlarni kiritish va uning samaradorligini oshirishga yordam beradi. Shuningdek, zamonaviy texnologiyalarni (masalan, virtual simulyatsiyalar va onlayn ta’lim platformalari) integratsiya qilish, bo‘lajak ofitserlarni yanada sifatli va samarali tayyorlash imkonini beradi.

7. Kelajakdagi rahbarlar va jamoa boshqaruvi: Bo‘lajak ofitserlar uchun nafaqat harbiy bilimlar, balki rahbarlik va jamoani boshqarish ko‘nikmalari ham muhimdir. Integrativ yondashuv orqali bo‘lajak rahbarlar o‘zlarining psixologik va kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirishi, guruhni to‘g‘ri boshqarishi, strategik qarorlar qabul qilishi va xatoliklarni minimallashtirishda muvaffaqiyatli bo‘lishlari mumkin. Bu esa umumiy harbiy tizimning samaradorligini oshiradi.

Integrativ yondashuv asosida bo‘lajak ofitserlarning profayling kompetensiyasini rivojlantirish texnologiyasini o‘rganish, harbiy ta’limni zamonaviy va samarali qilib shakllantirish, ofitserlarning

professional va shaxsiy kompetensiyalarini kengaytirish uchun zarur. Bu, o‘z navbatida, harbiy xizmatning samaradorligini oshirishga, xavfli vaziyatlarda to‘g‘ri qarorlar qabul qilishga, va harbiy jamoaning umumiy ruhiyatini yaxshilashga yordam beradi.

Natijalar. Bo‘lajak ofitserlarning profayling kompetensiyasini rivojlantirish texnologiyasini amalga oshirishda quyidagi muhim jihatlar va metodologiyalarni inobatga olish zarur.

1. Statistik tahlil, o‘quvchilarni tayyorlash jarayonida to‘plangan ma’lumotlar asosida amalga oshiriladi. Ushbu tahlil uchun quyidagi metodlar qo‘llaniladi:

– Deskriptiv statistika: O‘quvchilarning profayling kompetensiyasini baholashda, ularning psixologik, kommunikativ va kasbiy xususiyatlarini o‘rganish uchun o‘rtacha qiymatlar, dispersiya, standart og‘ish kabi ko‘rsatkichlar hisoblanadi.

– Korrelatsion tahlil: O‘quvchilarning profayling kompetensiyasining turli aspektlari (masalan, emotsional barqarorlik, kommunikativ ko‘nikmalar) o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni o‘rganish uchun korrelyatsiya koeffitsiyentlari hisoblanadi.

– Eksperimental tahlil: Eksperimentlarni tashkil etish orqali ilgari surilgan texnologiyaning samaradorligi sinovdan o‘tkaziladi. Tajriba va nazorat guruhlari o‘rtasidagi farqlar o‘rganiladi.

– T-test va ANOVA: Guruhlar o‘rtasidagi farqlarni tahlil qilish uchun t-test va ANOVA (varians tahlili) usullari qo‘llaniladi. Bu metodlar yordamida profayling kompetensiyasidagi o‘zgarishlar va o‘quvchilarning turli guruhlari (masalan, yosh, kasbiy tajriba, ta’lim darajasi) o‘rtasidagi farqlar baholanadi.

2. Eksperimental tadqiqot natijalari integrativ yondashuv asosida ishlab chiqilgan o‘quv texnologiyasining samaradorligini ko‘rsatdi. Tadqiqotda ishtirok etgan guruhlarning kompetensiyalaridagi o‘zgarishlar quyidagi ko‘rsatkichlar orqali baholandi:

Eksperimentda qatnashgan talabalarning profayling kompetensiyasi dastlabki va yakuniy o‘limlar asosida o‘lchandi. O‘rtacha ballarda o‘zgarishlar quyidagicha:

– Dastlabki baholash: O‘quvchilarning boshlang‘ich kompetensiya darajasi 52% tashkil etdi.

– Yakuniy baholash: O‘quvchilarning yakuniy kompetensiya darajasi 79% ga ko‘tarildi.

Bu natijalar, ishlab chiqilgan texnologiyaning samaradorligini tasdiqlaydi, chunki o‘quvchilarning profayling kompetensiyasidagi o‘sish 27% ni tashkil etdi.

Eksperiment guruhidagi o‘quvchilar va nazorat guruhidagi o‘quvchilar o‘rtasida qiyoslashlar amalga oshirildi. Natijalar quyidagicha bo‘ldi:

– Nazorat guruhida: O‘quvchilarning kompetensiyasi 52% dan oshmadi.

– Eksperiment guruhida: O‘quvchilarning kompetensiyasi 79% gacha ko‘tarildi.

Statistik tahlil, t-test yordamida eksperiment va nazorat guruhlari o‘rtasidagi farqni tekshirdi va p-qiymati 0.03 ni tashkil etdi. Bu esa natijalar orasidagi farq statistika nuqtayi nazaridan muhim ekanligini ko‘rsatadi ($p < 0.05$).

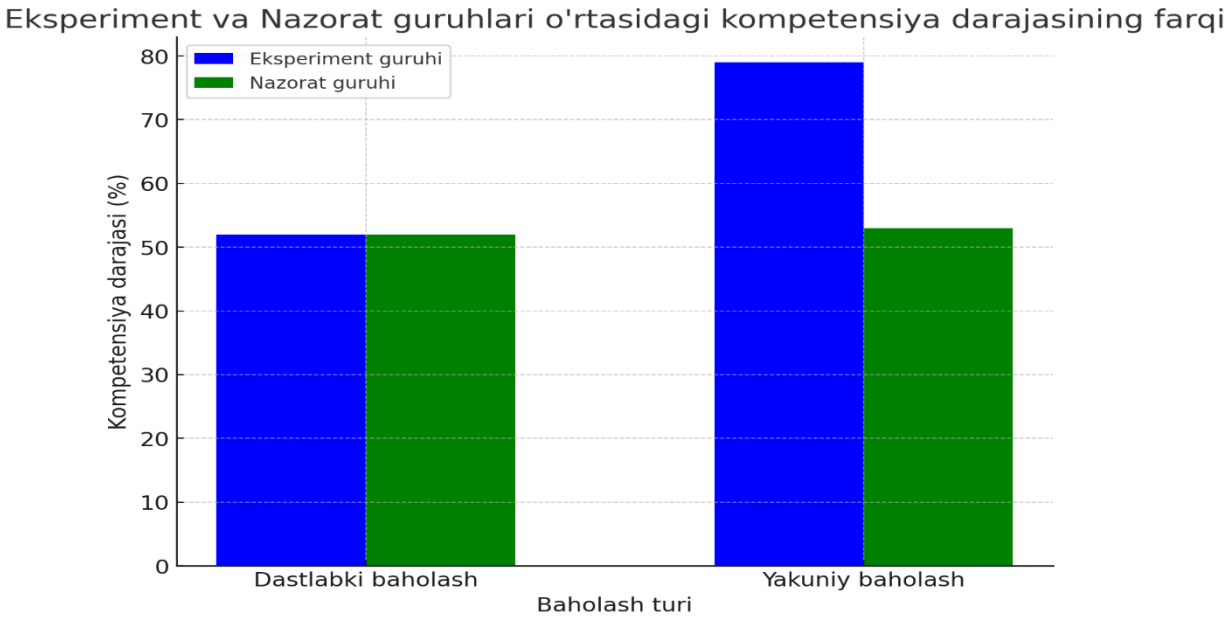

1-diagramma.

Korrelatsiya tahlili yordamida profayling kompetensiyasining turli komponentlari o‘rtasidagi bog‘liqlik tahlil qilindi. Misol uchun:

– Empatiya va kommunikativ kompetensiya o‘rtasidagi korrelyatsiya koeffitsiyenti 0.74 ni tashkil etdi, bu esa yuqori darajadagi bog‘liqlikni ko‘rsatadi.

– Psixologik tayyorgarlik va stressni boshqarish ko‘nikmalari o‘rtasidagi korrelyatsiya 0.68 ga teng bo‘ldi.

Bu natijalar shuni ko‘rsatadiki, integrativ yondashuv yordamida bo‘lajak ofitserlarda empatiya va kommunikativ ko‘nikmalar o‘zaro bog‘langan va bir-birini mustahkamlashga yordam beradi.

Yuqoridagi diagramma eksperiment va nazorat guruhlari o‘rtasidagi profayling kompetensiyasining o‘zgarishlarini ko‘rsatadi. Diagrammada:

– Eksperiment guruhi: Dastlabki baholashda 52%, yakuniy baholashda 79% kompetensiya darajasi ko‘rsatilgan.

– Nazorat guruhi: Dastlabki baholashda 52%, yakuniy baholashda 53% kompetensiya darajasi ko‘rsatilgan.

Diagramma, integrativ yondashuv asosida ishlab chiqilgan texnologiyaning eksperiment guruhidagi o‘quvchilarni o‘z kompetensiyalarini sezilarli darajada oshirishga yordam berganini ko‘rsatadi.

3. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, integrativ yondashuv asosida ishlab chiqilgan o‘quv texnologiyasi bo‘lajak ofitserlarning profayling kompetensiyasini rivojlantirishda samarali ekanligi isbotlandi. Bu texnologiyaning:

– O‘quvchilarning ijtimoiy va psixologik ko‘nikmalarini yaxshilashga
– Kompleks qaror qabul qilish va stressni boshqarish qobiliyatlarini oshirishga
– Jamoaviy ish va rahbarlik ko‘nikmalarini rivojlantirishga

katta hissa qo‘shganini ko‘rsatadi.

Tadqiqot natijalari bo‘lajak ofitserlarning profayling kompetensiyasini rivojlantirishda integrativ yondashuv asosida ishlab chiqilgan texnologiyaning samaradorligini tasdiqladi. Eksperiment guruhidagi o‘quvchilarda kompetensiya darajasi sezilarli darajada oshgan. Bu, integrativ yondashuvning harbiy ta’limda qo‘llanilishi bo‘lajak harbiy xizmatchilarning kasbiy faoliyatida muvaffaqiyatli bo‘lishlariga xizmat qiladi.

Xulosa. Integrativ yondashuv asosida bo‘lajak ofitserlarni profayling kompetensiyasini rivojlantirish texnologiyasi, bir nechta metodologik va psixologik tamoyillarni birlashtirgan holda, ofitserlarni insonlarning xatti-harakatlarini va psixologik holatlarini to‘g‘ri tahlil qilishga tayyorlashni maqsad qiladi. Ushbu texnologiya, ofitserlarga yuqori darajadagi kuzatuvchanlik, empatiya, analitik tafakkur va stressli holatlarda qarorlar qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga imkon beradi. Natijada, bo‘lajak ofitserlar profayling metodlarini samarali qo‘llash orqali huquqni muhofaza qilish va ijtimoiy xavfsizlik sohasida muvaffaqiyatli faoliyat yurita olishadi.

Bu yondashuvning muhim jihati shundaki, u faqat teoriyaga emas, balki amaliy mashg‘ulotlar va interaktiv treninglarga ham asoslanadi, bu esa ofitserlarning real holatlar va psixologik profilaktikani to‘g‘ri baholash ko‘nikmalarini mustahkamlashga yordam beradi.

Adabiyotlar:

1. Abduqodirov A.A. Harbiy psixologiya asoslari. – Toshkent: “Sharq”, 2019.
2. Yusupov A.X. Shaxs psixologiyasi. – Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2020.
3. Mahmudov N.M. Psixodiagnostika va psixologik tahlil. – Toshkent: “Ilm ziyo”, 2018.
4. Raxmonov A.R. Kriminalistikada profayling usullari. – Toshkent: “Adolat”, 2021.
5. Karimova D.I. Harbiy xizmatchilarni kasbiy tayyorlash psixologiyasi. – Toshkent: “Harbiy nashriyot”, 2020.
6. Toshpo‘latova Sh.T. Ijtimoiy psixologiya. – Toshkent: “Fan”, 2017.
7. Ergashev N.E. Psixologik xizmat va shaxsni o‘rganish metodlari. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2016.
8. Maxmudova G’.A. Harbiy ta’lim tizimida psixologik tayyorgarlik. – Toshkent: “Iqtisodiyot va moliya”, 2022.
9. Qodirov M. Huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlarining psixologiyasi. – Toshkent: “Huquq”, 2019.
10. Rasulov O. Kasbiy faoliyat psixologiyasi. – Toshkent: “Noshir”, 2023.

GEMIFIKATSIYA ASOSIDA INFORMATIKA DARSLARINI TASHKIL ETISHDA O‘QITUVCHINI TAYYORLASHNING ILMIY-METODIK ASOSLARI

Nurillayev Samad Safarovich,
O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti katta o‘qituvchisi
nurillayevsamad24@gmail.com
Xakimova Ma’mura Muxammadiyevna,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti tayanch doktoranti
Mamurah1983@gmail.com

Maqolada zamonaviy ta’limda raqamli texnologiyalar va innovatsion yondashuvlar, xususan, gemifikatsiya tamoyillaridan foydalanish orqali informatika darslarini tashkil etishning yangi metodik asoslari yoritilgan. Tadqiqotda boshlang‘ich ta’lim bosqichida o‘qituvchini gemifikatsiyaga asoslangan informatika mashg‘ulotlarini tashkil etishga tayyorlashga doir nazariy va amaliy yo‘nalishlar ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, o‘qituvchilarni tayyorlash jarayonida o‘quvchilarning qiziqishini oshirish, ularning mustaqil faoliyatini faollashtirish hamda ta’lim jarayonini interaktiv qilish imkoniyatlari tahlil etilgan. Maqola natijalari ushbu sohaga oid o‘quv-uslubiy qo‘llanmalar va dars jarayonlarida qo‘llanishi mumkin.

Kalit so‘zlar: *gemifikatsiya, informatika, boshlang‘ich ta’lim, metodik asoslar, o‘qituvchi tayyorlash, raqamli texnologiyalar, interaktiv ta’lim.*

НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЯ К ОРГАНИЗАЦИИ УРОКОВ ИНФОРМАТИКИ НА ОСНОВЕ ГЕЙМИФИКАЦИИ

В статье освещены новые методические основы организации уроков информатики с использованием цифровых технологий и инновационных подходов в современном образовании, в частности, принципов геймификации. В исследовании рассматриваются теоретические и практические направления подготовки учителя к организации занятий по информатике на основе геймификации на этапе начального образования. Также проанализированы возможности повышения интереса учащихся в процессе подготовки учителей, активизации их самостоятельной деятельности и обеспечения интерактивности образовательного процесса. Результаты статьи могут быть использованы в учебно-методических пособиях и учебных процессах в этой области.

Ключевые слова: *геймификация, информатика, начальное образование, методические основы, подготовка учителей, цифровые технологии, интерактивное обучение.*

SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR PREPARING TEACHERS TO ORGANIZE COMPUTER SCIENCE LESSONS BASED ON GAMIFICATION

The article highlights new methodological foundations for organizing computer science lessons using digital technologies and innovative approaches in modern education, particularly the principles of gamification. The study examines theoretical and practical aspects of preparing teachers to organize computer science lessons based on gamification at the primary education level. Additionally, the process of teacher training analyzes opportunities to increase students' interest, activate their independent activity, and make the educational process more interactive. The results of the article can be applied in educational and methodological manuals and lessons related to this field.

Keywords: *gamification, computer science, primary education, methodological foundations, teacher training, digital technologies, interactive education.*

Kirish. Bugungi kunda raqamli texnologiyalar ta’lim sohasiga keng miqyosda kirib kelmoqda. Xususan, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun mo‘ljallangan informatika darslarini zamonaviy, qiziqarli va samarali tashkil etish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, o‘qituvchilarni zamonaviy texnologiyalar asosida darslarni tashkil etishga tayyorlash, ularning kasbiy mahoratini oshirish va didaktik salohiyatini rivojlantirish ta’lim sifatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Gemifikatsiya – bu o‘quv jarayoniga o‘yin elementlarini tatbiq etish orqali o‘quvchilarni faol jalb etish, ularning motivatsiyasini oshirish va ta’lim samaradorligini kuchaytirishga qaratilgan yondashuvdir. Bu uslub nafaqat o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini oshiradi, balki o‘qituvchining ham pedagogik

yondashuvlarini yangilaydi. Ayniqsa, informatika fanining o‘ziga xos murakkabliklarini yengillashtirishda va tushunchalarni soddalashtirishda gemifikatsiya juda muhim o‘rin tutadi.

Mazkur maqolada informatika darslarini gemifikatsiya asosida tashkil etish bo‘yicha o‘qituvchini tayyorlashning ilmiy-metodik asoslari chuqur o‘rganiladi. Shuningdek, o‘qituvchini zamonaviy raqamli vositalardan foydalanishga tayyorlash jarayonida zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma va malakalar tizimi, ularni shakllantirish strategiyalari hamda amaliy tatbiq etish yo‘llari ko‘rsatib beriladi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. “Н. П. Плахотнюк, "Ефективність технології підготовки майбутніх учителів до інноваційної діяльності засобами навчально-ігрового проектування," tadqiqot ishida kelajakdagi pedagoglarni innovatsion faoliyatga tayyorlash jarayoni o‘rganilgan bo‘lib, uning samaradorligi ta’limiy-o‘yin loyihalash texnologiyasi orqali tahlil qilingan. An’anaviy pedagogik ta’lim usullari o‘qituvchilarning innovatsion fikrlashini rivojlantirish uchun yetarli emasligi, o‘qituvchilar kelajakda innovatsion metodlarni qo‘llashda qiyinchiliklarga duch kelishlari, bu esa ularning o‘quv jarayoniga zamonaviy texnologiyalarni joriy etishiga to‘sqinlik qilishi muammolari o‘rganilgan.

Bu muammolarga yechim sifatida u o‘yinli loyihalash texnologiyalaridan foydalanish orqali o‘qituvchilarni innovatsiyalarga tayyorlash:

-O‘qitish jarayoniga interfaol va kreativ usullarni kiritish;

-Talabalarni real loyihalarda ishtirok etishga undash, ularga mustaqil ravishda yangi pedagogik texnologiyalarni o‘rganish imkoniyatini yaratish;

-Zamonaviy ta’lim metodlari, jumladan, gemifikatsiya va raqamli texnologiyalarni qo‘llash orqali o‘qituvchilarning innovatsion faoliyatga tayyorgarligini oshirish zaruratlari tadqiqot natijalarida olingan” [1].

“R. Yurievich Tsarev, “Application of kahoot! in education gemification,” ilmiy maqolasida ta’lim jarayonida gemifikatsiyadan foydalanishning afzalliklari, ayniqsa, Kahoot! platformasi yordamida o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasini oshirish masalasi tahlil qilinadi. Kahoot! ta’limga interfaollik qo‘shib, o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirish va bilimlarni mustahkamlashga ko‘maklashishi aniqlanadi.

O‘yin shaklidagi baholash tizimi, masalan, viktorinalar orqali o‘quvchilarning bilimlari real vaqt rejimida sinovdan o‘tkazilishi mumkinligi, shuningdek, gemifikatsiya usullari dars jarayoniga qiziqishni oshirishga xizmat qilib, o‘quvchilarning faol ishtirokini ta’minlaydi. Tadqiqot natijasida, Kahoot! kabi gemifikatsiya vositalaridan foydalanish o‘quvchilarning ta’lim jarayonidagi ishtirokini kuchaytiradi va darsni yanada samarali tashkil etishga yordam berishi tasdig‘ini topadi[2].”

“E.K.Gitman va T.V.Tokhtueva, “Increase Information and Communication Technologies Competence of Employees of Education as a Pedagogical Problem,” tadqiqotida mualliflar ta’lim sohasi xodimlarining axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) bo‘yicha kompetensiyasini oshirish masalasiga yoritadi. Pedagoglar AKT bilan ishlashda yetarlicha bilim va malakaga ega emas, bu esa ularning zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan samarali foydalanish imkoniyatlarini cheklaydi. Bu muammaga yechim sifatida AKT bo‘yicha maxsus malaka oshirish kurslarini tashkil qilish, o‘qituvchilarni raqamli texnologiyalardan foydalanishga o‘rgatish, pedagoglar uchun AKT kompetensiyasini baholash va rivojlantirish bo‘yicha maxsus modullar ishlab chiqish, raqamli darsliklar, onlayn platformalar va elektron ta’lim tizimlarini o‘quv jarayoniga integratsiya qilishni taklif qilishadi[3].”

“С.В. Шокалюк, І.С. Мінтій va М.В Моісеєнко, “Modeling a Informatics' Lesson by Future Teachers,” tadqiqoti informatika fani o‘qituvchilarining kelajakdagi darslarini modellashtirish jarayoniga bag‘ishlangan. Informatika fanini o‘qitishda an’anaviy usullardan tashqari, interaktiv va amaliy mashg‘ulotlarni joriy etish muhim ahamiyatga ega. Kelajakdagi pedagoglar dars rejalari, o‘quv materiallari va interaktiv texnologiyalarni qanday birlashtirish kerakligini oldindan bilishlari lozimligi va informatika o‘qituvchilari tomonidan dars jarayonini modellashtirish jarayonini o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, informatika fanini samarali o‘qitish usullari va pedagogik modellashtirish masalalarini tahlil qiladi.

Muammo shundaki, talabalar dars modellashtirish bo‘yicha yetarli tajribaga ega emaslar, bu esa ularning amaliy o‘qitish jarayonida qiyinchiliklarga duch kelishiga sabab bo‘ladi. Ushbu muammoni hal etish uchun quyidagi metodikalardan foydalanish taklif etiladi:

-Informatika darslarini simulyatsiya qilish uchun maxsus platformalarni ishlab chiqish.

-Kelajakdagi o‘qituvchilarga interaktiv dars modellashtirishni o‘rgatish.

-Pedagogik va texnik jihatdan to‘g‘ri dars rejalari yaratishga ko‘maklashish.

Bu yondashuv informatika o‘qituvchilarini o‘qitish jarayonini yanada samarali tashkil etish imkonini beradi degan xulosani beradi[4].”

“O.L.Mopin, “Gemes of Technology of Education as a Means of Labor Exercise of Young Schools,” tadqiqotida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining mehnat va texnologik ko‘nikmalarini shakllantirishda o‘yin texnologiyalaridan foydalanish masalalarini o‘rganishga qaratilgan. Bolalar mehnat faoliyatiga qiziqishini oshirish uchun an’anaviy dars uslublarini zamonaviy texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirish muhim ahamiyat

kasb etadi. Tadqiqotda kichik yoshdagi o‘quvchilarning mehnat ko‘nikmalarini rivojlantirish jarayonida o‘yin texnologiyalari orqali o‘quvchilarni mehnat faoliyatiga tayyorlash usullari tadqiq qilingan.Asosiy muammo sifatida, o‘quvchilarning mehnat ko‘nikmalarini rivojlantirishga yetarlicha e’tibor berilmasligi, natijada an’anaviy darslar bolalar uchun zerikarli bo‘lishi mumkin va bu muammoni bartaraf etish uchun quyidagi metodikalardan foydalanish taklif etiladi:

-Interaktiv va gemifikatsiya usullaridan foydalanib dars jarayonlarini tashkil etish.

-Bolalar uchun qiziqarli va amaliy mashg‘ulotlarni joriy etish.

-Ta’lim dasturlariga o‘yin elementlarini integratsiya qilish.

Bu yondashuv boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining mehnat faoliyatiga bo‘lgan qiziqishini oshirishga hamda ularning texnologik ko‘nikmalarini shakllantirishga yordam beradi deb xulosa beradi mualliflar[5]**.”**

“S. H. Lytvynova, “Electronic Textbook as a Component of Smart Kids Technology of Education of Elementary School Pupils,” tadqiqotida boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun elektron darsliklardan foydalanish samaradorligini tahlil qilishga qaratilgan. Smart Kids texnologiyasi asosida darsliklarni interaktiv va qiziqarli qilish orqali o‘quv jarayonini yanada samarali tashkil etish mumkinligi, an’anaviy bosma darsliklar o‘quvchilarning qiziqishini oshira olmasligi va interaktivlik yetishmasligi ushbu muammoni bartaraf etish uchun quyidagi metodikalardan foydalanish taklif etiladi:

-Elektron darsliklarga multimedia elementlarini qo‘shish.

-Virtual laboratoriyalar va simulyatsiyalar yaratish.

-Smart Kids texnologiyasi orqali moslashtirilgan ta’lim usullarini ishlab chiqish.

Ushbu yondashuv boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ta’lim jarayoniga bo‘lgan qiziqishini oshirish va o‘quv materiallarini chuqurroq o‘zlashtirishiga ko‘maklashadi deb xulosa beradi mualliflar[6].

“K. Ishaq va A. Alvi, “Personalization, Cognition, and Gemification-based Programming Language Learning: A State-of-the-Art Systematic Literature Review,” tadqiqoti dasturlash tillarini o‘rgatishda shaxsiylashtirish, gemifikatsiya va kognitiv jarayonlarni hisobga olish orqali o‘quv jarayonini takomillashtirishga qaratilgan. Ushbu tadqiqot doirasida ilg‘or yondashuvlar va samarali o‘qitish usullari tahlil qilinadi va dasturlash tillarini o‘qitish metodikasida gemifikatsiya va shaxsiylashtirilgan o‘qitish usullari orqali dasturlashni o‘rgatish jarayonidir tadqiq qiladi.Asosiy muammo shundaki deydi muallif, dasturlashni o‘rganishda o‘quvchilarning motivatsiyasi past bo‘lishi mumkin, shuningdek, murakkab nazariy bilimlar yetarlicha o‘zlashtirilmasligi kuzatiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu muammoni bartaraf etish uchun quyidagi metodikalardan foydalanish taklif etiladi:

-O‘yin elementlari yordamida motivatsiyani oshirish.

-Talabalarga moslashtirilgan ta’lim dasturlarini ishlab chiqish.

-Interaktiv va vizual o‘qitish usullaridan foydalanish.

Bu yondashuv dasturlashni o‘rganish jarayonini yanada samarali, qiziqarli va o‘quvchilar uchun tushunarli qilishga xizmat qilishini o‘z tadqiqotlarida ko‘rsatib berishadi[7]”.

Shunday qilib, taqdim etilgan tadqiqotlar boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini informatika va axborot texnologiyalarini o‘qitishga tayyorlashda o‘yin texnologiyalari va gemifikatsiyaning ahamiyatini ta’kidlaydi, shuningdek, ushbu sohada kelgusidagi tadqiqotlar zarurligini ko‘rsatadi.

Darsni tashkil qilish bilan birgalikda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining informatika va axborot texnologiyalari fanini gemifikatsion platforma orqali muvaffaqiyatli ta’lim olishi uchun ularning quyidagi tayyorgarlik jihatlarini rivojlantirish kerak bo‘ladi.

O‘quvchilar mavzularni yaxshi tushunishi va yangi bilimlarni o‘zlashtirish uchun asosiy bilimlarga ega bo‘lishlari kerak bo‘ladi. O‘quvchilar dars mavzularini tushunish va yangi bilimlarni o‘zlashtirish uchun quyidagi asosiy bilimlarga ega bo‘lishlari kerak.

Gemifikatsiyaning turli modellarini ko‘rib chiqish, tanishish natijasida boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchisining informatika va axborot texnologiyalari fanini gemifikatsion platformada tashkil etishi uchun quyidagi tayyorgarlik jihatlariga ega bo‘lishi kerak degan xulosaga kelish mumkin. Tadqiqotimizda biz buni asosiy to‘qqizta bo‘limga bo‘lib har bir bo‘limni asosiy jihatlarini yoritib chiqdik[8]”.

Quyida har bir jihat batafsil ko‘rib chiqiladi.

Ilmiy tayyorgarlik.

Boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchisi o‘quvchilarga informatika va axborot texnologiyalari fanini gemifikatsiya elamentlari orqali darsni tashkil qilar ekan unda ilmiy tayyorgarlik albatta o‘qituvchining informatika, pedagogika va ta’lim texnologiyalari bo‘yicha nazariy bilimlarga ega bo‘lishi va ularni dars jarayonida qo‘llay bilishini anglatadi. Qolaversa gemifikatsiya va o‘yin metodologiyasi – o‘yin mexanizmlari, ularning didaktik jarayondagi roli va samaradorligi haqida ilmiy tushunchaga ega bo‘lish talab etiladi.

Boshlang‘ich ta’lim metodologiyasiga kelsak bu 1-sinf o‘quvchilarining yosh xususiyatlarini hisobga olib, ularga mos ta’lim texnologiyalarini tanlay olishdir. Bu esa o‘qituvchining ilmiy tadqiqotlar va zamonaviy ta’lim tendensiyalaridan xabardorlik gemifikatsiya, STEAM, algoritmik tafakkur kabi konsepsiyalarni o‘rganish va tahlil qilishini anglatadi .

Metodik tayyorgarlik. Metodik tayyorgarlik – o‘qituvchining gemifikatsiyaga asoslangan ta’lim jarayonini tashkil etish, loyihalash va amalga oshirish bo‘yicha metodlarni bilishi va qo‘llay olishi demakdir.

Darsni gemifikatsiya yordamida tashkil qilish bu informatika va axborot texnologiyalari fanini o‘yin elementlari orqali o‘qitish metodlarini ishlab chiqishdir.

Interaktiv mashg‘ulotlar yaratishda – Scratch Junior, Code.org, Blockly, Kodable kabi vositalardan foydalanish mumkin. Dars ssenariysini ishlab chiqishda hikoya asosida o‘quv jarayonini olib borish maqsadga muvofiq.

Shuningdek gemifikatsion baholash tizimlari – ballar, reytinglar, missiyalar va mukofot tizimlarini joriy etish, darsning samaradorligini tahlil qilish va takomillashtirishda esa o‘yin metodlarining samaradorligini tahlil qilish va optimallashtirish kerak bo‘ladi.

Bularga misol tariqasida: muammoli ta’lim, o‘yin ssenariysi bilan muammoni hal qilish (masalan, robotga yo‘l topish), mustaqil o‘rganish, o‘quvchilarga mustaqil topshiriqlar berish va mukofotlash, jamoaviy musobaqalar yoki loyiha ishlari, vizuallashtirish va gemifikatsion grafik elementlarini olish mumkin.

Psixologik tayyorgarlik. Boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchisining psixologik tayyorgarligi bu- o‘qituvchining yosh bolalarning motivatsiyasi, fikrlashi va hissiy rivojlanishini hisobga olgan holda dars o‘tish ko‘nikmasiga ega bo‘lishi demakdir.

Bolalarning yosh psixologiyasini tushunish bu boshlang‘ich sinf o‘quvchilari o‘yin orqali o‘rganishga moyil ekanligini hisobga olish, shuningdek shaxsiy yondashuv ya’ni har bir o‘quvchining o‘rganish tezligi va qiziqishlari turlicha bo‘lishi mumkinligini inobatga olish.

O‘quvchilarni rag‘batlantirish muhim omillardan biri bo‘lib, buni o‘qituvchi o‘z vaqtida va me’yorida amalga oshirishi kerak, qolaversa gemifikatsiya rag‘batlantirish mexanizmlariga asoslangan (masalan, maqtov, ball, yulduzchalar berish).

Diqqatni boshqarish – bolalarning diqqatini uzoq vaqt davomida jamlash qiyin bo‘lishi mumkin, shuning uchun qisqa va qiziqarli faoliyatlarni rejalashtirish kerak.

Jamoaviy va individual ishni uyg‘unlashtirish – hamkorlik va musobaqaga asoslangan topshiriqlarni muvozanatda ushlash.

Xo‘sh buni amaliyotda qanday qo‘llash mumkin?

Masalan: rag‘batlantirish tizimini joriy qilishda: “Aqlli bola” yorliqlari, ochko yig‘ish tizimi o‘rnatish mumkin.

Ijodkorlikni rag‘batlantirish: O‘quvchilar o‘z o‘yin qahramonlarini tanlashi va unga moslashtirilgan topshiriqlar bajara olishi.

Jismoniy harakat bilan bog‘lash: Gemifikatsiya faqat raqamli bo‘lishi shart emas. Masalan, kompyuterda bajarilgan topshiriqdan so‘ng, sinfda guruh bo‘lib harakatli o‘yin o‘ynash.

Texnik tayyorgarlik. Texnik tayyorgarlik – o‘qituvchining zamonaviy ta’lim texnologiyalari va raqamli platformalardan samarali foydalanish ko‘nikmasiga ega bo‘lishi demakdir.

Gemifikatsiya platformalarini o‘zlashtirish – Code.org, Scratch Junior, Kahoot, ClassDojo kabi vositalarni qo‘llash.

Interaktiv doskalar va sensorli texnologiyalar bilan ishlash – darsni interaktiv va jozibador qilish uchun zarur.

Onlayn o‘yin platformalaridan foydalanish – o‘quvchilarga raqamli muhitda o‘yinli mashg‘ulotlarni taqdim etish.

Muammolarni hal qilish – texnik muammolarni tezda bartaraf qilish (masalan, dastur ishlamay qolsa yoki internet ulanishida muammo yuzaga kelsa).

Kommunikativ tayyorgarlik. O‘qituvchi o‘z fikrini aniq yetkazish, o‘quvchilar, ota-onalar va hamkasblar bilan samarali muloqot qilish qobiliyatiga ega bo‘lishi kerak.

Tahlil va natijalar. O‘quvchilar bilan samarali muloqot – bolalar bilan sodda, tushunarli va qiziqarli tilda gaplashish.

Ota-onalar bilan hamkorlik – gemifikatsion platforma imkoniyatlari haqida ota-onalarni xabardor qilish, ularning qo‘llab-quvvatlashini ta’minlash.

Jamoaviy hamkorlik – maktabdagi boshqa o‘qituvchilar, informatika mutaxassislari va psixologlar bilan birga ishlash.

Raqamli kommunikatsiya – elektron pochta, messenjerlar va onlayn platformalarda samarali muloqot qilish. Buning uchun quyidagi vazifalarni bajarish:

O‘quvchilar uchun ijobiy teskari aloqa berish (rag‘batlantirish, qiziqtirish).

Ota-onalar uchun seminarlar va onlayn maslahatlar tashkil etish.

Hamkasblar bilan tajriba almashish va gemifikatsion yondashuvlarni muhokama qilish maqsadga muvofiqdir.

Boshqaruv va tashkiliy tayyorgarlik. O‘qituvchi gemifikatsiyalashgan ta’lim jarayonini samarali tashkil etish va boshqarish ko‘nikmasiga ega bo‘lishi kerak.

Darslarni rejalashtirish va tashkil etish – har bir darsni gemifikatsiya elementlarini inobatga olgan holda puxta tayyorlash.

O‘quvchilar faoliyatini boshqarish – qiziqishlarini o‘rganish, ularga mos topshiriqlar berish.

Raqobat va hamkorlikni muvozanatlash – o‘quvchilarning o‘zaro musobaqa va jamoaviy ish orqali bilim olishini ta’minlash.

Dars vaqtini samarali boshqarish – gemifikatsion faoliyatlarni belgilangan vaqt ichida o‘tkazish. Buning uchun quyidagi vazifalarni bajarish:

Gemifikatsion dars jadvali yaratish.

Sinf muhitini interaktiv va tartibli saqlash.

Innovatsion va kreativ tayyorgarlik. O‘qituvchi doimo yangi innovatsion metodlar va ijodiy yondashuvlarni tadbiq qila olishi kerak.

Ta’limda innovatsion texnologiyalarni qo‘llash – sun’iy intellekt, virtual haqiqat, robototexnika kabi zamonaviy texnologiyalar bilan tanish bo‘lish.

Ijodiy yondashuv – oddiy darslarni interaktiv ssenariylarga aylantirish, o‘yin xaritalari va topshiriqlar ishlab chiqish.

Gemifikatsiyani boshqa fanlar bilan bog‘lash – informatika darslarini matematika, tabiatshunoslik va boshqa fanlar bilan integratsiya qilish. Buning uchun quyidagi vazifalarni bajarish:

Darslarni virtual safarlar, AR/VR texnologiyalari orqali boyitish.

Muammolarni hal qilish o‘yinlari yaratish.

Dasturlash asoslarini ijodiy loyiha shaklida o‘rgatish.

Raqamli savodxonlik va kiberxavfsizlik bo‘yicha tayyorgarlik.

O‘qituvchi zamonaviy texnologiyalardan xavfsiz va samarali foydalanishni bilishi kerak.

Raqamli platformalarda ishlash – onlayn ta’lim resurslari, bulutli texnologiyalar, elektron kundalik va baholash tizimlaridan foydalanish.

Kiberxavfsizlik – shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish, internetda xavfsizlik qoidalarini o‘rgatish.

O‘quvchilarga raqamli etiket va axborot madaniyatini tushuntirish – to‘g‘ri muloqot qilish, zararli dasturlardan himoyalanish. Buning uchun quyidagi vazifalarni bajarish:

O‘quvchilarga kiberxavfsizlik bo‘yicha mini-treninglar o‘tkazish.

Internetda xavfsiz ishlash qoidalarini o‘rgatish.

Onlayn ta’lim platformalarida ishlash tajribasini oshirish.

O‘z-o‘zini rivojlantirish va refleksiya.

O‘qituvchi o‘z bilimini doimiy ravishda oshirib borishi va darslarining natijalarini tahlil qila olishi lozim.

Doimiy o‘rganish va rivojlanish – yangi metodikalardan xabardor bo‘lish, onlayn kurslar va seminarlarni kuzatib borish.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, zamonaviy o‘qituvchi informatika fanida o‘yin metodologiyasidan to‘g‘ri foydalanish, raqamli vositalardan samarali foydalanish, yoshga mos motivatsion yondashuvni tanlash, ta’lim jarayonini boshqarish va tahlil qilish, shuningdek o‘z ustida doimiy ishlash ko‘nikmalariga ega bo‘lishi lozim. Ayniqsa, bugungi tezkor raqamli rivojlanish sharoitida o‘qituvchining raqamli savodxonligi va kiberxavfsizlik sohasidagi bilimlari ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Shu boisdan, informatika fanini gemifikatsiya asosida o‘qitish bo‘yicha kompleks tayyorgarlik o‘qituvchining professional mahoratini oshirish bilan birga, o‘quvchilarda zamonaviy bilim va ko‘nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Natijada, boshlang‘ich ta’limda samarali va innovatsion dars jarayoni yo‘lga qo‘yilib, yosh avlodning raqamli tafakkurini shakllantirishga mustahkam zamin yaratiladi.

Adabiyotlar:

1. Плахотнюк, Н. П. Ефективність технології підготовки майбутніх учителів до інноваційної діяльності засобами навчально-ігрового проектування [Текст] / Н. П. Плахотнюк. – К.: Видавництво Київського університету, 2011.

2. Tsarev, R. Yurievich. Application of Kahoot! in Education Gamification [Текст] / R. Yurievich Tsarev. – M.: Moscow State University Press, 2017.

3. Gitman, E. Konstantinovna, Tokhtueva, T. Valerevna. Increase Information and Communication Technologies Competence of Employees of Education as a Pedagogical Problem / E. K. Gitman, T. V. Tokhtueva. – SPb.: Saint Petersburg State University Press, 2018.

4. Шокалюк, С. В., Мінтій, І. С., Моісеєнко, М. В. Modeling a Informatics' Lesson by Future Teachers / С. В. Шокалюк, І. С. Мінтій, М. В. Моісеєнко. – Х.: Харківський національний університет, 2018.

5. Морін, О. Л. Games of Technology of Education as a Means of Labor Exercise of Young Schools / О. Л. Морін. – К.: Видавництво «Освіта», 2019.

6. Lytvynova, S. H. Electronic Textbook as a Component of Smart Kids Technology of Education of Elementary School Pupils / S. H. Lytvynova. – K.: National Academy of Educational Sciences of Ukraine, 2020.

7. Ishaq, K., Alvi, A. Personalization, Cognition, and Gamification-based Programming Language Learning: A State-of-the-Art Systematic Literature Review / K. Ishaq, A. Alvi. – L.: London University Press, 2023

8. Xakimova M. Simulyatsion gemifikatsiyaning didaktik imkoniyatlari. “Tafakkur ziyosi” ilmiy – uslubiy jurnal.2024 yil 4-son 44-50 bet .ISSN 2181-6131.

TALABALARDA FRUSTRATSIYA HOLATINI YUZAGA KELTIRUVCHI NIZOLI VAZIYATLARGA NISBATAN TOLERANTLIK NAMOYON BO‘LISHINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Xayrullayev Qodir Zarfulla o‘g‘li,
Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalar universiteti,
“Pedagogika va psixologiya” kafedrasi o‘qituvchisi
qodirxayrullayev95@gmail.com

Mazkur maqolada talabalar shaxsida frustratsiya holatini yuzaga keltiruvchi nizoli vaziyatlar hamda ushbu vaziyatlarga nisbatan tolerantlik (bardoshlilik) munosabatining psixologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Talabalik davri inson hayotining psixologik jihatdan sezgir, murakkab va ijtimoiy omillarga to‘liq ochiq bosqichi hisoblanib, bu davrda yuzaga keladigan turli nizolar va tushunmovchiliklar shaxsning emotsional holatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shunday sharoitlarda yuzaga keluvchi frustratsiya holatlari – ya’ni shaxsning maqsadga erishish yo‘lida psixologik to‘siqlarga uchrashi natijasida kelib chiqadigan ruhiy iztiroblar – talabada ichki qarama-qarshilik, asabiylashish, tajovuzkorlik yoki ijtimoiy passivlik kabi holatlarga olib kelishi mumkin. Maqolada aynan shu holatlarda tolerantlik darajasining shaxsiy psixologik ko‘rsatkich sifatidagi ahamiyati o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: *tolerantlik, nizoli vaziyatlar, psixologik xususiyatlar, talabalar, empatiya, kognitiv ochiqlik, madaniyatlararo muloqot, ta’lim tizimi, oilaviy muhit, qadryatlar, frustratsiya.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ К КОНФЛИКТНЫМ СИТУАЦИЯМ, ВЫЗЫВАЮЩИМ СОСТОЯНИЕ ФРУСТРАЦИИ У СТУДЕНТОВ

В данной статье анализируются конфликтные ситуации, вызывающие состояние фрустрации у студентов, а также психологические особенности проявления толерантности (терпимости) к этим ситуациям. Студенческий период считается психологически чувствительным, сложным и полностью открытым для социальных факторов этапом жизни человека, и различные конфликты и недопонимания, возникающие в этот период, непосредственно влияют на эмоциональное состояние личности. Состояния фрустрации, возникающие в таких условиях - то есть психологические страдания, вызванные препятствиями на пути к достижению цели, - могут привести к таким состояниям, как внутренний конфликт, раздражительность, агрессивность или социальная пассивность у студента. В статье рассматривается значение уровня толерантности как личностного психологического показателя именно в этих ситуациях.

Ключевые слова: *толерантность, конфликтные ситуации, психологические особенности, студенты, эмпатия, когнитивная открытость, межкультурная коммуникация, система образования, семейная среда, ценности, фрустрация.*

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF TOLERANCE TOWARDS CONFLICT SITUATIONS CAUSING FRUSTRATION IN STUDENTS

This article analyzes conflict situations that cause frustration in students, as well as the psychological characteristics of tolerance towards these situations. The student period is considered a psychologically sensitive, complex, and fully open stage of human life to social factors. Various conflicts and misunderstandings that arise during this period directly affect the individual's emotional state. Frustration situations arising in such conditions - that is, mental distress resulting from a person encountering psychological obstacles on the way to achieving their goal - can lead to states such as internal conflict, irritability, aggression, or social passivity in the student. The article examines the significance of the level of tolerance as a personal psychological indicator in these situations.

Keywords: *tolerance, conflict situations, psychological characteristics, students, empathy, cognitive openness, intercultural communication, education system, family environment, values, frustration.*

Kirish. Bugungi globallashuv va axborot texnologiyalari davrida jamiyatda nizoli vaziyatlarning oldini olish hamda ularga to‘g‘ri yondashuv psixologik barqarorlikni ta’minlashda muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, talabalar kabi yosh avlod vakillarining nizoli vaziyatlarga nisbatan tolerantlikni shakllantirish, ularning ijtimoiy muhitga integratsiyalashuv jarayonida katta o‘rin tutadi. Ushbu maqolada talabalarda tolerantlikning psixologik xususiyatlari va uni rivojlantirish omillari yoritiladi.

Mustaqillik tufayli jamiyat hayotining barcha sohalarda ulkan ijobiy o‘zgarishlar amalga oshirilmoqda. Bunday o‘zgarishlar, birinchi navbatda, ma’naviy hayot borasida tabora oydinroq ko‘zga tashlana boshladi. Davlatimiz rahbari tomonidan ma’naviy-ma’rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish, bu borada davlat va jamoat tashkilotlarining hamkorligini kuchaytirish masalalari bo‘yicha o‘tkazilgan videoselektor yig‘ilishida bugungi tahlikali davrda yoshlarning ma’naviy tarbiyasiga e’tibor va mas’uliyat masalalari bo‘yicha ziyolilar oldiga aniq vazifalar qo‘yildi[1,14]. Yosh avlodni vatanparvarlik, insonparvarlik, millatparvarlik, ruhida tarbiyalash, milliy g‘urur tuyg‘usini kuchaytirish, ularda iymon, vijdon, halollik, poklik, mehnatsevarlik, ishbilarmonlik kabi xislatlarni shakllantirish, ta’lim-tarbiya borasida milliy, umuminsoniy an’analar, qadriyatlardan keng va umumiy foydalanish, har bir fuqoroni mustaqillikning ongli fidoyisiga aylantirish hozirgi kunning asosiy maqsadidir[2,13,16]. Iymonni, e’tiqodni, umuman olganda, tom ma’nodagi insoniylikni ta’minlovchi barcha omillar qalbida chuqur joy olgan fuqoralarga ega mamlakatgina mustaqil va barqaror rivojlana oladi. Shuning uchun yoshlarni tolerantlik ruhida tarbiyalash bugungi kundagi dolzarb vazifalardan biridir.

Asli tolerantlik insoniyat tarixida o‘zga din, millatlarga nisbatan bag‘rikenglik va ehtiromli munosabatda bo‘lish mezoni sifatida shakllanib kelgan. Chunki, tolerantlik urf-odat, madaniyat, qarash va mafkuralarga nisbatan xolis munosabat bildiradi, dunyo rangbarangligini tan oladi[3,15,17]. O‘zbekistonda tolerantlik tushunchasini diniy bag‘rikenglik, tinch-totuvlik hamda hamjihatlilikda yashash tamoillariga ko‘proq etibor berilgan. Ammo aslida tolerantlik juda keng tushuncha sifatida o‘rta osiyoda rivojlangan tarixiy, ma’naviy-ma’rifiy qadriyatlar tizimida o‘zini to‘laroq namoyon etadi

Tolerantlik tushunchasi va uning mohiyati. Tolerantlik — bu insonlarning turli dunyoqarashlar, madaniyatlar, e‘tiqodlar hamda fikr-mulohazalarga hurmat bilan munosabatda bo‘lish, bag‘rikenglik ko‘rsatish qobiliyatidir. Psixologiyada tolerantlik insonning ichki xotirjamligi, empatiya va boshqa shaxslarning qadriyatlarini tushunishga asoslangan ijobiy emotsional va kognitiv holat sifatida talqin qilinadi.

Tolerantlik — sabr bardosh ma'nosini anglatib, keng ma'noda qo‘llaniladigan tushuncha hisoblanib, har bir muayyan insonni uning fikri, nuqtayi nazari dunyoqarashi, e'tiqodini qanday bo‘lsa shundayligicha, ya'ni, inson individualligini o‘z e'tiqodidan voz kechmagan holda qabul qila olishi, atrofdagilarga nisbatan bardoshli bo‘lishi, o‘zgalarga nisbatan mehr-muruvvatli, g‘amho‘r, saxiy bo‘lib o‘z ruhiy muvozanatini adovatga yo‘l qo‘ymasdan, ijobiy munosabatlarni shakllantirgan holda, inqirozli va nizoli vaziyatlarda yon berib adolatli murosa qilgan holda o‘zini ideal inson sifatida saqlab qolishidir.

Nizoli vaziyatlar va ularning psixologik tavsifi. Nizoli vaziyatlar bu shaxslar yoki guruhlar o‘rtasidagi qarama-qarshiliklar va murosasizliklar bilan xarakterlanadi. Talabalar muhitida bu turli fikr-mulohazalar, qiziqishlar yoki shaxslararo munosabatlardagi ziddiyatlar shaklida namoyon bo‘lishi mumkin. Ushbu vaziyatlarda tolerantlik darajasi shaxsning emotsional barqarorligi, stressga chidamliligi va konfliktlarni samarali boshqarish qobiliyatiga bog‘liq.

Adabiyotlar sharhi. Jahon miqyosida "tolerantlik" tushunchasi XX-asr oxirida BMT tomonidan ishlab chiqilgan va 1995-yilda YUNESKO Bosh konferensiyasida tasdiqlangan "Tolerantlik tamoyillari deklaratsiyasi" kabi muhim xalqaro hujjatning yaratilishi bilan keng miqyosda qo‘llanila boshladi. Konsepsiyaning batafsil talqinida yozilishicha "Tolerantlik o‘zaro hurmat, o‘zgalarni qabul qilish va madaniyatlarning butun xilma-xilligini, o‘zini namoyon qilish shakllarini va inson individualligining namoyon bo‘lishini to‘g‘ri tushunishidagi xilma-xilligidagi uyg‘unlikdir. Bu nafaqat ma'naviy burch, balki siyosiy va huquqiy zaruratdir. Tolerantlik tinchlikka erishish imkonini beruvchi va urush madaniyatidan tinchlik madaniyatiga olib boradigan fazilatdir"[4].

Tolerantlik atamasidan o‘tgan asrning 60-yillarida birinchi bo‘lib rus psixologi B.G.Ananyev o‘z tadqiqotlarida foydalangan. B.G.Ananyev shaxs tolerantligini shaxslararo munosabatlarning tizimli xususiyati sifatida qarab, inson hayotini hayot tarzi va insoniy munosabatlar tizimidagi o‘zgarishlar bilan bog‘liq bo‘lgan muayyan bosqichlarning o‘zgarishi sifatida belgilaydi, uning markazida shaxsning axloqi turadi deb hisoblaydi. B.G.Ananyevning fikriga ko‘ra, tolerantlikning ijtimoiy-psixologik tushunchasi kishilardagi farqlarga nisbatan tolerantlik, empatiya sifatida shakllanadi. A.G.Asmolov tolerantlikni quyidagi kontekstlarda ko‘rib chiqishni taklif qiladi: evolyutsion-biologik, tibbiy, biosotsial, ijtimoiy, axloqiy, siyosiy, falsafiy, psixologik. A.G.Asmolov nuqtai nazaridan qaraganda tolerantlilik mustahkam qoida yoki iste'mol uchun tayyor retsept sifatida, ayniqsa jazolash uchun majburiy talab emas, aksincha shaxsning mas'uliyatli tanlovi-hayotga qadriyatli tolerantlik asosidagi yondashuvi bo‘lib xizmat qilishi lozim[5]. A.G.Asmolov "Tolerantlik" tushuncha mazmunida uchta asosiy jihatni ajratadi:

- birinchidan-chidamlilik, bardoshlilik bog‘liqligi;
- ikkinchidan-sabr-toqatlilik bilan bog‘langanligi;
- uchinchidan-ijozat, ijozat berish, rad etishga ruhsat berish bilan[6].

Gippenreyter,Y.B.(2001)."Muloqot psixologiyasi." Ushbu manba insonlar o‘rtasidagi muloqot jarayonlari, jumladan, nizoli vaziyatlarni aniqlash va ularga mos yondashuv yo‘llari haqida keng ma’lumot beradi. Muallif emotsional barqarorlik va empatiyaning muloqotdagi o‘rni va tolerantlikni shakllantirishdagi ahamiyatini ko‘rsatadi[7].

Allport,G. (1954)."Prejudice and Discrimination." Ushbu asarda ksenofobiya, irqiy va madaniy farqlar kabi muammolar muhokama qilinib, stereotiplarga asoslangan munosabatlarning oldini olishda tolerantlikning o‘rni yoritilgan. Allport tolerantlik rivojlanishi uchun ta’lim va ijtimoiy tarbiyaning ahamiyatini ta’kidlagan[8].

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, kuchli fuqarolik jamiyatni barpo etish yo‘lini tanladi. Dunyoviy davlatchilik asoslarining bosh tamoyillaridan biri esa tolerantlik hisoblanadi. Shu bois XXI asr takomilini tolerantlik tafakkurisiz tasavvur etib bo‘lmaydi. O‘zbekistonda millatlararo totuvlikni saqlashga davlat siyosati va xalqaro demokratik tamoyillarga mos keladigan va Respublika fuqarolarining teng huquqliligi bilan bog‘liq barcha muammolarni hal qiluvchi qonunchilik bazasi yordam beradi. Respublikamizning birinchi Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganidek, tolerantlik kundalik zarbalardan xalos bo‘lish va uni yanada rivojlantirish uchun tabiiy zarur me'yordir[9]. Yurtimizda tolerantlik va uning jamiyat ijtimoiy-siyosiy hayoti bilan bog‘liq bir qancha tadqiqotlar amalga oshirilgan. Jumladan, tolerantlik fenomenini axloqshunoslik nuqtayi nazaridan X.Shayxova, E.Umarov, A.Sherovlar tadqiq etishgan bo‘lsa, Z.Qodirova, B.Karimov, A.Sharopov va E.Karimovalar yoshlar ijtimoiy faolligi va ularda tolerantlik ko‘nikmalarini shakllantirish mexanizmlari borasida ilmiy izlanishlar olib borishgan[10] A.Saidov, R.Ubaydullayeva, M.Nurmatova, O.Otamirzayev kabi olimlarning asarlarida buzg‘unchi g‘oyalar, terrorizm va diniy aqidaparastlikning oldini olishda yoshlarda tolerantlik madaniyatini shakllantirish konseptual jihatdan tadqiqotga tortiladi. M.Xajiyeva [11] va A.Mirzaxmedovning [12] ilmiy izlanishlarida, asosan, tolerant falsafiy dunyoqarash va uning yoshlar ma'naviy-axloqiy tarbiyasiga ta'siri borasida fikrlar o‘rganilgan.

O‘zbek psixologlari tomonidan tolerantlik milliy bag‘rikenglik, kasbiy faoliyatdagi frustrasion holatlarda namoyon bo‘lishi, shu bilan bir qatorda ilk o‘spirinlar, o‘spirinlarda sotsial tolerantlikning reprezentasiyalanishi o‘ziga xos qonuniyatga bo‘ysunishi aniqlangan.

Yuqoridagilarga asoslanib, biz ham talaba yoshlarda tolerantlikni namoyon bo‘lishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o‘rganishni maqsadga muvofiq deb bildik.

Ushbu adabiyotlar, tolerantlikni shakllantirishda individual va ijtimoiy omillarni chuqur tahlil qilish imkonini beradi. Shuningdek, talabalarda tolerantlikni rivojlantirishning amaliy yo‘nalishlarini aniqlash uchun ilmiy asos yaratadi.

Materiallar va tadqiqot usullari. *Talabalarda tolerantlikni shakllantiruvchi omillar*

- ✓ **Oilaviy muhit**: Tolerantlik ko‘pincha oilaviy qadriyatlar, ota-onaning o‘rnak ko‘rsatishi va bolalikdan berilgan tarbiya natijasida shakllanadi.
- ✓ **Ta’lim tizimi**: Universitet va boshqa ta’lim muassasalarida demokratik qadriyatlar, madaniyatlararo muloqot va hamkorlik muhitini yaratish talabalar o‘rtasida tolerantlikni rivojlantirishda muhimdir.
- ✓ **Shaxsiy xususiyatlar**: Empatiya, ochiqlik, o‘z-o‘zini anglash va o‘zini nazorat qilish kabi shaxsiy fazilatlar tolerantlikning rivojlanishida katta rol o‘ynaydi.
- ✓ **Ijtimoiy muhit**: Do‘stlar, tengdoshlar va jamoatchilik bilan bo‘ladigan muloqot tolerantlik darajasini oshirishga yordam beradi.

Psixologik xususiyatlar va ular namoyon bo‘lishi

Tolerantlikning psixologik xususiyatlari quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

- o **Emotsional barqarorlik**: Tolerant talabalar stress holatlarida o‘zini tuta oladi va ziddiyatlarni ijobiy yo‘l bilan hal qilishga intiladi.
- o **Kognitiv ochiqlik**: Bunday shaxslar boshqa nuqtai nazarlarni qabul qilishga tayyor va ularni tahlil qilishga moyil bo‘ladi.
- o **Empatiya**: Tolerant talabalar boshqalarning his-tuyg‘ularini tushunish va ularga moslashish qobiliyatiga ega bo‘ladi.
- o **Moslashuvchanlik**: O‘zgaruvchan vaziyatlarga tez moslashish va mos keladigan strategiyalarni qo‘llash tolerantlikning muhim belgisidir.

Tolerantlikni rivojlantirish strategiyalari

- **Psixologik treninglar**: Konfliktlarni boshqarish va muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan treninglar o‘tkazish.
- **Madaniyatlararo tadbirlar**: Turli millat va madaniyat vakillari ishtirokida seminar, konferensiya va festivallar tashkil etish.

- **Refleksiya va o‘z-o‘zini rivojlantirish**: Talabalarga o‘z his-tuyg‘ularini tahlil qilish va o‘zlarini nazorat qilish ko‘nikmalarini o‘rgatish.
- **Hamkorlik muhitini yaratish**: Guruh loyihalari va jamoaviy ishlarda talabalarni faol ishtirok etishga rag‘batlantirish.

Natijalar va muhokama. Ushbu tadqiqot talabalarda tolerantlik darajasini oshirish bo‘yicha bir qator muhim natijalarni ko‘rsatdi. Olingan ma’lumotlar shuni tasdiqladiki:

1. **Oilaviy va ta’lim muhitining roli**: Tolerantlikni shakllantirishda oilaning ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashi va ta’lim muassasalarining demokratik qadriyatlarga asoslangan faoliyat olib borishi muhim omillar hisoblanadi.
2. **Psixologik treninglarning samaradorligi**: Konfliktlarni boshqarish bo‘yicha o‘tkazilgan treninglar talabalar o‘rtasida ziddiyatlarni kamaytirishga yordam berdi. Treninglar davomida talabalarning empatiya va kognitiv ochiqlik darajasi oshgani kuzatildi.
3. **Ijtimoiy munosabatlarning ahamiyati**: Tengdoshlar o‘rtasidagi muloqot tolerantlikni shakllantirishda muhim vosita sifatida namoyon bo‘ldi. Jamoaviy ishlar va hamkorlik loyihalari talabalarning o‘zaro tushunishini oshirishga hissa qo‘shdi.

Muhokamalar davomida aniqlanganki, tolerantlik darajasini oshirish uchun ta’lim tizimida quyidagilarni joriy etish lozim:

- Madaniyatlararo muloqot va hamkorlik muhitini yaratish.
- Ziddiyatlarni boshqarish bo‘yicha maxsus kurslar tashkil etish.
- Psixologik maslahat xizmatlarini kengaytirish.

Xulosa. Talabalarda nizoli vaziyatlarga nisbatan tolerantlikni rivojlantirish nafaqat individual shaxs rivojlanishiga, balki butun jamiyatda barqarorlik va bag‘rikenglik madaniyatini shakllantirishga hissa qo‘shadi. Bu jarayonda ta’lim muassasalari, oila va ijtimoiy muhitning o‘rni beqiyosdir. Tolerantlikni rivojlantirish orqali yosh avlodni madaniyatlararo muloqotga tayyor, ochiq fikrli va global muammolarga yechim topishga qodir yetuk shaxslar sifatida tarbiyalash mumkin.

Adabiyotlar:

1. https://yuz.uz/news/manaviyat--yangi-uygonish-sari-yol
2. Usmonova M. D., Ibrohimova G. A. Eduction of culture of tolerance in a national character // Психологическое здоровье населения как важный фактор обеспечения процветания общества. – 2020. – S. 174-176.
3. Usmonova M. D., Parpiyev O. A. Problem of psychological health in education // Психологическое здоровье населения как важный фактор обеспечения процветания общества. – 2020. – S. 287-289.
4. Tolerantlik tamoyillari deklaratsiyasi (1995 yil 16 noyabrda YUNESKO Bosh konferensiyasida 5.61 rezolyutsiya bilan qabul qilingan). Art. 4. // Milliy psixologik jurnal. 2011. No 2(6).134-136.3c.
5. Aleksandr Asmolov. Tolerantlik madaniyat sifatida. XXI asr. T.: O‘zbekiston. 2000.
6. Асмолов А.Г. На пути к толерантному сознанию. -М.: Смысл, 2000. – 255 с.
7. Gippenreyter, Yu. B. (2001). "Muloqot psixologiyasi."
8. Aleksandr Asmolov. Tolerantlik madaniyat sifatida. XXI asr. T.: O‘zbekiston. 2000.
9. O‘zbekiston Respublikasining «Nodavlat notijorat tashkilotlari to‘g‘risida»gi Qonuni//O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, № 5 (1277), 1999.-61-73b.
10. O‘zbekiston - bag‘rikeng diyor. -Toshkent: O‘zbekiston, 2007.- 279 b.
11. Xajieva M. O‘zbekistonda demokratik jarayon. - Toshkent. Abi Matbiot kopa, 2008.-127 b.
12. Xayrullayev, Q. (2025). Zamonaviy psixologiyada frustratsiya muammosining o ‘rganilganlik darajasi. tamaddun nuri jurnali, 1(64), 150-152.
13. Xayrullayev, Qodir. "Psychological methods for diagnosing frustration in students." Академические исследования в современной науке 4.1 (2025): 194-196.
14. Хайруллаев, Кадыр. "Современные психологические методы развития фрустрационной толерантности у студентов." Международная конференция академических наук. Vol. 4. No. 1. 2025.

YOSH OILALARNING PSIXOLOGIK MOSLASHUVI: MUAMMOLAR VA ULARNI BARTARAF ETISH YO‘LLARI

Xursanov Omadbek Ulug‘bek o‘g‘li,
Qo‘qon universiteti Pedagogika va psixologiya kafedrasi katta o‘qituvchisi

Maqolada yosh oila tushunchasi undagi psixologik moslashuv va muammolar, muammolarning yuzaga kelishi, turlari va ko’rinishlari olimlarning fikr va mulohazalari bayon etilgan. Ushbu maqolada oilaga ta'sir qiluvchi tashqi omillar uning barqarorligiga ichki sabablarga nisbatan faqat bilvosita (bir qator ekstremal vaziyatlardan tashqari) ta'sir ko'rsatishi, bir elementdagi holat, xarakter yoki o'zaro bog'lanish rejimining o'zgarishi boshqalarida mos keladigan o'zgarishlarni keltirib chiqarishi ham bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: *yosh oila, muammo, tibbiy omil, fazilat, personaj, murakkab, turmush, belgi, bag’rikenglik, qobiliyat, bosqich.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ АДАПТАЦИЯ МОЛОДЫХ СЕМЕЙ: ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ИХ ПРЕОДОЛЕНИЯ

В статье рассматривается понятие молодой семьи, психологическая адаптация и проблемы в ней, возникновение проблем, их виды и проявления, а также приводятся мнения и наблюдения учёных по этому вопросу. В данной статье также отмечается, что внешние факторы, влияющие на семью, оказывают лишь косвенное воздействие на её стабильность (за исключением ряда экстремальных ситуаций) по сравнению с внутренними причинами. Кроме того, указывается, что изменение состояния, характера или режима взаимодействия в одном элементе приводит к соответствующим изменениям в других.

Ключевые слова: *молодая семья, проблема, медицинский фактор, качество, персонаж, сложный, брак, признак, толерантность, способность, этап.*

PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF YOUNG FAMILIES: PROBLEMS AND WAYS TO OVERCOME THEM

The article discusses the concept of a young family, addressing its psychological adaptation and problems, the emergence of issues, their types and manifestations, as well as the opinions and observations of scholars. This article also explains that external factors affecting the family have only an indirect impact on its stability compared to internal causes (except in a number of extreme situations). It further states that changes in the state, character, or mode of interconnection of one element lead to corresponding changes in others.

Keywords: *young family, problem, medical factor, virtue, character, complex, life, sign, tolerance, ability, stage.*

Kirish. Yosh oila - turmush qurgandan keyin hayotning dastlabki uch yilidagi, rivojlanishining dastlabki bosqichidagi, nikoh burchini bajarish bosqichidagi oila. Aynan shu yerda boshqa odamda yanada murakkab odamni kashf qilishning odatiy hodisasi o'zini namoyon qiladi va belgilarning "maydalanishi" , ya'ni butun hayot tarzining o'zgarishi boshlanadi. Bag'rikenglik, bosqichma-bosqichlik, izchillik, janjalda taslim bo'lish qobiliyati - bunday fazilatlarsiz, personajlarni "maydalash" davri sezilarli darajada qiyinlashadi va murakkablashadi. Ammo "maydalash" - bu oila tuzilishi va turmush o'rtoqlar o'rtasidagi munosabatlarning shakllanishining boshlanishi. Quyidagi muammolar oiladagi rollarni taqsimlash, muammolarni birgalikda hal qilish bo'yicha o'rnatilgan ko'nikmalarni rivojlantirish, oilada "hokimiyat" muammosi, oilaviy hayotni rejalashtirish, bo'sh vaqt va dam olishni rejalashtirish, turli nizolarni hal qilish va boshqalar.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Oila ijtimoiy ishning asosiy obyektlaridan biridir. Zamonaviy oila o'z evolyutsiyasining qiyin bosqichini - an'anaviy modeldan yangisiga o'tishni boshdan kechirmoqda va ko'plab olimlar hozirgi oilaviy sharoitni inqiroz sifatida tavsiflaydilar, bu tug'ilishning pasayishiga, ajralishlar sonining ko‘payishiga va yolg'izlar sonining ortishiga olib keldi.

Yosh oilalarda ko'plab muammolar mavjud: - moddiy va maishiy muammolar; - uy-joy muammosi; - bandlik muammosi; - psixologik muammolar; - tibbiy muammolar. Moddiy, kundalik, moliyaviy muammolar. Byudjet ish haqi (yosh mutaxassislarning ish haqi, stipendiyalar), bolalar nafaqasidan iborat;

ikkilamchi daromad tartibsiz va minimal; ota-onalardan yordam. Voyaga yetmagan yosh onalar butunlay ota-onalariga bog'liq. Yosh oilalarning aksariyati kam ta’minlangan, ko‘pchiligi esa qashshoqlik chegarasida yashaydi. Uy-joy muammosi ham yosh oilalar uchun eng dolzarb masalalardan biridir. Bunga uy-joy qurilishining qisqarishi, davlat tomonidan bepul uy-joy berish amaliyotining cheklanishi, uy-joy qimmatligi tufayli erkin bozorda sotib olinmay qolishi sabab bo'lmoqda. Turar joyning bir nechta variantlari mavjud: davlat mulki, kooperativ, xususiy kvartiralar, yotoqxonalar. Faqat oz sonli yosh oilalar alohida kvartiraga ega. Shunday qilib, oilani mustahkamlashda moddiy va uy-joy ta'minoti muammolari birinchi o'rinda turadi. Yosh oilalar orasida alohida yashash tendensiyasi mavjud bo'lib, ularning kichik bir qismi ota-onalari bilan yashashni xohlaydi.

Yosh mutaxassislarni ish bilan ta'minlash muammosi, ayniqsa, davlat sektorida ish haqining pastligi, ikkilamchi daromaddan norozilik yosh mutaxassislarni boshqa shaharda ish qidirishga va hatto chet elga ketishga undamoqda. Uzoq vaqt davomida uyda bo'lmaslik bilan bog'liq ish oilani mustahkamlashga yoki sevgi, o'zaro tushunish va xayrixohlik muhitini yaratishga yordam bermaydi.

Psixologik muammolar. Bularga umumiy hissiy munosabatlar, psixologik muvofiqlik va turmush o‘rtoqlarning o'zgargan turmush tarziga moslashishi kiradi. Turmush o‘rtoqlar bir-birining sevimli mashg'ulotlariga va shaxsiy xususiyatlariga ko‘nikishlari kerak. Yosh oila uchun eng baxtli oylar nikohning birinchi oylari bo'lib, oila bayramona muhitda yashashni davom ettiradi. Vaqt o‘tishi bilan birinchi nizolar moddiy, iqtisodiy va psixologik muammolarni birgalikda hal qilishda, ya'ni munosabatlarning rol tuzilishi, uy vazifalarini taqsimlashda paydo bo‘la boshlaydi. Nikohda yosh oilalar o'zaro tushunish va yaxshi niyatni birinchi o'ringa qo'yadi; ikkinchidan - hissiy munosabatlar; uchinchi - moddiy farovonlik; va faqat to‘rtinchi o'rin - bolalar. Erta nikohda oilaning yagona qadriyatlar tizimi shakllanadi va buning uchun bo‘sh vaqtni birgalikda o'tkazish katta ahamiyatga ega. Yosh oila birgalikda tashrif buyurishni, dam olishni, televizor tomosha qilishni, kitob va gazeta o‘qishni afzal ko‘radi va ko‘p oilalar uchun oxirgi o‘rinda sport va turizm turadi, bu obyektiv sharoitlar (pullik xizmatlar) bilan izohlanadi.

Tibbiy muammolar. Yosh oilalarning nikohga tayyorlanmaganligi va jinsiy tarbiyaning yetarli darajada yo‘qligi intim munosabatlar madaniyatining shakllanmaganligi va yoshlarning reproduktiv xulq-atvorga ongsiz munosabati bilan namoyon bo‘lmoqda. Reproduktiv yoshdagi oila salomatligini muhofaza qilish katta ahamiyatga ega, chunki uning darajasi reproduktiv funksiyaning samaradorligini belgilaydi. Turmushga chiqmagan ayollar buzilmagan oiladagi turmush qurgan ayollarga qaraganda surunkali kasalliklardan ko‘proq aziyat chekmoqda. Oiladagi beqarorlik va erkaklar yordamining yetishmasligi ayollarda surunkali kasalliklarning paydo bo‘lishiga sezilarli ta'sir qiladi. Noqulay oilaviy-psixologik iqlim va surunkali kasalliklarning rivojlanish xavfi o'rtasida bog'liqlik aniqlandi. Rossiyada homiladorlik va tug'ilish yoki tug'ruqdan keyingi davr bilan bog'liq kasalliklarning ko‘payishi ortib bormoqda. Bu, birinchi navbatda, anemiya. 2006-yilda barcha tug'ilishlarning 25% dan ortig'i kamqonlik bilan birga bo'lgan. Gestoz va genitouriya tizimi kasalliklari bilan asoratlangan tug'ilishlar soni ko‘paymoqda. Yosh oila institutsional va hissiy-guruh aloqalaridan tashqari, jarayon sifatlariga ham ega, uning yaxlitligi statik emas, balki dinamikdir. U tashqi sharoitga ham, a'zolari bilan yoki ular o‘rtasidagi munosabatlarda sodir bo‘ladigan ichki o‘zgarishlarga moslashib yashaydi. Shuni ham unutmaslik kerakki, yosh oila, boshqa turdagi oilalar kabi, o‘z a'zolarining ehtiyojlarini qondirish tizimidir. Agar uning barcha yoki hech bo'lmaganda ba'zi a'zolarining muhim ehtiyojlari uzoq vaqt davomida yoki tizimli ravishda qondirilmasa, bu nafaqat fiziologik, hayotiy ehtiyojlarga, balki hissiy ehtiyojlarga ham tegishli bo'lsa - himoya qilish, tan olish, tegishli bo'lish va boshqalar - oilaning muqarrar ravishda buzilishi yoki hech bo'lmaganda uning ba'zi aloqalari yuzaga keladi. Oilaga ta'sir qiluvchi tashqi omillar uning barqarorligiga ichki sabablarga nisbatan faqat bilvosita (bir qator ekstremal vaziyatlardan tashqari) ta'sir ko'rsatadi. Bir elementdagi holat, xarakter yoki o'zaro bog'lanish rejimining o‘zgarishi boshqalarida mos keladigan o‘zgarishlarni keltirib chiqaradi. Agar mutaxassis (ijtimoiy xodim, psixolog va boshqalar) bir elementda o'zgarishlarni amalga oshirmoqchi bo‘lsa, u ba'zan boshqa elementlarga va butun tizimga ta'sir qiladi va bu ta'sir qilish usulining o'zi tizimli bo'lishi kerak. Yosh oilalar muammolarini aniqlaydigan va ularga har xil turdagi yordam ko‘rsatuvchi asosiy organ ijtimoiy xizmat ko‘rsatish muassasalari tizimidir. Eng umumiy ma'noda shuni aytish mumkinki, hududiy ijtimoiy xizmatlar faoliyatining mazmuni yosh oilalarga o'z vazifalarini amalga oshirishda va yuzaga keladigan nosozliklarni bartaraf etishda yordam berishdan iborat. Oila endigina shakllana boshlagan bir davrda (oila a’zolarining birgalikdagi hayot sharoitlariga va bir-biriga psixologik moslashish jarayonining boshlanishi demakdir) yosh oila a’zolarining psixologiyasi va xulq-atvorida muqarrar o‘zgarishlar kuzatiladi. Ular odatda juda sekin va ma'lum qiyinchiliklar bilan sodir bo'ladi, chunki oilaning har bir a'zosi turmush qurishga qaror qilganda allaqachon shakllangan, barqaror shaxs bo'lib, o'ziga xos, ko'proq yoki kamroq barqaror xarakter xususiyatlari, odatlari va qarashlariga ega.

Istisnosiz barcha odamlarning psixologiyasi bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi va bu farqlar muqarrar ravishda odamlarning oila ichidagi munosabatlarida, ayniqsa oila mavjudligining birinchi oylarida va yillarida namoyon bo'la boshlaydi. Oila a'zolari o'rtasidagi bunday kelishmovchiliklar tufayli er-xotinlar hal qilishlari kerak bo'lgan qarama-qarshiliklar, nizolar va hatto murakkab vaziyatlar paydo bo'ladi. Bu, odatda, juda ko'p vaqt va kuch talab qiladi va barcha muammolarni darhol hal qilish har doim ham mumkin emas. Oiladagi nizolar - nizolarning eng keng tarqalgan shakllaridan biridir. Mutaxassislarning ta’kidlashicha, oilalarning 80-85 foizida nizolar bo‘lsa, qolganlarida turli sabablarga ko‘ra janjal kelib chiqadi. Oilaviy munosabatlarning o‘ziga xosligi, nafaqat oiladagi nizolarning paydo bo'lishi va borishining o'ziga xos xususiyatlarini belgilaydi, balki uning barcha a'zolarining ijtimoiy va ruhiy salomatligiga ham alohida ta'sir ko‘rsatadi. Oilaviy nizolar oila a'zolari o'rtasidagi qarama-qarshi motivlar va qarashlar to'qnashuvi asosida yuzaga keladigan qarama-qarshiliklardir. Avvalo, oilaviy nizolar alohida mavzu bilan ajralib turadi, ularning o‘ziga xosligi oilaviy munosabatlarning o‘ziga xosligi bilan belgilanadi. Oilaviy munosabatlarning eng muhim xususiyati shundaki, ularning asosiy mazmuni ham shaxslararo munosabatlar (sevgi, qon munosabatlari), ham oilaviy funktsiyalarni amalga oshirish bilan bog'liq huquqiy va axloqiy majburiyatlardan iborat:

- reproduktiv;
- tarbiyaviy;
- iqtisodiy va biznes;
- dam olish (yordam berish, sog'lig'ini saqlash, bo'sh vaqt va dam olishni tashkil etish);
- kommunikativ;
- tartibga solish.

Oilaviy nizolar oilaviy munosabatlarda asosiy rol o‘ynaydi. Ular ko'pincha turmush o'rtoqlarning qondirilmagan ehtiyojlari tufayli paydo bo'ladi. Shunga asoslanib, nikohdagi nizolarning asosiy sabablari aniqlanadi:

1) turmush o'rtoqlarning psixoseksual nomuvofiqligi;

2) turmush o'rtoqlar o'rtasida o'zaro tushunishning yo‘qligi;

3) o‘z "men" ning ahamiyatiga bo‘lgan ehtiyojni qondirmaslik, sherikning qadr-qimmatini hurmat qilmaslik;

4) ijobiy his-tuyg'ularga bo‘lgan ehtiyojni qondirmaslik: mehr, g'amxo'rlik, e'tibor va tushunishning etishmasligi;

5) oila a'zolaridan birining faoliyati, harakatlari, o‘zini namoyon qilish erkinligini cheklash;

6) qarama-qarshi manfaatlar, intilishlar, oila a'zolaridan birining ehtiyojlarini qondirish uchun cheklangan imkoniyatlar mavjudligi (uning nuqtayi nazari bo‘yicha). Qarama-qarshiliklarni hal qilish usullariga qarab ikki turga bo'linishi mumkin:

1. Ijodiy - bir-birlari bilan munosabatlarda ma'lum bir sabr-toqatni, chidamlilikni va haqorat qilish yoki kamsitishdan bosh tortishni ifodalaydi; nizo sabablarini izlash; muloqotga kirishish uchun o‘zaro tayyorlik, mavjud munosabatlarni o'zgartirishga intilish. Natijada turmush o'rtoqlar o'rtasida do'stona munosabatlar o'rnatiladi, muloqot yanada konstruktiv bo'ladi.

2. Buzg'unchi - haqorat, xo'rlashni ifodalaydi: "zarar" qilish, saboq berish, aybni boshqasiga o'tkazish istagi. Natijada o'zaro hurmat yo'qoladi, bir-birlari bilan muloqot majburiyatga aylanadi, ko'pincha yoqimsiz holat yuzaga keladi

Barcha mojarolarning asosiy bo'linishi konstruktiv va buzg'unchidir. Konstruktiv ziddiyatning belgilari - o'zaro maqbul yechimning paydo bo'lishi va ziddiyatli to'qnashuv natijasida qoniqish hissi. Buzg'unchi to‘qnashuvning belgisi - bu mojaro to‘qnashuvlari natijasidan norozilik va qolgan hissiy taranglik. Bunday nizolar turmush o‘rtoqlar o‘rtasidagi nikohdan qoniqishni kamaytiradi, chalkashlik, zo‘riqish, tirnash xususiyati va bezovtalik hissini keltirib chiqaradi. Agar turmush o‘rtoqlar o‘rtasidagi nikohning mavjudligi og'ir va mashaqqatli bo'lib tuyulsa, ushbu turdagi takroriy to‘qnashuvlar bu his-tuyg'ularni kuchaytirib, ularni rad etish va begonalashtirishga olib kelishi mumkin. Oilaviy nizolar tipologiyasi R.Govd tomonidan taklif qilingan. U dinamikasi bo'yicha farq qiluvchi nizolar turlarini aniqladi:

1) hozirgi mojarolar biron bir lahzalik sabab tufayli yuzaga kelgan yorqin portlashlarda ifodalanadi;

2) progressiv konfliktlar odamlar uzoq vaqt davomida bir-biriga moslasha olmaganda yuzaga keladi, buning natijasida keskinlik kuchayadi;

3) odatiy nizolar turmush o‘rtoqlar o‘rtasidagi munosabatlarda o‘rnatilgan qarama-qarshiliklar bilan bog'liq bo'lib, ular o‘rnatilgan xulq-atvor stereotiplari tufayli ular tomonidan endi amalda bartaraf etilmaydi.

4) aniq va yashirin.

Amerikalik psixolog M.Deutsch konfliktlarning quyidagi turlarini ko'rib chiqishni taklif qildi:

1. Obyektiv ravishda mavjud bo'lgan va yetarli darajada idrok etilgan haqiqiy ziddiyat (xotin zaxira xonani saqlash xonasi sifatida, er esa - fotolaboratoriya sifatida ishlatmoqchi).

2. Osonlik bilan hal qilinishi mumkin bo‘lgan tasodifiy yoki shartli ziddiyat, garchi bu uning ishtirokchilari tomonidan amalga oshirilmasa ham (er-xotinlar hali ham bo‘sh joy borligini sezmaydilar).

3. Ko‘chirilgan mojaro - "aniq" mojaroning orqasida butunlay boshqacha narsa yashiringanida (erkin xonada bahslashayotganda, turmush o‘rtoqlar, aslida, oiladagi xotinning roli haqidagi g'oyalarga zid keladi).

4. Noto‘g'ri berilgan mojaro - masalan, xotin o'z buyrug'ini bajarib, erini qilgan ishi uchun tanbeh qilganda, u allaqachon unutib qo‘ygan.

5. Yashirin konflikt. Bu turmush o‘rtoqlar bilmagan, ammo obyektiv ravishda mavjud bo'lgan qarama-qarshilikka asoslanadi.

6. Obyektiv sabablarsiz, faqat turmush o‘rtoqlarning idroki tufayli mavjud bo'lgan noto‘g'ri mojaro.

Menimcha, birlamchi moslashish davrida yosh oiladagi nizolarning sabablarini o‘rganish zarur va juda muhimdir. Ushbu ishda birlamchi moslashish davrida yosh oiladagi nizolarning sabablari o‘rganiladi.

"Yosh oiladagi nizolarning tabiati" mavzusining o‘zi ham mahalliy pedagogika va psixologiyada ham, xorijiy mamlakatlarda ham yetarli darajada rivojlanmagan (hozirda ushbu mavzu bo‘yicha nashrlar juda kam va ular asosan xorijiy tadqiqotlarning sharhlari). Albatta, pedagogika, sotsiologiya, psixologiya va seksologiyada odamlarning intim dunyosiga kirishga urinishlar mavjud. Oila va nikohga oid zarur adabiyotlar yaratilmoqda. Turli yosh oila markazlari, tanishuv klublari, konsultatsiyalar va hokazolar paydo bo‘lmoqda. Ammo bugungi kunda bu yetarli emas. Yoshlar, nafaqat odob-axloq, psixologiya, balki turmushga oid hayot pedagogikasini ham bilishi, sevish, ehtiros o‘rtasidagi farqni ko‘ra bilishi kerak.

Natijalar. Qondirilmagan ehtiyojlarga asoslangan konfliktlarning quyidagi turlari ajratiladi.

1. O‘zining qadr-qimmati va ahamiyatiga bo‘lgan ehtiyojning qondirilmaganligi, boshqa sherik tomonidan qadr-qimmat tuyg'usining buzilishi, uning e'tiborsiz, hurmatsiz munosabati asosida yuzaga keladigan nizolar. Xafagarchiliklar, haqoratlar, asossiz tanqidlar.

2.Er-xotinlardan biri yoki ikkalasining qondirilmagan jinsiy ehtiyojlariga asoslangan nizolar.

3.Turmush o‘rtoqlardan birining yoki ikkalasining ijobiy his-tuyg'ularga bo‘lgan ehtiyojini qoniqtirmaslik; mehr, g'amxo'rlik, e'tibor va tushunishning yetishmasligi. Turmush o‘rtoqlarning psixologik begonalashishi.

4. Turmush o‘rtoqlardan birining spirtli ichimliklarga, qimor o‘yinlariga va boshqa gipertrofiyalangan ehtiyojlariga qaramligiga asoslangan nizolar, oila mablag'larining isrofgarchilik va samarasiz, ba'zan esa foydasiz sarflanishiga olib keladi.

5. Moliyaviy kelishmovchiliklar.

6. Er-xotinning oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-joyni obodonlashtirish asosidagi ehtiyojlarini qondirish, shuningdek, turmush o'rtoqlardan har birining shaxsiy ehtiyojlari uchun xarajatlar.

Muhokama. Ba'zi mamlakatlarda yoshlarning nikohni umuman yoki yillar o'tib rasmiylashtirmasdan birga yashashi amaliyoti mavjud. Bunday nikohning salbiy oqibati - noqonuniy bolalar sonining ko‘payishi. Oiladagi nizolarning oldini olish va bartaraf etishda ko‘p narsa oiladagi muloqot san'atiga bog'liq bo'lib, uning asosi oiladagi nizolarni qizdirish emas, balki uni yumshatish istagi; turmush o‘rtog'ingizni qanday bo'lsa, shunday idrok etish, unda birinchi navbatda ijobiy tomonlarini ko'rish, kamchiliklarini ko'rsatmaslik, ularning ahamiyatini oshirib yuborish qobiliyati; o‘zining g'azablangan holatining manbasini birinchi navbatda turmush o‘rtog'ida emas, balki o‘zida ko‘rish istagi. O‘zingizga yaqin odamga nisbatan haqoratli so‘zlarni ishlatishga yo‘l qo‘ymaslik juda muhimdir. Shuningdek, fransuz yozuvchisi M.Skuderi “Nikohga kirayotganlar to‘ydan oldin butun ko‘zlari bilan qarashlari, keyin esa yarim yopiq holda tutishlari kerak” degan

Xulosa. Oila asosiy birlik sifatida insoniyatning tarbiya beshigi hisoblanadi. Oila birinchi navbatda farzand tarbiyasiga mas’uldir. Oilada bola birinchi mehnat ko‘nikmalarini egallaydi. U odamlarning mehnatini qadrlash va hurmat qilish qobiliyatini rivojlantiradi, bu yerda ota-ona, qarindoshlar va do‘stlar haqida g'amxo'rlik qilish tajribasiga ega bo‘ladi, turli moddiy ne'matlarni oqilona iste'mol qilishni o'rganadi, pul bilan muomala qilish tajribasini to‘playdi. Eng yaxshi namuna bu ota-onaning namunasidir. Aksariyat hollarda bolalar ota-onalarning in'ikosidir. Albatta, tarbiyaviy vazifa shu bilan tugamaydi. Oilada o‘z-o‘zini tarbiyalash haqida ham gapirish mumkin. Agar bola haqida gapiradigan bo‘lsak, u oilada o‘zining birinchi mehnat ko‘nikmalarini oladi: u o‘zini o‘zi parvarish qiladi, uy-ro‘zg‘origa yordam beradi, ota-ona, aka-uka va opa-singillarga g‘amxo‘rlik qilishda tajriba orttiradi, eng muhimi, moddiy va ma’naviy ne’matlarni oqilona iste’mol qilishni o‘rganadi. Oila tarbiyasining samaradorligi, bir tomondan, oilaning ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatiga, ikkinchi tomondan, ma’naviy-psixologik iqlimga bog‘liqdir. Oila insonning butun hayotiga ta'sir qiladi, lekin uning roli hayotning eng boshida, shaxsning axloqiy, psixologik va hissiy asoslari yaratilganda eng muhim hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б. Социологический словарь / Пер. с англ. под ред. С.А. Ерофеева. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1997.-420с.
2. Авсиевич М.Т., Мельник Л.И. Супружеские конфликты и пути их преодоления. – М.: Материал в помощь лектору, 1988.-22с.
3. Андреева И.С., Гулыга А.В. – Семья: Книга для чтения. Кн. 2. – М: Политиздат, 1991.-527с.
4. Аргайл М. Психология счастья. / Пер. с англ. / Общ. ред. М.В. Кларина. – М.: Прогресс, 1990.-336с.
5. Богданов Г.Т., Богданович Л.А., Полеев А.М. и др. Супружеская жизнь: гармония и конфликты / сост. Л.А. Богданович. – 2-е изд. – М.: Профиздат, 1991.-175с.

UO‘K 372.30.:371.3

IMPERATIV ALGORITMIK TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISHGA METODIK YONDASHUVLARNING TAHLILI

Xushvaqtov Umar Norqobilovich,
O‘zbekiston Respublikasi raqamli texnologiyalar vazirligi
Surxondaryo viloyati hududiy sho‘basi bosh mutaxassisi
ORCID 0009-0000-1677-9408

Mazkur maqolada talabalarga algoritmik tillar va dasturlash asoslari fanini o’qitishning umumiy xususiyatlari, shu bilan birga, dasturlash asoslari ta’limida metodik innovatsiyalarning mazmun-mohiyati haqida fikirlar yuritilgan, Algoritmik faoliyatni o’zlashtirish, algoritmlarni yaratish va ularni bajarish ko’nikmasini shakllantirish o‘quvchi mustaqil ravishda hal qila oladigan amaliy masalalar sinfini kengaytirish imkonini berishi, algoritmik tillarga oid manbalarning nazariy va amaliy aspektlari atroflicha tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: *talabalar, algoritmik tillar, dasturlash asoslari, innovatsiya, fanini o’qitishdagi o’ziga xos xususiyatlari, yangilanish.*

АНАЛИЗ МЕТОДИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ К РАЗВИТИЮ ИМПЕРАТИВНОГО АЛГОРИТМИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ

В данной статье рассматриваются общие особенности обучения студентов алгоритмическим языкам и основам программирования, а также сущность методических инноваций в обучении основам программирования. Освоение алгоритмической деятельности, создание алгоритмов и формирование навыков их выполнения позволяет расширить класс практических задач, которые студент может решать самостоятельно.

Ключевые слова: *студенты, алгоритмические языки, основы программирования, инновации, особенности преподавания предмета, обновление.*

ANALYSIS OF METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE DEVELOPMENT OF IMPERATIVE ALGORITHMIC THINKING

This article discusses the general features of teaching students the science of algorithmic languages and programming fundamentals, as well as the essence of methodological innovations in teaching the science of programming fundamentals, the fact that mastering algorithmic activity, forming the skills of creating and executing algorithms allows a student to expand the class of practical problems that can be solved independently, and a comprehensive analysis of the theoretical and practical aspects of sources related to algorithmic languages.

Keywords: *students, algorithmic languages, programming fundamentals, innovation, specific features of teaching the science, updating.*

Kirish. Mamlakatimizning barqaror va samarali ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta’minlashning asosiy tarkibiy qismlaridan biri malakali mutaxassislarini tayyorlashdir. Shu bilan birga, so‘nggi yillarda ishlab chiqarish va xizmat ko’rsatishning ko‘plab sohalarida malakali kadrlar, ayniqsa, axborot texnologiyalari sohasidagi mutaxassislarga bo’lgan ehtiyojlar ortib bormoqda. Axborot texnologiyalari sohasidagi OTM bitiruvchilari zamonaviy mehnat bozoriga kuchli qiziqish bildirmoqda, bu so‘nggi yillarda ularning ishga joylashish dinamikasini baholanishidan dalolat beradi [1. 18-b].

Informatika o‘qituvchilari uchun ilmiy-metodik adabiyotlarda taklif etilgan “Algoritmlash” bo‘limini o‘rganishning ba’zi metodik usullarining mazmuni va ahamiyatiga aniqlik kiritgan holda ko‘rib chiqamiz. “Algoritmlash” tushunchasini talqin qilishda ikkita yondashuv mavjud bo’lib, bir tomondan, algoritmlash “masalani yechish algoritmini ishlab chiqish va tavsiflash jarayoni” [6, 39-b] bo’lsa, boshqa tomondan, bu “algoritmlar va ularning xususiyatlarini, algoritmlarni yozishning rasmiy usullarini, ularni loyihalash metodlarini (masalalarni yechish usullarini izlash, tanlangan ijrochilar uchun algoritmlarda yechimlarni amalga oshirish) o‘rganadigan informatika bo‘limi, ko‘rib chiqilayotgan algoritm xususiyatlarining isboti” [4, 17-b] bo’ladi.

Modelni tuzish va algoritmni ishlab chiqish mohiyatan algoritm yaratish jarayonidir, bu

“Algoritmlash” bo’limini o’rgatishda, aynan algoritmlashni bosqichma-bosqich o’qitish jarayonida: “ma’lumotlarni qayta ishlash jarayonining bosqichlarini ajratib ko’rsatish, ularni bajarish tartibini aniqlash, ushbu bosqichlarning mazmunini rasmiy qayd etish” [1, 17-b] shakllantirilishi va rivojlanishi kerak, bunda o’quvchilarning imperativ algoritmik tafakkurining rivojlanishi sodir bo’ladi.

Shunday qilib, IAT ni rivojlantirish kontekstida “Algoritmlash” bo’limini o’rganishda o’quvchilardan quyidagilar talab qilinadi [36]:

- asosiy algoritmik tuzilmalarni o’rganish, ularni xotiraning mavhum maydonida saqlash va tushunchaviy soha bilan muvofiqlashtirish;
- ma’lum algoritmlarni quyidgan topshiriq bilan bog’lay olish, ya’ni xotiraning hissiy, tushunchaviy va mavhum sohalari o’rtasida zanjirlar qurish;
- xotiraning barcha sohalaridan foydalangan holda amaliy masalalarni yechish uchun yangi algoritmlarni loyihalash.

Adabiyot tahlili va metodologiya. Bugungi kunda “Algoritmlash” bo’limini o’zlashtirish bir qator qiyinchiliklar bilan bog’liq:

- cheklangan vaqt resurslari, “biroq shu bilan birga, oson olinadigan materiallar” sharoitida katta hajmdagi o’quv ma’lumotlari [2, 17-b];
- topshiriqlarning aksariyati aynan matematika va fizika bilan bog’liq bo’lib, barcha o’quvchilar esa bu fanlardan yetarli bilimga ega emas va shuning uchun informatika bo’yicha materialni o’zlashtira olmaydilar, “o’quvchilarga asosan yechimlari ko’rgazmali bo’lmagan matematik masalalar taklif etiladi” [3, 55-b]. “Matematik masalalardan (ayniqsa, haqiqiy qo’llashdan uzoq bo’lgan) foydalanish ... juda samarasizdir, material esa har doim ham o’quvchilar tomonidan o’zlashtirilmaydi” [5, 51-b];
- o’quv materialining murakkabligi obyektiv, uning “mazmunli, tuzilmaviy va stilistik xususiyatlariga” bog’liq bo’lishi, hamda o’quvchilarning “motivatsion va kognitiv xususiyatlari bilan belgilanadigan” subyektiv [7]; “mavhumlik va mantiqning yetarlicha yuqori darajadagi materialini idrok etishga tayyor emaslik” bilan bog’liq [4, 203-b] bo’lishi mumkin;
- o‘quvchilar muayyan ijrochi muhitida yoki muayyan dasturlash tili muhitida ishlashda asosiy algoritmik konstruktsiyalardan foydalangan holda algoritmlarni o’rganish va qurishda qiynaladi [2, 19].
- algoritmni yozishning dinamik mohiyati hamma o‘quvchilarga ham tushunarli emas. Matematika, fizika, kimyo fanlarida “masalani yechishda har qanday qayd qilingan harakat, agar u yozib olinsa, doimo bajariladi, algoritmda esa, masalan, uning ikkita tarmog’idan faqat bittasi bajarilishi mumkin, ma’lum harakatlar ketma-ketligi takrorlanishi mumkin, ma’lum bir miqdorning qiymati dinamik o‘zgarishi mumkin va shu kabilar”.

Bir qator pedagoglarning fikriga ko‘ra, bu holatning sababi “algoritmlashni nafaqat bin nechta iqtidorli o’quvchilarga, balki boshqa barcha bolalarga ham o’qitishga imkon beradigan aprobatsiyadan o‘tgan o‘qitish metodikasining yo‘qligi” dan iborat [8]. Informatika fani o‘qituvchilari uchun metodik adabiyotlarda materialni yaxshiroq o‘zlashtirishga va IAT ni rivojlantirishga yordam beradi algoritmlash asoslarini o‘qitish tamoyillari ajratib ko‘ rsatilgan[2]:

Ko’p darajalilik tamoyili. Bo’limdagi barcha tushunchalar bir-biri bilan chambarchas bog’langan, chunki algoritmik tushunchalarni o‘rganishning yagona tartibi yo’q, shuning uchun o’qitish bosqichma-bosqich quriladi: tushunchalar va ko’nikmalarning bir darajasini o‘zlashtirib, o‘rganilgan materialga asoslanadigan keyingi bosqichga o‘tiladi.

Dastlabki motivatsiya tamoyili. O’rganish topshiriq bilan dastlabki tanishishning dastlabki tanishuvga asoslanadi. O‘qitish hal qilinishi uchun yangi bilim elementini joriy qilishni talab qiladigan ko‘rgazmali sodda vazifadan boshlanadi. Vazifa bilan tanishib chiqqandan so‘ng uni yechishda yangi elementdan foydalanish misoli ko’rib chiqiladi, konstruktsiyaning umumiy ko‘rinishi va uning rasmiy tavsifi o‘rganiladi, so‘ngra o‘xshash analogik vazifalarni bajarish uchun yangi element mustaqil qo‘llaniladi.

Taqqoslash va takrorlash tamoyillari. O‘quvchilar bir xil vazifani bajarish uchun turli xil algoritmlarni tahlil qiladilar va eng yaxshisini tanlaydilar. Uzluksiz takrorlash ilgari o‘rganilgan materialga doimiy tayanish bilan ta’minlanadi.

Individual vazifalar tamoyili. IAT ni rivojlantirishga, algoritmik masalalarni yechishni o’rgatishga faqat har bir o‘quvchi muntazam ravishda turli konstruktsiyali algoritmlarni yaratish bo‘yicha individual topshiriqlarni mustaqil bajarsagina erishish mumkin.

IAT ni muvaffaqiyatli rivojlantirish uchun Remnev A.I. quyidagi metodik g’oyalarga amal qilishni taklif qiladi:

1. O‘qitishning individual tabiati.
2. Nazariyaning amaliy tabiati.
3. O‘quvchining qobiliyatidan kelib chiqqan holda o‘rganish sur’atini aniqlash (tabaqalashtirilgan

ta’lim).

4. O’quv jarayonining o‘zagi – amaliy vazifalar.

5. Mahoratni rivojlantirishning ichki qadriyati – nazariyani bilish [6, 4-b].

Taqdim etilgan fikrlarni tahlil qilib shuni aytishimiz mumkinki, o‘quv jarayonini o‘qituvchi va o‘quvchining o‘zaro bog’langan faoliyati sifatida tashkil etish tafakkurni shakllantirish va rivojlantirishning zarur shartidir. Bunda o’qituvchining roli o‘quv faoliyati mazmunini boshqarish orqali bilimlarni egallash jarayonini tashkil etishdan iborat.

Tarixan, bolalarga algoritmlash asoslarini o‘rgatish uchun birinchi pedagogik dastur o‘tgan asrning oltmishinchi yillarining oxirida amerikalik pedagog-psixolog S. Papert tomonidan ishlab chiqilgan LOGO dasturlash tili bo’lgan [8]. LOGO ekranda to‘g’ri chiziqli kesimlardan iborat chizmalar tuzadigan “Toshbaqacha” nomli ijrochini o‘z ichiga olgan. Tilda barcha asosiy tuzilmaviy buyruqlar olingan. “Toshbaqacha” ijrochisining asosiy metodik afzalligi – o‘quvchi uchun hal qilinadigan vazifalarning aniqligi, dasturni amalga oshirish jarayonida ish jarayonining ko‘rgazmaligi. Ushbu yondashuvda algoritmik fikrlashni rivojlantiruvchi vosita sifatida kompyuterdan foydalaniladi, asosiy mazmuni esa algoritmlarni qurish va tahlil qilishdan iborat.

Informatika fanini o’qitish metodikasi bo‘yicha aksariyat qo‘llanmalarda “Algoritmlash va dasturlash” bo‘limini o’rganishga A.P. Yershov g’oyalariga asoslangan an’anaviy yondashuv ko‘rib chiqilib, u o‘zining maktab informatikasiga oid metodik maqolalarida va chiqishlarda quyidagi g’oyani ilgari surgan: “Kattaliklar bilan ishlaydigan hamda “atrof-muhitda” ishlaydigan algoritm ijrochilarini farqlash; bu ijrochilar uchun mos keladigan algoritmlarni esa kattaliklar bilan ishlash algoritmlari va “muhitda” ishlash algoritmlari deb atash [1]. Bunda algoritmlarni yozib olish uchun “Ta’lim olamlari majmuasi” tarkibiga kiruvchi maktab algoritmlash tilidan foydalaniladi.

Ushbu usulning afzalliklari: algoritmik tilning lug’ati, analitik qaytar aloqaning mavjudligi (ijrochi noto’g’ri berilgan buyruqqa javoban harakatni bajarishdan bosh tortadi). Ko‘rgazmali ijrochilardan foydalanish faoliyatni faollashtirish, faoliyat natijalarini ko‘rsatish, bilimdan harakatga o‘tish imkonini beradi. Shu bilan birga, o’quvchilarning algoritmlash asoslarini o‘zlashtirishdagi muvaffaqiyati o‘qituvchining o‘z mahoratidan to‘g’ri foydalana olishiga bog’liq.

Natijalar va muhokama. Algoritmni aniq rasmiylashtirilgan shaklda – algoritmik tilda yoziladi. Ushbu o‘rganish usulida o‘quvchilar har doim ham o‘quv vazifalarini bajara olmaydilar va mustaqil ravishda algoritmlarni qurishda muammolarga duch kelishadi. Ushbu muammolar quyidagilardan kelib chiqadi:

- algoritm boshidan oxirigacha o‘ylangan bo‘lishi kerak;
- o‘quvchilar nafaqat barcha variantlarda hamma narsani “oldindan” o‘ylab ko‘rishlari, balki buni “va hok.” kabi iboralarsiz yozishlari kerak;
- hamma narsa rasmiy ijrochiga aniq va tushunarli tilda va ma’lum bir ijrochining buyruq tizimiga asoslangan holda tasvirlangan bo‘lishi kerak.

Imperativ algoritmik tafakkurni rivojlantirish uchun quyidagi yondashuvni taklif qilingan [9]:

1. O‘quvchining o‘zi yoki tanlangan ijrochi tomonidan yangi algoritm yaratish, yozib olish, sinovdan o‘tkazish va bajarish.
2. Masalani yechish uchun namunaviy algoritmlar to‘plamini o‘zlashtirish.
3. Algoritmdagi xatolarni topish va bartaraf etish.
4. Tayyor algoritmni takomillashtirish, ya’ni uni optimallashtirish.

Ushbu yondashuvdan foydalanish turli darajadagi murakkablikdagi nazariy va amaliy vazifalarni tanlash orqali o‘qitishni tabaqalashtirish imkonini beradi.

Ko‘rib chiqilgan yondashuvlar mavhumlashtirishning yuqori darajasiga asoslanadi. Ta’rifi berilgan yondashuvlardan foydalangan holda “Algoritmlash” bo’limini hamma ham o‘zlashtira olmaydi, chunki ular o‘zlarining kognitiv xususiyatlari tufayli, masalan, kinestetik bo‘lgan o‘quvchilar algoritmning rasmiy yozuvini tuzish bosqichini yengib o‘ta olmaydi.

Har bir inson turli xil idrok kanallaridan foydalanishini hisobga olgan holda, kinestetik trenajerlar yordamida imperativ algoritmik fikrlashni rivojlantirish muammosini hal qilish taklif qilingan. Bu yondashuv “jismoniy, kinestetik sezgilar va idrok o’rtasidagi o’zaro bog’liqlikni hisobga olgan holda algoritmik tafakkurni rivojlantirish vositalarini, algoritmlash va dasturlashni o’rgatish vositalarini hamda tafakkurni rivojlantirish vositalarini yaratishni” nazarda tutadi [6].

Mazkur metod algoritmlash bo‘yicha o‘quv materialini tushunish va o‘zlashtirish darajasini oshirishga imkon beradi, chunki “tamomila tushunish uchun faollik zarur, o‘zingiz, o‘z qo‘llaringiz bilan biror narsa qilishingiz, teginish orqali his qilishingiz kerak” [4]. Kinestetik trenajerlardan foydalanish o‘quvchilarga yaratilayotgan algoritmlarni to‘g’ridan-to‘g’ri bajarayotganda tushunish imkonini beradi. Ushbu usulning kamchiliklari kinestetik trenajerlarni mustaqil ravishda yaratish zarurati, algoritmlashning barcha asosiy

mavzulari bo‘yicha ishlab chiqilgan trenajerlarning yetishmasligi hisoblanadi.

Davlat ta’lim standartlarini joriy etilishi bilan ko’plab maktablarda robototexnika konstruktorlari paydo bo‘ldi. Bir qator tadqiqotchilar fikricha, algoritmlarni tuzishni o‘rgatishda robototexnikadan foydalanish [5]:

- imperativ algoritmik va tanqidiy tafakkurni rivojlantirishga yordam beradi;
- mustaqillikka o‘rgatadi, o‘quvchilarga “o‘z ishlarida mustaqil xatolarga yo‘l qo‘yish va tuzatishga imkon beradi, o‘quvchilarni tengdoshlari o‘rtasida hurmatni yo‘qotmasdan yechim topishga majbur qiladi” [2, 157-b],
- pedagoglarni muammoli o‘qitish usullarini qo‘llash va amaliyotga yo‘naltirilgan vazifalardan foydalanishga yo‘naltiradi.

Algoritmlashni o’rganishda robototexnikadan foydalanish “nazariy asoslardan ularni amaliy bajarishga o‘tishga” [3, 489-b] va shuning uchun materialni yanada anglab tushunish va mustahkamlashga imkon beradi.

Robototexnika tizimlaridan foydalanishning kamchiliklariga ularning yuqori narxi kiradi. Davlat ta’lim standartini amalga oshirish o‘quv jarayonining moddiy-texnik ta’minotini o‘zgartirishni nazarda tutadi, ammo aksariyat maktablarda bunday konstruktorlar mavjud emas, tavsiflangan yondashuvning yana bir kamchiligi – informatika fanini o‘rganishda o‘qituvchilarni robototexnikadan foydalanishga o‘rgatish zaruratidir.

“Algoritmlash” bo‘limini o‘rganish uchun ko‘rgazmali-majoziy tafakkur imkoniyatlaridan foydalanishga asoslangan imperativ algoritmik tafakkurni shakllantirish va rivojlantirish tizimini joriy etishni taklif qilingan.

Yondashuv imperativ algoritmik tafakkur asosida yotgan tarkibiy mantiqiy amallarni ishlab chiqishga asoslangan. Metodik ishlanma, birinchi navbatda, majoziy matematik materialda mantiqiy konstruktsiyalashdan foydalanishga asoslangan bolalar bilan individual ishlash uchun metodlar va vazifalar tizimini qurish imkonini beradi. Bunday vazifalar tizimi o’quvchilarni quyidagilarga tayyorlaydi: “kvantorlar (umumiylik va mavjudlik: “barchasi” va “ba’zilari”) yordamida qurilgan murakkab mantiqiy tuzilmalarni to‘g’ri idrok etish va tushunishga; murakkab bo‘lmagan tarkibiy mulohazalarni sabab-oqibat munosabatlaridan foydalangan holda tushunish va to‘ldirishga (davom etishga) (“agar, ... u holda”); inkorning to‘g’ri tuzilgan tuzilmalarini (“... emas”; “bu .... to’g’ri emas”) va bilvosita inkorlarni (“barchasi” kvantorini “ba’zilari” kvantoriga, “har qanday” kvantorini “mavjud” kvantoriga almashtirilganda” to‘g’ri almashtirishga .

Topshiriqlar tizimining mazmuniy asosi obyektlarning turli xususiyatlarini aniqlash va manipulyatsiya qilish bilan bog’liq. Metodik asos – bolaning foydalanilgan material bilan konstruktiv faoliyatini tashkil etish tizimi. Vazifalar tizimida bir yoki bir nechta obyektlardagi xususiyatlarni aniqlash, xususiyatlarni to’g’ridan-to‘g’ri taqsimlash, xususiyatlarni o‘zgartirish va yetishmayotgan shaklni topish vazifalari mavjud. Ushbu yondashuv shunisi bilan qiziqki, u tavsiflangan vazifalar tizimidan foydalanib, algoritmlarni vizuallashtirish, o‘quvchilarning hayotiy tajribasidan foydalanish imkonini beradi.

Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvga asoslangan imperativ algoritmik tafakkurni rivojlantirishni, muammoli va tadqiqot usullaridan foydalanish taklif qilingan [3]. Muammoli o‘qitishdan foydalanish “o‘quvchining fikrlash jarayonini aqliy harakatlar tizimi sifatida tashkil etishdan iborat bo’lib, u pirovardida o’quvchining aqliy faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga ko’tarishi kerak” [1, 14-b], tadqiqot usuli esa, ko‘proq darajada yangi bilim va harakat usullarini egallashga qaratilgan. Bu uslub o‘quvchilarga algoritm yaratishda mustaqillik, nostandart yondashuvni ko‘rsatish, faoliyatni yakka tartibda ham, guruhda ham bajarish imkoniyatini beradi. O‘quvchilarda IAT komponentlarini rivojlantirish imkonini beradigan “ma’lum bir algoritmni yangi muammolarni hal qilish uchun ishlatish maqsadida tadqiq qilish” kabi tadqiqot tabiatli topshiriqlar keltirilgan:

- algoritm buyruqlarini ularning yetarliligi uchun baholash;
- algoritm samaradorligi mezonlarini ishlab chiqish va olingan mezonlar nuqtayi nazaridan algoritmlarni baholash;
- algoritm samaradorligini tahlil qilish.

“Algoritmlash” bo‘limini o’rganishda tadqiqot metodi “ta’lim muammosini hal qilishdan (algoritmlarni ishlab chiqish, tadqiq va tahlil qilish, “algoritmik ko‘plik” tushunchasini o‘rganish) tashqari, dalillarni tahlil qilish, tizimlashtirish va umumlashtirish, yechimning muqobil usullarini izlash, yechimlar samaradorligini baholash kabi meta-fan ko’nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi” [5, 17-b], bular esa majmuada IAT rivojlanishiga ko‘maklashadi.

O‘rta maktab informatika asosiy kursi mualliflik yo’nalishlarining: “Algoritmlash” mavzusini o‘rganishga tashkiliy-pedagogik yondashuvlarning qiyosiy tahlilini ko‘rib chiqamiz.

Mualliflik dasturlarida o‘rta maktabda informatika fanini o‘rganishning fan natijalari bilim, ko‘nikma va malakalarni o‘quv vaziyatlari va real hayot sharoitlarida qo‘llashga yo‘naltirilganligi qayd etilgan. Dastlab o‘quvchilar algoritmlar, ularning turlari va xossalarini o’rganadilar va shundan keyingina Pascal tilida dasturlashga o‘tadilar. Quyidagilar mualliflik dasturida asosiy faoliyat turlari sifatida belgilangan [7]:

- diskretlik, determinantlik, tushunarlilik, natijaviylik, ommaviylik kabi algoritmik xususiyatlarning mavjudligi uchun tavsiya etilgan buyruqlar ketma-ketligini tahlil qilish;
- berilgan algoritm qaysi masalani yechish uchun mo‘ljallanganligini blok-sxemadan aniqlash;
- algoritmni bosqichma-bosqich bajarish jarayonida miqdorlar qiymatlarining o‘zgarishini tahlil qilish;
- masalani yechishning tanlangan usuliga asoslanib, algoritmda qaysi algoritmik konstruktsiyalardan foydalanish mumkinligini aniqlash;
- bitta masalani yechish uchun turli algoritmlarni solishtirish.

Mazkur dasturda “Algoritmlash” mavzusini o‘rganishda asosiy e’tibor 8-9-sinf o’quvchilari imperativ algoritmik tafakkurini rivojlantirishga qaratilgan.

Yana bir dastur borki, unda algoritmlashni o‘rganishda kibernetik yondashuvdan foydalaniladi va ijrochini boshqarish uchun algoritmlar zarurligiga urg’u berilgan.

Bunda ta’kidlanadiki, algoritm – bu “cheklangan resurslar (dastlabki ma’lumotlar) va ijrochining cheklangan imkoniyatlari, shuningdek, bir xil masalani yechish uchun turli xil algoritmlarni qurish imkoniyatlariga asoslangan maqsadga erishish rejasi”. Algoritmlash va dasturlashni o‘rganish parallel ravishda, algoritmik tuzilmalarni tavsiflovchi paragraflarni almashish va ularni Pascal tilida dasturlash bilan davom etadi.

Quyidagilar asosiy faoliyat turlari sifatida belgilanadi:

- algoritmlar o’quv ijrochisi bilan ishlash;
- ijrochini boshqarishning chiziqli, tarmoqlangan va siklik algoritmlarini yaratish;
- murakkab tuzilishga ega algoritmlarni yaratish;
- yordamchi algoritmlardan foydalanish.

Boshqa bir dasturda o’quv majmuasining yo’nalishlaridan biri sifatida algoritmiklik yo’nalishni ko’rsatadi. Uning maqsadi ob’ektga yo’naltirilgan dasturlash asosida turli xil murakkablikdagi algoritmik muammolarni hal qilish orqali algoritmik tafakkurni rivojlantirishdan iborat. Darslikdagi vazifalar “o’quvchilarga materialni tahlil, sintez qilish, tanlash va tizimlashtirish usullarini o’zlashtirishga yordam beradi”. Algoritmik konstruktsiyalar Visual Basic dasturida obyektga yo‘naltirilgan dasturlash misolida ko‘rib chiqiladi.

Bo‘limni o‘rganish barcha ko‘rib chiqilgan o‘quv-metodik majmualarda (UO’M) “algoritmik konstruktsiyalar murakkabligini oddiydan murakkabga oshirishni hisobga olgan holda” amalga oshiriladi.

Tahlil qilingan barcha o‘quv-metodik majmualari nazariy ma’lumotlarni o‘zlashtirish va amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirish bo‘yicha vazifalarni saqlagan ish daftarlarini o‘z ichiga oladi. Ish daftarlarining qiyosiy tahlili quyidagi xususiyatlarni ta’kidlash imkonini beradi:

- boshqa bir ish daftari mohiyatan laboratoriya amaliy kursi bo‘lib, topshiriqlarning aksariyati kompyuterda bajarishga mo’ljallangan. Birinchi topshiriqlar o’quvchini “dastur” va “algoritm” tushunchalarini solishtirishga yo‘naltiradi. Algoritmlarni yaratish bo‘yicha topshiriqlar yaqqol shaklda berilmagan, o’quvchilar algoritmik konstruktsiyalar bilan obyektga yo‘naltirilgan dasturlash asosida tanishishadi.
- keyingi ish daftarida bo‘lim boshida asosiy tushunchalar sanab o‘tilgan bo‘lib, bu o‘rganilayotgan mavzu bo’yicha yaxlit tushunchani shakllantirish imkonini beradi va o‘quvchilar e’tiborini o‘rganilayotgan terminologiyaga qaratadi.

Xulosa. Algoritm informatika fanining asosiy o‘ziga xos tushunchalaridan biri bo‘lib, algoritm yaratish ko‘nikmasi esa “Informatika va axborot texnologiyalari” maktab kursini o‘zlashtirishning fan va meta-fan natijasi bo‘lgan imperativ algoritmik tafakkur mohiyatini tashkil etadi. Algoritmlarni ko‘rgazmali qayd etish uchun barcha darsliklarda dasturlash tiliga o‘tish algoritmini tasvirlashning asosiy usuli sifatida blok-sxemalardan foydalaniladi.

Algoritmik faoliyatni o‘zlashtirish, algoritmlarni yaratish va ularni bajarish ko‘nikmasini shakllantirish o‘quvchi mustaqil ravishda hal qila oladigan amaliy masalalar sinfini kengaytirish imkonini beradi.

Adabiyotlar:

1. Югфельд И. А. Подготовка будущих учителей к использованию игровых технологий в процессе изучения психолого-педагогических дисциплин //URL: https://www. dissercat.

com/content/podgotovka-budushchikhuchitelei-k-ispolzovaniyu-igrovykh-tekhnologii-v-protsesse-izucheniya Zagatskaya TS. – 2007. – С. 13.

2. Орлов С. А. Технологии разработки программного обеспечения //СПб.: Питер. – 2002. – Т. 464. – С. 21.

3. Макконнелл С. Профессиональная разработка программного обеспечения //СПб.: Символ-Плюс. – 2006. – С. 82.

4. Лафоре Р. Объектно-ориентированное программирование в С++:[пер. с англ.]. – Издательский дом" Питер", 2013. – С. 6.

5. Sancho P., Fuentes-Fernández R., Fernández-Manjón B. NUCLEO: Adaptive computer supported collaborative learning in a role game based scenario //2008 Eighth IEEE International Conference on Advanced Learning Technologies. – IEEE, 2008. – С. 671-675.

6. Волчинская Е.К. Информационные технологии и право. М.: Информатика, 2000.

7. Алферов А.П. Статья “Компьютерные сети. Интернет". Информатика: Сборник нормативно-методических материалов 1998г. Ростов-на-Дону, 1998

8. Попов С.В., Трифонова Е.Е. О проблеме создания интеллектуальных обучающих систем. Информатика и образование 8-2003 Под ред. Иванова Т. В Москва 2003.

9. Лапчик М.П. и др. Методика преподавания информатики: Учебное пособие для студентов педагогических вузов. - М.: Издательский центр Академия, 2001.

ZAMONAVIY PEDAGOGIK JARAYONDA PEDAGOGNING KASBIY KOMPETENTLIGI TUSHUNCHASI

Yuldasheva Maloxat Erkinovna,
Qo‘qon davlat universiteti Pedagogika kafedrasi katta o‘qituvchisi,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Ushbu maqolada zamonaviy pedagogik jarayonda pedagogning kasbiy kompetentligi tushunchasining mohiyati va mazmuni, hamda kasbiy kompetentlikning sifatlari, tarkibiy qismlari, tamoyillari haqidagi nazariy ma’lumotlar aks etgan. Maqolada shuningdek, pedagogning kasbiy kompetentligi haqidagi xorijiy va mahalliy olimlarning ilmiy qarashlari, ularning tadqiqotlari yuzasidan mualliflik nuqtayi nazari, pedagogning kasbiy kompetentligining tarkibiy qismlari, zamonaviy o‘qituvchi qiyofasini shakllantirish muammolari hamda unga halal beruvchi omillar ham aks etgan.

Kalit so‘zlar: *kasbiy kompetentlik, kompetentlik sifatlari, kasbiy kompetentlikning tarkibiy qismlari, tamoyillari.*

КОНЦЕПЦИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧИТЕЛЯ В СОВРЕМЕННОМ ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ

В данной статье представлены теоретические сведения о сущности и содержании понятия профессиональной компетентности педагога в современном педагогическом процессе, а также о качествах, составляющих компонентах и принципах профессиональной компетентности. В статье также отражены научные взгляды зарубежных и отечественных ученых на профессиональную компетентность педагога, авторская точка зрения на их исследования, составляющие компоненты профессиональной компетентности педагога, проблемы формирования образа современного учителя и факторы, препятствующие этому процессу.

Ключевые слова: *профессиональная компетентность, качества компетентности, составляющие компоненты профессиональной компетентности, принципы.*

THE CONCEPT OF TEACHER'S PROFESSIONAL COMPETENCE IN THE MODERN PEDAGOGICAL PROCESS

This article presents theoretical information on the essence and content of the concept of a teacher's professional competence in the modern pedagogical process, as well as on the qualities, constituent components, and principles of professional competence. The article also reflects the scientific views of foreign and domestic scholars on the professional competence of a teacher, the author's perspective on their research, the components of a teacher's professional competence, the challenges in shaping the image of a modern teacher, and the factors hindering this process.

Keywords: *professional competence, qualities of competence, components of professional competence, principles.*

Kirish. O‘zbekistonda yuz berayotgan innovatsion jarayonlar sharoitida tobora yuqori talablar qo‘yiladigan ta’lim bugungi kunda insoniyatning rivojlanishini asosiy talabiga aylanib bormoqda. Kasbiy-pedagogik tayyorgarlik sifatining mezoni - bu o‘qituvchining kasbiy kompetensiyasi bo‘lib, u jamiyat va davlat tomonidan zamonaviy pedagog mutaxassisiga qo‘yiladigan barcha talablarni to‘liq aks ettiradi. Shu munosabat bilan layoqatli o‘qituvchilarni tayyorlash zamonaviy kasbiy pedagogik ta’limning ustuvor vazifalaridan biridir.

Mamlakatimizda “o‘qituvchining kasbiy kompetensiyasi” atamasini o‘rganish va undan foydalanish XX asrning 80-90-yillariga to‘g‘ri keladi. Ushbu davrda mahalliy olimlarimiz ushbu ta’lim hodisasi va turli xil kompetentsiyalarning tarkibiy qismlarini o‘rganishga qaratilgan istiqbolli urinishlarni amalga oshirdilar. Hozirgi kunda "o‘qituvchining kasbiy kompetentsiyasi"ni rivojlantirish ta’lim tizimidagi dolzarb vazifalardan biridir.

Shu bilan birga, ijtimoiy-iqtisodiy va axborot taraqqiyoti sharoitida bilimlar boshqa xarakterga ega bo‘la boshladi: o‘qituvchining kasbiy faoliyati ko‘proq harakatchanlikni, moslashuvchanlikni, pedagogik faoliyatni amalga oshirishga tayyorlikni, umumiy va kasbiy madaniyat darajasini doimiy ravishda oshirib borishni taqazo qilmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Boshqacha qilib aytadigan bo‘lsak, O‘zbekistonda pedagogik jarayonlarni boshqarish va samarali tashkil etish, sifat va samaraga erishishda pedagogning kasbiy kompetentligi asosiy omil vazifasini bajarmoqda. Ta’limini rivojlantirishning hozirgi bosqichida olimlarning "o‘qituvchining kasbiy kompetentsiyasi" atamasiga diqqat bilan e’tibor qaratishi, kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish va jahon standartlarining mutlaqo boshqa darajasiga erishish uchun milliy ta’lim zarurati bilan bog‘liq.

Inglizcha **“competence”** tushunchasi lug‘aviy jihatdan bevosita “qobiliyat” ma’nosini ifodalaydi. Mazmunan esa “faoliyatda nazariy bilimlardan samarali foydalanish, yuqori darajadagi kasbiy malaka, mahorat va iqtidorni namoyon eta olish”ni yoritishga xizmat qiladi.[1.B.34]

“Kompetentlik” tushunchasi ta’lim sohasiga psixologik izlanishlar natijasida kirib kelgan. Shu sababli kompetentlik “noan’anaviy vaziyatlar, kutilmagan hollarda mutaxassisning o‘zini qanday tutishi, muloqotga kirishishi, raqiblar bilan o‘zaro munosabatlarda yangi yo‘l tutishi, noaniq vazifalarni bajarishda, ziddiyatlarga to‘la ma’lumotlardan foydalanishda, izchil rivojlanib boruvchi va murakkab jarayonlarda harakatlanish rejasiga egalik”ni anglatadi.

Kasbiy kompetentlik – mutaxassis tomonidan kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma va malakalarning egallanishi va ularni amalda yuqori darajada qo‘llay olinishi.

Muhokama va natijalar. Kasbiy kompetentlik mutaxassis tomonidan alohida bilim, malakalarning egallanishini emas, balki har bir mustaqil yo‘nalish bo‘yicha integrativ bilimlar va harakatlarning o‘zlashtirilishini nazarda tutadi. Shuningdek, kompetentsiya mutaxassislik bilimlarini doimo boyitib borishni, yangi axborotlarni o‘rganishni, muhim ijtimoiy talablarni anglay olishni, yangi ma’lumotlarni izlab topish, ularni qayta ishlash va o‘z faoliyatida qo‘llay bilishni taqozo etadi.

Kasbiy kompetentlik quyidagi holatlarda yaqqol namoyon bo‘ladi:

- murakkab jarayonlarda;
- noaniq vazifalarni bajarishda;
- bir-biriga zid ma’lumotlardan foydalanishda;
- kutilmagan vaziyatda harakat rejasiga ega bo‘la olishda.

Kasbiy kompetentsiyaga ega mutaxassis xususiyatlari:

- o‘z bilimlarini izchil boyitib boradi;
- yangi axborotlarni o‘zlashtiradi;
- davr talablarini chuqur anglaydi;
- yangi bilimlarni izlab topadi;
- ularni qayta ishlaydi va o‘z amaliy faoliyatida samarali qo‘llaydi.

Quyida kasbiy kompetentlik negizida aks etuvchi sifatlarning mohiyati qisqacha yoritiladi.

1. Ijtimoiy kompetentlik – ijtimoiy munosabatlarda faollik ko‘rsatish ko‘nikma, malakalariga egalik, kasbiy faoliyatda sub’ektlar bilan muloqotga kirisha olish.

2. Maxsus kompetentlik – kasbiy-pedagogik faoliyatni tashkil etishga tayyorlanish, kasbiy-pedagogik vazifalarni oqilona hal qilish, faoliyati natijalarini real baholash, BKMni izchil rivojlantirib borish bo‘lib, ushbu kompetentlik negizida psixologik, metodik, informatsion, kreativ, innovatsion va kommunikativ kompetentlik ko‘zga tashlanadi. Ular o‘zida quyidagi mazmunni ifodalaydi:

1) psixologik kompetentlik – pedagogik jarayonda sog‘lom psixologik muhitni yarata olish, talabalar va ta’lim jarayonining boshqa ishtirokchilari bilan ijobiy muloqotni tashkil etish, turli salbiy psixologik ziddiyatlarni o‘z vaqtida anglay olish va bartaraf eta olish;

muhim, kerakli, foydali ma’lumotlarni izlash, yig‘ish, saralash, qayta ishlash va ulardan maqsadli, o‘rinli, samarali foydalanish;

2) metodik kompetentlik- pedagogik jarayonni metodik jihatdan oqilona tashkil etish, ta’lim yoki tarbiyaviy faoliyat shakllarini to‘g‘ri belgilash, metod va vositalarni maqsadga muvofiq tanlay olish, metodlarini samarali qo‘llay olish, vositalarni muvaffaqiyatli qo‘llash;

3) information kompetentlik- axborot muhitida zarur, muhim, kerakli, foydali ma’lumotlarni izlash, yig‘ish, saralash, qayta ishlash va ulardan maqsadli, o‘rinli, samarali foydalanish;

4) kreativ kompetentlik – pedagogik faoliyatga tanqidiy, ijodiy yondashish, o‘zining ijodkorlik malakalariga egaligini namoyish eta olish;

5) innovatsion kompetentlik – pedagogik jarayonni takomillashtirish, ta’lim sifatini yaxshilash, tarbiya jarayonining samaradorligini oshirishga doir yangi g‘oyalarni ilgari surish, ularni amaliyotga samarali tatbiq etish;

6) kommunikativ kompetentlik – ta’lim jarayonining barcha ishtirokchilari, jumladan, talabalar bilan samimiy muloqotda bo‘lish, ularni tinglay bilish, ularga ijobiy ta’sir ko‘rsata olish.

7) Shaxsiy kompetentlik-izchil ravishda kasbiy o‘sishga erishish, Malaka darajasini oshirib boorish, kasbiy faoliyatda o‘z ichki imkoniyatlarini namoyon qilish.

8) Ektremal kompetentlik – favqulotda vaziyatlar (tabiiy ofatlar, texnologik jarayon ishdan chiqqan)da, pedagogik nizolar yuzaga kelganda oqilona qaror qabul qilish, to‘g‘ri harakatlanish malakasiga egalik.

9) Texnologik kompetentlik – kasbiy-pedagogik BKMni boyitadigan ilg‘or texnologiyalarni o‘zlashtirish, zamonaviy vosita, texnika va taexnologiyalardan foydalanish.

Tadqiqotchilar o‘z tadqiqotlarida kompetentsiyaning turli ta’lim yo‘nalishlarida turli jihatdan tahlil qilishgan. N.A.Muslimov bo‘lajak kasb ta’limi o‘qituvchilarining kasbiy kompetentliklarini shakllantirishda tayanch, umumiy va maxsus kompetentlik darajalarini shakllantirish muhimligini aniqlagan [3.78]. Tayanch kompetenlikliklar – ta’lim oluvchining ta’lim jarayoni nihoyasida ega bo‘lgan barcha tushunchalari, bilimi, ko‘nikma va malakalaridir. Xulq-atvori va fikrlashi keng ma’nodagi “kompetentlik” tushunchasiga kiritiladi. Ta’lim jarayonining maqsadi ta’lim oluvchining kompetentliklarini rivojlantirishni rag‘batlantirish hisoblanadi.

Tahlil va natijalar. S.Y. Batishev va B.S. Gershunskiy kasbiy kompetentlikni “savodxonlik kasbiy kompetentlik – madaniyat - mentalitet” umumiy bo‘g‘inidagi ta’lim natijasi sifatida qaraydi. B.S. Gershunskiyning fikriga ko‘ra, kasbiy kompetentlik kasbiy bilimlar, fanni o‘zlashtirish ko‘nikmalari va ularni faoliyatda amalga oshirish malakalarining shakllanganligining ma’lum darajasi, sifat va natijaviy ko‘rsatkichini aks ettiradi. Uning yozishicha, kasbiy kompetentlik, asosiy ravishda kasbiy ta’limining darajasi, insonning tajribasi va individual qobiliyatlari, uning uzluksiz mustaqil ta’limga va o‘z-o‘zini takomillashtirishga motivli intilishi, ishga ijodiy va mas’uliyatli munosabati bilan aniqlanadi. U kasbiy kompetentlik funksional savodxonlikdan tashqari, fan mazmunidan ko‘ra shaxsning shakllantiriladigan sifatlari: mas’uliyat, ijod, qiziquvchanlik, tirishqoqlik, yangi bilimlarni egallashga intilish, haqiqatni estetik idrok etish, o‘z ishining haqiqiy professionalini tasavvur etib bo‘lmaydigan yuqori axloqiylikni ajratadi. Kasbiy kompetentlik o‘z ichida falsafiy, psixologik, ijtimoiy, madaniy, shaxsiy tartibdagi jihatlarni qamrab oluvchi tizim sifatida ifodalanishi mumkin.

Kasbiy kompetentlik mutaxassis tomonidan alohida bilim, malakalarning egallanishini emas, balki har bir mustaqil yo‘nalish bo‘yicha integrativ bilimlar va harakatlarning o‘zlashtirilishini nazarda tutadi. Suningdek, kompetentsiya mutaxassislik bilimlarini doimo boyitib borishni, yangi axborotlarni o‘rganishni, muhim ijtimoiy talablarni anglay olishni, yangi ma’lumotlarni izlab topish, ularni qayta ishlash va o‘z faoliyatida qo‘llay bilishni taqozo etadi.

Bir qator tadqiqotlarda bevosita pedagogka xos kasbiy kompetentlik va uning o‘ziga xos jixatlari o‘rganilgan. A.K.Markova o‘z tadqiqotlarida pedagogning kasbiy kompetentligini quyidagi tarkibiy qisimlardan iborat deb izohlaydi:

-**maxsus yoki kasbiy kompetentlik**-kasbiy faoliyatni yuqori darajada tashkil etish;

-**shaxsiy kompetentlik**- o‘z-o‘zini rivojlantirish, o‘zini-o‘zi nomoyon etish;

-**ijtimoiy kompetentlik**- qo‘shimcha faoliyatni hamkorlikda tashkil etish;

-**individual kompetentlik** – o‘z-o‘zini boshqarish, kasbiy rivojlanish va yangiliklar yaratish.

N.F. Vishnyakova [2.B.62] o‘qituvchining kasbiy kompetentsiyasining umumiy ilmiy va nazariy qoidalarini ko‘rib chiqiladi, uning mohiyati, mazmuni va tuzilishi, shakllanish shartlarini aniqlanadi, Rossiyada o‘sha paytlarda paydo bo‘lgan pedagogik ta’limni rivojlantirish tendentsiyalarining asosiy oqimida katta ahamiyatga ega ekanligini takidlaydi, va ushbu mulohazalarni o‘z tadqiqotlarida asoslashga xarakat qiladi: Pedagogik kompetentlikni shakllanish shartlari.

-oliy ma’lumotga yo‘nalish sharti sifatida o‘qituvchilik kasbini egallash;

-psixologik-pedagogik tayyorgarlikni kuchaytirish (bu davrda bir qator olimlarning psixologik va psixologik-pedagogik kabi o‘qituvchilarning kasbiy kompetentsiyasi turlariga e’tiborining kuchayishi bilan namoyon bo‘ldi);

-o‘qituvchilik kasbi doirasida turli xil ixtisoslashuvlar;

-pedagog kadrlarning malakasini oshirish tizimini takomillashtirish.

Yuqoridagi barcha omillar o‘qituvchining kasbiy malakasini pedagogik kasbiylik va mahorat bilan chambarchas bog‘liqlikda ko‘rib chiqishni belgilab berdi.

O‘zbekistonda pedagogning kasbiy ompetentligi, uning o‘ziga xos jihatlari o‘ranilgan bo‘lib, ular orasida B.Nazarova tomonidan olib borilgan tadqiqot o‘ziga xos ahamiyat kasb etadi.

D.X.Aslanova, F.F.Salomov, Y.M.Halikovlarning tadqiqotlarida pedagogga xos kasbiy kompetentlikning tamoyillari sifatida quyidagi tamoyillar ko‘rsatiladi:

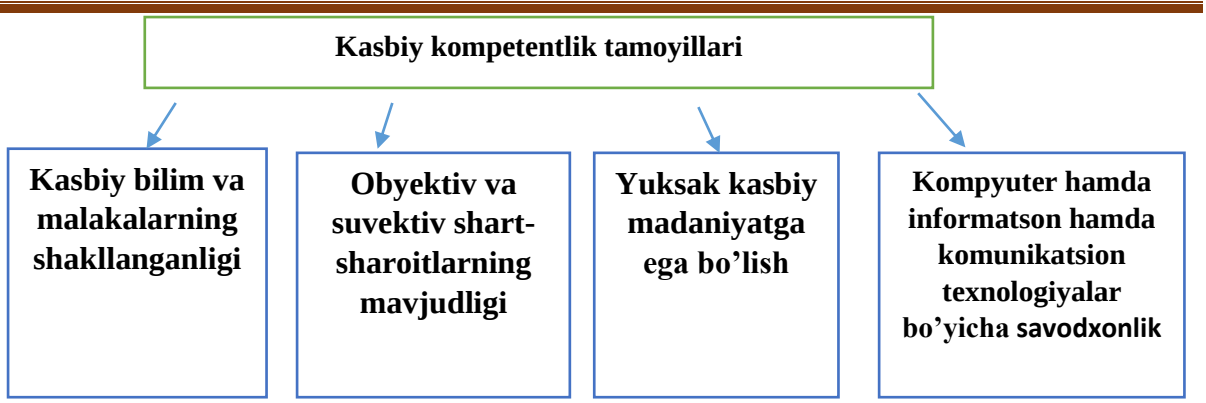

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, kasbiy kompetentlikka ega bo‘lish ta’lim-tarbiya samaradorligini ta’minlash garovi bo‘libgina qolmay, ayni vaqtda kasbiy kompetentlikni asosiy qoidalarini bilish o‘qituvchining jamoadagi obro‘ – e’tiborini ham oshiradi, o‘quvchilarga unga nisbatan hurmat yuzaga keladi. Kasbiy kompetentlikni oshirish yo‘lida amaliy harakatlarni tashkil etish pedagogik faoliyatda yo‘l qo‘yilgan yoki qo‘yilayotgan xatolardan holi bo‘lish, o‘quvchilar, hamkasblar hamda ota-onalar bilan munosabatda muvaffaqiyatlarga erishish imkoniyatini yaratadi.

Yuksak malakali mutaxassislar tayyorlashga yo‘naltirilgan ta’limiy muhitni ta’lim muassasalarida shakllantirish uchun zaruriy shart–sharoitlarni yaratishda o‘qituvchilarning ehtiyojlari va imkoniyatlarini o‘rganish asosida ularning kasbiy kompetentliligini takomillashtirish va rivojlantirish zarur bo‘lib, mazkur jarayonda motivlashtirish o‘ziga xos ahamiyat kasb etadi. Kasbiy kompetentlilikni rivojlantirish jarayonlarida ham motivlar o‘ziga xos ahamiyat kasb etadi, chunki ular kasbiy ta’lim-tarbiya jarayoni va tarbiyaviy munosabatlar jarayonlarining samaradorligiga bog‘liq bo‘lib, kasbiy kompetentlilikni rivojlantirish jarayonlari natijaviyligini ifodalaydi.

Adabiyotlar:

1. “Innovatsion ta’lim texnologiyalari va pedagogik kompetentlik”. N.Muslimov, M.Usmonboyeva.
2. “Kasbiy kompetentlik”. D.X.Aslanova, F.F.Salomov, Y.M.Halikov. Samarqand. 2020 -yil.
3. Muslimov N.A. va boshqalar. Kasb ta’limi o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. / Monografiya. - T.: "Fan va texnologiya" nashriyoti, 2013. 76-81 b.
4. “Pedagogik mahorat”. A.Haliqov. 2011 yil. Toshkent.
5. Зеер Э.Ф. Психолого-дидактические конструкты качества профессионалного образования. // М.: "Образование и наука" журнали. 2002. №2. С. -14.
6. Каримова, М., & Тоджиев, Х. (2021). Ўқув жараёнини технологик ташкил этиш хусусиятлари. // Общество и инновации, 2(8/S), 227-233.
7. Arziqulov D.N. Kasbiy kamolatning psixologik o‘ziga xos xususiyatlari. Psixol. fan.nom. diss...avtoloyihai. – Toshkent: 2002. -22 b
8. Azizxo‘jaeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. – T.: 2003. – 174 b
9. Sharipov X., Muslimov N., Ismoilova M. “Kasbiy ta’lim pedagogikasi”. Metodik qo‘llanma. – T. 2005 y.
10. Usmonboeva M., Anorkulova G., SHamaripxodjaeva G. “Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari” o‘quv uslubiy majmua. T. 2015-yil. 14-15-betlar.

ИЧКИ ИШЛАР ОРГАНЛАРИ ХОДИМЛАРИНИ КАСБИЙ ТАЙЁРЛАШДА ЎҚОТАР ҚУРОЛЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ ПЕДАГОГИК МУАММО СИФАТИДА

Алижонов Азизжон Турсуналиевич,
Ўзбекистон Республикаси ИИВ Малака ошириш институти
Жанговар тайёргарлик цикли бошлиғи, доцент, подполковник

Ушбу тадқиқот ички ишлар органлари ходимларининг касбий тайёргарлигида ўқотар қуроллардан фойдаланиш педагогик муаммосини ўрганишга қаратилган. Тадқиқотда ички ишлар органлари ходимларини ўқотар қуроллардан фойдаланишга тайёрлаш жараёнидаги психологик, ахлоқий, ҳуқуқий ва техник омиллар таҳлил қилинган. Эмпирик тадқиқотлар, интервьюлар, анкета сўровномалари ва тажриба-симуляциялар орқали ходимларнинг касбий тайёргарлигини оширишга қаратилган тренинглар ва методикаларнинг самарадорлиги баҳоланган. Тадқиқот натижаларига кўра, ходимларнинг ўқотар қуроллардан фойдаланишга бўлган тайёргарлиги психологик барқарорлик, стрессга чидамлилик, қарор қабул қилиш қобилияти ва ҳуқуқий билимлар билан узвий боғлиқ эканлиги аниқланган. Ушбу тадқиқот ички ишлар органларидаги касбий тайёргарликни яхшилаш учун янги педагогик методлар, тренинглар ва психологияга асосланган усулларни ишлаб чиқишга ёрдам беради.

Калит сўзлар: *ички ишлар органлари, касбий тайёргарлик, ўқотар қуроллар, педагогик муаммо, психологик тайёргарлик, ахлоқий нормалар, ҳуқуқий таълим, стрессга чидамлилик, тренинглар, методикалар.*

ПРИМЕНЕНИЕ ОГНЕСТРЕЛЬНОГО ОРУЖИЯ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ СОТРУДНИКОВ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ КАК ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Это исследование направлено на изучение педагогической проблемы подготовки сотрудников внутренних дел к использованию огнестрельного оружия в процессе их профессиональной подготовки. В исследовании анализируются психологические, этические, правовые и технические факторы, влияющие на процесс подготовки сотрудников органов внутренних дел к использованию огнестрельного оружия. Оценена эффективность тренингов и методик, направленных на повышение профессиональной подготовки сотрудников через эмпирические исследования, интервью, анкеты и симуляции. Согласно результатам исследования, готовность сотрудников к использованию огнестрельного оружия тесно связана с психологической стабильностью, стрессоустойчивостью, способностью принимать решения и правовыми знаниями. Это исследование поможет разработать новые педагогические методы, тренинги и психологически ориентированные подходы для улучшения профессиональной подготовки в органах внутренних дел.

Ключевые слова: *органы внутренних дел, профессиональная подготовка, огнестрельное оружие, педагогическая проблема, психологическая подготовка, этические нормы, правовое образование, стрессоустойчивость, тренинги, методики.*

THE USE OF FIREARMS IN THE PROFESSIONAL TRAINING OF LAW ENFORCEMENT OFFICERS AS A PEDAGOGICAL PROBLEM

This study aims to examine the pedagogical issue of preparing law enforcement officers for the use of firearms in the process of their professional training. The research analyzes the psychological, ethical, legal, and technical factors influencing the training process of law enforcement officers in the use of firearms. The effectiveness of training programs and methods aimed at enhancing the professional readiness of officers through empirical studies, interviews, surveys, and simulations has been assessed. According to the research findings, the readiness of officers to use firearms is closely related to psychological stability, stress resistance, decision-making abilities, and legal knowledge. This research will help in developing new pedagogical methods, training programs, and psychology-based approaches to improve professional training in law enforcement agencies.

Keywords: *law enforcement agencies, professional training, firearms, pedagogical issue, psychological training, ethical norms, legal education, stress resistance, training programs, methods.*

Кириш. Ички ишлар органлари ходимларини касбий тайёрлаш жараёнида уларга ўқотар қуроллардан фойдаланиш кўп жиҳатдан педагогик муаммога айланади. Бу соҳа ходимларининг жисмоний ва психологик тайёргарлиги, шубҳасиз, жуда муҳим аҳамиятга эга, чунки уларнинг фаолияти тўғридан-тўғри хавфсизлик ва жамоат тартибини сақлашга оид вазифалар билан боғлиқ. Бундан ташқари, ўқотар қуроллардан фойдаланиш фақат техникадан кўра, унинг ижтимоий ва ахлоқий жиҳатларига ҳам катта эътибор қаратишни талаб қилади. Ўқотар қуролларнинг самарали ва хавфсиз қўлланилиши учун ички ишлар органлари ходимларига нафақат қуролдан фойдаланишнинг техник жиҳатлари, балки уларнинг ижтимоий ва психологик ҳолатлари, ҳуқуқий билимлари, ахлоқий меъёрлари ва бошқа муҳим жиҳатлари ҳам катта аҳамиятга эга. Шундай қилиб, ушбу муаммо нафақат касбий тайёргарлик, балки ижтимоий ва маънавий масъулиятни ҳам қамраб олади.

Бугунги кунда ўқотар қуроллардан фойдаланишда бир қатор педагогик муаммолар мавжуд десак, муболаға бўлмайди. Жумладан:

биринчидан; қурол ишлатиш маданияти ва ахлоқий жиҳатлари. Ички ишлар органлари ходимлари учун ўқотар қуроллардан фойдаланиш — ҳар бир ҳолатда ўз вақтида ва адолатли қарор қабул қилишни талаб қиладиган қимматли кўникма ҳисобланади. Бироқ, қурол ишлатиш маданияти ва унинг ахлоқий жиҳатлари кўпинча ўқитиш жараёнида эътибордан четда қолиши мумкин. Одатда, ходимларга текширувлар ва назарий билимлар асосида таянч амалий кўникмалар беришга кўпроқ эътибор қаратилади, аммо уларнинг психологияси ва ахлоқий қарорларини шакллантиришга камроқ вақт сарфланади.

Педагогик муаммо: Ҳар бир ходимда жамиятга бўлган муносабат, қурол ишлатишга боғлиқ ахлоқий қарорлар шакллантирилмаган бўлиши мумкин. Педагогик жараёнда ахлоқий ва ижтимоий мезонларни эътиборга олиш зарур;

иккинчидан; психологик тайёргарлик ва стрессга чидамлилик. Ўқотар қуроллардан фойдаланиш, кўп ҳолларда стресс ва хавф туғдирадиган вазиятларда амалга оширилади. Бу ўз навбатида, ходимнинг психоэмоционал ҳолатини ва стрессга чидамлилигини талаб қилади. Қурол ишлатиш учун асосий мақсад — хавфсизликни таъминлаш, ўқитувчи ва ходим ўртасидаги муносабатлар ва жамоавий ишлаш кўникмаси ҳам муҳим роль ўйнайди.

Педагогик муаммо: Стрессга чидамлилик, ўзини тутиш ва тўғри қарорлар қабул қилиш қийин бўлиши мумкин, агар психологик тайёргарлик ва ишлаш усуллари эътибордан четда қолдирилган холатларда;

учинчидан; амалиёт ва назарий тайёргарлик ўртасидаги мувозанат. Касбий тайёргарликда назарий ва амалий ўқитиш ўртасидаги мувозанатни сақлаш жуда муҳим. Назарий билимлар хатарли вазиятлар бўйича асосий қарорларни қабул қилиш ва уланишларни тўғри тушуниш учун зарур бўлса, амалий кўникмалар ишлатишда тўғри қарорларни қабул қилиш ва тактикани қўллашда муҳим аҳамиятга эга.

Педагогик муаммо: Қурол ишлатишда назарий билимлар билан бир қаторда, амалий ҳаракатларнинг муҳимлигини тушуниш ва уларни рўёбга чиқариш қобилиятини ошириш талаб этилади.

тўртинчидан; хавфсизлик ва жавобгарлик. Ўқотар қуроллардан фойдаланишда хавфсизлик принциплари муҳим ўрин тутади. Агар ходимлар қуролдан фойдаланишда қонун ва ахлоқий меъёрларга риоя этишмаса, бу жамиятга ва ички ишлар органларининг имиджига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Бундан ташқари, хатарли вазиятларда носоз қарорлар қабул қилиш ёки куролни бошқаришдаги хатолар оғир натижаларга олиб келиши мумкин. *Педагогик муаммо:* Қурол ишлатиш жараёнида хавфсизлик ва жавобгарликни ўз вақтида ва тўғри ўргатиш талаб қилинади. Бунинг учун педагогика ва психологик билимларни муваффақиятли қўллаш керак.

Адабиётлар таҳлили. Ички ишлар органлари ходимларини касбий тайёрлашда ўқотар қуроллардан фойдаланиш педагогик муаммо сифатида ўз вақтида ва самарали тадқиқ қилинган мавзу бўлиб, унинг турли аспектлари бўйича бир қанча илмий ва амалий тадқиқотлар олиб борилган. Бу мавзунинг муҳимлигини ўқотар қуролларнинг хавфсиз ва самарали қўлланилиши, шунингдек, уларни ишлатиш жараёнида психологик, ҳуқуқий ва ахлоқий омилларнинг аҳамиятини ҳисобга олинишини талаб қилади. Адабиётлар таҳлили ушбу соҳадаги асосий тушунчалар, йўналишлар ва асосий муаммоларни кўрсатишга қаратилган.

Биринчи; касбий тайёргарлик ва психологик омиллар:

Касбий тайёргарликнинг муҳим тармоғи сифатида ички ишлар органлари ходимларининг психологик тайёргарлиги кўплаб тадқиқотчилар томонидан таҳлил қилинган. Масалан, Т.Х. Усманов ва В.Ф. Киреевлар ички ишлар органлари ходимларини ўқотар қуроллардан фойдаланишга тайёрлашда психологик омилларнинг ролига эътибор қаратишган [1]. Улар, ходимларнинг стрессга

чидамлилиги, хавфсизликни таъминлашда психологик барқарорлик ва ҳолатни адекват баҳолаш қобилияти уларнинг ўқотар қуролдан фойдаланишдаги самарадорлигига таъсир кўрсатишини таъкидлашган.

Шу билан бирга, В.И. Бенашвили ва Р.М. Гасановнинг тадқиқотларида ички ишлар органлари ходимларини тайёрлашда психологик тренинглар, стрессга чидамлиликни ошириш ва қарор қабул қилиш қобилиятларини ривожлантиришга аҳамият бериш кераклиги таъкидланган [2]. Улар ўз ишида қийин вазиятларда қўллаш учун жисмоний ва психологик тайёргарликни биргаликда амалга ошириш зарурлигини кўрсатишган.

Иккинчи; ўқотар қуроллардан фойдаланиш ва ахлоқий меъёрлар

Ички ишлар органлари ходимларининг ўқотар қуроллардан фойдаланишдаги ахлоқий ва ҳуқуқий жиҳатлари ҳам кенг тадқиқ этилган. А.А. Азизов ва Н.Ш. Қодиров ўз ишларида ички ишлар органлари ходимларининг ўқотар қуролларни ишлатиш жараёнида ахлоқий ва ҳуқуқий маданиятни ривожлантириш муҳимлигини таъкидлашган [3]. Улар бу жараёнда жисмоний куч ишлатишга халақит бериш, етарли ҳолда қарор қабул қилиш каби муаммоларни муҳокама қилишган.

Шунга ўхшаш масалага Д.В. Егорова ва С.В. Беляев ўз тадқиқотларида эътибор қаратган. Улар ички ишлар органлари ходимларининг ҳуқуқий билими ва ахлоқий масъулиятининг уларнинг профессионал фаолиятига таъсирини аниқлашган [4]. Қурол ишлатишнинг ҳуқуқий асоасларига, яъни жамоатчилик тартибини сақлашда хато қилмаслик учун ҳуқуқий хулосалар бериш ва ахлоқий меъёрларни қўллаш зарурлигини кўрсатишган.

Учинчи; техник тайёргарлик ва хавфсизлик

Техник тайёргарликнинг ролига эътибор қаратаётган тадқиқотлар ҳам мавжуд. В.А. Козлов ва И.М. Левченко ички ишлар органлари ходимларининг техник тайёргарлигини ва ўқотар қуроллардан самарали фойдаланишни тадқиқ этганлар [5]. Уларнинг фикрича, ички ишлар органларидаги профессионал тайёргарликнинг мақсади нафақат ўқотар қуролларнинг техник жиҳатларини ўрганиш, балки уларни жисмоний ва психологик ҳолатда тўғри ва хавфсиз ишлатишни таъминлашдан иборат.

Шу билан бирга, А.А. Степанов ички ишлар органлари ходимларининг қурол ишлатишдаги хавфсизлигини таъминлашга алоҳида эътибор қаратган [6]. Унинг фикрича, ўзини ҳимоя қилиш ва хавфсизликни таъминлашда оқилона қарор қабул қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Тўртинчи; амалиёт ва педагогик тайёргарлик

Касбий тайёргарликда педагогик усулларнинг ролини тадқиқ этган олимлар ҳам мавжуд. А.И. Малов ўз тадқиқотларида педагогик усуллар, қўлланишдаги тренинглар ва мулоқотни ходимларнинг профессионал тайёргарлигига таъсирини кўрсатишган [7]. Унинг фикрича, аниқ педагогик усулларни қўллаш ва ўқотар қуроллардан фойдаланиш бўйича амалиётдаги самарали методикалар ходимларнинг мазкур жараёнга тайёргарлигини оширади.

Адабиётларнинг таҳлили шундан далолат бермоқдаки, ички ишлар органлари ходимларини касбий тайёрлашда ўқотар қуроллардан фойдаланиш педагогик муаммоси комплекс ёндашувни талаб этади. Бу муаммо психологик, ҳуқуқий, ахлоқий ва техник жиҳатларни қамраб олиш билан бирга, педагогик усуллар ва тренингларнинг аҳамияти ҳам катта. Ҳар бир тадқиқотда ўз назарий ва амалий хулосалари билан ишлатилган усул ва методикалар, ходимларнинг ўқотар қуроллардан фойдаланишга тайёргарлигини оширишда муҳим аҳамиятга эга [8].

Методология. "Ички ишлар органлари ходимларини касбий тайёрлашда ўқотар қуроллардан фойдаланиш педагогик муаммо сифатида" мавзусидаги тадқиқотда амалга оширилган усул ва методлар ички ишлар органлари ходимларининг профессионал тайёргарлигини самарали ошириш ва ўқотар қуроллардан фойдаланишга оид педагогик муаммоларни ҳал қилиш мақсадида танланган. Ушбу тадқиқотнинг методологияси қуйидаги асосий принциплар ва усулларга асосланган:

Тадқиқотнинг асосий мақсади ички ишлар органлари ходимларини касбий тайёрлашда ўқотар қуроллардан фойдаланиш педагогик муаммосини ўрганиш ҳамда ушбу муаммонинг ўқитиш жараёнидаги роль ва аҳамиятини аниқлашдан иборат. Бу мақсадга эришиш учун қуйидаги вазифалар белгиланган:

- ички ишлар органлари ходимларини тайёрлашда ўқотар қуроллардан фойдаланишнинг педагогик жиҳатларини тадқиқ қилиш;
- ўқотар қуроллардан фойдаланиш жараёнидаги психологик, ахлоқий ва ҳуқуқий омилларнинг таъсирини аниқлаш;
- ўқотар қуроллардан фойдаланишга оид педагогик тренинглар ва методикаларни ишлаб чиқиш ва уларнинг самарадорлигини баҳолаш.

Тадқиқотда қўлланилган методик усуллар комплекс бўлиб, қуйидаги усуллардан фойдаланилган:

Эмпирик тадқиқотлар:

Эмпирик тадқиқотлар орқали ички ишлар органлари ходимлари билан интервьюлар, анкета сўровномалари ва тажриба ўтказиш амалга оширилган. Бу усул орқали ходимларнинг ўқотар қуроллардан фойдаланишга тайёргарлигини аниқлаш, уларнинг психологик ҳолатини ва ҳуқуқий билимларини ўрганишга эришилган. Бундан ташқари, ўқотар қуроллардан фойдаланишга оид педагогик тренинглар ва симуляциялар олиб борилган.

Тажриба ўтказиш:

Тадқиқотда тажриба ўтказиш усулидан фойдаланиш асосий роль ўйнаган. Ўқитувчи ва амалиётчи мутахассислар билан бирга, ички ишлар органлари ходимлари учун махсус тренинглар ташкил этилган. Бу тренингларда психологик ҳолатни ёрдамчи ўйинлар ва стрессни енгиш усуллари, шунингдек, ўқотар қуролларнинг техник ва стратегик жиҳатларини ўрганишга қаратилган машғулотлар амалга оширилган. Тажриба натижалари асосида педагогик усулларнинг самарадорлиги баҳоланган.

Қўлланилган методлар:

Анкета ва сўровномалар. Ходимларнинг ўқотар қуроллардан фойдаланишга тайёргарлиги, психологик барқарорлиги ва касбий саводхонлигини ўрганиш мақсадида сўровномалар ишлаб чиқилган.

Интервьюлар. Ички ишлар органлари ходимлари билан ўтказилган интервьюлар натижалари орқали, уларнинг ўқотар қуролларни ишлатишга оид шахсий тажрибалари, хулосалари ва қийинчиликлари аниқланган.

Тажриба-симуляциялар. Амалиётдаги вазиятларни яратиш орқали ходимлар билан махсус ҳолатлар бўйича симуляциялар ўтказилган, бу уларнинг қарор қабул қилиш ва хатарли вазиятлардаги ҳаракатларини баҳолашга имконият берган.

Касбий тайёргарликнинг ишланмаларини баҳолаш:

Тадқиқотда ҳозирги кунда қўлланилаётган тайёргарлик дастурлари ва тренинглар методикасига муҳокама ўтказилиб, уларнинг самарадорлиги ўрганилган. Ташкил этилаётган махсус семинарлар ва тренинглар натижалари бўйича фикрлар йиғилган ва таҳлил қилинган.

Тадқиқотнинг объекти ва субъекти.

Объект: ички ишлар органлари ходимларининг касбий тайёргарлик жараёнидаги ўқотар қуроллардан фойдаланиш.

Субъект: ички ишлар органлари ходимлари, уларнинг педагогик тайёргарлиги, психологик ҳолати ва ўқотар қуроллардан фойдаланишга оид қобилиятлари.

Тадқиқотдаги кутилаётган натижалар. Тадқиқот натижалари ходимларнинг ўқотар қуроллардан фойдаланишга тайёргарлигини оширишга қаратилган тренинглар ва методикаларни ишлаб чиқишга имкон беради. Тадқиқот орқали қўлланиладиган педагогик усуллар ва методика самарадорлигини баҳолаш натижалари асосида ички ишлар органлари ходимларининг касбий тайёргарлигини яхшилаш учун аниқ йўналишлар ва таклифлар ишлаб чиқилади. Методология ўқотар қуроллардан фойдаланиш жараёнидаги педагогик муаммоларни аниқлаш ва уларни ҳал қилиш учун ишланган турли усул ва методларнинг самарадорлигини баҳолашга асосланган. Тадқиқот қўлланиладиган усуллар, қўлланмали тренинглар ва амалиёт кўникмаларини ишлаб чиқиш, ходимларнинг профессионал тайёргарлигини тубдан ошириш ва ривожлантиришга хизмат қилади.

Муҳокама ва натижа. Тадқиқотнинг ўтказилиши натижалари ва таҳлилларига асосланиб, ички ишлар органлари ходимларини касбий тайёрлашда ўқотар қуроллардан фойдаланиш педагогик муаммоси жуда катта аҳамиятга эга эканлиги аниқланди. Ушбу тадқиқотда қўлланилган методологик ёндашувлар — эмпирик тадқиқотлар, интервьюлар, анкета сўровномалари ва тажриба-симуляциялар — ички ишлар ходимларининг психологиясини, уларнинг ўқотар қуроллардан фойдаланишга бўлган тайёргарлигини аниқлашда самарали бўлди.

Натижа ва хулосалар. Тадқиқотнинг энг муҳим натижаси шу бўлдики, ички ишлар органлари ходимларининг профессионал тайёргарлигида психологик, техник ва ахлоқий омиллар мустаҳкам ўрин тутади. Ҳар бир ходимнинг ўқотар қуролдан фойдаланишга бўлган тайёргарлиги унинг психологик ҳолатига, стрессга чидамлилигига ва хавфли вазиятларда тўғри қарор қабул қилиш қобилиятига боғлиқ эканлигини кўрсатди. Шунингдек, уларнинг ҳуқуқий билими ва ахлоқий нормаларга риоя қилишлари ҳам муҳим аҳамиятга эга. Тадқиқотда олинган анкета ва сўровномалар натижалари, ходимларнинг ўқотар қуроллардан фойдаланиш жараёнидаги хато ва қийинчиликларни аниқлашга ёрдам берди. Ушбу таҳлиллардан келиб чиқиб, ҳозирги кундаги тайёргарлик дастурларининг ўқитиш сифати ва самарадорлигини яхшилаш зарурлиги аниқланди.

Педагогик тренинглар ва методикалар. Тадқиқот давомида амалга оширилган махсус тренинглар ва симуляциялар ички ишлар органлари ходимларининг ўқотар қуроллардан фойдаланишга тайёргарлигини аниқлаш ва янада яхшилаш учун самарали усуллар бўлгани кўрсатилди [9]. Тренинглар ходимларнинг шахсий ҳис-туйғуларини, қарор қабул қилиш қобилиятларини ва стрессга чидамлилигини оширишга қаратилган бўлиб, бу соҳадаги тадқиқотлар келажакда тизимли тренинг дастурларини ишлаб чиқишга асос бўлиб хизмат қилади.

Таълим ва методикаларни ривожлантириш. Тадқиқот натижалари, шунингдек, ички ишлар органлари ходимларининг педагогик тайёргарлигини ривожлантириш учун янги йўналишларни белгилаб бериш имконини беради [10]. Бундай йўналишлар қуйидаги тарзда бўлиши мумкин:

1. Педагогик усулларнинг модернизацияси [11], яъни интерактив ва замонавий тренинг методларини жорий этиш.
2. Психологик барқарорликни оширишга қаратилган махсус тренинглар.
3. Ходимларнинг ишлатишга ҳалақит берувчи оғир вазиятларда қарор қабул қилиш қобилиятларини ривожлантириш.
4. Ҳуқуқий таълим ва ахлоқий асосларни қўллашга оид тренинглар.

Касбий тайёргарликнинг самарадорлиги. Тадқиқотда ўтказилган тажриба-симуляциялар ва тренинглар, ички ишлар органлари ходимларининг касбий тайёргарлигига таъсир қилувчи омилларни ўз ичига олади. Симуляциялар хатарли вазиятларнинг амалий қўлланишини ўрганиш, қарор қабул қилиш ва хавфли шарт-шароитларда самарали ҳаракатларни таъминлаш учун муҳим восита бўлиб, уларнинг касбий тайёргарлигини оширишга хизмат қилади. Педагогик тренингларнинг самарадорлигини баҳолаш натижалари, шунингдек, фойдаланиладиган методикаларнинг профессионал тайёргарликнинг ҳар бир жиҳатига қандай таъсир кўрсатишини кўрсатди[12].

Таклифлар:

Тадқиқотдан олинган хулосалар ва натижаларга асосланиб, қуйидаги таклифлар ишлаб чиқилди:

1. Ички ишлар органлари ходимларининг касбий тайёргарлигини янада ривожлантириш учун педагогик тренинглар ва симуляцияларнинг тизимли ва мунтазам ўтказилишини таъминлаш.

2. Ўқотар қуроллардан фойдаланиш жараёнида хавфсизликни таъминлаш учун психологик ва ахлоқий асосларнинг муҳимлиги бўйича етарлича таълим бериш.

3. Ўқитиш жараёнида замонавий педагогик ва психологик методлардан фойдаланиш, аниқ интерактив тренинглар ва кўникмаларни ишлаб чиқиш.

Хулоса ва тавсиялар. Тадқиқотнинг натижалари, ички ишлар органлари ходимларини касбий тайёрлашда ўқотар қуроллардан фойдаланиш педагогик муаммоси ҳақидаги тушунчаларнинг кенгайишини ва ушбу муаммонинг самарали ҳал қилиниши учун янги педагогик методлар, усуллар ва тренинглар ишлаб чиқишни тақозо қилмоқда. Тадқиқот давомида олинган маълумотлар, ички ишлар органлари ходимларининг профессионал тайёргарлигини ошириш учун янги ёндашувларни ва методикаларни ишлаб чиқишга ёрдам беради. Тадқиқот, ички ишлар органлари ходимларини касбий тайёрлашда ўқотар қуроллардан фойдаланишнинг педагогик муаммосини ҳар томонлама ўрганишга қаратилган. Олинган натижаларга кўра, ходимларнинг ўқотар қуроллардан фойдаланишга бўлган тайёргарлиги ихтиёрий ва масъулиятли қарорлар қабул қилиш, стрессга чидамлилик ва психологик барқарорлик, шунингдек, ҳуқуқий билим ва ахлоқий нормаларни сингдириш муҳим омиллардир. Бунинг барчаси ички ишлар ходимларининг профессионал тайёргарлигини мукаммал даражада такомиллаштиришга хизмат қилади.

Тадқиқотда кўрсатилган педагогик тренинглар ва тажриба-симуляциялар, ходимлар орасидаги тажриба ва билим алмашишнинг самарали усулларини намоён қилди. Ҳар бир ҳолатда, ходимларнинг шахсий қобилиятларини, психологик барқарорлигини ва техник кўникмаларини ривожлантиришга йўналтирилган амалий тренинглар аҳамиятлидир. Шунингдек, симуляцияларнинг ва тажрибаларнинг амалий жиҳатлари, хатарли вазиятларда қарор қабул қилиш қобилиятини яхшилаш учун муҳим воситалар ҳисобланади. Юқорида келтирилган фикр ва мулоҳазаларни инобатга олиб, қуйидаги тавсияларни бериш мумкин:

Тренингларнинг мунтазамлигини таъминлаш: ички ишлар органлари ходимларининг касбий тайёргарлигини ошириш учун тренинглар тизимли ва мунтазам ўтказилиши шарт. Бу тренингларда махсус психологик, техник ва ҳуқуқий асосларга эътибор қаратилса, ходимлар янги хатарли вазиятларга кўпроқ тайёр бўлишади.

Замонавий педагогик усулларни қўллаш: ўқитиш жараёнида замонавий интерактив тренинглар, психологияга асосланган методлар ва ҳолатлар симуляцияларини кўпроқ ишлатиш муҳим. Бу

педагогик методларнинг самарадорлигини оширишга ва хатарли вазиятларда ҳал қилиш қобилиятларини ривожлантиришга хизмат қилади.

Психологик барқарорликни мустаҳкамлаш: ходимларнинг психологик барқарорлигини оширишга қаратилган тренинглар ва семинарлар ташкил қилиш зарур. Стрессга чидамлилик, таҳликали вазиятларда тинч ва аниқ қарорлар қабул қилиш қобилиятларини ривожлантириш муҳим.

Ахлоқий ва ҳуқуқий ўқитиш: ўқотар қуроллардан фойдаланиш жараёнида ахлоқий ва ҳуқуқий жиҳатларга жуда катта эътибор қаратилишини таъминлаш керак. Бу ходимларнинг касбий масъулиятга интилишини ва уларнинг ҳуқуқий билимларини оширишга ёрдам беради.

Методикаларнинг баҳоланиши ва ривожланиши: қўлланилаётган ўқитиш усуллари ва методикаларини мунтазам баҳолаб, самарадорлигини кузатиб бориш лозим. Ўқитишнинг ҳар бир босқичида самарали методлар ишлаб чиқилиши ҳамда амалий ва назарий билимларни интеграция қилиш талаб этилади.

Ана шу тавсияларга амал қилинса, натижада тадқиқот ички ишлар органлари ходимларининг профессионал тайёргарлигини янада яхшилаш учун самарали педагогик методлар, тренинглар ва психологияга асосланган усулларни ишлаб чиқишни талаб қилади. Бунинг учун замонавий педагогик технологиялардан фойдаланиш, психологик барқарорликни оширишга йўналтирилган махсус дастурлар, шунингдек, қарор қабул қилиш қобилиятларини ривожлантиришга қаратилган амалиётларга эҳтиёж бор. Тадқиқот ички ишлар органларини профессионал тайёргарлик соҳасида инновацион ва самарали қарорлар қабул қилишга ёрдам беради.

Адабиётлар:

1. Усманов, Т. Х., & Киреев, В. Ф. (2010). Ички ишлар органлари ходимларини ўқотар қуроллардан фойдаланишга тайёрлашда психологик омилларнинг роли. // Психология ва ҳуқуқ журнали, 12(3), 45-58.
2. Бенашвили, В. И., & Гасанов, Р. М. (2015). Ички ишлар органлари ходимларини тайёрлашда психологик тренинглар ва стрессга чидамлиликни оширишнинг аҳамияти. // Жисмоний тайёргарлик ва ҳуқуқ журнали, 8(2), 103-115.
3. Азизов, А. А., & Қодиров, Н. Ш. (2013). Ички ишлар органлари ходимларининг ўқотар қуролларни ишлатиш жараёнида ахлоқий ва ҳуқуқий маданиятни ривожлантириш. // Психология ва ҳуқуқ журнали, 9(4), 72-84.
4. Егорова, Д. В., & Беляев, С. В. (2017). Ички ишлар органлари ходимларининг ҳуқуқий билими ва ахлоқий масъулиятининг профессионал фаолиятга таъсири. // Журнал психология ва ҳуқуқ, 14(1), 55-68.
5. Козлов, В. А., & Левченко, И. М. (2014). Ички ишлар органлари ходимларининг техник тайёргарлигини ва ўқотар қуроллардан самарали фойдаланиш. // Профессионал тайёргарлик ва хавфсизлик журнали, 11(3), 45-57.
6. Степанов, А. А. (2018). Ички ишлар органлари ходимларининг қурол ишлатишда хавфсизликни таъминлаш. // Жисмоний ва психологик тайёргарлик журнали, 6(2), 34-42.
7. Малов, А. И. (2019). Касбий тайёргарликда педагогик усулларнинг роли: тренинглар ва мулоқотлар. // Педагогика ва касбий тайёргарлик журнали, 13(4), 22-31.
8. Журавлев Н.И. “Ўқотар қуроллардан фойдаланиш: таълим ва амалиёт”. Москва: Юрайт, 2020.
9. Тарасов А.В. “Ўқотар қуроллардан фойдаланиш ва хавфсизликни таъминлаш”. Санкт-Петербург: Наука, 2017.
10. Маматқулов Р.А. “Педагогик тренинглар ва инсон психологиясини ривожлантириш”. Тошкент: Юнусобод, 2020.
11. Сафарова Н.Ф. “Тадқиқотлар ва аналитик усуллар: педагогик ёндашувлар”. Тошкент: Академия, 2022.
12. Ашрафов Л.Г. “Ички ишлар органлари ходимларининг касбий тайёргарлиги”. Тошкент: Академия, 2020.

КРЕДИТ-МОДУЛ МУҲИТИДА ТАЛАБАЛАР МУСТАҚИЛ ИШЛАРИНИНГ ТАШКИЛИЙ ТУЗИЛМАСИ

Хайитова Шаҳноза Данияровна,
Самарқанд давлат тиббиёт университети
hayitova87@gmail.com
Аллазов Искандар Салаҳ ўғли,
Самарқанд давлат тиббиёт университети
iskoallazov@mail.ru

Мақолада “талабаларнинг мустақил иши” тушунчасининг моҳияти ва унинг баъзи жиҳатлари психологик ва педагогик адабиётларни таҳлил қилиш орқали амалга оширилади. Мустақил ишнинг мазмуни ва турлари, унинг асосий шакллари ва функциялари кўриб чиқилади. Олий ўқув юртлари талабаларини ўқитиш жараёнида мустақил ишларни ташкил этишга қўйиладиган талаблар таҳлил қилинади. Мустақил ишни ташкил этиш бўйича махсус қоидалар берилган ва уни самарали ташкил этишнинг асосий шартлари белгиланган. Олий ўқув юртларида талабаларнинг мустақил ишларини самарали ташкил етиш учун шарт-шароитларни услубий, моддий-техник ва ахборот билан таъминлаш зарурлиги таъкидланган. Олий таълим тизимида талабаларнинг мустақил таълим олишларини ташкил этиш масалалари умумий тарзда ўрганилиб, уларнинг турлари, мустақил таълим олишда арурий компетенциялар атрофлича ёритилган.

Калит сўзлар: *таълим, компетенция, ахборот муҳити, индивидуал, мустақил таълим, ташкил этиш, кўникма, малака.*

ОРГАНИЗАЦИОННАЯ СТРУКТУРА САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ В КРЕДИТНО-МОДУЛЬНОЙ СРЕДЕ

В статье посредством анализа психолого-педагогической литературы раскрывается сущность понятия “самостоятельная работа студентов” и некоторые её аспекты. Рассматриваются содержание и виды самостоятельной работы, её основные формы и функции. Анализируются требования к организации самостоятельной работы студентов высших учебных заведений в процессе обучения. Приводятся специальные правила организации самостоятельной работы и определяются основные условия её эффективной организации. Подчёркивается необходимость методического, материально-технического и информационного обеспечения условий для эффективной организации самостоятельной работы студентов в высших учебных заведениях. Вопросы организации самостоятельного обучения студентов в системе высшего образования изучены в общих чертах, подробно освещены их виды и необходимые компетенции в самостоятельном обучении.

Ключевые слова: *образование, компетенция, информационная среда, индивидуальное, самостоятельное обучение, организация, навык, квалификация.*

ORGANIZATIONAL STRUCTURE OF STUDENTS' INDEPENDENT WORK IN CREDIT-MODULE ENVIRONMENT

The article explores the essence of the concept "students' independent work" and some of its aspects through the analysis of psychological and pedagogical literature. It examines the content and types of independent work, as well as its main forms and functions. The requirements for organizing independent work in the process of teaching students at higher educational institutions are analyzed. Special guidelines for organizing independent work are provided, and the main conditions for its effective implementation are defined. The necessity of providing methodological, material-technical, and informational support for the effective organization of students' independent work in higher educational institutions is emphasized. Issues of organizing students' independent learning in the higher education system are studied in general terms, with their types and the necessary competencies for independent learning covered in detail.

Keywords: *education, competence, information environment, individual, independent learning, organization, skill, qualification.*

Кириш. Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясида “мустақил таълим соатлари улушини ошириш, талабаларда мустақил таълим олиш, танқидий ва ижодий фикрлаш, тизимли таҳлил қилиш, тадбиркорлик кўникмаларини шакллантириш, ўқув жараёнида компетенцияларни кучайтиришга қаратилган методика ва технологияларни жорий этиш, ўқув жараёнини амалий кўникмаларни шакллантиришга йўналтириш, бу борада ўқув жараёнига халқаро таълим стандартларига асосланган илғор педагогик технологиялар, ўқув дастурлари ва ўқув-услубий материалларни кенг жорий этиш” белгиланган.

Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги (МДҲ) мамлакатларида таълим ва илмий тадқиқот муассасаларида таълим жараёни иштирокчиларининг мустақил иш фаолиятини такомиллаштириш, талабаларнинг шахсий-касбий, ижодий имконият ва интегратив тафаккурини шакллантириш, онлайн режимида ўқитишнинг психологик хоссаларини аниқлаштириш, тармоқлараро интеграциянинг педагогик имкониятларини кенгайтириш бўйича илмий тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Шу билан биргаликда талабаларнинг мустақил иш фаолиятини компотенталарини ривожлантиришда замонавий дидактик воситаларидан фойдаланиш касбий йўналтирилган таълим мазмунини такомиллаштириш, мултимедиа, ахборот-коммуникацияларидан кенг кўламда фойдаланиш, талабаларда креатив қобилиятларни ривожлантиришнинг педагогик механизмларини такомиллаштириш бўйича илмий тадқиқотларга алоҳида эътибор берилмоқда.

Таълимни ахборотлаштиришнинг мақсади ахборот ва телекоммуникацион технологияларни қўллаш ҳисобига интеллектуал фаолиятни глобал жадаллаштиришдан иборат. Ушбу масалаларни ҳал қилиш доирасида технологиялар ва ахборотлаштириш воситаларини бир тизимга бирлаштиришнинг педагогик, методик ва технологик асосларини ишлаб чиқишга йўналтирилган тадқиқотлар ва изланишлар ўтказилган ва бундай тизим сифатида ахборот-таълим муҳити энг мақбул ҳисобланади.

Ахборот-таълим муҳити - бу таълимий ахборотларни узатиш ва тезкорлик билан алмашишни таъминловчи восита ҳисобланади. Ушбу муҳит асосида таълим олувчиларни бир-бирини тушунишга, ўзгалар фикрини ҳурмат қилишга, ўз фикрини эркин баён қилишга ва биргаликда муаммоларни ҳал этишни ўргатишга имконият яратилади. Натижада ягона таълим соҳасига кириб борилади.

Ахборот-таълим муҳитини самарали ташкил этиш учун қуйидагилар эътиборга олиниши зарур: қўйилган муаммони ечиш учун табиий, физик, ижтимоий ва бошқа ҳодисалар устидан кўп, тизимли, бир марталик ёки узоқ муддатли кузатиш, турли минтақалардан маълумотлар тўплаш; турли жойларда юзага келадиган ҳодисалар, далиллар, воқеаларнинг аниқ тенденциясини аниқлаш учун таққослаб ўрганиш, қарорлар қабул қилиш ва таклифлар ишлаб чиқиш; тармоқ иштирокчиларининг маданий, этник, географик шартлари ўртасидаги фарқларни ҳисобга олган ҳолда ҳар бир муаммо ёки масалани ечиш йўлларининг (алтернатив ёки турли усулларини) самарадорлигини таққослаб ўрганиш; ўзига хос маданий, анъанавий ва бошқа хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда ижтимоий ва маданий қарашларни қиёсий таҳлил қилиш; биргаликда маълум бир муаммони ҳамкорликда тадқиқ қилиш шарти билан бирор бир (амалий, ижодий, илмий ва бошқа) ижодий ғояни ишлаб чиқиш; таълимий мумммоларни ўрганиш ва ҳал этиш бўйича мусобақалар ўтказиш ва бунда юзага келадиган муаммоли вазиятларни маданий, таълимдаги анъаналар бошқа соҳалар билан боғлиқ бўлишига қаратиш.

Ахбортлашган таълим муҳитида талабалар томонидан фаол ижодий ностандарт равишда билим олишга ўргатиш, ақлий фаолиятга уйиштириш, ташкил этиш усуллари, воситалари, ҳамда талаба томонидан шуғулланиш технологияси, ишлаш иштиёқи, мотиви, майли, қизиқиши, ҳиссий интилишини амалга ошириш юзасидан мутафаккирларимизнинг қомусий фикрлари қарашлари мавжуд бўлиб, улар қуйидагича ифодаланган.

Мавзуга доир адабиётлар таҳлили. Ахборот технологияларини қўллаш талабалар мустақил ишини ташкил қилиш учун янги имкониятларни очади. Ахборот-таълим муҳитида мустақил ишлашни ташкил этиш талабалар томонидан янги, индивидуал билим олишига айланмоқда; мазмуни сифатида очиқ таълим ресурслари юзага келмоқда; таълимнинг техник воситалари глобал тармоқли технология, ўзаро алоқа воситаларида – Интернетнинг турли ижтимоий сервислари; таълимнинг устувор ташкилий шакли талабаларнинг мустақил фаолиятига ижобий таъсир кўрсатиб келмоқда; мустақил таълим олиш, тармоқли ҳамкорлик ва биргаликдаги ижод етакчи таълим усулларига айланмоқда.

Илмий адабиётларда тақдим этилган “талабаларнинг мустақил фаолияти” тушунчаси моҳиятининг таҳлили, иккита асосий нуқтаи-назарни аниқлади: профессор-ўқитувчининг бевосита иштирокисиз, лекин унинг раҳбарлигида талаба томонидан мустакил амалга ошириладиган фаолият; таълим мақсадларига эришишни таъминловчи ўқув жараёни шакли ҳисобланади. Таълимнинг аралаш таълим шакллари томонига силжиши ва ўқув жараёнининг ахборот-таълим муҳитига ўтказилиши

ўқув жараёнининг самарали шакли ва янги таълим парадигмасини амалга ошириш воситаси ўлароқ, талабаларнинг мустақил фаолиятига эътиборни кучайтиради.

Олий таълим муҳитида талаба ва профессор-ўқитувчининг мустақил таълимлаш фаолиятини самарали ташкил этишда профессор-ўқитувчи ва талабадан қуйидаги зарурий компетенцияларга эга бўлиш талаб этилади:

1. Ахборот-технологик компетенция;
2. Тадқиқотчилик компетенцияси;
3. Коммуникатив компетенция;
4. Ўз фаолиятини ўзи бошқариш ва ривожлантира олиш компетенцияси.

Ахборот муҳитида компетентли ёндашув билим ва кўникмаларнинг алоҳида-алоҳида эгалланишини эмас, балки, уларни мажмуавий ҳолда ўзлаштирилишини назарда тутади. Бу жараёнда информатика ва ахборот технологиялари умумтаълим фани муҳим рол ўйнайди. Чунки, ахборот-коммуникация технологияларининг жадал ривожланиши туфайли компютерлар инсоннинг ҳам касбий, ҳам кундалик ҳаётига мустаҳкам кириб бормоқда ва компютер билан ишлаш кўникмалари ҳар қандай касб эгаси учун ҳаётий заруриятга айланмоқда. Ахборот технологияларини ўрганиш амалий ва тадбиқий характерга эга. Турли масалаларни ҳал этишга ёрдам берадиган, ўз фаолиятининг воситаси сифатида компютерга нисбатан талабаларнинг нуқтаи-назарини шакллантириш лозим. Бу борада турли хил дастурий таъминот билан муайян вазифани ҳал қилишнинг мақбул воситалари ва усулларини танлашга тўғри келади. Фикримиз далили сифатида “Тарбиявий иш методикаси” фанидан электрон дастур яратилган бўлиб, дастур бевосита талабаларга ахборот коммуникацион технологиялар асосида дарсларни ташкил этиш масалаларига асосланган (4-илова).

Шунинг учун ҳам талабаларда муаммони тўғри ҳал қилиш кўникмаси, уни ҳал қилиш бўйича фаолиятни режалаштириш, натижаларни таҳлил қилиш, танқидий баҳо бериш ва мақсадга эришилганлигини тушуниш каби сифатларни шакллантириш зарур.

Таҳлил ва натижалар. Ахборот-таълим муҳитида мустақил таълимларни бажариш нафақат ахборот технологияларига оид билимлар, балки, шахснинг ўз-ўзини ривожлантириш, ўзини ўзи такомиллаштириш ва ўзини ўзи англашининг муҳим воситаси сифатида зарур. Шунинг учун ҳам талабалар илгари ўзлаштирган билим ва эгаллаган кўникмаларининг етарли эмаслигини ўзлари англаши ва тушунишлари, профессор-ўқитувчи билан биргаликда ўқув вазифасини шакллантириши, ўз-ўзини баҳолай олиши керак. Профессор-ўқитувчининг вазифаси эса талабанинг мустақил таълимлаши ва ўз-ўзини ривожлантириш учун қулай шарт-шароит яратиш, белгиланган вазифани ҳал қилишда уни мустақил фаолиятга ундашдан иборат. Бу жараёнда ўз фаолиятини ўзи бошқариш ва ривожлантира олиш компетенцияси муҳим ўрин тутади.

Талабаларнинг мустақил таълим билиш фаолиятининг асосий вазифаси ҳисобланади. Уни аудитория-амалий машғулотларда ташкил этиш мустақил ишларнинг ҳар хил турлари ва турларидан фойдаланиб амалга оширилади.

Мустақил таълим - билим олиш ва кўникмаларни ривожлантириш жараёни талабаларнинг ақлий ва жисмоний ҳаракатлари орқали, ўқитувчи назорати остида, унинг мақсади, ташкил этилиши, мазмунан бажарилиши борасида зарур тузатишлар киритилган аудиториядан ва ОТМдан ташқари ўқув фаолиятининг шакли.

Талабаларнинг мустақил таълими - ахборот олишга, билим ва тажрибани шакллантиришга қаратилган онгли фаолиятдир. Уни тўғри ташкил этиш ўқитувчи ишининг натижаси ва талабалар муваффақиятига бевосита таъсир кўрсатади. Ўқитувчининг бу фаолиятни ташкил этиш ва бошқариш қобилияти унинг педагогик маҳоратининг асосий кўрсаткичларидан биридир. Ҳар бир талабанинг қобилиятлари ва уларнинг имкониятларидан келиб чиққан ҳолда, ўқитувчи ўқитишнинг шундай усуллари, методлари ва технологияларини танлай олиши керакки, бу белгиланган таълим-тарбия мақсадларига эришиш имконини беради.Гурухда айрим талабалар доимо фаол, тез ва қизиқиш билан ўқитувчининг ҳар қандай билим ва вазифаларини бажарадилар, бошқалари эса ўқитишга инерт ва бефарқ бўладилар. Нима учун? Дунёнинг етакчи ўқитувчилари ўқув жараёнини шундай ташкил этиш мумкинки, барча талабаларнинг билим қизиқиши ва фаоллиги юқори бўлади. Бунинг учун фаолиятда, энг аввало, ўқитишда ривожланадиган ва шаклланадиган билишга қизиқишни шакллантириш лозим. Билиш қизиқишларини шакллантириш шу имкониятни берадиган ўқув предметларининг мазмуни орқали ҳамда талабаларнинг мустакил ишлашларини ташкил этиш орқали юзага келади. Шунинг учун ўқув материалининг мазмунини пухта танлаш, илмий билимлар таркибидаги бойликларни кўрсатиш жуда муҳимдир. Ҳайратланиш-билишга кучли рағбат, унинг бирламчи элементидир. Қизиқувчанлик билиш жараёнини бошқаради, Ижобий ҳис-туйғулар ва кучли иродали ҳаракатлар фаол билишнинг келиб чиқишида муҳимдир. Когнитив қизиқиш ва

қизиқувчанлик билимларни фаол эгаллаш, қизиқтирган саволларга фаол жавоб топиш ва тажриба орттиришнинг психофизиологик жараёнларини ўз ичига олади. Ақлий ва амалий ўқув-билиш жараёни эса қанчалик фаол бўлса, унинг натижаси шунчалик самарали бўлади [3].

Лекин, предметларнинг мазмуни ҳам, билим малакаларининг ўзи ҳам ҳали қизиқишни англамайди. Бунинг учун шароит яратиш керак. Ўқитувчининг роли талабанинг руҳий ҳолати каби билиш қизиқишларини шакллантириш учун шундай шарт-шароит яратишки, бу шахсий таълимга йўл кўрсатади. Ҳозирги кунда билиш фаолиятининг моҳиятини тушунишга икки ёндашув аниқ белгиланган. Айрим тадқиқотчилар билиш фаолиятини фаолият деб, бошқалари эса-шахсий таълим сифати деб ҳисоблайдилар.

Хулоса. Ўқитувчи шахснинг хусусияти сифатида билиш фаолияти фаолиятда намоён бўлишини ва шаклланишини унутмаслиги керак. Фаолият доимо фаоллик билан, биринчи навбатда, билим ва кўникмаларга бўлган эҳтиёж билан, уларга қизиқиш билан, ўрганиш мотивлари билан боғлиқ. Фаол ўрганишдан сўнг нафақат билим, кўникма ва тажриба ўзгаради, балки талаба шахсининг ўзи ҳам; янги эътиқодлар барқарор шакллана бошлайди ва инсоннинг барча қобилиятлари, айниқса, қизиқарли ва фаол бўлса, фаолият жараёнида ривожланади. Билиш фаолиятини ташкил этишдан ташқари билиш қобилиятини ривожлантиришнинг бошқа йўли ҳам йўқ, самарадорлик ва муваффақият учун эса – фаол билиш фаолияти.

Бугунги кунда замонавий таълим тушунчаси талабанинг ўзи ўрганиши керак. Ўқитувчининг роли унинг таълимотини бошқариш, яъни унинг фаолиятини рағбатлантириш, ташкил этиш, фаоллаштириш, мувофиқлаштириш ва маслаҳат беришдан иборат

Адабиётлар:

1. Choriev, R. K., Khujakeldiev, K. N., Kucharov, S. A., Khayitova, S. D., Abdiev, N., & Amirqulov, X. Q. (2022). Pedagogical problems of distance and traditional education. // Journal of Pharmaceutical Negative Results, 2895-2904.

2. Hayitova, S. D., & Abdulhaev, I. A. O. (2022). EDucation in institutions and Uzbek in their families children spirituality in shaping of reading place. // Science and education, 3(2), 796-802.

3. Normurodov, S. (2023). Activation of the independent work of a higher education student using a science textbook in the lecture lesson. // International Journal of Advance Scientific Research, 3(06), 262-265.

4. Daniyarovna, K. S. (2023). Independent Yeducation-As a Process of Professional Training of Students. Journal of Pedagogical Inventions and Practices, 17, 80-93.5. Хайитова, Ш. Д., & Нормуродов, С. (2023). Бўлажак тиббий таълим ўқитувчиларини мустақил таълим методикасини такомиллаштириш. // “XXI asrda innovatsion texnologiyalar, fan va ta’lim taraqqiyotidagi dolzarb muammolar” nomli respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi, 1(7), 70-75.

6. Daniyarovna, K. S., & Alisherovna, N. L. (2023). Methodological basis of activating students’independent learning in the study of general sciyencyes. Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development, 12, 183-201.

7. Normurodov, S. (2023). Theoretical model of student independent learning activation based on mobile technologiyes. // International Journal of Advancye Sciyentific Research, 3(06), 257-261.

8. Daniyarovna, K. S., & Alisherovna, N. L. (2023). The importance of didactic conditions in improving the independent education of students. // Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching, 17, 121-136.

9. Shaxnoza Xayitova (2021). Ta’lim tizimi samaradorligini oshirishda mustaqil ta’limning o‘rni. Academic research in educational sciences, 2 (4), 1478-1486. doi: 10.24411/2181-1385-2021-00761

10. Daniyarovna, H. S. (2021). The Main Features of Organizing Students’ Independent Work in The Yeducational Procyess. Cyentral asian journal of literature, philosophy and culture, 2(2), 16-21.

11. Xayitova, Sh. D. (2021). Talabalar mustaqil ta’lim olishini faollashtirish bugungi davr talabi. // Ta’lim va rivojlanish tahlili onlayn ilmiy jurnali, 1(5), 153-158.

12. Xayitova, Sh. D., & Rozikova, L. T. (2021). Talabalar mustaqil ta’limini faollashtirishda axborot texnologiyaning o‘rni. // Ta’lim va rivojlanish tahlili onlayn ilmiy jurnali, 1(5), 162-167.

13. Xayitova, Sh. (2021). Ta’lim tizimi samaradorligini oshirishda mustaqil ta’limning o‘rni. // Academic research in educational sciences, 2(4), 1478-1486.

14. Hayitova, S. D., & Abdulhayev, I. A. O. (2022). Ta’lim muassasalarida va o’zbek oilalarida bolalar ma’naviyatini shakllantirishda kitobxonlikning o’rni. // Sciencye and education, 3(2), 796-802.

15. Hayitova, S. D. (2022). The levels of students’independent learning activitiyes and the ways to improve working independently. // Mental enlightenment Scientific-Methodological Journal, 2022(2), 136-149.

16. Daniyarovna, H. S. (2022). Mechanisms to activate student independent learning. // Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development, 4, 293-296.

17. Daniyarovna, H. S. (2022). The importance of independent learning in improving the quality of teaching. // Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development, 4, 308-316.

18. Daniyarovna, H. S. (2022). The didactic model of activating students’independent work. // Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development, 4, 303-307.

19. Daniyarovna, H. S. (2022). Activation of independent student study on the basis of modern approach. // Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development, 4, 283-288.

20. Daniyarovna, H. S. (2022). Ways to activate student independent education. // Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development, 4, 297-302.

УЎК 37.013

“DAKUM” МЕТОДИ АСОСИДА БЎЛАЖАК МУТАХАССИСЛАРНИ МЕТАПРЕДМЕТ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

Нажмиддинова Ёқутхон Рухиддиновна,
Наманган муҳандислик-қурилиш институти
Механика муҳандислиги кафедраси доценти
Ўзбекистон, Наманган вилояти, Ислом Каримов кўчаси 12-уй
yokuthongano@bk.ru

Мақолада ҳозирги замон шароитида тараққий этган мамлакатларнинг таълим муассасаларида шахснинг ижодий имкониятларини ривожлантиришга қаратилган ижтимоий ва ташкилий-педагогик шарт-шароитларни, илмий-методик таъминот ва ахборот-таълим муҳитини шакллантириш, олий таълим муассасалари фаолиятининг компонентларини, нуфузли халқаро экспертлар томонидан малакали кадрларни тайёрлашдаги анъанавий ёндашув етарли самара бермаётгани, шу муносабат билан шахсий, амалий-касбий, маҳоратли, компетентли ва метапредмет компетенцияларнинг ўрни ва аҳамиятини ўзгарувчан меҳнат бозоридаги талаб ва эҳтиёжларга нисбатан дитерминантлик даражасини аниқлаш тўғрисида баён этилган.

Калит сўзлар: *амалий-касбий, метапредмет, амалиётга йўналтирилган, шахсий, ахборот таълим муҳити эксперт.*

РАЗВИТИЕ МЕТАПРЕДМЕТНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ У БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ НА ОСНОВЕ МЕТОДА “DAKUM”

В статье изложено, что в современных условиях в образовательных учреждениях развитых стран формируются социальные и организационно-педагогические условия, научно-методическое обеспечение и информационно-образовательная среда, направленные на развитие творческого потенциала личности. Рассматриваются компоненты деятельности высших образовательных учреждений. Отмечается, что традиционный подход к подготовке квалифицированных кадров, по мнению авторитетных международных экспертов, не даёт достаточной эффективности. В связи с этим определяется степень детерминированности роли и значения личностных, практико-профессиональных, навыковых, компетентностных и метапредметных компетенций по отношению к требованиям и потребностям меняющегося рынка труда.

Ключевые слова: *практико-профессиональный, метапредмет, практико-ориентированный, личностный, информационно-образовательная среда, эксперт.*

DEVELOPMENT OF METASUBJECT COMPETENCES IN FUTURE SPECIALISTS BASED ON THE “DAKUM” METHOD

The article discusses the formation of social and organizational-pedagogical conditions, scientific-methodological support, and information-educational environments aimed at developing individuals' creative potential in educational institutions of developed countries under modern conditions. It examines the components of higher educational institutions' activities and notes that the traditional approach to training qualified personnel, as assessed by reputable international experts, is not sufficiently effective. In this context, the article explores the role and importance of personal, practical-professional, skill-based, competence-oriented, and meta-subject competencies by determining their level of relevance to the demands and needs of the changing labor market.

Keywords: *practical-professional, meta-subject, practice-oriented, personal, information educational environment expert.*

Кириш. Ўзбекистон Республикаси Олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясида тизимли ислоҳ қилишнинг устувор йўналишларини белгилаш, замонавий билим ва юксак маънавий-ахлоқий фазилатларга эга, мустақил фикрлайдиган юқори малакали кадрлар тайёрлаш жараёнини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш, олий таълимни модернизация қилиш, илғор таълим технологияларига асосланган ҳолда ижтимоий соҳа ва иқтисодиёт тармоқларини ривожлантириш, олий таълим мазмунини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш, ижтимоий соҳа

ва иқтисодиёт тармоқларининг барқарор ривожланишига муносиб ҳисса қўшадиган, меҳнат бозорида ўз ўрнини топа оладиган юқори малакали кадрлар тайёрлаш тизимини йўлга қўйиш тўғрисида айтиб ўтилган [1].

Ҳозирги замон шароитида тараққий этган мамлакатларнинг таълим муассасаларида шахснинг ижодий имкониятларини ривожлантиришга қаратилган ижтимоий ва ташкилий-педагогик шарт-шароитларни, илмий-методик таъминот ва ахборот-таълим муҳитини шакллантириш, олий таълим муассасалари фаолиятининг компонентлари бўйича қиёсий таҳлил этиш орқали муаммоларга ечим топиш, таълим сифатини оширишнинг ялпи бошқаруви, умумкасбий ва мутахассислик компетенцияларига асосланган таълим беришнинг интеллектуаллаштирилган тизимлари кенг жорий этилмоқда. Таълимнинг янги парадигмаларига ўтиш нафақат бўлажак мутахассисларнинг ўзини-ўзи натижавий ижодий ривожлантиришга амалий ёндашувларни излашни, балки айни жараённи таъминлашга имкон берувчи методологик асосларни ҳам такомиллаштиришни тақозо қилмоқда [2].

Юқори технологияли саноат, машинасозлик соҳасига кадрлар тайёрлаш сифатига, уларнинг таълимий, касбий ва умумий маданий даражасига қўйиладиган талабларни оширади. Бугунги кунда кўп функциялилик ва кўп вазифалилик каби интегратив компетенцияларга эга бўлган, улар ёрдамида бир вақтнинг ўзида бир нечта касбий вазифаларни муваффақиятли бажара оладиган мутахассислар бугунги кунда айниқса талаб қилинмоқда.

Республикамизнинг саноат, машинасозлик тармоғининг барча корхоналарида ҳозирги кунда кадрлар етишмовчилиги кузатилмоқда. Техника олий таълим битирувчиларини ишлаб чиқариш корхоналарга, заводларга жалб қилиш бўйича турли чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Бунда қулай меҳнат шароитлари, яхши иш ҳақи, меҳнат жамоасидаги хайрихоҳлик муҳити каби омиллар муҳим рол ўйнайди. Шу билан бирга иш берувчиларнинг асосий истаги – касбий жиҳатдан барқарор, яъни саводли, фаол, мураккаб ишлаб чиқариш масалаларини мустақил равишда ҳал қила оладиган мутахассисларга эга бўлишдан иборат. Булар муаммони яхлит кўриб чиқа оладиган, ахборот оқимида тезда йўналиш ола оладиган, муайян вазиятларда мақбул қарорлар қабул қила оладиган ходимлардир [5,6].

Адабиётлар таҳлили. Нуфузли халқаро экспертлар томонидан малакали кадрларни тайёрлашдаги анъанавий ёндашув етарли самара бермаётгани, шу муносабат билан шахсий, амалий-касбий, маҳоратли, компетентли ва метапредмет компетенцияларнинг ўрни ва аҳамиятини ўзгарувчан меҳнат бозоридаги талаб ва эҳтиёжларга нисбатан дитерминантлик даражасини аниқлаш бугунги кун педагогикасининг асосий вазифаси эканлиги эътироф этилмоқда [3].

Изланишларимиз натижасида 2009 йилда мутахассисларнинг кўп функциялилик, кўп вазифалилик, синергиялилик ва виртуал ҳамда касбий мобиллик каби интегратив қобилиятларини белгилаш мақсадида Ф. Г. Ялалов илмий муомалага «кўп ўлчовли компетенциялар» тушунчасини киритган. Бўлажак мутахассисларнинг когнитив қобилиятларини текшириш жараёнлар ва ҳодисаларни таҳлил қилиш, кузатиш, моҳиятини ўрганиш, қарама-қаршиликларни аниқлаш, тахминлар қилиш, фанлараро алоқаларни ўрнатиш, умумлаштириш ва хулосалар қилиш, ўз далилларини қуриш каби кўникмалар паст даражада шаклланганлигини кўрсатди.

Шу ўринда айтиш жоизки, XXI асрнинг бошланиши инсоният цивилизациясининг жадал ривожланиши, технологик и маданий жиҳатдан хилма-хиллик, ижтимоий жараёнларнинг ўзгаришларга бойлиги, ахборот билан боғлиқ кенг алоқалар билан тавсифланади. Замонавий инсондан юқори ижтимоий ва касбий мобиллик, мустақил ҳаракат қилиш, қийинчиликларни енгишга тайёрлик, юқори технологик, кўп маданиятли дунёда унумли ҳамкорликни қуришни билиш талаб этилади. Буларнинг барчаси таълимга қўйиладиган янги талабларни юзага келтиради [7].

Бундан келиб чиққан ҳолда таълимнинг очиқлик, вариативлик, узлуксизлик томон юксалиши; таълимнинг юксак қадрият ҳисобланган инсонга тубдан бурилиши; таълимнинг инсон ҳаётининг асосий шарти бўлган ривожланишга мурожаат қилиши тобора кўпроқ кўзга ташланмоқда. Мамлакатимиз педагогик фикри тарихида таълимнинг фалсафий-антропологик маъносини илк бор К. Д. Ушинский аниқлаган. У таълимнинг юксак мақсади ва қадрияти “Инсон” эканлигини асослаб берган. К. Д. Ушинскийнинг «инсонни тарбиялашнинг асосий мақсади фақат инсоннинг ўзи бўлиши мумкин, чунки бу дунёдаги барча бошқа нарасалар (давлат ҳам, халқ ҳам, инсоният ҳам) фақат инсон учун мавжуд» [4], деган фикри айнан замонавий жамиятда амалга ошмоқда.

Юқори технологияли ишлаб чиқариш талабларига жавоб берадиган малакали кадрларни тайёрлаш орқали минтақадаги инвестиция жозибадорлиги ва рақобатбардошлигини ошириш воситаларидан бири бу амалиётга йўналтирилган таълим тизими бўлиб, унинг афзаллиги - бўлажак мутахассисларни тайёрлашда ўқув ва ишлаб чиқариш соҳаларининг ҳамкорлиги ҳамда битирувчиларни юқори даражада иш билан таъминлашдир.

Тадқиқот методологияси. Асосий компетенциялар орасида алоҳида ўринни метапредмет компетенцияси эгаллайди, бу бўлажак мутахассисларни ўзини-ўзи ўрганиш, режа тузиш, ўзини-ўзи ривожлантириш, ўзини-ўзи назорат қилиш, касбий бошқариш ҳамда дунёқарашни шакллантиришга имкон беради. Метапредмет компетенлик таълим жараёнига эмас, балки унинг натижасига, таълимда ўқитувчи ролининг ўзгариши ва шу билан таълимни ташкил этиш ва унинг натижасини баҳолаш методларининг ўзгаришга эътибор қаратилади.

Дарҳақиқат, метапредмет компетентлик таълимнинг амалий йўналганлигини кучайтиришни назарда тутади. Эгалланган билимларнинг аҳамиятини назарда тутган ҳолда, улардан амалда фойдаланишга кўпроқ урғу берилади. Бундай ёндашувда таълим мазмуни ўзгартирилади, таълим олувчида янги имкониятларни шакллантириш, унинг шахсий имкониятларини ривожлантириш назарда тутилади, масалан: ўқишга ўрганиш, яъни ўқув фаолияти соҳасидаги муаммоларни, шу жумладан, универсал ўқув-билиш фаолияти мақсадини, ахборотнинг зарурий манбасини аниқлаш, қўйилган мақсадга эришишнинг мақбул усулларини топиш, олинган натижаларни баҳолаш, ўз фаолиятини ташкил этиш, бошқа таълим олувчилар билан ҳамкорликда ишлаш муаммоларини ечишга ўргатилади [8].

Шунга кўра, таълимнинг барча поғоналарида сифатли ўқитиш учун қулай шароитларни яратиш билан биргаликда сифатли ўқув дастурини тузиш ҳам муҳимдир.

Бизнинг изланишларимиз меҳнат бозорини талабларини ҳисобга олган ҳолда DAKUM методи олиб келди. DAKUM методи қўйидаги афзаликларга эга

– ўқув дастурларини тузиш ва қайта ишлаш учун мустаҳкам асос яратади;

–ишлаб чиқаришдаги мутахассислар ҳиссасини ва иштирокини оширади;

–ўқув муассасининг ишлаб чиқариш корхоналари билан алоқасини оширади.

DAKUM (Devoloping A Curriculum) сўзларининг аббревиатураси (“Ўқув дастурини ишлаб чиқиш” деб таржима қилинади.) У 1966 йилда касбга ўқитишни баҳолашни янги жараён билан бирлаштирилган ўқув режаларини тузишдаги янги муносабат сифатида ишлаб чиқилди.

DAKUM (Devoloping A Curriculum) методи касбларни турли даражада таҳлил қилишда: касбий, бошқарув, техник фаолият, шунингдек юқори ва ўрта малака талаб қилувчи фаолиятларда самарали қўлланилади.

DAKUM (Devoloping A Curriculum) учта мантиқий шартларга асосланган:

1.Мутахассис – экспертлар ўз ишлари касблари ўзига ҳос жиҳатларини бошқаларга қараганда мукаммалрок тасвирлаб ва аниқлаб берадилар. Техник раҳбарлар ва маъмурият ҳодимлари қўл остидагиларнинг вазифалари ҳақида кўп нарсалар билсалар ҳам, касб таҳлилини юқори сифатда олиб бориши учун уларда тажриба етишмайди.

2. Мутахассислик – касбни тасвирлашнинг энг самарали йўли – бу профессионал – экспертлар бажаридиган вазифа (операция)ни аниқ таърифлаб бериш. Бўлажак мутахассис иш берувчи талаб қилган вазифаларни бажаради. Фақатгина билим ва ишга бўлган ижобий муносабатнинг ўзигина камлик қилади. Мутахассис – экспертларнинг билим ва кўникмаларни аниқлаш турли жабҳаларда бошқа эксперт ёки мутахассисларни тайёрлаш имконини беради.

3. Берилган вазифаларни тўғри бажариш учун бўлажак мутахассисдан барча билим, малака, тажриба, жиҳозларни ва ишга бўлган тегишлича муносабатни қўллашини талаб қилади.

DAKUM методининг қўйидаги афзаликлари мавжуд:

- Гуруҳ суҳбати ташкил қилинади – яъни гуруҳ аъзолари муҳокамага қўйилган таклифлар юзасидан фикр ва мулохазалари билан эркин ўртоқлашадилар.
- “Ақлий ҳужум” усулини имкониятлари тўла ишлатилади ва иш вазифалар доирасини аниқлаш учун услуб бир неча бор қўлланилади.
- Гуруҳий якдилликка (консенсус) эришилади – бунда гуруҳ аъзолари DAKUM – раҳбарлигида ҳар бир иштирокчи таклифини баҳолайди ва умумий хулосага эришилгунга қадар уни мукаммаллаштирадилар.
- Мукаммал ва тўлиқ натижага эришилади. Иш ва вазифалар кўлами одатда муносиб умумий билимлар ва кўникмалар, ҳатти–харакатлар, асбоб ва ускуналар, шунингдек кутилаётган тамойил ва эҳтиёжлар билан биргаликда аниқланади [9,10].

Олий таълим муассасаларида DAKUMни қўллашнинг яна бир афзаллиги шундаки - DAKUMни қўллайдиган иш берувчи ташкилотлар ҳамда бошқа таълим муассасалари билан алоқа ўрнатишда унинг фойдалигидир.

DAKUM семинар-тренингларини ташкил қилишда албатта биринчи навбатда мутахассислари таклиф қилинадиган корхоналари аниқланади. Эксперт гуруҳ аъзолари таркибини аниқлашдан олдин қабул қилинадиган биринчи қарор - бу семинарда қатнашувчи корхоналар тури ва катта кичиклигини ҳамда моддий-техника базасини аниқлашдан иборат. Баъзи DAKUM - семинарлар миллий ёки

минтақавий миққиёсни акс эттирса-да, уларнинг кўпчилиги меҳнат бозорининг маълум таълим муассаларида ҳизмат кўрсатадиган соҳалари билан боғлиқ.

Хулоса. Хулоса қилиб айтиш мумкинки, бўлажак мутахассисларни тайёрлаш учун DAKUMни яна бир қўшимча афзаллиги – DAKUMни қўллайдиган иш берувчи ташкилотлар, бошқа таълим муассасалари билан алоқа ўрнатишда DAKUMнинг фойдалигидир.

DAKUM семинарларини ташкил қилишда, албатта, биринчи навбатда, мутахассисларни таклиф қилинадиган корхоналарни аниқлаш лозим:

– Эксперт гуруҳ аъзолари таркибини аниқлашдан олдин қабул қилинадиган биринчи қарор – бу семинарда қатнашувчи корхоналар тури ва катта кичиклигини ҳамда моддий техника базасини аниқлашдан иборат. Баъзи DAKUM – семинарлар миллий ёки минтақавий миқёсни акс эттирсада, уларнинг кўпчилиги меҳнат бозорининг маълум олий ўқув юртлари ҳизмат кўрсатадиган қисмларига боғланган.

Адабиётлар:

1.Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сон “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Фармони.

2.Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони. // Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами. –Т., 2017. –Б.39.

3. Интернет-журнал «Науковедение» ISSN 2223-5167 http ://naukovedenie. ru/ Научной статьи по наукам об образовании, автор научной работы – А.И.Ивонина, О.Л.Чуланова, Ю.М.Давлетшина.

4. Днепров Э. Д. “Ушинский и современность”. М.: ГУ ВшЭ, 2008. 224 с.

5. Нажмиддинова Ё.Р., Давронова М.У. Бўлажак муҳандис-техникларда касбий тарбия муаммоси. // “Техника ва технологик фанлар соҳаларининг инновацион масалалари” мавзусидаги халқаро илмий-техник анжумани. ТДТУТФ -2020 йил. 24-бет.

6. Najmiddinova Yo. R., Inamov D. D., Davronova M. U., Inamiddinova D. K. Methodology of the formation of general vocationaltraining in students of higher educational institutions on the basis of competency approach // Palarch’s journal of archaeology of egypt / egyptology, pjaee, 17 (6) (2020). – 3663-3679 page. http://www.palarch.nl/index.php/jae/article/view/1482

7. Najmiddinova Yo. R. Conditions of Forming Professional Abilities and Skills on Competence Approach among Colleges Students // Eastern European Scientific Journal. - Germany, 2018. -№4. - P.196-199.

8.Najmiddinova Yo. R., Ibragimov R. Sh., Yigitaliyev J. A. The concept of ict competence of personnel. the importance of having ict complement and information culture // International engineering journal for research and development - Vol. 5 Issue 2, March 2020... http://www.iejrd.com

9. Нажмиддинова Ё.Р. Коллеж ўқувчиларида касбий кўникмаларни ривожлантириш методикаси. Монография. –Тошкент, “Sano-standart”, 2018. - Б.128.

10. Нажмиддинова Ё.Р. Метапредметный подход в высшем образовании-как фактор повышения качества подготовки специалистов. // НамДУ илмий ахборотномаси. – Наманган. 2020. -№12. -Б. 477-481.

КЎЗИ ОЖИЗ ЎҚУВЧИЛАР УЧУН МОДУЛЛИ ДАСТУРЛАРНИ ИШЛАБ ЧИҚИШНИНГ МЕТОДИКАСИ

Танибердиев Акмал Абдуганиевич,
Гулистон давлат университети
Спорт ўйинлари, кураш назарияси ва услубияти кафедраси доценти, PhD

Мазкур мақолада кўзи ожиз ўқувчилар учун жисмоний тарбия машғулотларини модулли ёндашув асосида ташкил этиш методикаси таҳлил этилган. Тадқиқот доирасида модулли дастурларни ишлаб чиқишда кўзи ожиз болаларнинг ёш, физиологик ва психомотор хусусиятлари инобатга олинган. Машғулотларнинг ҳар бир модулида ҳаракат фаоллигини ривожлантирувчи, пайпаслаш қобилиятини шакллантирувчи, мувозанат ва сезгини кучайтирувчи машқлар мажмуаси таклиф этилган. Мақолада модулли дастурларнинг ўқувчига мослашувчанлиги ва индивидуал ёндашувга асосланганлиги таъкидланади.

Калит сўзлар: *модулли ёндашув, кўзи ожиз ўқувчи, жисмоний тарбия, адаптив машғулот, махсус дастур, сенсор ривожланиш, ҳаракат фаоллиги.*

МЕТОДИКА РАЗРАБОТКИ МОДУЛЬНЫХ ПРОГРАММ ДЛЯ НЕЗРЯЧИХ УЧАЩИХСЯ

В статье анализируется методика организации занятий по физическому воспитанию незрячих учащихся на основе модульного подхода. В рамках исследования при разработке модульных программ учитывались возрастные, физиологические и психомоторные особенности незрячих детей. Каждый модуль тренинга предлагает комплекс упражнений, развивающих двигательную активность, развивающих осязание, равновесие и усиливающих интуицию. В статье подчёркивается адаптивность модульных программ к учащемуся и их ориентация на индивидуальный подход.

Ключевые слова: *модульный подход, незрячий студент, физическое воспитание, адаптивное обучение, специальная программа, сенсорное развитие, двигательная активность.*

METHODOLOGY OF DEVELOPING MODULAR PROGRAMS FOR BLIND STUDENTS

This article analyzes the method of organizing physical education classes for blind students based on a modular approach. In the framework of the study, the development of modular programs took into account the age, physiological and psychomotor characteristics of blind children. Each module of the training offers a set of exercises that develop movement activity, develop the ability to touch, balance and strengthen intuition. The article emphasizes the adaptability of modular programs to the student and is based on an individual approach.

Keywords: *modular approach, blind student, physical education, adaptive training, special program, sensory development, movement activity.*

Кириш. Инсоннинг тўлақонли ҳаёт фаолиятида жисмоний тарбиянинг тутган ўрни катта. Хусусан, имконияти чекланган болаларда жисмоний фаоллик нафақат саломатликни тиклаш, балки уларнинг ижтимоий мослашувини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади. Ўқув-тарбия жараёнида модулли дастурлардан фойдаланиш кўзи ожиз ўқувчилар учун билим, кўникма ва малакаларни босқичма-босқич шакллантиришда самарали ҳисобланади. Мазкур мақолада модулли ёндашувнинг назарий ва амалий асослари, методик ечимлари ҳамда Ўзбекистон тажрибаси мисолида татбиқи таҳлил қилинди. (1;2)

Кўзи ожиз ўқувчилар учун жисмоний тарбия машғулотларини самарали ташкил этиш учун модулли таълим методикасидан фойдаланиш муҳим ҳисобланади. Бу ёндашув индивидуал ва мажмуавий ривожланишни таъминлайди, шу билан бирга болаларнинг жисмоний қобилиятларини яхшилашга ёрдам беради. Кўзи ожиз ўқувчилар учун модулли дастурларни ишлаб чиқишда қуйидаги тамойилларга амал қилинади:

-Индивидуал ёндашув – ўқувчининг жисмоний тайёргарлик даражаси ва эҳтиёжларини ҳисобга олиш

-Тизимли ривожлантириш – барча жисмоний қобилиятларни босқичма-босқич ривожлантириш

-Сенсорик интеграция – тактил, аудио ва кинестетик сезгирликни кучайтириш

-Босқичли ўргатиш – оддий ҳаракатлардан мураккаб ҳаракатларга ўтиш

-Интерактив ўқитиш – машғулотларни ўйинлар ва жамоавий фаолият орқали ташкил этиш. (3;4)

Мавзуга доир адабиётлар таҳлили. Модулли дастурларни ишлаб чиқиш алгоритми мавжуд бўлиб, кўзи ожиз ва заиф кўрувчи ўқувчилар учун алоҳида хусусиятга эгадир. Кўзи ожиз ўқувчилар учун модулли дастурни ишлаб чиқиш алгоритми бўйича 5 босқич бажарилади:

1-босқич: Диагностика ва бошланғич баҳолаш. Ўқувчининг жисмоний ҳолати ва ҳаракат қобилиятларини аниқлаш. Ҳаракатларни мувофиқлаштириш, мувозанат, сенсорик ҳис қилиш даражасини текшириш. Бошланғич тестлар ўтказиш.

2-босқич: Модуллар ва машғулотлар режасини ишлаб чиқиш. Талабаларнинг индивидуал эҳтиёжларига асосланган модуллар тайёрлаш. Ҳар бир модул учун аниқ мақсад ва натижаларни белгилаш. Жисмоний машғулотлар турларини танлаш.

3-босқич: Машғулотларни амалга ошириш. Инструктор томонидан йўналтирилган машғулотлар ўтказиш. Юриш, мувозанат, ҳаракатлар мувофиқлиги ва сенсорик ривожлантиришга оид машқлар бажариш. Аудио ва тактил воситалардан фойдаланиш.

4-босқич: Оралиқ баҳолаш ва тузатишлар киритиш. Ҳар бир модул бўйича оралиқ баҳолаш ўтказиш. Керакли ҳолларда дастурга ўзгартиришлар киритиш. Ўқувчиларнинг ҳаракатларини текшириш ва муаммоларни аниқлаш.

5-босқич: Якуний баҳолаш ва натижалар таҳлили. Дастур тугагач, якуний тестлар ўтказиш. Ўқувчиларнинг жисмоний ривожланишига оид натижаларни таққослаш. Дастурнинг самарадорлигини баҳолаш(4;6).

Кўзи ожиз ўқувчилар учун модулли дастурлар тузилиши. Модулли дастур бир нечта модуллардан иборат бўлиб, улар ўзаро боғлиқ ҳолда ўқувчиларнинг жисмоний ривожланишига хизмат қилади.

№	Модул номи	Мақсад	Асосий машқлар
1	Юксимликларни сезиш ва таниш	Тактил ва кинестетик ҳисларни ривожлантириш	Турли текстурали объектларга тегиш, қўлларни сезгирликка ўргатиш
2	Маконда ҳаракатланиш	Юриш ва мувозанатни ривожлантириш	Тор чизиқ бўйлаб юриш, йўналишни ҳис қилиш, жисмоний тўсиқларни босиб ўтиш
3	Нейромотор қобилияти	Ҳаракат уйғунлигини яхшилаш	Қўл-оёқ ҳаракатлари, координацияли машқлар
4	Балаклаш ва мувозанат	Тана мувозанатини сақлаш ва ҳаракатларни барқарорлаштириш	Бир оёқда туриш, сакраш, динамик мувозанат машқлари
5	Юриш ва югуриш	Қадам ташлаш техникасини яхшилаш	Қадамлар тезлигини назорат қилиш, қадам узунлигини ривожлантириш
6	Спорт ўйинлари ва жамоавий фаолиятлар	Жамоада ҳаракат қилиш кўникмаларини шакллантириш	Тўп ўйинлари, жамоавий ҳаракатлар, эстафеталар

Кўзи ожиз ва заиф кўрувчи ўқувчилар модулли дастурнинг самарадорлигини баҳолаш мезонлари ишлаб чиқилган бўлиб, улар ушбу тоифага кирувчи шахсларнинг жисмоний ва функционал тайёргарликларини аниқлашда фойдаланиланишда самарали ҳизмат қилади.

- Қадам ташлаш узунлиги ва барқарорлиги
- Юриш ва мувозанат сақлаш қобилияти
- Ҳаракатларни мувофиқлаштириш даражаси
- Жамоавий фаолиятларда иштирок этиш даражаси
- Кундалик ҳаракатларда мустақиллик

Булар асосида ўқувчиларнинг жисмоний ҳолати яхшиланганлиги таҳлил қилинади (3;5).

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, кўзи ожиз ўқувчилар учун модулли таълим методикаси жисмоний ривожланиш ва кундалик ҳаётда ҳаракатланиш қобилиятларини яхшилашда самарали восита ҳисобланади. Тактил, аудио ва кинестетик усулларни қўллаш орқали уларнинг жисмоний имкониятларини ошириш мумкин. Бундай ёндашув кўзи ожиз болаларнинг нафақат жисмоний, балки руҳий ва ижтимоий ривожланишига ҳам ижобий таъсир кўрсатади.

Модулли дастурлаш ва унинг методикалари устида кўплаб етук олимлар ўз тадқиқотларини олиб боришган. Роберт К. Мартин (Robert C. Martin), Грэди Буч (Grady Booch), Ивар Якобсон (Ivar Jacobson) каби олимларнинг "Clean Architecture: A Craftsman's Guide to Software Structure and Design" (Роберт К. Мартин), "Object-Oriented Analysis and Design with Applications" (Грэди Буч), "Software Reuse: Architecture, Process and Organization for Business Success" (Ивар Якобсон) каби асарларида илмий изланиш натижалари акс этган бўлиб, асарларда модулли дастурлашнинг асосий тамойиллари, дизайн методикалари ва архитектуравий ечимлар батафсил баён этилган.

Инклюзив дизайн ва универсал фойдаланишга оид илмий тадқиқотлар Сара Хортон (Sarah Horton), Уитни Кесенбери (Whitney Quesenbery) каби олимларнинг "A Web for Everyone: Designing Accessible User Experiences" (Сара Хортон, Уитни Кесенбери) асарларида тилга олинган бўлиб, бунда кўзи ожиз ўқувчилар учун дастурларни ишлаб чикишда инклюзив дизайн ва универсал фойдаланишнинг аҳамияти ҳақида маълумотлар беради.

Бундан ташқари Accessibility ва Assistive Technology (фойдаланиш имконияти ва ёрдамчи технология) йўналишида ҳам Джонатан Лазар (Jonathan Lazar), Денис Ансон (Denis Anson) каби олимлар томонидан қатор илмий изланишлар олиб борилган бўлиб, илмий тадқиқот натижалари "Ensuring Digital Accessibility through Process and Policy" (Джонатан Лазар), "Designing for Accessibility" (Денис Ансон), каби асарларда ўз аксини топган. Бу асарларда Accessibility (фойдаланиш имконияти) ва Assistive Technology (ёрдамчи технологиялар)нинг дастурлашдаги ўрни ва уларни амалга ошириш методикалари ёритилган.

Модулли дастурлашнинг амалий мисоллари ҳақида муаллифлар Эрик Эванс (Eric Evans), Мартин Фаулер (Martin Fowler) ўзларининг "Domain-Driven Design: Tackling Complexity in the Heart of Software" (Эрик Эванс), "Refactoring: Improving the Design of Existing Code" (Мартин Фаулер) асарларида ўз тавсифларини берган. Бу асарларда модулли дастурлашнинг амалий мисоллари ва уларни ишлаб чикишда қўлланиладиган усуллар баён этилган.

Замонавий тадқиқотларда кўзи ожиз ўқувчилар учун интерфейс дизайни ҳам мавжуд бўлиб, бу йўналишда соҳанинг етук олимларидан Джеф Раскин (Jef Raskin), Дональд Норман (Donald Norman)лар изланишлар олиб борган. Улар ўз асарлари "The Humane Interface: New Directions for Designing Interactive Systems" (Джеф Раскин), "The Design of Everyday Things" (Дональд Норман) фойдаланувчи интерфейсини дизайн қилишда инклюзивлик ва универсал фойдаланишнинг аҳамияти ҳақида маълумотлар беради.

Таҳлил ва натижалар. Кўзи ожиз ва заиф кўрувчи ўқувчилар жисмоний тарбияси бўйича халқаро ва маҳаллий илмий анжуманлар ҳамда илмий мақолалар базалари (платформалар) фаолияти йўлга қўйилган. ACM Digital Library, IEEE Xplore каби илмий мақолалар базаларида кузи ожиз укувчилар учун дастурлаш бўйича янги методикалар ва тадқиқотларни топишингиз мумкин. Илмий-амалий анжуманлар учун "ASSETS" (ACM SIGACCESS Conference on Computers and Accessibility), "ICCHP" (International Conference on Computers Helping People with Special Needs) каби платформалар мавжуд бўлиб, улар кўзи ожиз ва заиф кўрувчи ўқувчилар жисмоний тарбиясига оид сўнгги янгиликларни эълон қилби бормоқда.

Accessibility стандартлари бу фойдаланиш имконияти деган маънони берувчи стандарт талабалар ҳисобланади. Бунда WCAG (Web Content Accessibility Guidelines) - веб-саҳифаларнинг фойдаланиш имкониятини таъминлаш бўйича стандартлар ҳамда ARIA (Accessible Rich Internet Applications) - веб-дастурларда Accessibilityни таъминлаш учун ишлатиладиган технология мавжуд.

Open Source лойиҳалар деганда очиқ манбааларга асосланган лойиҳалар-дастурлар тушунилади. NVDA (NonVisual Desktop Access) - кўзи ожиз ўқувчилар учун ишлаб чиқилган операцион тизимларда фойдаланиш имкониятини таъминловчи дастур ва JAWS (Job Access With Speech) - кўзи ожиз ўқувчилар учун ишлаб чиқилган экран ўқувчи дастурлар каби икки қисмга ажратиш мумкин.

Кўзи ожиз ўқувчиларнинг жисмоний тарбиясини самарали ташкил этишда ушбу методикалардан бир неча усул ва ёндошувлар фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Улар асосан ўқувчиларнинг индивидуал эҳтиёжларига ва имкониятларига мос келиши лозим. Қуйидаги методикалар жисмоний тарбияни самарали ташкил этишда муҳим аҳамиятга эга.

Модулли методика: Бу методика кўзи ожиз ўқувчиларга индивидуал, босқичма-босқич таълим беришга имкон беради. Модуллар ҳар бир ўқувчининг жисмоний ҳолатига, қобилиятларига ва психологиясига мослаштирилиши керак. Ушбу методика орқали ҳар бир ўқувчига алоҳида эътибор берилиб, жисмоний фаолиятга оид муаммоларни осонлик билан ҳал қилиш мумкин.

Тактил методика: Кўзи ожиз ўқувчилар учун тактил (сезиш) воситаларига асосланган жисмоний тарбияни ташкил этиш муҳимдир. Масалан, махсус тактил йўллар, ўйинлар ва ишлаб

чиқилган қурилмалар орқали жисмоний тарбия машқлари амалга оширилади. Бу ўқувчиларга ихтиёрий равишда ҳаракат қилиш ва ўз танасини ҳис қилишга ёрдам беради (4;6).

Интерактив усуллар: Кўзи ожиз ўқувчилар учун интерактив технологиялар ва аудио воситалардан фойдаланиш жисмоний тарбия машғулотларини самарали ташкил қилишда катта аҳамиятга эга. Масалан, махсус дастурлар ёки мобиль илова орқали ўқувчиларга жисмоний машқларни бажаришда кўмаклашиш мумкин.

Группавий ишлаш ва ижтимоий фаолиятлар: Жисмоний тарбияни социаллаштириш учун группавий машғулотлар ташкил этиш, ўқувчиларни биргаликда ишлашга, ҳаракатларга ҳаракат қилишга ва муаммоларни ҳал қилишга ундовчи фаолиятларни қўллаш муҳим. Бу, ўз навбатида, ўқувчиларнинг ижтимоий кўникмаларини ҳам ривожлантиради.

Индивидуал ёндошув: Кўзи ожиз ўқувчиларнинг жисмоний қобилиятларини ҳисобга олишга йўналтирилган индивидуал кўмак ва реабилитация жараёнларидан фойдаланиш. Бу ўқувчиларнинг жисмоний фаолиятини оптималлаштиришга, уларнинг ҳиссиётлари ва ижодий қобилиятларини ривожлантиришга ёрдам беради.

Шу билан бирга, ўқувчининг жисмоний ҳолатига ва қобилиятларига қараб, ушбу методикаларни биргаликда фойдаланиш кўпроқ самарадорликка эришиш имконини беради.

Кўзи ожиз ўқувчилар учун модулли дастурларни ишлаб чиқиш методикаси адаптив таълимга асосланган ва ушбу категориядаги ўқувчиларнинг индивидуал эҳтиёжларини ҳисобга олади. Ушбу методикада асосий эътибор ишлашга қаратилган.

Индивидуаллаштириш: Ҳар бир кўзи ожиз ўқувчининг шахсий хусусиятлари, қобилиятлари ва эҳтиёжларини ҳисобга олиш зарур. Шунинг учун модулли дастурлар иккала йўналишда – академик ва эмотив – кўплаштирилган бўлиши керак.

Модулли тизим: Модуллар узлуксиз ва бир-бирига боғлиқ бўлиб, ўқувчиларнинг индивидуал тахассусларига асосланган равишда ишлаб чиқилади. Ҳар бир модулнинг мазмуни асосий тартибда тармоқлар ва диққатга лойиқ ишлаш жараёнлари бўйича белгиланади (3;5)

Визуал ва оғзоқ коммуникация: Кўзи ожиз ўқувчилар учун модулларни ишлаб чиқишда махсус визуал, тактил ва эшитиш материалларини киритиш муҳим аҳамиятга эга. Масалан, аудио материаллар, тактил дастурлар, сезишга бўлган мавжуд ресурслар ёрдамида мазмунни ифодалаш.

Психологик ва педагогик назарийлар: Модулларни ишлаб чиқишда педагогик назарийлар, психологик ёндошувлар ва ихтисослаштирилган кўникмалар асосида ишлаш муҳим. Масалан, тадбирлар ва амалий ўқувни биринчи навбатда эмпатия, ижтимоий кўникмалар ва мустақилликка қаратилган қилиш керак.

Технологик ёрдам: Бугунги кунда кўзи ожиз ўқувчилар учун махсус ишлаб чиқилган аниқлаштириш ва интерактив материаллар, маълумотларни сезиш ва қайта ишлаш воситалари самарали равишда интеграция қилинади.

Ўқув жараёнининг мониторинги: Ҳар бир модулнинг натижалари ўқувчиларнинг қобилиятлари ва истеъдодларини кузатиб боришга, ўқув жараёнида натижаларни баҳолашга ёрдам беради. Бунинг учун динамик тестлар, амалий ишларнинг натижалари, ва муҳокамалардан фойдаланиш мумкин (3;4;6)

Шахсийлаштирилган фойдаланиш имкониятлари: Модуллар ҳар бир ўқувчининг индивидуал эҳтиёжларига кўра ўзгариши мумкин. Бу ўқувчиларнинг шахсий қобилиятлари ва жараёнга йўналтирилган таълимнинг самарасини ошириш учун муҳимдир. Бу методикада дастурларни ишлаб чиқишда педагоглар ва психологлар билан биргаликда олиб бориш керак.

Хулоса. Кўзи ожиз ўқувчилар учун жисмоний тарбия машғулотларини модулли ёндашув асосида ташкил қилиш ўқувчиларнинг ҳаракат қобилиятини яхшилаш, сенсомотор функцияларни ривожлантириш, ижтимоий фаолликни ошириш ва ўзини намоён этиш имкониятини кенгайтиради. Тадқиқот натижаларига кўра, модулли дастурлар қўлланилган мактабларда ўқувчиларнинг жисмоний тайёргарлик кўрсаткичлари анча яхшиланган. Бу эса мазкур ёндашувни оммалаштириш зарурлигини тасдиқлайди.

Адабиётлар:

1. Миржамолов М.Х. "Адаптив жисмоний тарбия назарияси", Тошкент, 2020.
2. Светличная Н.К. "Инклюзив спорт педагогикаси", Москва, 2019.
3. Абдуллаев А. "Имконияти чекланган болаларда жисмоний ривожланиш", Тошкент, 2021.
4. Boon, R.T. "Teaching Students with Visual Impairments Using Modular Physical Activity", Journal of Adapted Physical Education, 2020.
5. Palibaeva Z.X. "Paralimpiya sporti asoslari", Тошкент, 2022.

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ КАК СРЕДСТВО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Шамсиддинова Мехрибон Фахриддиновна,
соискатель Узбекского государственного университета мировых языков
mehri_0505@mail.ru

В настоящей статье рассматривается роль использования инновационных технологий в педагогической деятельности с целью развития коммуникативной компетенции студентов, изучающих иностранный язык. В частности, при изучении китайского языка значительна роль инновационных технологий по причине того, что данный язык сильно отличается от других европейских языков своей письменностью, тональностью и большим количеством омонимов.

Ключевые слова: *инновационные технологии, компьютерные программы, онлайн-программы, коммуникативность, мультимедийный материал, интерактивность.*

INNOVATIVE TECHNOLOGIES AS A MEANS OF IMPROVING COMMUNICATIVE COMPETENCE

This article examines the role of innovative technologies in pedagogical activities aimed at developing the communicative competence of students learning a foreign language. In particular, the significance of innovative technologies in Chinese language study is emphasized, as this language differs substantially from European languages in its writing system, tonal nature, and abundance of homophones.

Keywords: *innovative technologies, computer programs, online programs, communicative ability, multimedia materials, interactivity.*

INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYANI TAKOMILLASHTIRISH VOSITASI SIFATIDA

Ushbu maqolada chet tilini o‘rganayotgan talabalarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish maqsadida pedagogik faoliyatda innovatsion texnologiyalardan foydalanish masalasi tahlil qilinadi. Ayniqsa, xitoy tilini o‘rganishda innovatsion texnologiyalarning ahamiyati beqiyos, chunki bu til o‘zining yozuv tizimi, ohangdorligi va ko‘p sonli omonimlar mavjudligi bilan boshqa Yevropa tillaridan tubdan farq qiladi.

Kalit so‘zlar: *innovatsion texnologiyalar, kompyuter dasturlari, onlayn dasturlar, kommunikativlik, multimedia materiallari, interaktivlik.*

Введение. Современное иноязычное образование имеет тенденцию, соответствующую современному уровню технического прогресса. Нет никаких сомнений в эффективности использования информационных технологий на курсах иностранного языка. Исследования показали, что чем больше систем восприятия задействовано в процессе обучения, тем лучше и прочнее усваивается материал. Использование информационных технологий в образовательном процессе расширяет возможности преподавания, оптимизирует содержание, обеспечивает наглядность, аудио- и видео поддержку и контроль, что обычно помогает повысить уровень образования.

Методы. В процессе исследования были проанализированы теоретические источники по методике преподавания иностранных языков, инновационным подходам и использованию цифровых платформ. Проведён обзор доступных образовательных технологий, включая мультимедийные средства, онлайн-программы, мобильные приложения и интерактивные платформы. Рассмотрено, как данные ресурсы интегрируются в образовательный процесс и как они влияют на развитие коммуникативных навыков.

Инновационные технологии в образовании, прежде всего информационно-коммуникативные технологии, тесно связаны с использованием компьютеризированного обучения [1]. Основной проблемой, связанной с использованием инновационных технологий, является структура образовательных компьютерных программ, их содержание и оптимальная конфигурация.

В дополнение к интерактивным ресурсам, текст, графика, анимация, фотографии, видео и звуки обеспечивают всестороннюю информационную среду, а учащиеся получают качественно новые возможности.

Информационные технологии в образовании – это набор инструментов, методик и процессов, направленных на улучшение образовательного процесса за счёт использования информационных и

коммуникативных технологий. ИТ в образовании подразумевает использование компьютеров, Интернета, программного обеспечения, использование мобильных приложений, электронных учебных материалов и других средств для создания современной и эффективной среды обучения.

Информационные технологии обогащают образовательный процесс, делая его более интерактивным и доступным для учащихся. С их помощью преподаватели могут создавать интерактивные уроки, использовать мультимедийные материалы, проводить онлайн-тесты и оценки, сотрудничать с учениками и коллегами через Интернет. Кроме того, использование таких технологий позволяет организовать индивидуальное обучение в соответствии с индивидуальными потребностями учащихся, развивать информационные навыки и цифровую грамотность, получать доступ к учебным ресурсам и дистанционное обучение.

Использование информационных технологий имеет множество преимуществ, в том числе повышает эффективность обучения, способствует пониманию учебного материала, развивает критическое мышление и творческие способности учащихся, а также формирует у них навыки работы в условиях цифровой экономики и в целом, оптимизирует процесс обучения. Однако, внедрение таких технологий в образование сопряжено и с некоторыми проблемами, в том числе с необходимостью обучения преподавателей использованию новых технологий, обеспечения доступа к новейшему оборудованию и программному обеспечению, а также обеспечения информационной безопасности и конфиденциальности данных.

Информационные технологии также играют важную роль в изучении китайского языка. Китайский язык имеет сложную систему письма и произношения, и цифровые технологии могут значительно облегчить процесс обучения. Например, приложения для изучения китайского языка могут сделать процесс обучения более увлекательным и эффективным, предлагая интерактивные уроки, включающие игры, задания на аудирование и видео. Онлайн-ресурсы позволяют студентам общаться и сотрудничать с носителями языка, поощряя устную практику и углубляя межкультурное понимание. Платформы для обмена языками с китайскими носителями могут стимулировать студентов к активному общению и развитию языковых навыков.

Кроме того, информационные технологии открывают широкие возможности для индивидуального обучения. Адаптивные онлайн-программы позволяют студентам изучать язык в своём собственном темпе и в удобном для них режиме. Электронные учебники и онлайн-библиотеки предоставляют студентам доступ к широкому спектру материалов, позволяя им глубже погрузиться в изучаемый язык. Использование информационных технологий в обучении иностранным языкам способствует развитию цифровых навыков учащихся. С ростом значения цифровой грамотности умение эффективно использовать онлайн-ресурсы стало необходимым навыком. Именно поэтому использование информационных технологий при изучении иностранных языков не только обогащает языковые знания, но и помогает студентам подготовиться к цифровой эпохе. При изучении китайского языка информационные технологии могут помочь преодолеть трудности, связанные с изучением новых систем письма и китайских тонов. Приложения для изучения китайского языка часто содержат функции распознавания китайских иероглифов, которые помогают студентам понять и запомнить новые иероглифы. Существуют также онлайн-ресурсы, предлагающие игровые подходы к изучению китайского языка, что делает процесс обучения весёлым и запоминающимся.

Важным аспектом использования информационных технологий в преподавании китайского языка является доступ к аутентичным китайским материалам. Современные онлайн-платформы позволяют студентам слушать китайские аудио- и видеоматериалы, читать на языке оригинала и общаться с носителями китайского языка. Это не только помогает студентам развивать навыки понимания и восприятия китайского языка на слух, но и позволяет им погрузиться в китайскую культуру.

Большое количество исследований в области применения информационных технологий в образовании показали, что они могут повлиять на эффективную организацию самостоятельного изучения иностранного языка.

Компьютер не определяет содержание обучения — это лишь эффективное средство преподавания иностранных языков. Поэтому разработка методических основ использования компьютеров для обучения иностранным языкам должна основываться на глубоком анализе учебно-методических возможностей, способствующих достижению основной цели цель обучения иностранному языку - формирование умений и навыков общения.

Средства информационных технологий используются для развития навыков самостоятельной работы, повышения мотивации к обучению, проведения индивидуального обучения, развития дивергентного и критического мышления, развития информационных и образовательных

способностей учащихся, внедрения мультимедийных учебных материалов, организации интерактивного обучения и развития различных видов речевой деятельности.

Современная социально-экономическая ситуация способствует активному развитию различных сфер человеческой деятельности, включая образование, и внедрению инноваций. Эти нововведения инициируют переход образовательной модели от традиционной к инновационной, что требует повышения уровня подготовки специалистов через высшее образование. В свою очередь, это обусловливает необходимость развития коммуникативных навыков на иностранных языках, что является основной целью обучения иностранным языкам.

Языковые навыки представляют собой сложное явление, которое следует анализировать через его составные компоненты. В процессе преподавания иностранных языков преподаватели должны учитывать реальные потребности, мотивацию и способности учащихся.

Использование информационных технологий в преподавании иностранных языков включает не только технические средства, но и новые формы и методы обучения, что представляет собой новую организацию образовательного процесса. Основная задача преподавателей заключается в стимулировании познавательной активности студентов при изучении иностранных языков, создании условий для эффективного овладения языком, а также в выборе методов обучения, которые позволяют каждому студенту проявлять активность и творческие способности [2].

Современные технологии предоставляют инструментарий для решения комплекса педагогических задач, направленных на интенсификацию учебной деятельности и формирование культуры самостоятельной работы студентов. Использование инновационных технологий обусловлено возрастающей потребностью в обработке больших объёмов информации в процессе обучения.

Одно из ключевых преимуществ внедрения инновационных технологий в процесс обучения иностранным языкам заключается в смещении акцента с традиционных вербальных методов передачи информации на аудиовизуальные подходы. Благодаря доступу к интернету, студенты получают возможность выбора наиболее актуальных и эффективных ресурсов. Информационные технологии позволяют решить проблему тиражирования и распространения учебного материала, обеспечивая его доступность как в учебном заведении, так и вне его стен.

В соответствии с новыми образовательными стандартами, на самостоятельную работу студентов отводится более половины общего количества учебных часов, что подчёркивает важность личностно ориентированного подхода и индивидуализации образования. Интернет и сетевые сообщества выполняют функцию посредника между студентами и культурными объектами, лежащими в основе образовательного процесса. Это даёт возможность преподавателям создать образовательную среду, ориентированную на профессиональные интересы, жизненные перспективы и способности студентов.

Традиционные методы обучения обладают ограниченным потенциалом по сравнению с инновационными технологиями. Современные условия требуют от преподавателей высших учебных заведений применения передовых образовательных технологий и методов обучения, обладающих значительным потенциалом, требующим эффективного использования.

Современное обучение иностранным языкам ориентировано на коммуникативный подход, где акцент делается на интерактивное, аутентичное общение и культурный контекст. Это позволяет развивать межкультурную компетенцию как ключевую часть коммуникативной способности. Переосмысление результатов обучения привело к использованию новых технологий и отказу от устаревших методов.

Традиционное обучение часто ассоциируется с механическим заучиванием правил и выполнением упражнений, что можно назвать «разговорами о языке вместо общения на языке». Многие преподаватели считают, что для успешного изучения языка необходимы большой словарный запас и хорошее знание грамматики. Однако, такие убеждения игнорируют важность мотивации и эмоциональной составляющей, которые являются неотъемлемыми частями любой коммуникации.

Чтобы обучить студентов реальному общению на иностранном языке, нужно создавать ситуации, максимально приближенные к реальной жизни, которые будут стимулировать изучение материала и формировать адекватные поведенческие реакции. Инновационные технологии стремятся исправить эту проблему, предлагая более интерактивные и мотивирующие способы изучения языка.

Коммуникативное обучение базируется на принципе, что люди стремятся применять полученные знания, навыки и умения в реальных жизненных ситуациях. Перенос этих знаний в практику зависит от того, насколько условия обучения соответствуют тем условиям, в которых

предполагается их использование. Поэтому подготовка студентов к участию в иноязычном общении должна происходить в условиях, максимально приближенных к реальной коммуникации.

Сущность коммуникативного обучения заключается в том, что процесс обучения моделирует процесс общения. Коммуникативный подход включает создание психологической и языковой готовности к коммуникации, осмысленное восприятие материала и осознание требований к эффективности высказывания.

Для реализации коммуникативного подхода в интернет-среде важным аспектом является постановка задач, требующих обсуждения и оценки информации. Коммуникативные задания должны предлагать студентам проблему или вопрос для обсуждения, при этом они должны не просто делиться информацией, но и критически её оценивать. Такие задания должны позволять студентам гибко использовать свои знания и умения, самостоятельно выбирая языковые средства для выражения своих мыслей.

Важным критерием, отличающим коммуникативный подход от других видов учебной деятельности, является предоставление студентам возможности выразить себя и свой опыт через иностранный язык. Таким образом, коммуникативный подход в значительной степени ориентирован на обучаемого, что соответствует основным принципам современной дидактики.

Интернет и инновационные технологии играют важную роль в коммуникативном подходе к обучению иностранным языкам. Основная цель этого подхода состоит в том, чтобы заинтересовать обучаемых, расширяя их знания и опыт, и мотивировать их использовать язык для реальной коммуникации за пределами учебных занятий. Это может происходить, например, при посещении страны изучаемого языка или при переписке. Важно, чтобы термин «коммуникативность» не понимался узко и чисто прагматически.

Коммуникативность включает в себя не только установление социальных контактов через речь, но и приобщение личности к духовным ценностям других культур посредством личного общения и чтения книг. Коммуникативное обучение с использованием информационных технологий подчёркивает необходимость развивать у студентов способность и желание точно и уместно использовать иностранный язык для эффективного общения [3]. Понимание, передача содержания и выражение смысла становятся приоритетными, а изучение структуры и словаря языка служит этой цели.

Кроме коммуникативных навыков, обучаемым нужно освоить методику работы с инновационными технологиями, чтобы стать более ответственными за своё обучение. Это включает умение справляться с ситуациями, когда языковых ресурсов недостаточно, хорошие учебные навыки, способность оценивать свою собственную речь и успехи, а также определять и решать учебные проблемы. Развитие самостоятельности обучаемого с помощью глобальной сети – это постепенный процесс, который нужно постоянно поощрять. Преподаватели должны найти оптимальные способы ведения обучаемых к возрастающей самостоятельности.

Интерактивность, одна из новых требований к обучению иностранным языкам с использованием интернет-ресурсов и мультимедийного оборудования, предполагает создание взаимодействия на уроке. Многие исследователи определяют интерактивность как объединение, координацию и взаимодополнение усилий коммуникативной цели и результата речевыми средствами. Интерактивный подход в виртуальном пространстве помогает достичь коммуникативных целей на занятии благодаря истинному сотрудничеству, где основной упор делается на развитие умений общения и групповой работы.

За последние десятилетия инновационные технологии существенно изменили процесс обучения, в том числе и при изучении иностранных языков.

Китайский – один из самых сложных и популярных языков для изучения, и он известен своей уникальной системой письма и фонетикой. Современные технологии предоставляют уникальную возможность улучшить коммуникативные навыки студентов, изучающих китайский язык, и сделать процесс обучения более эффективным и увлекательным.

Одной из ключевых функций инновационных технологий является создание мультимедийных ресурсов, способствующих более глубокому пониманию языка и культуры. Видео- и аудиоматериалы, интерактивные упражнения и виртуальные экскурсии с гидом погружают студентов в языковую среду и значительно ускоряют процесс обучения. Например, использование видеозаписей с участием носителей языка может помочь улучшить распознавание и понимание разговорной речи, интонации и акцента, что особенно важно при изучении китайского языка.

Онлайн-платформы и мобильные приложения также играют важную роль в изучении китайского языка. Например, платформа «Duolingo» предоставляет структурированные курсы,

включающие упражнения по чтению, письму, аудированию и разговорной речи. Платформа может адаптироваться к уровню знаний каждого пользователя, эффективно устранять слабые места и постепенно повышать уровень владения языком. Встроенная система распознавания речи и исправления ошибок помогает улучшить произношение и грамматику.

Система автоматического перевода и электронный словарь значительно облегчают процесс обучения и позволяют быстро найти правильный перевод слова или выражения, что особенно полезно на ранних этапах изучения языка. Однако важно помнить, что такие инструменты не могут заменить полноценное изучение языка, а только как вспомогательный инструмент.

Инновационные технологии способствуют развитию межкультурных навыков, что особенно важно при изучении китайского языка. Понимание культурных особенностей и норм поведения поможет лучше выучить язык и избежать ошибок в общении. Виртуальные экскурсии по китайской культуре и историческим достопримечательностям, интерактивные лекции и вебинары с участием экспертов позволяют студентам погрузиться в культурную среду и расширить свои представления о стране, язык которой они изучали.

Результаты. Анализ показал, что применение инновационных технологий существенно повышает мотивацию студентов, увеличивает уровень вовлечённости и способствует формированию устойчивых навыков общения. Использование приложений с распознаванием речи, интерактивных заданий, аутентичных видео и аудио материалов позволяет моделировать реальные ситуации общения и адаптироваться к культурному контексту. Особенно эффективными оказались платформы, обеспечивающие взаимодействие с носителями языка и доступ к актуальным лингвокультурным материалам. Также технологии способствуют индивидуализации обучения — студенты могут выбирать темп, формат и содержание.

Объединяя все вышеперечисленные аспекты, можно сделать вывод, что инновационные технологии играют важную роль в улучшении коммуникативных навыков при изучении китайского языка. Они предоставляют разнообразные инструменты и ресурсы, позволяющие сделать процесс обучения более эффективным, увлекательным и доступным. Однако важно помнить, что технология должна использоваться в сочетании с традиционными методами обучения и непосредственным общением с носителями языка. Только такой комплексный метод может позволить получить высокие оценки и овладеть китайским языком на высоком уровне.

Обсуждение. Инновационные технологии обеспечивают условия, приближенные к реальному общению, что критически важно при овладении китайским языком. Однако эффективность их применения во многом зависит от уровня цифровой грамотности преподавателей, технической обеспеченности образовательных учреждений и методической подготовки. Важно отметить, что цифровые инструменты не заменяют традиционные методы, а должны использоваться в комплексе, создавая сбалансированную образовательную среду.

Американский лингвист Марк Варшауэр является одним из ведущих исследователей в области применения цифровых технологий в изучении языков. Он подчеркивает, что технологии, такие как компьютерно-опосредованная коммуникация и онлайн-обучение, могут значительно расширить возможности изучающих второй язык, способствуя развитию глобального гражданства и межкультурной коммуникации.

Заключение. В работе Ма Лун и Ма И.В. «Формирование межкультурной коммуникативной компетенции у студентов поколения Z при изучении китайского языка как иностранного» авторы подчёркивают необходимость учёта психологических особенностей студентов поколения Z. Они предлагают использовать информационно-коммуникационные и цифровые технологии, включая мобильные приложения с элементами геймификации, для повышения эффективности обучения в условиях отсутствия естественной языковой среды [4].

Литература:

1. Гурулева Т.Л.Интерактивное обучение языкам.М.:Лабиринт,2019. – с. 216.
2. Ямольская Г.Ф. Использование инновационных подходов для совершенствования языковой компетенции студентов. Томск:Тренд, 2020. – с.133.
3. Ильяева С.Н. Современные методики обучения инсотранным языкам.СПб: Питер, 2019. – с.315.
4. https://rep.vsu.by/handle/123456789/30604

UZOQ MUDDAT DAVOLANAYOTGAN BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING TASSAVVUR DOIRASINI KENGAYTIRISH ORQALI NUTQ BOYLIGINI O‘STIRISH

Boboyeva Umida Baxshulloyevna,
Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Ushbu maqolada, uzoq muddat davolanayotgan boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining nutq rivojlanishini ta'minlashda tasavvur doirasini kengaytirishning o‘rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Maqolada sog‘lig‘i sababli muntazam ravishda maktabga bora olmaydigan, shuning uchun ham nutqiy rivojlanishi va ijtimoiy faoliyatida orqada qolayotgan o‘quvchilar bilan ishlashning samarali usullari ko‘rib chiqilgan.

Asosiy e’tibor o‘quvchilarning tasavvurini kengaytirishga xizmat qiladigan metod va vositalarga – ertaklar, vizual materiallar, interaktiv mashg‘ulotlar, audio-video resurslardan foydalanishga qaratilgan. Shu orqali bolalarda atrof-muhit haqidagi bilimlar ko‘lami oshadi, yangi so‘zlar o‘zlashtiriladi va nutqiy faoliyat faollashadi.

Bundan tashqari maqolada, darsdan tashqari mashg‘ulotlar, individual yondashuvlar, masofaviy o‘qitish texnologiyalari orqali ham nutq boyligini oshirish mumkinligi isbotlangan.

Kalit so‘zlar: *tasavvur, nutq, uzoq muddat davolanayotgan o’quvchilar, o’qitish jarayoni.*

РАЗВИТИЕ РЕЧЕВОГО БОГАТСТВА У ПРОХОДЯЩИХ ДЛИТЕЛЬНОЕ ЛЕЧЕНИЕ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ ПУТЁМ РАСШИРЕНИЯ КРУГА ПРЕДСТАВЛЕНИЙ

В данной статье анализируется роль и значение расширения круга представлений в обеспечении речевого развития учащихся начальных классов, находящихся на длительном лечении. В статье рассматриваются эффективные методы работы с учащимися, которые не могут регулярно посещать школу по состоянию здоровья и, следовательно, отстают в речевом развитии и социальной активности.

Основное внимание уделяется методам и средствам, служащим расширению представлений учащихся - использованию сказок, визуальных материалов, интерактивных занятий, аудио-видео ресурсов. Благодаря этому у детей расширяется объем знаний об окружающей среде, усваиваются новые слова и активизируется речевая деятельность.

Кроме того, в статье доказано, что речевое богатство можно повысить и за счет внеклассных занятий, индивидуальных подходов, технологий дистанционного обучения.

Ключевые слова: *представление, речь, учащиеся, находящиеся на длительном лечении, процесс обучения.*

DEVELOPING SPEECH RICHNESS IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS UNDERGOING LONG-TERM TREATMENT BY EXPANDING THEIR IMAGINATION

This article analyzes the role and importance of expanding the scope of imagination in fostering speech development of primary school students undergoing long-term treatment. The article examines effective methods for working with students who are unable to attend school regularly due to health reasons, and consequently are falling behind in speech development and social activity.

The main focus is on the use of methods and tools that serve to expand students' imagination - fairy tales, visual materials, interactive lessons, and audio-video resources. Through these, children's knowledge of the environment increases, new words are acquired, and speech activity is stimulated.

Additionally, the article demonstrates that it is possible to enhance speech richness through extracurricular activities, individualized approaches, and distance learning technologies.

Keywords: *imagination, speech, students undergoing long-term treatment, teaching process.*

Kirish. Uzoq muddat davolanayotgan boshlang’ich sinf o’quvchilarining tasavvur doirasini kengaytirish orqali nutq boyligini o’stirish — bu o’quvchilarning fikrlash va ifodalash qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan ta'lim jarayonidir. Nutq boyligini o’stirish nafaqat grammatikani yoki so’z boyligini o’stirishni, balki o’quvchining fikrlash, tasavvur qilish va atrof-muhitni anglash qobiliyatini ham rivojlantirishni anglatadi.

Uzoq muddat davolanayotgan o’quvchilar ko’pincha psixologik yoki jismoniy cheklovlarga duch kelishadi, bu esa ularning o'qish va yozish faoliyatlariga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shuning uchun, ularning

tasavvur doirasini kengaytirish uchun o’qituvchilar turli xil metod va yondashuvlarni qo’llashlari zarur. Bu jarayonda o’quvchilarning so’zlashish va tinglash ko’nikmalarini rivojlantirish, ularni o’z fikrlarini erkin ifodalashga undash, yangi so’zlar va iboralar bilan tanishtirish muhim ahamiyatga ega.

O’quvchilarni tasavvur qilishga, yangi fikrlarni yaratishga va o’zlarini erkin ifodalashga o’rgatish ularning ijtimoiy va hissiy rivojlanishiga ham katta yordam beradi. Tasavvur qilish jarayonida ular yangi bilimlarni o’zlashtirib, o’z dunyoqarashlarini kengaytiradilar. Shu bilan birga, nutq boyligi o’sishi bilan o’quvchilar o’zlarini yanada ishonchliroq va aniqroq ifodalashga qodir bo’ladilar.

Umuman olganda, uzoq muddat davolanayotgan boshlang’ich sinf o’quvchilarning nutq boyligini o’stirish uchun ularning tasavvur doirasini kengaytirish — nafaqat akademik yutuqlarni ta'minlash, balki kelajakda o’zlarini ijtimoiy va madaniy hayotda muvaffaqiyatli namoyon etish uchun ham juda muhimdir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Uzoq muddat davolanayotgan boshlang'ich sinf o'quvchilarining tasavvur doirasini kengaytirish orqali nutq boyligini o'stirish masalasi bugungi kunda ta'lim sohasida juda dolzarb mavzu hisoblanadi. Bir nechta olimlar va ta'lim mutaxassislari bu yo'nalishda ilmiy izlanishlar olib borgan va o'z ishlarida o'quvchilarning fikrlash va nutq rivojlanishini ta'minlashning samarali usullarini o'rgangan.

Lev Vigotskiy – sovet psixologi va ta'lim mutaxassisi, o'zining "ijtimoiy konstruktivizm" nazariyasini ishlab chiqqan. Uning asosiy g’oyalaridan biri shundan iboratki, o’quvchilarning fikrlash va nutqi ijtimoiy o’zaro aloqalar orqali rivojlanadi. Vigotskiy "yaqin rivojlanish maydoni" tushunchasini kiritgan, ya'ni o’quvchi o’zining hozirgi darajasidan bir qadam oldin o’qishga va fikrlashga tayyor bo’lgan, lekin uni erishish uchun qo'llab-quvvatlash kerak bo’ladi. Bu nuqtai nazar o’quvchilarning tasavvur doirasini kengaytirishda o'qituvchining yordamining ahamiyatini ko'rsatadi. Uning ishlari, o’quvchilarning nutq va fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda jismoniy va ijtimoiy muhitning rolini yoritadi.

Jan Piajet – shveytsariyalik psixolog, uning "kognitiv rivojlanish" nazariyasi o’quvchilarning fikrlash jarayonlarini va kognitiv ko’nikmalarini o'rganishga qaratilgan. Piajet, ayniqsa, bolalarning tasavvuri va tafakkuri qanday rivojlanishini o'rgangan. Uning fikriga ko'ra, o’quvchilarning tasavvur doirasi kengaygani sayin, ular o'zlarini yanada erkin ifodalashga va nutqlarida murakkabroq fikrlarni ifodalashga qodir bo'ladilar. Piagetning ishlari, ayniqsa, boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan ishlashda tasavvur doirasini kengaytirishga yo’naltirilgan metodlar ishlab chiqishda asos bo’lib xizmat qiladi.

Jerom Bruner amerikalik psixolog va ta'lim mutaxassisi, o'quvchilarning kognitiv rivojlanishini va bilim olish jarayonini o’rgangan. U o'quvchilarni o’zlarini erkin ifodalashga undash uchun "konstruktsion" yondashuvni qo’llagan. Brunerning ilmiy ishlari tasavvur qilish va nutq rivojlanishiga oid ko’plab tajribalarni o’z ichiga oladi. Uning fikriga ko’ra, o'quvchilarning tasavvurlari va fikrlari til orqali shakllanadi. Shuning uchun, nutq rivojlanishi va tasavvur doirasining kengayishi uchun o’qituvchilar o’quvchilarga to’g’ri so’zlashuv muhitini yaratib berishlari kerak. Brunerning yondashuvi boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutq rivojlanishiga qaratilgan ta'lim metodlarini ishlab chiqishda o'z ahamiyatini topadi.

Maria Montessori italiyalik shifokor va pedagogi, bolalar ta'limi va rivojlanishini o'rganish bo'yicha olib borgan izlanishlari orqali nutq rivojlanishi uchun maxsus metodlar yaratdi. Montessori usulida, bolalarga turli xil materiallar va faoliyatlar orqali o'z fikrlarini va tasavvurlarini ifodalash imkoniyati beriladi. Bu metodda o'quvchilarni mustaqil fikrlashga va o'z nutqini kengaytirishga undash muhim o’rin tutadi. Montessori usulida tasavvur doirasini kengaytirish jarayonida o’quvchilar o’zlarini erkin ifodalashga yordam beradigan turli interaktiv metodlar va mashqlar qo’llaniladi.

Sergey Rubinshteynning ilmiy ishlari uzoq muddat davolanayotgan bolalarning rivojlanishi va nutqining kengayishiga oid tahlillarga mos keladi. U bolalarning rivojlanishida maxsus pedagogik yondashuvlarni qo'llash orqali, ayniqsa, tasavvur va nutq rivojlanishini bir-biri bilan bog'lab ko'rdi. Uning ilmiy ishlari maxsus ta'lim sharoitida o'quvchilarga qanday yordam berish kerakligi, ularning fikrlash va tasavvur qilish jarayonlarini rivojlantirish bo'yicha yo'nalishlar yaratishga xizmat qiladi. Rubinshteyn fikricha, insonni tashqi xulq – atvoriga qarab boshqalar tomonidan tasvvurlar qilinadi. Bundan kelib chiqib aytish mumkinki, tasavvur va nutqning shakllanishi o’zaro bog’liq.

Shunday qilib, yuqorida sanab o'tilgan olimlar va ularning ilmiy ishlari, uzoq muddat davolanayotgan boshlang’ich sinf o’quvchilarining tasavvur doirasini kengaytirish orqali nutq boyligini o'stirish jarayoniga katta hissa qo'shgan. Ularning ishlari, o'quvchilarning tasavvurlari va fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish uchun pedagogik yondashuvlar va metodlarni ishlab chiqishda asos bo’lib xizmat qiladi.

Muhokama. Uzoq muddat davolanayotgan boshlang'ich sinf o'quvchilarning tasavvur doirasini kengaytirish orqali nutq boyligini o'stirish — bu ta'lim jarayonining o'ziga xos va muhim jihatidir. Bu masala, nafaqat ta'lim sifatini oshirish, balki o'quvchilarning ijtimoiy va hissiy rivojlanishiga ham katta ta'sir ko'rsatadi. Uzoq muddat davolanayotgan boshlang'ich sinf o’quvchilarning tasavvur doirasini kengaytirish orqali nutq boyligini o'stirish — bu uzoq muddatli va ko'p bosqichli jarayon. O'qituvchilar o’quvchilarga

individual yondashuvni qo'llash, ularning qiziqishlari va ehtiyojlarini hisobga olish orqali bu jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshirishlari mumkin. Nutq boyligini oshirish, o'quvchilarni erkin va aniq fikr bildirishga, o’zlarini ifodalashga, ijtimoiy va madaniy jihatdan muvaffaqiyatli bo’lishlariga yordam beradi.

"Uzoq muddat davolanayotgan boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining tasavvur doirasini kengaytirish orqali nutq boyligini oshirish" borasida statistik tahlillar olib bordik. Quyidagi jadvalda ilmiy pedagogik-psixologik va statistik ma’lumotlar uyg‘unlashtirilgan. Jadvalda olingan natijalar o’z ifodasini topgan.

№	Ko‘rsatkich nomi	Tavsif (psixologik va pedagogik)	Statistika (foiz yoki miqdor)	Izoh
1	O‘quvchilar soni	Uzoq muddat davolanayotgan boshlang‘ich sinf o‘quvchilari	25 nafar	1-4 sinflar, turli kasalliklar sababli uzoq muddatli davolanishda
2	Nutq boyligi darajasi (boshlang‘ich)	So‘z boyligi, iboraviy nutq, sinonim-antonimlar bo‘yicha baholash	35% (past daraja)	Testlar orqali aniqlangan dastlabki ko‘rsatkich
3	Tasavvur doirasi darajasi (boshlang‘ich)	Rasmlar, hikoyalar asosida ifodalay olish qobiliyati	40%	Cheklangan tajriba va muloqot tufayli
4	Nutq rivojiga ta’sir etuvchi asosiy omillar	Muloqot cheklanganligi, emotsional zo‘riqish, darsga kam qatnashish	80%	Psixologik test va suhbat asosida
5	Tasavvurni kengaytirishga qaratilgan metodlar	Vizual materiallar, ertak terapiya, interaktiv o‘yinlar, muloqot darslari	5 asosiy yo‘nalish	Pedagogik yondashuvga asoslangan
6	Mashg‘ulotlar soni (haftasiga)	Nutq va tasavvur rivoji uchun maxsus tashkil etilgan	3-4 marta	Har bir mashg‘ulot 40-60 daqiqa
7	2 oy davomida erishilgan natijalar	Nutq boyligi va tasavvur darajasi o‘zgarishi	Nutq boyligi: 35% → 65% / Tasavvur: 40% → 70%	Monitoring natijasi asosida
8	O‘quvchilarning psixologik holati	O‘ziga ishonch, ochiqlik, muloqotga tayyorlik darajasi	60% dan 85% gacha oshgan	Psixologik kuzatuv va testlar orqali
9	Ijobiy o‘zgarishlar soni	Nutqda yangi so‘zlar ishlatilishi, ifoda uslubi	2 barobar oshgan	Nutq namunalarini taqqoslash orqali
10	Tavsiya etiladigan pedagogik strategiyalar	Differensial yondashuv, individual reja, vizual metodlar	3 asosiy strategiya	Ilmiy-metodik tavsiyalar asosida

Nutq va tasavvur o'rtasida juda yaqin bog'lanish mavjud. O'quvchilarning tasavvurlari kengaygan sayin, ular o'z fikrlarini yanada boyroq va aniqroq ifodalashga qodir bo'ladilar. O'quvchilarning fikrlash jarayonlari va tasavvurlari, ular foydalanadigan so'zlar va iboralarga ta'sir qiladi. Misol uchun, yangi tasavvur, yangi so'zlar va iboralar o'zlashtirishga olib keladi, bu esa nutq boyligini oshiradi.

Uzoq muddat davolanayotgan o'quvchilar ko'pincha psixologik yoki jismoniy cheklovlarga duch keladi. Bu o'quvchilarga ta'lim berishda maxsus yondashuvlar zarur. Pedagogik jarayonda o'quvchilarni tasavvur qilishga, ularning qiziqishlarini qo'llab-quvvatlashga va yangi bilimlarni kiritishga qaratilgan metodlar muhim ahamiyatga ega. Mavjud metodlarni, masalan, hikoya qilish, dramatizatsiya, tasviriy san'at faoliyatlari va o'yinlar orqali tasavvur va nutq rivojlanishini o'stirish mumkin.

Uzoq muddat davolanayotgan o'quvchilarga alohida yordam va qo'llab-quvvatlash zarur. Ularning psixologik va jismoniy holatini hisobga olgan holda, nutqni rivojlantirish uchun o'qituvchilar individual yondashuvlar qo'llashlari kerak. O'quvchilarni yangi tasavvurlarga ochiq qilish va o'z fikrlarini erkin ifodalashga undash uchun maxsus pedagogik mashqlar, so'z o'yinlari va interaktiv faoliyatlar yordam beradi. Bu yordam o'quvchilarning tasavvurini kengaytirishga, ularning nutqini boyitishga, shuningdek, o'ziga bo'lgan ishonchni oshirishga yordam beradi.

Tasavvur o'quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyatini oshiradi. Ularni turli vaziyatlarga tasavvur qilishga, o'zaro suhbatlarda yangi g'oyalar ishlab chiqishga o'rgatish orqali, o'quvchilarning fikrlash ko'nikmalari rivojlanadi. Masalan, o'quvchilarga she'rlar, hikoyalar va rasmli tasvirlar yordamida yangi mavzularni tasavvur qilishga imkoniyat yaratish, ularning nutq rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Nutq boyligini o'stirish jarayonida, o'quvchilarning ijtimoiy va hissiy rivojlanishi ham muhim rol o'ynaydi. O'quvchilar o'z fikrlarini erkin ifodalashga, boshqalar bilan muloqot qilishga, o'z hissiyotlarini so'zlar bilan ifodalashga o'rganishadi. Bu jarayon orqali o'quvchilar ijtimoiy muhitda muvaffaqiyatli va o'zaro hurmatga asoslangan aloqalar o'rnatishni o'rganadilar.

Uzoq muddat davolanayotgan boshlang'ich sinf o'quvchilari orasida turli millat va madaniyatlardan kelgan bolalar bo'lishi mumkin. Bu esa o'quvchilarga turli tilda so'zlashish va madaniy farqlarni tushunish imkoniyatini yaratadi. Bunday farqlarni inobatga olib, o'qituvchilar o'quvchilarga yangi madaniyatlarni o'rganish, boshqa xalqlarning til va an'analari bilan tanishish orqali tasavvur doirasini kengaytirishi mumkin.

Nutq boyligini o'stirishda ko'p qirrali yondashuvlar qo'llanilishi kerak. O'quvchilarga turli xil faoliyatlar, masalan, hikoya qilish, video tomosha qilish, kitoblar o'qish, rasm chizish va qo'llanma yordamida tasavvur qilish ko'nikmalarini rivojlantirish orqali ularning nutqlari yanada boyitiladi. Ko'pqirrali metodlar, o'quvchilarning qiziqishlari va ehtiyojlarini inobatga olgan holda, nutq rivojlanishini osonlashtiradi.

Hozirgi kunda yangi texnologiyalar va interaktiv resurslar ta'lim jarayonida muhim o'rin tutmoqda. O'quvchilarga multimedia vositalari, o'yinlar, mobil ilovalar orqali yangi bilimlarni o'zlashtirish imkoniyati berish orqali, ularning tasavvur doirasini kengaytirish va nutq boyligini oshirish mumkin. Masalan, o'quvchilar o'yinlar orqali muammolarni hal qilishga o'rganadilar, bu esa ularning muloqot qilish va fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Xulosa. Uzoq muddat davolanayotgan boshlang'ich sinf o'quvchilarining tasavvur doirasini kengaytirish orqali nutq boyligini o'stirish, nafaqat o'quvchilarning til ko'nikmalarini rivojlantirish, balki ularning umumiy fikrlash va ijodiy qobiliyatlarini ham oshirishga yordam beradi. Ushbu jarayonning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi uchun pedagoglar o'quvchilarga individual yondashuvni qo'llashlari, ularning ehtiyojlari va qiziqishlarini inobatga olishlari zarur.

Tasavvur va nutq o'rtasidagi bog'liqlik: o'quvchilarning tasavvur doirasi kengaygan sayin, ular o'z fikrlarini aniq va boyroq ifodalashga qodir bo'ladilar. Nutq va tasavvur o'rtasidagi o'zaro bog'lanish o'quvchilarning ijodiy va kognitiv rivojlanishini ta'minlaydi.

Maxsus yondashuvlar zarurligi: uzoq muddat davolanayotgan o'quvchilarga alohida yordam va qo'llab-quvvatlash kerak. Ularning psixologik va jismoniy holatini inobatga olib, o'qituvchilar o'ziga xos pedagogik metodlar va mashqlar yordamida tasavvur va nutq rivojlanishini oshirishi mumkin.

Ko'p qirrali yondashuvlar: o'quvchilarga turli xil faoliyatlar va metodlar, masalan, hikoya qilish, dramatizatsiya, o'yinlar va multimedia vositalarini qo'llash orqali tasavvur va nutqni boyitish mumkin. Bu usullar o'quvchilarning fikrlash va muloqot qilish ko'nikmalarini rivojlantirishda samarali bo'ladi.

Ijtimoiy va hissiy rivojlanish: nutq boyligini o'stirish, o'quvchilarning ijtimoiy va hissiy rivojlanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'quvchilar o'z fikrlarini erkin ifodalashga, boshqalar bilan muloqot qilishga va ijtimoiy munosabatlarda muvaffaqiyatli bo'lishga o'rganadilar.

Texnologiyalar va resurslarning roli: yangi texnologiyalar va interaktiv resurslar orqali o'quvchilarning tasavvur doirasini kengaytirish va nutq boyligini oshirishda qo'llaniladigan vositalar ta'lim jarayonini yanada samarali qiladi.

Shunday qilib, uzoq muddat davolanayotgan boshlang'ich sinf o'quvchilarining tasavvur doirasini kengaytirish va nutq boyligini o'stirish, o'quvchilarning akademik yutuqlarini oshirish, shuningdek, ularni ijtimoiy va madaniy jihatdan muvaffaqiyatli qilishga xizmat qiladi. Bu jarayon, o'qituvchining kompetent yondashuvi va maxsus pedagogik usullarni qo'llash orqali muvaffaqiyatli amalga oshirilishi mumkin.

Adabiyotlar:

1. G’oziyev. E Umumiy psixologiya Toshkent: “Universitet” 2002. 1-qism.
2. Nishanova Z. T, Kamilova N.G. Kamilova , D.U. Abdullayeva, M.X. Xolnazarova Rivojlanish psixologiyasi. Pedagogik psixologiya, Toshkent: “O’zbekiston faylasuflari milliy jamiyati”.- 2018.
3. Пиаже Ж. Генетическая эпистемология. — СПб.: Питер, 2004. — 160 с.
4. Пиаже Ж. Психология интеллекта. — Питер, 2004.
5. Bandura, A. (2015). Moral Disengagement: How People Do Harm and Live with Themselves. New York, NY: Worth.
6. Bandura, A. (1971). Psychological modeling: conflicting theories. Chicago: Aldine·Atherton.

7. Abu Ali ibn Sino. Urjuza yoki 1326 bayt tibbiy o'git. - T., Abu Ali ibn Sino nomidagi nashriyot, 1999.

8. Медик В.А. Юрьев В.К. Курс лекций по общественному здоровью и здравоохранению. Часть I. - Москва, «Медицина», 2003.

9. Бортникова С.М. Зубахина Т.В. Нервные и психические болезни. Ростов-на-Дону, «Феникс», 2004.

10. Shodmonov X.Q., Eshmurodov X.Sh., Tursunova O.T. Asab va ruhiy kasalliklar. - T., «Bilim», 2004.

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARIDA FANLARNI INTEGRATIV O‘QITISHGA METODIK TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISH

Fayzullaeva Xolida Axmadjon qizi,
Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti
Xolida27@mail.ru

Ushbu maqolada bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini fanlarni integrativ o‘qitishga metodik tayyorlashning zamonaviy talablari va uning dolzarbligi tahlil qilingan. Shuningdek, metodik tayyorgarlikni takomillashtirishga yo‘naltirilgan modelning mazmun-mohiyati ochib berilgan. Taklif etilgan model bosqichma-bosqich amalga oshiriladigan metodik yondashuvlarga asoslangan bo‘lib, boshlang‘ich ta’lim tizimida fanlararo integratsiyani samarali tashkil etishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: *integrativ o‘qitish, metodik tayyorgarlik, boshlang‘ich ta’lim, fanlararo bog‘liqlik, pedagogik model.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ К ИНТЕГРАТИВНОМУ ПРЕПОДАВАНИЮ ПРЕДМЕТОВ

В данной статье проанализированы современные требования и актуальность методической подготовки будущих учителей начальных классов к интегративному обучению предметов. Также раскрыты сущность и содержание модели, направленной на совершенствование этой подготовки. Предлагаемая модель основана на поэтапном методическом подходе и способствует эффективной организации межпредметной интеграции в начальном образовании.

Ключевые слова: *интегративное обучение, методическая подготовка, начальное образование, межпредметные связи, педагогическая модель.*

IMPROVING THE METHODOLOGICAL PREPARATION OF FUTURE PRIMARY TEACHERS FOR INTEGRATIVE TEACHING OF SUBJECTS

This article analyzes the modern requirements and relevance of the methodological training of future primary school teachers for integrative teaching of subjects. It also reveals the essence and content of a model aimed at improving this training. The proposed model is based on a step-by-step methodological approach and serves to effectively organize interdisciplinary integration in primary education.

Keywords: *integrative teaching, methodological training, primary education, interdisciplinary connection, pedagogical model.*

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimida integratsiyalashgan yondashuv asosida o‘quv fanlarini o‘zaro bog‘liq holda o‘qitish dolzarb masalalardan biridir. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’limda bu yondashuv bolalarning mavzuni yaxlit tasavvur qilishiga va bilimlarni amaliyotda qo‘llashiga yordam beradi. Shu sababli bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini fanlarni integrativ o‘qitishga tayyorlash masalasi alohida ilmiy-metodik yondashuvni talab qiladi.

Integrativ o‘qitish – bu o‘quv fanlari orasidagi tabiiy bog‘liqlikni aniqlash, umumiy mavzular, g‘oyalar va kompetensiyalar asosida darslarni tashkil etish jarayonidir. Bunday yondashuv o‘quvchilarda tizimli tafakkur, muammoli vaziyatlarni hal qilish va fanlararo bilimlarni uyg‘unlashtirish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Integratsiyalashgan ta’lim sharoitida bolalar atrof-muhitni yaxlit holda idrok etadilar, turli fanlardan olgan bilimlarini bir butun shaklda qo‘llay oladilar.

Tadqiqot metodologiyasi. Integratsiya orqali o‘quvchilarda olingan bilimlarni real hayotiy vaziyatlarga tatbiq etish, tahlil qilish va baholash kompetensiyalari shakllanadi. Bunday yondashuv o‘quv jarayonini sun’iylikdan xalos etadi, hayotga yaqinlashtiradi va bolalarda mustaqil fikrlashni rivojlantiradi.

Umuman integrallashgan darslarning tuzilishi quyidagi xususiyatlari bilan an'anaviy darslardan farq qiladi:

o‘quv materialining o‘ta ravshanligi, ixchamligi hamda soddaligi;

darsning har bir bosqichida uzviylashtirilgan fanlar materialining mantiqiy o‘zaro bog‘liqligi darsda foydalaniladigan o‘quv materialining keng informasion imkoniyatlari[12].

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, pedagogik ta’lim muassasalarida integrativ o‘qitishga doir bilim va ko‘nikmalar yetarli darajada shakllantirilmaydi. Talabalar nazariy bilimga ega bo‘lsalar-da, amaliyotda bu

metodikani qo‘llashda muammolarga duch keladilar. Bunda metodik kompetensiyaning yetarli shakllanmaganligi, integratsiyaga oid o‘quv-uslubiy materiallarning kamligi, amaliy mashg‘ulotlarning yetarli tashkil etilmasligi asosiy sabablar sifatida e’tirof etiladi.

Bundan tashqari, ko‘plab pedagogik amaliyot dasturlarida integratsiyalashgan darslarni tashkil etishga oid maxsus mashg‘ulotlar mavjud emas. Talabalar darsni faqat an’anaviy tarzda o‘tishga odatlangan bo‘lib, innovatsion yondashuvlarga tayyor emasligi kuzatiladi. Bu esa ularning kasbiy shakllanishida jiddiy to‘siq bo‘lishi mumkin.

Taklif etilayotgan modelning tuzilmasi. Model quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

1. Diagnostik bosqich – talabalarning boshlang‘ich tayyorgarligini aniqlash.

2. Tayyorgarlik bosqichi – integrativ metodlar asosida maxsus modullar orqali nazariy va amaliy mashg‘ulotlarni tashkil etish.

3. Tatbiq etish bosqichi – pedagogik amaliyot jarayonida integrativ o‘qitishni real darslarda qo‘llash.

4. Tahlil va takomillashtirish bosqichi – natijalarni tahlil qilish va samaradorlikni oshirish choralari.

1. Diagnostik bosqich – talabalarning boshlang‘ich tayyorgarligini aniqlash. Bu bosqichda maxsus diagnostik testlar, suhbatlar, kuzatuvlar orqali talabalar bilim, ko‘nikma va motivatsiyasi baholanadi.

2. Tayyorgarlik bosqichi – integrativ metodlar asosida maxsus modullar orqali nazariy va amaliy mashg‘ulotlarni tashkil etish. Bu bosqichda interaktiv metodlar, keys-stadiy, loyiha asosida o‘qitish kabi texnologiyalar keng qo‘llaniladi.

3. Tatbiq etish bosqichi – pedagogik amaliyot jarayonida integrativ o‘qitishni real darslarda qo‘llash. Talabalar o‘zlari ishlab chiqqan integratsiyalashgan dars ishlanmalari asosida mashg‘ulotlar olib boradilar va mentor-pedagoglar nazoratida o‘z ustida ishlaydilar.

4. Tahlil va takomillashtirish bosqichi – natijalarni tahlil qilish, muammolarni aniqlash va samaradorlikni oshirish choralari ishlab chiqiladi. Bu bosqichda refleksiya, portfel tahlili, o‘zaro tahlil qilish orqali talabalarning kasbiy rivojlanish trayektoriyasi belgilanadi.

Ushbu model bo‘yicha ish olib borish talabalarda metodik tafakkur, kreativ yondashuv, hamkorlikda ishlash va refleksiya ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Modellashgan yondashuv ularni real pedagogik faoliyatga tayyorlash, o‘quvchilar bilan ishlashda individual va differensial yondashuvlarni tanlash imkonini yaratadi.

Integratsiya jarayonidagi muammoli omillar borasidagi tajriba shuni ko‘rsatmoqdaki, integratsiya jarayonida bir qator salbiy omillar mavjud:

1. O‘quv fanlarining cheklanganligi. Kam sonli fanlarda olinadigan bilimlar dunyo haqida yaxlit tasavvur hosil qilishni qiyinlashtiradi.

2. Asosiy ko‘nikmalarni shakllantirish zarurati. O‘qish, yozish va hisoblash kabi bazaviy ko‘nikmalarga e’tibor qaratish, integratsiya imkoniyatlarini cheklab qo‘yishi mumkin.

3. Yosh xususiyatlariga mos mazmun tanlash muammosi. Bolalar uchun qiziqarli va tushunarli shaklda integrallashgan darslar yaratish pedagogdan katta mahorat talab qiladi.

Tahlil va natijalar. Integratsiya quyidagi jihatlari bilan ta’lim jarayoniga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi:

O‘quvchilarda ijodiy fikrlash, tizimli tafakkur va haqiqiy hayotga moslashuvni rivojlantiradi.

Hissiy farovonlik va o‘z-o‘zini anglashga yo‘naltirilgan muhit yaratadi.

Fanlararo bog‘liqliklar orqali bilimlarni chuqur va mustahkam egallashga yordam beradi.

O‘qituvchi va o‘quvchilar o‘rtasidagi faol hamkorlikni ta’minlaydi.

Integratsiya istiqbollariga xaqida so’z borganda boshlang‘ich ta’limda integratsiya quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshirilishi mumkin:

Yangi integrallashgan kurslarni yaratish va ularni qo‘llashda uzluksizlikni ta’minlash;

Integratsiyalashgan o‘quv dasturlarini ishlab chiqish;

Individual o‘qitish texnologiyalarini integratsiya bilan uyg‘unlashtirish;

Asosiy o‘quv dasturining variativ qismini boyitish.

Boshlang‘ich ta’limda integratsiya jarayoni uchun ham qulay, ham noqulay omillar mavjudligini doimiy ravishda yodda tutish kerak. Ushbu omillar asosan integratsiyani amalga oshirish taktikasini belgilaydi.

Birinchi salbiy omil — cheklangan miqdordagi o‘quv fanlari — u oz miqdordagi olingan bilimlarning mazmuni dunyoning haqiqiy sur’atini, uning qismlarining o‘zaro bog‘liqligini aks ettirishi kerakligi bilan tushuntirilishi mumkin.

Integratsiya uchun keyingi salbiy omil — bu o‘qish, yozish va hisoblash ko‘nikmalarini shakllantirish zarurati. Bu, o‘rganilayotgan fan bo‘yicha mashg‘ulotlarni o‘tkazishni talab qilish bilan bir qatorda, o‘qish va matematikani o‘qitishning an’anaviy tajribasi ham mustahkamlanishi mumkin bo‘lgan keng integratsiya imkoniyatlaridan dalolat beradi.

Amerikalik Robert Kaplanning so‘zlariga ko‘ra, boshlang‘ich sinflarda o‘qish, yozish va hisoblashni o‘rgatishdan ko‘ra muhimroq jarayonni amalga oshirish mumkin va kerak, chunki har qanday bolani shakllantirish paytida intellektual faoliyatni rag‘batlantirish uning keyingi muvaffaqiyati uchun tabiiy qobiliyatlar kabi muhim sanaladi.

Uchinchi salbiy omil — bu ma’lum bir yoshlikdagi bolalar uchun tushunarli va qiziqarli bo‘lishi uchun integratsiyalangan kurslarni taqdim etishning qiyinligi. Ko‘rinib turibdiki, ushbu negativ omilni bartaraf etish yo‘llari o‘qitish amaliyoti bilan tasdiqlangan maqbul usullarni ishlab chiqishda, shuningdek maxsus o‘qituvchilarni tayyorlash tizimi orqali amalga oshirish mumkin.

Ko‘rib turganimizdek, integratsiya boshlang‘ich sinflarning ta’lim jarayonida o‘z ahamiyatiga ega, chunki u ijodkor shaxsni rivojlantirish uchun qulay sharoitlarni yaratadi. Bir vaqtning o‘zida o‘quvchilarning turli xil ijodiy faoliyat turlari bilan aloqasi nafaqat obyektlar va hodisalarni tizimli, yaxlit idrok etishni, balki sinfdagi o‘quvchilarning hissiy farovonligini ham ta’minlaydi, har bir insonni o‘z salohiyatini o‘z-o‘zini anglashga yo‘naltiradi, ya’ni his-tuyg‘ulari orqali o‘quvchilarni tajriba bilan boyitishga hissa qo‘shadi. Bunday bilim kuchi va shaxsiy ahamiyatga ega.

Zamonaviy boshlang‘ich sinflarning faoliyati boshlang‘ich ta’limning ko‘p komponentli mazmunini integratsiyalashning quyidagi istiqbollarini belgilaydi:

boshlang‘ich ta’lim mazmunini integratsiya qilish orqali boshlang‘ich sinflarda o‘quv jarayonini faollashtirish;

yangi integrallashgan kurslar yaratish va ularni o‘qitishda uzluksizlikni ta’minlash;

asosiy o‘quv dasturining variativ qismiga kiritilgan integratsiya ixtiyoriy dasturlarni, kurslarni yaratish;

boshlang‘ich sinflar uchun integratsiyalashgan dasturlarni yaratish;

individual o‘qitishning integrallashgan texnologiyasini yaratish va boshqalar.

Boshlang‘ich sinflarda integratsiya g‘oyalarini amalga oshirishni boshlash uchun juda ehtiyot bo‘lish kerak. Shu bilan birga, XVII asrning buyuk pedagogi Y. A. Komenskiy boshlang‘ich sinflarda faqat o‘qish, yozish va hisoblashni emas, balki bolalarning qiziqishlaridan kelib chiqqan holda umumiy bilimlar fondiga kiritilgan bolalar uchun foydali ma’lumotlarni ham o‘rgatishi kerak, deb ta’kidlaydi. Shu bilan birga, uni chorak soat ichida o‘ynab, qiziqarli tarzda tushuntirish kerak (zerikmaslik uchun). Maktab, Y. A. Komenskiy fikriga ko‘ra, o‘zaro o‘rganish, munozara, tajriba olib boradigan ustaxonaga aylanishi kerak. Birinchi navbatda, yangilangan o‘quv kurslari, o‘qitish shakllari va usullari bilan targ‘ib qilinishi kerak[13].

Integratsiyalashgan darslar o‘quv jarayonini tashkil etishda muhim afzalliklarga ega:

o‘quv fanlari mazmunining integratsiyasi ularning rivojlanish vaqtini sezilarli darajada qisqartiradi va ob'ektlar yoki hodisalarni ko‘p qirrali va yaxlit idrok etishni ta’minlaydi;

integratsiyalashgan darslar qiziqarli qo‘shimcha materiallarni kiritish orqali o‘quv mazmunini axborot bilan boyitishga yordam beradi;

o‘quv fanga oid bilim darajasi oshadi, bu ko‘p qirrali integratsiyasi tufayli ularning izchilligi, o‘zlashtiriladigan tushunchalar chuqurligi, qonsniyatlarida namoyon bo‘ladi; ko‘nikmalar yanada umumlashtirilib, bilimlarni kompleks qo‘llashga yordam beradi; bilimlarni mustaqil ravishda yangi vaziyatga o‘tkazish ko‘nikmalari shakllanadi, “ma’lum faoliyat usullarini birlashtiradi va yangilari, ob'ektning yangi funksiyalarini ko‘rish”

umumiy kompetensiyalar, umum ta’lim faoliyati, o‘z-o‘zini tarbiyalash ko‘nikmalari rivojlantirilmoqda;

o‘quvchilarning fanlarni o‘rganishga motivasiyasi kuchayadi, o‘quvchilarning bilim qiziqishining ortishi kuzatiladi, bu sinfda va darsdan tashqari soatlarda faol va mustaqil ishlashga bo‘lgan intilishda namoyon bo‘ladi;

integratsiya charchoqni yo‘qotishga yordam beradi, murakkab (tizimli, o‘zaro bog‘liq) vazifalarni hal qilishni ta’minlaydigan turli xil faoliyat turlariga o‘tish orqali ijobiy hissiy kayfiyatni saqlaydi;

integratsiyalashgan darslarni o‘tkazish o‘qituvchilarning o‘zini anglashi, o‘zini namoyon qilishi, ijodkorligi uchun katta imkoniyatlar yaratadi, bu ularning qiziqishi va ishlashga qiziqishini rivojlantirishga yordam beradi. [11]

Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini fanlarni integrativ o‘qitishga tayyorlash ularning kasbiy faoliyatiga bevosita ta’sir qiladi. Taklif etilgan model esa bu tayyorgarlikni tizimli ravishda tashkil etishga, innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo‘llashga va fanlararo bog‘liqlikni samarali tashkil etishga imkon yaratadi.

Shuningdek, bu model asosida ishlab chiqilgan dasturiy-uslubiy tavsiyalar orqali pedagogik ta’lim muassasalarida integrativ yondashuv asosidagi mashg‘ulotlar samaradorligini oshirish, talabalarni real pedagogik faoliyatga har tomonlama tayyorlash mumkin bo‘ladi. Natijada boshlang‘ich ta’limda

integratsiyalashgan ta’lim samaradorligi ortadi va o‘quvchilarning chuqur, mustahkam bilim olishiga zamin yaratiladi.

Xulosa. Shu bilan birga, o‘qituvchilar integratsiyalashgan darslarning samaradorligini pasaytiradigan bir qator qiyinchiliklarni beligilashadi:

talabalarning bir manbadan ishonchli ma’lumot olishga odatiy munosabati;

integratsiyalashgan dars uzoq tayyorgarlikni talab qiladi (shuning uchun ularni tez-tez o‘tkazish mumkin emas), o‘qituvchilarning yetarlicha to‘liq psixologik va uslubiy muvofiqligini, dars davomida harakatlarni puxta muvofiqlashtirishni talab qiladi;

integratsiyalashgan darslarni o‘quv jarayoniga joriy etishga to‘siq cheklangan vaqt manbai bo‘lib, ularning aksariyati an'anaviy ravishda belgilangan namunalar va algoritmlar bo‘yicha talabalar tomonidan harakatlarni majburiy o‘zlashtirishga bag‘ishlangan;

tashkiliy masalalarni hal qilish qiyin: jadvalga moslashish, o‘qituvchilarning ish haqi masalasini hal qilish.

Ammo, barcha qiyinchiliklarga qaramay, biz malakali ishchi va mutaxassislarni tayyorlash uchun o‘quv jarayonini tashkil etishda integratsiyalashgan darslarni ishlab chiqish va amalga oshirish dolzarb va istiqbolli yo‘nalish deb hisoblaymiz.

Adabiyotlar:

1. Xasanboyeva, N. (2020). Integrativ ta’lim va uning boshlang‘ich ta’limda ahamiyati. Toshkent: O‘qituvchi.

2. G‘ulomova, M. (2021). Fanlarni integratsiyalashgan holda o‘qitishning metodik asoslari. Samarqand: Zarafshon nashriyoti.

3. Dewey, J. (1938). Experience and Education. New York: Macmillan.

4. Bozorova, N. (2019). Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligi: zamonaviy yondashuvlar. // Pedagogik ta’lim muammolari, №2, 45-50-betlar.

5. Tyler, R. W. (1949). Basic Principles of Curriculum and Instruction. Chicago: University of Chicago Press.

6. Axmedova, D. (2022). Fanlararo integratsiya asosida ta’lim mazmunini loyihalash. // Ta’limda innovatsiyalar, №4, 60–65-betlar.

7. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press.

8. Karimova, S. (2021). Boshlang‘ich ta’limda integrativ o‘qitish texnologiyalari. // Boshlang‘ich ta’lim, №3, 32–36-betlar.

9. Jacobs, H. H. (1989). Interdisciplinary Curriculum: Design and Implementation. Alexandria, VA: ASCD.

10. Mahmudova, M. (2020). Integrativ yondashuv asosida dars o‘tish usullari. // O‘zbekiston pedagogik jurnali, №1, 25–30-betlar.

11. Ужан О. Ю. Роль и место интегрированних уроков в формировании творческих способностей обучаюшихся и профессионалное образование в России и за рубежом. — 2013. — №1 (9). — С. 87-91, с. 90.

12. Криволапова Э. В. Интегрированний урок как одна из форм нестандартного урока // Инновационные педагогические технологии: материали II Междунар, науч. конф. (г. Казань, май 2015 г.). — Казань: Бук, 2015. — С. 113-115.

13. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения в 2-х томах. – М.: 1982.

UO‘K 378.147:001.89:37.091.3

FAN TO‘GARAKLARINI TALABALARNING TADQIQOTCHILIK RIVOJIGA TA’SIRI

Hamroyev Sobirjon Husenovich,
O‘zbekiston Milliy universiteti mustaqil izlanuvchisi
sobirhamroyev730@gmail.com

Turli darajadagi ta’lim muassasalarida (maktab, kollej, universitet) faoliyat yuritayotgan ilmiy-tadqiqot, ilmiy-amaliy va fan to‘garaklari iste’dodli hamda qiziquvchan yoshlarning qobiliyatlarini rivojlantirishga va ularni amaliyotga tatbiq etishga yordam beradi. Bunda zamonaviy ta’lim usullari, xususan, elektron (masofaviy) ta’limdan foydalanish katta ahamiyat kasb etadi. Elektron ta’lim doirasida o‘quv-metodik komplekslar, amaliyot tizimlari, ta’lim jarayonining barcha ishtirokchilari o‘rtasida interaktiv o‘zaro hamkorlikni ta’minlovchi tizimlar joriy etiladi. Talabalarning ilmiy-tadqiqot faoliyatining nazariyasi va amaliyotini tahlil qilish asosida fan to‘garaklari tashkil etish orqali bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish yo‘nalishlari belgilab beriladi.

Kalit so‘zlar: *fan to‘garaklari tashkil etish, tadqiqot ishi, talabalarning tadqiqot faoliyati, o‘quv texnologlarining kasbiy kompetentsiyalari.*

ВЛИЯНИЕ НАУЧНЫХ КРУЖКОВ НА РАЗВИТИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ

Научно-исследовательские, научно-практические и научные кружки, действующие в образовательных учреждениях различного уровня (школа, колледж, университет), способствуют развитию способностей талантливой и любознательной молодёжи и применению их на практике. При этом большое значение имеет использование современных методов обучения, в частности, электронного (дистанционного) образования. В рамках электронного обучения внедряются учебно-методические комплексы, системы практических занятий и системы, обеспечивающие интерактивное взаимодействие между всеми участниками образовательного процесса. На основе анализа теории и практики научно-исследовательской деятельности студентов определяются направления формирования профессиональных компетенций будущих специалистов путём организации научных кружков.

Ключевые слова: *организация научных кружков, исследовательская работа, исследовательская деятельность студентов, профессиональные компетенции учебных технологов.*

THE IMPACT OF SUBJECT CLUBS ON STUDENTS' RESEARCH DEVELOPMENT

Scientific research, scientific-practical, and subject clubs operating in educational institutions at various levels (schools, colleges, universities) help develop the abilities of talented and curious young people and apply them in practice. In this regard, the use of modern educational methods, particularly e-learning (distance learning), is of great importance. Within the framework of e-learning, educational and methodological complexes, practical systems, and systems ensuring interactive cooperation between all participants in the educational process are implemented. Based on the analysis of the theory and practice of students' research activities, directions for developing the professional competencies of future specialists are determined through the organization of subject clubs.

Keywords: *organization of subject clubs, research work, students' research activities, professional competencies of educational technologists.*

Kirish. Zamonaviy ta’lim jarayoni, asosiy ta’lim dasturining nazariy va amaliy o‘zlashtirilishini o‘z ichiga olgan holda, shuni nazarda tutadiki, ta’lim oluvchilar asosiy ma’lumotlarning 40 foizini auditoriya mashg‘ulotlari davomida oladilar, qolgan 60 foizi esa mustaqil o‘rganish uchun ajratiladi. Zamonaviy pedagogik ta’limni rivojlantirishning yetakchi tendensiyasi sifat jihatidan yangi darajadagi pedagogik kadrlar tayyorlash muammolariga e’tiborni kuchaytirishdir [1]. Shu munosabat bilan talabalarning ilmiy-tadqiqot faoliyati talabalarning kasbiy tayyorgarligi sifatini oshirishning asosiy yo‘nalishlaridan biri sifatida qaraladi. Talabalarni ilmiy tadqiqotlarga jalb etish bo‘lajak mutaxassislarning universitetda olgan bilim, ko‘nikma va malakalarini ijodiy hayotga tatbiq etishga tayyorligini shakllantirishga xizmat qilib, ilmiy tadqiqot metodikasini puxta egallashga, tadqiqot tajribasini orttirishga yordam beradi. Ilmiy tadqiqot jarayonida

talabalar uzluksiz kasbiy o‘z-o‘zini tarbiyalash va o‘z-o‘zini takomillashtirish zarurligini anglaydi. Talabalarning ilmiy tadqiqotlarda bevosita ishtirok etishi nafaqat fundamental ta’lim olish, balki birinchi navbatda kasbiy madaniyatga ega bo‘lgan mutaxassislarni tayyorlash uchun muhim ahamiyatga ega, chunki ilmiy izlanishlar talaba shaxsining kasbiy rivojlanishi imkoniyatlarini belgilaydi [10].

To‘garak - bu talabalarning muloqoti va birgalikdagi faoliyati uchun muhit, o‘quv muammolarini hal qilishga, muayyan faoliyatda bilim, ko‘nikma va malakalarni shakllantirishga yordam beradigan qiziqishlar, guruhlar bo‘yicha talabalar uyushmasidir. To‘garakdagi mashg‘ulotlar talabalarning turli xil qiziqishlarini qondirishga imkon beradi va o‘z tanlovining to‘g‘riligi haqida qaror qabul qiladi. Bugungi kunda to‘garak o‘quv dasturini amalga oshirishning boshlang‘ich bosqichi sifatida mavjud bo‘lishi mumkin. Bunda talabalar o‘z imkoniyatlarini sinab ko‘rishlari, faoliyat yo‘nalishini tanlashning to‘g‘riligini tekshirish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Fan to‘garaklari – bu talabalarning qiziqishlari asosida tashkil etiladigan, ilmiy va amaliy bilimlarni chuqurlashtirishga xizmat qiluvchi mashg‘ulotlardir. Ular talabalarning qobiliyatlarini rivojlantirish, ilm-fanga qiziqishini oshirish va ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.

Fan to‘garaklarida o‘qitish quyidagi pedagogik yondashuvlarga asoslanadi:

- Konstruktivistik ta’lim: Talabalar mustaqil izlanish, tajriba o‘tkazish va muammolarni hal qilish orqali bilimlarni o‘zlashtiradi.
- Faol ta’lim metodlari: Loyihalar, eksperimentlar, muhokamalar, amaliy topshiriqlar orqali ta’lim jarayoni tashkil etiladi.
- Differensial va individual yondashuv: Har bir talabaning qobiliyati va qiziqishiga qarab moslashtirilgan topshiriqlar beriladi.

Fan to‘garaklarida ilmiy-tadqiqot ishlari muhim o‘rin tutadi. Talabalar:

- Amaliy va eksperimental loyihalar ustida ishlaydi.
- Ilmiy maqolalar tayyorlab, konferensiya va tanlovlarda qatnashadi.
- Zamonaviy texnologiyalar va innovatsion metodlardan foydalanadi (masalan, robototexnika, 3D modellashtirish, sun’iy intellekt).

Psixologik va ijtimoiy jihatlar.

Fan to‘garaklarining psixologik foydalari:

- Talabada mustaqil fikrlash va muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini shakllantirish.
- Jamoaviy ishlash va yetakchilik sifatlarini rivojlantirish.
- Motivatsiya va ishonchni oshirish.

Fan to‘garaklari talabalarning qobiliyatlarini rivojlantirish, ularni ilm-fanga yo‘naltirish va zamonaviy texnologiyalar bilan tanishtirishda muhim rol o‘ynaydi.

Bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy fazilatlarini rivojlantirishning ajralmas qismi fan va ilmiy to‘garaklar hisoblanadi. Binobarin, talabalarni ilmiy-tadqiqot ishlariga jalb etish har bir oliy o‘quv yurti bitiruvchisining, ayniqsa, pedagogik ta’lim oluvchilarning asosiy kompetensiyalarini rivojlantirishning muhim va zarur sharti hisoblanadi. Fan va ilmiy to‘garaklarga jalb etilgan talabalar turli darajadagi ilmiy-amaliy anjumanlar, seminarlar, davra suhbatlari, olimpiadalar, ko‘rgazma va ko‘rik – tanlovlarda faol ishtirok etadi [11].

Turli darajadagi ta’lim muassasalarida faoliyat yuritayotgan ilmiy-texnik to‘garaklar shubhasiz, o‘quvchilarning fikrlash va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga katta hissa qo‘shadi. Tajribali va bilimdon ustozlarning asosiy vazifasi – yangi bilim va tajribaga ega bo‘lishni istagan o‘quvchilarning qobiliyatlarini aniqlash, ularning energiyasini to‘g‘ri yo‘nalishga yo‘naltirish hamda murakkab masalalarda yo‘l-yo‘riq ko‘rsatish va maslahat berishdan iborat. Qiziquvchan talabalar va e’tiborli ustozlarning hamkorligi ijobiy natijaga olib keladi – talabalar tomonidan ilgari surilgan g‘oyalar yanada aniq shakl kasb etadi va amaliy ahamiyatga ega bo‘ladi [8].

Tadqiqot metodologiyasi. To‘garaklarni tashkil etish va samarali faoliyat yuritish loyihasining asosiy vazifasi – faqat malakali ishchilar, o‘rta bo‘g‘in mutaxassislari va rahbar xodimlar yetishmovchiligini bartaraf etish emas, balki o‘z sohasida ixtirochi va innovatorlarni tayyorlashdir. Ya’ni, zamonaviy dunyo va mavjud ishlab chiqarish sharoitida ilg‘or texnologiyalardan foydalangan holda ma’ruza, seminar, trening va davra suhbati kabilarni tashkil etish maqsad qilib qo‘yiladi [4].

Ta’lim ma’lumotlarini taqdim etish va qayta ishlashning eng samarali usullaridan biri interaktiv doskadan foydalanish hisoblanadi. Bu vosita yangi materialni vizual misollar asosida o‘zlashtirishga yordam beradi. Uning katta afzalligi shundaki, maxsus dasturlarda ishlash jarayonida dars vaqtida yozilgan barcha qaydlarni saqlash mumkin. Bu esa istalgan vaqtda ilgari o‘rganilgan materialga qaytish, xatolarni tuzatish va tahlil qilish imkonini beradi. Bunda amaliy va laboratoriya sharoitida ham, internet tarmog‘ida ham tadqiqot

obyektini o‘rganish va amaliy jihatdan o‘zlashtirish zarur. Bunda multimediali tizimlar, ta’lim jarayoni uchun elektron-metodik ta’minot hamda interaktiv texnologiyalardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi [5].

To‘garaklarni tashkil etish va ularning samarali faoliyat yuritish loyihasining amaliy ahamiyati shundaki, talaba yoki o‘quvchilar tomonidan taklif qilingan model yanada takomillashtirilishi va rivojlantirilishi natijasida o‘quv jarayonining amaliy mashg‘ulotlarida qo‘llanilishi, shuningdek, ishlab chiqarish korxonalarida joriy etilishi mumkin. Ilmiy to‘garaklarning ijtimoiy foydasi ham katta – ular talabalar va o‘quvchilarning bo‘sh vaqtlarini mazmunli tashkil etishga yordam beradi, ularda tadbirkorlik ko‘nikmalarini shakllantiradi, shuningdek, ularning g‘oyalari, mahsulotlari va xizmatlarini texnik imkoniyatlar va amalga oshirish shartlariga muvofiq ravishda jismoniy va yuridik shaxslarga nisbatan arzonroq narxlarda taklif etish imkonini yaratadi. Bu esa, o‘z navbatida, ijtimoiy masalalarni hal etishga, talabalar va o‘quvchilarning moddiy ahvolini yaxshilashga hamda daromad olishga xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar. Fan va ijodiy to‘garaklarda ishlash kasb va mutaxassisliklarni o‘zlashtirish jarayonini ancha osonlashtiradi, bilim doirasini kengaytirish va chuqurlashtirish imkonini beradi, talabalar o‘zlari jarayonga rahbarlik qilishlariga sharoit yaratadi. O‘qituvchilar esa o‘z tajribalarining bir qismini auditoriya mashg‘ulotlariga olib kirish orqali kengroq ommaga yetkazishlari va yangi loyihalarga qiziqqanlarni jalb etishlari mumkin. Hech bir ijodiy jarayon dastlabki g‘oyasiz amalga oshmaydi [3]. G‘oya har qanday ijodiy ishning asosi bo‘lib, tafakkurning rivojlanishi va ijodiy jarayonning boshlanishi uchun turtki vazifasini bajaradi. U muammoni hal qilish yo‘nalishida yuqoriga yoki pastga qarab harakat qiluvchi pog‘onadir. Ushbu g‘oyalar yagona tuzilishga ega bo‘lsa-da, ular o‘z paydo bo‘lishi orqali hal qilayotgan masalalarga mos ravishda turli mazmunga ega bo‘ladi [7].

To‘garaklarning metodlari hali yetarlicha tizimlashtirilmagan va tasniflanmagan. Biz esa ilmiy-texnik ijodkorlik doirasida o‘quvchilarning ijodiy g‘oyalarini tashkil etish va amalga oshirishni o‘zimizning tasnifimiz asosida taklif qilamiz (1-jadval).

Fan va ilmiy-ijodiy to‘garaklarining amaliy metodlari

№	Ilmiy-ijodiy jarayon bosqichi	Asosiy metodlar
1	**Tayyorlanish**	Ma’lumot izlash. Jamiyat ehtiyojlarini aniqlash. Mavzu tanlovini prognoz qilish.
2	**G‘oya**	Ma’lumotlarni tahlil qilish. Vazifani belgilash. Yechim maydonini aniqlash. Vazifani hal qilish vositalarini tanlash.
3	**Yechim izlash**	G‘oyalarni yaratish (generatsiya qilish). G‘oyalarni sinovdan o‘tkazish. G‘oyalarni tasdiqlash (verifikatsiya).
4	**Amaliyotga joriy etish**	Yechimni aniqlashtirish va rasmiylashtirish. Yechimni tajriba orqali sinovdan o‘tkazish. Yechimni o‘zlashtirish, tarqatish va targ‘ib qilish.

To‘garak metodlari yagona va aniq tasnifga ega bo‘lishi kerak, bu esa ularning funksional xususiyatlarini yaxshilashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, mavjud metodlarni kombinatsiya qilish usullari, ularni turlarga ajratish, usullar va operatsiyalarni umumlashtirish, shuningdek, ixtirochilik muammolarini hal qilish dasturlariga metodlarni birlashtirish zarur. Bu metodlar fan va ijodkorlik to‘garaklarining samarali ishlashiga va o‘quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi [9].

Ilmiy asoslangan to‘garak metodlari quyidagi asosiy talablarga javob berishi lozim:

- Turli davrlardagi ixtirochilarning umumlashtirilgan tajribasini aks ettirish,
- Oson yangilanadigan va moslashuvchan bo‘lishi,
- Tipik sharoitlarga mos keluvchi qo‘llaniluvchanlikka ega bo‘lishi.

Ushbu talablar ijodiy jarayonning samaradorligini oshirish va ilmiy-fan to‘garaklar faoliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi [2].

Xulosa. Talabalarni tadqiqot faoliyatiga dastlabki ta’lim bosqichlaridanoq jalb etish, ularning ta’lim jarayoniga singib ketishiga yordam beradi va keyingi ilmiy izlanishlarining yo‘nalishini belgilashga ko‘maklashadi. Ilmiy tadqiqotlarning natijasi ishonchli ma’lumotlarga ega bo‘lishdir. Bu ma’lumotlar asosida kasbiy faoliyatni amalga oshirish va uni takomillashtirish, hatto qo‘shimcha daromad olish ham mumkin [6].

Zamonaviy mehnat sharoitlarida bitiruvchilar ko‘p yo‘nalishda ishlash qobiliyatiga ega bo‘lishi, har qanday ish sharoitlariga moslasha olishi kerak. Ilmiy yo‘nalishda faol rivojlanayotgan va to‘garaklar hamda

elektron ta’lim orqali o‘z ustida ishlayotgan talabalar aynan shu talablarni to‘liq qondiradi. O‘z g‘oyalarini hayotga tatbiq etish orqali talabalar ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi. Aynan ijodiy tafakkur ularning kasbiy sifatlarini to‘liq ochib berishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Khamraev Sobir, Kuziev Sherali, Sodikov Ulugbek. The scientific biochemical circle is an important link in the training of specialists // Ethiopian International Multidisciplinary Research Conferences 2025. P. 60-62.
2. Xamdamova N., Yunusova M., Muxammadjonova G., Qo‘ziyev Sh., Hamroyev S. Oqsillarning tuzilishi va organizmdagi roli mavzusini o‘qitishda “tushunchalar tahlili” metodidan foydalanish // O‘zMU xabarlari 2024 3/2/1. 122-126 b.
3. Yunusova Muslima, Umarova Gulbakhor, Mukhamedova Mukambar, Abdurakhmonova Nargiza. Some creative ways to teach biology without lectures // Ethiopian International Multidisciplinary Research Conferences 2025. P. 63-63.
4. Антонин М. А. Интерактивные методы обучения как потенциал личностного развития студентов // Психология обучения. 2010. № 12. С. 53-63.
5. Байбородова Л. В., Репина А. В. Организация сетевого взаимодействия образовательных учреждений при реализации инновационных проектов // Ярославский педагогический вестник. 2013. № 3. Том II.
6. Барахсанова Е.А., Григорьева А.А., Мордовская А.В. Модернизация системы научно-исследовательской подготовки бакалавров в условиях перехода на уровневое высшее профессиональное образование с учётом региональных особенностей Северо-Востока России: коллективная монография // А.В. Мордовская, Е.А. Барахсанова, А.А. Григорьева, С.В. Панина и др. М., 2011. 137 с.
7. Осипов А.М., Карстанье П., Тумалев В.В., Зарубин В.Г. О социальном партнерстве в сфере образования // Социологические исследования. 2008. № 11. С. 108-115.
8. Панина Светлана Викторовна, Бортник Александра Федоровна Научный кружок как эффективная учебно-профессиональная среда будущих педагогов-технологов // Теория и практика общественного развития. 2014. №10. С. 85-87.
9. Солянкина Л.Е. Учебно-методический комплекс как средство профессионального са-моразвития студента. Волгоград: 1999. 217 с.
10. Тарасеева Н. И., Баулина О. В., Дежинова Н. А. Научные кружки как компонент развития практических навыков обучающихся по направлению подготовки «Строительство» // Открытое образование. 2019. №5. С. 14-22.
11. Хамроев Собир Хусенович, Кузиев Шерали Насруллоевич, Юнусова Муслима Холматовна, Далимова Сурайё Нугмановна, Умарова Гулбахор Базарбаневна, Мухамаджонова Гузал Мухаммаджановна, Хамдамова Нигора Азамжон кизи, Дадахонова Мухлиса Бахром кизи. Эффективность изучения биохимии, предложения и рекомендации для студентов бакалавриата в биохимическом кружке // Universum: психология и образование. 2025. №2 (128). С. 21-25.

BOKSCHI VA VOLEYBOLCHI TALABALARNING TANQIDIY FIKRLASH DARAJASI VA AKADEMIK O‘ZLASHTIRISHINING QIYOSIY TAHLILI

Kadirov Rashid Xamidovich,
Buxoro davlat universiteti, O‘zbekiston
r.x.kadirov@buxdu.uz

Ushbu tadqiqotda yakkakurash (boks) va sport o‘yinlari (voleybol)ga ixtisoslashgan jismoniy tarbiya fakulteti talabalarining tanqidiy fikrlash darajasi va akademik o‘zlashtirishi darajalari o‘rtasidagi korrelyatsion bog‘liqlik o‘rganilgan. Sportchilarning akademik yutuqlarini belgilovchi omillar aniqlandi: bokschi talabalar uchun tahliliy qobiliyatlar va o‘z kuchiga ishonch; voleybolchi talabalar uchun esa tahliliy ko‘nikmalar, innovatsiyalarga ochiqlik va vaziyatni kompleks tahlil qilish qobiliyati muhimligi ko‘rsatildi. Olingan ma’lumotlar asosida har bir sport turining xususiyatlarini hisobga olgan holda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Tadqiqot talaba-sportchilarning o‘quv jarayoni dasturlarini optimallashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: *tanqidiy fikrlash, akademik o‘zlashtirish, sport faoliyati, pedagogik faoliyat, boks, voleybol, talabalar, sport psixologiyasi, mashg‘ulot jarayonlari, individual dasturlar.*

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ УРОВНЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ И АКАДЕМИЧЕСКОЙ УСПЕВАЕМОСТИ СТУДЕНТОВ-БОКСЕРОВ И ВОЛЕЙБОЛИСТОВ

В данном исследовании изучена корреляционная связь между уровнем критического мышления и академической успеваемостью студентов факультета физической культуры, специализирующихся на единоборствах (бокс) и спортивных играх (волейбол). Определены факторы, влияющие на академические достижения спортсменов: для студентов-боксёров – аналитические способности и уверенность в своих силах; для студентов-волейболистов – аналитические навыки, открытость инновациям и способность к комплексному анализу ситуации. На основе полученных данных разработаны практические рекомендации по развитию критического мышления с учётом специфики каждого вида спорта. Исследование служит оптимизации учебного процесса студентов-спортсменов.

Ключевые слова: *критическое мышление, академическая успеваемость, спортивная деятельность, педагогическая деятельность, бокс, волейбол, студенты, спортивная психология, тренировочные процессы, индивидуальные программы.*

COMPARATIVE ANALYSIS OF CRITICAL THINKING LEVEL AND ACADEMIC PERFORMANCE OF BOXER AND VOLLEYBALL PLAYER STUDENTS

This study investigated the correlation between critical thinking levels and academic performance among physical education students specializing in combat sports (boxing) and team sports (volleyball). Factors determining athletes' academic achievements were identified: for boxing students, analytical abilities and self-confidence were key; for volleyball students, in addition to analytical skills, openness to innovation and the ability to comprehensively analyze situations proved crucial. Based on the findings, practical recommendations for developing critical thinking, considering the specifics of each sport, were developed. The research serves to optimize the educational process for student-athletes.

Keywords: *critical thinking, academic performance, sports activity, pedagogical activity, boxing, volleyball, students, sports psychology, training processes, individual programs.*

Kirish. Hozirgi zamon sportining yuqori raqobatli sharoitida mutaxassislardan nafaqat jismoniy ko‘nikmalar, balki pedagogik faoliyatda tahlil qilish, baholash va asoslangan qarorlar qabul qilish qobiliyati ham talab etiladi. Tanqidiy fikrlash (keyingi o`rinlarda TF) – axborotni tahlil qilish, muammolarni aniqlash, dalillarni baholash va qaror qabul qilishni o‘z ichiga olgan murakkab kognitiv jarayon bo‘lib, ta’limda talabalarni tahlil usullari, mantiqiy xatolarni aniqlash va argumentatsiyaga o‘rgatish orqali rivojlantiriladi. Sportda muvaffaqiyat tobora ko‘proq sportchilar va murabbiylarning intellektual qobiliyatlariga bog‘liq bo‘lib, TF ularga raqiblar taktikasini tahlil qilish, o‘zgaruvchan sharoitlarga moslashish va stressli vaziyatlarda optimal qarorlar qabul qilishga yordam beradi.

Mazkur tadqiqot yakkakurash va sport o‘yinlari turlariga ixtisoslashgan talabalarning tanqidiy fikrlash darajasi va akademik o‘zlashtirishi (keying o‘rinlarda AO‘) o‘rtasidagi bog‘liqlikni tahlil qilishga qaratilgan. Sport ixtisosligiga qarab TFning rivojlanish darajasi farqlanishi mumkinligi taxmin qilinadi. TFning rivojlanishi bo‘lajak mutaxassislarga mashg‘ulot jarayonlarini samarali tahlil qilish, individual dasturlarni ishlab chiqish va sportdagi yangi tendensiyalarga moslashish imkonini beradi.

Afsuski, sportda jismoniy tayyorgarlikka katta e’tibor qaratilsa-da, TF kabi kognitiv jihatlar ko‘pincha e’tibordan chetda qoladi. Ushbu tadqiqot mazkur bo‘shliqni to‘ldirish hamda yuqori sport natijalariga erishishda TFning rolini baholashga qaratilgan. Cheksiz axborot oqimi sharoitida TF zaruriy ko‘nikmaga aylanmoqda, ammo zamonaviy ta’lim ko‘pincha eslab qolishga urg‘u berib, tahliliy fikrlashni rivojlantirishni e'tiborsiz qoldiradi. Shu bois, talabalarda TFni shakllantiruvchi yangi ta’lim yondashuvlarini yaratish muhimdir.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga bag‘ishlangan tadqiqotlar, xususan, jismoniy madaniyat va sport kontekstida barqaror qiziqish uyg‘otmoqda. Yaqin hamdo`stlik davlatlari olimlarining ishlari ham bu borada ilmiy asoslangan metodikalarni yaratishga intilish mavjudligini ko‘rsatadi. Ushbu tadqiqot ham ana shu yo‘nalishdagi izlanishlarning bir qismi sifatida talaba-sportchilar tayyorgarligini takomillashtirishga hissa qo‘shishni maqsad qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi va adabiyotlar tahlili. Ushbu tadqiqotning nazariy-metodologik asosi sifatida tanqidiy fikrlash kompetensiyasining shakllanishi va rivojlanishiga bag‘ishlangan mahalliy hamda xorijiy ilmiy manbalar tahlil qilindi. Tanqidiy fikrlash o‘quvchi va talabalarning tafakkur darajasini oshirish, o‘z-o‘zini nazorat qilish, mustaqil qaror qabul qilish va yangicha yondashuvlarni shakllantirishga xizmat qiluvchi muhim kompetensiyalardan biridir.

Birinchi navbatda, tanqidiy fikrlash texnologiyalarining nazariy asoslarini aniqlashga qaratilgan fundamental ishlar muhim ahamiyatga ega. Jumladan, Berdnikova I.A. (2007) tomonidan taqdim etilgan tadqiqotda tanqidiy fikrlash texnologiyalarining konseptual asoslari yoritilgan bo‘lib, muallif ushbu ko‘nikmaning shakllanishi va rivojlanish bosqichlarini bosqichma-bosqich ko‘rib chiqqan [1]. Ushbu tadqiqot nazariy asos yaratishda foydali bo‘lsa-da, amaliy jihatdan cheklanganligi kuzatiladi.

Tanqidiy fikrlashning jismoniy tarbiya tizimidagi ahamiyatini ko‘rsatishda Vitun E.V. va Vitun V.G. (2014) tomonidan olib borilgan izlanishlar diqqatga sazovordir. Mualliflar tanqidiy fikrlashni sportchi shaxsini shakllantirishda vosita sifatida talqin qilgan va uni o‘quv mashg‘ulot jarayonida amaliy qo‘llash usullarini taklif etganlar [2]. Ushbu tadqiqotda metodik jihatlar yoritilgan bo‘lsa-da, empirik asoslar nisbatan kam ko‘rsatilgan.

Volkova L.M. va hamkorlari (2022) tomonidan tanqidiy fikrlashni o‘quv-trening jarayoniga integratsiya qilish zarurligi asoslangan bo‘lib, ayniqsa sportchilar tafakkurining dinamik rivojlanishini ta’minlashga qaratilgan yondashuvlar ilgari suriladi [3]. Biroq, konseptual aniqlik va metodik birlik saqlangan bo‘lsa-da, natijalarni taqqoslash va umumlashtirish komponentlari yetarlicha chuqur o‘rganilmagan.

Kulichenko I.V. va boshq. [4] tomonidan olib borilgan tadqiqotda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari aniqlangan. Tadqiqotning ijobiy jihati — ta’lim dasturlarini tahlil qilish asosida aniq tavsiyalar berilganidir.

Mahalliy tadqiqotchilardan Nematova I.G. (2015) tomonidan taqdim etilgan izlanishda ijodiy va tanqidiy fikrlash kompetensiyalarining o‘zaro bog‘liqligi va ularni rivojlantirishdagi innovatsion metodlarga urg‘u berilgan [5]. Bu yondashuv O‘zbekiston ta’lim tizimida zamonaviy yondashuvlar asosida fikrlovchi kadrlarni tayyorlash imkonini beradi.

Osadchaya L.A. (2019) tomonidan tanqidiy fikrlashni jismoniy madaniyat bakalavrlarini tayyorlash jarayonida universal kompetensiya sifatida shakllantirish masalasi o‘rganilgan [6]. Tadqiqotda refleksiv yondashuvlarni rivojlantirish zarurligi asoslangan.

Mahalliy mualliflardan yana biri Shakirova D.M. (2013) o‘z tadqiqotida tanqidiy fikrlashni shakllantirishga oid nazariy model va texnologiyalarni ishlab chiqqan bo‘lib, bu ilmiy asoslangan, amaliyotga yo‘naltirilgan yondashuvni tashkil qiladi [7]. Muallif konkret texnologik yechimlarni taklif qilgan bo‘lsa-da, ularning samaradorligi to‘g‘risida batafsil empirik ma’lumotlar mavjud emas.

Xorijiy manbalar orasida Koffman D.M. (2013) bo‘lajak pedagoglarning tanqidiy fikrlash haqidagi qarashlarini o‘rganib, yuqori darajadagi tafakkur kompetensiyalarini qanday qabul qilinishi va rivojlanishini ko‘rsatgan [8]. Ushbu tadqiqot o‘quvchilarning tanqidiy tafakkurga bo‘lgan tayyorgarligi va motivatsiyasini aniqlashda foydalidir.

Derrik-Telemaque E. (2014) tanqidiy fikrlash va akademik muvaffaqiyat o‘rtasidagi bog‘liqlikni statistik modellashtirish asosida tahlil qilgan bo‘lib, bu tadqiqot tanqidiy fikrlashni natijaviy o‘zlashtirish

darajasi bilan bevosita bog‘laydi [9], [13]. Bu ikki tadqiqot tanqidiy fikrlashni baholash mezonlarini ishlab chiqish zarurligini ta’kidlaydi.

Doganay A. (2007) yuqori darajadagi fikrlash ko‘nikmalarining o‘qitish metodikasiga urg‘u bergan bo‘lib, u tanqidiy fikrlashni o‘qituvchilarning o‘quv strategiyasiga moslashtirish zarurligini asoslaydi [10].

Güven H. (2007) tanqidiy fikrlashga ta’sir etuvchi omillarni empirik jihatdan tahlil qilgan bo‘lib, bu tadqiqot psixologik va sotsiokognitiv yondashuvlarning uyg‘unligini namoyon qiladi [11].

Kalelioğlu F. (2011) onlayn-muhokama platformalari orqali tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarining namoyon bo‘lish jarayonini o‘rgangan. Tadqiqotda real va sun’iy fikrlash faoliyatini o‘zaro solishtirish metodikasi qo‘llanilgan bo‘lib, bu zamonaviy raqamli ta’lim muhitida muhim ahamiyat kasb etadi [12].

Tahlil qilingan adabiyot tanqidiy fikrlashning nazariy asoslari, o‘quv jarayonidagi ahamiyati, sport pedagogikasidagi o‘rni va baholash uslublari borasida boy ilmiy materiallar beradi. Biroq ularning ba’zilarida empirik dalillar yetarli emas yoki ta’lim tizimiga qo‘llash mexanizmlari chuqur ochib berilmagan. Shunga ko‘ra, mavjud o‘rganilmalarni umumlashtirish, tanqidiy fikrlashni o‘quv dasturlariga integratsiya qilish bo‘yicha yagona metodik model ishlab chiqish dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda.

Mazkur tadqiqot yuqorida tilga olingan muammoni hal etishga qaratilgan bo‘lib, jismoniy tarbiya va sport yo‘nalishlarida bo‘lajak mutaxassislarni tayyorlash jarayonini takomillashtirishga o‘z hissasini qo‘shishga intiladi. Tadqiqotning asosiy mohiyati turli sport turlari, jumladan, yakkakurashlar va sport o‘yinlari bo‘yicha ixtisoslashgan talabalarning tanqidiy fikrlash (TF) darajasi hamda ularning akademik o‘zlashtirishi (AO‘) o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli korrelyatsion bog‘liqlik darajasini o`rganish orqali joriy ta’lim dasturlarni mazmunan optimallashtirishdan iborat.

Tadqiqotda Buxoro davlat universiteti Jismoniy tarbiya va sport fakultetining jami 85 nafar talabasi ishtirok etdi. Ishtirokchilar boks (n=44) va voleybol (n=41) sport turlari bo‘yicha ixtisoslashgan talabalardan iborat edi. Turli sport turlari vakillarining kiritilishi tanqidiy fikrlashning turli faoliyat kontekstlarida qanday namoyon bo‘lishini tahlil qilish imkoniyatini yaratdi. Natijalarning statistik ishonchliligini ta’minlash uchun har bir guruhdan reprezentativ tanlanma tuzildi.

Bokschi talabalarning tanqidiy fikrlashini baholash uchun California Critical Thinking Disposition Inventory (CCTDI) shkalasiga asoslangan moslashtirilgan savollar ro‘yxati ishlatiladi. CCTDI - bu shaxsning tanqidiy fikrlashga moyilligini o‘lchaydigan keng tarqalgan vosita. Ushbu moslashtirilgan vosita turli maqsadlarda tanqidiy fikrlashning asosiy jihatlarini, ya’ni quyidagilarni baholash imkonini beradi:

1. Analitiklik. Muammolarni tahlil qilish, qismlarga ajratish va ular o‘rtasidagi bog‘liqlikni topish qobiliyati.

2. Ochiqlik. Yangi g‘oyalarga, qarashlarga ochiq bo‘lish va boshqa nuqtayi nazarlarni ko‘rib chiqishga tayyorlik.

3. Qiziquvchanlik. Bilimlarni o‘rganishga, savollar berishga va tushunishga intilish.

4. O‘ziga ishonch. O‘zining fikrlash qobiliyatiga ishonish.

5. Haqiqatni izlash. Dalillarga asoslanib, ob'yektiv xulosalar chiqarishga intilish.

6. Tizimlilik. Ma’lumotlarni tartibga solish, bog‘liqliklarni aniqlash va murakkab g‘oyalarni tushunish qobiliyati.

Mazkur mezonlar asosida olingan natijalar sport faoliyati yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalarning tanqidiy fikrlash darajasini aniqlashga xizmat qildi. Tadqiqot jarayonida turli ixtisoslikdagi sportchilarning tanqidiy fikrlash qobiliyatini o‘rganishda kompleks yondashuv qo‘llanildi. Baholash jarayoni Likert shkalasiga asoslangan bo‘lib, unda ishtirokchilarning fikrlari 1 (mutlaqo qo‘shilmayman) dan 5 (mutlaqo qo‘shilaman) gacha bo‘lgan oraliqda baholandi. Bu esa miqdoriy tahlil uchun zarur bo‘lgan empirik ma’lumotlarni olish imkonini yaratdi.

Talabalarning akademik o‘zlashtirishi (AO) ularning ixtisoslik fanlari bo‘yicha o‘rtacha joriy baholari asosida baholandi. Joriy o‘zlashtirishga oid ma’lumotlar Buxoro davlat universiteti HEMIS axborot tizimidan olinib, tadqiqot uchun rasmiy va ishonchli manba vazifasini bajardi.

Olingan natijalarni tahlil qilish va qayta ishlashda statistik usullardan foydalanildi. Jumladan, tanqidiy fikrlashning alohida komponentlari bilan akademik o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik darajasini aniqlash maqsadida Pirson korrelyatsiya tahlili qo‘llanildi. Ushbu usul ikki miqdoriy o‘zgaruvchi o‘rtasidagi chiziqli munosabatning kuchi va yo‘nalishini aniqlash imkonini beradi. Tadqiqotning asosiy maqsadi — tanqidiy fikrlash darajasi bilan akademik o‘zlashtirish o‘rtasidagi statistik ahamiyatga ega bog‘liqliklarni aniqlashdan iborat bo‘ldi.

Tadqiqot doirasida tanqidiy fikrlash quyidagi asosiy jihatlar bo‘yicha baholanishi rejalashtirilgan:

1. Raqib harakatlarini tahlil qilish, xatolarni aniqlash va murakkab vazifalarni bosqichma-bosqich hal qilish qobiliyati. Ushbu komponentni baholashda mantiqiy fikrlash, muammolarni yechish va axborotni tahlil qilishga yo‘naltirilgan testlardan foydalaniladi. Xususan, boks, kurash yoki sport o‘yinlaridagi muvaffaqiyat

ko‘p jihatdan raqibning keyingi harakatlarini oldindan prognoz qilish qobiliyatiga bog‘liq bo‘lib, bu analitik fikrlashni talab qiladi. Sport musobaqasi davomida vaziyatni tezda baholab, raqibning kuchli va zaif tomonlarini aniqlashi, muvofiq strategiya tanlashi va o‘z harakatlarini shu asosda moslashtirishi zarur. Bunday kognitiv faollik tanqidiy fikrlashning tahliliy aspekti bilan bevosita bog‘liqdir.

2. O‘z kuchiga bo‘lgan ishonch, musobaqa oldidan stressni yengish va qaror qabul qilishdagi qat’iyat. Ushbu jihat shaxsning o‘zini baholashi, ichki ishonchi va qaror qabul qilishdagi barqarorligini aniqlashga qaratilgan psixologik so‘rovnomalar yordamida o‘lchanadi. Boks va kurash kabi individual sport turlarida sportchining o‘ziga bo‘lgan ishonchi ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi, chunki natijaga to‘liq o‘zi mas’ul bo‘ladi. Jamoaviy sport turlarida esa bu omil jamoaviy ishonch va hamkorlik darajasi bilan uzviy bog‘liq. Har qanday holatda ham, ichki ishonch stressli sharoitda to‘g‘ri va tezkor qarorlar qabul qilishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

3. Fikrning ochiqligi, haqiqatni izlashga intilish va tizimli yondashuv ko‘nikmalari. Ushbu ko‘rsatkich quyidagi tarkibiy qismlar asosida baholanadi:

Tanqidni qabul qilishga ochiqlik va yangi yondashuvlarga tayyorlik. Sportchi o‘z ustida ishlashga bo‘lgan intilishini, murabbiy va jamoa a’zolarining tanqidiy fikrlarini qabul qilishga tayyorligini hamda yangi mashqlar yoki strategiyalarni amaliyotga joriy etish irodasini bildiradi.

Halollik va obyektiv tahlilga asoslangan yondashuv. Sportchi o‘z natijalarini xolis baholay olishi, muvaffaqiyatsizlik sabablarini ilmiy asosda tahlil qilishi va mashg‘ulot jarayonini obyektiv mezonlar asosida tashkil etishga intilishi kerak.

Tayyorgarlikni tizimli rejalashtirish va harakatlarni kompleks tahlil qilish. Bu mashg‘ulotning turli komponentlarini — jismoniy, texnik, taktik va psixologik tayyorgarlik elementlarini yagona tizimda birlashtira olish qobiliyatini o‘z ichiga oladi. Shuningdek, sportchi musobaqa yoki mashg‘ulot jarayonidagi faoliyatini chuqur tahlil qilgan holda kelgusidagi faoliyati uchun asosli xulosalar chiqara olishi kerak.

Ushbu ko‘nikmalarni aniqlash va baholash uchun maxsus ishlab chiqilgan psixologik so‘rovnomalar hamda tegishli metodik vositalardan foydalaniladi. Ta’kidlash joizki, tanqidiy fikrlashga oid sifatlarning rivojlanish darajasi sport turining o‘ziga xos xususiyatlariga qarab farqlanishi mumkin. Masalan, individual sport turlarida sportchining o‘z harakatlarini mustaqil tahlil qilish, o‘quv-mashg‘ulot jarayoniga o‘zgartirishlar kiritish va o‘zini boshqarish qobiliyatlari muhim rol o‘ynaydi. Aksincha, jamoaviy sport turlarida esa boshqa ishtirokchilarning fikri, qarorlari va harakatlariga moslashish, samarali muloqot va hamkorlik qilish kabi jihatlar ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Shu bilan bir qatorda, yanada to‘liqroq tasvirga ega bo‘lish uchun talabalarning akademik o‘zlashtirishi (AO‘) ham ularning joriy baholari bo‘yicha o‘rganilayotgan ko‘rsatkichlarning o‘rtacha bali sifatida baholanadi. Tanqidiy fikrlash testlari natijalari bilan akademik o‘zlashtirish haqidagi ma’lumotlarni solishtirish mumkin bo‘lgan korrelyatsiyalar va qonuniyatlarni aniqlash imkonini beradi. Ya’ni, agar tanqidiy fikrlashi yuqori bo‘lgan talabalar akademik jihatdan ham yaxshiroq natijalarga erishayotgan bo‘lsa, bu o‘zaro bog‘liqlikni ko‘rsatadi. Kompleks yondashuv turli ixtisoslikdagi sportchilarda tanqidiy fikrlashning rivojlanishi haqida har tomonlama tasavvurga ega bo‘lish va bu sifatning o‘ziga ishonch va akademik o‘zlashtirish kabi boshqa muhim omillar bilan o‘zaro bog‘liqligini aniqlashga yordam beradi. Bu bog‘liqliklarni tushunish ta’lim va mashg‘ulot jarayonlarini yanada samarali tashkil etish uchun muhimdir.

Barcha tasdiqlar 1 dan 5 gacha bo‘lgan shkala bo‘yicha baholanadi, bunda 1 – "mutlaqo qo‘shilmayman", 5 – "mutlaqo qo‘shilaman" degan ma’noni anglatadi. Ushbu yondashuv miqdoriy ma’lumotlar olish imkonini beradi, bu ma’lumotlar keyinchalik kurashchilarda (va boshqa sportchilarda) tanqidiy fikrlash darajasini aniqlash va uning boshqa omillar bilan o‘zaro bog‘liqligini aniqlash uchun tahlil qilinadi. 1 dan 5 gacha bo‘lgan shkala (Likert shkalasi) ixtisoslashtirilgan so‘rovnomalarda shaxsning biror fikrga yoki bayonotga nisbatan munosabatini aniq va o‘lchash imkonini beradigan standart usuldir.

Olingan ma’lumotlarni qayta ishlash uchun statistik tahlil metodlaridan foydalanildi. Tanqidiy fikrlash (TF) darajasi va akademik o‘zlashtirish (AO‘) o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni aniqlash maqsadida Pirson korrelyatsion tahlili qo‘llanildi.

Tadqiqot natijalari bokschi talabalarda tanqidiy fikrlash jihatlari va akademik o‘zlashtirish o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikda qiziqarli tendensiyalarni namoyish etdi (1-jadvalga qarang). Bu dastlabki natijalar tanqidiy fikrlashning sportchilarning nafaqat sportdagi, balki ta’limdagi faoliyatida ham muhim rol o‘ynashi mumkinligi haqidagi farazlarga oydinlik kiritib, keyingi muhokama uchun asos yaratadi.

1-jadval.

Bokschi talabalarning tanqidiy fikrlash jihatlari va akademik o‘zlashtirishi korrelyatsiyasi (n=44)

№	O‘zgaruvchilar	r	t	p
1	Analitik qobiliyat – akademik o‘zlashtirish	0.45	2.0	< 0.05
2	O‘ziga ishonch darajasi – akademik o‘zlashtirish	0.60	2.8	< 0.01
3	Fikrning ochiqligi, haqiqatni izlash va tizimlilik – akademik o‘zlashtirish	0.40	2.1	< 0.05

Natijalar va ularning muhokamasi (Bokschi talabalar). Talaba bokschilarda o‘tkazilgan tahlil natijalariga ko‘ra, ularning mantiqiy fikrlash va tahlil qilish qobiliyati (analitik qobiliyatlar) hamda akademik o‘zlashtirish o‘rtasida sezilarli ijobiy bog‘liqlik aniqlandi ($r=0.45$, $p < 0.05$). Bu shuni ko‘rsatadiki, analitik qobiliyati yaxshi rivojlangan bokschilarning baholari yuqoriroq bo‘ladi, bu boksdagi tezkor tahlil qilish zaruriyati o‘quv o‘zlashtirishga ijobiy ta’sir etishini taxmin qilish imkonini beradi.

Yanada kuchliroq bog‘liqlik o‘ziga ishonch darajasi va akademik o‘zlashtirish o‘rtasida kuzatildi ($r=0.60$, $p < 0.01$). Bu topilma o‘z kuchiga ishongan va qaror qabul qilishdan qo‘rqmaydigan bokschilarning, qoida tariqasida, yaxshiroq o‘qishini ko‘rsatadi. Boks kabi individual sport turida o‘ziga ishonchning fundamental ahamiyati uning akademik muvaffaqiyatda ham namoyon bo‘lishiga ishora qiladi.

Shuningdek, fikrning ochiqligi, haqiqatga intilish va tizimlilik kabi tanqidiy fikrlash jihatlari ham akademik o‘zlashtirish bilan o‘rtacha, ammo statistik jihatdan ahamiyatli bog‘liqlikni ko‘rsatdi ($r=0.40$, $p < 0.05$). Bu topilma kengroq intellektual sifatlarning umumiy ta’lim muvaffaqiyati uchun muhimligini ta’kidlaydi.

Umumiy xulosa shuki, bokschi talabalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, xususan, ma’lumotlarni tahlil qilish qobiliyati, o‘ziga ishonch va yangi bilimlarga ochiqlik ularning akademik muvaffaqiyatida muhim rol o‘ynaydi. Bu natijalar ushbu sifatlarni rivojlantirishga qaratilgan ta’lim dasturlarini ishlab chiqish uchun foydali bo‘lishi mumkin.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, axborotni tahlil qilish, qonuniyatlarni ko‘ra bilish va mantiqiy xulosalar chiqarish qobiliyati voleybol guruhi talabalarining akademik o‘zlashtirishida asosiy rol o‘ynaydi (2-jadvalga qarang).

2-jadval.

Voleybolchi talabalarning tanqidiy fikrlash jihatlari va akademik o‘zlashtirishi korrelyatsiyasi (n=41)

№	O‘zgaruvchilar	r	t	p
1	Analitik qobiliyat – akademik o‘zlashtirish	0.70	2.8	<0.01
2	O‘ziga ishonch darajasi – akademik o‘zlashtirish	0.40	1.5	>0.05
3	Fikrning ochiqligi, haqiqatni izlash va tizimlilik – akademik o‘zlashtirish	0.50	2.2	<0.05

Natijalar va ularning muhokamasi (Voleybolchi talabalar). Voleybolchi talabalar guruhida o‘tkazilgan tahlil tanqidiy fikrlash jihatlari va akademik o‘zlashtirish o‘rtasida bokschilardan biroz farqli tendensiyalarni ko‘rsatdi.

Voleybolchilarda analitik qobiliyat va akademik o‘zlashtirish o‘rtasida kuchli ijobiy bog‘liqlik aniqlandi ($r=0.70$, $p < 0.01$), bu bokschilarnikidan sezilarli darajada kuchliroqdir. Bu shuni anglatadiki, voleybolning tezkor tahlil va strategik fikrlashni talab qiluvchi tabiati analitik qobiliyatlarni chiniqtirib, talabalarning o‘quv o‘zlashtirishiga yanada kuchli ta’sir ko‘rsatadi.

Bokschilardan farqli o‘laroq, voleybolchilarda o‘ziga ishonch darajasi va akademik o‘zlashtirish o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli bog‘liqlik aniqlanmadi ($r=0.40$, $p > 0.05$). Bu jamoaviy sportning o‘ziga xosliklari bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin, bunda shaxsiy ishonchdan ko‘ra jamoaviy hamjihatlik va jamoaga ishonch umumiy muvaffaqiyatga ko‘proq ta’sir qiladi.

Fikrning ochiqligi, haqiqatni izlash va tizimlilik kabi jihatlar ham voleybolchilarda akademik o‘zlashtirish bilan ijobiy va statistik jihatdan ahamiyatli bog‘liqlikni ko‘rsatdi ($r=0.50$, $p < 0.05$), bu bokschilarnikiga qaraganda biroz kuchliroqdir. Bu sifatlar voleybolchilar uchun yangi g‘oyalarga ochiqlik, xolisonalik va tizimli yondashuvning o‘qishdagi ahamiyatini ta’kidlaydi.

Umumiy qilib aytganda, voleybolchilar uchun analitik qobiliyatlar akademik o‘zlashtirishni belgilovchi asosiy omil bo‘lib chiqdi, bu sport turining aqliy talablarini aks ettiradi. O‘ziga ishonch

bokschilardagi kabi kuchli bog‘liqlikka ega emasligi jamoaviy sport xususiyatlari bilan izohlanadi. Fikrning ochiqligi va tizimlilik ham muhim bo‘lib, bu sifatlar voleybolchilarda nafaqat sportda, balki ta’limda ham muvaffaqiyatga erishishiga yordam beradi.

Xulosa. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, sportchilar, xususan, bokschilar va voleybolchilarning o‘qishdagi muvaffaqiyatining o‘ziga xos sirlari bor. Masalan, bokschilar, agar axborotni tahlil qilishni bilsalar va o‘zlariga ishonsalar, ta’limda o`zlashtirish darajasi ijobiy tomonga o`zgarishi mumkin. Bu mantiqan to‘g‘ri, chunki ringda tezkor fikrlash va qaror qabul qilish kerak. Ayni paytda, voleybolchilarga analitik qobiliyatlar bilan bir qatorda yangilikka ochiqlik va umumiy manzarani ko‘ra bilish muhim omil bo`lib hisoblanadi. Ehtimol, jamoaviy ruh va sheriklarni tushunish zaruriyati o‘z ishini qiladi. Qizig‘i shundaki, o‘ziga ishonch har doim ham hal qiluvchi rol o‘ynamasligi ma’lum bo‘ldi, ayniqsa voleybolchilar uchun. Bu xulosa sport turining xususiyatlari tanqidiy fikrlashning qaysi jihatlari akademik faoliyatda ko‘proq ahamiyat kasb etishiga ta’sir qilishini ko‘rsatadi. Individual sport turlarida shaxsiy sifatlar, jamoaviy sport turlarida esa jamoaviy o‘zaro ta’sirga bog‘liq ko‘nikmalar ko‘proq ahamiyatga ega bo‘lishi mumkin.

Amaliy tavsiyalar. Olingan natijalarga asoslanib, bir nechta oddiy, ammo samarali tavsiyalar berish mumkin:

Birinchidan, axborotni tahlil qilish qobiliyatini rivojlantirish kerak. Bu barcha sportchilarga, sport turidan qat'i nazar, foydali bo‘ladi. Buning uchun mantiqiy masalalarni yechish, munozara va debat larda ishtirok etish mumkin. Bu mashqlar miyani "chiniqtiradi" va ma’lumotni tez hamda samarali qayta ishlashga o‘rgatadi.

Ikkinchidan, bokschilar uchun, ayniqsa, o‘ziga ishonch ustida ishlash muhim. Psixologik treninglar va ommaviy chiqishlar bunga yordam berishi mumkin. O‘ziga ishonchni mustahkamlash ularning nafaqat sportdagi, balki ta’limdagi qiyinchiliklarni yengib o‘tish imkoniyatini beradi.

Uchinchidan, voleybolchilar jamoada ishlash va umumiy manzarani ko‘ra bilish qobiliyatini rivojlantirishlari larayonida turli nuqtai nazarlarni tahlil qilishni talab qiladigan loyihalar juda foydali bo‘ladi. Jamoaviy o‘yin strategiyalarini muhokama qilish, bir-birining harakatlarini tahlil qilish kabi mashqlar bu ko‘nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi. Va, albatta, har bir sportchi noyob ekanligini va o‘qitishga yondashuv individual bo‘lishi kerakligini unutmaslik muhim. Ba’zi sportchilarning tanqidiy fikrlashning ba’zi jihatlari tabiiy ravishda kuchliroq rivojlangan bo‘lishi mumkin, boshqalari esa ko‘proq e'tibor va mashq talab etiladi.

Kelajakdagi tadqiqotlar va amaliy ahamiyati. Ushbu tadqiqot – bu faqat birinchi qadam. Biz bu mavzuni o‘rganishni davom ettirishni rejalashtirmoqdamiz, bu sportchilarning o‘zlashtirishiga turli omillar qanday ta’sir qilishini yaxshiroq tushunish uchun zarur. Olingan natijalar jismoniy tarbiya va sport sohasidagi bo‘lajak mutaxassislarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan ta’lim dasturlarini ishlab chiqish va takomillashtirish uchun ishlatilishi mumkin. Ya’ni, bu tadqiqot asosida yaratiladigan o‘quv rejalari va metodikalar sportchilarni nafaqat jismoniy, balki aqliy jihatdan ham yanada kuchliroq tayyorlashga xizmat qiladi. Sport ta’limi sohasida ishlaydigan o‘qituvchilar, murabbiylar va metodistlarga mo`ljallangan bo`lib, o‘quv-mashg‘ulot, sport tayorgarlik jarayonlariga tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan elementlarni kiritishlari va talabalarning umumiy rivojlanish samaradorligi oshadi.

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari, jumladan, sportchilarda (bokschi va voleybolchilarda) tanqidiy fikrlashning turli jihatlari (analitik qobiliyat, o‘ziga ishonch, fikrning ochiqligi va h.k.) va akademik o‘zlashtirish o‘rtasidagi statistik ahamiyatga ega bog‘liqliklar aniqlangani, mazkur yo‘nalishda ta’lim dasturlariga o‘zgartirishlar kiritish zarurligini ko‘rsatmoqda. Quyida shu boradagi tavsiya va takliflar keltirilgan.

Tanqidiy fikrlash komponentlarini o‘quv rejalariga integratsiya qilish:

1. Barcha mutaxassislik fanlariga tanqidiy fikrlash elementlarini kiritish. Bunda talabalardan mavzuni oddiy yodlash emas, balki uni tahlil qilish, turli manbalardagi ma’lumotlarni solishtirish, muammoli vaziyatlarga yechim topish talab etiladi.

2. "Tanqidiy fikrlash asoslari", "Sportda analitika va qaror qabul qilish" kabi maxsus kurslar yoki modullarni o‘quv rejasiga kiritish. Bu kurslarda nazariy bilimlar bilan bir qatorda amaliy mashqlar, keys-stadilar (muammoli vaziyatlarni tahlil qilish), munozaralar va debatlar orqali talabalarning analitik, baholash va sintez qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga e’tibor qaratiladi.

Sport turi xususiyatlarini hisobga olgan holda differensial yondashuvni qo‘llash:

1. Bokschilar uchun o‘ziga ishonchni oshirishga qaratilgan psixologik treninglar, stressni boshqarish usullarini o‘rgatish bo‘yicha mashg‘ulotlarni o‘quv dasturiga kiritish yoki bu kabi mashg‘ulotlarni sport tayyorgarligi jarayoni bilan uyg‘unlashtirish.

2. Voleybolchilar uchun jamoaviy fikrlash, umumiy manzarani ko‘ra bilish, kommunikatsiya va o‘zaro hamjihatlikka qaratilgan topshiriqlar va loyihalarni ko‘paytirish. Bunda guruh ichida turli nuqtayi nazarlarni tahlil qilish, umumiy qarorga kelish kabi ko‘nikmalar rivojlantiriladi.

Faol o‘qitish metodlarini keng qo‘llash:

1. Ma’ruza shaklidan voz kechib, interaktiv (o‘zaro aloqaga asoslangan) metodlar: muammoli vaziyatlar tahlili, loyiha asosidagi ta’lim (problem/project-based learning), rolli o‘yinlar, simulyatsiyalar, aqliy hujum (brainstorming) kabilarni faol joriy etish. Bu metodlar talabalarni passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantiradi va ularda mustaqil fikrlash, muammo yechish ko‘nikmalarini shakllantiradi.

2. Tanqidiy fikrlashga undovchi savollar berish va munozaralarni rag‘batlantirish. O‘qituvchilar materialni shunday taqdim etishi kerakki, talabalar savol berishga, shubha qilishga, turli fikrlarni solishtirishga undalsin.

Nazariy bilimlarni sport amaliyoti bilan bog‘lash:

1. O‘quv materiallarini sportdagi aniq misollar va vaziyatlar asosida taqdim etish. Masalan, taktik sxemalarni o‘rganishda raqibning o‘yin uslubini tahlil qilish, sportchining xatolarini aniqlash va ularni tuzatish yo‘llarini muhokama qilish.

2. Talabalardan sportdagi aniq muammolarga tanqidiy fikrlash orqali yechim topishni talab qiladigan topshiriqlar berish.

Baholash tizimini takomillashtirish:

1. Faqatgina bilimlarni yodlashga asoslangan baholashdan voz kechib, tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini baholashga imkon beruvchi topshiriqlarni (analitik esselar, muammoli testlar, taqdimotlar) kiritish.

2. Talabalarning o‘zini-o‘zi baholash va tengdoshlarini baholash (peer assessment) ko‘nikmalarini rivojlantirish.

6. Professor-o‘qituvchilar va murabbiylarning malakasini oshirish: Professor-o‘qituvchilar va murabbiylar uchun tanqidiy fikrlashni o‘rgatish metodikalari bo‘yicha maxsus kurslar va seminarlar tashkil etish. Ularning o‘zida ham tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish va bu ko‘nikmalarni talabalarga singdirish usullarini o‘rgatish muhim.

Ushbu tavsiya va takliflarning amalga oshirilishi, talaba-sportchilarni nafaqat yuqori malakali sportchilar sifatida, balki zamonaviy jamiyat va sport sohasi talablariga javob bera oladigan, mustaqil fikrlaydigan, analitik va tanqidiy yondashuvga ega mutaxassislar sifatida tayyorlashga xizmat qiladi. Bu esa pirovard natijada ularning ham sportdagi, ham hayotdagi, ham akademik faoliyatidagi muvaffaqiyatlarining oshishiga olib keladi.

Adabiyotlar:

1. Бердникова, И. А. Концептуальные основы технологии развития критического мышления // Фундаментальные исследования. – 2007. – №. 12-2. – С. 354.

2. Витун, Е. В., Витун, В. Г. Использование технологии развития критического мышления в процессе физического воспитания // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2014. – №. 3 (164). – С. 73-77.

3. Волкова, Л. М. и др. Развитие критического мышления студентов в учебно-тренировочном процессе // Учёные записки университета им. ПФ Лесгафта. – 2022. – №. 7 (209). – С. 85-89.

4. Кулишенко, И. В. и др. Формирование компетенций критического мышления в системе подготовки физкультурных кадров // Теория и практика физической культуры. – 2020. – №. 12. – С. 28-29.

5. Nematovna I. G. Innovative approaches in formation of creative thinking of students // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. – 2015. – Т. 3. – №. 1.

6. Осадчая, Л. А. О Формировании универсальных компетенций в области критического мышления в процессе подготовки бакалавров физической культуры // Проблемы и перспективы развития физической культуры и спорта. – 2019. – №. 1. – С. 93-101.

7. Шакирова Д.М. Формирование критического мышления студентов: модель и технология // Наследие крупных спортивных событий как фактор социально-культурного и экономического развития региона. – 2013. – С. 313-315.

8. Coffman, D.M. (2013). Thinking about thinking: An exploration of preservice teachers’ views about higher-order thinking skills (Doctoral dissertation). Retrieved from ProQuest Dissertations and Theses Global. (UMI No. 3567248).

9. Derrick-Telemaque, E. (2014). The relationship of academic achievement between critical thinking and associated dispositions: A canonical correlation analysis (Doctoral dissertation). Retrieved from ProQuest Dissertations & Theses Global. (UMI No. 361297).

10. Doğanay, A. (2007). Üst düzey düşünme becerilerinin öğretimi. A. Doğanay (Ed.), Öğretim ilke ve yöntemleri içinde (ss. 279-331). Ankara: Pegem Akademi.

11. Gülveren, H. (2007). Eğitim fakültesi öğrencilerinin eleştirel düşünme becerileri ve bu becerileri etkileyen eleştirel düşünme faktörleri (Doktora tezi, Tez No. 211603).

12. Kalelioğlu, F. (2011). Çevrimiçi tartişma yapisinin öğretmen adaylarinin eleştirel düşünme eğilimleri ile gerçek ve yansiyan eleştirel düşünme performanslarina etkisi (Doktora tezi, Tez No. 302030).

13. Derrick-Telemaque, E. (2014). The relationship of academic achievement between critical thinking and associated dispositions: A canonical correlation analysis (Doctoral dissertation). Retrieved from ProQuest Dissertations & Theses Global. (UMI No. 361297).

TA’LIM JARAYONIDA O‘SPIRINLARDAGI AYBDORLIK HISSINI BARTARAF ETISHNING PSIXOLOGIK ASPEKTLARI

Mamasadikova Nodira Olimovna,
Impuls tibbiyot instituti o‘qituvchisi

Aybdorlik – inson xulq-atvorini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydigan kuchli hissiy holatdir. O‘spirinlik davrida esa bu tuyg‘u tashqi kuchlar-hokimiyat egalari, tengdoshlar yoki ommaviy axborot vositalari tomonidan qarorlar va harakatlarga ta’sir qilish vositasi sifatida suiste’mol qilinishi mumkin. Ushbu maqolada aybdorlik hissi qanday qilib manipulyatsiyaning asosi sifatida ishlatilishini, aybdorlikni keltirib chiqarish, uni saqlab turish va undan manipulyativ amaliyotlarda foydalanish jarayonlari o‘spirinlarning hissiy va kognitiv rivojlanishiga qanday ta’sir qilishi haqida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *psixologik o‘lchovlar, aybdorlik, manipulyatsiya, raqamli muhit, manipulyativ dinamikalar, empatiya darajasi, o‘zini past baholash, chidamlilikni shakllantirish, kognitiv-hulqiy strategiyalar, hissiy savodxonlik, o‘zini ifoda qilish, ijtimoiy-psixologik mexanizmlar, psixologik mustaqillik.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ УСТРАНЕНИЯ ЧУВСТВА ВИНЫ У ПОДРОСТКОВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Вина — мощное эмоциональное состояние, играющее важную роль в формировании поведения человека. В подростковом возрасте это чувство может использоваться внешними силами — властями, сверстниками или средствами массовой информации — в качестве средства влияния на решения и действия. В статье рассматривается, как чувство вины используется в качестве основы для манипуляции, а также как процессы возникновения чувства вины, его поддержания и использования в манипулятивных практиках влияют на эмоциональное и когнитивное развитие подростков.

Ключевые слова: *психологические измерения, вина, манипуляция, цифровая среда, манипулятивная динамика, уровень эмпатии, низкая самооценка, формирование устойчивости, когнитивно-поведенческие стратегии, эмоциональная грамотность, самовыражение, социально-психологические механизмы, психологическая независимость.*

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF ELIMINATING GUILT IN ADOLESCENTS IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Guilt is a powerful emotional state that plays a crucial role in shaping human behavior. During adolescence, this feeling can be exploited as a means of influencing decisions and actions by external forces - authority figures, peers, or the media. This article explores how guilt is used as a foundation for manipulation, and how the processes of inducing guilt, maintaining it, and utilizing it in manipulative practices affect the emotional and cognitive development of adolescents.

Keywords: *psychological measurements, guilt, manipulation, digital environment, manipulative dynamics, empathy level, low self-esteem, resilience formation, cognitive-behavioral strategies, emotional literacy, self-expression, socio-psychological mechanisms, psychological independence.*

Kirish. Butun dunyoda axborot oqimi, globallashuv jarayoni, shaxslararo munosabatlarning tig‘izlashuvi inson psixikasiga o‘z ta’sirini o‘tkazmay qo‘ymaydi. Tashqi omillar inson psixikasida salbiy o‘zgarishlarni vujudga keltirishi natijasida hissiy-emotsional ta’sirlanish, zo‘riqish, umuman olganda, o‘z-o‘zini baholash holatining me’yor ko‘rsatkichi buzilishi shaxsda aybdorlik hissini keltirib chiqaradi. Ta’kidlash joizki, jahonda o‘spirinlik davrida yuzaga keladigan aybdorlik kechinmalarni to‘g‘ri baholash, salbiy ta’sirini aniqlash, salbiy emotsional holatlarni bartaraf etishga yo‘naltirilgan tavsiyalarni amaliyotga tatbiq etish yuzasidan ko‘plab ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan.

Bugungi kunda o‘spirinlar tobora ko‘proq aybdorlikka asoslangan manipulyativ usullarga duch kelmoqda. Mazkur holatga sabab qilib shaxsiy munosabatlar, ijtimoiy kutilmalar va raqamli muloqotlarni misol qilish mumkin. Ushbu holat bu hodisaning psixologik mexanizmlarini o‘rganish va uning kengroq oqibatlarini tahlil qilish zarurligini ko‘rsatmoqda.

Aybdorlik psixologik tadqiqotlarda uzoq vaqtdan beri diqqat markazda bo‘lib kelmoqda. Chunki u ikki tomonlama tabiatga ega: bir tomondan axloqiy fazilatlarni tartibga soluvchi sifatida xizmat qilsa, boshqa

tomondan zaiflik manbai bo‘lishi ham mumkin. O‘spirinlar orasida aybdorlik shaxsiy rivojlanish uchun ijobiy kuch bo‘lishi bilan birga u manipulyatsiya vositasi sifatida ham ishlatiladi.

Adabiyotlar tahlili. Aybdorlik psixologik nazariyalarda keng o‘rganilgan. Freyd nazariyasiga xos tushunchalarda u ichki ijtimoiy me’yorlar va super ego (yuqori “men”) ning mahsuli sifatida qaraladi [1]. Kognitiv-xulqiy yondashuvlarda esa aybdorlikni bajarilmagan kutilmalarga nisbatan o‘rganilgan javob deb hisoblanadi. Bu holat ko‘pincha salbiy fikrlar va tanqidlar orqali mustahkamlanadi.

O‘spirinlik — bu shaxsiy rivojlanish bosqichi bo‘lib, unda hissiy sezuvchanlik oshadi va shaxs o‘zini anglash yo‘lida izlanadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, aynan shu davrda o‘spirinlar aybdorlik hissiga nisbatan sezgirligi ortgan bo‘lib, bu ayniqsa munosabatlardagi ziddiyatlar yoki jamiyatning bosimi bilan duch kelganda namoyon bo‘ladi [2].

Manipulyatorlar bo‘ysunuvchanlik yoki tobelik xususiyatiga ega bo‘lgan shaxslarni osonlik bilan bo‘ysundirishadi. Odam qanchalik ko‘p hissiy jihatdan qaram bo‘lsa, uni shunchalik oson ekspluatatsiya va manipulyatsiya qilish mumkin[3].

Aybdorlik va hissiy manipulyatsiyaga oid ko‘plab tadqiqotlar mavjud bo‘lsa-da, aynan aybdorlikning o‘spirinlar ustidan manipulyatsiya vositasi sifatida qanday qo‘llanilishini o‘rganishga bo‘lgan izlanishlar kam. Bu esa raqamli platformalar va manipulyatsion usullar keng tarqalgan hozirgi sharoitda, mazkur yosh guruhini alohida tadqiq qilish zarurligini ko‘rsatadi.

Manipulyatsiyani o‘rganish bo‘yicha tadqiqotlar aybdorlikni uyg‘otish xatti-harakatga ta’sir qilishda keng tarqalgan strategiya ekanini ko‘rsatadi. Kristi manipulyatorlar qanday qilib uyaltirish, mehrni tortib olish yoki qarzdorlik hissini paydo qilish orqali aybdorlik hissini uyg‘otishini ta’riflaydi [4].

Shuningdek, Baumeister aybdorlikning shaxslararo munosabatlarda kuch dinamikasini saqlab qolishdagi rolini ta’kidlaydi [7].

Manipulyator shaxsni boshqarishda quyidagi holatlardan foydalanadi [5].

1.O‘zini qurbon sifatida ko‘rsatish**:** Manipulyator ko‘pincha o‘zini jabrlangan odam sifatida ko‘rsatadi, shunda jabrlanuvchi o‘zini yanada aybdor his qiladi va vaziyatni tuzatishga harakat qiladi.

2.Aybdorlik orqali nazorat qilish: Jabrlanuvchi aybdorlik hissidan qutulish uchun manipulyatorning talablariga rozi bo‘ladi. Natijada, manipulyator o‘z maqsadiga erishadi.

3.His-tuyg‘ularga ta’sir qilish: Aybdorlik odamning ichki hissiy holatini buzadi va uning mantiqiy fikrlash qobiliyatini pasaytiradi. Bu manipulyatorga odamni osonroq boshqarish imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Aybdorlik orqali manipulyatsiya qilish, asosan, hissiy yetuklikning yetishmasligi, jamiyatning kutgan talablari va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarining zaifligi fonida amalga oshiriladi.

Aybdorlik hissi ko‘pincha odamlarni boshqarish va ulardan ma’lum bir xatti-harakatlarni bajarishini istalgani uchun ishlatiladi. Manipulyatorlar insonga o‘zini aybdor xis qilishi, o‘zini yomon yoki qarzdor his qilishga bosim o‘tkazib, undan o‘z foydalari uchun biror ish qilishni talab qiladilar. Ular jabrlanuvchiga shunday ishora qiladiki, go‘yo u biror narsani noto‘g‘ri qilgan yoki kimningdir his-tuyg‘ulariga zarar yetkazgan kabi xis qiladi. Masalan, “Agar meni chinakam sevsang, shunday qilarding” kabi gaplar orqali insonning aybdorlik hissi kuchaytiriladi va u o‘zini oqlash uchun manipulyatorning xohishiga ko‘nikishga majbur bo‘ladi.

Aybdorlikka asoslangan manipulyatsiya eng ko‘p ota-ona va bola o‘rtasidagi munosabatlarda, tengdoshlar bilan muloqotda hamda ta’lim muhitida kuzatiladi. Bunga misol sifatida bajarilmagan kutilmalar yoki guruh me’yorlariga mos kelmaslik, psixologik omillar va ijtimoiy ta’sirlar sababli paydo bo‘lgan aybdorlik hissini keltiradi.

Tahlillar va natijalar. Shaxslararo munosabatlarda aybdorlikni xis qildirish orqali manipulyatsiya qilishning quyidagi ko‘rinishlarini kuzatishimiz mumkin:

Ota-ona va farzand o‘rtasidagi manipulyatsiya**:**

Ota-ona farzandiga: “Men seni osonlikcha katta qilmadim, hamma narsani senga bag‘ishladim, qancha qiynalganimni bilasanmi? Sen esa endi menga yordamlashishni, meni xursand qilishni xohlamaysanmi? Nahotki, shuni men uchun, meni xursand qilish uchun amalga oshirolmaysan? Biz seni nima uchun shunday ta’lim dargohiga berdik? Yaxshi o‘qishing uchun sen sarflangan xarajatlarni faqat yaxshi o‘qishing orqali oqlash o‘rniga shunaqa past natijalarni ko‘rsatasanmi?

Bu orqali bola o‘zini qarzdor va aybdor his qiladi va ota-onasining istaklarini bajargan holda o‘zining orzu-maqsadlaridan voz kechishiga to‘g‘ri keladi.

Do‘stlar o‘rtasidagi manipulyatsiya**:**

“Agar haqiqiy do‘stim bo‘lganingda, meni bu taklifimni hech qachon rad etmagan bo‘larding”. Bu gap do‘stlardan birini aybdor qilish va o‘z xohishiga ko‘nishga majburlash uchun ishlatiladi.

Er-xotin munosabatlaridagi kelishmovchiliklarda:

“Sen har doim meni xafa qilasan. Men sen tufayli o‘zimni hech qachon baxtli his qilolmayman. Agarda sen shunday qilmaganingda men asabiylashmagan bo‘lardim”. Bu orqali juftliklardan biri o‘zini aybdor his qiladi va kelishmovchilikda o‘z aybini qabul qilishga majburlanadi, hatto noto‘g‘ri bo‘lsa ham.

Rahbar xodim munosabatlarida:

“Agar kompaniyani chin dildan sevsangiz, ortiqcha ish soatlari,talablarning ko‘pligi haqida shikoyat qilmasligingiz kerak. Siz egallab turgan lavozimga talabgorlar ko‘p edi,ammo biz sizni tanladik. Bizning tashkilotda oylik maosh yuqori to‘lanadi boshqa joylarga qaraganda. Shuning uchun turli xil jamoat ishlarida ham tashabbus ko‘rsatishingiz lozim”. Mazkur holatda xodim uchun iqtisodiy ehtiyojlar asosiy masala bo‘lib turgan bir vaqtda ishdan ayrilib qolish qo‘rquvi aybdorlikni xis qiladi. Shu sababdan ham o‘zini ish soatidan ham ko‘proq ishlashga, ish vaqtidan tashqaridagi rejalarini chetga surib, fidoiylik ko‘rsatishga majbur qiladi.

Aybdorlikka asoslangan manipulyatsiya eng ko‘p ota-ona va bola o‘rtasidagi munosabatlarda, tengdoshlar bilan muloqotda hamda ta’lim muhitida kuzatiladi. Bunga misol sifatida bajarilmagan kutilmalar yoki guruh me’yorlariga mos kelmaslik,psixologik omillar va ijtimoiy ta’sirlar sababli paydo bo‘lgan aybdorlik hissini keltiradi.

– Psixologik omillar**:** Past o‘zini baholash, tashqi tasdiqqa kuchli ehtiyoj, shuningdek, umumlashtirish kabi kognitiv buzilishlar manipulyatsiyaga bo‘lgan zaiflikni kuchaytiruvchi asosiy omillar sifatida aniqlanadi.

– Ijtimoiy ta’sirlar**:** Madaniy kutilmalar va raqamli platformalar aybdorlikni uyg‘otuvchi muloqotlarning tez-tez va kuchli bo‘lishiga olib keladi.

Xulosa. Yuqoridagilardan xulosa qilib shuni aytish mumkinki, aybdorlik ko‘pincha jamiyat yoki shaxslararo munosabatlardagi bajarilmagan kutilmalar sababr tufayli yuzaga keladi va bu holat sezilarli hissiy va kognitiv oqibatlarga olib keladi. Tahlillardan past o‘zini baholash, yuqori darajadagi empatiya va madaniy ta’sirlar zaiflikka olib keluvchi asosiy omillar hisoblanadi.

Tadqiqotdan olingan xulosalar yoshlar ta’limi, psixologik maslahat va yoshlar masalalariga oid davlat dasturlarini ishlab chiqishda muhim amaliy ahamiyatga ega. Qarshilik ko‘rsatish, hissiy intellektni rivojlantirish va kognitiv-behavioral aralashuvlar orqali o‘spirinlarni manipulyatsiyadan himoya qilish mumkin. Ta’limiy tashabbuslar o‘zini anglash va o‘z fikrini ochiq ayta olish (assertivlik) ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilishi kerak. Siyosiy yondashuvlar esa aybdorlikka asoslangan manipulyatsiyani kuchaytiruvchi jamiyat va madaniyat omillariga qarshi kurashishga yo‘naltirilishi lozim. Kelajakdagi tadqiqotlar esa madaniyatlararo farqlar va raqamli media aybdorlik dinamikasiga qanday ta’sir qilishini o‘rganishga qaratilishi kerak.

Xulosalardan kelib chiqib quyidagi tavsiyalarni berish mumkin:

1. O‘spirinlarda aybdorlikka asoslangan manipulyatsiyani anglash va unga qarshi turish qobiliyatini rivojlantirish uchun ko‘p qirrali yondashuv zarur. Buning uchun ta’lim dasturlarining darslariga hissiy aqlni rivojlantirish, tanqidiy fikrlash va psixologik barqarorlik bo‘yicha mavzularni joriy etish.

2.Hissiy barqarorlikni rivojlantirish**.** O‘spirinlarga hissiyotlarini qanday boshqarishni o‘rgatadigan dasturlarni joriy qilish. Bunday daturlarga emotsional holatlarni, hissiy zo‘riqishlarni aniqlashga qaratilgan so‘rovnoma va testlar, ongli ravishda fikrlash (mindfulness), stressni boshqarish texnikalari va hissiy muvozanatni saqlash ko‘nikmalarini shakllantirishga qaratilgan mashqlarni kiritish zarur.

3.Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish**.** O‘quv dasturlari orqali o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash va qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish. Bu dasturlar ijtimoiy vaziyatlarni tahlil qilish va muammoni hal qilishga yo‘naltirilgan bo‘lishi kerak.

4. O‘spirinlar va ularning oilalarini aybdorlikka asoslangan manipulyatsiya usullari haqida ogoh etuvchi axborot kompaniyalarini boshlash. Ushbu tashabbuslar doirasida turli yosh guruhlari uchun moslashtirilgan seminarlar, mahorat darslari va onlayn resurslar tashkil etish.

5.Kasbiy tayyorgarlik**.** Maktab psixologlari, pedagoglar va maslahatchilarni manipulyatsiyaning belgilarini aniqlash va ta’sirlangan shaxslarga samarali yordam ko‘rsatishga o‘rgatish bo‘yicha maxsus o‘quv dasturlarini ishlab chiqish.

Ilmiy izlanishlarni amalga oshirishuvchilar uchun tavsiyalar

1.Tadqiqot ishlarini olib borayotgan psixologlar o‘spirinlik davrida aybdorlik asosida amalga oshirilgan manipulyatsiyaning ruhiy salomatlik, qaror qabul qilish qobiliyati va shaxslararo munosabatlarga uzoq muddatli ta’sirini o‘rganish.

2.Madaniyatlararo taqqoslash. Turli madaniy me’yorlar va ijtimoiy qadriyatlarning aybdorlik asosidagi manipulyatsiyasining tarqalishi va qabul qilinishi darajasiga qanday ta’sir ko‘rsatishini tahlil qilish.

3.Texnologiyalarning ahamiyatini o‘rganish. Raqamli platformalarning, jumladan, ijtimoiy tarmoqlar, onlayn sharmandalik holatlarini namoyon bo‘lishi yoki aybdorlik hissiyotidan foydalanishga qaratilgan reklamalarning shaxsni manipulyatsiya qilishni qanday osonlashtirayotganini o‘rganish.

4. Oldini olish modellari. Kognitiv-behavioral strategiyalar, jamoaviy qo‘llab-quvvatlash va texnologik vositalarni o‘z ichiga olgan profilaktika modellarini ishlab chiqish va sinovdan o‘tkazish.

Ushbu tavsiyalarni hayotga tatbiq etish orqali o‘qituvchilar, psixologlar, siyosatchilar va tadqiqotchilar kabi manfaatdor tomonlar o‘spirinlar orasida aybdorlikka asoslangan manipulyatsiyaning salbiy ta’sirini kamaytirishga, ularning psixologik barqarorligini mustahkamlashga hamda sog‘lom shaxslararo munosabatlarni rivojlantirishga hissa qo‘shish mumkin.

Adabiyotlar:

1. Freud, The Ego and the Id, p. 29, 1923.
2. Coleman, Adolescence: The Psychology of Teenagers, p. 147, 1980.
3. Simon, George K. In Sheep's Clothing: Understanding and Dealing with Manipulative People, 1996. ISBN 978-1-935166-30-6.
4. Christie, George. “Emotional Manipulation: Techniques and Responses”. London: Harper & Row, p.78, 2011.
5. Baumeister, Roy F. “The Psychology of Guilt”. New York: Guilford Press,p.87, 1994
6. Mamasadikova N.O. ”Kasbiy deformatsiya tufayli aybdorlik hissining vujudga kelishi”. // Science shine international scientific journal. ISSN:3030-377. Issue 12,Volume 1.25-Aprel, 2024.151-157
7. Mamasadikova N.O. ”O‘spirinlardagi aybdorlik hissining shaxslararo munosabatlarga ta’siri”. // “Zamonaviy psixologiyada jamiyatning dolzarb muammolari: yechimlar va istiqbollar” xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya 2024-yil 20-21 may. 577-579
8. Mamasadikova N.O. “O‘spirinlardagi ajrim holatlaridan keyingi aybdorlik hissining qayta turmush qurishga psixologik ta’siri”. // “Oila institutini mustahkamlashning ijtimoiy-psixologik muammolari” xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya 2024-yil 31-may.147-150
9. Mamasadikova N.O. “O‘spirinlar deviatsiyasida aybdorlik muhim omil sifatida”. // Psixologiya. ilmiy jurnal. 1-son 2025. 114-118 b.

KOMMUNIKATIV REFLEKSIYA BO‘LAJAK PEDAGOGLARNING KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIGINI TAKOMILLASHTIRISH STRATEGIYASI SIFATIDA

Axmedov Akmal Yusufovich,
Farg‘ona davlat universiteti o‘qituvchisi
akmal0086ahmedov@gmail.com

Ushbu maqolada bo‘lajak pedagoglarning kasbiy va psixologik tayyorlanishida kommunikativ refleksiya strategik resurs sifatida yoritilgan. Kommunikativ refleksiya muloqot ko‘nikmalarini shakllantirish, kasbiy kompetensiyalarni oshirish va shaxsiy rivojlanishga ijobiy ta’sir ko‘rsatuvchi vosita sifatida tavsiflanadi. Maqola nazariy va amaliy asoslarni o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, bo‘lajak o‘qituvchilarning ta’lim jarayonida refleksiya amaliyotini qo‘llash imkoniyatlarini kengaytiradi. Kommunikativ refleksiyaning psixologik barqarorlik va kasbiy yetuklikka erishishdagi o‘rni tahlil qilinib, uning ta’lim tizimidagi dolzarb ahamiyati ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: *Kommunikativ refleksiya, kasbiy tayyorlash, psixologik tayyorlik, strategik resurs, pedagogik kompetensiyalar, muloqot ko‘nikmalari, shaxsiy rivojlanish, innovatsion yondashuv, refleksiya metodlari, pedagogik amaliyot.*

COMMUNICATIVE REFLECTION AS A STRATEGY FOR DEVELOPING THE COMMUNICATIVE COMPETENCE OF FUTURE EDUCATORS

This article highlights communicative reflection as a strategic resource in the professional and psychological preparation of future educators. Communicative reflection is described as a tool that fosters the development of communication skills, enhances professional competencies, and has a positive impact on personal growth. The article focuses on exploring theoretical and practical foundations, thereby broadening the opportunities for future teachers to apply reflective practices in the educational process. The role of communicative reflection in achieving psychological stability and professional maturity is analyzed, and its critical importance in the education system is demonstrated.

Key words*: Communicative reflection, professional training, psychological readiness, strategic resource, pedagogical competencies, communication skills, personal development, innovative approach, reflection methods, pedagogical practice.*

КОММУНИКАТИВНАЯ РЕФЛЕКСИЯ КАК СТРАТЕГИЯ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

В данной статье коммуникативная рефлексия рассматривается как стратегический ресурс в профессиональной и психологической подготовке будущих педагогов. Коммуникативная рефлексия характеризуется как инструмент, способствующий формированию навыков общения, повышению профессиональных компетенций и позитивному влиянию на личностное развитие. Статья направлена на изучение теоретических и практических основ, расширяющих возможности будущих учителей в применении рефлексии в образовательном процессе. Анализируется роль коммуникативной рефлексии в достижении психологической устойчивости и профессиональной зрелости, а также подчеркивается её актуальное значение в системе образования.

Ключевые слова: *Коммуникативная рефлексия, профессиональная подготовка, психологическая готовность, стратегический ресурс, педагогические компетенции, навыки общения, личностное развитие, инновационный подход, методы рефлексии, педагогическая практика.*

Kirish. Bo‘lajak pedagoglarning kasbiy va psixologik tayyorlashda kommunikativ refleksiya strategik resurs sifatida o‘zining dolzarbligini namoyon etmoqda. Hozirgi ta’lim tizimi zamonaviy yondashuvlar va talablarga mos pedagoglarni tayyorlashda shaxsiy va kasbiy rivojlanishning yangi usullarini tadbiq etishni talab qiladi. Kommunikativ refleksiya o‘qituvchilarning kasbiy mahoratini oshirish va shaxsiy yetuklikka erishish uchun zamonaviy pedagogik muammolarni hal etishga qaratilgan muhim vosita sifatida e’tirof etilmoqda.

Ushbu maqolaning maqsadi — bo‘lajak pedagoglarning kasbiy va psixologik rivojlanishida kommunikativ refleksiyaning rolini tahlil qilish, uning ta’lim jarayonidagi nazariy va amaliy jihatlarini ochib berish, hamda refleksiya jarayonini samarali amalga oshirish strategiyalarini taklif etishdan iborat.

Tadqiqot nazariy jihatdan kommunikativ refleksiya bo‘yicha ilg‘or ilmiy ishlarni, psixologik va pedagogik yondashuvlarni tahlil qilishga asoslanadi. Shu bilan birga, kommunikativ refleksiyaning amaliy jihatlarini kengaytirish va uni pedagogik innovatsiyalarga integratsiya qilish imkoniyatlari muhokama qilinadi.

Maqola ob’ekti — bo‘lajak pedagoglarning kasbiy va psixologik rivojlanishi, predmeti esa — o‘qituvchilar faoliyatida kommunikativ refleksiya jarayonining o‘rni va ahamiyati.Tadqiqotda metodologik yondashuvlar sifatida kommunikativ refleksiya usullarini amaliyotga tadbiq etish bo‘yicha nazariy tahlil, empirik kuzatish va refleksiya mashqlarini ishlatish jarayonlari o‘rganiladi.Ushbu tadqiqot natijasida kommunikativ refleksiya o‘qituvchilarni psixologik barqarorlikka, shaxsiy rivojlanishga va kasbiy yetuklikka erishishda samarali vosita sifatida tavsiflanadi. Tadqiqot pedagogik faoliyatda refleksiya jarayonining ahamiyatini ta’kidlab, ta’lim tizimiga amaliy qo‘shimchalar kiritishga imkon beradi.

Refleksiya (lotincha reflexio – orqaga nazar tashlash) «inson tafakkurining tamoyili bo‘lib, insonni o‘z shakl va dastlabki shartlarini qayta anglash va tushunishga yo‘naltiradi; bilimni predmet jihatdan ko‘rib chiqish, uning mazmuni va bilish usullarining tankidiy tahliliga qaratilgan; inson ma’naviy dunyosining ichki tuzilishi va o‘ziga xos xususiyatlarini ochib beradigan o‘zini o‘zi bilish faoliyatidir. Bilish shakli sifatida refleksiya nafaqat tanqidiy, balki evristik tamoyil hamdir: u yangi bilim manbai sifatida namoyon bo‘ladi. Refleksiya – bu “sub’ektning hamkorlikdagi faoliyat jarayonida uning protsessual va natijaviy o‘ziga xos xususiyatlarini tahlil qilish maqsadida undan unga nisbatan tashqi pozitsiyaga chiqishdir. Refleksiyaning kooperativ jihati haqidagi psixologik bilimlar jamoaviy faoliyatni, sub’ektlar hamkorlikdagi professional harakatlarini muvofiqlashtirish va kooperatsiya qilishni hisobga olgan holda, yanada samaraliroq loyihalashtirish imkonini beradi. Refleksiyaning kommunikativ jihati bir insonning boshqa inson ichki dunyosini aks ettirish jarayoni sifatida tushuniladi. Bunda refleksiya harakat qiluvchi individning muloqot bo‘yicha sheriklari uni qanday idrok qilayotganliklarini anglash sifatida ham namoyon bo‘ladi”.[1.23]

John Dewey ta'lim jarayonida refleksiyaning roli haqida nazariy qarashlar ishlab chiqdi. Uning fikricha, refleksiya — bu o'qituvchining o'z tajribasini tahlil qilishi va pedagogik jarayonda o'zgarishlar qilish imkoniyatidir. Shuningdek, Donald Schönning "Reflektiv amaliyot" konsepsiyasi, pedagogik faoliyatni doimiy tahlil qilish va rivojlantirish usulini taklif etdi. Albert Bandura esa o‘zining "O‘z-o‘zini samaradorlik" nazariyasida kommunikativ refleksiyaning psixologik ahamiyatiga urg‘u berdi.

A.A.Bodalev va A.V.Petrovskiy kommunikativ refleksiya jarayonini shaxslararo idrok va muloqot kontekstida o‘rganib, uning shaxslararo aloqalar sifatini oshirishga ta’sirini tahlil qilgan. Lev Vygotskiy esa ta’lim jarayonida muloqotning reflektiv xususiyatlari va talaba-o‘qituvchi munosabatlari haqida muhim nazariy fikrlarni ilgari surdi. Shuningdek, V.F. Shatalovning pedagogik texnologiyalariga asoslangan refleksiya mashqlari o‘quv jarayonini samarali tashkil etishda muhim rol o‘ynaydi.[3.5]

Tadqiqot davomida bo‘lajak pedagoglarning kasbiy va psixologik tayyorlanishida kommunikativ refleksiyaning o‘rni va ahamiyati aniqlandi. Eksperimental yondashuvlar yordamida kommunikativ refleksiya mashg‘ulotlari pedagoglarning o‘z faoliyatini tahlil qilish va o‘z-o‘zini baholash qobiliyatlarini rivojlantirishda samaradorlik ko‘rsatdi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, kommunikativ refleksiya muloqot ko‘nikmalarining shakllanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Bu usullar nafaqat talabalarning darslarda faol ishtirokini oshirdi, balki o‘qituvchilarning ta’lim jarayonida innovatsion yondashuvlarni qo‘llash qobiliyatini ham rivojlantirdi. Refleksiya mashqlari orqali o‘qituvchilar o‘zlarining kuchli va zaif tomonlarini aniqlash imkoniyatiga ega bo‘ldilar.O‘qituvchilarda kommunikativ refleksiya natijasida stressni boshqarish, shaxsiy o‘sish va muammolarga ijodiy yondashish qobiliyatlari rivojlandi. Bu o‘z navbatida, pedagoglarning psixologik barqarorlik darajasining oshishiga olib keldi.

Muloqotning reflektiv yondashuvi ta’lim jarayonini yanada interaktiv va samarali qildi. Talabalar o‘z darslarini mustaqil ravishda tahlil qilishga, muammolarni aniqlashga va echim taklif qilishga ko‘proq moyil bo‘lishdi. Bu metod talabalarning faol ishtirokini va o‘z fikrlarini ifodalash ko‘nikmalarini yaxshilashga yordam berdi.

Kommunikativ refleksiya metodlarini pedagogik faoliyatga tatbiq qilish orqali ta’lim jarayonining samaradorligi oshirildi. Ushbu usullar o‘qituvchilarni nazariy bilimlarni amaliy faoliyatga samarali integratsiya qilishiga ko‘maklashdi.Tadqiqot davomida olingan natijalar kommunikativ refleksiyaning strategik resurs sifatidagi rolini tasdiqlaydi va uning ta’lim tizimida keng qo‘llanilishini tavsiya qiladi.

Bo‘lajak pedagog shaxs tahlilini amalga oshirganda va diqqat-e’tiborini o‘ziga qaratgan holdagina, ya’ni refleksiya qobiliyatini namoyon qilgandagina kasbiy rivojlanishi mumkin bo‘ladi. Refleksiya – bu kasbiy rivojlanishning muhim omillaridan biridir, shuning uchun refleksiv pozitsiyasi OTMdayoq, bo‘lajak mutaxassisning ta’lim olish jarayonida rivojlanishi lozim. Pedagoglarda refleksiv ko‘nikmalarni kasbiy kompetensiyasi sifatida rivojlantirish muammosi ayniqsa dolzarb va oliy kasbiy psixologik-pedagogik ta’lim

uchun yangi metodologik masalalarni hal qilishni, shuningdek mutaxassislar kompetentligi darajasiga yangi talablarni ishlab chiqishni talab qiladi. Pedagogning refleksiv pozitsiyasi – bu o‘zining ilgarigi shaxsiy va kasbiy tajribasini o‘rnatish va qayta anglash bo‘lib, pedagog shaxsining innovatsion va ijodiy salohiyatini faollashtirish, kasbiy faoliyatda refleksiyani qo‘llash imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan.[2.58]

Kommunikativ refleksiya bo‘lajak pedagoglarning kasbiy va psixologik tayyorlanishida ta’lim jarayonini sifat jihatidan takomillashtirish uchun strategik resurs sifatida qaraladi. Ushbu tadqiqot davomida kommunikativ refleksiyaning nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilinib, uning ta’lim tizimidagi o‘rni va ahamiyati chuqur o‘rganildi. Kommunikativ refleksiya, birinchi navbatda, pedagoglarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Refleksiya jarayonida o‘qituvchilar o‘z faoliyatini tahlil qilish, o‘z kuchli va zaif tomonlarini aniqlash va amaliyotda innovatsion yondashuvlarni tatbiq etish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bu esa ta’lim jarayonining sifati va samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Tadqiqot natijalari ko‘rsatganidek, kommunikativ refleksiya bo‘lajak pedagoglarning kasbiy tayyorlanishi jarayonida talabalar bilan muloqotni samarali tashkil etish va shaxslararo idrokni rivojlantirishda yordam beradi.

Shuningdek, kommunikativ refleksiya o‘qituvchilarning psixologik barqarorlikka erishishida ham muhim rol o‘ynaydi. Refleksiya stressni boshqarish, o‘z fikrlari va his-tuyg‘ularini chuqurroq anglash, shuningdek, muammolarga ijodiy yondashish qobiliyatlarini rivojlantirishda pedagoglarga yordam beradi. Bu jarayon shaxsiy rivojlanishning o‘ziga xos jihatlaridan biri bo‘lib, o‘qituvchi sifatida yetuklikka erishishni ta’minlaydi.Kommunikativ refleksiya ta’lim tizimiga innovatsion yondashuvlarni kiritishda ham katta ahamiyatga ega. Ushbu yondashuv pedagogik amaliyotda talabalarning faol ishtirokini ta’minlash, ularning fikrlarini ifodalash qobiliyatini oshirish va o‘quv jarayonini interaktiv qilish imkonini beradi. Refleksiya mashg‘ulotlari ta’limda zamonaviy texnologiyalar va metodlarni qo‘llashda muhim o‘rin tutadi.

Bu tadqiqotning natijalariga ko‘ra, kommunikativ refleksiya pedagogik ta’lim jarayonida dolzarb metod sifatida tan olinishi kerak. Ushbu vosita pedagoglarning kasbiy va shaxsiy rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi, ta’lim sifatini oshiradi va o‘qituvchilarning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uchun mustahkam asos yaratadi. Refleksiyaning ilmiy-amaliy jihatlarini yanada kengaytirish va ta’lim tizimida integratsiya qilish kelajakda yanada samarali natijalarga olib keladi.

Ushbu tadqiqot natijalari kommunikativ refleksiyaning bo‘lajak pedagoglarning kasbiy va psixologik tayyorlanishidagi ahamiyatini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, ta’lim tizimida kommunikativ refleksiyaning kengroq qo‘llanilishini ta’minlash uchun kelajakdagi tadqiqotlarda quyidagi yo‘nalishlarga e’tibor qaratilishi tavsiya etiladi:

☑ **Refleksiya metodlarini diversifikatsiya qilish:**

Muloqotning reflektiv mashqlari va usullarini yanada boyitib, pedagogik amaliyotga moslashtirish zarur. Xususan, zamonaviy texnologiyalarni refleksiyaga integratsiya qilish orqali innovatsion yondashuvlarni yaratish mumkin.

☑ **Pedagogik faoliyatda refleksiya imkoniyatlarini kengaytirish:**

Tadqiqotlar davomida pedagoglarning kasbiy tayyorlanishiga refleksiya usullarini yanada ko‘proq joriy etish, o‘qituvchilarning shaxsiy va professional o‘sishiga hissa qo‘shadi. Bu ta’lim sifatini oshirish va o‘qituvchi faoliyatining samaradorligini ta’minlaydi.

☑ **Psixologik treninglar va dasturlar:**

Psixologik tayyorlikni mustahkamlash uchun refleksiya asosida mashg‘ulotlar va treninglarni amaliyotga keng joriy qilish zarur. Bu pedagoglarning stressni boshqarish, o‘ziga ishonchni oshirish va talabalarga ijobiy ta’sir ko‘rsatish imkoniyatlarini kengaytiradi.

☑ **Ilmiy tadqiqotlarni kengaytirish:**

Kommunikativ refleksiya bo‘yicha ilmiy tadqiqotlarni kengroq o‘tkazish, uning pedagogik jarayonlarga ta’sirini chuqurroq o‘rganish va yangi usullarni ishlab chiqish kelajakdagi tadqiqotlarning asosiy yo‘nalishlariga aylanishi kerak.

☑ **Refleksiya jarayonining nazariy asoslarini rivojlantirish:**

Refleksiya nazariyasi va amaliyoti bo‘yicha ilg‘or tadqiqotlar, bu jarayonning kasbiy va psixologik rivojlanishdagi rolini yanada chuqur o‘rganishga yordam beradi.

Ushbu yondashuvlar kommunikativ refleksiyaning nafaqat strategik resurs sifatida dolzarbligini ta’minlaydi, balki ta’lim tizimida ijobiy o‘zgarishlar qilishga ham yo‘l ochadi. Ushbu tavsiyalar orqali ta’lim jarayonini zamonaviy pedagogik ehtiyojlarga moslashtirish va uni yanada samarali qilish mumkin.

Adabiyotlar:

1. Guthrie K. L., & McCracken H. (2010). Reflective pedagogy: Making meaning in experiential-based online courses. *Journal of Online Learning and Teaching*, 6(2), 316-325.

2. Jo‘rayev Sh.M., Talabalarda refleksiv pozitsiyani rivojlantirish pedagogik muammo sifatida.Zamonaviy dunyoda innovatsion tadqiqotlar:Nazariya va amaliyot” nomli ilmiy, masofaviy,onlayn konferensiya. https://doi.org/10.5281/zenodo.10828721 57-58 bet

3. Harvey M., Coulson D., Mackaway J., & Winchester-Seeto, T. (2010). Aligning reflection in the cooperative education curriculum. *Asia-Pacific Journal of Cooperative Education*, 11(3), 137-152.

4. Yusufovich A. A., & O’G’Li E. O. A. (2022). Bo‘lajak o‘qituvchilarning kommunikativ kompetentligini takomillashtirishning pedagogik asoslari. *Science and innovation*, *1*(B3), 40-46.

5. Yusufovich A. A. (2022). Developing the communicative competence of future teachers is an effective measurement for self-organization. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, *12*(1), 302-304.

6. Lund L. (2018). How teachers reflect on their pedagogy: Learning from teachers’ pedagogical vocabulary. *Journal of Adult Education*, 47(1), 22-35.

7. Patrick C., Peach D., & Pocknee C. (2009). The WIL report: Work-integrated learning – A national scoping study. *Australian Learning and Teaching Council*.

KREDIT-MODUL TIZIMIDA INTELLEKTUAL KO‘NIKMALARNI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK ASOSLARI

Otepbergenov Jetkerbay Sakbergenovich,
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti
“Informatika o‘qitish metodikasi” kafedrasi dotsenti,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
3508766@mail.ru

Maqolada kredit-modul ta’lim tizimi sharoitida talabalarning intellektual ko‘nikmalarini shakllantirishning psixologik va pedagogik jihatlari tadqiq etilgan. Kognitiv faoliyatni faollashtirish mexanizmlari yoritilgan, ta’lim jarayonini individuallashtirish va talabalarning intellektual salohiyatini rivojlantirishda o‘qituvchining roliga alohida e’tibor qaratilgan. Analitik, tanqidiy va refleksiv fikrlashni shakllantirishga ko‘maklashadigan samarali usullar va texnologiyalar misollar bilan keltirilgan.

Kalit so‘zlar: *intellektual ko‘nikmalar, kredit-modul tizimi, kognitiv rivojlanish, psixologik-pedagogik asoslar, individuallashtirish, kompetensiyaviy yondashuv.*

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ УМЕНИЙ В КРЕДИТНО-МОДУЛЬНОЙ СИСТЕМЕ

В статье исследованы психолого-педагогические аспекты формирования интеллектуальных навыков студентов в условиях кредитно-модульной системы образования. Освещены механизмы активизации когнитивной деятельности, особое внимание уделено роли преподавателя в индивидуализации образовательного процесса и развитии интеллектуального потенциала студентов. Приведены примеры эффективных методов и технологий, способствующих формированию аналитического, критического и рефлексивного мышления.

Ключевые слова: *интеллектуальные навыки, кредитно-модульная система, когнитивное развитие, психолого-педагогические основы, индивидуализация, компетентностный подход.*

PSYCHOLOGICAL-PEDAGOGICAL BASIS OF FORMING INTELLECTUAL SKILLS IN THE CREDIT-MODULE SYSTEM

The article studies the psychological and pedagogical aspects of the formation of students' intellectual skills in the context of the credit-module education system. The mechanisms of activating cognitive activity are highlighted, special attention is paid to the role of the teacher in individualizing the educational process and developing the intellectual potential of students. Effective methods and technologies that contribute to the formation of analytical, critical and reflective thinking are presented with examples.

Keywords: *intellectual skills, credit-module system, cognitive development, psychological and pedagogical foundations, individualization, competency-based approach.*

Kirish. Zamonaviy ta’lim global ijtimoiy-madaniy, iqtisodiy va texnologik o‘zgarishlar ta’sirida jadal sur’atda o‘zgarmoqda. Mutaxassislarni tayyorlash sifatiga qo‘yilayotgan talablarning ortib borishi nafaqat kasbiy kompetensiyalarni, balki shaxsning intellektual salohiyatini ham rivojlantirishni ta’minlaydigan o‘quv jarayonini tashkil etishga yangicha yondashuvlarni joriy etish zaruratini keltirib chiqarmoqda. Bunday yondashuvlardan biri O‘zbekiston ham qatori ko‘plab mamlakatlarning oliy ta’lim tizimida keng tarqalgan kredit-modul ta’lim tizimidir.

Kredit-modul tizimi moslashuvchanlik, mobillik va talabaning ta’lim yo‘nalishini individuallashtirish tamoyillarini amalga oshirishga qaratilgan. U ta’lim oluvchilarga o‘z ta’lim yo‘lini mustaqil rejalashtirish, fanlarni, o‘quv materialini o‘zlashtirish sur’ati va shakllarini tanlash imkonini beradi. Bu esa mas’uliyatlilik, o‘z-o‘zini tashkil etish va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi. Ta’limning bunday tuzilishi axborot jamiyati va tez o‘zgaruvchan mehnat bozori sharoitida zarur bo‘lgan intellektual ko‘nikmalarni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratadi [1].

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Intellektual ko‘nikmalarni shakllantirish ta’lim jarayonining ajralmas qismi bo‘lib, mantiqiy fikrlash, tahliliy idrok etish, umumlashtirish, asoslash va asosli qarorlar qabul qilish kabi kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan. Bu, ayniqsa, kredit-modulli ta’lim sharoitida muhim ahamiyat kasb etadi, chunki talabalardan yuqori darajadagi mustaqillik, o‘z o‘quv

faoliyatini rejalashtirish qobiliyati, baholashning turli xil shakllari va bilimlarni nazorat qilish usullariga moslashish talab etiladi.

Shu bois, intellektual ko‘nikmalarni shakllantirish va mustahkamlashga ko‘maklashadigan o‘quv jarayonini tashkil etishning psixologik-pedagogik asoslarining ahamiyati tobora ortib bormoqda. Kognitiv rivojlanish qonuniyatlarini anglash, motivatsiya, o‘qitish uslubi, talabalarning individual va yosh xususiyatlarini inobatga olish ta’lim muhiti samaradorligini oshirishning muhim omillariga aylanmoqda.

Ushbu maqola kredit-modul tizimi sharoitida intellektual ko‘nikmalarni shakllantirishning nazariy asoslari va amaliy mexanizmlarini tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, unda mazkur jarayonning muvaffaqiyatini belgilovchi psixologik-pedagogik jihatlarga alohida e’tibor berilgan.

1. Intellektual ko‘nikmalarni shakllantirishga nazariy yondashuvlar.

Intellektual ko‘nikmalar bilimlarni to‘liq o‘zlashtirish, ularni qayta ishlash, tanqidiy baholash va turli hayotiy hamda kasbiy vaziyatlarda amalda qo‘llash uchun zarur bo‘lgan kognitiv ko‘nikmalarning murakkab majmuasidir. Asosiy intellektual ko‘nikmalar qatoriga tahlil, sintez, tasniflash, mantiqiy fikrlash, asoslash, farazlarni ilgari surish va tekshirish, refleksiya, shuningdek, muammolarni mustaqil hal qilish qobiliyati kiradi. Ushbu qobiliyatlarni rivojlantirish ilmiy asoslangan yondashuvlarga tayanadigan maqsadli pedagogik ta’sirni talab qiladi.

Intellektual rivojlanishni tushunishga asos solgan fundamental nazariyotchilardan biri L.S. Vigotskiydir. Uning madaniy-tarixiy nazariyasiga ko‘ra, oliy psixik funksiyalarning rivojlanishi interiorizatsiya - tashqi ijtimoiy faoliyatning ichki psixik jarayonlarga aylanishi jarayonida amalga oshadi. U ta’lim rivojlanishdan oldinda borishi va talabaning eng yaqin rivojlanish zonasini - ya’ni, tajribali hamkor (o‘qituvchi, murabbiy, tengdosh) yordamida talaba yangi intellektual harakatlarni o‘zlashtirish va qo‘llashga qodir bo‘ladigan maydonni shakllantirishini ta’kidlagan [2]. Bu esa hamkorlik, muloqot va vazifalarni birgalikda hal etishga ko‘maklashadigan ta’lim muhitini tashkil etishning naqadar muhimligini ko‘rsatadi.

Intellektual rivojlanish nazariyasiga Jan Piaje ham salmoqli hissa qo‘shgan. U kognitiv rivojlanish bosqichlarining modelini taklif qilgan bo‘lib, ularning har biri ma’lum fikrlash shakllari bilan tavsiflanadi. Piaje sensomotor, operatsiyadan oldingi, aniq operatsiya va rasmiy operatsiya bosqichlarini ajratib ko‘rsatgan. Uning nuqtayi nazaridan, bir bosqichdan ikkinchisiga o‘tish shaxsning atrof-muhit bilan faol o‘zaro ta’siri natijasida sodir bo‘ladi. Bu xususiyatni, ayniqsa, mantiqiy va mavhum operatsiyalarni rivojlantirishga qaratilgan modulli o‘quv mazmunini loyihalashda hisobga olish muhimdir [3].

Jerom Bruner, o‘z navbatida, kashfiyot orqali o‘qitish g‘oyalarini rivojlantirib, bilimlar tuzilishining ahamiyatiga va bilish jarayonida ta’lim oluvchining faol roliga e’tibor qaratdi. U bilimlarni taqdim etishning uchta asosiy usulini ajratib ko‘rsatgan: faoliyatli (enaktiv), obrazli (ikonik) va ramziy. Uning nuqtayi nazariga ko‘ra, ta’limning har bir bosqichi materialni taqdim etishning tegishli usuliga tayanishi kerak, bu esa chuqur tushunishga va barqaror intellektual ko‘nikmalarni shakllantirishga yordam beradi. Uning "spiral o‘qitish" konsepsiyasi alohida dolzarbdir, unga ko‘ra asosiy g‘oyalar va ko‘nikmalar murakkablikning yuqoriroq darajasida qayta ko‘rib chiqilishi kerak, bu esa o‘quv dasturlarini tuzishning modul mantig‘iga ideal tarzda mos keladi [3].

Bundan tashqari, zamonaviy kognitiv nazariyalar metakognitiv boshqaruv - o‘z fikrlash jarayonini anglash, nazorat qilish va tuzatish qobiliyatining muhimligini ta’kidlaydi. Fleyvellning fikriga ko‘ra, metakognitsiya intellektual rivojlanishda asosiy rol o‘ynaydi va kognitiv faoliyatni rejalashtirish, kuzatish, baholash va tuzatish kabi fazilatlarni shakllantirishga yordam beradi. Bu, ayniqsa, kredit-modul tizimi sharoitida, mustaqil o‘quv faoliyati va o‘quv natijalarini o‘z-o‘zini baholashga urg‘u berilganda muhimdir.

Shunday qilib, intellektual ko‘nikmalarni shakllantirish rivojlanish psixologiyasi, kognitiv fan va didaktika yutuqlariga asoslangan kompleks pedagogik yondashuvni talab qiladi. Shaxsni intellektual shakllantirishning nazariy asoslarini tushunish talabalarning tafakkuri, ijodiy salohiyati va intellektual mustaqilligini rivojlantirishga yordam beradigan samarali pedagogik strategiyalarni yaratish imkonini beradi.

2. Aqliy rivojlanish kontekstida kredit-modul tizimining o‘ziga xos xususiyatlari.

Kredit-modul tizimi (KMT) moslashuvchanlik, ta’limni individuallashtirish va kompetensiyaviy yondashuv tamoyillariga asoslangan o‘quv jarayonini tashkil etishning zamonaviy modelidir. Uni oliy ta’lim muassasalarida joriy etish ta’lim sifatini oshirish, talabalarning akademik mobilligini ta’minlash, shuningdek, ularda asosiy kasbiy va universal kompetensiyalarni, shu jumladan intellektual ko‘nikmalarni shakllantirish zarurati bilan bog‘liq.

KMTning asosiy afzalliklaridan biri talabalarning individual xususiyatlarini - ularning bilish qobiliyatlarini, oldingi tayyorgarlik darajasini, materialni o‘zlashtirish sur’atini va afzal ko‘rilgan o‘qitish uslubini hisobga olish imkoniyatidir [4]. Bu differensial va shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv uchun sharoit yaratadi, bunda talabalar modullarni mustaqil ravishda tanlashlari, yuklamani o‘zgartirishlari, materialni qulay sur’atda o‘zlashtirishlari va o‘z ta’lim yo‘nalishini loyihalashda faol ishtirok etishlari mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Modulli o‘qitish o‘z-o‘zini boshqarish, tanqidiy va refleksiv fikrlash, o‘z-o‘zini tahlil qilish va maqsad qo‘yish qobiliyati kabi eng muhim intellektual fazilatlarni shakllantirishga yordam beradi. Har bir modul aniq belgilangan o‘quv natijalari, nazorat shakllari va fikr-mulohazalarga ega bo‘lgan tugallangan mantiqiy birlikdir, bu esa talabaga o‘z taraqqiyotini kuzatish va o‘quv strategiyasini o‘z vaqtida tuzatish imkonini beradi [5]. Bunday format intellektual o‘sishning ajralmas qismi bo‘lgan mas’uliyat darajasini oshiradi va mustaqil ishlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Intellektual ko‘nikmalarni rivojlantirishda o‘qitishning interfaol va muammoga yo‘naltirilgan metodlaridan faol foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi. Shunday qilib, modullar tarkibiga keys-metodlar, loyiha va tadqiqotchilik faoliyatini kiritish tahliliy, kreativ va divergent fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi. Talabalar vaziyatlarni tahlil qilishni, asosiy muammolarni ajratib ko‘rsatishni, muqobil yechimlarni taklif qilishni, o‘z nuqtayi nazarini asoslashni va olingan bilimlarni yangi sharoitlarda qo‘llashni o‘rganadilar (qarang [6]).

Bundan tashqari, kredit-modul tizimi metapredmet ko‘nikmalarni shakllantirishga yordam beradi: o‘rganishni bilish, axborot bilan ishlash, individual va guruhli o‘quv loyihalarini rejalashtirish va amalga oshirish. Munozaralar, taqdimotlar, o‘z-o‘zini baholash va natijalarni o‘zaro baholash orqali kognitiv faoliyatni faollashtirish nafaqat akademik o‘zlashtirish, balki kognitiv moslashuvchanlik, o‘z-o‘zini rivojlantirishga tayyorlik va intellektual mobillikni shakllantirishga yordam beradi.

Shunday qilib, kredit-modul tizimi intellektual ko‘nikmalarni maqsadli shakllantirish uchun qulay pedagogik shart-sharoitlarni yaratadi. Uning xususiyatlari ta’limga an’anaviy translyatsion yondashuvdan faol, subyektga yo‘naltirilgan formatga o‘tishga imkon beradi, bunda talaba ta’lim jarayonining to‘laqonli ishtirokchisi va o‘z intellektual rivojlanishining faol subyektiga aylanadi.

3. Aqliy ko‘nikmalarni shakllantirishning psixologik-pedagogik shart-sharoitlari.

Kredit-modul tizimi doirasida intellektual ko‘nikmalarni samarali rivojlantirish uchun talabalarning kognitiv faolligini rag‘batlantirish, ularda fanlararo ko‘nikmalarni shakllantirish, tanqidiy va ijodiy fikrlashni o‘stirishga yo‘naltirilgan maxsus tashkil etilgan psixologik-pedagogik shart-sharoitlar yaratish zarur. Bu shart-sharoitlar ta’lim jarayonining ajralmas qismi bo‘lib, o‘quvchi nafaqat ma’lumotlarni o‘zlashtirish, balki o‘z bilimlarini va fikrlash uslublarini faol shakllantira oladigan muhitni yaratadi.

Birinchidan, doimiy aqliy faollikni ta’minlaydigan kognitiv rag‘batlantiruvchi ta’lim muhitini yaratish muhim shartdir. Bunday muhit turli xil bilim olish vazifalari, muammoli vaziyatlar, qaror qabul qilish zaruriyati, tahlil, taqqoslash va asoslashni o‘z ichiga olishi kerak. Axborot texnologiyalari, interaktiv platformalar, simulyatsiyalar va raqamli vositalardan foydalanish ham talabalarning kognitiv imkoniyatlarini kengaytiradi, ta’limni yanada mazmunli va shaxsga yo‘naltirilgan qiladi.

Ikkinchidan, ta’limning faol usullari - munozaralar, aqliy hujum, kichik guruhlarda ishlash, loyiha va keys-faoliyatidan foydalanish kognitiv tashabbuskorlikni rag‘batlantirish, fikr almashish, mantiqiy va dalillar keltirish qobiliyatlarini rivojlantirish imkonini beradi. Bu usullar hamkorlik, o‘z-o‘zini tahlil qilish va fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishga yordam beradi, bular esa intellektual rivojlanishning muhim tarkibiy qismlaridir [7].

Uchinchidan, bilim olishga barqaror motivatsiyani shakllantirish alohida ahamiyatga ega. Ichki motivatsiya o‘quv jarayoni qiziqarli bo‘lganda, o‘zini rivojlantirish ehtiyojini qondirganda, talabaning intellektual tayyorgarligi darajasiga mos keladigan qiyinchiliklarni taklif etganda paydo bo‘ladi. Motivatsion qo‘llab-quvvatlash muvaffaqiyat vaziyatini yaratish, bilim olish tashabbusini rag‘batlantirish, o‘yinlashtirish va bilimlarni nazorat qilishning turli shakllarini joriy etish orqali amalga oshirilishi mumkin.

To‘rtinchidan, har bir talabaning kognitiv rivojlanish darajasi, idrok etish tezligi va fikrlash uslubini hisobga oladigan ta’limni tabaqalashtirish va individuallashtirish samarali strategiya hisoblanadi [8]. Individual ta’lim yo‘nalishlari, modullarni tanlashdagi egiluvchanlik, turli murakkablik darajasidagi topshiriqlar yaqin rivojlanish zonasida intellektual qobiliyatlarning optimal rivojlanishini ta’minlaydi.

Nihoyat, kredit-modul tizimi sharoitida o‘qituvchining roli nafaqat bilim manbai, balki fasilitator - o‘quv jarayonining tashkilotchisi, ustoz va maslahatchi sifatida, talabalarning intellektual mustaqilligini shakllantirish uchun sharoit yaratuvchi shaxs ekanligini ta’kidlash lozim. U metakognitiv ko‘nikmalarni shakllantirish uchun muhim bo‘lgan rejalashtirish, o‘zini baholash, shaxsiy bilim olish strategiyalarini tuzatish qobiliyatlarini rivojlantirishni rag‘batlantiradi [9].

Shunday qilib, intellektual ko‘nikmalarni muvaffaqiyatli shakllantirish nafaqat ta’limning tegishli mazmunini, balki jarayonni puxta o‘ylangan pedagogik tashkil etishni ham talab qiladi. Talabaning ta’lim faoliyatida faol ishtirok etishini ta’minlaydigan shart-sharoitlarni yaratish, mustaqillik va refleksivlikni rivojlantirish uning intellektual va kasbiy o‘sishining kafolatidir.

4. Amaliy tavsiyalar.

Tahlil va natijalar. Kredit-modul tizimi sharoitida intellektual ko‘nikmalarni muvaffaqiyatli shakllantirish uchun bilish faoliyatini faollashtirish, tanqidiy va tahliliy fikrlashni rivojlantirish, mustaqil ta’lim olish qobiliyatini shakllantirishga yo‘naltirilgan maqsadli pedagogik strategiyalar va vositalarni joriy etish zarur. Quyida zamonaviy psixologik-pedagogik yondashuvlar va xalqaro tajribaga asoslangan asosiy amaliy tavsiyalar keltirilgan:

• Raqamli platformalardan foydalangan holda aralash ta’limni joriy etish. An’anaviy va onlayn ta’lim shakllarini uyg‘unlashtirish ta’lim jarayonining moslashuvchanligini ta’minlaydi, turli xil axborot manbalariga kirish imkoniyatini kengaytiradi, o‘qitish sur’ati va uslubini individuallashtirish imkonini beradi. Moodle, Google Classroom, Edmodo kabi platformalar, shuningdek, ixtisoslashtirilgan muhitlar (masalan, loyiha yoki tadqiqot ishlari uchun) o‘zaro ta’sirli va ko‘p kanalli idrokni ta’minlaydi, bu esa bilish faolligini rag‘batlantiradi.

• Talabalarning kognitiv qobiliyatlari darajasini aniqlash uchun tashxis usullarini qo‘llash. Psixologik-pedagogik tashxis (shu jumladan, mantiqiy fikrlash, tahlil va sintez qobiliyati testlari, metakognitiv shkalalar va so‘rovnomalardan foydalangan holda) ta’lim oluvchilarning aqliy rivojlanishining kuchli va zaif tomonlarini o‘z vaqtida aniqlash imkonini beradi. Bu talabalarning individual ehtiyojlari va qobiliyatlarini hisobga olgan holda modullarni loyihalash imkonini beradi, yaqin rivojlanish zonasida qo‘llab-quvvatlashni ta’minlaydi.

• O‘z-o‘zini baholash va refleksiya elementlari bo‘lgan modullarni ishlab chiqish. O‘quv moduli tarkibiga o‘z-o‘zini tahlil qilish, refleksiya, maqsad qo‘yish va erishilgan natijalarni baholashga qaratilgan topshiriqlarni kiritish metakognitiv ko‘nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi. Bu individual portfolio yuritish, refleksiv insho yozish, o‘z-o‘zini va o‘zaro baholashda ishtirok etish, shuningdek, ta’limning har bir bosqichi yakunida interaktiv so‘rov shakllari orqali amalga oshirilishi mumkin.

• Talabalarning tadqiqot va loyihalash faoliyatini rag‘batlantirish. Ma’lumotlarni mustaqil ravishda izlash, tahlil qilish va talqin etish, farazlarni ilgari surish, kichik tadqiqotlar o‘tkazish va o‘quv loyihalarini yaratishga e’tibor qaratish intellektual ko‘nikmalarni faol shakllantirishga yordam beradi. Modul tizimi sharoitida bunday shakllar modullarning mazmuniy qismiga ham, yakuniy baholashga ham kiritilishi mumkin (masalan, an’anaviy imtihonga muqobil sifatida loyiha yoki tadqiqot ishini himoya qilish).

Ushbu chora-tadbirlar oliy ta’limni isloh qilishning xalqaro tajribasiga, xususan, Yevropa Ittifoqi mamlakatlarining kompetensiyaviy ta’lim, metakognitsiyani rivojlantirish va refleksiv ta’lim madaniyatini shakllantirishga qaratilgan amaliyotlariga mos keladi [10]. Bolonya jarayoni doirasida talabalarning butun umr davomida o‘rganish qobiliyatini rivojlantirish, kasbiy muammolarni mustaqil hal qilish va tez o‘zgaruvchan axborot jamiyati sharoitlariga moslashishga yo‘naltirilgan ta’lim dasturlarini yaratishga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Shunday qilib, ko‘rsatilgan tavsiyalarni amalga oshirish talabalarning intellektual rivojlanishini va ularda barqaror kognitiv va metakognitiv ko‘nikmalarni shakllantirishni ta’minlaydigan samarali ta’lim muhitini yaratishga yordam beradi, bu ayniqsa kredit-modul tizimini joriy etish sharoitida dolzarbdir.

Xulosa. Shunday qilib, kredit-modul tizimi sharoitida intellektual ko‘nikmalarni shakllantirish murakkab va ko‘p bosqichli jarayon bo‘lib, tizimli yondashuvni talab etadi. Bu yondashuv individuallashtirish, motivatsiya berish, kognitiv qo‘llab-quvvatlash kabi psixologik-pedagogik tamoyillarni uyg‘unlashtirish hamda raqamli platformalar, interaktiv ta’lim shakllari va metakognitiv rivojlanish vositalarini o‘z ichiga olgan zamonaviy ta’lim texnologiyalarini qo‘llashga asoslanishi lozim.

O‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi munosabat alohida ahamiyatga ega bo‘lib, bunda o‘qituvchi nafaqat bilim manbai, balki ta’lim jarayonining yordamchisi, ustozi va muvofiqlashtiruvchisi sifatida faoliyat yuritadi. Aynan shunday yondashuv talabalar tanqidiy fikrlash, refleksiya, tahliliy va ijodiy qobiliyatlarni o‘z ichiga olgan intellektual ko‘nikmalarni ongli va faol ravishda shakllantira oladigan ta’lim muhitini yaratishga ko‘maklashadi.

Ta’kidlash joizki, kredit-modul tizimi o‘zining moslashuvchanligi bilan birga, pedagogik jihatdan puxta ishlab chiqilishi zarur. U nafaqat kompetensiyaviy yondashuvni e’lon qilishi, balki uni amalga oshirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishi kerak. Talabalarning individual rivojlanish yo‘nalishlarini, ularning kognitiv yetuklik darajasi va ta’lim maqsadlarini hisobga oladigan moslashuvchan o‘qitish modellarini ishlab chiqish istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi. Bunga intellektual o‘qitish tizimlari, tashxis modullari, muntazam pedagogik refleksiya va teskari aloqani joriy etish orqali erishish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, kredit-modul tizimida intellektual ko‘nikmalarni samarali shakllantirish faqat ilmiy asoslangan pedagogik strategiyalar, innovatsion texnologiyalar va ta’lim jarayonining insonparvarlik yo‘nalishi uzviy bog‘liq bo‘lgan yaxlit yondashuv sharoitidagina mumkin. Bu nuqtayi nazardan talabalarning kognitiv salohiyatini rivojlantirish nafaqat ta’limning vazifasi, balki XXI asrning raqobatbardosh, moslashuvchan, tanqidiy fikrlaydigan mutaxassisini tayyorlashning muhim shartiga aylanmoqda.

Adabiyotlar:

1. Ильин, Е.П. Психология способностей и одаренности. – СПб: Питер, 2019.
2. Выготский, Л.С. Мышление и речь. – М.: Лабиринт, 2022.
3. Bruner, J. The Process of Education. – Harvard University Press, 2009.
4. Юсупова, Н.М. Особенности применения кредитно-модульной системы в вузах Узбекистана // Педагогика и психология образования. – 2021. – №4. – С. 45–50.
5. Biggs, J., Tang, C. Teaching for Quality Learning at University. – Open University Press, 2011.
6. Сафаров, А.Ш. Интерактивные методы как средство развития критического мышления // Современное образование. – 2020. – №2. – С. 34–39.
7. Коломиец, Л.Н. Психологические условия формирования когнитивных умений у студентов // Высшее образование в России. – 2018. – №7. – С. 78–82.
8. Zimmerman, B. Self-Regulated Learning and Academic Achievement // Educational Psychologist. – 2002. – Vol. 37(1). – P. 5–13.
9. Knowles, M. The Adult Learner: A Neglected Species. – Gulf Publishing Company, 2005.
10. European Commission. Key Competences for Lifelong Learning. – 2018. – https://education.ec.europa.eu.

O‘QITUVCHILAR VA TALABALAR O‘RTASIDAGI ZIDDIYATLARNI KONSTRUKTIV BOSHQARISH

Xaitova Yulduz Saitovna,
Turon universiteti Pedagogika va psixologiya kafedrasi dotsenti, p.f.f.d(PhD)

Mazkur maqola o‘qituvchilar va talabalar o‘rtasida yuzaga keladigan ziddiyatlarning mohiyatini ochib berish hamda ularni konstruktiv tarzda boshqarish usullarini o‘rganishga bag’ishlangan. Maqolada ta’lim jarayonida ziddiyatlarning kelib chiqish sabablari, ularning turlari va oqibatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, ziddiyatlarni hal etishning psixologik va pedagogik yondashuvlari, samarali muloqot, empatiya va vositachilik kabi konstruktiv metodlar muhokama qilinadi. Tadqiqot natijalari o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi ijobiy munosabatlarni rivojlantirishga, o‘zaro hurmat va tushunishni mustahkamlashga xizmat qiladi. Shuningdek, oliy ta’lim muassasalari o‘qituvchilari va talabalar o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatlar natijasida kelib chiqayotdan dolzarb muammolar hamda ularga jamiyat tomonidan qanday munosabat bildirilishi haqida so‘z boradi. Maqola oliy ta’lim tizimida o‘qituvchilar va talabalar o‘rtasidagi psixologik munosabatlarning ta’lim jarayoniga ta’siri va boshqaruv jarayonidagi o‘zgaruvchanlik bilan bog‘liq muhim jihatlarni tahlil qiladi.

Kalit so‘zlar: *ziddiyat, o‘qituvchi, talaba, muloqot, psixologik yondashuv, vositachilik, empatiya, konfliktni hal etish.*

КОНСТРУКТИВНОЕ УРЕГУЛИРОВАНИЕ КОНФЛИКТОВ МЕЖДУ ПРЕПОДАВАТЕЛЯМИ И СТУДЕНТАМИ

Данная статья посвящена раскрытию сущности конфликтов, возникающих между преподавателями и студентами, и изучению методов конструктивного управления ими. Анализируются причины противоречий в образовательном процессе, их виды и последствия. Также обсуждаются психолого-педагогические подходы к разрешению конфликтов, конструктивные методы, такие как эффективная коммуникация, эмпатия и медиация. Результаты исследования служат развитию позитивных отношений между учителем и учеником, укреплению взаимного уважения и понимания. В ней также обсуждаются актуальные проблемы, возникающие в связи с социальными отношениями между преподавателями и студентами высших учебных заведений и как к ним относится общество. В статье анализируется влияние психологических отношений между преподавателями и студентами в системе высшего образования и важнейшие аспекты, связанные с изменениями в процессе управления.

Ключевые слова: *конфликт, учитель, студент, коммуникация, психологический подход, медиация, эмпатия, разрешение конфликтов.*

CONSTRUCTIVE CONFLICT MANAGEMENT BETWEEN TEACHERS AND STUDENTS

This article is devoted to revealing the essence of conflicts that arise between teachers and students and to studying the methods of constructive management of them. The causes of contradictions in the educational process, their types and consequences are analyzed. Psychological and pedagogical approaches to conflict resolution, constructive methods such as effective communication, empathy and mediation are also discussed. The results of the research serve to develop a positive relationship between teacher and student, strengthening mutual respect and understanding. It also discusses the current problems arising from social relations between teachers and students of higher education institutions and how society treats them. The article analyzes the influence of psychological relationships between teachers and students in the system of higher education and the most important aspects related to the changes in the management process.

Keywords: *conflict, teacher, student, communication, psychological approach, mediation, empathy, conflict resolution.*

Kirish. Biror kasbning haqiqiy ustasi bo‘lish uchun kishida tabiiy qobiliyat, ma’lum jismoniy va ruhiy islohotlar, puxta tayyorgarlik, shaxsiy tayyorgarlik va ayrim shaxsiy sifatlar bo‘lish kerak. Pedagogik maqsadga yo‘naltirishda qanday munosabatlarga e’tiborimizni qaratishimiz kerak? Pedagoglik kasbini tanlagan kishi, avvalo, sog’lom bo‘lishi, so‘zlarni to‘g’ri va ravon talaffuz qila olishi, bosiq, asablari joyida bo‘lishi, boshqalar bilan muomalada o‘zini tuta olishi zarur. Shuningdek, bolalarni yoqtirishi, o‘ziga ishonch

bilan ishlashga mayli borlik, xushmuomalalik, keng fikrlay olish, tashkilotchilik, o‘ziga va boshqalarga nisbatan talabchanlik kabi shaxsiy sifatlar mavjudligi ham kishining pedagogik ishga munosibliligini ko‘rsatadi.

Pedagog o‘z kasbining mohir egasi bo‘lishi hamda o‘quvchilar bilan munosabatga kirishi uchun nafaqat kasbiy ko‘nikmalarga, balki yumshoq (soft skills)ko‘nikmalariga ham ega bo‘lishi lozim: muloqot ko’nikmalari, jamoada ishlay olish, kreativlik, emotsional intellekt, tanqidiy tafakkur, pedagogik ziyraklik, kuzatuvchanlik va tashkilotchilik qobiliyati.

Pedagogik maqsadga yo‘naltirilgan munosabat jarayonida pedagog o‘quvchilarning xarakter xususiyatlariga ham alohida e’tiborini qarata olishi lozim. Ta’lim sohasida pedagog oldiga qo‘yilgan maqsadga erishish uchun albatta talabalar bilan doimiy hamkorlikda ish olib borishi kerak. Ta’limni tashkil etuvchi xodimlar bu - pedagoglardir. Shunday ekan, ta’limni samarali amalga oshishida kimlar bilan birgalikda ishlashimiz o‘rinli? Ma’lumki, pedagoglik kasbida samaraga erishish uchun o‘qituvchi faqat bilimdon bo‘lishi, u yoki bu fanni chuqur bilishining o‘zi yetarli emas.

O‘qituvchi tarbiyachi hamdir. U bolalarning yosh va ruhiy xususiyatlarini e’tiborga olib biror fanni qay darajada, qanday usullar bilan o‘rganishni ham, bolalarni qanday tarbiyalash metodikasini ham, inson shaxsining shakllanish qonuniyatlarini ham bilishi zarur. Pedagog jamoa bilan ishlashni bilishi, guruh talablari bilan munosabat jarayonida barchaga bir xil muomalada bo‘lishi, ota-onalar bilan doimiy ishlashi lozim. Ota-onalar bilan ishlash guruh rahbaridan ular bilan ishonchli va ishchan munosabat o‘rnatish, pedagogik nazokat, chidam, izchil va qat’iy e’tiborini talab qiladi. Tarbiyaning umumiy vazifalari ota-onalar jamoasi orqali muvaffaqiyatli hal qilinadi. Guruh rahbari tarbiyasi og’ir talabalarning ota-onalari bilan ko‘proq ish olib borishi kerak.

Tadqiqot metodologiyasi va adabiyotlarning tahlili. Zamonaviy jamiyatda talabalarning konstruktiv xulq-atvorini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu jarayon yoshlarning ijtimoiy muhitga moslashuvi, shaxsiy va professional o‘sishiga hissa qo‘shadi. Konstruktiv xulq-atvor insonning ijtimoiy munosabatlarda muammolarni hal etish, ijobiy muloqot o‘rnatish va sog’lom jamiyat qurishda faol ishtirok etish qobiliyatlarini o‘z ichiga oladi.

Konfliktlar tasnifiga o‘zgacha yondashuvlar:

1) tashqi subyektlar o‘rtasidagi konfrontatsiya;

2) ichki subyekt motivlari, maqsad va vazifalari konfrontatsiyasi;

3) tanlashga oid konflikt ikki bir-biriga teng maqsadlardan birini tanlash muammosi;

4) kamroq darajada mushkullikni tanlash konflikti ikkisidan har biri ham bir xil darajada maqbul bo‘lmagan variantlardan birini tanlash muammosi;

5) guruhli konflikt odamlar guruhlari o‘rtasidagi;

6) kommunikativ konflikt og’zaki (dahanaki) qarshilik natijasi;

7) motivatsion konflikt ehtiyojlar va istaklar o‘rtasidagi;

8) ochiq konflikt raqibga zarar yetkazish maqsadidagi kurash;

9) yashirin konflikt ochiq-oydin, yaqqol bo‘lmagan qarama-qarshilik, zo‘riqqan o‘zaro munosabatlar;

10) ehtiyojlar konflikti inson ziddiyatli, qarama-qarshi maqsadlarga erishishni istaydi;

11) ehtiyojlar va ijtimoiy me’yorlar o‘rtasida konflikt intiluvchan shaxsiy istak-motivlar hamda taqiqlovchi umumiy imperativlar o‘rtasida;

12) maqom, statusga doir konflikt ishtirokchilarning maqomi va roli bilan belgilanadigan konfrontatsiya;

13) maqsadga doir konflikt muayyan maqsadga erishish yuzasidan konflikt.

Konstruktiv nizolar ta’lim muassasasida maqsadga muvofiq o‘zgartirishlar qilinishini, oqibatda esa nizo chiqadigan ob’ekt (sabab)ni bartaraf etishni nazarda tutadi. Agar nizo hech qanday asosga ega bo‘lmasa, unda bu nizo distruktiv nizo deb yuritiladi. Bunday nizolar o‘qituvchi va talabalar o‘rtasidagi munosabatlarni barbod etadi, so‘ngra ta’lim jarayonini izdan chiqarish payida bo‘ladi. Shuni nazarda tutish kerakki, har qanday konstruktiv nizo, agar o‘z vaqtida oldi olinmasa, distruktiv nizoga aylanadi, ya’ni o‘qituvchi va talabalar bir-biriga nisbatan nafratlarini namoyish etish, bo‘lar-bo‘lmasga har bir so‘zdan ilgak topish, atrofdagilarning qadr-qimmatini yerga urish, o‘zining fikrini zo‘rlab tirkash, muammolarni hal qilishdan bosh tortish harakatida bo‘laveradilar. Aksariyat hollarda konstruktiv nizolarning distruktiv nizolarga aylanishi nizoda o‘qituvchi va talabaning shaxsiy xislatlari bilan bog’liq bo‘ladi.

Nizolarni hal qilishga ikki xil yondashuv mavjud:

birinchisi - mavjud ilg’or pedagogik tajribalarni o‘rganish;

ikkinchisi - nizolar rivojlanish qonuniyatlari haqidagi bilimlarni va ularni oldini olish, bartaraf qilish usullarini egallash; (ancha qiyin yo‘l, ammo ancha samarali, chunki turli nizolarning barchasini bartaraf qilish yo‘llarini ko‘rsatish mumkin emas).

Ta’lim jarayonida talabalarni boshqarishda o‘qituvchining ahamiyati juda katta. Motivatsiya berish, ijobiy aloqalar yaratish, pedagogik strategiyalarni qo‘llash va emotsional qo‘llab-quvvatlash orqali o‘qituvchilar talabalar muvaffaqiyatini oshirishda muhim rol o‘ynaydilar. O‘qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki talabalar uchun mentor va motivator sifatida ham muhimdir. Ularning roli ta’lim jarayonini samarali va qulay qilishda asosiy omil hisoblanadi.

Ta’lim jarayonida talabalarni boshqarish, o‘qituvchilarning muvaffaqiyatli faoliyatini ta’minlaydigan muhim jihatdir. O‘qituvchilarning samarali boshqaruvi talabalar uchun ijobiy ta’lim muhitini yaratish, motivatsiyani oshirish va emotsional qo‘llab-quvvatlash imkoniyatini taqdim etadi. Boshqarish jarayonida o‘qituvchilar individual yondashuvni qo‘llash orqali talabalarni rag’batlantirish, ularning o‘z-o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish va ijtimoiy aloqalarni mustahkamlashga yordam beradi.[1; 4-b]’

Natijalar. Ta’lim jarayonida o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi munosabatlar muhim o‘rin tutadi. Biroq ushbu munosabatlarda ayrim hollarda ziddiyatli vaziyatlar yuzaga kelishi mumkin. Ziddiyatlar sababsiz emas ular, asosan, fikrlar qarama-qarshiligi, noto‘g’ri muloqot, kutilgan natijalarning mos kelmasligi yoki shaxsiy xususiyatlardagi farqlardan kelib chiqadi. Shuning uchun ham bu ziddiyatlarni inkor etish emas, balki ularni to‘g’ri boshqarish muhim vazifa sanaladi.

Ziddiyatlar ijobiy yoki salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Ijobiy tomoni - muammoni aniqlash va uni hal etishga yo‘naltirilgan konstruktiv yondashuv, salbiy tomoni esa nizolar chuqurlashib, ishonch va hurmat yo‘qolishiga sabab bo‘lishi mumkin.

O‘qituvchilar va talabalar o‘rtasidagi ziddiyatlar quyidagi ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi:

- O‘qituvchi tomonidan haddan tashqari talabchanlik yoki qat’iy nazorat;
- Talaba tomonidan mas’uliyatsizlik yoki darslarga sust munosabat;
- Baholashdagi adolatsizlik hissi;
- O‘zaro noto‘g’ri tushunish yoki muloqotdagi muammolar.

Ziddiyatlarni konstruktiv boshqarish quyidagi yondashuvlarga asoslanadi:

1. Samarali muloqot: Har ikki tomon o‘z fikrini ochiq bildirishi, biroq bir-birini tinglashi lozim.
2. Empatiya: Qarama-qarshi tomonni tushunishga harakat qilish va uning hissiyotlarini hisobga olish.
3. Vositachilik (meditatsiya): Uchinchi tomon masalan, psixolog yoki rahbar ishtirokida ziddiyatni hal qilish.
4. Refleksiya va o‘zini tahlil qilish: Har bir tomon o‘z xatti-harakatini tahlil qilishi va muammoda o‘z rolini ko‘rishga intilishi.
5. Kelishuv va murosaga tayyorlik: Har ikki tomon uchun maqbul yechim topishga intilish.

Oliy ta’lim tizimida o‘qituvchilar va talabalar o‘rtasidagi psixologik munosabatlar ta’lim jarayonining asosiy komponentlaridan biridir. Ushbu munosabatlar boshqaruv strategiyalarini shakllantirishda va ta’lim muhitini yaxshilashda muhim rol o‘ynaydi. O‘zgaruvchan ijtimoiy va iqtisodiy sharoitlar, shuningdek, yangi texnologiyalarning joriy etilishi, bu munosabatlarning dinamikasini o‘zgartirib, boshqaruvning yangi yondashuvlarini talab qiladi.

Oliy ta’lim tizimida o‘qituvchilar va talabalar o‘rtasidagi munosabatlar ta’lim jarayonining muhim qismini tashkil etadi. Boshqaruv psixologiyasi bu munosabatlarni o‘rganib, ta’lim muhitini yanada samarali va qulay qilishga yordam beradi. O‘qituvchilar va talabalar o‘rtasidagi ijobiy psixologik aloqalar, o‘quv jarayonining muvaffaqiyatli bo‘lishida muhim ahamiyatga ega.

O‘qituvchilar ta’lim beruvchi sifatida talabalar uchun bilim manbai bo‘lib, ularning motivatsiyasini oshirish va o‘z-o‘zini rivojlantirish jarayonida muhim rol o‘ynaydilar. Talabalar esa o‘z navbatida o‘qituvchilarning sa’y-harakatlarini qabul qilib, bilim olish va shaxsiy o‘sishga intilishlari zarur. O‘qituvchilar va talabalar o‘rtasidagi munosabatlar ijtimoiy tarmoq orqali yangilanadi. Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi bu aloqalarni yanada qulaylashtiradi, lekin shuningdek, munosabatlarning yuzaki bo‘lishiga ham olib kelishi mumkin.

O‘qituvchilarning emotsional intellekti talabalar bilan muloqotda samaradorlikni oshirishda muhim ahamiyatga ega. Ularning his-tuyg’ularini boshqarish va boshqalarni tushunish qobiliyati ta’lim jarayonida o‘zaro ishonchni mustahkamlashga yordam beradi.

Talabalarni boshqarish ularning akademik muvaffaqiyatini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. O‘qituvchilar samarali boshqarish orqali talabalarni o‘quv jarayoniga faol ishtirok etishga, savol berishga va o‘z fikrlarini bildirishga rag’batlantiradi. Bu esa, bilimlarni yaxshiroq egallashga yordam beradi.

Samarali boshqarish ta’lim muhitining sog’lom va ijobiy bo‘lishini ta’minlaydi. Talabalarni boshqarish jarayonida o‘qituvchilar o‘zaro hurmat, hamkorlik va o‘zaro tushunishni rivojlantiradilar. Bu talabalar o‘zlarini qulay his qilishlariga va ta’lim jarayonida faol ishtirok etishga undaydi.

Talabalarni boshqarish jarayoni, ularga o‘z-o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. O‘qituvchilar talabalarni mustaqil fikrlashga, muammolarni hal qilishga va qarorlar qabul qilishga undash orqali, ularning shaxsiy rivojlanishiga ko‘maklashadilar.

Talabalarni boshqarish, ta’lim jarayonining muhim jihatidir va uning ahamiyati keng qamrovli. Akademik muvaffaqiyat, ijobiy ta’lim muhitini yaratish, emotsional rivojlanish, o‘z-o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish va ijtimoiy aloqalarni mustahkamlash orqali talabalarni boshqarish, nafaqat ularning o‘qish jarayonini yaxshilaydi, balki kelajakdagi muvaffaqiyatlariga ham ta’sir qiladi. Shuning uchun, ta’lim muassasalari va o‘qituvchilar talabalarni boshqarishga e’tibor qaratishlari zarur. Talabalarning o‘z-o‘zini motivatsiya qilish qobiliyati va o‘qituvchilarning qo‘llab-quvvatlashi o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir ta’lim jarayonida katta ahamiyatga ega. Bu o‘z navbatida, o‘qituvchilarning pedagogik yondashuvlariga ta’sir ko‘rsatadi.

Boshqaruv jarayonlarida o‘qituvchilar va talabalar o‘rtasidagi psixologik munosabatlar o‘zgaruvchanligini inobatga olgan holda, quyidagi usullarni qo‘llash mumkin:

1. Qaror qabul qilish: O‘qituvchilar talabalar fikrlarini hisobga olish orqali qaror qabul qilishda qatnashishi kerak. Bu ularning ishtirokini oshirish va o‘zaro munosabatlarni mustahkamlashga yordam beradi.

2. Ochiq muloqot: Talabalar bilan ochiq va samimiy muloqot o‘rnatish, o‘qituvchilarning ishonchini oshiradi va ularning fikrlarini qabul qilishga imkon yaratadi.

3. Psixologik muvaffaqiyat: O‘qituvchilar talabalarning psixologik holatini inobatga olib, ularning ehtiyojlariga javob beradigan yondashuvlar ishlab chiqishlari lozim.

Psixologik munosabatlarning ahamiyati

1. O‘zaro ishonch: O‘qituvchilar va talabalar o‘rtasida o‘zaro ishonch mavjud bo‘lsa, bu ta’lim jarayonining samaradorligini oshiradi. O‘qituvchi talabalar fikrini hurmat qilishi, talabalar esa o‘qituvchining bilimiga ishonishi zarur.

2. Motivatsiya va qiziqish: O‘qituvchilar talabalarni qiziqtirish va ularni o‘qishga rag’batlantirishda psixologik omillarni hisobga olishlari kerak. O‘zaro munosabatlar orqali motivatsiyani oshirish ta’lim sifatini yaxshilashga olib keladi.

3. Emotsional qo‘llab-quvvatlash: Talabalar o‘qituvchilarining emotsional qo‘llab-quvvatlashini sezishlari o‘zlarini qulay his qilishlariga yordam beradi. Bu, o‘z navbatida, ularning akademik muvaffaqiyatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.[3; 435-b]

Munozara. Har bir o‘sib-ulg’ayayotgan yosh-avlod vakili borki, o‘qib-o‘rganishga, muvaffaqiyatga erishishga, ota-onasining ishonchini oqlab, yurt kelajagi uchun komil inson bo‘lib yetishishga harakat qiladi. Yoshlarning ilm-fan sohasida rivojlanishi uchun ko‘pdan-ko‘p imkoniyatlar bu borada o‘z ifodasini topmoqda.

Ayniqsa, oliy ma’lumotli bo‘lishni orzu qilgan yoshlarning oliy ta’lim muassasalarida ta’lim olish jarayonida ta’lim sifatini oshirish, oliygoh faoliyatiga ilg’or ta’lim dasturlarini joriy qilish hamda zamonaviy bilim va pedagogik texnologiyalarni qo‘llash ko‘nikmalariga ega bo‘lgan yuqori malakali mutaxassislar tayyorlashning samarali tizimini yo‘lga qo‘yish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining tegishli qarorlarining qabul qilinganligi quvonarlidir. Yaratilayotgan imkoniyatlar hamda erishilayotgan yutuqlar albatta, eng quvonarli holatdir. Lekin afsuski, bugungi kunda oliy ta’lim muassasalarida yuz berayotgan dil siyohliklar muvaffaqiyatlarimiz zararkunandasiga aylanib qolmoqda. Katta shaharlarda kichik muammolar bo‘lib turganidek, oliy ta’lim muassasalarida ham professor-o‘qituvchilar va talabalar o‘rtasida konfliktlar yuzaga kelib turadi. Aynisa, hozirgi kunda yoshlarning ongiga va tarbiyasizligiga xizmat qilayotgan qabih narsalar ularning o‘qish faoliyatida do‘q-po‘pisalar hamda tahdidlarga uchrashiga sabab bo‘lmoqda.

Zamon bilan hamnafaslikda ish yurituvchi, darsning samaradorligini oshirib, talabalarning kelajakda komil inson bo‘lib yetishishi hamda mamlakatdagi eng yetuk kadrlardan biri bo‘lishi uchun harakat qilayotgan pedagoglarning talabalarga qilayotgan munosabati, ya’ni talabalarni o‘z ustida ko‘proq ishlashga undovchi vazifa va topshiriqlarni yuklashi o‘z o‘rnida katta ahamiyat kasb etadi. Chunki o‘qituvchining vazifasi talabalarga bilim berish, ularga o‘z maqsadlariga erishishlari uchun yo‘l-yo‘riq ko‘rsatib, to‘g’ri yo‘nalish berishi, qolaversa, o‘zining tashkil qilgan darslarida talabalarning qay darajada bilimlarni egallaganini bilish maqsadida savol-javoblar o‘tkazishi, mavzularni takrorlashga doir topshiriqlar berishi, yuklangan vazifalar yuzasidan talabni qat’iy qo‘yishi maqsadga muvofiqdir. Hammamizga ma’lumki, oliy ta’lim muassasalarida talabalar bilimini baholash maktab tizimidan ancha farq qiladi. Ya’ni, oliy ta’lim muassasalarida o‘qituvchilar tomonidan ma’ruza mashg’ulotlarida berilgan bilimlar oraliq hamda yakuniy nazoratlarda qat’iy tekshiriladi. Bundan tashqari, mustaqil ta’lim topshiriqlari asosida talabalar bilimlarini yana bir bor mustahkamlaydilar. Yuz ballik tizimni to‘ldirish uchun talabalar amaliy darslarda o‘z bilimlarini oshkorona ko‘rsatib, haqqoniy baholanadilar. Albatta, bunday natijalarga erishish uchun o‘qituvchilardan

biroz qattiqqo‘llik, talabalardan esa katta ma’suliyat talab qilinadi. Mazkur jarayonda talabalarning aqliy faoliyati maktab o‘quvchilarinikidan ancha farq qilishi shu tartibda namoyon bo‘ladi.

Umumta’lim maktablarida o‘qituvchilar o‘quvchilarni o‘qishga jalb qilishi, uyga vazifalarni vaqtida tayyorlashi uchun dadangga aytaman, jurnalga ikki baho qo‘yaman, sinfdan qoldiraman degan iboralardan foydalanishi qaysidir ma’noda o‘quvchining dars jarayonlarida yanada faollikka intilishida foyda berishi mumkin. Lekin oliy ta’lim muassasalarida talabalarni mavjud holatidan yuqoriroq darajada o‘qishga undashda ham, bugungi kunda ta’lim sifatini oshirish uchun ham, talabaning o‘z ustida ko‘proq ishlashi, fanlar yuzasidan turli adabiyot va manbalarga bir xillikdan qochgan holda murojaat etishiga undalishi uchun ham, tanlagan mutaxassisligi yuzasidan metodlar jamlanmasini chuqur o‘rganishga chorlash uchun ham o‘qituvchi tomonidan berilayotgan qo‘shimcha vazifalar yoki topshiriqlarga nisbatan talabalarning jiddiy munosabat bildirmaslik holatlari ham kuzatilib turiladi. Buning natijasida o‘qituvchi tomonidan qo‘llaniladigan «jazo» metodlariga talabalar tomonidan tahdid sifatida qaraladigan jarayonlar ham sodir bo‘lib turmoqda. Albatta, o‘z o‘rnida aytish kerakki, o‘qituvchilarni tahdid qilishda ayblash juda noo‘rindir.

O‘qituvchilar ham talabalarning o‘quv sharoitlaridan kelib chiqqan holda topshiriqlar beradilar. Ya’ni har bir auditoriyada karyera qiladigan, oliy ta’limdan keyin magistratura, doktorantura kabi o‘qish faoliyatlarini davom ettiradigan iste’dodli talabalarning tajribalarini hamda bilim, ko‘nikmalarini oshirish maqsadida murakkabroq topshiriqlar, ko‘proq vazifalar beradi. Bu esa o‘qishga faqat diplom uchun kirgan, hech bir maqsadi yo‘q talabalar uchun «tahdid qilish» masalasi bo‘lib qolaveradi. Bu o‘rinda biz shuni anglashimiz kerakki, yoshlarning tarbiyasi bilan birgalikda ta’limi ham pedagoglarning qo‘lida. Ular ham o‘z vazifalarini bilgan holda ish yuritadilar. Ya’ni o‘qituvchilar hech qachon o‘z manfaatlari uchun talabalarni qurbon qilmaydilar. Talabalik davrida qanchalik mashaqqat va qiyinchiliklar borligini, albatta, o‘qituvchilar ham boshidan kechirganlar. O‘z davrida qilingan xatolarni talabalari takrorlamasliklari uchun qilayotgan jonkuyarliklari va halol mehnati kimningdir ko‘ziga g’araz niyat, o‘z manfaaati uchun qilingan foyda sifatida qoralanmoqda. Bir so‘z bilan aytganda, «talabaga tahdid» deb qaralmoqda.[5; 328-b]

Xulosa. Xulosa o‘rnida aytish joizki, o‘qituvchilik kasbi eng sharafli kasbdir. O‘qituvchilarning talabalarga «qattiqqo‘llik» qilib ko‘p topshiriqlar yoki vazifalar berishi bu «tahdid» emas, ertanggi porloq kelajak uchun poydevordir. Korrupsiyaning ildizi ham aynan talabalarning bilimsizligidan kelib chiqadi. Ozgina harakat qilib bilim olishga intilsa, o‘qituvchi albatta, qo‘llab-quvvatlaydi. Ayniqsa, bugungi kun ta’lim tizimidagi turli yuqori darajali grantlar, nomdor stipendiyalar, tanlovlarda eng oliy o‘rinlarni yoki yutuqni qo‘lga kiritish uchun talabalarga o‘qituvchi tomonidan beriladigan ta’limiy topshiriqlar ko‘rinishidagi tavsiyalarning manfaati o‘rinli bo‘ladi. Sanalgan nufuzli tanlov yoki grantlarda muvaffaqiyatni qo‘lga kiritish uchun talabadan o‘qituvchi tomonidan bilim va shunga yarasha harakat talab qilinyaptimi, bu «tahdid» emas, talabaning muvaffaqiyatga erishishi uchun qilayotgan natijaviy harakati demakdir. Shuningdek, o‘qituvchilar va talabalar o‘rtasidagi ziddiyatlarni konstruktiv boshqarish ta’lim sifati va samaradorligini oshirish, sog’lom psixologik muhitni shakllantirish, shuningdek, har ikki tomonning shaxsiy rivojlanishiga xizmat qiladi. Bunday yondashuv orqali ijobiy ijtimoiy ko‘nikmalar shakllanadi va o‘zaro hurmat asosidagi barqaror munosabatlar qaror topadi.

Adabiyotlar:

1. Абдуллаева А.Р. Ўқитувчининг конфликтологик вазиятларга нисбатан маданиятини белгиловчи функциялари. // International scientific and practical conference “Economics, management and digital innovation in education: modern trends and approaches” March 13, 2024. Humes L.R. The Future of Competency-based Learning IMS Global Consortium // Series on Learning Impact. 2013. P- 4.

2. Shodiyev R.D. Pedagogik konfliktologiya. Toshkent – 2019.

3. Xoliqov A.A. Pedagogik mahorat. “Iqtisod – moliya ” Toshkent – 2012.

4. Ibragimova X.I., Yo’ldoshev U.A., Bobomirzayev X. Pedagogik psixologiya. “O’zbekiston faylasuflar milliy jamiyat” nashriyoti. Toshkent – 2023.

5. Халиков А.А. Педагогик маҳорат. // Дарслик. – Тошкент, Молия. 2015.- 435 бет.

6. Elmurodov U.Y Oliy ta’lim tizimi rahbarlarida liderlik qobiliyatini rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari (PhD) .. diss.avtoref.: 19.00.05. - T.: SamDu, 2023.

7. Boymurodov N. Rahbar psixologiyasi. T.: «Yangi asr avlodi», 2007. - 328 b.

TANQIDIY YONDASHUV ASOSIDA TALABALARDA AXBOROT MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Xidirova Umida Erkin qizi,
Navoiy davlat universiteti doktoranti

Mazkur maqolada tanqidiy yondashuv asosida talabalarda axborot madaniyatini shakllantirishning pedagogik va psixologik jihatlari tahlil qilinadi. Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi va raqamli transformatsiya jarayonlari bugungi ta’lim tizimi oldiga yangi vazifalarni qo‘ymoqda. Endilikda talabalarning bilim darajasini belgilashda ularning nafaqat faktik ma’lumotlarni egallashi, balki axborotni izlash, tahlil qilish, saralash va undan to‘g‘ri foydalanish qobiliyati – ya’ni axborot kompetentligining mavjudligi asosiy mezonlardan biri sifatida qaralmoqda. Axborot kompetentligini rivojlantirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biriga aylangan. Bu kompetentlik – talabaning zamonaviy axborot muhiti bilan samarali ishlash, mustaqil axborot izlash, uni tahlil qilish, baholash va qo‘llash qobiliyatini o‘z ichiga oladi. Talabalarning axborotga nisbatan ongli, mas’uliyatli va tahliliy munosabatini rivojlantirishda tanqidiy fikrlashning ahamiyati ilmiy asosda yoritiladi.

Kalit so‘zlar: *tanqidiy yondashuv, axborot madaniyati, psixologik xususiyatlar, axborot savodxonligi, talaba, pedagogika, mustaqil fikrlash.*

ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ КРИТИЧЕСКОГО ПОДХОДА

В данной статье на основе критического подхода анализируются педагогические и психологические аспекты формирования информационной культуры у студентов. Стремительное развитие информационных технологий и процессы цифровой трансформации ставят перед современной системой образования новые задачи. В настоящее время при оценке уровня знаний студентов основными критериями становятся не только владение фактической информацией, но и способность искать, анализировать, отбирать и правильно использовать информацию — то есть наличие информационной компетентности. Развитие информационной компетентности стало одной из актуальных задач современности. Эта компетентность включает в себя способность студента эффективно работать в современной информационной среде, самостоятельно искать информацию, анализировать, оценивать и применять её. Научно обоснована важность критического мышления в формировании у студентов осознанного, ответственного и аналитического отношения к информации.

Ключевые слова: *критический подход, информационная культура, психологические особенности, информационная грамотность, студент, педагогика, независимое мышление.*

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL FEATURES OF DEVELOPING STUDENTS’ INFORMATION CULTURE BASED ON A CRITICAL APPROACH

This article analyzes the pedagogical and psychological aspects of developing information culture among students based on a critical approach. The rapid development of information technologies and the processes of digital transformation pose new challenges for today’s education system. Now, when assessing students’ level of knowledge, not only their mastery of factual information, but also their ability to search, analyze, filter, and correctly use information — that is, their information competence — is considered one of the main criteria. Developing information competence has become one of the urgent tasks of today. This competence includes a student’s ability to work effectively in the modern information environment, independently search for information, analyze, evaluate, and apply it. The importance of critical thinking in fostering students’ conscious, responsible, and analytical attitude toward information is scientifically substantiated.

Keywords: *critical approach, information culture, psychological features, information literacy, student, pedagogy, independent thinking.*

Kirish. Bugungi raqamli asrda har bir shaxsning axborot bilan ishlash ko‘nikmalari nafaqat uning ma’naviy-ma’rifiy darajasini, balki hayotiy muvaffaqiyatini ham belgilab beradi. Ayniqsa, talabalar uchun

bu ko‘nikmalar muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan, ta’lim jarayonida tanqidiy yondashuv asosida axborot madaniyatini shakllantirish muhim masalaga aylanmoqda. Zamonaviy pedagogikada tanqidiy fikrlash axborot oqimida yo‘nala olish, haqiqatni ajratish va qaror qabul qilishda asosiy kompetensiya sifatida qaraladi[1].Tanqidiy yondashuv — bu axborotni shunchaki qabul qilish emas, balki uni tahlil qilish, shubha qilish va asosli baholash jarayonidir. Bu yondashuv o‘quvchining bilimni tayyor holatda emas, balki izlanish va tahlil orqali egallashiga xizmat qiladi[2].

Talabalar uchun bu yondashuv quyidagi afzalliklarni beradi:

-Muammoni aniqlash va tahlil qilish;

-Turli axborot manbalarini solishtirib baholash;

- Asosli xulosalar chiqarish va dalillash.

Axborot madaniyati — bu shaxsning axborot bilan ongli va mas’uliyatli ishlash ko‘nikmasidir. Bunga quyidagilar kiradi:

- Axborotni izlash va saralash;
- Axborot ishonchliligini baholash;
- Axborot manbalariga nisbatan tanqidiy yondashish;
- Axloqiy-me’yoriy tamoyillarga rioya qilish[1].

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Axborot madaniyati — bu faqatgina texnologik vositalardan foydalanish malakasi emas, balki axborotni tanlash, baholash, tahlil qilish, qayta ishlash va uni etik me’yorlar asosida qo‘llash jarayonini o‘z ichiga oluvchi kompleks kompetensiyadir. U shuningdek, metakognitiv faoliyat**,** epistemologik xabardorlik **va** axborotga nisbatan refleksiv munosabat kabi psixologik komponentlarga tayanadi. Axborot madaniyatini shakllantirishda o‘qituvchi va talaba o‘rtasida interaktiv, ochiq muloqot muhitining mavjudligi muhimdir. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik metodlar quyidagilardir:

- Muammoli ta’lim: talabalarni murakkab, noaniq holatlarni tahlil qilishga jalb qilish;
- Munozara va debatlar: turli fikrlar asosida dalillash va fikr himoyasini rivojlantirish;
- Case-study (vaziyatli tahlil): real voqealar asosida axborotni tahlil qilish;
- Mediasavodxonlik mashg‘ulotlari: yolg‘on axborot va manipulyatsiyani aniqlash.

Talabalarda axborot kompetentligini shakllantirishga doir ilmiy-nazariy manbalarni tahlilqilish shuni ko‘rsatadiki, bu masala nafaqat ta’lim jarayonining texnologik jihatlari, balki shaxsiy rivojlanish, kognitiv yondashuvlar va zamonaviy kompetensiyalar nazariyasi bilan chambarchas bog‘liqdir. Xususan, A.V. Hutorskoyning kompetensiyaviy yondashuvga oid ishlarida axborot bilanishlash kompetensiyasi umumta’limiy kompetensiyalarning eng muhimlaridan biri sifatida e’tirof etiladi. Unga ko‘ra, zamonaviy shaxs o‘z hayot faoliyatida axborotga ishlov bera olish, uni tahlil qilgan holda qaror qabul qilish darajasiga ega bo‘lishi kerak.

V. I. Soldatkina va N. G. Seleznevlarning tadqiqotlarida axborot kompetentligining struktura-modulli modeli ishlab chiqilgan bo‘lib, bu modelda axborot qidiruvi, tanlovi, tahlili va bahosi alohida bosqichlar sifatida ko‘rsatilgan. Bu esa talabalarda kompetensiyani bosqichma- bosqich shakllantirishga yo‘naltirilgan yondashuvni ifodalaydi.

U.G‘afurovning ta’kidlashicha, axborot vositalaridan foydalanish madaniyati, umumiy ma’noda olganda, axborot olamidan shaxs taraqqiyotida foydali ma’lumotlarni ola bilishi, shaxs shakllanishi va ijtimoiy muhitning rivojlanishidagi ishlarda foydalanuvchi ma’lumotlarni qabul qilishi, anglangan holda tushuna olishi va tushuntirib berishga asoslanadigan bilim, ko‘nikma, malakalar tizimini va qobiliyatliligini anglatadi.[4]

B.Xodjaevning qayd etishicha, “axborot iste’moli madaniyati” tushunchasi asosida shaxs axborot xavfsizligining uchta asosiy darajasi aks etadi: umumiy, kasbiy va mazmunliqadriyatli. Shaxsda axborot iste’moli madaniyatini rivojlantirishning mazkur darajalari aniq mezonlarni tanlash va shaxsiy rivojlanganlik ko‘rsatkichlari bilan bog‘liq. Axborot iste’moli madaniyati tizimidagi kognitiv-operasion va tashkiliy tarkibiy qismlar universallik, axboriy faoliyatning fanlararo aloqadorligi, shuningdek insonning turli xil faoliyat tizimidagi umumlashgan tavsifini aks ettiruvchi kompyuter savodxonligi bilan belgilanadi.

Shuningdek, UNESCO tomonidan tayyorlangan "Media and Information Literacy" (2021) qo‘llanmasida axborot kompetentligining global kontekstdagi o‘rni, yoshlar ongida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, soxta va noto‘g‘ri ma’lumotlardan himoyalanish kabi jihatlar ham chuqur yoritilgan. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, talabalarda axborot kompetentligini rivojlantirish uchun uzviy integratsiyalashgan, fanlararo va amaliy yo‘naltirilgan ta’lim tizimini yaratish zarur. Shuningdek, bu kompetensiyani baholash mezonlari ham xalqaro standartlarga muvofiq takomillashtirilishi lozim. Zamonaviy dunyoda axborotga ega bo‘lish emas, balki uni qanday topish, tahlil qilish va to‘g‘ri ishlata olish – shaxsiy va kasbiy muvaffaqiyatning mezoniga aylanmoqda. Shu bois, ta’lim tizimi oldida turuvchi eng

muhim vazifalardan biri – talabalarda axborot kompetentligini samarali shakllantirishdir. Ushbu kompetensiya – bu faqat texnik ko‘nikmalar emas, balki tanqidiy fikrlash, axloqiy mas’uliyat, axborotga nisbatan madaniyatli yondashuvni ham o‘z ichiga oluvchi murakkab psixopedagogik holatdir. Amaliy kuzatuvlar va ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab talabalar bugungi axborot oqimida yo‘lini topishda qiynalmoqda. Raqamli resurslar ko‘paygani sari axborotni saralash, haqiqiy va soxta ma’lumotni ajratish, ma’lumotdan maqsadli foydalanish zaruriyati kuchaymoqda. Bu holat, o‘z navbatida, oliy ta’lim muassasalarini yangi yondashuvlarni izlashga undamoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Pedagogik nuqtayi nazardan qaraganda, axborot kompetentligini rivojlantirish – bu o‘quv jarayonini interaktiv, innovatsion, ko‘proq talaba shaxsiga yo‘naltirilgan shaklda tashkil etishni talab qiladi. Bu jarayonda o‘qituvchi – ma’lumot beruvchi emas, balki yo‘naltiruvchi, maslahat beruvchi va tahliliy fikrlashga undovchi yetakchi sifatida ishtirok etishi lozim. Ayniqsa, loyiha asosida ta’lim, gamifikatsiya, muammoli o‘qitish kabi metodlar talabalarning axborotga mustaqil yondashuvini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Muhokamalar shuni ko‘rsatmoqdaki, har bir talaba axborot manbalaridan foydalanishda nafaqat texnik jihatdan, balki axloqiy va madaniy jihatdan ham tayyor bo‘lishi kerak. Bu esa ta’lim jarayonida nafaqat bilim, balki qadriyatlar, ijtimoiy ong va mas’uliyatni ham singdirishni taqozo etadi. Zero, axborot faqat bilim emas – u ijtimoiy kuch, uni boshqarish esa shaxsning yetuklik darajasini belgilovchi omil hisoblanadi.

Pedagogik amaliyotda axborot vositalarining imkoniyatlaridan foydalanish qoidalari o‘quvchi shaxsining ijtimoiy o‘ziga xosligi, o‘quvchilarning faoliyatida shaxsiy yakdilligini, psixikasi va xarakteri orasidagi farqlarni yakunlashni anglatadi. aniq say’-xarakatlari hamda aloqalari ulardagi sotsial–psixologik xislatlari bir butunligini aniqlanishiga asoslanadi. O‘smir yoshidagi o‘quvchining har tomonlamaligi va yaxlitligi uning rivojlanishidagi uyg‘unlikni nazarda tutadi, lekin u bilan teng emas. Uyg‘unlikning zaruriy sharti bu birinchi navbatda shaxsi bilan jamiyat, shuningdek, uning borlig‘i va rivojlanishining tulicha aspektlari o‘rtasidagi o‘zaro aloqa va munosabatlardir. Uyg‘unlik (garmoniklik-o‘zaro moslik) shaxsidagi o‘smir yoshi fazilatlari, ular o‘rtasidagi oqilona munosabatlari, ichki va tashqi jihatdan birbiriga muvofiqlikda izchil tizim bo‘lishini taqozo qiladi. Binobarin, garmoniya – bu qotib qolgan, o‘zgarmaydigan holat emas, balki domiy ravishda kechadigan jarayondir. Uyg‘ungarmonik rivojlanish inson shakllanishida biologik va ijtimoiy omillarning ham o‘zaro ta’sirini taqozo qiladi, bunda eng muhim narsa, ijtimoiy tenglikning chuqurlashuvi zamirida insonning jamiyat bilan mutanosiblikka kirishi hisoblanadi. Buni vujudga keltirishda ommaviy axborot vositalarining o‘rni beqiyos[2].

Talabalarda axborot madaniyatini tanqidiy yondashuv orqali rivojlantirish psixologik jihatdan quyidagi omillar bilan chambarchas bog‘liq:

- Kognitiv mustaqillik – o‘z fikrini shakllantirish va asoslash qobiliyati;
- Refleksiya – o‘z fikr va qarorlarini tahlil qilish;
- Motivatsiya – axborotga nisbatan ichki qiziqish va ehtiyoj;
- Emotsional intellekt – axborotga emotsional jihatdan yondashishdan saqlanish

Bu metodlar talabalarda tanqidiy yondashuv asosida axborotga munosabatni mustahkamlashga xizmat qiladi[1].Tadqiqotda ilmiy-ta’limiy adabiyotlar tahlili, kuzatuv, so‘rovnoma va eksperiment metodlaridan foydalanildi. Pedagogik tahlil asosida talabalarning axborotga munosabati o‘rganildi, tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiluvchi didaktik yondashuvlar aniqlab chiqildi. Shuningdek, psixologik metodlar orqali talabalar motivatsiyasi, kognitiv rivojlanish darajasi va mustaqil fikrlash holati baholandi

Tahlil va natijalar. Maqola tadqiqot doirasida 100 nafar oliy ta’lim muassasasida tahsil olayotgan talaba o‘rtasida so‘rovnoma o‘tkazildi. So‘rovnoma savollari talabalar axborot madaniyati, tanqidiy fikrlash darajasi va internetdagi axborotlarga nisbatan munosabatini aniqlashga qaratilgan edi.

So‘rovnoma natijalariga ko‘ra:

- **73% talaba** internetdan asosan o‘quv va ilmiy maqsadlarda foydalanishini bildirdi.
- **62% talaba** internetdagi har qanday axborotni avtomatik tarzda ishonchli deb hisoblamasligini aytdi, **23%** esa "ba’zida ishonaman", deb javob berdi.
- Axborot manbasining ishonchliligini tekshiruvchi talabalar soni **84%** ni tashkil etdi.
- Talabalarning **65%** qismi axborotni bir nechta manbadan solishtirish ko‘nikmasiga ega ekanligini ta’kidladi.
- “Axborot madaniyati” atamasi haqida erkin javob berganlarning aksariyati uni “axborotni tanlash, tahlil qilish va undan mas’uliyat bilan foydalanish qobiliyati” sifatida izohladi.

Likert shkalasi asosida baholangan ko‘nikmalar bo‘yicha quyidagi o‘rtacha ballar aniqlandi:

Ko‘nikma	O‘rtacha baho (5 ballik)
Tanqidiy fikrlash	4.1
Axborotni tahlil qilish	3.9
Axborot ishonchliligini baholash	3.8
Mustaqil fikr bildirish	4.2

Bundan tashqari, “Tanqidiy fikrlashni qayerda o‘rgandingiz?” savoliga **49%** talaba universitetda, **28%** mustaqil ravishda, **18%** maktabda deb javob berdi. **5%** ishtirokchilar bu borada hech qanday tajribaga ega emasligini bildirdi.

O‘tkazilgan kuzatuvlar va amaliy mashg‘ulotlar natijalariga ko‘ra, tanqidiy fikrlash elementlari joriy etilgan guruhdagi talabalar:

- axborotni saralash va baholashda faolroq bo‘lgan;
- turli axborot manbalarini solishtira olgan;
- asossiz xulosalarni rad etish ko‘nikmalarini shakllantirgan;
- mustaqil qaror qabul qilishga intilgan

Axborot madaniyatini shakllantirishda quyidagi psixologik omillar muhimdir:

- Kognitiv rivojlanish: diqqat, tafakkur va analiz qilish qobiliyatlarini faollashtirish;
- Motivatsiya: tanqidiy yondashuv orqali bilim olishga bo‘lgan ichki ehtiyojni kuchaytirish;
- Tolerantlik: turli nuqtayi nazarlarga hurmat bilan yondashish;
- Stressga barqarorlik: tanqidiy baholash paytida o‘z fikrini himoya qilishda emotsional bardoshlilik[5].

Xulosa. Tanqidiy yondashuv asosida talabalarda axborot madaniyatini shakllantirish — bu nafaqat o‘quv kompetensiyalarini, balki shaxsning ijtimoiy, madaniy va axloqiy fazilatlarini ham rivojlantirishga xizmat qiladi. Mazkur jarayonni samarali tashkil etish uchun interfaol metodlar, psixologik qo‘llab-quvvatlash va axborotga nisbatan ongli munosabatni shakllantirish muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, tanqidiy yondashuv asosida o‘quv jarayonini tashkil etish talabalar axborot madaniyatining shakllanishida muhim omildir. Zamonaviy axborot oqimida talabalarning mustaqil fikrlashini faollashtirish va yolg‘on ma’lumotlardan himoyalanishi uchun tanqidiy fikrlashni shakllantirish zarur. Tanqidiy yondashuvni o‘quv jarayoniga joriy etish jarayonida interfaol usullar, jumladan, debat, case-study, muammoli ta’lim, mediasavodxonlik mashg‘ulotlari samarali bo‘lib chiqdi.

Adabiyotlar:

1. Qodirova, M. Tanqidiy fikrlash asoslari va ta’limdagi ahamiyati. Toshkent: TDPU Nashriyoti.

2. Islomov, R. Axborot madaniyati va raqamli savodxonlik. “Yangi O‘zbekiston” jurnali, №4, 34-38-b.

3. Karimova, G. Talabalar axborot savodxonligini rivojlantirishda tanqidiy fikrlashning o‘rni. Pedagogika va Psixologiya, №2, 15-19-b.

4. Paul, R., & Elder, L. Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life. Pearson Education.

5. Vygotsky, L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press.

6. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования // Народное образование. – 2003. – №2. – С. 58–64.

7. Солдаткина В.И., Селезнева Н.Г. Информационная компетентность студентов: структура, развитие, диагностика. – Москва: Академический проект, 2015. – 214 с

8. G‘afurov U. Globallashuv sharoitida yoshlarni din niqobidagi mafkuraviy tahdidlardan asrashda Internetdan samarali foydalanishning dolzarb masalalari. // “Armiya – davlat Ilm-fan va innovatsiya ilmiy-amaliy konferensiyasi in-academy.uz/index.php/si 66 tayanchi, tinchlik kafolati”. Qurolli Kuchlar tizimidagi tarbiyaviy ishlar organlari hamda targ‘ibotchilar uchun uslubiy qo‘llanma. – T.: “Sano-standart” nashriyoti, 2013. 285-b. (–B. 275-286).

9. Xodjaev B.X. Umumta’lim maktablari talabalarida tarixiy tafakkurni modernizatsiyalashgan didaktik ta’minot vositasida rivojlantirish: Pedagogika fanlari doktori. ... diss. – T., 2016. – 314 b. 10.

10. Oribjonovich, Q. X., & Najimidin o‘g‘li, N. M. R. (2023). Inson intellektual va ma’naviy kamoloti bosqichlari. // Образование, наука и инновационные идеи в мире, 18(8), 39-43.

TALABALARNING IJTIMOIY-MADANIY FAOLIYATIDA IJODIY SALOHIYATNI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Berdiyeva Gulobod Shonazarovna,
Axborot texnologiyalari va menejmenti universiteti
Pedagogika kafedrasi dotsenti
gulobod1983@gmail.com

Maqolada bo’lajak o‘qituvchilarning ijtimoiy madaniy faoliyatda ijodiy salohiyatini rivojlantirishning pedagogik asoslari, texnologiyalari, mazmuni, muammolari, olimlarning bu boradagi tadqiqotlari va fikrlari tahlil qilingan. Talabalarda kasbiy kompetentlikning shakllanishi, ijodiy o‘zini rivojlantirish va mustaqil professional faoliyatga tayyorgarlik uchun ijodiy salohiyati o‘stirishning imkoniyatlari keltirilgan.

Shuningdek, maqolada bugungi kun Oliy ta’lim muassasalari talabalarining shaxs sifatida shakllanishida asosiy omil ularning mustaqil ijodiy faoliyati ekanligi aniqlashtirib berilgan. Buning uchun ta’lim jarayoniga aksiologik yondashuv kiritilishining muhim va asosli bir nechta jihatlari ta’kidlangan. Oliy ta’lim muassasasi talabalarining ta’lim jarayonida ijodiy shaxs sifatida rivojlanishini ta’minlash uchun bir qator muhim vazifalar maqolada o’z aksini topgan. Shu bilan birga, maqolada tarbiya, shaxs shakllanishi, ichki erkinlik kabi tushunchalarning mazmun - mohiyati ham batafsil yoritib berilgan.

Kalit so’zlar**:** *ijtimoiy madaniy faoliyat, bo’lajak o‘qituvchi, tarbiya, shaxs shakllanishi, aksiologik yondashuv.*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА В СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ

В статье анализируются педагогические основы, технологии, содержание, проблемы развития творческого потенциала будущих учителей в социально-культурной деятельности, исследования и мнения учёных в этой области. Представлены возможности развития творческого потенциала для формирования профессиональной компетентности студентов, творческого саморазвития и подготовки к самостоятельной профессиональной деятельности.

Также в статье уточняется, что основным фактором формирования личности студентов высших учебных заведений сегодня является их самостоятельная творческая деятельность. Для этого подчёркивается несколько важных и обоснованных аспектов внедрения аксиологического подхода в образовательный процесс. В статье отражён ряд важных задач по обеспечению развития студентов высших учебных заведений как творческих личностей в образовательном процессе. Вместе с тем, в статье подробно раскрывается содержание и сущность таких понятий, как воспитание, формирование личности, внутренняя свобода.

Ключевые слова: *социально-культурная деятельность, будущий учитель, воспитание, формирование личности, аксиологический подход.*

THEORETICAL FOUNDATIONS OF DEVELOPING CREATIVE POTENTIAL IN STUDENTS' SOCIO-CULTURAL ACTIVITIES

The article analyzes the pedagogical foundations, technologies, content, and challenges of developing the creative potential of future teachers in socio-cultural activities, as well as research and opinions of scholars in this field. It presents opportunities for fostering professional competence in students, creative self-development, and enhancing creative potential in preparation for independent professional activity.

Furthermore, the article clarifies that the main factor in the personal development of current higher education institution students is their independent creative activity. To this end, several important and well-founded aspects of introducing an axiological approach into the educational process are highlighted. The article outlines a number of crucial tasks to ensure the development of higher education institution students as creative individuals within the educational process. Additionally, the article provides a detailed explanation of the essence of concepts such as upbringing, personality formation, and inner freedom.

Keywords: *socio-cultural activity, future teacher, upbringing, personality formation, axiological approach.*

Kirish. Hozirgi kunda oliy ta’lim muassasalarida maxsus oliy ta’limni rivojlantirish bo‘yicha zamonaviy tendensiyalar talabalar ijodiy salohiyatini rivojlantirishga yo‘naltirilgan yangi yondashuvlarni izlashni taqozo etmoqda.

Nazariy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, bu jarayonning markazida aynan talabalar turadi. Oliy ta’lim muassasalari talabalari OTMga madaniy qadriyatlar iste’molchisi va ijodiy shakllarning yaratuvchisi sifatida keladilar. Ular turli ijtimoiy hayot shakllarining ijodkorlari bo‘lib, kelajakdagi ijtimoiy-madaniy faoliyat mutaxassislari sifatida ichki dunyosining shakllanishi, shaxsiy sifatlarining rivojlanishi, ko‘p qirrali va ko‘p yo‘nalishli kompetensiyalarining takomillashuvi orqali muhim ijtimoiy ahamiyat kasb etadilar.

Talabaning shaxsiyati nafaqat jamiyat rivojlanishining mahsuli, balki ayni paytda jamiyatning ijtimoiy-madaniy hayotiga bevosita ta’sir ko‘rsatadigan omil sifatida ham namoyon bo‘ladi. Shu boisdan, ijodiy salohiyatni rivojlantirish pedagogik jarayonning ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralishi lozim.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, har bir talaba tug‘ma shaxsiy xususiyatlar – qobiliyat, layoqat, temperament, iste’dod, talant kabi individual xususiyatlarga ega bo‘lib tug‘iladi. Demak, u ma’lum darajada ijodiy salohiyatning boshlang‘ich rivojlanish darajasi bilan shakllanadi, ya’ni muayyan muammolarni hal qilish, yangi g‘oyalarni yaratish, ularni kombinatsiya qilish va o‘zaro bog‘lash qobiliyatiga ega bo‘ladi.

Biroq, kasbiy kompetentlikning shakllanishi, ijodiy o‘zini rivojlantirish va mustaqil professional faoliyatga tayyorgarlik uchun talabaning tug‘ma ijodiy salohiyati yetarli emas. Shu sababli, oliy ta’lim jarayonida talabalarning kreativ va ijodiy imkoniyatlarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi, chunki bu jarayon ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatga ijodiy tayyorgarligini shakllantirishga xizmat qiladi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Shuning uchun ta’lim jarayonida talabaning ijodiy shaxs sifatida rivojlanishini ta’minlash uchun muhim vazifalar quyidagilardan iborat:

- Talabaning ijodiy bo‘lishiga nima sabab bo‘lishini aniqlash;
- Talabalarni ijodiy faoliyatga yo‘naltirish.

Bu sharoitlar OTMda gumanitar ta’lim muhitini yaratish orqali talabalarning ijodiy faoliyatini rivojlantirishga zamin yaratadi.

Ijtimoiylashuv jarayoni ta’lim mazmunini va pedagogik texnologiyalarni qayta ko‘rib chiqishni, shuningdek, aksiologiya, akmeologiya kabi zamonaviy fanlarga murojaat qilishni talab etadi. Ta’lim jarayoniga aksiologik yondashuv kiritilishi quyidagi jihatlarni anglatadi:

- Ta’lim sifati va shaxs rivojlanishi o‘rtasidagi bog‘liqlikni mustahkamlash,
- Talabaning kasbiy-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda qadriyatlarga asoslangan yondashuvni qo‘llash.

Aksiologik metod sifatida madaniy qadriyatlarni yetkazish vositasi bo‘libgina qolmay, balki talabaning ichki aksiologik “Men” tizimini shakllantirish, uning kognitiv, hissiy va irodaviy-komponentlarini rivojlantirish orqali shaxsiy ichki yo‘nalishini belgilaydi [1].

OTMda ijodiy salohiyatni rivojlantirishga yo‘naltirilgan ta’lim jarayoni talabalarning shaxsiy va kasbiy sifatlarini har tomonlama rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu, o‘z navbatida, kelajakdagi ijtimoiy-madaniy faoliyat mutaxassisining shakllanishi uchun zarur sharoitlarni yaratadi va ushbu jarayonni ilmiy-nazariy va metodologik jihatdan chuqur tadqiq qilish ehtiyojini keltirib chiqaradi.

Ijodiy jarayonni universal algoritm asosida tushuntirish yoki ijodkorlikni rivojlantirish bo‘yicha meyoriy-funksional dasturlarni ishlab chiqish masalasi ko‘plab falsafa va psixologiya olimlari tomonidan o‘rganilgan, jumladan: Platon, F. Shelling, I. Kant, G. Gegel, D. Yum, I. Fixte, Z. Freyd va boshqalar.

Bu tadqiqotlar ijodiy tafakkurning shakllanishi, kreativlikni rivojlantirish va kasbiy kompetensiyalarni takomillashtirish borasida ilmiy asoslarni yaratishda muhim ahamiyatga ega. Shu sababli, OTMda ijodiy salohiyatni rivojlantirish masalasi ta’lim jarayonining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralishi lozim.

Falsafada insonning har qanday faoliyati ijodiy akt sifatida qaraladi, chunki bu jarayonda ham obyekt, ham faoliyat predmeti o‘zgaradi. Ushbu masalaga birinchi bo‘lib Platon e’tibor qaratgan. Platon har bir inson ijodiy salohiyatga ega deb hisoblaydi va uning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida muhabbatni ko‘rsatadi. U inson ijodining turli ko‘rinishlarini belgilab beradi: jismoniy ijod, san’at ijodi, texnik ijod, ilmiy ijod, ijtimoiy-siyosiy ijod [2].

Gegel ijodning asosini yangi bog‘liqliklar yaratish deb belgilaydi va ijodni mavjud predmet mohiyatini to‘liq anglash qobiliyati sifatida tushuntiradi.

Kant bilish nazariyasida bilish jarayonining uch bosqichini ajratib ko‘rsatadi: sezgir bilish, aql (tafakkur), intellektual mulohaza [3].

Falsafiy gumanistik qarashlar va gumanistik psixologiya, shuningdek, L.N. Tolstoy, V.A. Suxomlinskiy, Sh.A. Amonashvili tomonidan ilgari surilgan ijtimoiy pedagogika tamoyillari ta’lim tizimida yangi pedagogik paradigma shakllanishiga olib keldi.

Tarbiya – bu shaxsning xususiyat va sifatlarini jamiyat idealiga muvofiq shakllantirishga yo‘naltirilgan maqsadli jarayondir. Har qanday tarbiya jarayoni: aniq maqsad va kutilayotgan natijalarni o‘z ichiga oladi, vositachilar orqali amalga oshiriladi.

Shaxs shakllanishi – bu uning rivojlanish jarayoni bo‘lib, yangi xususiyatlar va sifatlarning ortib borishini o‘z ichiga oladi. Shakllanish tarbiyadan kengroq tushuncha bo‘lib, u quyidagi omillarga bog‘liq: maqsadli ta’sirlar (tarbiya, ta’lim, bilim berish jarayoni), bevosita ta’sirlar (shaxsning o‘z tabiati, atrof-muhit, jamiyatning ta’siri va ijtimoiy-madaniy muhitning o‘zgarishlari).

Tadqiqot metodologiyasi. Oliy ta’lim muassasalari talabalarining shaxs sifatida shakllanishida asosiy omil ularning mustaqil ijodiy faoliyati hisoblanadi. Shaxs shakllanishi doimiy ravishda rivojlanish bilan bog‘liq bo‘lib, rivojlanish falsafiy jihatdan qarama-qarshiliklarning birligi va kurashi natijasida sodir bo‘ladigan o‘z-o‘zidan harakat jarayoni deb izohlanadi.

Shunday qilib, “tarbiya”, “shakllanish” va “rivojlanish” tushunchalari mazmun jihatdan bir-biriga yaqin bo‘lib, ularning umumiy jihati – har uchala jarayonda ham talaba shaxsi bir holatdan yangi, sifat jihatdan yuqori darajaga o‘tadi, yangi xususiyatlar va kompetensiyalarni egallaydi. Ushbu o‘zgarishlar ijobiy va salbiy yo‘nalishda ro‘y berishi mumkin, shuning uchun ularni ilmiy asosda yo‘naltirish zarur.

Shaxs madaniyatining asosiy yadrosi uning ma’naviyatidir. S.I.Ojegov ma’naviyatni ongning sifat xususiyati, insonning psixologik qobiliyatlari va xatti-harakatlarini belgilovchi omil deb ta’riflaydi.

Ichki erkinlik – bu inson tafakkurining, tasavvurining, hissiyotlarining, irodasining, vijdonining va tanlov huquqining eng yuksak ko‘rinishi bo‘lib, u axloqiy-ijodiy imperativlarga asoslangan holda hech qanday tashqi cheklovlarsiz rivojlanadi. Talabaning ichki erkinligining shakllanishiga to‘sqinlik qilish uning tashqi erkinligini cheklashdan ham xavfliroqdir, chunki ijodiy rivojlanish va axloqiy takomillashuv aynan ichki erkinlik orqali ro‘y beradi.

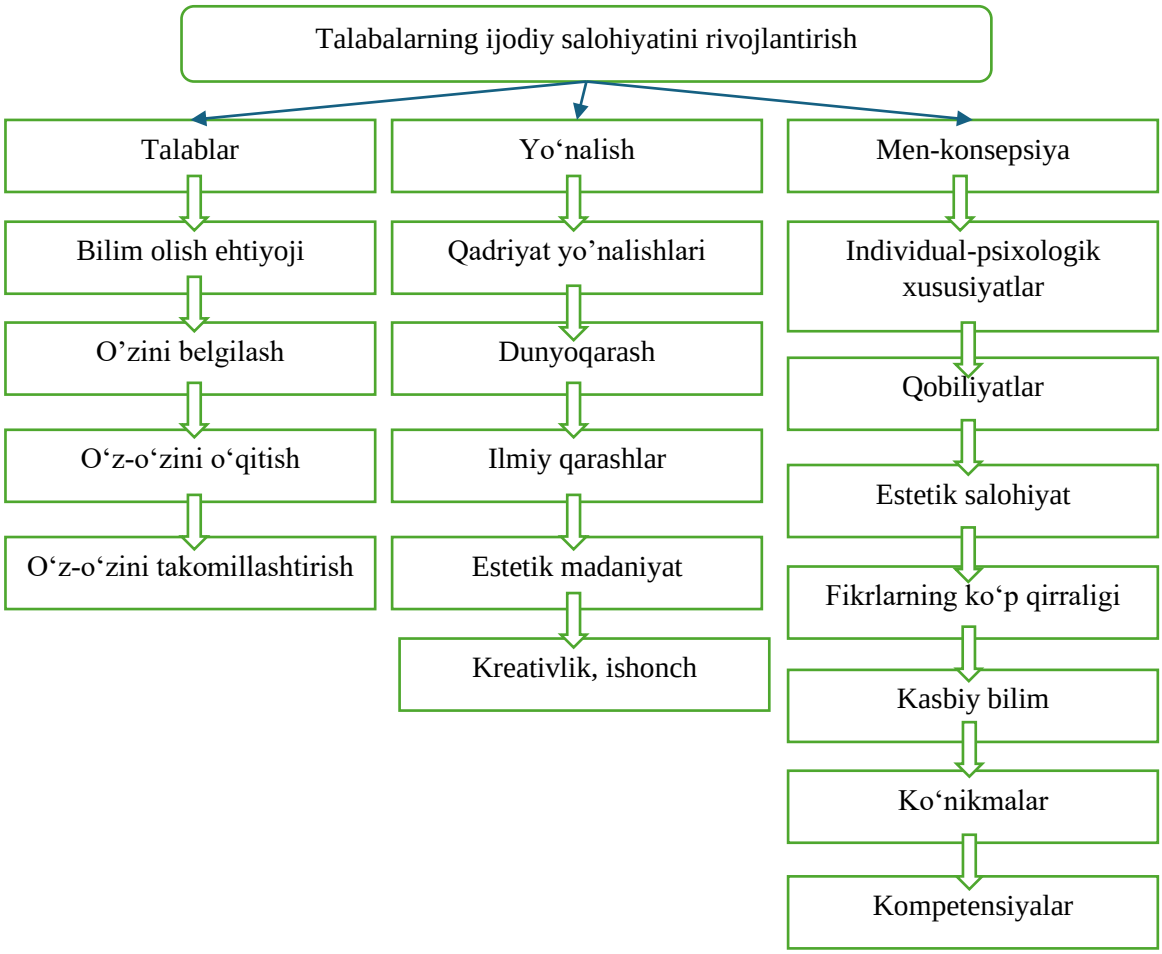

1-rasm. Ijodiy salohiyatni rivojlantirish jarayoni.

OTMda adabiyot ta’limi insonning ma’naviy olamini shakllantirishda muhim o‘rin tutadi. Adabiyot san’atning organik qismi bo‘lib, xalqning badiiy madaniyatini aks ettiradi. Shu bois unga har doim eng

yuksak g‘oyaviy, badiiy va pedagogik talablar qo‘yilgan. Kitob orqali ta’lim va tarbiya berish, shuningdek, uning axloqiy, badiiy va estetik darajasini doimiy ravishda oshirish zarurati doimo dolzarb bo‘lib kelgan.

Tahlil va natijalar. Talabalarning ma’naviy-axloqiy qadriyatlarini shakllantirishda xalq og‘zaki ijodining roli juda katta. Xalq qo‘shiqlari, maqollar, matallar, ertaklar va dostonlar shaxsni axloqiy jihatdan yo‘naltiradi, ularning hayotiy vaziyatlarga nisbatan xulq-atvorini tartibga solishda yordam beradi. Bunday asarlardagi qahramonlar jasorat, mardlik, mehribonlik, halollik, rostgo‘ylik, odamlarga yordam berishga intilish va mehnatsevarlik kabi xalq tomonidan qadrlangan fazilatlar bilan ta’minlangan.

Xalq pedagogikasi inson hayotining barcha bosqichlarida unga hamroh bo‘lib, uning ma’naviy-axloqiy holatiga bevosita ta’sir qiladi. Xalq pedagogikasining ta’siri ostida insonning dunyoqarashi shakllanadi, axloqiy tasavvurlari rivojlanadi va turli hayotiy masalalarga javob topiladi.

Psixologlar (M.S.Bernshteyn, A.V.Brushlinskiy, T.V.Kudryavtsev, Y.A.Ponomarev va boshqalar) tomonidan ta’kidlangan pedagogik jihatdan muhim xulosaga ko‘ra: “Ijodiy jarayon yagona tizimli tuzilishga ega bo‘lib, u bir xil psixologik holatlar va tavsifologik fazilatlarni talab qiladi – ilm-fan sohasida inqilobiy kashfiyot qilayotgan olim uchun ham, maktab o‘quvchisi yangi usul bilan masalani mustaqil yechayotgan holat uchun ham”.

“Ijodiy salohiyatni rivojlantirish jarayoni” 1-rasmda aks ettirilgan bo‘lib, u uchta asosiy yo‘nalishga ajratilgan:

1. talablar: bilim olish ehtiyoji, o‘zini belgilash, o‘z-o‘zini o‘qitish, o‘z-o‘zini takomillashtirish;

2. yo‘nalish: qadriyat yo‘nalishlari, dunyoqarash; ijtimoiy qarashlar, estetik madaniyat, kreativlik, ishonch;

3. men-Konsepsiya: individual-psixologik xususiyatlar, qobiliyatlar, evristik salohiyat, fikrlashning ko‘p qirraliligi, kasbiy bilim, ko‘nikma va malakalar, kompetensiyalar.

Хулоса. Ko‘rib turganimizdek, oliy ta’lim muassasalari talabalari ijodiy salohiyatini rivojlantirish tushunchasi tarkib jihatidan murakkab bo‘lib, ijodiy ta’lim tamoyillariga asoslangan, didaktik jihatdan puxta o‘ylangan ta’lim-tarbiyaviy jarayon orqali talabalarning mustaqil fikrlash va ijodiy faolligini talab etadi.

Adabiyotlar:

1. Сластенин В.А. “Педагогика”. Раздел 5. – М., 2003.
2. Platon, "Tanlangan dialoglar".
1. Кант И. О педагогике. - М., 1896., 60 –б.
2. Маслоу А. Мотивация и личность. – СПб.: Евраазия, 1999. – 77-б
3. Разбегаева Л.П. Ценностные основания гуманитарного основания / Л.П. Разбегаева. - Волгоград: Перемена, 2001. - 288с.
4. Бердиева, Г. (2025). Аксиологический подход - как фактор формирования у учащихся культуры ценностного общения. // Предпринимательство и педагогика, 4(2), 154–161. извлечено от https://inlibrary.uz/index.php/entrepreneurship-pedagogy/article/view/81201
5. Рузимродов, О., & Бердиева, Г. (2021). Междисциплинарная связь в повышении эффективности практической компетентности студентов. // Общество и инновации, 2(4/S), 659–665. https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol2-iss4/S-pp659-665
6. Berdiyeva Gulabad Shonazarovna. (2024). Use of views in the history of national education in the development of students’ creative thinking. // Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 12(3), 164–167. Retrieved from https://giirj.com/index.php/giirj/article/view/6555
7. Бердиева, Г. Ш. Гуманизация процесса профессионально-педагогической подготовки будущих учителей / Г. Ш. Бердиева, Н. И. Джумаева. — Текст: непосредственный // Образование и воспитание. — 2015. — № 3 (3). — С. 1-2. — URL: https://moluch.ru/th/4/archive/9/143/ (дата обращения: 02.06.2025).
8. Berdieva Gulobod Shonazarovna. (2023). Formation of an Analytical Attitude to Information Among Students. // Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching, 17, 71–73. Retrieved from https://geniusjournals.org/index.php/ejlat/article/view/3408.

UO‘K 37.015.3

TALABALARDA TANQIDIY FIKRLASH ORQALI TO‘G‘RI QAROR QABUL QILISH KO‘NIKMASINI SHAKLLANTIRISH

Narbasheva Mexri Achilovna,
Termiz davlat pedagogika instituti
Amaliy psixologiya kafedrasi professori,
psixologiya fanlari nomzodi
https://orcid.org/0000-0002-2023-335X
mnarbasheva@mail.ru

Ushbu maqolada tanqidiy fikrlash zamonaviy shaxs kompetensiyasi ekanligi, bu kompetensiyani rivojlantirish kelajak mutaxassislari uchun ahamiyati hamda talabalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish orqali to‘g‘ri qaror qabul qilish ko‘nikma va malakalarini shakllantirishning pedagogik-psixologik usullari, vositalari xususida bayon etilgan. Maqolada mustaqil ta’lim topshiriqlarini yaratishda turli usullar yordamida bajarishni ko‘zda tutuvchi vazifalar talabalarning tanqidiy fikrlash orqali to‘g‘ri qaror qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantirishi ko‘rsatib o‘tilgan va amaliy tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: *tanqidiy fikrlash, kompetensiya, Maykl Skriven, Richard Paul, ma’lumotlar oqimi, aniqlik, mantiqiylik, keng qamrovlilik, innovatsionlik, mustaqillik, muammoli o‘qitish, munozara va bahslar, loyiha usuli, keys-stadi, interaktiv o‘yinlar va simulyatsiyalar, mustaqil ta’lim.*

ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ ПРИНЯТИЯ ПРАВИЛЬНЫХ РЕШЕНИЙ У СТУДЕНТОВ ПОСРЕДСТВОМ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ

В статье говорится о том, что критическое мышление является компетентностью современного человека, о важности развития данной компетентности у будущих специалистов, а также о педагогико-психологических методах и средствах формирования у студентов навыков и компетенций принятия правильных решений посредством развития критического мышления. В статье показано формирование у студентов навыков принятия правильных решений посредством критического мышления, даны практические рекомендации.

Ключевые слова: *критическое мышление, компетентность, Майкл Скривен, Ричард Пол, информационный поток, точность, логика, полнота, инновации, независимость, проблемно-ориентированное обучение, обсуждение и дебаты, метод проектов, исследование случая, интерактивные игры и симуляции, самостоятельное обучение.*

DEVELOPING STUDENTS' SKILLS FOR MAKING SOUND DECISIONS THROUGH CRITICAL THINKING

This article discusses critical thinking as a competence of the modern individual, the importance of developing this competence for future professionals, and the pedagogical and psychological methods and tools for cultivating skills and abilities in making sound decisions through the development of critical thinking in students. The article demonstrates that tasks designed to create independent learning assignments using various methods help form students' skills in making correct decisions through critical thinking, and provides practical recommendations.

Keywords: *critical thinking, competence, Michael Scriven, Richard Paul, information flow, accuracy, logic, comprehensiveness, innovation, independence, problem-based learning, discussion and debate, project method, case study, interactive games and simulations, independent learning.*

Kirish. Bugungi tezkor davr talabalarni ham qisqa muddatda asosli ma’lumotlar bilan qurollantirish, ular tomonidan turli fan asoslari puxta o‘zlashtirilishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishni taqozo etmoqda. Zamonaviy sharoitda ta’lim jarayonini barcha imkoniyatlariga ko‘ra, shaxsni rivojlantirish, ijtimoiylashtirish va unda mustaqil, tanqidiy, ijodiy fikrlash qobiliyatini tarbiyalashga yo‘naltirilishi talab qilinmoqda. Bunda ta’lim talabaning fikr va xulq strategiyasini inobatga olgan holda uning shaxsi, o‘ziga xos xususiyatlari, qobiliyatini rivojlantirishga yo‘naltirilishi, pedagogik-psixologik shart-sharoitlarni to‘laligicha talabaning individual imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish, qobiliyatini rivojlantirish, shaxs sifatida kamolotga

yetishini ta’minlovchi, tafakkur va dunyoqarashini boyitish masalalari bo‘yicha tizimli ishlar amalga oshirilmoqda.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Talabalarda mustaqil bilim olish, o‘z faoliyatini o‘zi tashkil qilish, o‘zini o‘zi boshqarish, yangi g‘oyalarni ishlab chiqish ko‘nikmalarini shakllantirish muhim bosqichdir. Bu vazifalarni amalga oshirishning asosiy omili - monologik ma’ruzadan dialogik (talaba va o‘qituvchining muloqotiga asoslangan) ma’ruzaga o‘tishdir. Psixologlardan B. G. Ananev, N.V.Kuzmina, N. F.Talizina, V. Ya. Lyaudis, I. S. Kon, V. T. Lisovskiy, A. A. Bodalev, A.V.Petrovskiy, M. G. Davletshin, I. I. Ilyasov, A. V. Dmitrieva, 3. F. Esareva, A. A. Verbiskiy, V.A.Tokareva, E.G‘.G‘oziev va boshqalarning tadqiqotlariga ko‘ra, oliy o‘quv yurtlarida ta’lim olish talabalar uchun juda og‘ir kechadi, chunki bu davrda shaxsning murakkab fazilatlari, xislatlari, sifatlari takomillashish bosqichida bo‘ladi[3].

Mazkur yosh davridagi ijtimoiy-psixologik o‘sishning xususiyatlaridan biri o‘qish faoliyatining ongli motivlari kuchayishidir. Talabalarda axloqiy jarayonlarning o‘sishi sust amalga oshsa-da, lekin xulqning eng muhim sifatlari - mustaqillik, tashabbuskorlik, topqirlik, farosatlilik va hokazolar takomillashib boradi. Shuningdek, ularda ijtimoiy holatlarga, voqelikka, axloqiy qoidalarga qiziqish, ularni anglashga intilish tobora kuchayadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Bugungi globallashuv sharoitida tanqidiy fikrlay olish qobiliyati juda muhim kompetensiya sifatida qaralmoqda. Chunki, inson jamiyat va tabiat hodisalarining ishtirokchisi bo‘lib ularni anglashi, tahlil qila bilishi, zarur hollarda tegishli qaror qabul qilishi lozim.

Tanqidiy fikrlash masalasiga oid turli mualliflar va sohalarda bir qancha ta’riflar berilgan, jumladan, Maykl Skriven va Richard Paul: "Tanqidiy fikrlash – bu biror narsa haqida nimaga ishonish yoki nima qilish kerakligi haqida asoslangan qaror qabul qilish maqsadida kuzatish, tajriba, mulohaza, muloqot kabi ma’lumotlarni faol va mohirona konseptualizatsiya qilish, qo‘llash, tahlil qilish, sintezlash va baholash jarayonidir"[5]-deb ko‘rsatdilar. Edvard Gleyzer: "Tanqidiy fikrlash – bu muammolarni hal qilish, qaror qabul qilish va yangi g‘oyalarni yaratish uchun ma’lumotlarni tahlil qilish, baholash va tashkillashtirish qobiliyatidir"[6] –deya fikr bildirsa, amerikalik psixolog Dayana Xalpern: "Tanqidiy fikrlash – bu ma’lum maqsadga erishish uchun fikrlash jarayonidan foydalanishdir. Bunday fikrlash mantiqiy, asosli va maqsadga yo‘naltirilgan bo‘ladi"-deydi o‘zining “Tanqidiy fikrlash psixologiyasi”asarida[7]. Umuman olganda, tanqidiy fikrlash – bu aqliy faoliyatning murakkab shakli bo‘lib, u ma’lumotni tanqidiy baholash va asoslangan xulosalarga kelishni o‘z ichiga oladi.

Hozirda hayotning jadallashuvi insondan tezkor qaror qabul qilishni taqozo qilmoqda. Buning bir qancha sabablari bo‘lib quyida bularga to‘xtalib o‘tishni joiz topdik:

1. Ma’lumotlar oqimining ko‘payishi: Globallashuv tufayli insonlar har qachongidan ham ko‘proq ma’lumotga duch kelmoqdalar. Internet, ijtimoiy tarmoqlar va ommaviy axborot vositalari orqali turli xil manbalardan ma’lumot oqimi tinmay yog‘ilib turadi. Bunday sharoitda tanqidiy fikrlay olish qobiliyati yolg‘on, chalg‘ituvchi va asossiz ma’lumotlarni aniqlash va ulardan himoyalanish uchun zarurdir.

2. Kompleks muammolarning ko‘payishi: Globallashuv iqlim o‘zgarishi, iqtisodiy notenglik, terrorizm, pandemiyalar kabi kompleks va o‘zaro bog‘liq muammolarni keltirib chiqardi. Bunday muammolarni yechish uchun tanqidiy fikrlash, ya’ni ma’lumotni tahlil qilish, muqobil yechimlarni ko‘rib chiqish va asoslangan qarorlar qabul qilish qobiliyati talab etiladi.

3. Raqobatning kuchayishi: Globallashuv mehnat bozorida raqobatni kuchaytirdi. Ish beruvchilar nafaqat mutaxassislik bo‘yicha bilimga ega, balki tanqidiy fikrlay oladigan, muammolarni yecha oladigan va yangi sharoitlarga moslasha oladigan xodimlarni qidirmoqdalar.

4. Fuqarolik mas’uliyatining ortishi: Demokratik jamiyatlarda fuqarolar muhim ijtimoiy va siyosiy masalalar bo‘yicha qaror qabul qilishda ishtirok etadilar. Tanqidiy fikrlay olish qobiliyati fuqarolarga ma’lumot asosida qaror qabul qilishga, siyosatchilarga tanqidiy baho berishga va jamiyat rivojiga hissa qo‘shishga yordam beradi.

5. Texnologiyalarning rivojlanishi: Sun’iy intellekt va avtomatlashtirish kabi texnologiyalarning rivojlanishi ko‘plab ish o‘rinlarini yo‘q qilishi mumkin. Biroq, tanqidiy fikrlash, ijodiy fikrlash va muammolarni yechish kabi qobiliyatlarni talab qiladigan yangi ish o‘rinlari ham yaratiladi.

Tahlil va natijalar. Fikrimizcha, globallashuv sharoitida tanqidiy fikrlay olish qobiliyati nafaqat shaxsiy muvaffaqiyat, balki jamiyatning barqaror rivojlanishi va kelajagi uchun ham muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun, ta’lim tizimi tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratishi kerak. Talabalarning qaror qabul qilish jarayonidagi qiyinchiliklari va tanqidiy fikrlashning yetishmasligi mustaqil ta’lim topshiriqlarini bajarishda hamda malakaviy amaliyotlar davrida muammoli vaziyatlardan chiqishda xalaqit bermoqda. Talabalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish orqali to‘g‘ri qaror qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantirish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish bugun uchun juda muhim hisoblanadi.

Talabalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish orqali to‘g‘ri qaror qabul qilish ko‘nikma va malakalarini shakllantirishning pedagogik usullarini bilish muhim sanaladi. Avvalo, tanqidiy fikrlashning quyidagicha asosiy xususiyatlarini o‘rganishimiz maqsadga muvofiqdir.

1. Aniqlik (Clarity): Fikrlarning aniq va tushunarli bo‘lishi. Muammoni aniq ta’riflash va har qanday noaniqliklarni bartaraf etish.

2. Asoslilik (Relevance): Muhokama qilinayotgan mavzuga tegishli ma’lumotlardan foydalanish. Mavzuga aloqasi bo‘lmagan ma’lumotlarni chetga surish.

3. Mantiqiylik (Logic): Fikrlarning mantiqiy ketma-ketligi va asoslanganligi. Xulosalarning dalillarga asoslanganligi.

4. Chuqurlik (Depth): Muammoni har tomonlama ko‘rib chiqish, uning barcha jihatlarini tahlil qilish. Yengil fikrlardan qochish.

5. Keng qamrovlilik (Breadth): Muammoni turli nuqtai nazarlardan ko‘rib chiqish. Muqobil yechimlarni izlash.

6. Adolatlilik (Fairness): Shaxsiy qarashlar va e’tiqodlardan xoli bo‘lish. Barcha dalillarni xolisona baholash.

7. Savol berish (Questioning): Doimiy ravishda ma’lumotlarning to‘g‘riligini so‘roq ostiga olish. Yangi ma’lumotlarni qidirish.

8. Mulohazakorlik (Reflection): O‘z fikrlarini va qarorlarini qayta ko‘rib chiqish. Xatolarni tan olish va ulardan saboq chiqarish.

9. Innovatsionlik (Innovation): Yangi g‘oyalarni yaratish va muammolarni yechishning yangi usullarini topish.

10. Mustaqillik (Independence): O‘z fikriga ega bo‘lish va boshqalarning fikriga ko‘r-ko‘rona ergashmaslik.

Oliy ta’limda talabalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga pedagogik-psixologik yondashib quyidagi amaliy usullarini o‘qitish jarayonida qo‘llash samara bermoqda:

- ✓ *Muammoli o‘qitish*: Talabalarni muammoli vaziyatlarga duchor qilish va ularni yechish yo‘llarini qidirishga undash.
- ✓ *Munozara va bahslar*: Talabalarni turli nuqtai nazarlarni muhokama qilishga va o‘z fikrlarini himoya qilishga o‘rgatish.
- ✓ *Loyiha usuli*: Talabalarga mustaqil tadqiqot loyihalarini bajarish va o‘z xulosalarini taqdim etish imkoniyatini berish.
- ✓ *Keys-stadi* : Amaliy vaziyatlarni tahlil qilish va ular bo‘yicha qaror qabul qilish.
- ✓ *Interaktiv o‘yinlar va simulyatsiyalar*: Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun o‘yinlar va simulyatsiyalardan foydalanish.

Pedagogika instituti talabalari 4+2 dasturi doirasida yoki malakaviy amaliyotlar davrida maktabda ko‘plab muammolarni kuzatishadi, bu muammolarning yechimiga pedagoglar, maktab ma’muriyati yoki ota-onalar tomonidan turlicha yondoshuvlar asosida yechim topishadi. Ba’zan talabalar institut auditoriyalarda ayrim yechimlar xato ekanligi yuzasidan o‘zaro tortishadilar. Talabalarni kelgusi pedagogik faoliyatga har tomonlama tayyor holatda borishlari uchun ularga amaliy mashg‘ulotlar davomida Keys-stadilarni tahlil qilish topshiriqlarni berishi mumkin.

Topshiriq uchun vaziyatlar:

1) O‘quvchi darsga tayyorlanmagan, o‘qituvchi uni qanday rag‘batlantiradi?

2) Ota-ona o‘z farzandining baholari bilan norozi, o‘qituvchi qanday tushuntiradi?

3) Jamoada zo‘ravonlik holati yuzaga keldi, pedagog qanday harakat qiladi?

4) O‘quvchi sinfda doim kechikadi, lekin uning oilaviy muammolari bor. Pedagog qanday qaror qabul qiladi?

5) O‘qituvchi o‘zi ko‘p mehnat qilgan loyiha uchun boshqa o‘qituvchi tomonidan tan olinmaganini sezadi. Qanday harakat qiladi?

Albatta, mustaqil ta’lim topshiriqlarini yuqoridagi usullar yordamida bajarishni ko‘zda tutuvchi vazifalar talabalarning tanqidiy fikrlash orqali to‘g‘ri qaror qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Bir fan doirasida berilgan topshiriqlarni bajarish barobarida har bir talabaning tanqidiy fikrlash orqali to‘g‘ri qaror qabul qilish darajasini baholash imkonini beradi. Bunda tanqidiy fikrlashni baholash usullari (testlar, so‘rovnomalar, kuzatishlar), talabalarning qaror qabul qilish ko‘nikmalarini baholash, olingan natijalarni tahlil qilish va umumlashtirish talabaning ko‘nikmalari darajasini ko‘rsata oladi.

Xulosa. Bugun oliy ta’lim oldiga raqobatbardosh, xalqaro standartlarga mos mutaxassislarni tayyorlash vazifasi har qachongidanda muhim vazifa sifatida qo‘yilgan. Professor-o‘qituvchilar talabalar bilan ishlash jarayonida ko‘proq mustaqil bilim olish, fan doirasida loyiha ishlarini bajarish, keys-stadilarni

yechish, amaliyotda zarur ko‘nikma va malakalarni egallashga yo‘naltirish orqali raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashga xizmat qiladi. Talabalarda tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish, ularni muammolarni yechishda to‘g‘ri qaror qabul qilishga o‘rgatadi. Eng muhimi talabalar o‘qish va o‘rganish mobaynida tanqidiy fikrlab ma’lumotni samarali qabul qilish va o‘zlashtirishni hamda o‘z fikrlarini aniq va ishonarli tarzda ifoda etishni o‘rganadilar. Bu usullarning barchasi talabalarda tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi. O‘qituvchilar bu usullarni o‘z darslariga integratsiya qilishlari va talabalarni faol ishtirok etishga, fikrlashga va o‘z bilimlarini shakllantirishga undashlari kerak. Ta’lim muassasasidagi o‘quv faoliyati jarayonida professor-o‘qituvchilar talabalarga o‘z imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish maqsadida ijodiy xarakterdagi o‘quv vazifa va mustaqil ta’lim topshiriqlarni berishi va bajarish holatini ularning o‘zi nazorat qilishini ta’minlashi lozim.

Adabiyotlar:

1. Богданова, С. Ю. Самостоятелное обучение в контексте развития критического мышления / С. Ю. Богданова, О. А. Каверина //Преподавател XXI век. – 2019 – № 1-1. – С. 112-120.
2. Лебедева, Н. В. Критическое мышление у студентов на разных этапах обучения в вузе // Психолого-педагогические науки. – 2022 – № 3 – С. 12-18.
3. G‘oziev E. Ontogenez psixologiyasi (o‘quv qo‘llanma) Toshkent:”NIF MSH”, 2020. 288 bet
4. Tulyaganova G.O. Talabalik davrida individual imkoniyatlarni ro’yobga chiqarishning psixologik omillari (19.00.06 – Yosh va pedagogik psixologiya. Rivojlanish psixologiya) PhD avtoreferati, Toshkent:-2021
5. https://dzen.ru/a/ZV8qEXTlhUTNcKJz
6. https://translated.turbopages.org/proxy_u/en-ru.ru.82fe3ea8-68183578-54347ae6-74722d776562/https/en.wikipedia.org/wiki/Michael_Scriven
7. https://skepdic.ru/wp-content/uploads/2013/05/Diane-Halpern_-_Psixologiya-kriticheskogo-myshleniya_Skepdic.ru_.pdf

UO‘K 378.091.3:94(575.1)

“O‘ZBEKISTONNING ENG YANGI TARIXI” FANINI O‘QITISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH – PEDAGOGIK ZARURIYAT SIFATIDA

G‘anijonova Dilafruz Noiljon qizi,
Andijon davlat pedagogika instituti doktoranti
ganijonovadilafruz@gmail.com

“O‘zbekistonning eng yangi tarixi" fani milliy o‘ziga xoslik, madaniy ongni rivojlantirish va mamlakat taraqqiyotini chuqurroq anglashda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu maqolada zamonaviy ta’lim islohotlari sharoitida uning pedagogik zarurligini ta’kidlab, ushbu fanni o‘qitish metodologiyasini takomillashtirish zarurligi ko‘rib chiqilgan. O‘zbekistonning rivojlanayotgan siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy manzarasini hisobga olgan holda, an’anaviy o‘qitish usullari endi talabalarni samarali jalb qilish uchun yetarli emas. Maqolada talabalarning mavzuga bo‘lgan tushunchasi va qiziqishini oshirish uchun interfaol ta’lim, tanqidiy fikrlash va loyihaga asoslangan usullarni birlashtirish kabi o‘qitishning innovatsion yondashuvlari ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: *tanqidiy fikrlash, raqamli ta’lim vositalari, interaktiv platformalar, hujjatli filmlar, loyihaga asoslangan ta’lim, flipped metodi.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ ПРЕДМЕТА “НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ УЗБЕКИСТАНА” – КАК ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НЕОБХОДИМОСТЬ

Предмет «Новейшая история Узбекистана» играет важную роль в развитии национальной самобытности, культурного самосознания и более глубокого понимания развития страны. В данной статье рассматривается необходимость совершенствования методики преподавания этого предмета, подчёркивается его педагогическая значимость в условиях современных образовательных реформ. Учитывая меняющуюся политическую, социальную и экономическую картину Узбекистана, традиционных методов обучения уже недостаточно для эффективного вовлечения студентов. В статье рассматриваются инновационные подходы к обучению, такие как интерактивное обучение, развитие критического мышления и применение проектных методов для повышения понимания предмета студентами и их интереса к нему.

Ключевые слова: *критическое мышление, цифровые образовательные инструменты, интерактивные платформы, документальные фильмы, проектное обучение, метод «перевёрнутого класса».*

IMPROVING THE METHODOLOGY OF TEACHING «THE MOST RECENT HISTORY OF UZBEKISTAN» AS A PEDAGOGICAL NECESSITY

The subject «The Most Recent History of Uzbekistan» plays a crucial role in developing national identity, cultural consciousness, and a deeper understanding of the country's progress. This article examines the need to improve the methodology of teaching this subject, emphasizing its pedagogical necessity in the context of modern educational reforms. Given Uzbekistan's evolving political, social, and economic landscape, traditional teaching methods are no longer sufficient to effectively engage students. The article explores innovative teaching approaches such as integrating interactive learning, critical thinking, and project-based methods to enhance students' comprehension and interest in the topic.

Keywords: *critical thinking, digital learning tools, interactive platforms, documentaries, project-based learning, flipped method.*

Kirish. “O‘zbekistonning eng yangi tarixi” fanini o‘qitish so‘nggi yillarda nafaqat millat o‘tmishini anglashdagi o‘ziga xos ahamiyati, balki yosh avlodning ijtimoiy-siyosiy ongini shakllantirishdagi o‘rni bilan ham tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. O‘zbekiston jahon maydonida o‘z o‘rnini modernizatsiya qilish va mustahkamlashda davom etar ekan, o‘z tarixini o‘qitishga qayta ko‘rib chiqilgan, dinamik va kompleks yondashuv zarurati yanada dolzarb bo‘lib qoldi. Zamonaviy tarixni, xususan, O‘zbekiston taraqqiyoti doirasida o‘rganish talabalarga millat evolyutsiyasi, uning muammolari, yutuqlari, xalqining mintaqaviy va global tarixga qo‘shgan hissalarini chuqur anglash imkonini beradi.

Ushbu ehtiyojlarni hisobga olgan holda, ko‘pincha yodlash va passiv o‘rganishga tayanadigan an’anaviy o‘qitish usullari endi talabalarni O‘zbekistonning eng yangi tarixi murakkabliklariga munosib jalb qilish uchun yetarli emas. Birinchi navbatda faktlar va sanalarni yetkazishga qaratilgan an’anaviy yondashuv bugungi talabalarning qiziqishlari va ta’lim ehtiyojlaridan tobora uzilib qoldi. Ushbu usullar, shuningdek, tanqidiy fikrlash, tahliliy qobiliyatlar va tarixiy jarayonlar va ularning zamonaviy dolzarbligini chuqurroq anglash kabi muhim ko‘nikmalarni rivojlantira olmaydi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Ushbu maqolada “O‘zbekistonning eng yangi tarixi” fanini o‘qitish metodikasini takomillashtirish zarurligi, so‘nggi yillarda yuzaga kelgan pedagogik muammolar va imkoniyatlar ko‘rib chiqilgan. Innovatsion pedagogik asosga bo‘lgan ehtiyoj O‘zbekistonda talabalarga yo‘naltirilgan, interfaol va ishtirok etuvchi ta’lim muhitini yaratishga qaratilgan keng qamrovli ta’lim islohotlaridan kelib chiqadi. Ushbu islohotlar o‘quvchilarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirish, tadqiqotchilik ko‘nikmalarini oshirish va milliy g‘urur va o‘zlikni his qilishni rivojlantirishga qaratilgan.

Bundan tashqari, maqolada o‘qituvchilarni ushbu zamonaviy metodikalarni qabul qilish uchun zarur bo‘lgan ko‘nikmalar va resurslar bilan tayyorlashning ahamiyati muhokama qilinadi. O‘qituvchilar ta’limni o‘zgartirish jarayonida markaziy o‘rinni egallaydi va ularning malakasini oshirish yangi o‘qitish strategiyalarining muvaffaqiyatini ta’minlash uchun juda muhimdir. Maqolada, shuningdek, o‘quv dasturini nafaqat tarixiy faktlarni, balki bugungi kunda O‘zbekiston rivojlanayotgan ijtimoiy-siyosiy va madaniy sharoitlarni aks ettirishga moslashtirish muhimligi ta’kidlangan.

Xulosa qilib aytganda, “O‘zbekistonning eng yangi tarixi” ni o‘qitish metodikasini takomillashtirish nafaqat o‘qitish texnikasini yangilash, balki zamonaviy ta’lim talablariga javob beradigan pedagogik zaruratdir. Bu nafaqat o‘z millatining tarixini tushunadigan, balki o‘z mamlakatining doimiy rivojlanishi bilan shug‘ullanish va hissa qo‘shish uchun zarur bo‘lgan ko‘nikmalarga ega bo‘lgan talabalar avlodini tarbiyalash uchun juda muhimdir. Ushbu maqola talabalar va ularning milliy merosi o‘rtasida chuqurroq aloqani rivojlantirish maqsadida zamonaviy tarixni o‘qitishni bugungi o‘quvchilarning ehtiyojlarini qondirish uchun o‘zgartirish usullarini chuqur o‘rganish imkonini beradi.

“O‘zbekistonning eng yangi tarixi” ni o‘rganish mamlakat ta’lim tizimining muhim tarkibiy qismidir, chunki u milliy o‘zlikni anglash, g‘ururlanish va millatni shakllantirgan tarixiy traektoriyani anglashni tarbiyalaydi. Biroq, eng yangi tarixiy voqealarning ahamiyati va ularning oqibatlarini to‘liq anglash uchun talabalar shunchaki faktlar va sanalarni yodlashdan tashqariga chiqishlari kerak. Tarixni o‘qitishda yanada keng qamrovli va tahliliy yondashuv talab etiladi-bu O‘zbekistonning zamonaviy davrini belgilab bergan siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy o‘zgarishlarni tanqidiy baholash uchun adabiyotlar, tarixiy hujjatlar va boshqa manbalar bilan shug‘ullanishni o‘z ichiga oladi.

Tarix ta’limi sharoitida adabiyotlarni tahlil qilish talabalarning tarixiy voqealar va jarayonlar haqidagi tushunchalarini chuqurlashtirishda muhim rol o‘ynaydi. Adabiyotni sinchkovlik bilan o‘rganish orqali—akademik, adabiy yoki asosiy tarixiy hujjatlar bo‘lsin—talabalar tarixiy voqealar to‘g‘risida turli xil qarashlarga ega bo‘lishlari, murakkab g‘oyalarni o‘rganishlari va o‘tgan harakatlarning motivlari va oqibatlarini tahlil qilishlari mumkin. “O‘zbekistonning eng yangi tarixi” fanini o‘qitish metodikasiga adabiyotlar tahlilini kiritish zarurati dolzarb pedagogik zaruratga aylandi, chunki bu nafaqat talabalarning tarixiy bilimlarini boyitibgina qolmay, balki ularning tanqidiy fikrlash va tahliliy ko‘nikmalarini ham oshiradi.

O‘zbekistonning eng yangi tarixi sharoitida adabiyotlarni tahlil qilishning ahamiyati ayniqsa muhimdir. Mamlakat o‘tgan asrda, Sovet davridan mustaqillikka va keyingi islohotlarga qadar muhim siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy o‘zgarishlarni boshdan kechirganligi sababli, tarixiy rivoyatlar ko‘pincha muallifning g‘oyaviy pozitsiyasiga yoki ular yozilgan davrga qarab o‘zgarib turadi. Masalan, Sovet davridagi matnlar voqealarni ma’lum bir nuqtai nazardan taqdim etishi mumkin, mustaqillikdan keyingi tarixshunoslik esa yangi milliy o‘ziga xoslikni aks ettiruvchi boshqacha talqinni taklif qilishi mumkin. Turli davrlardagi turli xil adabiy va tarixiy matnlarni tahlil qilish orqali talabalar ushbu o‘zgaruvchan istiqbollarni yaxshiroq qadrlashlari va tarixiy ma’lumotlarning aqlli iste’molchilariga aylanishlari mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Adabiy tahlil orqali tanqidiy fikrlashni rivojlantirish:

Tarixni o‘qitishga adabiyot tahlilini kiritishning asosiy pedagogik afzalliklaridan biri tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishdir. Tarix shunchaki nima bo‘lganini bilish emas, balki nima uchun sodir bo‘lganligi, kimga ta’sir qilgani va oqibatlari qanday bo‘lganligi haqida savol berishdir. Adabiyotlarni tahlil qilish orqali talabalar tarixiy rivoyatlarni sinchkovlik bilan o‘rganishga, turli qarashlar bilan shug‘ullanishga va dalillarga asoslanib o‘z fikrlarini shakllantirishga da’vat etiladi.

Masalan, O‘zbekiston mustaqilligi davridagi tarixiy romanlar, esdaliklar yoki hukumat hujjatlarini tahlil qilish orqali talabalar o‘sha davrdagi siyosiy iqlimni, mamlakat rahbariyati duch kelayotgan qiyinchiliklarni, oddiy fuqarolarning hayotiy tajribalarini yaxshiroq tushunishlari mumkin. Ushbu

manbalarda tarixiy voqealarning psixologik va hissiy ta’siri haqida tushunchalar mavjud bo‘lib, ularni har doim ham an’anaviy akademik matnlar orqali olish mumkin emas. Bunday adabiyotlarni tahlil qilish orqali talabalar empatiya va tarixning insoniy tomonini chuqurroq hissiy tushunishni rivojlantirishi mumkin, bu esa mavzuni yanada dolzarb va qiziqarli qilishga yordam beradi.

O‘quv dasturiga adabiyotlar, tarixiy hujjatlar va shaxsiy rivoyatlar tahlilini kiritish orqali o‘qituvchilar talabalarga millatning eng yangi tarixi to‘g‘risida yanada yaxlit va tanqidiy tushuncha berishlari mumkin. Ushbu yondashuv tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi, tahliliy ko‘nikmalarni oshiradi va talabalarga tarixiy voqealarning murakkabliklari bilan chuqur shug‘ullanishga imkon beradi. O‘zbekiston o‘z ta’lim tizimini rivojlantirishda davom etar ekan, tarix ta’limida adabiyotlar tahlilini o‘zlashtirish nafaqat talabalarning tarixiy tushunchalarini yaxshilaydi, balki ularning yanada bilimli, mulohazali va mas’uliyatli fuqaro bo‘lib yetishishiga yordam beradi. Shuning uchun adabiyot tahlilining zamonaviy tarixni o‘qitishga qo‘shilishi kelajak avlodlar uchun yanada dinamik, qiziqarli va samarali tarix o‘quv dasturini yaratish yo‘lidagi muhim qadamdir.

“O‘zbekistonning eng yangi tarixi” xalq ta’limi tizimidagi muhim mavzu bo‘lib, talabalarga O‘zbekistonning so‘nggi siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy o‘zgarishlari haqida chuqur tushuncha beradi. Mamlakatning mustaqillikka erishish yo‘li, suveren davlat barpo etish va olib borilayotgan islohotlar ta’lim metodologiyasining rivojlanishi uchun zarur bo‘ldi. Ushbu fanni o‘qitishga an’anaviy yondashuvlar endi talabalarni to‘liq jalb qilish, tanqidiy tahlilni rag‘batlantirish va eng yangi tarixiy jarayonlarni chuqur anglash uchun etarli emas.

O‘zbekistonning eng yangi tarixini o‘qitish metodologiyasidagi ilmiy yangilik nafaqat ushbu ehtiyojlarga javob, balki ta’limning global tendensiyalariga mos keladigan pedagogik zaruratdir. Talabalarni kelajak muammolariga yaxshiroq tayyorlash va mavzuning dolzarbligini ta’minlash uchun faol o‘rganish, tanqidiy fikrlash va zamonaviy texnologiyalardan foydalanishni ta’kidlaydigan yangi, innovatsion yondashuvlarni qabul qilish juda muhimdir. Ushbu bo‘limda o‘qitish metodikasidagi ilmiy yangiliklar va ularning O‘zbekistonning eng yangi tarixini o‘rganishdagi ahamiyati o‘rganiladi.

So‘nggi bir necha o‘n yilliklarda O‘zbekistonda ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy o‘zgarishlarning jadal sur’atlari o‘qitishga dinamik va moslashuvchan yondashuvni talab qiladi. Yodlash va passiv o‘rganishni ta’kidlaydigan standart, ma’ruzaga asoslangan ta’lim modeli endi talabalarning manfaatlariga xizmat qilmaydi. O‘zbekiston modernizatsiya va jahon hamjamiyatiga yanada to‘liq integratsiyalashuvini davom ettirar ekan, yosh avlodga mamlakat tarixidagi eng so‘nggi voqealar haqida ma’lumot berish uchun qo‘llaniladigan o‘qitish usullarini yangilash zarur.

Tahlil va natijalar. Pedagogikadagi ilmiy yangilik o‘rganishni yaxshilaydigan, faollikni yaxshilaydigan va tanqidiy izlanishlarni osonlashtiradigan yangi, tadqiqotga asoslangan usul va texnologiyalarni kiritishni anglatadi. O‘zbekistonning eng yangi tarixi mavzusi uchun bu yangilik ayniqsa muhimdir. Yangi pedagogik usullardan foydalanish o‘qituvchilarga murakkab tarixiy voqealarni yanada qulayroq va qiziqarli tarzda taqdim etish imkonini beradi, talabalarning faol ishtirokini rag‘batlantiradi va materialni chuqurroq tushunishga yordam beradi. Ushbu usullarning kiritilishi texnologiya va interaktiv ta’lim muhitiga tobora ko‘proq o‘rganib qolgan zamonaviy talabalarning talablarini qondirish uchun juda muhimdir.

O‘qitish metodikasida ilmiy innovatsiyalarning asosiy yo‘nalishlari:

Innovatsion yondashuv	Tavsif	Foydalari
1. Fanlararo (integratsion) yondashuv	Tarixni iqtisodiyot, siyosat, sotsiologiya va xalqaro munosabatlar bilan bog‘lash	Kengroq tushuncha, turli sohalarning o‘zaro bog‘liqligini anglash, tanqidiy fikrlash rivoji
2. Raqamli va multimedia ta’lim vositalari	Interaktiv platformalar, virtual muzeylar, video hujjatlar va arxivlardan foydalanish	Vizual jalb qilish, asosiy manbalarni tahlil qilish, bir nechta istiqbolni o‘rganish imkoniyati
3. Loyihaga asoslangan ta’lim (PBL)	Talabalarni tadqiqot va real muammolarni hal qilishga jalb qilish	Amaliy tajriba, hamkorlik qobiliyati, tanqidiy fikrlash va chuqur tahlil imkoniyati
4. Tanqidiy fikrlash va manba tahlili	Tarixiy manbalarni tahlil qilish va tanqidiy sharhlash qobiliyatini rivojlantirish	Manba ishonchliligini baholash, ko‘p istiqbolni tan olish, mustaqil fikr shakllantirish
5. Og‘zaki tarixlar va shaxsiy rivoyatlar	Muhim voqealarni boshdan kechirgan shaxslar bilan suhbatlar orqali tarixni boyitish	Insoniy tajribani tushunish, hamdardlik uyg‘otish, an’anaviy matnlardan tashqari ma’lumot olish

6. Flipped sinf modeli	Darsdan tashqari material o‘rganish, sinfda faol muhokama va loyihalar bilan shug‘ullanish	Mustaqil o‘rganish, chuqur tahlil, talabalar o‘rtasida hamkorlik va faol ishtirokni rag‘batlantirish

O‘zbekistonning eng yangi tarixini o‘qitish metodikasiga ilmiy innovatsiyalarni kiritish nafaqat ta’lim amaliyotini takomillashtirish masalasi, balki zamonaviy ta’lim islohotlari sharoitida pedagogik zaruratdir. Mamlakat rivojlanishda davom etar ekan, tarixni o‘qitishda yanada dinamik, interaktiv va tanqidiy yondashuvga bo‘lgan ehtiyoj yanada dolzarb bo‘lib bormoqda. Fanlararo metodlar, raqamli vositalar, loyiha asosida o‘qitish va tanqidiy tahlilni qo‘llash orqali o‘qituvchilar nafaqat O‘zbekiston tarixi haqida bilimga ega, balki tanqidiy fikrlashga, tarixiy manbalar bilan shug‘ullanishga va tarixiy voqealarning kengroq oqibatlarini tushunishga qodir bo‘lgan talabalar avlodini tarbiyalashlari mumkin. Ushbu yangiliklar talabalarni kelajak muammolariga tayyorlashda va O‘zbekistonning eng yangi tarixini o‘rganish dolzarb, qiziqarli va intellektual jihatdan boyitishda muhim ahamiyatga ega.

Ushbu maqolada taklif qilingan usullar an’anaviy yondashuvlarni yanada dinamik va talabalarga yo‘naltirilgan strategiyalarga aylantirishning pedagogik zarurligini qondirish uchun ishlab chiqilgan. Ushbu usullarni o‘z ichiga olgan holda, o‘qituvchilar o‘quvchilarni o‘zlarining o‘quv jarayonida faol ishtirok etishga, tanqidiy istiqbollarni ishlab chiqishga va tarixiy voqealar va zamonaviy muammolar o‘rtasida aloqalarni o‘rnatishga undaydigan yanada interaktiv, qiziqarli va keng qamrovli o‘quv muhitini yaratishi mumkin.

1. Faol ta’lim usullari:

Faol o‘rganish - bu diqqatni ma’lumotni passiv qabul qilishdan talabalarning faol ishtirokiga o‘tkazadigan yondashuv. O‘zbekistonning eng yangi tarixi fani uchun faol ta’lim usullari talabalarga material bilan chuqur shug‘ullanish va tarixiy voqealar haqida yanada chuqurroq tushuncha hosil qilish imkonini beradi. Bu usullarga quyidagilar kiradi:

~ Hamkorlikda o‘qitish va guruh muhokamalari: talabalar kichik guruhlarda birgalikda O‘zbekistonning eng yangi tarixidagi muhim mavzular, voqealar va raqamlarni muhokama qilishadi. Munozaralar orqali ular turli xil tarixiy manbalarni tahlil qiladilar va sharhlaydilar, ma’lum bir mavzu bo‘yicha turli xil istiqbollarni taklif qiladilar. Bu talabalarni material bilan tanqidiy munosabatda bo‘lishga, tengdoshlari bilan hamkorlik qilishga va o‘z topilmalarini sinfga taqdim etishga undaydi.

~ Debatlar: muayyan siyosiy islohotlarning ta’siri yoki O‘zbekistonning mintaqaviy geosiyosatdagi o‘rni kabi tarixiy mavzularda munozaralar tashkil etish talabalarga tarixiy dalillardan foydalangan holda o‘z qarashlarini himoya qilishga imkon beradi. Ushbu usul tanqidiy fikrlashga yordam beradi, muloqot qobiliyatlarini oshiradi va talabalarni tarixga dinamik, munozarali soha sifatida yondashishga undaydi.

~ Case-Based Learning: talabalar tarixiy amaliy tadqiqotlarni (masalan, O‘zbekistonning mustaqilligi yoki iqtisodiy o‘tish davri) o‘rganadilar va ularni turli xil (siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy) linzalar orqali tahlil qiladilar. Nazariyani amaliyotga tatbiq etish orqali talabalar tarixiy voqealarni kengroq global kontekst va dolzarb muammolar bilan bog‘lashni o‘rganadilar.

2. Muammoga asoslangan ta’lim (PBL - Problem-Based Learning):

Muammoga asoslangan ta’lim - bu tadqiqot va so‘rovlar orqali Real muammolarni hal qilishga qaratilgan yondashuv. O‘zbekistonning eng yangi tarixini o‘qitish nuqtai nazaridan, PBL talabalarga tarixiy muammolar yoki savollarni taqdim etish va ulardan ushbu masalalarni birlamchi va ikkilamchi manbalardan foydalangan holda tadqiq qilish va tahlil qilishni so‘rashni o‘z ichiga oladi. PBL vazifalariga misollar:

~ Mustaqillikdan keyingi islohotlarni o‘rganish: talabalarga O‘zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin amalga oshirilgan siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy islohotlarni o‘rganish vazifasi yuklatilishi mumkin. Ular hukumat duch keladigan muammolarni o‘rganadilar, aniq siyosatlarning ta’sirini tahlil qiladilar va tarixiy dalillarga asoslangan echimlarni taklif qiladilar.

~ Xalqaro munosabatlarni tahlil qilish: PBL vazifasining yana bir misoli O‘zbekistonning Birlashgan Millatlar tashkiloti yoki Shanxay hamkorlik tashkiloti kabi xalqaro tashkilotlardagi rolini o‘rganayotgan talabalarni qamrab olishi mumkin. Ular mamlakatning diplomatik strategiyasini, uning tashqi siyosiy qarorlarini va ushbu harakatlarning mintaqaviy barqarorlik va hamkorlik uchun ta’sirini tahlil qiladilar.

Mustaqil tadqiqotlar, tanqidiy tahlil va muammolarni birgalikda hal qilishni rag‘batlantirish orqali PBL talabalarning tarixiy bilimlarni zamonaviy masalalarda qo‘llash qobiliyatini oshiradi, shu bilan birga jamoaviy ish, muloqot va tadqiqot kabi ko‘nikmalarni rivojlantiradi.

3. Raqamli vositalar va Multimedia resurslaridan foydalanish:

Raqamli vositalar va multimedia resurslarini sinfga kiritish o‘quvchilarni jalb qilish va mavzuni yanada qulay va interaktiv qilishning asosiy usuli hisoblanadi. Ushbu manbalar talabalarga O‘zbekistonning

eng yangi tarixini o‘rganish uchun boy va dinamik usulni taqdim etishi mumkin. Raqamli vositalarni kiritish usullariga quyidagilar kiradi:

~ Interaktiv raqamli platformalar: hujjatli filmlar, tarixiy arxivlar, interaktiv xaritalar va asosiy manbalarning ma’lumotlar bazalari (masalan, nutqlar, gazetalar va hukumat hujjatlari) kabi multimedia tarkibiga ega onlayn ta’lim platformalari talabalarning tarixiy voqealar haqidagi tushunchalarini boyitishi mumkin. Raqamli platformalar talabalarga mustaqillik harakatidan tortib iqtisodiyot va jamiyat taraqqiyotigacha bo‘lgan O‘zbekiston tarixining turli jabhalarini o‘rganish imkonini beradi.

~ Virtual Ekskursiyalar va onlayn eksponatlar: O‘zbekistondagi tarixiy joylar, muzeylar va arxivlarga yoki mamlakatning eng yangi tarixiga oid onlayn eksponatlarga Virtual sayohatlar talabalarga chuqur o‘rganish tajribalarini taklif qilishi mumkin. Ushbu tajribalar talabalarga tarixiy joylarga va asosiy manbalarga geografik cheklovlarsiz kirishga imkon beradi va material bilan chuqurroq aloqani rag‘batlantiradi.

~ Multimedia taqdimotlari va hujjatli filmlar: talabalarga muayyan tarixiy davrlar yoki voqealar to‘g‘risida multimedia taqdimotlari yoki hujjatli filmlar yaratish bo‘yicha topshiriqlar berilishi mumkin. Ushbu loyihaga asoslangan ta’lim yondashuvi talabalarga tarixiy voqealarni tanqidiy tahlil qilish va topilmalarini ijodiy vositalar orqali etkazish, ularning tushunish va taqdimot qobiliyatlarini oshirish imkonini beradi.

4. Ag‘darma sinf modeli:

O‘tkazilgan sinf modeli o‘quvchilarni darsdan tashqari o‘quv materiallari bilan shug‘ullanish orqali an’anaviy o‘qitish usulini o‘zgartiradi va sinf vaqtini faol o‘quv faoliyati uchun ishlatishga imkon beradi. O‘zbekistonning eng yangi tarixini o‘qitish nuqtai nazaridan, tarjima qilingan sinf usuli quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

~ Sinfdan oldin o‘rganish: talabalar video ma’ruzalarni tomosha qilishadi, akademik maqolalarni o‘qiydilar yoki uyda asosiy manbalarni o‘rganadilar, ularni dars davomida chuqur muhokamalar yoki tahlillarga tayyorlaydilar. Masalan, O‘zbekiston mustaqilligi davrini o‘rganishdan oldin talabalar hujjatli filmni tomosha qilishlari yoki Sovet hokimiyatidan o‘tish davrida qabul qilingan qonun hujjatlarini o‘qishlari mumkin edi.

~ Guruhda qo‘llash va jalb qilish: dars davomida talabalar munozaralar, munozaralar yoki hamkorlikdagi loyihalarda qatnashib, darsdan tashqari o‘rgangan narsalarini haqiqiy tarixiy savollarga yoki zamonaviy muammolarga qo‘llaydilar. Masalan, mustaqillikdan keyingi iqtisodiy islohotlarni o‘rganib chiqqandan so‘ng, talabalar mamlakat oldida turgan iqtisodiy muammolarga yechim taklif qilib, siyosat ishlab chiqish mashqlarini simulyatsiya qilish uchun guruhlarda ishlashlari mumkin.

5. Tarixiy simulyatsiya va rol o‘ynash:

Rol o‘ynash va tarixiy simulyatsiyalar tarixiy voqealarni hayotga olib keladigan o‘rganishga tajribaviy yondashuvni ta’minlaydi. Ushbu usulda talabalar tarixiy shaxslar, siyosatchilar yoki oddiy fuqarolar rollarini o‘z zimmalariga oladilar va ularga o‘zlari o‘rganayotgan tarixiy kontekst asosida qaror qabul qilish yoki muammolarni hal qilish vazifasi yuklatilgan. Masalan:

~ Siyosiy inqirozni simulyatsiya qilish: talabalar 1991 yilda mustaqillik e’lon qilinishi kabi O‘zbekiston tarixidagi muhim paytlarda hukumat amaldorlari yoki siyosiy faollar rolini bajaradigan simulyatsiyada ishtirok etishlari mumkin edi. Ular o‘sha davrning ijtimoiy-siyosiy dinamikasiga asoslanib, davrni yanada chuqurroq tushunishni taklif qiladigan qarorlar qabul qilishlari kerak edi.

~ Rolli xalqaro muzokaralar: talabalar diplomatik muzokaralarni taqlid qilishlari mumkin edi, ular turli mamlakatlar yoki xalqaro tashkilotlar vakillari bo‘lib, O‘zbekistonning tashqi siyosiy qarorlarini muhokama qiladilar. Bu talabalarga tarixiy voqealar bilan ko‘p jihatdan shug‘ullanish imkonini beradi, O‘zbekistonning xalqaro munosabatlarini yanada kengroq tushunishga yordam beradi.

O‘qitish metodikasidagi har qanday ta’lim islohoti yoki innovatsiyasining natijalari ko‘pincha talabalarning faolligi va akademik ko‘rsatkichlaridan tortib, ularning tarixiy bilimlarni tushunishi va qo‘llashiga kengroq ta’sir qilishgacha bo‘lgan bir nechta linzalar orqali kuzatilishi mumkin. “O‘zbekistonning eng yangi tarixi” ni o‘qitish nuqtai nazaridan metodikani takomillashtirish nafaqat pedagogik ustunlik masalasi, balki talabalarda mamlakatning zamonaviy evolyutsiyasini tushunish uchun zarur bo‘lgan zarur ko‘nikmalar, tanqidiy fikrlash qobiliyatlari va tarixiy ongni rivojlantirishni ta’minlashning dolzarb zarurati hisoblanadi.

1. Talabalarning faolligi va motivatsiyasini oshirish:

“O‘zbekistonning eng yangi tarixi” fanini o‘qitish metodikasini takomillashtirishning eng tezkor va muhim natijalaridan biri bu talabalarning faolligi va motivatsiyasini oshirishdir. An’anaviy, ma’ruzaga asoslangan usullar ko‘pincha passiv o‘rganishga olib keladi, bu yerda talabalar tarixiy faktlarni materialni to‘liq o‘zlashtirmasdan yoki tanqidiy jalb qilmasdan yodlashlari mumkin. Biroq, talabalar munozaralar,

guruh loyihalari va muammoli ta’lim kabi faol o‘quv tajribalarida ishtirok etganda, ular o‘zlarining o‘quv jarayoniga egalik qilishadi.

2. Tanqidiy fikrlash va tahliliy ko‘nikmalarni rivojlantirish:

Har qanday zamonaviy tarix o‘quv dasturining asosiy maqsadi talabalarning millatni shakllantirgan voqealar va jarayonlar to‘g‘risida tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishdir. O‘zbekistonning eng yangi tarixini o‘rganishda o‘qitish metodikasining takomillashtirilishi talabalarning tanqidiy fikrlash va tahliliy ko‘nikmalarini oshirishda ijobiy natijalarni ko‘rsatdi.

Talabalarni tarixiy manbalarni tahlil qilishni, turli nuqtai nazarlarni muhokama qilishni va yaqin tarixdagi ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy voqealarni tanqidiy baholashni talab qiladigan faoliyatga jalb qilish orqali talabalar tarixiy rivoyatlarning murakkabligi to‘g‘risida xabardorlikni rivojlantiradilar.

3. Kengaytirilgan tarixiy tushuncha va kontekstualizatsiya:

O‘qitishning takomillashgan metodikalari O‘zbekistonning eng yangi tarixini yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi. An’anaviy usullar ko‘pincha talabalarga kengroq tarixiy kontekstni chuqurroq tushunmasdan, aniq voqealar, sanalar va raqamlarni yodlashga qaratilgan. Bundan farqli o‘laroq, fanlararo o‘qitish usullari, muammoli ta’lim va tanqidiy izlanish talabalarga O‘zbekiston taraqqiyotiga ta’sir ko‘rsatgan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy omillar bilan shug‘ullanish imkonini beradi. Masalan, talabalar sovet hukmronligidan mustaqillikka o‘tishni o‘rganar ekan, ular nafaqat siyosiy voqealar haqida, balki yangi mustaqil mamlakatni shakllantirgan iqtisodiy muammolar, ijtimoiy o‘zgarishlar va xalqaro munosabatlarni ham o‘rganadilar. Tarix darslariga iqtisod, siyosatshunoslik va sotsiologiya kabi ko‘plab fanlarni kiritish orqali talabalar O‘zbekistonning yaqin tarixidagi tarixiy voqealar keng global o‘zgarishlar bilan qanday bog‘liqligini to‘liqroq anglaydilar.

4. Yaxshilangan tadqiqot va mustaqil o‘rganish qobiliyatlari:

O‘zbekistonning eng yangi tarixini o‘rganishda innovatsion o‘qitish usullarini qo‘llashning muhim natijalaridan biri talabalar o‘rtasida ilmiy-tadqiqot va mustaqil ta’lim ko‘nikmalarini rivojlantirishdir. Loyihaga asoslangan ta’lim (PBL), ag‘darilgan sinflar va raqamli arxivlardan foydalanish kabi usullar talabalarga o‘qishda faolroq rol o‘ynashga imkon beradi. Ular tarixiy manbalarni qidirishni, ularning dolzarbligi va ishonchliligini tanqidiy baholashni va o‘z xulosalarini shakllantirish uchun ma’lumotlarni sintez qilishni o‘rganadilar. Masalan, O‘zbekiston mustaqilligi yoki mustaqillikdan keyingi siyosiy islohotlarning o‘ziga xos jihatlarini tadqiq etish vazifasi yuklatilgan talabalar nafaqat mavzuni o‘rganibgina qolmay, balki ilmiy tadqiqotlar, ma’lumotlar tahlili va yozma muloqot ko‘nikmalarini ham rivojlantiradilar. Ushbu ko‘nikmalar akademik muvaffaqiyat uchun juda muhimdir va talabalarning sinfdan tashqari tarixiy mavzularni mustaqil ravishda o‘rganish qobiliyatiga hissa qo‘shadi.

5. Inklyuzivlik va ishtirokning oshishi:

O‘qitishning takomillashtirilgan metodologiyalari, ayniqsa hamkorlikda o‘rganish, rol o‘ynash va munozaralarni ta'kidlaydiganlar, shuningdek, inklyuzivlik va sinfda ishtirok etishning oshishiga hissa qo‘shadi. An'anaviy sinflarda ba'zi talabalar passiv bo‘lib qolishlari mumkin, boshqalari esa munozaralarda ustunlik qiladi. Shu bilan birga, guruh muhokamalari, simulyatsiyalar va kooperativ loyihalar kabi usullar barcha talabalarning ovoziga ega bo‘lishini va o‘quv jarayonida faol ishtirok etishini ta'minlaydi.

6. Zamonaviy muammolarga ko‘proq ahamiyat berish:

“O‘zbekistonning eng yangi tarixi” fanini o‘qitish metodikasini takomillashtirishning eng muhim natijalaridan biri bu mavzuning dolzarbligi oshib borishidir. O‘zbekistonning iqtisodiy islohotlari, uning mintaqaviy siyosatdagi o‘rni va global tuzilmalarga integratsiyalashuvi kabi tarixiy voqealarning oqibatlariga qaratilgan zamonaviy o‘qitish usullaridan foydalangan holda talabalar o‘tgan voqealar va hozirgi voqelik o‘rtasidagi bog‘liqlikni yaxshiroq ko‘ra oladilar.

Ushbu dolzarblik talabalarga tarixning hozirgi va kelajagini shakllantirishdagi ahamiyatini tushunishga yordam beradi. Masalan, O‘zbekistonning mustaqillikka o‘tishi yoki uning xalqaro tashkilotlar bilan munosabatlari rivojlanib borayotgani haqidagi munozaralar talabalarga mamlakatning tarixiy qarorlari bugungi kunda uning global mavqeiga qanday ta’sir ko‘rsatayotgani haqida tushuncha beradi. Natijada, talabalar tarixning bugungi muammolarni tushunishdagi ahamiyatini ko‘proq anglaydilar va millat kelajagi to‘g‘risida ma’lumotli munozaralarga hissa qo‘shadilar.

“O‘zbekistonning eng yangi tarixi” ni o‘qitish metodikasini pedagogik zarurat sifatida takomillashtirish natijalari ko‘p qirrali va keng qamrovli. Ushbu yaxshilanishlar talabalarning faolligini oshirishga, tanqidiy fikrlashni kuchaytirishga, chuqurroq tarixiy tushunishga va kuchli tadqiqot va mustaqil ta’lim ko‘nikmalariga olib keladi. Bundan tashqari, ushbu o‘zgarishlar O‘zbekiston tarixini o‘rganishni zamonaviy masalalar bilan yanada dolzarblashtiradi, bu esa talabalarning nafaqat o‘tmishni o‘rganishini, balki bugungi va kelajak bilan shug‘ullanish vositalarini ham ishlab chiqishini ta’minlaydi.

Ko‘proq innovatsion, talabalarga yo‘naltirilgan o‘qitish usullariga o‘tish orqali o‘qituvchilar o‘quv tajribasini sezilarli darajada oshirishi, tanqidiy fikrlovchilar avlodini tarbiyalashi va talabalarning tobora murakkablashib borayotgan dunyoda harakat qilish uchun zarur bo‘lgan ko‘nikmalar bilan ta’minlanishini ta’minlashi mumkin. Ushbu bo‘limda keltirilgan natijalar bugungi talabalarning pedagogik ehtiyojlariga javoban rivojlanayotgan o‘qitish metodologiyasining muhimligini namoyish etadi.

Ushbu maqolada “O‘zbekistonning eng yangi tarixi” fanini o‘qitish metodikasini takomillashtirishning dolzarb pedagogik zarurligi ko‘rib chiqilgan. Unda an’anaviy o‘qitish usullari, masalan, yodlash va ma’ruzalarga asoslangan o‘qitish endi talabalarni mamlakatning eng yangi tarixini mazmunli tushunishga jalb qilish uchun yetarli emas. O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan buyon ro‘y berayotgan jadal o‘zgarishlar bilan ushbu o‘zgarishlarga hamnafas bo‘lish va talabalarning tanqidiy fikrlash, tarixiy tahlil va tadqiqotchilik ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun yanada dinamik, talabalarga yo‘naltirilgan o‘qitish strategiyasini qabul qilish juda muhimdir.

Maqolada ta’kidlanganidek, ushbu innovatsion yondashuvlarning natijalari talabalarning faolligi va motivatsiyasini oshirish, tanqidiy fikrlash va tahlil qilish ko‘nikmalarini oshirish, O‘zbekistonning eng so‘nggi voqealari atrofidagi tarixiy kontekstni chuqurroq anglashdan iborat. Ushbu usullarni qo‘llash orqali o‘qituvchilar nafaqat talabalarning akademik ko‘rsatkichlarini yaxshilaydilar, balki ularni mamlakat oldida turgan zamonaviy muammolar va muammolar haqida tanqidiy fikrlashga tayyorlaydilar.

Xulosa qilib aytganda, “O‘zbekistonning eng yangi tarixi“ ni o‘qitish metodikasini takomillashtirish o‘z millati tarixining murakkabliklarini va uning kelajakka ta’sirini anglay oladigan bilimli, tanqidiy fikrlovchi avlodni tarbiyalash uchun juda muhimdir. Ushbu zamonaviy, talabalarga yo‘naltirilgan yondashuvlarni qabul qilish tarix ta’limi barcha talabalar uchun dolzarb, qiziqarli va intellektual jihatdan boyitilishini ta’minlaydigan pedagogik zaruratdir.

Adabiyotlar:

1. Abdullaev, I. (2016). O‘zbekistonning eng yangi tarixi: muammo va muammolar. Toshkent: O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi matbuot.

2. Akramov, A. (2018). Tarix ta’limidagi innovatsion Pedagogika: qiyosiy tahlil. Toshkent: Akademik Nashriyot.

3. G‘ulomov, A., & Karimov, I. (2020). O‘zbekiston ta’lim tizimi tarixida pedagogik yondashuvlar. Toshkent: Milliy Matbuot.

4. Qodirov, M. (2019). Zamonaviy tarixni o‘qitish metodikasi: innovatsiyalar va muammolar. Toshkent: Pedagogik Matbuot.

5. Mamatov, A., & Sattarov, F. (2017). Tarixni o‘qitishda faol ta’lim strategiyalari. Toshkent: Universitet Matbuoti.

6. Mirzaev, D. (2021). Zamonaviy ta’limda raqamli texnologiyalarning o‘rni. Toshkent: Zamonaviy Ta’lim Texnologiyalari Nashriyoti.

7. Mustafoev, K. (2022). O‘zbekistonda Tarix o‘quv dasturlarini ishlab chiqishda pedagogik innovatsiyalar. Toshkent: Ta’lim islohotlari Press.

8. Nazarov, Z. (2015). Tarix va Pedagogika: O‘zbekistonda zamonaviy tarixni o‘qitish evolyutsiyasi. Toshkent: O‘zbekiston Davlat Jahon tillari universiteti.

9. Shukurov, R. (2019). Tarix ta’limi bo‘yicha sinf xonasi: nazariy va amaliy jihatlar. Toshkent: Zamonaviy Ta’lim Matbuoti.

10. O‘zbekiston Davlat Pedagogika Universiteti (2018). Tarix va ijtimoiy fanlarni o‘qitishning zamonaviy metodikalari. Toshkent: Pedagogika Universiteti Matbuoti.

11. Yuldashev, A., & Yusupov, T. (2020). O‘zbekistonda tarixni o‘qitishda fanlararo yondashuvlar: amaliy tadqiqotlar va ilg‘or tajribalar. Toshkent: Xalqaro Nashriyotlar.

12. Ziyadov, F. (2021). Markaziy Osiyoda zamonaviy tarixni o‘qitish muammolari: O‘zbekistonga e’tibor. // Markaziy Osiyo ta’lim jurnali, 3 (1), 45-60.

UO‘K 37.013.42

PEDAGOGIKA OLIY TA’LIM TALABALARIDA KASBIY PEDAGOGIK IMIJNI RIVOJLANTIRISH

Mo‘ydinova Shoxsanam Doniyorbek qizi,
Andijon davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti
shmoydinova@mail.ru
ORCID:https://orcid.org/0009-0009-6404-3994

Ushbu maqola pedagogik kasbiy imijning ta’lim tizimidagi ahamiyatini o‘rganadi. Pedagogning kasbiy imiji o‘quvchilar, ota-onalar va jamiyatdagi umumiy fikrni shakllantiruvchi muhim omildir. Maqola, pedagogning kasbiy imijini shakllantirish, uning ta’lim jarayonidagi roli, shuningdek, bu imijni qo‘llab-quvvatlash uchun zarur bo‘lgan psixologik yondashuvlar haqida fikr yuritiladi. Pedagogik imijning etika, kommunikatsiya va kasbiy kompetentsiya kabi jihatlari hamda pedagogning o‘ziga bo‘lgan munosabati va o‘qituvchilikka bo‘lgan ishtiyoqi muhim o‘rin tutadi. Maqola pedagogika sohasida faoliyat yuritayotgan mutaxassislar uchun kasbiy imijni shakllantirishda zarur bo‘lgan nazariy asoslarni taqdim etadi.

Kalit so‘zlar: *pedagogik va kasbiy imij,kasbiy kompetensiya, etika, shaxsiy sifatlar,psixologik yondashuv,ta’lim jarayoni, pedagogning mas’uliyati, tarbiya, jamiyat, imijni shakllantirish, kasbiy rivojlanish.*

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИМИДЖА У СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ВУЗА

В данной статье исследуется значение педагогического профессионального имиджа в системе образования. Профессиональный имидж педагога является важным фактором, формирующим общее мнение учащихся, родителей и общества. В статье рассматриваются вопросы формирования профессионального имиджа педагога, его роль в образовательном процессе, а также психологические подходы, необходимые для поддержания этого имиджа. Важную роль играют такие аспекты педагогического имиджа, как этика, коммуникация и профессиональная компетентность, а также отношение педагога к себе и его стремление к преподавательской деятельности. Статья представляет теоретические основы, необходимые для формирования профессионального имиджа специалистов, работающих в области педагогики.

Ключевые слова: *педагогический и профессиональный имидж, профессиональная компетенция, этика, личностные качества, психологический подход, образовательный процесс, ответственность педагога, воспитание, общество, формирование имиджа, профессиональное развитие.*

DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL PEDAGOGICAL IMAGE AMONG STUDENTS OF PEDAGOGICAL HIGHER EDUCATION

This article examines the significance of pedagogical professional image in the education system. A teacher's professional image is a crucial factor in shaping the overall perception of students, parents, and society. The article discusses the formation of a teacher's professional image, its role in the educational process, as well as the psychological approaches necessary to maintain this image. Important aspects of the pedagogical image include ethics, communication, and professional competence, along with the teacher's self-perception and passion for teaching. The article provides theoretical foundations essential for developing a professional image for specialists working in the field of pedagogy.

Keywords: *pedagogical and professional image, professional competence, ethics, personal qualities, psychological approach, educational process, teacher's responsibility, upbringing, society, image formation, professional development.*

Kirish. Pedagogik imij — bu pedagogning o‘z kasbi, o‘quvchilar, ota-onalar va jamiyat oldidagi ko‘rinishi, uning kasbiy va shaxsiy sifatlarini ifodalovchi tasavvur hisoblanadi. Pedagogning kasbiy imiji nafaqat uning bilimlari va pedagogik metodlariga asoslanadi, balki uning axloqi, shaxsiy xususiyatlari, ta’limga bo‘lgan munosabati va jamiyatdagi o‘rni bilan ham chambarchas bog‘liq. Pedagogik kasbiy imij ta’lim tizimi samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Pedagogning imiji nafaqat uning

professional qobiliyatlarini, balki uning shaxsiy sifatlarini, kommunikatsiya uslubini, jamiyat bilan aloqalarini ham o‘z ichiga oladi. Pedagogning o‘zi va o‘z kasbiga nisbatan munosabati uning imijining asosiy tarkibiy qismlaridan biridir. Pedagogning kasbiy imiji ta’lim jarayonining samarali bo‘lishiga, o‘quvchilarni o‘ziga jalb qilishga va ijtimoiy imidjini shakllantirishga ta’sir ko‘rsatmay qolmaydi. Pedagogik imijning shakllanishi ta’lim jarayonining samaradorligini belgilovchi muhim omil hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Pedagogik imij ta’lim jarayonining samaradorligini oshirishda muhim rol o‘ynashi shubhasiz. Pedagogning o‘z kasbiga bo‘lgan ishtiyoqi, ijobiy psixologik holati va yuqori kasbiy kompetentsiyasi o‘quvchilarga ta’lim berishda muvaffaqiyatli bo‘lishlariga yordam beradi. O‘quvchilar pedagogni o‘zlariga namuna sifatida ko‘rishi va uning sifatli ta’lim berishga bo‘lgan ishtiyoqini sezishlari lozim. Pedagogning imiji nafaqat uning pedagogik faoliyatini, balki uning ta’limga bo‘lgan yondashuvi, axloqiy qadriyatlari va kommunikatsiya ko‘nikmalarini ham o‘z ichiga oladi. Pedagogik imijni rivojlantirish, o‘qituvchining ta’lim jarayonidagi muvaffaqiyatiga va uning jamiyatdagi o‘rniga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Imijni rivojlantirishning asosiy maqsadi pedagogning o‘z kasbiga bo‘lgan ishonchini mustahkamlash, o‘quvchilar bilan samarali aloqalar o‘rnatish va ta’lim tizimining sifatini oshirish xisoblanadi. Shunday ekan, pedagogik imij o‘quvchilarda ta’limga bo‘lgan qiziqishni oshiradi hamda ularni o‘z maqsadlariga erishish uchun ilhomlantiradi.

Pedagogik imijning tarkibiy qismlari.

1. **Kasbiy kompetentsiya.** Pedagogning bilim va ko‘nikmalari uning imijining asosiy tarkibiy qismini tashkil qiladi. Ta’lim berishda pedagogning yuqori darajada bilim va amaliy tajribaga ega bo‘lishi, uning o‘quvchilarni ta’lim jarayonida muvaffaqiyatli yetaklashiga yordam beradi. Bu, esa, pedagogning imijini mustahkamlaydi.
2. **Kommunikatsiya qobiliyati.** Pedagogning samarali muloqot qilish qobiliyati uning imijini yanada mustahkamlaydi. Bu pedagogning o‘z fikrini aniq va tushunarli yetkazish, o‘quvchilar va ota-onalar bilan ijobiy munosabatlar o‘rnatish, ta’lim muhitida ishonchni yaratish imkoniyatini beradi.
3. **Axloqiy qadriyatlar va etika.** Pedagogning axloqiy prinsiplar va etika bo‘yicha yondashuvi uning kasbiy imijini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Pedagogning o‘z kasbiga mas'uliyatli yondashuvi va o‘quvchilarni adolatli baholash, ular bilan samimiy munosabatda bo‘lishi, uning imijiga ijobiy tarzda ta’sir qiladi.
4. **Shaxsiy sifatlar.** Pedagogning shaxsiy sifatlari — uning sabr-toqati, ijobiy munosabati, o‘ziga bo‘lgan ishonchi va kasbiy fidoyiligi uning pedagogik imijini shakllantiradi. O‘quvchilar va ota-onalar pedagogni nafaqat o‘qituvchi sifatida, bundan tashqari shaxs sifatida ham qadrlashadi.
5. **Pedagogik imijni shakllantirishning psixologik asoslari.** Pedagogik imijni shakllantirishda psixologik yondashuvlar katta ahamiyatga ega. Pedagogning o‘zini qanday tutishi, o‘zini anglash darajasi va o‘z kasbiga bo‘lgan ishtiyoqi uning o‘quvchilari va jamiyatdagi ta’sirini belgilaydi. O‘qituvchining ijobiy psixologik holati, o‘ziga bo‘lgan ishonchi va psixologik bardoshligi uning kasbiy imijining asosiy shakllantiruvchisidir.
6. **Kasbiy imij va ta’lim jarayoni.** Pedagogning kasbiy imiji ta’lim jarayonining sifatini belgilab beradi. O‘qituvchining o‘z kasbiga bo‘lgan hurmati va o‘quvchilarga ta’lim berishdagi mas'uliyatli yondashuvi, pedagogik jarayonni yanada samarali qiladi. O‘quvchilar pedagogni o‘ziga model sifatida qabul qilishadi va uning kasbiy imiji ularning ta’limga bo‘lgan qiziqishini oshiradi. Shu bilan birga, pedagogning imiji jamoada hamkorlikni rivojlantirishga, o‘quvchilar va ota-onalar bilan o‘zaro ishonchni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Natijalar va muhokama.

Pedagogik imijni rivojlantirish uchun:

1. **Kasbiy kompetentsiyani yuksaltirish**

Pedagogik imijni rivojlantirishda birinchi navbatda, pedagogning kasbiy kompetentsiyasini oshirish muhimdir. Pedagog o‘zining pedagogik bilimlari, metodik yondashuvlari va texnologiyalarini muntazam ravishda yangilab borishi zarur. Bu nafaqat pedagogning o‘zini kasbida rivojlantirishga, balki o‘quvchilarga sifatli ta’lim berishga ham yordam beradi. Pedagogning kasbiy malakasini oshirish uchun:

- **Doimiy malaka oshirish kurslari va seminarlar**: Pedagoglar uchun zamonaviy o‘qitish metodikalarini o‘rgatish, ta’lim texnologiyalarini o‘rganish.
- **Pedagogik innovatsiyalarni joriy etish**: Yangi pedagogik texnologiyalar, interaktiv metodlar va ta’limda axborot texnologiyalarini qo‘llash.
- **Pedagogik tajriba almashish**: Kollejlar va boshqa ta’lim muassasalari bilan hamkorlik qilish, tajriba almashish va o‘zaro o‘rganish.

2. **Kommunikatsiya ko‘nikmalarini rivojlantirish.**

Pedagogik imijni rivojlantirishda samarali kommunikatsiya muhim omildir. Pedagogning o‘quvchilar, ota-onalar va hamkasblari bilan o‘zaro muloqot qilishi, ularga aniq va tushunarli fikrlar bildirishi uning imijini mustahkamlaydi. Pedagogning kommunikatsiya ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradigan bir nechta yondashuvlar mavjud:

- **Tinglash va tushunish qobiliyatini rivojlantirish**: Pedagog o‘quvchilarni, ota-onalarni va hamkasblarini yaxshilab tinglab, ularga tushunarli va izchil javoblar berish orqali o‘zaro ishonchni mustahkamlashi kerak.
- **Nonverbal kommunikatsiya**: Pedagogning tana tili, yuz ifodalari, ovoz balandligi va mimikalari ham ta’lim jarayonida muhim rol o‘ynaydi. Samarali nonverbal kommunikatsiya o‘quvchilarga ishonch va xavfsizlik tuyg‘usini yaratadi.
- **Samarali tahlil va fikr bildirish**: Pedagog o‘z muloqotida o‘quvchilarning savollariga aniqlik bilan javob berib, fikrini izchil va tushunarli tarzda ifodalashi zarur.

3. Shaxsiy sifatlarni rivojlantirish.

Pedagogning shaxsiy sifatlari, uning o‘quvchilar bilan aloqalarida va umumiy pedagogik jarayonda muvaffaqiyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Pedagogning ijobiy shaxsiy sifatlarga ega bo‘lishi uning kasbiy imijini mustahkamlaydi. Shu sababli, pedagog o‘z shaxsiy sifatlarini rivojlantirishga alohida e'tibor berishi kerak. Bunga quyidagilar kiradi:

- **Sabr-toqat va bag‘rikenglik**: Pedagog o‘quvchilarning turli fikr va qarashlariga sabr bilan yondashishi, ularning o‘zaro farqliligini qadrlashi lozim.
- **O‘ziga bo‘lgan ishonch**: Pedagogning o‘ziga bo‘lgan ishonchi uning ishiga bo‘lgan motivatsiyasini oshiradi va o‘quvchilarga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.
- **Axloqiy prinsiplar va tarbiya**: Pedagogning axloqiy qadriyatlari va odob-axloq qoidalariga sodiqligi uning imijini mustahkamlashda muhim o‘rin tutadi.

4. **O‘zini anglash va refleksiya.**

Pedagogik imijni rivojlantirishda pedagogning o‘zini anglash darajasi muhim ahamiyatga ega. Pedagog o‘z kasbini va shaxsiy xususiyatlarini tahlil qilib, kuchli va zaif tomonlarini aniqlash orqali o‘zini rivojlantirishga harakat qilishi kerak. Bunda:

- **Refleksiya (o‘zini tahlil qilish)**: Pedagog o‘z faoliyatini muntazam ravishda tahlil qilib, nima yaxshi amalga oshirayotganini va qayerda yaxshilanishi kerakligini aniqlaydi.
- **O‘zgarishga ochiqlik**: Pedagog yangi g‘oyalar, usullar va metodlarga ochiq bo‘lib, o‘zini doimiy ravishda rivojlantirishga intilishi lozim.

5. **Pedagogik imijni jamiyatda mustahkamlash**

Pedagogning imiji nafaqat ta’lim jarayonida, hamda jamiyatda ham shakllanadi. Pedagog o‘z kasbini yuqori darajada bajarib, jamoada obro‘-e'tibor qozonishi kerak. Bu quyidagicha amalga oshirilishi mumkin:

- **Ota-onalar bilan samarali hamkorlik**: Pedagog o‘quvchilarning ota-onalari bilan doimiy munosabatda bo‘lib, ularning fikrini inobatga olish va hamkorlikda ishlash.
- **Jamoaviy ishlar**: Pedagogning jamiyatdagi faoliyatini kengaytirish, ko‘ngilli ishlar yoki ijtimoiy tadbirlarda ishtirok etish, uning ijtimoiy imijini kuchaytiradi.
- **Mediyada faoliyat**: Pedagog o‘z kasbini va ta’limga bo‘lgan munosabatini ommaviy axborot vositalarida targ‘ib qilish orqali o‘z imijini mustahkamlashi mumkin.

Pedagogik imij va ta’lim jarayonining o‘zaro ta’siri.

Pedagogik imijning ta’lim jarayoniga bevosita ta’siri mavjud. Pedagogning imiji, uning kasbiy malakasi, shaxsiy sifati va kommunikatsiya ko‘nikmalari ta’limning sifatini belgilashi shubhasiz. Quyidagi jihatlar kasbiy imijning ta’lim jarayoniga qanday ta’sir qilishini ko‘rsatib beradi:

- **O‘quvchilarga motivatsiya berish**: Pedagogning o‘ziga bo‘lgan ishonchi va ishiga bo‘lgan ishtiyoqi o‘quvchilarga ham o‘z maqsadlariga erishishga ilhom beradi. O‘qituvchi o‘zining pedagogik maqsadlariga erishish yo‘lida o‘quvchilarni o‘ziga jalb qilishi, ularning ta’limga bo‘lgan qiziqishini oshirishi mumkin. O‘qituvchining motivatsiyasi yuqori bo‘lsa, bu o‘quvchilarning o‘zlarini ta’limga bag‘ishlashiga turtki beradi.
- **O‘quvchilarning pedagogga bo‘lgan munosabati**: Pedagogning kasbiy imiji o‘quvchilarning unga bo‘lgan munosabatini shakllantiradi. Agar pedagog o‘z kasbiga hurmat bilan yondashsa, o‘quvchilar ham unga nisbatan hurmatni oshiradi. Bu esa o‘z navbatida, ta’lim jarayonining samaradorligini ta’minlaydi.
- **O‘qituvchining emotsional ta’siri**: Pedagogning ijobiy emotsional holati, uning ijobiy munosabati, sabr-toqati va bag‘rikengligi,xushmuomila ekanligi ta’lim muhitida ijobiy atmosfera yaratadi. Bu esa o‘quvchilarning o‘zini yaxshi his qilishini va darsga yanada faol ishtirok etishini ta’minlaydi.

• **Kommunikatsiya va hamkorlik**: Pedagogning kommunikatsiya koʻnikmalari ta’lim jarayonining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Oʻqituvchi oʻz fikrini aniq, ravon va tushunarli ifodalasa, oʻquvchilar koʻproq ma’lumot oladilar. Shuningdek, oʻqituvchining ota-onalar bilan samarali aloqalari ta’lim jarayonining sifatini oshiradi. Pedagogning ijobiy kommunikatsiya uslubi oʻquvchilarning jamiyat bilan aloqalarini ham yaxshilaydi.

Pedagogik imijni shakllantirish va rivojlantirish usullari.

Pedagogik imijni shakllantirish va rivojlantirishda bir nechta muhim usullar mavjud:

• **Kasbiy rivojlanish**: Pedagog doimiy ravishda oʻz malakasini oshirishi, yangi pedagogik metodlar va texnologiyalarni oʻrganishi kerak. Malaka oshirish kurslari, seminarlar va konferensiyalar pedagogning bilim va koʻnikmalarini yangilaydi.

• **Refleksiya va oʻzini tahlil qilish**: Pedagog oʻz faoliyatini tahlil qilib, kuchli va zaif tomonlarini aniqlashi va bu borada oʻzini takomillashtirishi zarur. Oʻzini tahlil qilish pedagogning shaxsiy va kasbiy rivojlanishiga yordam beradi.

• **Empatiya va etika**: Pedagog oʻz oʻquvchilariga empatiya koʻrsatishi va axloqiy qadriyatlarni e'tiborga olib faoliyat yuritishi kerak. Etika va empatiya pedagogning kasbiy imijini mustahkamlashda muhim oʻrin tutadi.

• **Muloqotda ochiqlik va halollik**: Pedagog oʻzining fikrlarini ochiq va halol tarzda ifodalash, oʻquvchilarga shaffof yondashuv koʻrsatishi kerak. Bu oʻquvchilarda oʻziga boʻlgan ishonchni oshiradi.

• **Shaxsiy sifatlarni rivojlantirish**: Pedagogning shaxsiy sifatlari uning kasbiy imijini shakllantiradi. Sabr-toqat, bagʻrikenglik, ijobiy fikrlash va oʻquvchilarga nisbatan ishonch pedagogning shaxsiy sifatlaridan hisoblanadi. Bu sifatlarni rivojlantirish oʻqituvchining muvaffaqiyatini oshiradi.

Xulosa. Pedagogik imijni rivojlantirish, nafaqat pedagogning shaxsiy va kasbiy oʻsishiga, balki ta’lim jarayonining sifatini oshirishga ham xizmat qiladi. Kasbiy kompetentsiya, kommunikatsiya koʻnikmalari, shaxsiy sifatlar, oʻzini anglash va jamiyat bilan samarali aloqalar — bularning barchasi pedagogik imijni mustahkamlashga yordam beradi. Pedagogning yuqori sifatli imiji, oʻquvchilarning ta’limga boʻlgan qiziqishini oshiradi va ta’lim tizimining rivojlanishiga katta ta’sir koʻrsatadi. pedagogik imij va ta’lim jarayoni oʻrtasidagi oʻzaro bogʻlanish ta’lim tizimining samaradorligini belgilaydi. Pedagogning kasbiy imiji oʻquvchilarning ta’limga boʻlgan qiziqishini oshiradi, ta’lim jarayonini jonlantiradi va pedagog bilan oʻquvchilar oʻrtasidagi munosabatlarni mustahkamlaydi.

Adabiyotlar:

1. Davlatov, B. Pedagogik imij: nazariya va amaliyot. Toshkent: Oʻzbekiston Milliy Universiteti Noshirligi. - 2012.

2. Ganiyev, A. Pedagogik komponentlar va imij. Toshkent: Fan va Texnologiya. - 2015.

3. Khadzhieva, M. Kasbiy pedagogik imijni rivojlantirishning pedagogik asoslari. Toshkent: Ta’lim. - 2008.

4. Shulman L. S. Knowledge and Teaching: Foundations of the New Reform. Harvard Educational Review, 57(1), 1-22.1987.

5. Chirikov, V. V. Pedagogika va Kasbiy Faoliyat. Moskva: Akademiya.2010.

6. Bandura, A. Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.1986.

7. Krasilova E. S. Komunikatsiya va Pedagogik Imij: Oʻzaro Munosabatlar. Sankt-Peterburg: Nauka.2012.

8. Yusupov I. M. Pedagogik Imijni Rivojlantirish Usullari. Toshkent: Yangi Oʻzbekiston. - 2014.

9.Richmond V. P. Nonverbal Communication in Teaching. // Journal of Educational Psychology, 52(3), 271-282. - 2010.

O‘QITUVCHILARNING KREATIV FIKRLASHINI SHAKLLANTIRISH PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Xolturayev Asqarjon Panjiyevich,
Termiz davlat pedagogika instituti
Registrator ofisining direktori,
psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Mazkur maqolada kreativ fikrlash haqida tushuncha berilib, o‘qituvchilarda kreativ fikrlashni oshirish yo‘llari va istiqbollari haqida, shuningdek, o‘qituvchilarning kreativ fikrlashlari pedagogik muammo sifatida ekanligi haqida talqin etilishi hamda ma’lumotlar berib o‘tilgan. Komponentlik asosida tarbiyalashning o‘zini-o‘zi rivojlantiruvchi va pedagoglarning kreativ qobiliyatini rivojlantirish yo‘llari hamda kreativlik qobiliyatini rivojlantirishda qanday metodlardan foydalanish maqsadga muvofiq bo‘lishi to‘g‘risida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: *kreativlik, yangilik, kompetensiya, dolzarb, psixologiya, pedagogika, kategoriya.*

ФОРМИРОВАНИЕ КРЕАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ УЧИТЕЛЕЙ КАК ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

В данной статье раскрывается понятие креативного мышления, предоставляется информация о способах и перспективах повышения креативного мышления у учителей, а также рассматривается креативное мышление учителей как педагогическая проблема. Обсуждаются пути саморазвития и развития креативных способностей педагогов на основе компетентностного подхода, а также рассматривается вопрос о том, какие методы целесообразно использовать для развития креативных способностей.

Ключевые слова: *креативность, новизна, компетенция, актуальность, психология, педагогика, категория.*

FORMING TEACHERS' CREATIVE THINKING AS A PEDAGOGICAL PROBLEM

This article provides an understanding of creative thinking and explores ways and prospects for enhancing creative thinking in teachers. It also interprets teachers' creative thinking as a pedagogical issue and presents relevant information on the topic. The article discusses component-based self-development methods and approaches to develop teachers' creative abilities. Additionally, it considers which methods are most appropriate for fostering creativity skills.

Keywords: *creativity, innovation, competence, relevance, psychology, pedagogy, category.*

Kirish. O‘zbekiston Respublikasida uzluksiz ta’lim tizimini takomillashtirish, ta’lim sifatini yaxshilash va samaradorligini ta’minlashda moddiy omillar o’rnida ta’lim muasasasalarida mustaqil ta’limni tashkil etishni takomillashtirish darajasi, salohiyati ham zarur. Talabalar mustaqil ishi mexanizmlarini takomillashtirish va davr talablariga muvofiq faoliyat yurita olishlari uchun zarur shart -sharoit yaratishda oliy ta’lim tizimi alohida o’rin tutadi. Qonunchilik palatasi tomonidan 2020-yil 19-mayda qabul qilingan va Senat tomonidan 2020-yil 23-sentabrda O’RQ 637-son ma’qullangan O’zbekiston Respublikasi “Ta’lim, to’g’risida” gi Qonunida ham ta’lim sifatini yaxshilash, talabalarning turli shakllarda ta’lim olishi(ishlab chiqarishdan ajralgan holda ta’lim olish (kunduzgi); ishlab chiqarishdan ajralmagan holda ta’lim olish (masofaviy, sirtqi, kechki); dual ta’lim; oilada ta’lim olish va mustaqil ishi; katta yoshdagilarni o’qitish va ularga ta’lim berish; inklyuziv ta’lim; eksternat tartibidagi ta’lim; mudofaa, xavfsizlik va huquqni muhofaza qilish faoliyati sohasidagi kadrlarni tayyorlash) belgilab qo’yilgan. Shunday ekan, yuqoridagilarni inobatga olib mustaqil ta’limni tashkil etishni takomilashtirish, mustaqil o’rganishga bo’lgan motivatsiyani kuchaytirish muhim vazifa hisoblanadi. Darhaqiqat, jamiyat va fan-texnika taraqqiyotining hozirgi bosqichida ta’lim-tarbiya jarayoni, uning mazmuni, shakl, metod va vositalari, mutaxassislar tayyorlash jarayoniga ta’sirini tahlil etganda, ta’lim jarayoniga kreativ yondashuvga bo‘lgan ehtiyoj quyidagilar bilan belgilanishini aniqladik: Shuningdek, bo‘lajak pedagoglardagi kasbiy kreativlik kompetensiyasini rivojlantirishning psixologik xususiyatlarini pedagogik improvizatsiya asosida rivojlantirish modelini takomilashtirish va pedagogik improvizatsiya o‘quv mashg‘ulotining barcha bosqichlari va pedagogik

faoliyat darajalarida turli pedagogik-psixologik mexanizmlarini aniqlash va takomillashtirish masalasiga ham alohida e’tibor qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Mazkur maqolada bo‘lajak pedagoglarning faoliyatida bevosita namoyon bo‘luvchi improvizatsiya, kasbiy kreativlik kompetensiyasining sharhiga ham alohida e’tibor qaratiladi. Amaliy psixologik-pedagogik improvizatsiya, o‘z-o‘zidan va lahzali tabiatiga qaramay, har doim pedagogik-psixologik tushuncha, jamoatchilikni amalga oshirish va tushunishni o‘z ichiga oladi hamda ma’lum bir natijaga ega bo‘lib, u quyidagilarga asoslanadi:

- bo‘lajak pedagogning umumiy pedagogik-psixologik madaniy bilimi va yaxshi kasbiy tayyorgarligi;
- bo‘lajak pedagogning psixologik ijodiy dominantasi va kommunikativ ko‘nikmalari (shu jumladan aktyorlik va rejissyorlik ko‘nikmalari);
- bo‘lajak pedagogning improvizatsiya haqida maxsus nazariy bilimlarga ega bo‘lishi;
- bo‘lajak pedagogda improvizatsiyaning ko‘nikma va malakalarini shakllanishi.

Psixologik intuitsiya - bu pedagogning kasbiy psixologik sifati bo‘lib, u vaziyatni tez baholash va cheklangan vaqt yoki zarur axborot yetishmagan sharoitda pedagogik qaror qabul qilish imkonini beradi. U bo‘lajak pedagogning ongli va ongsiz pedagogik tajribasi va bilimi, uning obrazli va hissiy sohasi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan ongsizlik faoliyatiga asoslanadi, shuning uchun u pedagogik-psixologik jarayon mantiqiga zid kelmaydi. Bu esa bo‘lajak pedagogik intuitsiyani individul xususiyatlari va farqlarini hisobga olgan holda rivojlantirish mumkin degan xulosaga olib keladi. O‘tkazilgan tajriba-sinov ishlarining dastlabki natijalarining tahliliga ko‘ra, talabalarning pedagogik improvizatsiya va intuitsiyaning mohiyati hamda mexanizmi haqidagi bilimlarining pastligiga ishonch hosil qildik, shuningdek, ularning kasbiy intuitsiyasi improvizatsiyasi shakllanganligi sust deb topdik. Olingan ma’lumotlar tahliliga nazar tashlaydigan bo‘lsak, umumiy hisobda barcha respondentlardan olingan “Kasbiy kompetentlik”, “Pedagogik kreativlik” va “Pedagogik improvizatsiya” pedagogik kompetensiya turlari darajalari bo‘yicha natijalar ma’lum bo‘ldi.

Kreativlik-bu shaxsning individual xarakteri hisoblanib, madaniy aloqalarda shaxsiy yondashuv, shaxsiy fikrni qo‘llash va rivojlantirishdir. Kreativlik psixologik nuqtayi nazarda tahlil qilinganda bugungi kundagi muhim pedagogik muammodir. Kreativlikni lug‘aviy ma’nosidan kelib chiqadigan bo‘lsak, o‘qituvchilarni shaxsiy innovatorlikka undovchi pedagogik kategoriya hisoblanadi. Kreativlik o‘qituvchilarni shaxsiy sifatlarini integratsiyasi hisoblanadi. Chunki o‘quvchi xarakteri tabiatdan qiziquvchan bo‘ladi. Bunda turli xil muammoni o‘quvchining o‘zi mustaqil holatda bajarish jarayonida uchragan muammolarni yengishda o‘qituvchining kreativ salohiyatiga tayanadi, u bilan birgalikda ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi. Kreativlik tushunchasi murakkab va uning bir qancha ma’nolari mavjud. Kreativlik o‘quvchilarda o‘z-o‘zidan paydo bo‘ladigan sifat emas, albatta. Kreativlik o‘quvchining yangiliklarga intilishi, yangiliklarni o‘zlashtirishi va o‘zining kundalik faoliyatida qo‘llay olish jarayonlarida duch keladigan qiyinchiliklarni yenga olish demakdir. Aslida ham ta’limning vazifasi o‘quvchilarni kelajakda muvaffaqiyatga erishishlari uchun zaruriy kompetensiyalar bilan ta’minlashdan iborat. Bular sababli ular globallashuv jarayonida tez o‘zgarib borayotgan, savodxonlik va raqamlash ilgari surilgan hozirgi zamon talablariga ega moslashuvchan ishchilarni dunyoga moslashishiga yordam beradi. Kreativ fikrlashni o‘quvchi yoshlar egallashi natijasida ularda dolzarb muammolarni yechish uchun yangi texnologiyalardan foydalanib, hali yaratilmagan sektorlarda ishlash, shu qatorda mashina bajara olmaydigan ishlarni bajarish va global muammolarni yechish qobiliyatlari rivojlanadi. Maktablarda ham o‘quvchilarni kreativ fikrlashga bo‘lgan ehtiyoji maktab bozori talabidan kelib chiqqan holda ortmoqda. Maktablarning jamiyat hayotidagi ahamiyati shundan iboratki: o‘quvchilarni jamiyatning bir qismi ekanligini his qilgan holda, jamiyat ravnaqi uchun o‘z hissalarini qo‘shish va uning oldidagi burchlarini bajarish kabi tuyg‘ularni ularda oshirishdir. Xalqaro tadqiqotlar esa o‘quvchilarda kreativ fikrlashini oshirish orqali ularning, tajribalar, hodisalar va shu qatorda vaziyatlarni yangicha uslubda yondashishini ta’minlaydi, bilim olishiga yordam beradi. O‘quvchining fikrlashi, qiziquvchanligini tezlashtirish va rag‘batni oshirish uchun uning ijodkorlik imkoniyatlari shuningdek yangicha qirralarini ochib beradigan yangi uslubdagi texnologiya va o‘rganish shakllari shakllantirilishi kerak.

Kreativlikni rivojlantirish uchun boshlang‘ich sinflarda ayniqsa o‘quvchilarning psixologik holati muhimdir. To‘g‘ri tanlangan yondashuvning natijasi esa, yuqori bosqichga o‘tgandan so‘ng shaxsning keyingi faoliyatlarida sekinlik bilan namoyon bo‘la boshlaydi. Shunday dasturlardan biri bu xalqaro PISA dasturidir. Bu xalqaro tadqiqot faqatgina ijodkoro‘quvchilarni ajratmasdan, balki o‘quvchilarning fikrlashini orttirish hamda fikrini ifodalashda va bu kabi qobiliyatlarini o‘qitish jarayoni maktab faoliyati yoki ta’limning boshqa xususiyatlari bilan qanchalik uzviyligini baholaydi. PISA tadqiqotlarining oldidagi asosiy ishi ta’lim sohasi va pedagogikada katta natijalarga erisha oladigan kreativ fikrlash ko‘nikmasiga tegishli xalqaro darajadagi ma’lumotlar berishdan iborat. Shuni takidlash kerakki kreativ fikrlash ko‘nikmasi ta’lim

olish jarayonida shakllanishi, uning o‘rta ta’lim maktab o‘quvchilarini o‘qitish jarayonida kreativ fikrlashining imkoniyatlari aniq natijalarga olib keladi. Bu jarayonda o‘quvchilarning o‘zlashtirishidan kelib chiqqan holda, beriladigan topshiriqlar maktabda o‘qitiladigan fanlar bilan uzviy bog‘langan bo‘lishi,amaliy hamda test topshiriqlari sinfda yoki sinfdan tashqari bajariladigan topshiriqlarga yaqin oddiy va sodda bo‘lishi kerak. PISA tadqiqotlarida kreativ fikrlashning turli jihatlari haqida ma’lumot yig‘ish biroz qiyin. Ammo bu asosiy vazifalardan biri hisoblanadi. PISA dasturida o‘quvchilarni kreativ fikrlashini baholash test va umumiy ma’lumot qismlaridan tashkil topgan.

Natijalar va muhokama. Testlarda mulohaza qilish, baholash uchun zarur topshiriqlar bilan ishlash jarayonida beriladigan ma’lumotlar o‘quvchini kreativ fikrlashini rivojlantirish darajasida bo‘ladi. To‘plangan umumiy ma’lumotlar o‘quvchilarning kreativ fikrlashini o‘stirishga qaratilgan boshqa kreativ yondashuvlar (ochiqlik, maqsadga yo‘naltiriganlik, ishonchlilik) sinf va sinfdan tashqari mashg‘ulotlardagi aktiv ishtiroki orqali to‘ldiriladi.2 Kreativ - ijodkorlikda o‘qituvchi ijtimoiy ahamiyatga ega boigan yangi nazariyalarni yaratadi, o‘z fikrlari va takliflari bilan chiqadi, mohir va tajribali, layoqatli o‘qituvchilargina bilimga erishishi mumkin.

Harakatlar strategiyasida “Uzluksiz ta’lim tizimini yanada takomillashtirish, sifatli ta’lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, yosh avlodning ijodiy va intellektual salohiyatini qo‘llab-quvvatlash va ro‘yobga chiqarish” kabi ustuvor vazifalar belgilanib berilgan. Shunga muvofiq interfaol o‘qitish metodlari asosida talabalarning kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shaxsda kreativlik sifatlarini rivojlantirish jarayonining umumiy mohiyatini to‘laqonli anglash uchun dastlab “kreativlik” tushunchasining ma’noni tushunib olish talab etiladi. “Kreativlik” tushunchasini quyidagicha sharhlash mumkin: Kreativlik (lot., ing. “create” – yaratish, “creative” – yaratuvchi, ijodkor) – individning yangi g‘oyalarni ishlab chiqarishga tayyorlikni tavsiflovchi va mustaqil omil sifatida iqtidorlilikning tarkibiga kiruvchi ijodiy qobiliyati A.X. Maslou kreativlikni 2 turga bo‘ladi: iste’dodning kreativligi va shaxsning o‘z-o‘zini aktuallashtirish kreativligi. Shaxsning o‘z-o‘zini aktuallashtirish kreativligi shaxs bilan uzviy bog‘langanligi sababli biz unga kundalik hayotda va kasbiy faoliyatning ko‘p sohalarida duch kelishimiz mumkin. A.X. Maslou kreativlikda o‘z-o‘zini aktuallashtirishning ikki darajasini keltirib o‘tgan: birinchisi – “ixtiyorsiz kreativlik, bunda shaxsning birdan aqliga kelish, ruhlanish, qiyin kechinmalarga ega bo‘ladi”, “ikkinchisi – ixtiyoriy, og‘ir mehnat bilan bog‘liq, uzluksiz ta’lim, kamolotga intiluvchanlik” asosida shakllanadi. A.X. Maslou kreativlikni inson tabiatining fundamental xarakteristikasi sifatida ko‘radi, ya’ni barcha insonlardagi tug’ma qobiliyat, lekin hayoti davomida ma’lum ijtimoiy to‘siqlar natijasida yo‘qolib ketadi, deb hisoblaydi T.A. Barisheva va Yu.A. Jigalovalar pedagogikada kreativlikni tizimli (ko‘p bosqichli, ko‘p o‘lchamli) psixik (ruhiy) ta’lim sifatini oshitish, unga faqatgina intellektual potensialni emas, balki motivatsiya, emotsiya, estetik rivojlanish darajasi mavjudligi, kommunikativ parametrlari, kompetentligi va hokazolarni ham kiritadi (adabiyot). Shuningdek, kreativlikning mezonlari Dj.P. Gilforda, E.P. Torrans tomonidan belgilangan:

ravonlik: ma’lum bir vaqt oralig‘ida ko‘plab fikrlarni ishlab chiqarish qobiliyati;

o‘ziga xosligi: aniq, taniqli, umume’tirof etilgan, oddiy yoki qat’iy belgilanganidan farq qiluvchi g‘ayrioddiy, nostandart g‘oyalarni ishlab chiqarish qobiliyati;

sezuvchanlik: g‘ayrioddiy detallarga sezgirlik, qarama-qarshilik va turli xil noaniqliklar, tezda bir fikrdan ikkinchisiga o’tishga tayyorlik;

mo’tadillik: g‘ayritabiiy kontekstda ishlashga tayyor bo‘lish, ramziy, birlashtiruvchi

fikrlashga moyillik, oddiy va murakkab sharoitda ko‘rish qobiliyati;

rivojlanish: paydo bo‘lgan g‘oyalarni batafsil ishlab chiqish, ularni sath va quyi tizimlarga aylantirish qobiliyati;

to‘xtashga qarshilik: bir xillikka qarshilik ko‘rsatish, ya’ni muammoni yechish jarayonida kelib tushayotgan turli informatsiyalar andozalariga qarshilik ko‘rsatish;.

noaniqlik: stimuldan mustaqil mantiqiy reaksiyagacha bo‘lgan qobiliyat;

“nomlash”ning mavhumligi: shaxsning muammo mohiyatini tushunish qobiliyati, aslida, ahamiyatga ega bo‘lgan nomni tushunish va aksini aks ettirish qobiliyati (“nomlash” jarayoni mufassal shaklni, muammoning mohiyatini ko‘rish qobiliyatini, og‘zaki shaklga aylantirish qobiliyatini aks ettiradi);

ko‘p vazifalilik: bir vaqtning o‘zida bir nechta loyihalarda ishlash qobiliyati;

samaradorligi:maxsulotning yaroqliligi ularning foydasi, mahsulotning maqsadli

auditoriyasi tomonidan yangi, noyob, original bo‘lishi haqidagi idrok;

mamnuniyat: kreativlikning natijasi (adabiyot).

Adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, shaxsning ijodiy salohiyati muammoga mustaqil qarash, qarama-qarshiliklar, tanqidiy fikrlash; har qanday muammolarni tahlil qilish qobiliyati, analitik fikrlash; ular uchun yechim topish qobiliyati; bilim olish, malaka va ta’lim berish usullarini yangi holatga o‘tkazish

imkoniyati; ilgari o‘rganilgan usullarni yangilarga birlashtira olish kabi ko‘nikmalarda namoyon bo‘lishi mumkin .

Tafakkurning egiluvchanligi – jamiyatda qabul qilingan va an’anaviy mavjud bo‘lgan, aslida, to‘g‘ri deb o‘ylangan shablon yo‘nalishlar va tamoyillarning zamonaviy taraqqiyot uchun javob bera olmay qolganligini anglash, yangi yo‘nalish va choralarni sezish, ularni tafakkur qila olish va shakllantira bilish, o‘z faoliyatini yangidan qura olish va masala yechiminining yangi yo‘nalishlariga o‘zini safarbar eta olishdir (adabiyot). Prognoz, bashorat qila olish esa o‘z sohasi rivojidagi istiqbol o‘zgarishlar mohiyati, kelib chiqish sabablari va yuzaga kelish muddatlarini tafakkur tahlili orqali oldindan anglash tafakkuri hisoblanadi. Masalan, mehnat unumdorligining ko‘tarilishi va pasayishi, konyuktura yoki bozorning o‘zgarishi hamda mazkur o‘zgarishlarning sohaga bo‘lgan ta’siri, narxlarning ko‘tarilishi, pasayishi ta’lim oluvchilarda kreativlikni rivojlantirish ta’lim mazmunini o‘zlashtirishda ta’lim oluvchilarning bilim saviyasi, o‘zlashtirish darajasi, ta’lim manbai, didaktik vazifalariga qarab, munosib ravishda o‘qitish jarayonini tashkil etishni talab qiladi. Bunda quyidagi pedagogik shartsharoitlarga amal qilish lozimligi nazarda tutiladi: ta’lim oluvchilarda kreativ faoliyatni egallash mayllarini qaror toptirish, bilish ehtiyojlarini shakllantirish va ta’lim jarayonida mustaqillikni namoyon qilish muhitini ta’minlash; ta’lim oluvchilarda ijodiy fikrlash uchun qulay imkoniyat yaratish, ta’lim oluvchilar tomonidan bayon qilingan turli-tuman fikrlar va g‘oyalarni bag‘rikenglik bilan qabul qilish hamda ularning o‘quv jarayonidagi faolligini ta’minlash, har bir ta’lim oluvchida uning ijodiy fikrlashga qodirligi haqida qarorni ishonch toptirish, ularning ijodiy faolliklarini muntazam rag‘batlantirish;

o‘quv jarayonini ta’lim oluvchi shaxsning xususiyatlari, ehtiyojlari va intellektual salohiyatidan kelib chiqqan holda individuallashtirish;

ta’lim oluvchilarda individual, kichik guruhlar va jamoada ishlash ko‘nikmalarini shakllantirish, ularning ijodiy imkoniyatlarini kengaytirish, ularni muammolarni hal qilishda tayyor, standart yechimlar bilan birga nostandart yechimlar qabul qilishga undash;

Xulosa. Kreativlik nima? Amerikalik psixolog Avraam Maslouning fikricha, bu har bir kishiga xos bo‘lgan, lekin mavjud tarbiya, ta’lim va ijtimoiy amaliyot tizimi ta’sirida ko‘pchilik tomonidan yo‘qolgan ijodiy yo‘nalishdir. L.S.Vigotskiyning fikriga ko‘ra, "atrofimizdagi kundalik hayotda ijod mavjudlikning zaruriy shartidir" ,L.M.Popov esa ijodkorlikning boshlanishini tirik materiyaning aks ettirish qobiliyatidan ko‘radi va A.S. Makarenko ijodiy ish olib boruvchi yaxshi muvofiqlashtirilgan pedagogik jamoaga alohida ahamiyat berib, bunday jamoada hatto tajribasiz o‘qituvchi ham ko‘p yutuqlarga erishishi mumkinligini ta’kidladi va agar o‘qituvchilar yaxlit ijodiy jamoaga birlashtirilmasa, hatto tajribali va ijodkor o‘qituvchi ham ishda yuqori natijalarga erisha olmasligi mumkinligini aytib o‘tadi. Kreativlik otasi nomi bilan mashhur Pol Torrans to‘rtta kreativlik konikmasini aniqlagan. Uning olib borgan tadqiqotlari shundan dalolat beradiki, mazkur kreativ ko‘nikmalarni shakllantirish va ularni baholash mumkun: Ravonlik. Ko‘plab g‘oyalarni o‘ylab topish ko‘nikmasi ko‘p degan so‘zga asoslanadi. Moslashuvchanlik. Turli g‘oyalarni o‘ylab topish ko‘nikmasi o‘zgartirish degan so‘zga asoslanadi. O‘ziga xoslik. Boshqalarga o‘xshamagan, ajralib turuvchi g‘oyani o‘ylab topish ko‘nikmasi noyob degan so‘zga asoslanadi. Yaratuvchanlik. G‘oyalarni kengaytirish ko‘nikmasi qo‘shish degan so‘zga asoslanadi. Psixologiyada P.Torrens tomonidan shaxs kreativligini aniqlovchi test ishlab chiqilgan. Pedagogik ijodkorlik quyidagi ikki holatni kafolatlay olishi zarur: 1) pedagoglar tomonidan o‘quv fanlarini past o‘zlashtirayotgan va ularini o‘rganishni zerikarli deb hisoblayotgan o‘quvchilar e’tiborlarini fan asoslarini o‘zlashtirishga jalb etish; 2) pedagoglarga o‘quvchilarda kreativ fikrlash va ijodiy faoliyat natijalarini rag‘batlantirishga xizmat qiladigan strategiya va vositalarni tavsiya etish orqali auditoriyada ulardan samarali foydalanishlari uchun imkoniyat yaratish. Adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, shaxsning ijodiy salohiyati muammoga mustaqil qarash, qarama-qarshiliklar, tanqidiy fikrlash, har qanday muammolarni tahlil qilish qobiliyati, analitik fikrlash, ular uchun yechim topish qobiliyati, bilim olish, malaka va ta’lim berish usullarini yangi holatga o‘tkazish imkoniyati, ilgari o‘rganilgan usullarni yangilarga birlashtira olish kabi ko‘nikmalarda namoyon bo‘lishi mumkin. Kreativ fikrlaydigan o‘qituvchiga qo‘yiladigan zamonaviy talablar shundan iboratki, u axborotchi emas, balki o‘quvchilarning individual imkoniyatlarini hisobga olgan holda muvofiqlashtiruvchi (koordinator), boshqaruvchi (menejer), muloqot tashkilotchisi, maslahatchisi bo‘lishi kerak. O‘qituvchi bilimlarni o‘zlashtirishning eng samarali usullarini izlashni qo‘llab-quvvatlaydi va boshqaradi. Demak, kreativlik shaxsni rivojlantiruvchi kategoriya sifatida inson tafakkuri, ma’naviyatining ajralmas qismi hisoblanadi, u shaxs ega bo‘lgan bilimlarning ko‘pqirrali ekanligida emas, balki yangi g‘oyalarga intilish, o‘rnatilgan stereotiplarni isloh qilish va o‘zgartirishda, hayotiy muammolarni yechish jarayonida kutilmagan va noodatiy qarorlar chiqarishda namoyon bo‘ladi. Ya’ni berilgan bilimlarni takrorlash orqali kreativlikka erishib bo‘lmaydi, ijodiy fikrlash jarayonida yangi fikr, yangi g‘oyaning paydo bo‘lishi asosiy shartdir. Shuning uchun kreativ fikrlash jarayonida tasavvur muhim rol o‘ynaydi. Pedagog qanchalik kreativ bo‘lsa,

o‘quv auditoriyasi va ma’naviy- ma’rifiy tadbirlar tashkil etiladigan imkoniyatlari, kreativlik layoqatlariga tayangan holda jihozlashga muvaffaq bo‘ladi.

Adabiyotlar:

1. Jumanova S.B. "Kreativ fikrlash". Toshkent. 2020-y.
2. Hojiyev R.B., Norboyeva D.O. "Creative thinking is an important factor of social development". Zamonaviy fan, ta’lim va tarbiyaning dolzarb muammolari (Mintaqada zamonaviy fan, ta’lim va tarbiyaning dolzarb muammolari) (Elektron ilmiy to‘plam), 2021, № 7.
3. Hojiyev R.B., Norboyeva D.O. "Креативное мышление – важный фактор социального развития". “Вестник науки и образования” (Россия), 2021 №10(113).
4. Ibrohimov F.A., Kabirova Z.M. Inklyuziv ta’lim va yangicha pedagogik yondashuvlar. // Academic research in educational sciences 2 (CSPI conference 1), 567-571
5. Кабирова З.М. Ахборот-таълим муҳитини шакллантиришга йўналтирилган аралаш таълим технологияларидан фойдаланиш. // Integration of science, education and practice. scientific-methodical journal.
6. Ernazarova G.O., Mukaddamovna K.Z., Valievna Q.I., Bolatbekovich K.A. The need to study pedagogical professional thinking. // Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching 5, 95- 98.
7. Doronchenkov A.I. Rossiyada millatlararo munosabatlar va milliy siyosat: nazariya, tarix va zamonaviy siyosatning dolzarb muammolari / A.I. Doronchenkov SPb: Extra-pro, 1995
8. Ismoilova N., Abdullayeva D. “Ijtimoiy psixologiya” T. 2013
9. Karimova V.M., Shomurodova N. “Etnopsixologiya”. Oliy yurtlari talabalari uchun o’quv qo’llanma. – Toshkent, 2012
10. Lebedeva N.M. Etnik va madaniyatlararo psixologiyaga kirish. M. 1999 yil.
11. Shpet G.G.Etnik psixologiyaga kirish. - SPb., 1996 yil
12. Krisko V.G., Sarakuev E.A. Etnopsixologiyaga kirish. - M., 1996 yil.
13. Lebedeva N.M. Etnik va madaniyatlararo psixologiyaga kirish. - M., 1999 yil.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТНЫХ КАЧЕСТВ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Салихов Шохрух Мансурович,
старший преподаватель кафедры психологии
Бухарского государственного университета,
доктор философии психологических наук
salikhovshoxrux@gmail.com

В данной статье анализируется роль социальной среды и психологических факторов в формировании личностных качеств будущих учителей физической культуры. Кроме того, обоснованы практические результаты таких процессов, как сила воли и эмоциональный контроль, которые необходимо развивать у каждого спортсмена. Из таблиц видно, что формирование личностных качеств будущих учителей физической культуры зависит от психологических факторов и что данная ситуация является очень важным психологическим фактором.

Ключевые слова: *социальная среда, волевые качества, спортивная деятельность, психологические факторы, педагогический процесс, воспитательная деятельность, социально-психологические мотивы.*

BO‘LAJAK JISMONIY TARBIYA O‘QITUVCHILARINING SHAXSIY SIFATLARINI SHAKLLANTIRISHNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Ushbu maqolada bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining shaxsiy fazilatlarini shakllantirishda ijtimoiy muhit va ruhiy omillarning ta’siri tahlil etilgan. Shuningdek, har bir sportchida rivojlantirilishi lozim bo‘lgan iroda kuchi va hissiy boshqaruv kabi jarayonlarning amaliy natijalari asoslab berilgan. Jadvallardan ko‘rinib turibdiki, bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining shaxsiy fazilatlarini shakllantirish ruhiy omillarga bog‘liq bo‘lib, bu holat o‘ta muhim psixologik omil sifatida baholanadi.

Kalit so‘zlar: *ijtimoiy muhit, irodaviy fazilatlar, sport faoliyati, ruhiy omillar, pedagogik jarayon, tarbiyaviy faoliyat, ijtimoiy-psixologik sabablar.*

SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF PERSONAL QUALITY DEVELOPMENT IN FUTURE PHYSICAL EDUCATION TEACHERS

This article analyzes the role of social environment and psychological factors in the development of personal qualities in future physical education teachers. Additionally, it substantiates the practical outcomes of processes such as willpower and emotional control, which need to be developed in every athlete. The tables demonstrate that the formation of personal qualities in future physical education teachers depends on psychological factors, and that this situation itself is a crucial psychological factor.

Keywords: *social environment, volitional qualities, sports activities, psychological factors, pedagogical process, educational activities, socio-psychological motives.*

Введение. В одной из лабораторий Института психологии РАО, в лаборатории психогенетики личности (руководитель И. В. Равич-Чепотка), «с помощью близнецового метода установлена закономерность изменения генетических и средовых факторов, влияющих на личностную психогенетику личности». исследуются дети разного возраста. Факторы наследственности могут помочь определить, к какой группе интересов вы принадлежите. По стилю близнецов выделяют следующие группы:

1. Контрастный групповой стиль помогает изучать моно- и дизиготных близнецов с точки зрения сходства.

2. Метод контрольных близнецов (или метод близнецов-свидетелей), то есть в исследовании участвует одна из пар близнецов (опытная группа). Остальные не входят в контрольную группу.

3. Метод разделённых близнецов является важнейшим экспериментом в решении проблемы «генотипической среды», потому что этот метод помог найти различия, установленные природой (окружающей средой).

Человек начинает выполнять частные задачи в связи с тем, что он действует таким образом для достижения цели, ориентированной на действие. Он совершает то или иное действие в определённый

промежуток времени для реализации поставленной перед ним цели. Чтобы подготовить текст на компьютере, человек сначала подключает его к электричеству, настраивает экран на работу, набирает буквы и слова, нажимая его клавиши, после чего появляется текст с определенным смыслом.

В последние годы принимаются последовательные меры по популяризации физического воспитания и спорта в Узбекистане, пропаганде здорового образа жизни среди населения, созданию необходимых условий для физической реабилитации лиц с ограниченными возможностями, обеспечению соответствующего участия страны. на международных спортивных аренах – проводятся мероприятия.

При этом для реализация конкретных программ, способствующих укреплению здоровья населения в области физического воспитания и спорта, широкое привлечение молодёжи к занятиям спортом и отбор из их числа талантливых спортсменов, квалифицированных спортсменов, обеспечивающих высокие результаты в спорте необходимо формировать сборные команды и создавать дополнительные условия для тренеров.

Очень важно дальнейшее развитие учебно-методической базы по каждому виду спорта, определение систем подготовки представителей не только единоборств, но и игровых видов спорта на данном этапе с помощью инновационных технологических систем.

В целях формирования в стране всесторонне зрелой и физически здоровой личности с высокой культурой, определения приоритетов, направленных на приобретение навыков и знаний населения в области физического воспитания и спорта, внедрения инновационных формы и методы отбора (отбора) талантливых спортсменов. Президентом нашей страны определены основные направления реформирования сферы физического воспитания и спорта до 2025 года.

Анализ литературных источников Одно из фундаментальных положений образовательного процесса личности состоит в том, что все внутренние процессы, все пласты личности существуют в человеке для того, чтобы приносить ему пользу. Рассматривая личность как высшую ценность, современные педагогические исследования выдвигают в качестве первоочередных задач разработку и обоснование системы целостности формирования личности учителя как субъекта педагогической деятельности и необходимости развития его социокультурного, нравственного, интеллектуального и физического потенциала. Изменения личности учителя в образовательно-профессиональном пространстве происходят в процессе достижения конкретных целей, задач и представляют собой процесс взаимодействия личностных параметров с функциональной структурой педагогической деятельности. Обычно в поле зрения исследователей находится личность, которая подстраивает свои индивидуальные качества и свойства к профессиональной деятельности, а её личностные, субъективные, творческие особенности и возможности остаются вне поля зрения. В немалой степени проблемы развития личности в профессии решаются сложно в связи с множеством факторов, влияющих на процесс её становления в профессиональной деятельности. Это, соответственно, требует излишней затраты усилий и времени в овладении профессиональными знаниями, умениями, навыками и нередко приводит к дисбалансу психического и физического компонентов жизнедеятельности, сопровождается нарушением здоровья субъектов обучения.

Результаты и анализ. Особая роль в решении данных проблем принадлежит физическому воспитанию, которое занимает определённое место в осознании субъектом идеалов, целей, планов, возможностей и требований, предъявляемых нормами, принятыми в профессии, обществе, готовности осуществлять относительно автономную жизнедеятельность в системе профессиональных и общественных отношений. Физкультурно-спортивная деятельность способствует более полному освоению и воплощению возможностей и способностей личности, улучшению ее профессиональной подготовки за счет высокого функционального и физического состояния, динамичного соотношения физического и духовного. Это позволяет преодолевать трудности педагогического процесса и раскрывает возможности освоения более высокого уровня профессионально-личностного развития учителя. Спорт, физическая культура дают возможность учителю увидеть своего ученика не только в процессе учебного труда, но и во время отдыха, в общественной жизни, в быту, в соревнованиях. Их взаимодействие развертывается по многим направлениям, благодаря чему у каждого из них знания друг о друге, в совокупности, дают разносторонний, содержательный и правдивый облик.

М.Я. Виленский указывает, что научные исследования по формированию личности учителя в процессе физического воспитания малочисленны, фрагментарны, не отражают системного видения этой проблемы. Недостаточно изучены содержание, структура и условия его профессионально-личностного развития непосредственно в процессе физического воспитания, в результате которого происходит изменение приёмов, способов деятельности, уровней активности, организованности, новообразований личностных смыслов, устойчивости системы профессиональной деятельности.

Заключение. В одних случаях деятельность человека выражается внешне (в поступках, позах, поступках), а в других случаях имеет внутренние действия. С этой точки зрения усилия можно разделить на две категории: а) внешние (реальные, объективные, физические, практические, двигательные) усилия; б) внутренние (символические, духовные, психические, умственные, интеллектуальные) усилия. Процесс перехода от внешних, реальных (субъективных усилий) к внутренним, символическим действиям называется интериоризацией (в буквальном смысле превращением во внутренний стиль). Благодаря интериоризации психика человека имеет возможность использовать образ вещей, которых нет в его глазах в определенное время. Передачу усилий (действий) с внешними объектами мыслительных действий можно рассматривать как экстериоризацию внутренней, мыслительной деятельности (в буквальном смысле превращение внутреннего во внешнее). Все виды деятельности выполняются лицом, имеющим соответствующие навыки и квалификацию. Исходной характеристикой деятельности является то, что деятельность, являющаяся источником деятельности, направляется хорошо осознаваемой целью деятельности. Деятельность – это форма активного отношения к действительности, а через нее – реального общения между миром, в котором живет человек, и миром. Человек воздействует средствами деятельности на природу, вещи и других людей.

Проблема профессионального становления педагога по физической культуре, заключающаяся в определении личностно-профессионального потенциала специалиста и психологических детерминант его деятельности. Уточнены понятия «психологическое обеспечение», «психолого-педагогическое сопровождение» профессионального становления»педагога по физической культуре, «личностно-профессиональный потенциал». Теоретически обосновано включение в личностно-профессиональный потенциал четырех компонентов: психофизиологического, мотивационно-потребност-ного, субъектного и квалификационного. У студентов - будущих педагогов обосновано выделение физкультурно-спортивного компонента как одного из условий превращения задатков в профессиональные потенции. Результаты исследования позволяют осуществлять более широкий подход к формированию профессиональных знаний, умений, навыков, профессионально важных и личностных качеств, прогнозированию способности субъекта успешно выполнять профессиональную деятельность.

Литература:

1. Указ Президента Республики Узбекистан от 6 июля 2022 года № ПФ-165 «Об утверждении Стратегии инновационного развития Республики Узбекистан на 2022-2026 годы».

2. Салихов Т. Психологические особенности повышения познавательной активности учащихся младших классов // Центр научных публикаций (buxdu.en). - 2021. - Т. 7. – 7.

3. Мансурович С.С. Методика организации уроков физического воспитания посредством цифровых технологий // Европейский журнал современной медицины и практики. - 2022. - Т. 2. 4. – С. 107-111.

TARBIYA FANIGA OID PEDAGOGIK ATAMALAR LUG‘ATINI TUZISHNING LINGVO-DIDAKTIK ASOSLARI

Sharipova Zilola Sharofitdin qizi,
Buxoro davlat pedagogika instituti
Umumiy pedagogika kafedrasi I bosqich magistranti

Ushbu maqolada tarbiya faniga oid pedagogik atamalar lug‘atini tuzishning lingvistik va didaktik asoslari chuqur tahlil qilinadi. Tarbiya fanining terminologik bazasini shakllantirishda zamonaviy lingvistik yondashuvlar, pedagogik konsepsiyalar va tilshunoslik nazariyalariga tayangan holda ilmiy-metodik asoslar ishlab chiqiladi. Pedagogik faoliyatda bu atamalarning o‘rni, ularni o‘quv-tarbiya jarayoniga samarali integratsiya qilish yo‘llari yoritiladi. Ishning asosiy maqsadi – tarbiya sohasidagi terminlarni tizimlashtirish orqali pedagogik kommunikatsiyani aniq va samarali tashkil etishga ilmiy-hamda amaliy hissa qo‘shishdir.

Kalit so‘zlar: *tarbiya, pedagogik atamalar, lingvistik yondashuv, didaktik asos, semantik tahlil, terminologik lug‘at, o‘quv jarayoni, ma’naviy tarbiya, pedagogik kommunikatsiya, til va tafakkur, sinonim va antonim munosabatlar, semantik maydon, kontekstual qo‘llanish, pedagogik diskurs, leksik birliklar.*

ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОСТАВЛЕНИЯ СЛОВАРЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ ПО ВОСПИТАНИЮ

В данной статье глубоко анализируются лингвистические и дидактические основы составления словаря педагогических терминов, относящихся к науке о воспитании. При формировании терминологической базы науки о воспитании разрабатываются научно-методические основы, опирающиеся на современные лингвистические подходы, педагогические концепции и лингвистические теории. Освещается роль этих терминов в педагогической деятельности, пути их эффективной интеграции в учебно-воспитательный процесс. Основная цель работы - внести научный и практический вклад в точную и эффективную организацию педагогической коммуникации путём систематизации терминов в области воспитания.

Ключевые слова: *воспитание, педагогические термины, лингвистический подход, дидактическая основа, семантический анализ, терминологический словарь, учебный процесс, духовное воспитание, педагогическая коммуникация, язык и мышление, синонимические и антонимические отношения, семантическое поле, контекстуальное употребление, педагогический дискурс, лексические единицы.*

LINGUISTIC AND DIDACTIC FOUNDATIONS OF COMPILING A DICTIONARY OF PEDAGOGICAL TERMS RELATED TO THE SCIENCE OF UPBRINGING

This article provides an in-depth analysis of the linguistic and didactic foundations for compiling a dictionary of pedagogical terms related to the science of upbringing. Scientific and methodological foundations are developed for forming the terminological base of the science of upbringing, drawing on modern linguistic approaches, pedagogical concepts, and linguistic theories. The role of these terms in pedagogical activity and methods for their effective integration into the educational process are highlighted. The main goal of this work is to make a scientific and practical contribution to the precise and effective organization of pedagogical communication by systematizing terms in the field of upbringing.

Keywords: *upbringing, pedagogical terms, linguistic approach, didactic basis, semantic analysis, terminological dictionary, educational process, moral education, pedagogical communication, language and cognition, synonymous and antonymous relationships, semantic field, contextual usage, pedagogical discourse, lexical units.*

Kirish. Zamonaviy pedagogika taraqqiyoti jarayonida fanlararo integratsiyalashuv kuchayib borar ekan, pedagogik terminlar va atamalar tizimini o‘rganish dolzarb masalalardan biriga aylandi. Ayniqsa, tarbiya fanining mustaqil soha sifatida shakllanib, ta’lim tizimida muhim o‘rin egallashi, bu sohadagi ilmiy-nazariy kategoriyalarning aniq atamalar orqali ifodalanishini taqozo etadi. Shu sababli tarbiya faniga oid pedagogik atamalar lug‘atini tuzish masalasi linvo-didaktik yondashuv asosida chuqur tahlil etilishi zarur. Tarbiya fanining terminologik asoslarini o‘rganish ta’lim-tarbiya mazmunini chuqur anglashda muhim omillardan biridir. Bugungi kunda o‘quvchi shaxsini har tomonlama barkamol etib tarbiyalash, uni ma’naviy,

axloqiy, estetik va milliy qadriyatlarga mos ravishda shakllantirish jarayonida pedagogik atamalarning aniq, izchil, tushunarli va yagona tarzda qo‘llanilishi katta ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun tarbiya faniga oid pedagogik atamalar lug‘atini tuzish, uning lingvistik va didaktik asoslarini ishlab chiqish ilmiy va amaliy zaruratga aylangan.

Adabiyotlar tahlili. Tarbiya fani pedagogik kategoriyalar, tushunchalar, qonuniyatlar va prinsiplar tizimiga ega bo‘lib, ularning barchasi muayyan til birligi orqali ifodalanadi. Bu fan sohasida qo‘llaniladigan atamalar, o‘z mazmuni va ko‘lamiga ko‘ra boshqa fanlarnikidan farqlanadi. Tarbiya fanining asosiy o‘ziga xosligi shundaki, undagi atamalar faqat ilmiy tushunchalar emas, balki tarbiyaviy qadriyatlarni, ijtimoiy norma va etalonlarni ham ifodalaydi. Bunday atamalarni o‘rgatish, o‘zlashtirish va amalda qo‘llash esa didaktik yondashuv asosida amalga oshiriladi. Har qanday ilmiy fan, jumladan, tarbiya fani ham o‘zining maxsus leksik tizimiga – atamalar majmuiga ega. Bu tizim nafaqat fan doirasida ilmiy fikr almashish vositasi, balki pedagogik muloqotning, o‘quvchi-o‘qituvchi, o‘qituvchi-ota-ona o‘rtasidagi kommunikatsiyaning ham muhim unsuri hisoblanadi. Pedagogik nutqda atamalarning to‘g‘ri, o‘rinli va tushunarli qo‘llanishi ta’lim jarayonining samaradorligini oshiradi, tushunchalarning izchilligini ta’minlaydi. Pedagogik atamalar ko‘p hollarda semantik jihatdan keng, ko‘p ma’noli va kontekstga bog‘liq bo‘ladi. Masalan, “tarbiya”, “axloq”, “ma’naviyat”, “intizom” kabi atamalar turli sohalarda turlicha anglashiladi. Shuning uchun ularni tasniflash – ya’ni umumiy, maxsus, yordamchi, ko‘p ma’noli, sinonimik va antonimik atamalarga ajratish – lingvistik va metodik yondashuv nuqtayi nazaridan muhimdir. Bu tasnif lug‘at tuzishda, atamalarning semantik chegaralarini belgilashda asos bo‘lib xizmat qiladi.

Lingvistik yondashuv orqali pedagogik atamalarning fonetik, morfologik, sintaktik va semantik jihatlari o‘rganiladi. Atamalarning kelib chiqishi (etimologiyasi), ularning boshqa tillardagi mosliklari, tarjima imkoniyatlari va o‘zbek tiliga moslashuvi bu yondashuvda tahlil qilinadi. Bu orqali biz atamalarning milliy-madaniy va zamonaviy ijtimoiy kontekstda qanday ishlatilishini aniqlaymiz. Didaktik yondashuv atamalarni o‘rgatish va o‘zlashtirish jarayoniga qaratilgan bo‘lib, bunda dars jarayonida interaktiv metodlardan, ilg‘or pedagogik texnologiyalardan, test va trening mashg‘ulotlaridan foydalaniladi. O‘quvchilarga atamalarning to‘g‘ri ma’nosini tushuntirish, ularni kundalik nutq va yozma ifodalarda qo‘llash ko‘nikmasini shakllantirish didaktik metodikaga bog‘liq.

Tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar. Pedagogik lug‘atlar qadimdan mavjud bo‘lib, ularning ilk shakllari arabcha, forscha va turkiy manbalarda uchraydi. Mustaqillik yillarida bu yo‘nalishda milliy izohli lug‘atlar, pedagogik ensiklopediyalar, terminlar ro‘yxatlari chop etildi. Har bir davr o‘zining ijtimoiy-ma’naviy ehtiyojlariga ko‘ra atamalarning mazmuni va ko‘lamini belgilagan. Dunyoning ilg‘or mamlakatlarida – Rossiya, AQSh, Yaponiya, Germaniya va boshqalarda pedagogik atamalarni tizimlashtirish, ularni o‘quv dasturlariga integratsiya qilish keng yo‘lga qo‘yilgan. O‘zbekistonda bu yo‘nalishda mustaqil izlanishlar davom etmoqda. Xususan, o‘zbek tilining boy sinonimik imkoniyatlari asosida pedagogik atamalarning milliy lug‘atini yaratish dolzarb masala bo‘lib qolmoqda.

Lug‘at tuzishda atamaning aniq ta’rifi, foydalanish konteksti, sinonimlari, antonimlari, qo‘llanish misollari, grammatik belgilarini berish zarur. Bunda metodik yondashuv – lug‘at kim uchun, qanday maqsadda tuzilayotgani – va lingvistik yondashuv – atamaning tuzilishi, kelib chiqishi, izohi – uyg‘unlashgan bo‘lishi shart. Lug‘atga faqat ilmiy, pedagogik jurnallarda, o‘quv qo‘llanmalarda keng qo‘llanayotgan va o‘z mazmuni barqaror bo‘lgan atamalar kiritilishi lozim. Bunday tanlovda terminning dolzarbligi, umumiy tan olinishi, ta’lim jarayonidagi ahamiyati asosiy mezon bo‘lib xizmat qiladi. Ko‘plab pedagogik atamalar bir-biriga sinonim yoki antonim bo‘lishi mumkin, masalan, "intizom" – "erkinlik", "odob" – "qo‘pol muomala". Bunday munosabatlar lug‘atda ko‘rsatilib, ularning farqlari izohlanishi lozim. Bu esa o‘quvchilarning tushunchalar tizimini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Atamalarni standartlashtirish – ularning yagona, izchil va rasmiy shaklda ishlatilishini ta’minlash demakdir. Bu esa darsliklar, o‘quv qo‘llanmalar, metodik materiallar va ilmiy maqolalarning sifati va tushunarliligini oshiradi. Tarbiyaviy lug‘atdan foydalanishda rolli o‘yinlar, testlar, viktorinalar, o‘zlashtirish jadvali, konseptual xaritalar kabi metodlardan foydalanish mumkin. Bu usullar o‘quvchilarda tushunchalarni mustahkamlash, mantiqiy fikrlash, tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Pedagogik atamalar nafaqat bilim, balki tasavvur va qadriyatlar tizimining ham aksidir. Ularning o‘quvchida qanday obraz, tushuncha, hissiy refleksiya uyg‘otishini psixodidaktik jihatdan tahlil qilish, lingvokulturologik nuqtayi nazardan yoritish muhimdir.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Bugungi kunda onlayn lug‘atlar, mobil ilovalar, multimedia vositalari asosida atamalar lug‘atini interaktiv shaklda yaratish imkoniyatlari mavjud. Bunday zamonaviy yondashuv lug‘atning qo‘llanish doirasini kengaytiradi, uni ta’lim jarayoniga integratsiyalashni osonlashtiradi. Tarbiya faniga oid pedagogik atamalar lug‘atini tuzish dolzarb, murakkab va keng ko‘lamli ilmiy-metodik vazifadir. Ushbu lug‘atning yaratilishi nafaqat fan tilini soddalashtiradi, balki

o‘qituvchilarning tushunarliligini oshiradi, o‘quvchilarning terminologik kompetensiyasini shakllantiradi. Bu yo‘nalishda davlat miqyosida standartlar ishlab chiqilishi, pedagogik kadrlarga maxsus qo‘llanmalar taqdim etilishi maqsadga muvofiqdir.

Tarbiya fani boshqa pedagogik sohalardan farqli ravishda, o‘zining g‘oyaviy, axloqiy, ijtimoiy va madaniy kontekstlari bilan ajralib turadi. Bu kontekstlar til orqali namoyon bo‘ladi. Har bir atama, tushuncha va kategoriya inson ongi, tafakkuri, shaxsiy tajribasi orqali idrok etiladi. Atama esa bilimning kodlashgan ifodasi sifatida nutqiy va fikriy faoliyatda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Tarbiya faniga oid atamalar lingvistik nuqtayi nazardan semantik jihatdan boy, ko‘p qirrali va konnotatsion ma’noga ega bo‘lib, ularni aniqlashtirish, tasniflash va tizimlashtirish linvo-didaktik asoslarni talab etadi. Atamalarning tahlili, avvalo, ularning semantik xususiyatlarini o‘rganishdan boshlanadi. Masalan, “axloq”, “tarbiya”, “odob”, “intizom”, “ma’naviyat” kabi atamalar nafaqat ma’naviy-axloqiy qadriyatlarni bildiradi, balki o‘z ichida an’anaviy, diniy, falsafiy va milliy-madaniy qatlamlarni ham mujassamlashtiradi. Lingvistik yondashuvda bu atamalarning etimologiyasi, morfemik tarkibi, sinonim-antonomik munosabatlari aniqlanadi. Didaktik yondashuv esa bu atamalarni o‘quvchilarga qanday metodlar bilan o‘rgatish, ulardan qanday didaktik vazifalarda foydalanish mumkinligini belgilab beradi.

Tarbiya fanining lingvistik xususiyatlarini ochish uchun mavjud lug‘atlar, izohli ensiklopediyalar, so‘zlashuv tili va ilmiy nutqdagi atamalardan foydalaniladi. Atama, odatda, yagona ma’no doirasida mavjud bo‘lmaydi. Ularning uslubiy bo‘yoqlanishi (stylistic coloring) va qo‘llanish konteksti ham ahamiyatli. Shu bois lug‘at tuzishda har bir atama faqat tarjima yoki sinonim orqali emas, balki chuqur izoh va ko‘rgazmali misollar bilan ifodalanadi. Tarbiyaviy atamalarni o‘zbek tilida standartlashtirish zarurati eng avvalo terminlar bir xillikda ishlatilishini ta’minlaydi. Masalan, ayrim adabiyotlarda “axloqiy tarbiya” va “ma’naviy tarbiya” tushunchalari bir-biriga yaqin ma’nolarda, ba’zida esa bir-birining o‘rnida qo‘llanadi. Bu holat ilmiy-terminologik noaniqliklarga olib keladi. Shu bois lingvistik standartlashtirish va didaktik uyg‘unlik asosida lug‘at tuzish muhim vazifa sifatida qaraladi.

Lug‘at tuzish jarayoni izchil metodik asosda olib borilishi zarur. Avvalo, lug‘atga kiritiladigan atamalar tanlanadi, ularning ilmiy-nazariy asoslari tahlil qilinadi, pedagogik amaliyotda qo‘llanish darajasi aniqlanadi. Har bir atama uchun quyidagi mezonlar qo‘llaniladi: aniqlik, izohning to‘liqligi, didaktik foydalilik, metodik moslashuvchanlik. Bu lug‘at faqat ilmiy xodimlar uchun emas, balki amaliyotchi o‘qituvchilar, talaba va magistrlar, metodistlar uchun ham foydali bo‘lishi kerak. Shuningdek, milliy va xorijiy tajribalarni solishtirish ham muhim omildir. Masalan, Rossiya, AQSh, Yaponiya kabi davlatlarda tarbiyaviy atamalar bo‘yicha boy tajriba to‘plangan. Ularda har bir pedagogik yo‘nalish bo‘yicha alohida atamalar korpusi ishlab chiqilgan. O‘zbekistonda esa bu boradagi tadqiqotlar endigina rivojlanmoqda. Ayni paytda raqamli texnologiyalar asosida interaktiv, multimedia elementlariga ega bo‘lgan lug‘at platformalarini yaratish imkoniyati mavjud. Bu esa lug‘atning amaliy qiymatini sezilarli darajada oshiradi.

Tarbiyaviy atamalar orasidagi sinonimik, antonimik va paronimik munosabatlarni ochish, ularni didaktik o‘rganish jarayonida qo‘llash ham lingvo-didaktik asosning ajralmas qismidir. Masalan, “intizom” va “ozodlik” atamalari o‘zaro zid bo‘lishi mumkin, ammo ular pedagogik muhitda uyg‘unlikda ishlatiladi. Bu o‘rinda ong va tasavvurning shakllanishida atama orqali o‘quvchining bilim, tushuncha va qadriyatlari uyg‘unlashadi. O‘quv jarayonida bu lug‘atdan foydalanish metodik jihatdan qulay shakllarda bo‘lishi kerak: interfaol usullar, testlar, o‘yinlar, rolli mashg‘ulotlar orqali atamalar o‘zlashtiriladi. Shu jihatdan lug‘at faqat nazariy manba emas, balki amaliy metodik vosita sifatida qaraladi. Tarbiya faniga oid pedagogik atamalar lug‘atini tuzish linvo-didaktik jihatdan murakkab, ammo zarur jarayondir. U o‘z ichiga lingvistik aniqlikni, didaktik yondashuvni, milliy-axloqiy qadriyatlarni singdirgan bo‘lishi lozim. Lug‘at tuzish nafaqat tilshunoslik, balki pedagogika, psixologiya, madaniyatshunoslik, axloqshunoslik fanlari bilan uzviy bog‘langan holda olib borilishi kerak. Ushbu lug‘at pedagogik ta’lim sifati va samaradorligini oshirishda muhim manba bo‘lib xizmat qilishi shubhasiz.

Xulosa. Tarbiya fanining lingvistik va didaktik o‘ziga xosligini chuqur tahlil qilish, ushbu sohada ishlatiladigan atamalarni ilmiy-nazariy jihatdan asoslash zaruriy ehtiyojga aylanmoqda. Tarbiya – bu nafaqat axloqiy me’yorlar tizimi, balki inson kamolotini belgilovchi ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida til vositasida ifodalanadi. Shu bois tarbiyaga oid atamalarni o‘rganishda lingvistik yondashuv – ularning semantik, morfologik, fonetik, sintaktik va pragmatik xususiyatlarini aniqlash orqali ularni tizimlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur bobda tarbiya fanining terminologik bazasi, atamalarining ijtimoiy-madaniy va didaktik funksiyalari, ularning o‘quv-tarbiya jarayonidagi roli keng yoritildi. Tarbiyaviy terminlarning sinonim va antonim tizimi, semantik qatlamlari, kontekstual ishlatilish xususiyatlari ilmiy asosda tahlil qilindi. Shunday qilib, tarbiya fanining lingvo-didaktik xususiyatlarini aniqlash orqali pedagogik atamalar lug‘atini shakllantirish uchun zarur bo‘lgan poydevor qo‘yildi. Bu esa lug‘at tuzishning nazariy, lingvistik va metodik jihatdan mustahkam asoslanishiga xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Abdullaeva N. Pedagogik terminlar va ularning lingvistik xususiyatlari. – Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti, 2023-yil. – 215 b.
2. Alimov V. Zamonaviy tilshunoslik va semantik tahlil usullari. – Toshkent: Ilm ziyo, 2023-yil. – 198 b.
3. Ashurova D., Jalolov J. Didaktika: Nazariya va amaliyot. – Toshkent: Iqbol, 2023-yil. – 276 b.
4. Axmedova M. Tarbiya va til: O‘zaro bog‘liqlik nazariyasi. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2023-yil. – 189 b.
5. G‘afurov N. Pedagogik terminlar tizimi va ularni o‘qitish metodikasi. – Buxoro: BDU nashriyoti, 2023-yil. – 207 b.
6. Jumayev I. Tilshunoslikka kirish: nazariy asoslar va amaliy yondashuvlar. – Toshkent: Ilmiy izlanishlar markazi, 2023-yil. – 232 b.
7. Karimov A. Lingvodidaktika va til o‘rgatish metodlari. – Nukus: Qoraqalpog‘iston, 2023-yil. – 174 b.
8. Qurbonova M. Til va tafakkur: pedagogik yondashuv. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2023-yil. – 193 b.
9. Rasulov H. Pedagogik kommunikatsiya va terminlar tahlili. – Termiz: Termiz nashriyoti, 2023-yil. – 166 b.

ZAMONAVIY O‘QITUVCHINING SHAXSIY SIFATLARI VA UNGA QO‘YILGAN TALABLAR

Choriyeva Feruza Amrullayevna,
Qarshi davlat universiteti
boshlang'ich ta'lim kafedrasi dotsenti
Nayimova Aziza Dilmurot qizi,
Qarshi davlat universiteti talabasi

Ushbu maqolada o’qituvchilik kasbi qanday yuksak kasb ekanligi, ularni yosh avlodni tarbiyalashda, ta’lim berishda shaxsiy sifatlari va qobiliyatlarining mavjud bo’lishi qay darajada muhim rolga ega ekanligi yoritib berilgan. Bundan tashqari, pedagoglarga qo'yilgan talablar va imkoniyatlar haqida batafsil yoritib o'tilgan va turlicha maslahatlar berilgan.

Kalit so‘zlar: *ta’lim, zamonaviy o’qituvchi, qobiliyat, shaxs xususiyatlari, kasbiy bilimlar, malaka, kommunikativ bilimlar.*

ЛИЧНЫЕ КАЧЕСТВА СОВРЕМЕННОГО УЧИТЕЛЯ И ПРЕДЪЯВЛЯЕМЫЕ К НЕМУ ТРЕБОВАНИЯ

В данной статье освещается, насколько значима профессия учителя, и какую важную роль играет наличие личных качеств и способностей педагогов в воспитании и образовании молодого поколения. Кроме того, подробно рассматриваются требования, предъявляемые к педагогам, и возможности, предоставляемые им, а также даются различные рекомендации.

Ключевые слова: *образование, современный учитель, способности, личностные качества, профессиональные знания, квалификация, коммуникативные навыки.*

PERSONAL QUALITIES OF A MODERN TEACHER AND THE REQUIREMENTS PLACED ON THEM

This article illuminates the esteemed nature of the teaching profession and the crucial role that personal qualities and abilities play in educating and nurturing the younger generation. Furthermore, it provides a detailed explanation of the requirements and opportunities for teachers, along with various recommendations.

Keywords: *education, modern teacher, ability, personality traits, professional knowledge, qualifications, communicative skills.*

Kirish. “O‘qituvchi va murabbiylar – yosh avlodning kelajagi, xalqimizning ertangi kuni qanday bo‘lishini belgilab beradigan muallimlardir”. Bugungi kunda jamiyat taraqqiyoti va mamlakatning kelajagi ta’lim tizimining rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liq. Bu jarayonda o‘qituvchi asosiy o‘rin tutadi. U nafaqat o‘quvchilarga bilim beruvchi, balki ularni komil inson qilib tarbiyalovchi yo‘lboshchi hamdir. Shu bois, zamonaviy o‘qituvchiga qo‘yilayotgan talablar ham yildan yilga ortib bormoqda.

Zamonaviy o‘qituvchi faqatgina o‘z fanini mukammal bilishi bilan cheklanmay, pedagogik mahorat, zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan samarali foydalanish, o‘quvchilar bilan individual ishlash kabi ko‘nikmalarga ega bo‘lishi lozim. Shu bilan birga, u bolalarning psixologik holatini tushunishi, ularni yangi g‘oyalarga ilhomlantirishi va mustaqil fikrlashga o‘rgatishi kerak. Hozirgi yosh avlod umuman avvalgilarga o‘xshamaydi.

Chunki bugungi axborot asrida ma’lumot izlash, to‘plash, o‘zlashtirish hamda ularning oqimi ancha jadallashgan. Natijada, o‘quvchilarning dunyoqarashi, fikrlashi, ong xususiyatlari ham shunga javoban rivojlangan. Shuning uchun ham ularga ta’lim berishda zamonaviy o‘qituvchi juda ko‘p shaxsiy sifatlarga ega bo‘lishi darkor.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ko‘pchilik psixologlar, xususan O‘zbekistonlik psixolog olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar zamonaviy o‘qituvchi uchun eng zarur sifatlarni aniqlab olish imkoniyatini beradi. Rossiya psixologlaridan N.V. Kuzmina, V. Slastinin, F.N. Gonobolin o‘zbekistonlik psixologlardan S. Jalilova, A. Jabborov, M.Kaplanova va boshqalar tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlar o‘qituvchilik kasbini atroflicha o‘rganib, ancha batafsil ko‘rsatmalar berish imkoniyatini yaratdi. Bugungi kunda o‘qituvchilik kasbi nafaqat bilim berish, balki o‘quvchilarning rivojlanishi, ularning

psixologik va ijtimoiy holatini hisobga olishni talab qiladi. O‘qituvchilar o‘quvchilarning dunyoqarashini shakllantirish, ularning fikrini to‘g‘ri yo‘naltirishda muhim rol o‘ynaydi.

Zamonaviy ta’limda o‘qituvchilar shaxsiy sifatlar bilan birga, metodologik va psixologik bilimlarga ega bo‘lishlari kerak. Psixologlarning tadqiqotlari ko‘rsatganidek, o‘qituvchining ijtimoiy va shaxsiy xususiyatlari hamda ularning o‘quvchilar bilan ishlashdagi yondashuvlari, o‘quvchilarni muvaffaqiyatli rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. Zamonaviy o‘qituvchilar o‘quvchilarni nafaqat bilim olishga, balki ularning ijodiy fikrlashini, mustaqil qarorlar qabul qilishini va muammolarni hal qilish qobiliyatini rivojlantirishga yo‘naltirishi kerak. Shu sababli, o‘qituvchilarni doimo kasbiy rivojlanishga undash, yangi pedagogik texnologiyalarni o‘rganish, interaktiv metodlarni qo‘llash zarurati oshgan. O‘qituvchilar, shuningdek, o‘quvchilarning psixologik holatini, hissiy intellektini ham tushunib, ular bilan individual yondashuvni amalga oshirishi kerak.

Bundan tashqari, zamonaviy o‘qituvchining kommunikativ ko‘nikmalari, o‘quvchilar bilan hamda ularning ota-onalari bilan samarali aloqada bo‘lishi muhimdir. O‘qituvchi faqat darsda emas, balki sinfdan tashqarida ham o‘quvchilarning ehtiyojlarini inobatga olib, ularni motivatsiya qilishda ham ishtirok etishi kerak. Bu esa o‘qituvchining insonparvarligi, sabr-toqati va o‘quvchilarga nisbatan ijobiy munosabatini talab qiladi.

Shu bilan birga, zamonaviy o‘qituvchilar o‘quvchilarga bilim berishdan tashqari, ularga hayotiy qadriyatlarni, inson huquqlari va adolatni o‘rgatish, ijtimoiy muammolarga nisbatan ongli munosabatni shakllantirishda ham muhim rol o‘ynaydi. Ta’limni nafaqat akademik bilim bilan cheklab qolmay, balki o‘quvchilarni hayotga tayyorlaydigan, ularni jamiyatda muvaffaqiyatli yashashga yo‘naltiradigan pedagoglar kerak.

Umuman olganda, zamonaviy o‘qituvchilik kasbi, o‘zgaruvchan va murakkab dunyoda ta’limni nafaqat bilimsiz, balki intellektual, ijtimoiy va psixologik jihatdan ham boyitgan, o‘quvchilarga tayyorlaydigan faoliyat sifatida shakllanmoqda.

O‘qituvchining ega bo‘lishi kerak bo‘lgan shaxsiy sifatlariga bir nechta misollar keltirish mumkin. Masalan:

-bolalarni yaxshi ko’rish va ularni sevish;
-amaliy pedagogik aql farosat;
- mehnatsevarlik;
- jamoat ishlarida faollik;
- mehribonlik;
-kamtarlik;
- odamiylik, dilkashlik;
-uddaburonlik, mustahkam xarakterga ega bo’lish;
- o’z bilimlarini oshirishga intilish. 2.[138].

Biz yuqorida sanab o‘tgan sifatlarning har biri ta’lim berish jarayonida juda muhim sanaladi. Qolaversa zamonaviy o‘qituvchi shaxsiy sifatlardan tashqari, kasbiga oid bilim ko‘nikma malaka hamda turli qobiliyatlarga ham ega bo‘lsagina o‘quvchilarning bilim olishi, ma’naviy kamolga erishishida ko‘maklashadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ta’lim oluvchi yosh avlodga bilim berishda zamonaviylikka asoslanib, ularni tushunadigan tilda ma’lumot yetkazish, ular bilan o’zaro hamkorlik, ular bilan do’stona aloqa o’rnatmog’i lozim.

Zamonaviy o’qituvchi ta’lim va tarbiya jarayoni mohiyati bilan uning maqsad vazifalarini tushunishi, psixologik asoslari, yosh psixologiyasi va pedagogik psixologik asoslarini yaxshi bilishi, hozirgi zamon pedagogikasi metodologik asoslarini egallagani, maktab yoshidagi bolalarning psixologik-pedagogik xususiyatlarini tushunishi kerak.

Bugungi kunda muhtaram Prezidentimiz tomonidan ta’limda juda ko‘p islohotlar olib borilmoqda. Yosh avlodni barkamol, yetuk qilib tarbiyalash umumiy maqsadimizdir. Bu maqsadga yetishimizda o‘qituvchilarning o‘rni g‘oyatda muhimdir. O‘qituvchi vazifani bajara olishi uchun yuqorida aytib o‘tilgan kasbiy va shaxsiy sifatlarga ega bo‘lishdan tashqari ularda turli qobiliyat ham shakllangan bo‘lishi lozim.

Bunday qobiliyatlarga pedagogik qobiliyat, didaktik qobiliyat, akademik qobiliyat, avtoritar qobiliyat, boshqarish qobiliyati va nutq qobiliyati kiradi.

Pedagogikada bu qobiliyatlarning har biri o‘z o‘rniga, mavqeyiga ega bo‘lib, turli xususiyatlarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Didaktik qobiliyat- bu bolalarga o‘quv matrealini aniq va ravshan tushuntirib, oson qilib yetkazib berish, bolalarda fanga qiziqish uyg‘otib, ularda mustaqil faol qarashlarni uyg‘ota oladigan qobiliyatdir.

Akademik qobiliyat- matematika, ona tili, adabiyot, biologiya, tarix va boshqa shunga xos fanlarga oid qobiliyatdir.

Nutq qobiliyati- kishining o‘z tuyg‘u-hislarini nutq yordamida shu bilan birga mimika va pantomimika yordamida aniq va ravshan ifodalab berish qobiliyatidir. Yosh o‘qituvchilarda tajribasizlik natijasida bilimlarni o‘quvchilarga yetkazishda ayrim qiyinchiliklar yuzaga keladi. Shuning uchun ham ta’limda Ustoz-shogird an’anasini rivojlantirish lozim. O‘qituvchilarda yuqorida sanab o‘tilgan qobiliyatlarning mavjudligi- bu bolalarda yangi matrealni o‘zlashtirishni osonlashtiribgina qolmay, ularda hayotga bo‘lgan qiziqishlarini yanada kengaytirish hamda yangiliklar yaratish istagini ham shakllantiradi. Biz bilamizki, maktab o‘quvchilarini asosiy muammosi kasb tanlash ya’ni o‘z yo‘lini topish sanaladi. Bu vaqtda o‘z ideallariga o‘xshash istagi kuchayadi. Shuning uchun zamonaviy ustoz bolalarga yaqin do‘st bo‘lib, ularni qiziqishlarini hisobga olgan holda kasbga yoki hunarga yo‘naltiradi. Bundan tashqari bolalar ustozidan nutq ma’daniyati va muomalani ham o‘zlashtiradi. Shu sababdan ta’limda ustozlarning shaxsiy sifatlari va qobiliyatlari eng asosiy masala sifatida ko‘tariladi.

Tahlil va natijalar. Mamlakatimizda ta’lim tizimini rivojlantirish va ta’lim sifatini oshirish borasida amalga oshirilgan islohotlar o‘qituvchilarga qo‘yilgan talablarni ham yangilab, ular uchun yangi imkoniyatlarni yaratmoqda. Prezidentimiz tomonidan ta’lim sohasida olib borilayotgan islohotlar o‘qituvchining kasbiy va shaxsiy sifatlarini yaxshilash, pedagogik faoliyatini samarali tashkil etish, ta’lim jarayoniga zamonaviy metodlarni joriy etish va o‘qituvchilarni doimiy ravishda o‘qitish va malakasini oshirishni maqsad qilgan. Pedagoglarga yaratilgan imkoniyatlar:

1. **Kasbiy rivojlanish va ta'limni takomillashtirish**: Mamlakatimizda o‘qituvchilarni doimiy ravishda malaka oshirish, zamonaviy pedagogik yondashuvlar bilan tanishtirish uchun turli imkoniyatlar yaratilgan. Pedagogik institutlar, onlayn kurslar, malaka oshirish markazlari va seminarlarda o‘qituvchilar o‘z bilimlarini yangilab borishlari mumkin.
2. **Yangi ilmiy-tadqiqotlar va innovatsiyalarni joriy etish**: O‘qituvchilarni ilmiy faoliyatga jalb qilish, pedagogik tadqiqotlar olib borishga imkon beradigan dasturlar mavjud. Bu esa o‘qituvchilarga o‘z sohasidagi yangiliklarni o‘rganish, yangi pedagogik metodlarni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etishda yordam beradi.
3. **Dasturlar va grantlar**: O‘qituvchilar uchun turli grantlar va dasturlar orqali ta’limning sifatini oshirishga qaratilgan loyiha va tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. O‘qituvchilar o‘zlari uchun yangi metodlar ishlab chiqish, ta’lim jarayonini yanada samarali qilish uchun moliyaviy va metodologik qo‘llab-quvvatlash olishlari mumkin.
4. **Mahoratli o'qituvchilarni rag'batlantirish**: Ta’lim tizimida yuqori natijalarga erishgan o‘qituvchilarni rag‘batlantirish, ularni mukofotlash va jamiyatda ta’lim sohasi uchun muhim rol o‘ynaganliklari uchun e’tirof etish amaliyoti kengaymoqda. Bu o‘qituvchilarni yanada ko‘proq ishlashga undaydi.
5. **Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash**: Pedagoglar uchun ijtimoiy himoya tizimi va sog‘liqni saqlash xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlari mavjud. Shuningdek, o‘qituvchilarning o‘quvchilarga to‘g‘ri ta’lim berish uchun sharoit yaratish, zamonaviy o‘quv jihozlari bilan ta’minlanishlariga e’tibor qaratilmoqda.
6. **Xalqaro tajriba:** O‘qituvchilar uchun xalqaro tajriba almashish imkoniyatlari ham mavjud. Ta’lim sohasidagi xalqaro konferensiyalar, seminarlar va dasturlar orqali pedagoglar o‘z bilimlarini global miqyosda kengaytirish imkoniga ega bo‘lishmoqda.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, mamlakatimizda pedagoglarga qo‘yilgan talablar va ular uchun yaratilgan imkoniyatlar ta’lim tizimining rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. O‘qituvchilarning zamonaviy metodlar va ilg‘or pedagogik texnologiyalarni qo‘llab, yosh avlodga sifatli bilim va ma’naviy tarbiya berishi jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biri hisoblanadi. Malakali pedagoglarning sa’y-harakatlari nafaqat o‘quvchilarning akademik bilimlarini oshiradi, balki ularni mustaqil fikrlash, ijodkorlik va ijtimoiy faollikka yo‘naltiradi. Zamonaviy ta’lim jarayonida o‘qituvchilarning shaxsiy fazilatlari, ularning o‘quvchilarga bo‘lgan yondashuvi va innovatsion pedagogik metodlarni qo‘llash mahorati muhim rol o‘ynaydi. Ularning doimiy ravishda malaka oshirishi, yangi bilimlarni egallashi va ilg‘or usullarni amaliyotga tatbiq etishi ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Ayniqsa, pedagoglarning axloqiy va madaniy yetukligi o‘quvchilarning har tomonlama barkamol shaxs bo‘lib shakllanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shuningdek, davlat tomonidan o‘qituvchilarni qo‘llab-quvvatlash, ularning bilim va tajribalarini rivojlantirish uchun yaratilgan imkoniyatlar ta’lim jarayonining samaradorligini oshiradi. Yangi texnologiyalar va pedagogik innovatsiyalarni joriy etish o‘qituvchilarga o‘z kasbiy faoliyatida yanada yuqori natijalarga erishish imkonini beradi.

Bunday sharoitlar o‘quvchilarga zamonaviy talablar asosida ta’lim olish, hayotga tayyorgarlik ko‘rish va kelajakda raqobatbardosh shaxs bo‘lishlariga yordam beradi. Umuman olganda, mamlakatimizda

pedagoglarga qo‘yilayotgan talablar va ularga yaratilayotgan sharoitlar ta’lim sifatini oshirish, yosh avlodni har tomonlama rivojlantirish hamda jamiyatning ijtimoiy va iqtisodiy barqarorligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: “O‘zbekiston”. 2017.
2. Davletshin M.G., Do’stmuhammedova Sh., Mavlonov M., To’ychiyeva S. Yosh va pedagogik psixologiya. O’quv qo’llanma. Toshkent – 2007-y.
3. Aslonova O.P. Mutaxasislikka kirish. O’quv uslubiy majmua. Qarshi 2023-y.
4. Jalilova S., Jabborov A., Kaplanova M. O'zbekiston psixologlarining o'qituvchilik kasbiga oid tadqiqotlari va zamonaviy pedagogik yondashuvlar.
5. **“**Ta’limda islohotlar va yangiliklar” – O'zbekistondagi ta'lim tizimidagi yangilanishlar, Prezidentimiz tomonidan amalga oshirilayotgan islohotlar va pedagogik ta'limni rivojlantirishga qaratilgan tashabbuslar.
6. Yo‘ldoshev J. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat , Toshkent, 2000-yil.
7. Musurmonova I. Pedagogik innovatsiyalar, Toshkent, 2018-yil.

MALAKA OSHIRISH JARAYONIDA PEDAGOG KADRLARNING KASBIY RIVOJLANISHIDA UZLUKSIZ DIAGNOSTIKANING AHAMIYATI

Axbutayeva Feruza G‘ofurovna,
Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi
Oliy ta’lim tizimi kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti
2-bosqich tayanch doktaranti

Ushbu maqolada pedagog kadrlarning kasbiy rivojlanishida uzluksiz diagnostikaning roli chuqur yoritilgan. Kirish, joriy va yakuniy diagnostika, shuningdek, o‘z-o‘zini baholash hamda hamkasb baholashning nazariy asoslari, amaliy vositalari va samaradorlik jihatlari tahlil qilinadi. Har bir bosqichda konstruktivistik, metakognitiv, reflektiv va kompetensiyaga asoslangan ta’lim yondashuvlari asosida baholash tizimi ishlab chiqiladi. Maqolada xalqaro tajriba (UNESCO, OECD, CEFR) va milliy amaliyotlar uyg‘unlashtirilib, malaka oshirishda diagnostikaning strategik ahamiyati isbotlanadi. Tadqiqot o‘qituvchilarning individual rivojlanishini yo‘naltirish, refleksiya madaniyatini shakllantirish va ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar*: uzluksiz diagnostika, kirish diagnostikasi, joriy baholash, yakuniy baholash, o‘z-o‘zini baholash, hamkasb baholashi, kompetensiyaga asoslangan ta’lim, metakognitsiya, refleksiya, konstruktivizm, malaka oshirish, CEFR, professional o‘sish, baholash vositalari*

THE IMPORTANCE OF CONTINUOUS DIAGNOSTICS IN THE PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF TEACHING STAFF IN THE PROCESS OF PROFESSIONAL IMPROVEMENT

This article deeply examines the role of continuous diagnostic assessment in the professional development of teaching staff. The theoretical foundations, practical tools, and effectiveness of initial, formative, and summative diagnostics, as well as self- and peer-assessment, are analyzed. At each stage, assessment systems are developed based on constructivist, metacognitive, reflective, and competency-based learning approaches. The study integrates international experience (UNESCO, OECD, CEFR) with national practices and proves the strategic importance of diagnostics in in-service teacher training. The research contributes to guiding teachers' individual development, fostering a culture of reflection, and improving the quality of education.

Keywords: *continuous assessment, initial diagnosis, formative assessment, summative assessment, self-assessment, peer assessment, competence-based learning, metacognition, reflection, constructivism, teacher development, CEFR, professional growth, evaluation tools*

ЗНАЧЕНИЕ НЕПРЕРЫВНОЙ ДИАГНОСТИКИ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ РАЗВИТИИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ РАБОТНИКОВ В ПРОЦЕССЕ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

В данной статье подробно рассматривается роль непрерывной диагностики в профессиональном развитии педагогических кадров. Анализируются теоретические основы, практические инструменты и эффективность входной, текущей и итоговой диагностики, а также самооценки и оценки коллег. На каждом этапе разрабатывается система оценки на основе конструктивистского, метакогнитивного, рефлексивного и компетентностного подходов к обучению. В статье сочетается международный опыт (UNESCO, OECD, CEFR) и национальная практика, что доказывает стратегическую важность диагностики в системе повышения квалификации. Исследование способствует индивидуальному развитию учителей, формированию культуры рефлексии и повышению качества образования.

Ключевые слова*: непрерывная диагностика, входная диагностика, текущая оценка, итоговая оценка, самооценка, оценка коллег, обучение на основе компетенций, метакогниция, рефлексия, конструктивизм, повышение квалификации, CEFR, профессиональный рост, инструменты оценки*

Kirish. Zamonaviy ta’lim jarayoni jadal o‘zgarayotgan ijtimoiy, texnologik va global kompetensiyalar fonida pedagog kadrlarning kasbiy rivojlanishini doimiy tarzda qo‘llab-quvvatlashni taqozo etmoqda. Ayniqsa, ta’limda sifat, samaradorlik va raqobatbardoshlikni ta’minlashda o‘qituvchilarning bilim, ko‘nikma

va kompetensiyalarining yangiligi, dolzarbligi hamda amaliy qo‘llanilishi markaziy o‘rinda turadi. Bu esa malaka oshirish tizimini yangicha, tizimli va shaxsga yo‘naltirilgan tamoyillar asosida tashkil etishni zarur qiladi.

Shu nuqtai nazardan, uzluksiz diagnostika — o‘qituvchilarning kasbiy salohiyati, ehtiyojlari va rivojlanish dinamikasini tahlil qilish orqali ularni samarali rivojlantirishni ta’minlovchi strategik vositadir. Flavell (1976) ta’kidlaganidek, metakognitiv bilim va monitoring o‘qituvchining o‘z fikrlash jarayonlarini anglab yetishi va ularni boshqarish qobiliyatini kuchaytiradi. Bu esa, diagnostika natijalarini anglash va ularga asoslangan shaxsiy rivojlanish yo‘nalishlarini belgilashda muhim omil hisoblanadi [1].

Schon (1983) esa reflektiv amaliyot orqali o‘qituvchilar o‘z faoliyatini chuqur anglab, kasbiy tajribalaridan o‘rganish imkoniyatiga ega bo‘lishlarini asoslaydi [2].

Vygotsky (1978) va Piaget (1952) ishlariga tayangan holda, diagnostika jarayonida o‘qituvchilarning o‘z-o‘zini rivojlantirishga yo‘naltirilgan faol subyekt sifatida shakllanishi, konstruktivistik va ijtimoiy-kognitiv rivojlanish asosida izohlanadi [3][4].

CEFR (2001) diagnostika mezonlari asosida o‘qituvchilarning til kompetensiyalarini aniqlash orqali aniq darajaviy baholash tizimini qo‘llash imkoniyati yaratiladi [10].

Shuningdek, UNESCO (2015) va OECD (2020) tavsiyalarida diagnostikani uzluksiz kasbiy rivojlanish vositasi sifatida qo‘llash global darajada tan olingan yondashuv sifatida baholanadi [7][8].

Bu jarayon o‘z ichiga nafaqat bilim va ko‘nikmalarni aniqlashni, balki o‘qituvchining kasbiy faoliyatini monitoring qilish, baholash va yo‘naltirish kabi ko‘p funksiyali vazifalarni ham qamrab oladi.

Uzluksiz diagnostika yordamida:

- o‘qituvchining mavjud bilim darajasi, til kompetensiyasi yoki metodik salohiyati baholanadi;
- kasbiy rivojlanish trayektoriyasi belgilanadi;
- shaxsiy o‘quv ehtiyojlari aniqlanadi;
- malaka oshirish kurslari yoki treninglari mazmuni individual ravishda shakllantiriladi.

Ushbu yondashuv konstruktivistik pedagogika, reflektiv ta’lim, hamda kompetensiyaga asoslangan yondashuv tamoyillariga tayanadi. Diagnostika jarayonida o‘qituvchilar faqat baholanuvchi emas, balki o‘z-o‘zini anglovchi, o‘z faoliyatini tahlil qiluvchi faol subyekt sifatida maydonga chiqadi. Bu esa uzluksiz ta’lim (lifelong learning) tamoyilini real amaliyotga joriy etish imkonini yaratadi.

Shu bois, ushbu paragrafda malaka oshirish jarayonida uzluksiz diagnostikaning nazariy asoslari, pedagogik mexanizmlari, metodik vositalari, turlari va ularning kasbiy rivojlanishga ta’siri ilmiy asoslangan holda yoritiladi. Shuningdek, uzluksiz diagnostikaning xorijiy va milliy amaliyotdagi o‘rni, zamonaviy texnologiyalar bilan uyg‘unligi, natijadorlikka ta’siri tahlil qilinadi hamda pedagog kadrlar uchun individual rivojlanish strategiyalarini shakllantirishdagi roli aniqlanadi. Uslublar (Metodologiya)

Ushbu maqolada nazariy-tahliliy yondashuv asosida diagnostikaning shakllari va vositalari o‘rganildi. Komparativ tahlil, kontent-analiz, reflektiv kuzatuv, empirik diagnostika va metakognitiv baholash metodlari asosida tahlillar olib borildi.

Tadqiqot obyekti: malaka oshirish tizimidagi pedagog kadrlarTadqiqot predmeti: uzluksiz diagnostika vositalarining kasbiy rivojlanishga ta’siri

Metodologiya

Ushbu tadqiqotda uzluksiz diagnostika jarayonini ilmiy asosda o‘rganish va baholash maqsadida turli xil nazariy va amaliy metodlardan foydalanildi. Tadqiqot yondashuvi sifatida nazariy-tahliliy, komparativ, reflektiv kuzatuv, empirik diagnostika va metakognitiv baholash metodlari uyg‘unlashtirildi. Tadqiqot obyekti — malaka oshirish tizimidagi ingliz tili fani o‘qituvchilari, predmeti esa — uzluksiz diagnostikaning ularning kasbiy rivojlanishiga ta’siridir.

CEFR asosida diagnostika testlari

Chet tilini o‘rgatish bo‘yicha Yevropa umumiy standartlari — CEFR (Common European Framework of Reference for Languages) asosida tuzilgan testlar o‘qituvchilarning A1 dan C2 gacha bo‘lgan darajadagi til bilimlarini baholashga xizmat qildi. Testlar o‘qish (reading), yozish (writing), tinglab tushunish (listening), og‘zaki nutq (speaking) kompetensiyalarini chuqur o‘rganish orqali til ko‘nikmalarining real amaliy salohiyatini aniqlashga yo‘naltirildi.

Bu testlar til bilimining faqat grammatik jihatlarigagina emas, balki pragmatik, funksional va ijtimoiy-lingvistik jihatlariga ham e’tibor qaratgan bo‘lib, o‘qituvchining darsda kommunikativ kompetensiyani shakllantirish salohiyatini baholash imkonini berdi.

Professional ehtiyojlar so‘rovnomasi

Diagnostikaning ikkinchi muhim vositasi bu — kasbiy ehtiyojlarga yo‘naltirilgan anketalardir. Ushbu so‘rovnomalar ochiq va yopiq savollardan iborat bo‘lib, o‘qituvchilarning:

o‘zini o‘zi baholash;

mavjud bilimdagi bo‘shliqlarni aniqlash;

amaliyotda duch kelayotgan muammolar;

kasbiy o‘sishga bo‘lgan motivatsion ehtiyojlar

singari jihatlarni aniqlashga xizmat qiladi.Mazkur metod, andragogika prinsiplariga muvofiq holda, o‘qituvchilarni faol ishtirokchi sifatida tan oladi hamda o‘quv dasturlarini individuallashtirish imkonini yaratadi. Bu esa malaka oshirish kurslarining samaradorligini sezilarli oshiradi.

Portfoliolar tahlili

Har bir o‘qituvchining individual kasbiy faoliyatini hujjatlashtiruvchi portfoliolar asosida baholash usuli qo‘llanildi. Portfolioda quyidagi materiallar tahlil qilindi: Dars ishlanmalari (lesson plans); O‘quv metodik qo‘llanmalar; Talabalar bilan muloqot namunasi; O‘z-o‘zini baholash yozuvlari (reflektiv esse va kundaliklar);

O‘zlashtirish dinamikasini aks ettiruvchi vositalar.

Bu tahlil usuli formativ baholash tamoyillariga asoslangan bo‘lib, o‘qituvchining nafaqat o‘zlashtirish darajasini, balki pedagogik refleksiya va ijodkorlik salohiyatini ham baholaydi. Portfoliolar asosida metodik o‘sish trayektoriyasi aniqlanadi va o‘qituvchining kasbiy o‘sish dinamikasi monitoring qilinadi.

Mini-testlar va reflektiv kundaliklar

Joriy bosqichda mini-testlar orqali qisqa muddatli bilim darajasi baholandi. Bu testlar modul so‘ngida o‘tkazilib, o‘qituvchining: yangi bilimni qamrab olganligi, amaliy yondashuvni qanchalik tushunganligi, mavjud bilimni integratsiyalay olish qobiliyatini aniqlash imkonini berdi.

Reflektiv kundaliklar esa o‘qituvchining o‘z faoliyatiga tanqidiy va chuqur nazar bilan qarashiga xizmat qiladi. Schon (1983) va Flavell (1976) tomonidan asoslangan nazariyalarga tayanib aytish mumkinki, refleksiya va metakognitiv monitoring o‘qituvchining kognitiv va affektiv o‘sishiga ijobiy ta’sir qiladi. Kundaliklar shaxsiy rivojlanish, o‘z ustida ishlash va faoliyatni anglash jihatlarini tahlil qilish uchun psixologik hamda didaktik vosita sifatida qo‘llaniladi.

Natijalar. Diagnostika turlarining samaradorligi quyidagicha aniqlangan. Bu natijalar ingliz tili fanidan malaka oshirayotgan o‘qituvchilar misolida olingan tahlillarga asoslanadi:

Kirish diagnostikasi

85% ingliz tili o‘qituvchilarida CEFR bo‘yicha til darajasi A2–B1 oralig‘ida aniqlandi, bu ularning amaliy til ko‘nikmalarida muvozanat mavjudligini ko‘rsatdi.

Metodik salohiyat testlari natijasida 63% o‘qituvchi darsda faqat an’anaviy yondashuvdan foydalanayotganligi ma’lum bo‘ldi.

So‘rovnoma asosida ingliz tili o‘qituvchilari uchun 5 asosiy ehtiyoj yo‘nalishi ajratildi: kommunikativ til kompetensiyasi, metodik yangilanishlar, til materiallarini integratsiyalash, baholash strategiyalari va raqamli texnologiyalar.

Diagnostika asosida har bir o‘qituvchi uchun moslashtirilgan o‘quv trayektoriyasi va shaxsiy rivojlanish rejasi ishlab chiqildi.

Joriy diagnostika

O‘quv modullari davomida o‘tkazilgan mini-testlar orqali o‘qituvchilarning umumiy bilim darajasi o‘rtacha 70% gacha oshgani qayd etildi.

Reflektiv kundaliklar tahlili natijasida 78% ishtirokchi o‘z faoliyatini tahlil qilish va metakognitiv baholashga tayyorligini bildirgan.

Portfoliolar tahlilida 65% o‘qituvchining metodik faoliyati sifat jihatdan yaxshilangan, interaktiv yondashuvlar keng qo‘llanilgan.

Interaktiv topshiriqlar (masalan, lesson planning, role-play scenario tahlili) orqali 80% o‘qituvchi murakkab til vaziyatlarini samarali tahlil qilib, ijodiy yondashuvlarni taklif eta olgan.

Yakuniy diagnostika

Yakuniy testlar va kompetensiyaga asoslangan vazifalarda 82% o‘qituvchi “qoniqarli” va undan yuqori natijalarga erishdi.

O‘z-o‘zini baholash hisobotlarida 75% o‘qituvchi o‘zida refleksiya madaniyati shakllangani va kasbiy rivojlanish strategiyasini mustaqil belgilay olishini qayd etdi.

Portfoliodagi yakuniy dars ishlanmalari CEFR kompetensiyalariga mos ishlab chiqilgan bo‘lib, ular orqali o‘qituvchilarning o‘sish trayektoriyasi aniq ko‘zga tashlandi.

Munozara. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, uzluksiz diagnostika o‘qituvchilarning kasbiy rivojlanishida nafaqat baholash vositasi, balki ularni o‘qitish va o‘rganishga jalb qiluvchi strategik pedagogik mexanizm sifatida xizmat qiladi. Quyida bu natijalar asosida muhim xulosalar va tahliliy jihatlar keltiriladi:

Shaxsga yo‘naltirilgan ta’limni qo‘llab-quvvatlovchi vosita

Tadqiqotda qo‘llanilgan diagnostik testlar, professional ehtiyojlar so‘rovnomasi va portfoliolar orqali aniqlangan ma’lumotlar o‘qituvchilarning real ehtiyojlarini aniqlash imkonini berdi. Bu esa o‘z navbatida, shaxsiy o‘quv trayektoriyalarini ishlab chiqishga zamin yaratdi. Ayniqsa, CEFR doirasidagi diagnostik testlar til o‘rgatishda individual kompetensiyalar va ularning rivojlanish bosqichlarini aniqlashda asos bo‘lib xizmat qildi.

Kompetensiyaga asoslangan yondashuvni mustahkamlash

Olingan natijalar asosida malaka oshirish kurslari kompetensiyaga asoslangan yondashuv asosida qayta tashkil etildi. O‘qituvchilarning faqat bilim emas, balki amalga yo‘naltirilgan kompetensiyalar (soft skills) – muammo yechish, tanqidiy fikrlash, muloqot, refleksiya kabilarni shakllantirishga e’tibor qaratildi. Bu metodik transformatsiya orqali o‘qituvchilar o‘z amaliy faoliyatiga yangicha yondasha boshladi.

Kurs mazmunining moslashtirilishi va samaradorlikning oshishi

Diagnostika natijalari asosida kurs mazmuni shaxsiylashtirilgan: ya’ni, kimga qanday modul, qanday o‘quv topshiriqlari va qanday metodlar kerakligi aniqlandi. Bu differensial yondashuv, ayniqsa tajribasiz o‘qituvchilar uchun o‘z samarasini ko‘rsatdi. Kurs davomida bilimlarning 70% gacha o‘sishi va yakuniy baholarda 82% o‘qituvchining yuqori natijaga erishganligi shundan dalolat beradi.

Xalqaro va milliy tajriba bilan uyg‘unlik

CEFR, OECD va UNESCO tomonidan taqdim etilgan konsepsiyalarda uzluksiz diagnostika ta’lim sifatini baholash, rivojlantirish va transformatsiya qilish vositasi sifatida tan olingan. Tadqiqotimizda olingan natijalar shuni ko‘rsatdiki, bu yondashuv O‘zbekiston sharoitiga ham muvaffaqiyatli tatbiq etilishi mumkin. Xususan, xalqaro baholash mezonlariga mos testlar va portfoliolar bilan ishlash usullari milliy malaka oshirish tizimida sifatli o‘zgarishlarni yuzaga keltiradi.

Uzluksiz kasbiy rivojlanishning davriy monitoring tizimi

Baholashning kirish, joriy va yakuniy bosqichlarda amalga oshirilishi o‘qituvchining o‘sish trayektoriyasini dinamik monitoring qilish imkonini berdi. Bu model uzluksiz ta’lim tamoyilining amaliy namunasidir: o‘qituvchi har bir bosqichda o‘zining yutuq va kamchiliklarini aniqlaydi, bu esa kasbiy o‘sish rejalarini shakllantirishda yordam beradi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot asosida aniqlanganki, uzluksiz diagnostika pedagogik jarayonlarda nafaqat baholash vositasi, balki o‘qituvchining kasbiy rivojlanishini ilmiy asosda boshqarish, shaxsiy ehtiyojlarga moslashtirilgan o‘quv strategiyasini ishlab chiqish hamda reflektiv amaliyotni chuqurlashtirishga xizmat qiluvchi samarali tizimdir.

Birinchidan, uzluksiz diagnostika orqali o‘qituvchining mavjud bilim va kompetensiya darajalari aniqlanadi, bu esa individual o‘quv yo‘nalishlarini shakllantirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Bu jihat ayniqsa CEFR asosidagi darajaviy testlar va ehtiyojlarga yo‘naltirilgan so‘rovnomalar orqali samarali amalga oshirilishi isbotlandi.

Ikkinchidan, diagnostik ma’lumotlar asosida kurs mazmunini shaxsiylashtirish imkoniyati tug‘iladi. Bunday differensial yondashuv, ayniqsa malaka oshirish tizimida sifat va samaradorlikni ta’minlashda muhim omilga aylanadi. Bu yondashuv UNESCO (2015) va OECD (2020) tomonidan tavsiya etilgan global ta’lim tendensiyalariga ham mos keladi.

Uchinchidan, diagnostika natijalari monitoring mexanizmi sifatida ham xizmat qiladi. U kirish, joriy va yakuniy bosqichlarda olib borilib, o‘qituvchining o‘sish trayektoriyasini tahlil qilish, o‘zgarishlarni belgilash hamda malaka oshirish jarayonini strategik jihatdan boshqarish imkonini beradi.

To’rtinchidan, o‘z-o‘zini baholash va hamkasb baholash vositalari orqali o‘qituvchilar orasida refleksiya madaniyati shakllanadi, bu esa professional hamkorlikni kuchaytiradi va ta’lim sifati uchun ijobiy muhit yaratadi.

Shu bois, uzluksiz diagnostika malaka oshirish tizimida quyidagi o‘zgarishlarga zamin yaratadi:

Kasbiy ehtiyojlar va salohiyatni aniq belgilash;

Kompetensiyaga asoslangan o‘quv mazmunini ishlab chiqish;

O‘qituvchining metakognitiv va reflektiv salohiyatini rivojlantirish;

Kurslarni shaxsga yo‘naltirilgan model asosida qayta loyihalash;

Ta’lim sifati va raqobatbardoshligini oshirish.

Xulosa qilib aytganda, uzluksiz diagnostika — bu faqat baholash tizimi emas, balki u o‘qituvchining kasbiy rivojlanishini boshqaruvchi strategik vosita, o‘z-o‘zini anglash va kasbiy refleksiyani shakllantiruvchi psixopedagogik mexanizm, hamda sifatli ta’limni ta’minlash uchun zarur bo‘lgan ilmiy-metodik asosdir.

Adabiyotlar:

1. Flavell, J. H. (1976). Metacognitive aspects of problem solving. In L. B. Resnick (Ed.), The Nature of Intelligence. Lawrence Erlbaum Associates.
2. Schon, D. A. (1983). The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action. Basic Books.
3. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press.
4. Piaget, J. (1952). The Origins of Intelligence in Children. International Universities Press.
5. Zimmerman, B. J. (2000). Attaining self-regulation: A social cognitive perspective. In M. Boekaerts, P. R. Pintrich, & M. Zeidner (Eds.), Handbook of Self-regulation. Academic Press.
6. Johnson, D. W., & Johnson, R. T. (1999). Learning Together and Alone: Cooperative, Competitive, and Individualistic Learning. Allyn and Bacon.
7. OECD (2020). Teachers and School Leaders as Valued Professionals. OECD Publishing.
8. UNESCO (2015). Rethinking Education: Towards a Global Common Good? UNESCO Publishing.
9. NBPTS (2022). The Five Core Propositions and National Standards. National Board for Professional Teaching Standards.
10. Council of Europe (2001). Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. Cambridge University Press.

O‘QUVCHILARNING MANTIQIY FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISHGA MO‘LJALLANGAN DIDAKTIK O‘QUV VOSITALARINING PEDAGOGIK MUAMMOLARI

Jumaqulova Zilola Shuhrat qizi,
Navoiy Innovatsiyalar Universiteti
Iqtisodiyot va axborot texnologiyalari kafedrasi o‘qituvchisi
Norqulova Zebiniso Hamza qizi,
Navoiy Innovatsiyalar Universiteti
Iqtisodiyot va axborot texnologiyalari kafedrasi o‘qituvchisi

Ushbu maqolada o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashini rivojlantirishda o‘qituvchilarning pedagogik yondashuvi haqida qayd etilgan O‘quv muassasalarida mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish uchun turli xil o‘quv materiallari va resurslardan foydalanish, didaktik o‘quv vositalari, interaktiv metodlarni dars jarayonida qo‘llash va ularning afzalliklari haqida ma’lumot berilgan. Shuningdek, o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashini rivojlantirishga qaratilgan didaktik o‘quv vositalarining pedagogik muammolari haqida ham ta’kidlangan.

Kalit so‘zlar: *mantiqiy fikrlash, kompetensiya, interaktiv metod, didaktik vosita, vizual vosita, simulyatsiya, resurs.*

PEDAGOGICAL PROBLEMS OF DIDACTIC TEACHING EQUIPMENT DESIGNED TO DEVELOP STUDENTS LOGICAL THINKING

This article provides information on various teaching materials and resources in the course of the development of logical thinking in the field of teacher's pedagogical intervention, didactic teaching media, interactive methods in the course of the course and their advantages. It also emphasizes the pedagogical problems of didactic teaching equipment aimed at developing the logical thinking of students.

Key words: *Logical thinking, competion, interactive method, didactic tool, visual media, simulation, resource.*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ДИДАКТИЧЕСКОГО УЧЕБНОГО ОБОРУДОВАНИЯ, ПРЕДНАЗНАЧЕННОГО ДЛЯ РАЗРАБОТКИ СТУДЕНТОВ

В этой статье предоставлена информация о различных учебных материалах и ресурсах в ходе разработки логического мышления в области педагогического вмешательства учителя, дидактических преподавательских средств, интерактивных методов в ходе курса и их преимуществ. Он также подчеркивает педагогические проблемы дидактического учебного оборудования, направленного на разработку логического мышления студентов.

Ключевые слова: *логическое мышление, конкуренция, интерактивный метод, дидактический инструмент, визуальный носитель, моделирование, ресурс.*

Kirish. Mantiqiy fikrlash – bu insonning muammolarni hal qilish, qarorlar qabul qilish va mantiqiy tahlil qilish qobiliyatidir. O‘quvchilarning mantiqiy fikrlashini rivojlantirish ta'lim jarayonida muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqolada didaktik o‘quv vositalarini ishlab chiqish va joriy etish jarayonidagi pedagogik muammolarni ko‘rib chiqamiz. Umuman olganda, mantiqiy fikrlash qobiliyatini shakllantirishda pedagogik shart-sharoitlar - bu o‘quvchilarning muammolarni hal qilish, tahlil qilish va xulosalar chiqarish qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi. O‘qituvchilarning pedagogik yondashuvi, ta’lim berish metodlari, professional kompetensiyalari va zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan foydalanish bu jarayonda hal qiluvchi omillar hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Mantiqiy fikrlash qobiliyatini shakllantirishda pedagogik shart-sharoitlar muhim o‘rin tutadi. Bu jarayon, o‘quvchilarning fikrlash jarayonlarini rivojlantirish, ularda muammolarni mustaqil hal etish va xulosalar chiqarish qobiliyatlarini shakllantirish uchun qulay muhit yaratishni talab qiladi. Smith va Jones ta’kidlaganidek, "O‘quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda o‘qituvchilarning pedagogik yondashuvi, ta’lim berish metodlari va o‘quv muhiti kabi omillar hal qiluvchi ahamiyatga ega". Bular orasida, o‘quvchilarni fikrlashga undovchi savollar berish, muammoli vaziyatlarni hal qilishda ularni qo‘llab-quvvatlash va mustaqil fikrlashni rag‘batlantirish kabi usullar alohida ta’kidlanadi. Bundan tashqari, Anderson va White o‘quvchilarning mantiqiy fikrlash

qobiliyatini shakllantirishda o‘qituvchilarning professional kompetensiyalarining muhimligini qayd etishadi. Ular "O‘qituvchilar o‘quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini faollashtiruvchi ta’lim strategiyalarini qo‘llay olishlari kerak, bu esa o‘z navbatida o‘quvchilarning muammoni hal qilish, tahlil qilish va sintez qilish kabi mantiqiy fikrlash ko‘nikmalarini oshiradi" deb ta’kidlashadi. Shu bilan bir qatorda, o‘quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatini shakllantirishda zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan foydalanishning ahamiyati ham ko‘tariladi. Martinez va Hernandez o‘z tadqiqotlarida, "Interaktiv ta’lim vositalari va dasturiy ta’minotlar o‘quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda samarali vositalar hisoblanadi, chunki ular o‘quvchilarni faol ishtirok etishga undaydi va o‘rganish jarayonini yanada qiziqarli va samarali qiladi" degan xulosaga kelishadi.

Muhokama va natijalar. O‘quv muassasalarida mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish uchun turli xil o‘quv materiallari va resurslardan foydalanish talab etiladi. Bular orasida matematik masalalar, logik topishmoqlar, mantiqiy ketma-ketliklar, diagrammalar va jadvallar, shuningdek, interaktiv o‘yinlar va simulyatsiyalar kabi turli xil shakldagi materiallar mavjud. Xususan, "Mantiqiy fikrlashni rivojlantirish: o‘quv qo‘llanmalarining nazariyasi va amaliyoti" asarida ta’kidlanishicha, mantiqiy fikrlashni o‘qitishda muhim vositalardan biri bu - o‘quvchilarni turli xil fikrlash jarayonlarida ishtirok etishga undovchi masalalar to‘plamidir. Bu masalalar real hayotiy vaziyatlar bilan bog‘liq bo‘lishi va o‘quvchilarning mantiqiy xulosa yuritish, sabablarni tahlil qilish va muammolarni hal qilish kabi ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan bo‘lishi kerak. Shuningdek, zamonaviy ta’limda raqamli resurslardan, jumladan, ta’limiy o‘yinlar va dasturlardan foydalanish, mantiqiy fikrlash qobiliyatini oshirishda muhim o‘rin tutadi. Raqamli ta’lim platformalari va o‘yinlashtirilgan ilovalar o‘quvchilarni mantiqiy masalalarni hal qilishda yanada faol ishtirok etishga undaydi va ularning diqqatini uzoq vaqt davomida saqlashga yordam beradi. Natijada, mantiqiy fikrlashni rivojlantirish uchun o‘quv materiallari va resurslarini tanlashda, ularning o‘quvchilarning yoshiga, qiziqishlariga va ta’lim darajasiga mos kelishi hamda ularni mantiqiy fikrlash jarayonlariga jalb qilishi muhimdir. Bu materiallar o‘quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi va ularni real hayotiy muammolarni hal qilishga tayyorlaydi.

Mantiqiy fikrlashni rivojlantirish yondashuvlari

1. Muammoli o‘qitish:

• O‘quvchilarga real hayotdagi muammolarni hal qilishga qaratilgan vazifalar berish. Bu yondashuv o‘quvchilarni o‘z fikrlarini tahlil qilishga va alternativ yechimlar izlashga undaydi.

2. Interaktiv darslar:

• Darslarda interaktiv metodlarni qo‘llash, masalan, guruhli muhokamalar, rol o‘yinlari yoki simulyatsiyalar. Bu usullar o‘quvchilarning faol ishtirokini ta'minlaydi va ularning fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi.

3. Kritik fikr yuritish:

• O‘quvchilarga ma'lumotlarni tahlil qilish, baholash va o‘z fikrlarini bildirish imkoniyatini berish. Bu orqali ular mantiqiy dalillarni keltirish va qarorlar qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradilar.

4. O‘yinlar va Simulyatsiyalar:

• Mantiqiy o‘yinga asoslangan faoliyatlar, masalan, shaxmat, strategik o‘yinlar yoki mantiqiy jumboqlar. Bu o‘yinlar o‘quvchilarning analitik fikrlashini oshirishga yordam beradi.

5. O‘z-o‘zini baholash:

• O‘quvchilarga o‘z ishlari va fikrlarini baholash imkoniyatini berish. Bu jarayon o‘z-o‘zini anglash va rivojlanish uchun zarur bo‘lgan ko‘nikmalarni shakllantiradi.

Mantiqiy fikrlashni rivojlantirishda qo‘llaniladigan metodlar

1. Savol-javob Metodi:

• O‘quvchilarga savollar berish orqali ularni fikr yuritishga undash. Masalan, “Nima uchun?” yoki “Qanday qilib?” savollari orqali chuqurroq tahlil qilishga yordam beradi.

2. Grafik tashkiliy vositalar:

• Diagrammalar, jadvallar yoki kontseptual xaritalar yordamida ma'lumotlarni tartibga solish. Bu vositalar o‘quvchilarga murakkab ma'lumotlarni tushunishga yordam beradi.

3. Yozma ishlar:

• O‘quvchilarga fikrlarini yozma ravishda ifodalash imkoniyatini berish, bu esa ularning analitik fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

4. Kichik guruhlarda ishlash:

• O‘quvchilarni kichik guruhlarga bo‘lish va muammolarni birgalikda hal qilishga undash. Bu usul hamkorlikda fikr almashishga va turli nuqtai nazarlarni tushunishga yordam beradi.

Muammoli vaziyatlarni hal qilish metodi o‘quvchilarga real hayotiy vaziyatlarni tahlil qilish va ularni hal etish uchun mantiqiy yondashuvlarni qo‘llash imkonini beradi. Guruhda ishlash esa, o‘quvchilarga turli

fikrlar almashinuvi orqali muammolarga ko‘p qirrali yechimlar topishga yordam beradi. Munozaralar, o‘z navbatida, o‘quvchilarni o‘z fikrlarini ifodalashga va boshqalarning fikrlarini tinglashga undaydi, bu esa mantiqiy fikrlashni yanada chuqurlashtirishga xizmat qiladi. O‘yinlar asosidagi ta’lim metodlari esa, o‘quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda qiziqish va motivatsiyani oshiradi. Shu bilan birga, tadqiqotda ta’kidlanishicha, interaktiv metodlarni qo‘llashda o‘qituvchining roli juda muhimdir. O‘qituvchi, o‘quvchilarni mantiqiy fikrlashga undovchi savollar berishi, muhokama jarayonlarini boshqarishi va o‘quvchilarning mantiqiy xulosalar chiqarish jarayonlarini qo‘llab-quvvatlashi lozim. Natijada, bu interaktiv metodlar o‘quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini ancha samarali rivojlantirishga yordam beradi va ularni hayotda duch keladigan turli muammolarni hal etishga tayyorlaydi.

O‘quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatini shakllantirishda o‘yinlar va amaliy mashqlar muhim o‘rin tutadi, chunki ular nafaqat ta’lim jarayonini qiziqarli va jalb qiluvchi qiladi, balki o‘quvchilarga murakkab muammolarni hal qilish, xulosa chiqarish va mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish imkonini ham beradi. O‘yinlar va amaliy mashqlar orqali ta’lim olish, o‘quvchilarni o‘rganish jarayoniga faol jalb qiladi va ularning diqqatini saqlashga yordam beradi, bu esa o‘z navbatida mantiqiy fikrlashni yanada samarali rivojlantirishga imkon beradi. Bundan tashqari, o‘yinlar va amaliy mashqlar o‘quvchilarga turli fikrlash usullarini sinab ko‘rish, o‘zaro hamkorlik qilish va jamoada ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi. Bu jarayonlar o‘quvchilarning ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini ham rivojlantiradi, ularni yangi g‘oyalar yaratishga va mavjud muammolarni yangicha yechimlar bilan hal qilishga undaydi fikrlash qobiliyatlarini ham rivojlantiradi, ularni yangi g‘oyalar yaratishga va mavjud muammolarni yangicha yechimlar bilan hal qilishga undaydi. Mantiqiy fikrlash o‘quvchilarga nafaqat akademik muvaffaqiyatni ta'minlaydi, balki hayotdagi murakkab vaziyatlarni hal qilishda ham yordam beradi. O‘qituvchilar o‘quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish uchun turli didaktik vositalardan foydalanadilar. Bu vositalar o‘quvchilarning analitik fikrlash, muammolarni hal qilish va ijodiy yondashuvlarini oshirishga xizmat qiladi.

Didaktik vositalar – bu ta'lim jarayonida o‘quvchilarni faol ishtirok etishga undovchi, ularning fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiruvchi materiallardir. Ular quyidagi turlarga bo‘linadi:

1. Vizual vositalar: Diagrammalar, grafiklar, infografikalar va boshqa ko‘rish materiallari.
2. Interaktiv vositalar: Kompyuter dasturlari, o‘yinlar va simulyatsiyalar.
3. Praktik mashg‘ulotlar: Laboratoriya ishlar, amaliyotlar va loyihalar.

Didaktik vositalarni ishlab chiqish va joriy etishda bir qator pedagogik muammolar mavjud:

1. Maqsadlarni aniqlash: O‘quv jarayonida qanday mantiqiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish kerakligini aniqlash muhimdir. Har bir o‘quvchi uchun individual yondashuv zarur.

2. Resurslarning yetishmasligi: Ko‘plab ta'lim muassasalarida zamonaviy didaktik vositalar va resurslar yetishmaydi. Bu esa o‘qituvchilarning innovatsion yondashuvlarini amalga oshirishiga to‘sqinlik qiladi.

3. O‘qituvchilarning malakasi: O‘qituvchilar didaktik vositalarni samarali qo‘llay olishlari uchun malakali bo‘lishlari zarur. Ularning mantiqiy fikrlash metodologiyasi bo‘yicha bilimlari yetarli darajada bo‘lishi kerak.

4. O‘quvchilarni faollashtirish: Didaktik vositalarni qo‘llash jarayonida o‘quvchilarni faol ishtirok etishga undash muhimdir. Buning uchun interaktiv metodlardan foydalanish zarur.

5. O‘lchov va baholash: Mantiqiy fikrlash ko‘nikmalarini baholash uchun aniq mezonlar va metodologiyalar ishlab chiqilishi lozim. Bu o‘quvchilarning rivojlanishini kuzatishga yordam beradi.

O‘quvchilarning mantiqiy fikrlashini rivojlantirishga mo‘ljallangan didaktik o‘quv vositalari ta'lim jarayonida juda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu vositalar o‘quvchilarga nafaqat bilim berish, balki ularning fikrlash qobiliyatlarini, analitik va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Keling, didaktik o‘quv vositalarining o‘rnini batafsil ko‘rib chiqamiz:

1. O‘qitish jarayonini interaktivlashtirish

Didaktik vositalar o‘qituvchilarga darslarni interaktiv va qiziqarli tarzda o‘tkazish imkonini beradi. O‘quvchilar faol ishtirok etganda, ularning diqqatini jalb qilish va motivatsiyasini oshirish osonlashadi. Masalan, mantiqiy jumboqlar yoki o‘yinlar orqali o‘quvchilar darsda faol ishtirok etadilar.

2. Mantiqiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish

O‘quvchilar didaktik vositalar yordamida muammolarni hal qilish, mantiqiy bog‘lanishlarni aniqlash va qarorlar qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradilar. Misol uchun, rol o‘ynash o‘yinlari orqali o‘quvchilar turli vaziyatlarda qanday fikr yuritishni o‘rganadilar.

3. Tajriba va amaliyotga asoslangan o‘qitish

Didaktik vositalar o‘quvchilarga nazariy bilimlarni amaliyotda qo‘llash imkoniyatini beradi. Masalan, tajribalar, laboratoriya ishlar yoki loyiha asosidagi faoliyatlar orqali o‘quvchilar o‘z bilimlarini amaliyotda sinab ko‘rishadi.

4. Tanqidiy fikrlashni rag‘batlantirish

O‘quvchilarga berilgan murakkab savollar va vaziyatlar ularning tanqidiy fikrlash qobiliyatini oshiradi. O‘qituvchilar, masalan, muammoli vaziyatlar yoki tahliliy savollar berish orqali o‘quvchilarning fikrlarini tahlil qilish va baholashga undaydilar.

5. Ko‘p tomonlama yondashuv

Didaktik vositalar turli xil o‘qitish usullarini birlashtirishga imkon beradi. Bu o‘quvchilarga har xil usulda (vizual, eshitish, amaliy) materialni qabul qilish imkonini beradi va har bir o‘quvchining individual ehtiyojlariga mos keladi.

6. Ijtimoiy va emotsional rivojlanish

Guruhda ishlash yoki jamoaviy loyihalarda ishtirok etish orqali o‘quvchilar ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantiradilar. Ular bir-birlari bilan fikr almashish, bahs-munozara qilish va birgalikda yechim topishga harakat qilishadi.

7. O‘z-o‘zini baholash va refleksiya

Didaktik vositalar yordamida o‘quvchilar o‘z ishlari ustida ishlash va natijalarni baholash imkoniyatiga ega bo‘lishadi. Bu jarayon ularning o‘z-o‘zini baholash ko‘nikmalarini rivojlantiradi va kelajakdagi faoliyatlariga tayyorgarlik ko‘rishga yordam beradi.

8. Qiziqishni oshirish

O‘yinlar, jumboqlar va interaktiv dasturlar orqali o‘quvchilar darslarga qiziqishni oshiradilar. Mantiqiy fikrlashga asoslangan faoliyatlar ularga yangi bilimlarni qabul qilishda motivatsiya beradi.

Xulosa. O‘quvchilarning mantiqiy fikrlashini rivojlantirishga mo‘ljallangan didaktik o‘quv vositalarini ishlab chiqish va joriy etish jarayonida bir qator pedagogik muammolar mavjud. Ushbu muammolarni hal qilish uchun ta'lim tizimida innovatsion yondashuvlar, o‘qituvchilarning malakasini oshirish va resurslarni yaxshilash zarur. Mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish orqali o‘quvchilar nafaqat bilim olishadi, balki kelajakda muvaffaqiyatli insonlar bo‘lishlari uchun zarur ko‘nikmalarga ega bo‘lishadi. Umuman olganda, didaktik o‘quv vositalari o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Ular ta'lim jarayonini yanada samarali va qiziqarli qiladi, shuningdek, o‘quvchilarning individual ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. O‘qituvchilar bu vositalarni to‘g‘ri tanlab, darslarda qo‘llagan taqdirda, o‘quvchilarning fikrlash qobiliyatlarini yanada kuchaytirishga erishadilar. O‘quvchilarning mantiqiy fikrlashini rivojlantirish ta'lim jarayonining asosiy maqsadlaridan biridir. Muammoli yondashuvlar, interaktiv metodlar va o‘z-o‘zini baholash kabi usullar orqali o‘quvchilar nafaqat bilim olishadi, balki ularning analitik va ijodiy fikrlash qobiliyatlari ham oshadi. Mantiqiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish, kelajakda o‘quvchilarning muvaffaqiyatli insonlar bo‘lishlariga yordam beradi.

Adabiyotlar:

1. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. T:, 2008-yil
2. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Tarbiyada innovatsion texnologiyalar. T:, 2010-yil
3. Nishonaliev U. Ta’lim standarti va pedagogik innovatsiyalar. – «Xalq ta'limi», 1999-yil
4. Nazarova T.S. Pedagogicheskaya texnologiya: noviy etap evolyusii.-T. 1999-yil,16 b
5. Tursunov I. Yangi pedagogik texnologiya va uning istiqboli.- «Xalq so‘zi», 1999 yil
6. G‘oziev E. Pedagogik texnologiyaning psixologik asoslari. – «Xalq ta'limi», 1999-yil 6-son, 36-38 betlar.
7. Ibragimov R. Boshlang‘ich maktab o‘quvchilarida bilish, faoliyatini shakllantirishning didaktik asoslari. Diss. T., 2001-yil

O‘SMIR YOSHDAGI O‘QUVCHILARDA DEVIANT XULQ-ATVOR RIVOJLANISHINI OLDINI OLISH PROFILAKTIKASI

Melsov Anzor Bahrom o‘g‘li,
Buxoro davlat pedagogika instituti
Umumiy pedagogika kafedrasi I bosqich magistranti

Mazkur maqolada o‘smir yoshidagi o‘quvchilarda deviant xulq-atvorning shakllanish sabablari, psixologik-pedagogik xususiyatlari va ijtimoiy ta’sir omillari chuqur tahlil qilingan. Ishda deviant xulqning nazariy asoslari, yosh davr psixologiyasi bilan bog‘liqligi, zamonaviy ijtimoiy sharoitlar ta’siri, oilaviy va maktab muhitining roli o‘rganilgan. Shu bilan birga, ushbu xatti-harakatlarni erta aniqlash va oldini olishning milliy hamda xalqaro tajribaga asoslangan zamonaviy profilaktik yondashuvlari haqida so‘z yuritilgan.

Kalit so‘zlar: *deviant xulq-atvor, o‘smirlik davri, profilaktika, psixologik og‘ish, ijtimoiy muhit, oilaviy tarbiya, maktab muhiti, pedagogik yondashuv, reabilitatsiya, preventiv chora, emotsional holat, xalqaro tajriba, psixokorrektsiya.*

PREVENTION OF THE DEVELOPMENT OF DEVIANT BEHAVIOR IN ADOLESCENT STUDENTS

This article provides an in-depth analysis of the causes of the formation of deviant behavior in adolescent students, its psychological and pedagogical characteristics, and social influence factors. The work studies the theoretical foundations of deviant behavior, its connection with the psychology of adolescence, the influence of modern social conditions, and the role of the family and school environment. At the same time, it discusses modern preventive approaches to the early detection and prevention of these behaviors based on national and international experience.

Keywords: *deviant behavior, adolescence, prevention, psychological deviation, social environment, family upbringing, school environment, pedagogical approach, rehabilitation, preventive measures, emotional state, international experience, psychocorrection.*

ПРОФИЛАКТИКА РАЗВИТИЯ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ У УЧАЩИХСЯ ПОДРОСТКОВОГО ВОЗРАСТА

В статье дается глубокий анализ причин, психолого-педагогических особенностей и социальных факторов девиантного поведения учащихся подросткового возраста. В работе рассматриваются теоретические основы девиантного поведения, его связь с подростковой психологией, влияние современных социальных условий, роль семьи и школьной среды. В то же время обсуждались современные профилактические подходы, основанные на национальном и международном опыте, для раннего выявления и предотвращения такого поведения.

Ключевые слова: *девиантное поведение, подростковый возраст, профилактика, психологические отклонения, социальная среда, семейное воспитание, школьная среда, педагогический подход, реабилитация, профилактические мероприятия, эмоциональное состояние, международный опыт, психокоррекция.*

Asosiy qism. Bugungi globallashuv jarayonida o‘sib kelayotgan yosh avlodning to‘g‘ri yo‘nalishda rivojlanishini ta’minlash, ularning ongida sog‘lom ijtimoiy qadriyatlarni shakllantirish va bu orqali turli deviant holatlarning oldini olish dolzarb muammolardan biri sanaladi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan ilgari surilgan “Yangi O‘zbekiston – ma’naviy taraqqiyot yo‘lida” tamoyili zamirida aynan yoshlar bilan ishlash, ularning ruhiy-ma’naviy olamini mustahkamlash masalasi alohida o‘rin tutadi. Ayniqsa, o‘smir yosh – inson hayotining o‘ta murakkab, o‘ish davri bo‘lib, undagi noturg‘un ruhiy-emotsional holat, o‘zini izlash, mustaqil qarorlar qabul qilish istagi va tashqi ta’sirlarga nisbatan yuqori sezuvchanlik deviant xulq-atvor shakllanishiga sharoit yaratadi. Ushbu mavzuning dolzarbligi, eng avvalo, zamonaviy jamiyatda o‘smirlar orasida turli salbiy xulq-atvor turlarining ko‘payib borayotgani, ijtimoiy muammolarning chuqurlashib, yosh avlodning ruhiy-axloqiy rivojiga salbiy ta’sir ko‘rsatayotgani bilan bevosita bog‘liqdir. XXI asr – axborot texnologiyalari, ochiqlik va global muloqot asri bo‘lishi bilan birga, yoshlarning tarbiyasi uchun ham yangi xavf-xatarlarni keltirib chiqarmoqda. Ayniqsa, internet, ijtimoiy

tarmoqlar va ommaviy axborot vositalarida targ‘ib qilinayotgan zo‘ravonlik, axloqsizlik, jinoyatchilik, iste’molchilik ruhi va boshqa destruktiv tendensiyalar o‘smirlarning ruhiy dunyosiga salbiy ta’sir o‘tkazmoqda.

Bugungi kunda o‘smirlar orasida darsga qatnashmaslik, maktabdan qochish, do‘stlariga nisbatan tajovuzkorlik, internetga haddan tashqari bog‘lanish, o‘z joniga qasd qilishga urinish, spirtli ichimliklar, giyohvandlik va boshqa zararli odatlarga ruju qo‘yish hollari ortib bormoqda. Bu holatlar nafaqat o‘sha o‘quvchining, balki butun jamiyatning kelajagiga xavf tug‘diradi. Zero, o‘smirlik davrida yuzaga kelgan har qanday psixologik yoki axloqiy muammo vaqtida hal etilmasa, keyinchalik u shaxsning butun hayotiy yo‘liga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Bundan tashqari, pedagogik amaliyotda ko‘p uchrayotgan muammo shundaki, o‘qituvchilar va maktab psixologlari deviant xatti-harakatlarga duch kelgan o‘quvchilarga nisbatan samarali yondashuv uslublarini yetarli darajada bilishmaydi yoki ularni tizimli ravishda qo‘llay olishmaydi. Shu sababli, mazkur mavzu nazariy asoslar bilan bir qatorda, amaliy tavsiyalar, real pedagogik vaziyatlar va profilaktik choralarning tizimli tahlilini talab qiladi.

Shu nuqtai nazardan, “O‘smir yoshdagi o‘quvchilarda deviant xulq-atvor rivojlanishini oldini olish profilaktikasi” mavzusi — nafaqat bugungi ta’lim-tarbiya tizimi, balki jamiyatning axloqiy, ma’naviy va huquqiy barqarorligi uchun nihoyatda muhim va dolzarb masalalardan biridir. Bu mavzuning ilmiy o‘rganilishi orqali amaliyotga yo‘naltirilgan tavsiyalar ishlab chiqiladi, tarbiyaviy jarayonlar takomillashtiriladi va eng muhimi – yosh avlodni salbiy ta’sirlardan himoya qilish imkoniyati kengayadi.

O‘smir yoshdagi o‘quvchilarda deviant xulq-atvor rivojlanishini oldini olish muammosi bugungi kunda nafaqat ta’lim tizimi, balki butun jamiyat uchun dolzarb masala bo‘lib qolmoqda. Jamiyatda ro‘y berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar, axborot oqimining kuchayishi, internet va ijtimoiy tarmoqlarning ta’siri, oilaviy muhitdagi beqarorlik, ta’lim muassasalarida befarqlik va nazoratning susayishi kabi omillar o‘smir yoshdagi bolalarning psixik rivojlanishiga, xulq-atvoriga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, o‘smirlik davri — bu inson hayotidagi o‘zgarishlarga to‘la, ruhiy-psixologik jihatdan murakkab, o‘zini anglash, tan olish, isbotlashga bo‘lgan kuchli ehtiyoj yuzaga keladigan davrdir. Shu bosqichda o‘ziga nisbatan e’tibor, tushunish, yo‘l-yo‘riq berish yetarli bo‘lmasa, bola jamiyatda qabul qilingan me’yor va qoidalarga zid ravishda harakat qilishga, ya’ni deviant xulq-atvor ko‘rsatishga moyil bo‘lib qoladi.

Tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar. Deviant xulq-atvor bu jamiyatdagi axloqiy, huquqiy, madaniy normalardan og‘ishdir. Bu turdagi xatti-harakatlar maktabda dars qoldirish, bezorilik qilish, tajovuzkorlik, giyohvandlik, jinoyatchilik, o‘z joniga qasd qilishga urinish kabi shakllarda namoyon bo‘ladi. O‘smirlar orasida bu holatlarning ortib borayotgani hayotiy muammolarning chuqurlashuvi, oilalarda tarbiya mexanizmlarining buzilishi, maktab va o‘qituvchilarning tarbiyaviy rolida susayish borligidan dalolat beradi. Shu sababli, deviant xulq-atvorni erta aniqlash, uning ildiz sabablarini bartaraf etish, samarali profilaktika tadbirlarini yo‘lga qo‘yish muhim va kechiktirib bo‘lmaydigan vazifadir.

Ushbu muammoning yechimi, avvalo, ta’lim muassasalarida tizimli va kompleks profilaktik ishlarni yo‘lga qo‘yish bilan boshlanishi kerak. Har bir o‘quvchining qiziqishlari, psixologik holati, oilaviy vaziyati muntazam o‘rganilishi va unga individual yondashuv asosida tarbiyaviy hamda psixologik ko‘mak berilishi lozim. Maktab psixologlari o‘z faoliyatlarini faqatgina muammo chiqqanda emas, balki muammoni oldini olishga qaratilgan holda yo‘lga qo‘yishlari kerak. Psixologik suhbatlar, testlar, guruhli mashg‘ulotlar, stressni yengish, o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini o‘rgatish orqali o‘quvchilar o‘z his-tuyg‘ularini anglay olishlari va ijtimoiy muhitda to‘g‘ri yo‘l topa olishlariga yordam beriladi.

Shu bilan birga, maktab va oila o‘rtasidagi hamkorlikni mustahkamlash muhim omildir. Ota-onalar pedagogik bilimlar bilan qurollantirilmog‘i, o‘z farzandining ichki dunyosiga befarq bo‘lmasligi, u bilan do‘stona, ochiq muloqotda bo‘lishi kerak. Oilaviy muhitdagi mehr, e’tibor va tushunish — bu farzandda o‘ziga ishonch, ijobiy xulq-atvor va ijtimoiy moslashuvchanlikni shakllantiruvchi asosiy omillardir. Aks holda, bola o‘zini yolg‘iz, befoyda his qilib, salbiy guruh va muhit ta’siriga tushib qoladi.

Maktabda esa sog‘lom psixologik iqlimni yaratish zarur. O‘qituvchilarning befarqligi, qat’iy nazoratning yo‘qligi yoki haddan tashqari qattiqlik — bu o‘smirning noroziligini kuchaytirib, deviant xulqqa undovchi psixologik bosimga aylanadi. Shu sababli, darsda va darsdan tashqari vaqtning har bir soniyasida o‘quvchilar faol va mazmunli mashg‘ulotlarga jalb etilishi kerak. Sport, madaniyat, san’at, texnika yo‘nalishidagi to‘garaklar, ijtimoiy loyihalar orqali ularning qiziqishlari qo‘llab-quvvatlanishi, bo‘sh vaqt mazmunli tashkil etilishi lozim.

Yana bir muhim omil — axborot texnologiyalari bilan ongli ishlashni o‘rgatishdir. O‘smirlar internetdagi zararli axborot, ijtimoiy tarmoqlardagi virtual bosim, zo‘ravonlik va axloqsizlik targ‘ibiga qarshi immunitetga ega bo‘lishlari uchun ularga mediasavodxonlik, axborotni tanlay olish, undan to‘g‘ri foydalanish ko‘nikmalari berilishi lozim. Shuningdek, maktablarda huquqiy tarbiya va fuqarolik mas’uliyati

bilan bog‘liq ochiq darslar, real hayotiy misollarga asoslangan muloqotlar, huquqbuzarlik oqibatlari haqida ma’lumot beruvchi tadbirlar o‘tkazilishi zarur.

Bularning barchasi — bir-birini to‘ldiruvchi kompleks tizim bo‘lib, faqat ularni birgalikda, samarali va uzluksiz amalga oshirish bilangina o‘smirlar orasida deviant xulq-atvorning oldi olinadi. Har bir bola shunchaki muammo emas, balki imkoniyatdir. Uni tarbiyalash, yo‘lga solish, to‘g‘ri yo‘lga boshlash — bu bizning burchimiz. Har bir bolaga mehr, ishonch va yo‘l ko‘rsatish orqali sog‘lom, barkamol, axloqan yetuk avlodni voyaga yetkazish mumkin. Bu esa, nafaqat ta’lim tizimining, balki butun jamiyatning kelajagiga xizmat qiladi.

Deviant xulq-atvor – bu jamiyat tomonidan qabul qilingan normalar, axloqiy va huquqiy qoidalar doirasidan chetga chiqqan harakatlardir. Ilmiy adabiyotlarda “deviatsiya” atamasi birinchi marta Emil Dyurkgeym tomonidan ijtimoiy og‘ish sifatida tavsiflangan. Keyinchalik R. Merton, X. Bekker, E. Lemert kabi olimlar uni ijtimoiy ixtiloflar va sotsiomadaniy moslashmovchiliklar nuqtai nazaridan tahlil qilganlar. Ayniqsa, o‘smirlar orasida uchraydigan agressiya, maktabdan qochish, voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi, giyohvandlikka moyillik, ijtimoiy izolyatsiya, virtual dunyoga haddan ortiq berilib ketish holatlari deviant xulq-atvor shakllaridir.

O‘smirlik – bu biologik voyaga yetish bilan birga, psixologik va ijtimoiy yetuklikka erishish bosqichidir. Shu davrda o‘smirlar o‘z “men”ini izlaydi, o‘zini tengdoshlari orasida namoyon etishga harakat qiladi, oila va maktab talablariga qarshi fikr bildiradi. Bu esa noto‘g‘ri boshqaruv va tushunmovchiliklar bilan to‘qnashgan taqdirda deviant xulqga olib keladi. Xususan, oilaviy muhitdagi befarqlik, haddan tashqari nazorat, oilaviy zo‘ravonlik, ajralishlar yoki mehr-muhabbat yetishmasligi yosh ongda ichki norozilik uyg‘otadi. Maktab muhitidagi adolatsizlik, pedagoglarning sovuqligi yoki haddan ziyod jazolash uslubi ham xuddi shunday salbiy oqibatlarga sabab bo‘ladi. Tengdoshlar ta’siri esa ushbu bosqichda eng kuchli omillardan biridir.

Zamonaviy sharoitda deviant xulqning kelib chiqishida ommaviy axborot vositalari, ayniqsa ijtimoiy tarmoqlarning salbiy ta’siri tobora kuchaymoqda. Agressiv kontent, pornografik sahifalar, zo‘ravonlikni targ‘ib qiluvchi seriallar, virtual muloqotdagi zo‘ravonlar – bular barchasi o‘smir ruhiyatini iskanjaga oladi. Shunday sharoitda maktab psixologi, sinf rahbari va ota-onalarning hamkorlikdagi faoliyati muhim ahamiyat kasb etadi.

Deviant xulq-atvorning oldini olishda psixologik profilaktika usullari – individual suhbatlar, o‘z-o‘zini anglashga yo‘naltirilgan treninglar, rolli o‘yinlar, art-terapiya, psixodrama va ijtimoiy psixologik testlardan foydalanish samarali bo‘ladi. Maktabda sog‘lom ma’naviy muhitni yaratish, mehrga asoslangan munosabatlarni shakllantirish, ota-onalar bilan muntazam maslahatlashuvlar o‘tkazish – bu jarayonning asosiy yo‘nalishlaridan biridir. “O‘qituvchi – psixolog – ota-ona” uchburchagi asosida ishlab chiqilgan strategik model o‘z samarasini bermoqda.

Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, Finlyandiya maktablarida psixologik xizmat har bir o‘quvchining holatini monitoring asosida kuzatib boradi. Yaponiyada esa bolalar maktabgacha yoshdan boshlab ijtimoiy moslashuv bo‘yicha tarbiyalanadi. AQShda esa maxsus sinflar, psixokorrektsion dasturlar keng joriy etilgan. Yuqorida ta’kidlanganlarning barchasi shuni anglatadiki, deviant xulq-atvorning oldini olish uchun alohida tashkilot yoki shaxs emas, balki davlat, jamiyat, oila, maktab va hatto har bir fuqaroning hamkorligi zarur. Bu murakkab ijtimoiy-psixologik muammoni hal etishda ijtimoiy adolat, axloqiy me’yorlar, ishonch va mehr asosida yondashuv muhim hisoblanadi. Har bir o‘smirga individual yondashuv, tushunish, unga ijtimoiy rol topib berish, shuningdek, ijobiy namunalar asosida tarbiya berish orqali biz sog‘lom, ma’naviy barkamol jamiyat poydevorini yaratamiz.

Zamonaviy jamiyatda axloqiy-insoniy qadriyatlarning buzilishi, ma’naviy inqirozlar, ijtimoiy ajralishlar yosh avlod ongida turli xulqiy og‘ishlarning paydo bo‘lishiga olib kelmoqda. Shu sababli “deviant xulq-atvor” tushunchasi bugungi kunda psixologiya va pedagogika fanlarining dolzarb ilmiy yo‘nalishiga aylanmoqda. Deviatsiya so‘zining lug‘aviy ma’nosi — og‘ish, chekinish bo‘lib, jamiyatda o‘rnatilgan me’yorlardan, ijtimoiy qoidalardan chetga chiqish holatini anglatadi. Ilk bor bu atama ijtimoiy nazariya doirasida Emil Dyurkgeym tomonidan ijtimoiy normalarning buzilishi holatini tushuntirishda qo‘llangan.

Olingan natijalar va ularning tahlili. O‘smir yoshdagi deviant xatti-harakatlar turli shakllarda namoyon bo‘ladi: agressivlik, darsdan qochish, ataylab janjal chiqarish, o‘g‘rilik, o‘ta passivlik, o‘z joniga qasd qilishga urinishlar va hokazo. Bu harakatlar o‘zbek mentalitetida “tarbiya ko‘rmaganlik”, “yo‘ldan ozish” kabi tushunchalar bilan ifodalansa-da, ularning zamirida chuqur psixologik, ijtimoiy, emotsional, madaniy va ma’naviy ziddiyatlar yotadi.

R. Mertonning “Anomiya nazariyasi”ga ko‘ra, ijtimoiy muvozanat buzilganda, odamlar jamiyat normalariga muvofiq yashash imkoniyatini yo‘qotadi. Shu bois ayrimlar ularni rad etib, o‘ziga xos xulq namunalarini ishlab chiqadi. Bu holat ayniqsa o‘smirlar orasida tez-tez kuzatiladi. Deviantlikning o‘ziga xos

shakllari va darajalari mavjud. Ba’zilari yengil ko‘rinishda bo‘lsa (masalan, maktab formasiga amal qilmaslik), boshqalari esa jinoyatgacha olib boradigan holatlardir.

O‘smirlik davri — bu inson hayotidagi eng murakkab va mas’uliyatli bosqichdir. Bu davrda yosh organizmda o‘zgarishlar nafaqat biologik, balki psixologik va ijtimoiy jihatdan ham yuz beradi. Psixofiziologik o‘zgarishlar (gormonlar balansi, miya faoliyatidagi faollik, stressga nisbatan zaiflik) o‘smirning o‘zini boshqarish qobiliyatini zaiflashtiradi. Bu holat notekis emotsional portlashlar, impulsiv xatti-harakatlar, atrofdagilarga nisbatan agressiv yoki befarq munosabat shaklida namoyon bo‘ladi.

Oila — bu birinchi tarbiya maktabi. Oilada e’tiborsizlik, o‘zaro nizolar, spirtli ichimliklarga moyillik, ajrashuvlar, mehr yetishmovchiligi bolada ichki notinchlik tug‘diradi. Natijada, o‘smir o‘zini anglash va qadrlashning sog‘lom yo‘lini yo‘qotadi, o‘ziga e’tibor qaratilishi uchun deviant harakatlarga murojaat qiladi.

Maktab — o‘quvchi shaxsining ijtimoiy shakllanish maydonidir. Biroq, ko‘plab maktablarda o‘quvchi shaxsiga individual yondashuv yetishmaydi. O‘qituvchining qattiqqo‘lligi, nohaq baholashlar, tengdoshlari bilan solishtirishlar o‘smir ruhiyatini ezadi. Shu bilan birga, o‘z tengdoshlari orasida “ko‘zga ko‘rinish” istagi ham deviant xulqqa undovchi psixologik mexanizmdir. Masalan, agressiv bolalar guruhida yetakchi bo‘lish, internetda “trend”ga chiqish, katta yoshdagilar ta’siriga tushish – bularning barchasi xavfli harakatlar orqali e’tibor qozonish mexanizmidir.

Deviant xulqni bartaraf etishdan ko‘ra, uni oldini olish ancha samaralidir. Shu bois preventiv (profilaktik) yondashuvlar bugungi ta’lim tizimida asosiy o‘rin tutadi. Preventiv chora-tadbirlar o‘quvchilarning ichki salohiyatini yuzaga chiqarish, salbiy holatlarni erta aniqlash va ularni ijobiy yo‘naltirishga qaratilgan bo‘lishi kerak.

Psixologik xizmatlar maktablarda muntazam faoliyat yuritishi, sinf rahbari va ota-onalar bilan birgalikda ishlashi kerak. Psixologik profilaktika quyidagi bosqichlarda olib boriladi:

Diagnostika – testlar, suhbatlar orqali salbiy holatlarni aniqlash.

Psixokorrektsiya – trening, muhokama, rolli o‘yinlar orqali tuzatish.

Reabilitatsiya – o‘ziga bo‘lgan ishonchni tiklash, sog‘lom ijtimoiy muhit yaratish.

Shuningdek, o‘qituvchilarning pedagogik madaniyati, sinfdagi muhit, emotsional qo‘llab-quvvatlash tizimi, maktabda ijobiy motivatsiyani shakllantirish ham juda muhim. Deviant xatti-harakatlarga qarshi kurashish yo‘lida xalqaro tajribalardan foydalanish juda muhimdir. Masalan, Finlyandiyada har bir maktabda maxsus psixologik markazlar faoliyat yuritadi va ular har bir bolaning ruhiy holatini monitoring asosida kuzatib boradi. Yaponiyada esa tarbiya maktabgacha yoshdan boshlab ijtimoiy qoidalar, hamkorlik va intizom asosida olib boriladi. AQShda esa muammoli xulq-atvorli bolalar uchun “muqobil ta’lim muassasalari” mavjud bo‘lib, u yerda psixologik va ijtimoiy reabilitatsiya choralari ko‘riladi. Milliy an’analar, ota-onalar ishtirokidagi “ota-onalar maktabi”, mahallalarda “manaviyat da’vatkorlari” kabi tashabbuslarni kengaytirish lozim.

Xulosa. Zamonaviy ijtimoiy-madaniy muhitda o‘smir yoshidagi o‘quvchilarda deviant xulq-atvor holatlari ko‘payayotgani pedagogik-psixologik hamda ijtimoiy muammolardan biri sifatida dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu holatlarning ildizi nafaqat individuallikda, balki oilaviy, maktab muhitidagi va keng ijtimoiy muhitdagi nomutanosibliklarda yotadi. Shuning uchun ham deviant xatti-harakatlar faqat jazolash orqali emas, balki tizimli, chuqur o‘ylangan, zamonaviy va milliy qadriyatlar uyg‘unligiga asoslangan profilaktik chora-tadbirlar orqali oldini olish mumkin.

O‘smirlik — inson hayotidagi emotsional beqarorlik, o‘zlikni izlash, jamiyatga moslashish davri bo‘lib, bu bosqichdagi har bir nojo‘ya ta’sir, e’tiborsizlik yoki noto‘g‘ri pedagogik yondashuv yosh shaxsning salbiy xulq modeli sifatida shakllanishiga olib keladi. Shu bois bu davrda maktab, oila va psixologik xizmat o‘rtasidagi uzviy hamkorlik muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, deviant xulq-atvorni oldini olishda quyidagi yondashuvlar samarali bo‘lmoqda:

- shaxsga yo‘naltirilgan pedagogika va ijtimoiy-psixologik monitoring,
- oila bilan uzviy aloqadagi tarbiyaviy faoliyatlar,
- yoshlar muammolarini erta aniqlashga xizmat qiluvchi diagnostik tadbirlar,
- xalqaro tajribaga asoslangan maktab tizimlari va innovatsion metodlar.

Shuningdek, milliy qadriyatlarimiz, oilaviy tarbiya an'analari, mahalla va jamoatchilik bilan hamkorlikda ishlash tizimini rivojlantirish orqali o‘smirlar ruhiyatidagi bo‘shliqlarni to‘ldirish, ularni jamiyatning faol va sog‘lom a’zosi etib shakllantirish mumkin. Shu bois, deviant xulq-atvorning oldini olish har bir pedagog, psixolog, ota-ona va mutasaddining jamoaviy mas’uliyatiga aylanishi lozim. Chunki har bir o‘smir – bu kelajak jamiyatining bo‘lajak yetakchisi, mehnatkash fuqaro va insoniy fazilatlarni o‘zida mujassam etgan komil shaxsdir.

Adabiyotlar:

1. Soliyeva D. "Davlat va jamiyat tarbiyada", Toshkent: Yangi asr avlodi, 2020. – 248 b.
2. Yusupova N. "Pedagogik profilaktika asoslari", Buxoro: Barkamol, 2022. – 186 b.
3. Sharipova Z. "Psixologik xizmat va reabilitatsiya", Qarshi: Ilm, 2019. – 204 b.
4. UNESCO. "Preventing youth violence: A global review", Paris, 2018. – 156 p.
5. World Health Organization. "Adolescent mental health", Geneva, 2021. – 140 p.
6. OECD. "Promoting Positive Youth Development", Paris, 2020. – 172 p.
7. Финляндская система образования. Министерство образования Финляндии, Хельсинки, 2019. – 110 с.
8. Usmonov O. "Ijtimoiy psixologiya", Toshkent: Iqtisodiyot, 2017. – 267 b.
9. Karimov I.A. "Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch", Toshkent: Ma’naviyat, 2017. – 191 b.
10. Haydarov A. "Tarbiyaviy yondashuvlar zamonaviy maktabda", Nukus: Qoraqalpoq nashriyoti, 2022. – 234 b.
11. National Institute of Mental Health. "Child and Adolescent Mental Health", Washington DC, 2021. – 132 p.
12. European Youth Strategy Report, Brussels, 2020. – 98 p.
13. Ne’matov H. "Ma’naviy tahdidlar va yoshlar", Toshkent: Ijtimoiy fikr, 2021. – 199 b.
14. G‘ofurova M. "Ta’limda emotsional xavfsizlik", Andijon: Navro‘z, 2023. – 184 b.

BO‘LAJAK TARBIYA FANI O‘QITUVCHILARINI AXBOROT OLISH KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Olimova Zarina Ro‘zmurotovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti
Umumiy pedagogika kafedrasi I bosqich magistranti

Ushbu maqolada bo‘lajak tarbiya fani o‘qituvchilarining axborot olish kompetentligini rivojlantirishning pedagogik asoslari ilmiy asosda tahlil qilinadi. Zamonaviy ta’lim jarayonida o‘qituvchilarning axborotni izlash, tanlash, tahlil qilish va undan samarali foydalanish malakalari muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotda axborot savodxonligi va raqamli kompetentlik sohasidagi mavjud muammolar aniqlanib, ularni bartaraf etish bo‘yicha zamonaviy metodik yondashuvlar taklif etiladi. Shuningdek, ta’limda axborot madaniyati va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishning pedagogik shartlari, raqamli texnologiyalarni integratsiya qilishning samarali usullari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *bo‘lajak o‘qituvchi, axborot olish kompetentligi, axborot savodxonligi, pedagogik tayyorgarlik, raqamli kompetentlik, tanqidiy fikrlash, axborot madaniyati, raqamli texnologiyalar, ta’lim metodikasi.*

PEDAGOGICAL FOUNDATIONS FOR DEVELOPING INFORMATION ACQUISITION COMPETENCE IN FUTURE EDUCATION TEACHERS

This article analyzes the pedagogical foundations of developing information literacy competence of future teachers of education on a scientific basis. In the modern educational process, teachers' skills in searching, selecting, analyzing and effectively using information are of great importance. The study identifies existing problems in the field of information literacy and digital competence and proposes modern methodological approaches to their elimination. It also covers the pedagogical conditions for the formation of information culture and critical thinking skills in education, effective methods for integrating digital technologies.

Keywords: *future teacher, information literacy competence, information literacy, pedagogical preparation, digital competence, critical thinking, information culture, digital technologies, educational methodology.*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНТНОСТИ В ОБЛАСТИ УСВОЕНИЯ ИНФОРМАЦИИ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ОБРАЗОВАНИЯ

В статье на научной основе анализируются педагогические основы формирования информационной компетентности будущих учителей образования. В современном образовательном процессе большое значение имеют умения педагогов искать, отбирать, анализировать и эффективно использовать информацию. В исследовании выявлены существующие проблемы в области информационной грамотности и цифровой компетентности и предложены современные методические подходы к их решению. В нем также рассматриваются педагогические условия развития информационной грамотности и навыков критического мышления в образовании, а также эффективные методы интеграции цифровых технологий.

Ключевые слова: *будущий учитель, информационная грамотность, информационная грамотность, педагогическая подготовка, цифровая компетентность, критическое мышление, информационная культура, цифровые технологии, методика обучения.*

Asosiy qism. Bugungi kunda ta’lim tizimida bosqichma-bosqich amalga oshirilayotgan islohotlar, ayniqsa, raqamli texnologiyalar asosida shakllanayotgan yangicha o‘quv muhiti o‘qituvchi shaxsiga yangi talablarni qo‘ymoqda. Ayniqsa, tarbiya fani o‘qituvchilari nafaqat axborotni yetkazuvchi, balki zamonaviy axborotlar oqimida tahliliy fikr yurituvchi, mustaqil qaror qabul qiluvchi va axborot asosida tarbiyaviy jarayonni boshqaruvchi shaxs bo‘lishi talab etiladi. Shu nuqtayi nazardan qaralganda, bo‘lajak tarbiya fani o‘qituvchilarini axborot olish kompetentligini shakllantirish dolzarb muammo hisoblanadi.

Axborot olish kompetentligini pedagogik nuqtayi nazardan quyidagicha talqin qilish mumkin: bu – shaxsning axborotni topish, tanlash, tahlil qilish, qayta ishlash va unga asoslangan qaror qabul qilish qobiliyatidir. U o‘qituvchining pedagogik mahorati, kasbiy bilimi va zamonaviy texnologiyalarni

o‘zlashtirish darajasi bilan uzviy bog‘liq. Bo‘lajak tarbiya fani o‘qituvchisida axborot olish kompetentligini rivojlantirish, uni nafaqat bilim darajasida, balki amaliyotda samarali qo‘llay oladigan mutaxassis sifatida shakllantirishni taqozo etadi. Oliy ta’lim tizimida axborot olish kompetentligini rivojlantirish quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshirilishi lozim: birinchidan, zamonaviy axborot manbalari bilan ishlash ko‘nikmasini shakllantirish; ikkinchidan, axborotni tanqidiy tahlil qilish va saralash imkoniyatlarini o‘rgatish; uchinchidan, axborotga asoslangan qarorlar qabul qilish mexanizmlarini o‘zlashtirish. Bularning barchasi o‘z navbatida tarbiya jarayonining samaradorligini oshiradi.

Bugungi axborot jamiyatida o‘qituvchi shunchaki bilim beruvchi emas, balki axborot vositalari orqali o‘quvchi shaxsini shakllantiruvchi murabbiydir. Shu bois bo‘lajak tarbiya fani o‘qituvchilari o‘z faoliyatida zamonaviy AKT vositalaridan unumli foydalanishni, turli axborot manbalarini samarali tahlil qilishni o‘zlashtirishlari kerak. Masalan, elektron kutubxonalar, raqamli darsliklar, ta’limiy portallar, onlayn ma’lumot bazalari kabi manbalar bilan ishlash bo‘lajak o‘qituvchidan nafaqat texnik bilimni, balki analitik fikrlashni ham talab etadi.

Shuningdek, tarbiya fanining o‘ziga xosligi – axloqiy, estetik, huquqiy, ekologik va boshqa tarbiya yo‘nalishlarini o‘z ichiga olganligi sababli, bo‘lajak o‘qituvchi ko‘p qirrali, turli sohalarda axborot bilan ishlash malakasiga ega bo‘lishi lozim. Misol uchun, huquqiy tarbiya mavzusini yoritish uchun qonuniy hujjatlarni izlab topish, axloqiy tarbiya uchun diniy-falsafiy manbalarni tahlil qilish, ekologik tarbiya uchun statistik va ilmiy ma’lumotlarni o‘zlashtirish kabilar axborot olish kompetentligining amaliy namoyonidir.

Ta’limda innovatsion metodlar – masalan, raqamli platformalarda testlar yaratish, onlayn loyihalar tashkil etish, virtual sinf muhitida muloqot qilish – bevosita axborot olish kompetentligini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, axborot madaniyati va axborot xavfsizligi bilan bog‘liq kompetensiyalar ham shakllanishi kerak. Bo‘lajak o‘qituvchi faqat axborotni olish emas, balki uni axloqiy, huquqiy va madaniy me’yorlarga muvofiq qo‘llay olishni ham bilmog‘i lozim.

Ayniqsa, tanqidiy fikrlash va axborotga asoslangan qaror qabul qilish kompetentligini shakllantirishda mustaqil tadqiqotlar, keys-stadi, loyiha asosida o‘qitish, muammo yechishga yo‘naltirilgan metodlar alohida ahamiyat kasb etadi. Ular orqali talaba faqat tayyor axborotni emas, balki turli manbalardagi ma’lumotlar orasidan mosini tanlash, ularni solishtirish, mantiqan baholash va pedagogik qarorga kelish ko‘nikmasini egallaydi.

Bo‘lajak tarbiya fani o‘qituvchilarini axborot olish kompetentligini rivojlantirish bugungi zamon ta’limida muhim pedagogik masaladir. Buning uchun ta’lim jarayoniga interaktiv texnologiyalarni joriy etish, axborot manbalari bilan ishlash bo‘yicha ko‘nikmalarni shakllantirish va har bir talabada mustaqil axborot izlash madaniyatini yuksaltirish zarur. Shu orqali zamonaviy, axborotli, tanqidiy fikrlovchi, tarbiyaviy ta’sir ko‘rsatishga qodir o‘qituvchi shaxsini shakllantirish mumkin bo‘ladi.

Tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar. Axborot olish kompetentligining pedagogik mohiyati zamonaviy bilimlar paradigmasida markaziy tushunchalardan biri sifatida talqin qilinmoqda. Bu kompetentlik o‘z ichiga axborotni izlash, saralash, tahlil qilish, baholash, uzatish, foydalana olish, undan to‘g‘ri xulosa chiqarish kabi ko‘nikmalarni oladi. Bugungi tezkor axborot almashinuvi sharoitida o‘qituvchi ushbu jarayonning faqat iste’molchisi emas, balki faol ishtirokchisiga aylanishi lozim. Axborot olish kompetentligini shakllantirishda UNESCO, OECD va boshqa xalqaro tashkilotlar tomonidan ishlab chiqilgan yondashuvlar, masalan, 21-asr ko‘nikmalari (4K: tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, hamkorlik, kommunikatsiya) asos bo‘lib xizmat qiladi. Bu kompetentlik nafaqat texnik ko‘nikma, balki madaniy va ijtimoiy faoliyat shakli sifatida ham qaraladi.

Tarbiya fani o‘zining ijtimoiy-madaniy xususiyati bilan boshqa fanlardan ajralib turadi. Unda nafaqat bilim berish, balki axloqiy, estetik, huquqiy, fuqarolik va ekologik qadriyatlar shakllanadi. Shunday ekan, bo‘lajak o‘qituvchining axborot olish kompetentligiga ega bo‘lishi – bu uning tarbiyaviy faoliyatining poydevoridir. Misol uchun, ijtimoiy tarmoqlarda tarqalayotgan turli g‘oyalar, axloqiy va diniy qarashlar o‘rtasida farqni tushunish, bolaga yaroqli ma’lumotlarni tanlab bera olish, soxta yoki zararli axborotdan saqlanish kabi jihatlar o‘qituvchining axborotga munosabatini belgilaydi. Oliy ta’limda bu kompetentlikni shakllantirishga yo‘naltirilgan maxsus darslar, loyihalar va integratsiyalashgan mashg‘ulotlar tashkil etilishi zarur.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) o‘qituvchilik kasbining shakli, mazmuni va metodikasini o‘zgartirib yubordi. Endilikda dars berish uchun darslik bilan cheklanilmaydi, o‘quv platformalari, raqamli kontent, virtual muhitlardan foydalaniladi. Bo‘lajak o‘qituvchi AKT vositalaridan foydalanish, raqamli vositalar yordamida o‘quv materiallarini ishlab chiqish, tahliliy platformalarda ishlash ko‘nikmalarini egallashi kerak. Moodle, Google Classroom, Zoom, Canva, Quizizz, Padlet, Mentimeter, Kahoot kabi vositalardan foydalanish bo‘yicha kompetentlik, ayniqsa, pedagogik mahoratni oshiradi. Bu vositalar orqali o‘qituvchi nafaqat bilim beradi, balki o‘quvchilarni ijodiy va interaktiv tarzda jalb qiladi.

Axborot madaniyati — bu axborotga ongli munosabat, undan madaniyatli foydalanish, huquqiy va axloqiy me’yorlarga rioya qilish demakdir. Oliy ta’lim muassasalarida axborot madaniyati va axborot savodxonligini rivojlantirish yo‘nalishida darsdan tashqari faoliyat, seminarlar, media-savatlilik loyihalari yo‘lga qo‘yilishi lozim. Shuningdek, talabalarga plagiat, intellektual mulk, axborot xavfsizligi kabi tushunchalar o‘rgatilishi kerak. Bu esa o‘qituvchi kasbiga axborotli va axloqiy yondashuvni shakllantiradi.

Axborotga asoslangan qarorlar qabul qilish o‘qituvchining eng muhim fazilatlaridan biridir. Har qanday tarbiyaviy holatda — nizolar, ziddiyatli vaziyatlar, ijtimoiy bosimlar fonida o‘qituvchi tanqidiy fikr yuritib, axborotni tahlil qilib, to‘g‘ri pozitsiyani tanlashi kerak. Buning uchun talabada axborot tahlili, mantikiy mushohada, holatni baholash va empatik qaror qabul qilish kabi ko‘nikmalarni rivojlantirish muhimdir. Bu yo‘lda “fikrlash xaritalari”, “ma’lumotlar piramidasi”, “tahliliy jadval” usullari yordam beradi.

O‘quv jarayonini interaktiv qilish, talabalarni faol jalb etish va zamonaviy didaktik vositalardan foydalanish uchun AKT strategik vosita bo‘lib xizmat qiladi. AKTdan foydalanishda quyidagilar muhim: o‘quvchilarning qiziqishlari va ehtiyojlariga mos kontent yaratish; har bir darsda bir texnologik vositani tanlash va maqsadli qo‘llash; darsda faol ishtirokni rag‘batlantirish; o‘quvchilarning mustaqil fikrlashiga zamin yaratish. Bu strategiyalar orqali o‘qituvchi “zamonaviy lider”ga aylanadi.

Mustaqil axborot izlay olish — bu XXI asr o‘qituvchisining ajralmas fazilatidir. Oliy ta’limda bu malakani shakllantirish uchun mustaqil tadqiqot ishlari, kichik ilmiy maqola yozish, zamonaviy platformalardan foydalanib ma’lumot to‘plash, soxta axborotni aniqlash, grafiklar yaratish, infografikalar tayyorlash kabi amaliy mashg‘ulotlar berilishi kerak. Bu bilan talabada nafaqat texnik, balki ilmiy-tahliliy fikrlash ham rivojlanadi.

Bo‘lajak tarbiya fani o‘qituvchilarini axborot olish kompetentligiga ega qilib tayyorlash — bu pedagogik strategiya, kasbiy talab va zamonaviy axborot jamiyatining muhim ehtiyojidir. Bu yo‘lda oliy ta’lim tizimi an’anaviy yondashuvlardan voz kechib, interaktiv, integratsiyalashgan va analitik metodlarga tayanishi lozim. Axborot olish kompetentligini shakllantirish orqali tarbiya fani o‘qituvchisi ijtimoiy mas’uliyatli, ongli va zamonaviy axborot olamida yo‘nala oladigan tarbiyachi shaxsga aylanadi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya jarayonlari insoniyatning har bir sohasida, ayniqsa, ta’lim tizimida katta o‘zgarishlar yuzaga keltirmoqda. Informatsion jamiyat sharoitida ta’limning asosiy vazifasi – o‘quvchini mustaqil axborot izlaydigan, tanqidiy fikrlaydigan, yangilik yaratadigan, mas’uliyatli shaxs qilib shakllantirishdan iborat bo‘lib qoldi. Bu jarayon, ayniqsa, bo‘lajak tarbiya fani o‘qituvchilari uchun ikki baravar muhim, chunki ular nafaqat bilim beruvchi, balki axloqiy, estetik, fuqarolik, ekologik va ijtimoiy qadriyatlarni shakllantiruvchi yetakchi sifatida jamiyatda muhim o‘rin egallaydi.

Tarbiya fani — bu jamiyat ma’naviy salohiyatining shakllanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadigan ijtimoiy-pedagogik fan. Bunday sharoitda bo‘lajak tarbiyachining axborot olish kompetentligiga ega bo‘lishi, zamonaviy tarbiya vazifalarini samarali hal etish, bolalar va o‘smirlarga zamonaviy qadriyatlarni to‘g‘ri tushuntirish va izohlay olishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

XXI asr pedagogikasi o‘qituvchidan zamonaviy texnologiyalar bilan ishlashni, o‘z sohasiga doir yangiliklarni izlab topishni, tahlil qilishni va innovatsion yondashuvlar asosida faoliyat olib borishni talab qilmoqda. Shu sababli, axborot olish kompetentligini shakllantirish – bu bo‘lajak o‘qituvchini faqat nazariy bilimli emas, balki ijtimoiy jihatdan faol, tanqidiy fikrlovchi, mas’uliyatli pedagog sifatida tayyorlash vositasidir.

Shu bilan birga, jamiyatda yuzaga kelayotgan turli xil axborot xavflari — yolg‘on yangiliklar, manipulyativ ma’lumotlar, ekstremistik kontentlar — ayniqsa yosh avlodga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Bunday vaziyatda o‘qituvchi axborotni tanlash, to‘g‘ri tahlil qilish, ishonchli manbalarni aniqlash, axborotga axloqiy va huquqiy yondashishni bilishi kerak. Demak, bo‘lajak o‘qituvchini bu yo‘nalishda ilg‘or pedagogik strategiyalar orqali tayyorlash dolzarb vazifadir.

Zamonaviy ta’lim tizimi oldida turgan muhim vazifalardan biri – bo‘lajak o‘qituvchilarning axborotga ishlov berish, tanlash, tahlil qilish va undan samarali foydalanish kompetentligini shakllantirishdir. Ayniqsa, tarbiya fani o‘qituvchisi bo‘lishni tanlagan talabalar uchun bu jihat yanada muhim, chunki ular kelajakda nafaqat bilim beruvchi, balki axloqiy-ma’naviy tarbiya yetakchisi sifatida faoliyat yuritadilar. Afsuski, hozirgi kunda oliy pedagogik ta’limda bu borada qator muammolar mavjud. Birinchi muammo – axborotga nisbatan passiv va yuzaki munosabatdir. Talabalar ko‘p hollarda axborotni izlashni intizomli ilmiy faoliyat emas, balki ijtimoiy tarmoqlardagi tezkor qidiruvlar bilan almashtirmoqda. Bu holat ularda axborotni chuqur anglash, manba ishonchliligini baholash, tahliliy fikr yuritish ko‘nikmalarining shakllanmasligiga olib keladi. Ikkinchi muammo esa – axborot olish kompetentligining pedagogik jihatdan tizimli shakllantirilmasligidir. Ko‘plab o‘quv dasturlari, ayniqsa tarbiya faniga oid kurslarda talabalarning mustaqil izlanishlariga, zamonaviy media manbalaridan foydalanishga yetarli e’tibor berilmayapti. O‘qituvchilar ko‘proq an’anaviy

metodlarga tayangan holda, zamonaviy axborot vositalarini ta’limga integratsiyalashga sust yondashmoqda. Bu esa zamon bilan hamnafas bo‘lgan tarbiyachilar yetishmovchiligiga olib kelmoqda.

Yana bir jiddiy muammo – talabalar va ayrim pedagoglarning raqamli savodxonligi darajasi past bo‘lishidir. Axborot izlashda Google, YouTube va Wikipedia singari umumiy manbalardan ortig‘iga o‘tmaslik, ilmiy bazalardan foydalana olmaslik, plagiyat masalasiga befarqlik bu jarayonni yanada qiyinlashtirmoqda. Bularning barchasi tarbiya fanining bugungi kun talablari asosida yangilanishi zarurligini ko‘rsatadi. Shuningdek, talabalarda tanqidiy fikrlash, muqobil axborotlarni solishtirib baholash, yangiliklarga ijtimoiy-ma’naviy yondashish singari ko‘nikmalar yetarli emas. Bu esa axborotlar oqimi kuchaygan davrda yosh avlodga qanday ma’lumotni qanday uslubda yetkazish kerakligini anglay olmaslikka olib keladi. Ana shunday muammolar jamiyatda soxta yangiliklar, manipulyatsion axborotlar va targ‘ibot materiallariga nisbatan befarqlik yoki ishonchning shakllanishiga olib kelishi mumkin. Aynan tarbiyachi-pedagog bu borada axloqiy mezonlar asosida yo‘l ko‘rsatuvchi shaxs bo‘lishi kerak.

Yechim sifatida avvalo oliy pedagogik ta’lim dasturlariga axborot madaniyati, media savodxonlik, raqamli pedagogika, tanqidiy fikrlash va zamonaviy axborot texnologiyalari asoslari kabi fanlarni kiritish lozim. Bu orqali talabalar faqat ma’lumot olishni emas, balki uni tahlil qilish, baholash, jamiyatga moslashtirish, axborot etikasiga rioya qilishni o‘rganadilar. Shuningdek, AKT vositalaridan foydalanish bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlar, loyiha asosida ta’lim, veb-qidiruv topshiriqlari, multimediaviy prezentatsiyalar yaratish kabi faol metodlar qo‘llanilishi kerak. Masalan, talabalar axborot mavzusida keyslar yechish, ijtimoiy tarmoqlarda tarqalgan xabarlar asosida media-analiz olib borish, plagiatni aniqlash va muqobil manbalarni tahlil qilish bo‘yicha amaliy topshiriqlar bajarishlari mumkin. Bu orqali ularda axborotga nisbatan mas’uliyatli va faol pozitsiya shakllanadi. Yana bir muhim yechim bu — tarbiya fanining o‘zida zamonaviy axborot texnologiyalarining pedagogik imkoniyatlarini yoritishdir. Masalan, raqamli texnologiyalar yordamida vatanparvarlik, fuqarolik, ekologik madaniyat, milliy g‘urur kabi qadriyatlarni yoshlar ongiga singdirish usullari ishlab chiqilishi lozim.

Shuningdek, axborot xavfsizligi, axborot madaniyati, internet etikasi, axborotdan foydalanishda huquqiy va ma’naviy mas’uliyat masalalariga bag‘ishlangan seminarlar, treninglar, vebinarlar tashkil etilishi tavsiya etiladi. Bu tadbirlar orqali bo‘lajak o‘qituvchilar axborotdan foydalanishda nafaqat texnik jihatlarni, balki ijtimoiy-axloqiy mas’uliyatni ham chuqur anglab yetadilar. Yakuniy yechim sifatida, har bir pedagogik ta’lim muassasasida o‘qituvchilarning axborot kompetentligini doimiy monitoring qilish, reytinglar asosida tahlil qilish va o‘zlashtirish darajasiga qarab rivojlantiruvchi choralarni ko‘rish tavsiya etiladi. Shuningdek, zamonaviy axborot vositalarini ta’limga integratsiyalashda ilg‘or xorijiy tajribalar, xususan, Finlyandiya, Janubiy Koreya, Singapur ta’lim tizimidagi media-savodxonlikka oid yondashuvlar o‘rganilib, milliy ta’limga moslashtirilishi maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Xulosa. Bo‘lajak tarbiya fani o‘qituvchilarining axborot olish kompetentligini shakllantirish – bu pedagog tayyorlashning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, u yuksak saviyadagi ma’naviy tarbiyani amalga oshiruvchi ilg‘or, zamonaviy va mas’uliyatli o‘qituvchilarni yetishtirish uchun zaruriy shartdir. Bu jarayonni ilmiy-nazariy, metodik, axloqiy va texnologik asosda to‘liq tashkil etish – ta’limning sifatli, raqamli va barqaror rivojlanishining kalitidir.

Zamonaviy jamiyat va ta’lim sohasining tezkor rivojlanishi sharoitida bo‘lajak tarbiya fani o‘qituvchilarining axborot olish kompetentligini rivojlantirish pedagogik jarayonning ajralmas qismiga aylangan. Ushbu kompetentlik nafaqat talabalar tomonidan sifatli bilim olishni ta’minlash, balki ularning ijtimoiy, ma’naviy va madaniy jihatdan yetuk shaxs sifatida shakllanishida muhim omildir. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, hozirgi kunda axborot savodxonligi darajasi pastligi, axborotga tanqidiy yondashuvning yetishmasligi va raqamli texnologiyalarni chuqur egallashdagi qiyinchiliklar pedagogik ta’lim sifatiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu sababli, oliy pedagogik ta’lim tizimida axborot madaniyati, media savodxonligi va raqamli kompetentlikni rivojlantirishga yo‘naltirilgan maxsus modullarni joriy etish zarurati dolzarb hisoblanadi.

Shuningdek, zamonaviy o‘qituvchilar tayyorlashda tanqidiy fikrlash, axborotni izlash va tahlil qilish ko‘nikmalarini shakllantirishga, axborot xavfsizligi va etikasi qoidalariga rioya qilishga katta e’tibor qaratilishi lozim. Bu yo‘nalishda AKT vositalaridan samarali foydalanish, innovatsion pedagogik metodlarni tatbiq etish va doimiy kasbiy rivojlanishni ta’minlash muhim omillardir. Shu tariqa, bo‘lajak tarbiya fani o‘qituvchilarining axborot olish kompetentligini mukammal rivojlantirish orqali ta’lim sifatini oshirish, yosh avlodni raqamli va axborot makonida ongli, faol va mas’uliyatli shaxslar sifatida shakllantirish mumkin. Bu esa milliy ta’lim tizimining barqaror rivoji va kelajak avlod tarbiyasining sifatli bo‘lishiga asos yaratadi.

Adabiyotlar:

1. Abdullayev S. Pedagogik kompetentlik va uning shakllantirish omillari. Toshkent: Fan va Texnologiya, 2021, 45-78-betlar.
2. Alimova N. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va ta’lim jarayonida ularning roli. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti Nashriyoti, 2020, 23-56-betlar.
3. Boboev D. Pedagogik kasbga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini integratsiyalash. Toshkent: Ilm Ziyo, 2019, 67-92-betlar.
4. Karimov, M. O‘qituvchilarning axborot savodxonligini oshirish metodikasi. Toshkent: Ta’lim Nashriyoti, 2022, 12-38-betlar.
5. Mirzaev A., & Usmonov, B. Ta’lim jarayonida axborot olish kompetentligini rivojlantirish. Toshkent: Pedagogika, 2020, 101-134-betlar.
6. Nazarova G. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar va axborot-kommunikatsiya vositalari. Toshkent: O‘qituvchi, 2021, 54-80-betlar.
7. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining axborot-kommunikatsiya madaniyatini shakllantirish dasturi. Toshkent, 2023, 7-45-betlar.
8. Rasulov S. Pedagogik kasbda malaka oshirish va axborot texnologiyalari. Samarqand: Samarqand Davlat Universiteti Nashriyoti, 2018, 30-65-betlar.
9. Saidova M. Ta’limda axborot olish kompetentligini rivojlantirish yo‘llari. Toshkent: Ilmiy maqolalar to‘plami, 2022, 88-112-betlar.
10. Sobirov J. O‘qituvchilarning kasbiy kompetentsiyasini rivojlantirishdagi axborot olish ahamiyati. Toshkent: Pedagogika Ilmi, 2019, 75-99-betlar.
11. Yusupov, R. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini pedagogik jarayonga integratsiyalash. Toshkent: Fan Nashriyoti, 2023, 21-57-betlar.
12. Zokirova D. Axborot savodxonligi va pedagogik faoliyatdagi uning roli. Toshkent: Ilmiy jurnali, 2022, 34-60-betlar.

МАКТАБ ДИРЕКТОРЛАРИНИНГ БОШҚАРУВ КЎНИКМАЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ: МАКТАБ ТАЪЛИМИ СИФАТИНИ ОШИРИШ ОМИЛИ СИФАТИДА

Ахмедов Муроджон Убайдуллаевич,
Ориентал университети “Молия ва менежмент” кафедраси мудири, п.ф.ф.д., профессор.
akhmedov_murod@mail.ru

Ўзбекистонни дунёнинг етакчи мамлакатлари қаторига қўшилиши юксак билимли, интеллектуал салоҳиятли кадрларга боғлиқ. Шу ўринда узлуксиз таълим тизимининг устувор босқичларидан бири бўлган малака ошириш тизимини янада такомиллаштириш ва уни жаҳон таълим стандартлари даражасига кўтариш бугунги куннинг долзарб масалаларидан биридир. Таълим сифати мониторинги ҳамда баҳолашнинг янги технологияларини халқ таълими ходимларини малакасини ошириш жараёнларига тадбиқ этиш раҳбар ва педагог кадрларнинг билимларини ортишига, келгусида эса, ўқувчиларнинг билим салоҳиятлари ўсишини таъминлайди.

Калит сўзлар: *малака ошириш, халқ таълими ходимлари, таълим сифати, профессионал билимлар, ўқув режа, табақалаштирилган курс, тизимли мониторинг, мониторинг ва баҳолаш.*

РАЗВИТИЕ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ НАВЫКОВ ДИРЕКТОРОВ ШКОЛ: КАК ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Вступление Узбекистана в ряды ведущих стран мира зависит от наличия высокообразованных, интеллектуально грамотных кадров. В связи с этим, совершенствование повышения квалификации работников народного образование как приоритетного этапа в системе непрерывного образования и повышение его до уровня мировых стандартов образования является одной из актуальных задач сегодняшнего дня. Мониторинг качество образования и новые технологии оценки знаний обеспечивают рост знаний руководителей и педагогических кадров в процессе повышения квалификации работников народного образования, а в дальнейшем, способствуют росту уровня знаний учащихся.

Ключевые слова: *повышение квалификации, работники народного образование, качество образование, профессиональные знания, учебный план, дифференцированные курсы, систематичный мониторинг, мониторинг и оценка.*

DEVELOPMENT OF MANAGEMENT SKILLS OF SCHOOL PRINCIPALS: AS A FACTOR FOR IMPROVING THE QUALITY OF SCHOOL EDUCATION

Accession of Uzbekistan to the rank of the world's leading countries depends on the availability of highly educated, intellectually literate personnel. In this regard, fostering professional development system, which is considered as a priority stage in the system of continuous education and raising it to the world standards level of education is one of the up to date urgent tasks. Monitoring the quality of education and new technologies for assessing knowledge provide enhancing the knowledge of managers and teachers in the process of improving the skills of public education personnel and contribute to increase the level of knowledge of students in future.

Key words: *Professional Development, Public Education personnel, quality of education, professional knowledge, curriculum, differentiated courses, systematic monitoring, monitoring and evaluation.*

Бугунги кунда инсон капиталининг нуфузи ортиши билан бирга, барқарор жамият ва иқтисодиётни шакллантиришнинг муҳим омили сифатида таълимнинг аҳамияти ҳам ортиб бормоқда. Зеро, мамлакатимизда ижтимоий-иқтисодий ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини барпо этиш юқори интеллектуал салоҳиятли кадрларга боғлиқ. Албатта, бу ҳолат мамлакатимиздаги барча таълим муассасаларига масъулиятли вазифаларни юклайди. Бу эса, ўз навбатида, ушбу таълим муассасалари раҳбар ва педагог ҳодимларининг касбий маҳоратини тизимли янгилаб бориш заруриятини вужудга келтирмоқда.

Ушбу масалага Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев алоҳида тўхталиб, “Яна бир муаммони ҳал этиш ҳам ўта муҳим ҳисобланади: бу – педагоглар ва профессор-ўқитувчилар таркибининг профессионал даражаси, уларнинг махсус билимларидир” – деб таъкидладилар [1]. Мактаб директорларининг малакаларини тизимли ошириб бориш, аввало педагог ҳодимларнинг касбий маҳоратини ортишига, пировард натижада эса, ўқувчиларнинг билим савияларининг ўсишини таъминлайди.

Мактаб директорларининг малакасини ошириш (МДМО) жараёнида таълим сифати ва самарадорлигини таъминлашга, аввало, тизимли мониторингни жорий этиш орқали эришиш мумкин. Тизимли мониторингни амалга ошириш, таълим жараёнларида юзага келаётган камчиликларни тезкор тузатиш, тингловчилар билимларидаги бўшлиқларни ўз вақтида коррекциялаш, давлат талабларини сифатли бажариш, малака оширишда таълим сифатини диагностика қилиш ва тахлилий хулосалар шакллантириш имконини беради.

Мамлакатимиз олимларидан Р.Джураев, Ш.Қурбонов ва У.Иноятовлар ўз ишларида таълим сифати мониторингини амалга оширишнинг педагогик шарт-шароитлари, таълим сифатини бошқаришни такомиллаштириш, умумий ўрта таълим сифати мониторингига тизимли-фаолиятли ёндашувни жорий этиш муаммоларини тадқиқ этган бўлсалар [2,3,4], А.Бегматов ва Ҳ.Йўлдошевлар раҳбар кадрларни тайёрлаш ва малакасини ошириш масалаларини ўрганишган [5,6]. Шунингдек, хорижий манбаларда ҳам таълим сифатига таъсир кўрсатувчи турли омиллар ва уни баҳолаш технологияларига эътибор қаратилган [7].

Мамлакатимизда сўнгги йилларда таълим сифатини ошириш борасида бир қатор тадқиқотлар олиб борилаётган бўлсада, бугунги кунда МДМО муассасаларида таълим сифатини мониторинг қилиш ва баҳолаш тизими бўйича ягона ёндашув мавжуд эмас.

Ҳозирда МДМО асосан тўғридан-тўғри, хусусан, анъанавий ва масофадан малака ошириш шакллари бўйича ташкил этилмоқда. МДМО тўғридан-тўғри шаклларининг умумий давомийлиги камида 4 ҳафта, 144 соат этиб белгиланган. Малака ошириш даврийлиги эса, раҳбар кадрлар учун 3 йилда камида бир марта, педагог кадрлар учун 5 йилда камида бир марта этиб белгиланган. Албатта, ҳозирда таълимнинг блок-модул тизимида олиб борилиши, катта ёшдагиларни ўқитишда ўзининг самарасини бермоқда. Лекин, малака оширишнинг белгиланган давомийлиги (4 ҳафта) амалда қисқа муддатни ташкил этганлиги боис, малака оширишда таълим сифати мониторингининг самарадорлиги амалда паст даражада қолмоқда. Тизимли мониторингни жорий этишнинг аҳамияти шундаки, раҳбар ва педагог ходимларнинг малака ошириш таълими даври ва ундан кейинги фаолияти ўртасида “қайта алоқа” ўрнатилади. Бунда мониторингнинг мақсади бўйича белгиланган вазифалар ва амалга оширилган ишларнинг натижаси ўртасида доимий кузатув ўрнатилиниб, юзага келган камчиликларни ўз муддатида коррекциялаш имконияти пайдо бўлади.

Фикримизча, малака ошириш таълим сифатини яхшилашга қуйидаги муаммоларни бартараф этиш орқали эришишимиз мумкин.

- мавжуд меъёрий ҳужжатларда малака оширишга ундайдиган (мотивацион) дастаклар тизими ишлаб чиқилмаган;
- МДМО ва ундан кейинги даврдаги мустақил таълим фаолияти узвий боғланмаган;
- малака оширишда таълим сифатини самарали мониторинг қилиш инструментлари ва баҳолаш технологиялари ишлаб чиқилмаган;
- тингловчиларнинг билимлари индивидуал диагностика қилинмайди;

Мавжуд меъёрий ҳужжатларда мактаб директорларининг малакасини оширишга ундайдиган (мотивацион) дастаклар тизими мавжуд эмас.

Маълумки, барча малака ошириш институтлари халқ таълими ҳудудий бошқарув органлари буюртмалари асосида йиллик малака ошириш режасини шакллантиради [8]. Буюртмачи ташкилотлар томонидан амалиётда буюртмани шакллантириш мезони сифатида, асосан, малака оширишнинг даврийлиги ҳисобга олинмоқда. Яъни, қонунчиликда белгиланган муддатларда (3-5 йил) малака ошириш асосан даврийликни таъминлаш нуқтаи назаридан амалга оширилмоқда. Фикримизча, бундай ёндашув асосида ташкил этилган малака ошириш курсларидаги таълим сифатини юқори даражада деб бўлмайди. Чунки, халқ таълими тизимидаги раҳбар ва педагог кадрларнинг касбий эҳтиёжлари ҳисобга олинмаган ҳолда малака ошириш курсларининг ташкил этилиши, уларнинг билимларидаги бўшлиқларни тўлдиришга ёрдам бермайди. Зеро, халқ таълимига оид меъёрий ҳужжатларда малака ошириш таълимига ундайдиган (мотивацион) дастаклар тизимини жорий қилиш лозим. Малака ошириш таълимини муваффақиятли тамомлаган мактаб директорларини моддий ва маънавий рағбатлантириш, шунингдек, уларга тегишли малака тоифаларини бериш малака ошириш таълимининг аҳамиятини ошириш билан бирга, курслардаги таълим сифатига ҳамда соғлом рақобат мухитини шакллантиришга хизмат қилади.

Мактаб директорларининг малакасини ошириш ва ундан кейинги даврдаги (мустақил таълим) фаолияти узвий боғланмаган.

Юқорида қайд этиб ўтганимиздек, малака ошириш таълими умумий давомийлиги камида 4 ҳафта (айрим ҳолларда 3 ҳафта), ўқув режада умумий 144 соат этиб белгиланган. Фикримизча, қонунчиликда малака ошириш давомийлигига (3–4 ҳафта) қўйилган муддат ва унинг даврийлиги (3-5

йил) номутаносиб бўлиб, малака ошириш таълими ва ундан кейинги мустақил билим олиш даврлари мониторинги ўзаро узвий боғланган бўлиши лозим. Албатта, кейинги йилларда малака ошириш тизимида амалга оширилган ислоҳотлар натижаси ўлароқ, ҳозирда тингловчиларнинг курсдан кейинги фаолиятини қайд этиш дафтарчаси жорий қилинганлиги ижобий ҳолат бўлса, педагог ҳодимларнинг барча тоифаларига бир хил шаклда берилиши ва унинг мониторинги юритилмагани муаммоли ҳолат сифатида қаралади [9]. Бундай ёндашув педагог ҳодимларнинг малака оширишдан кейинги фаолиятини мониторинги самарадорлигини пасайтиради. Чунки, 140 та тоифадан иборат мактаб директорларининг фаолияти ҳусусиятлари ва малака оширишга бўлган эҳтиёжлари ҳам турлича ҳисобланади.

Назаримизда, мактаб директорларининг билим савиясини кўтариш мақсадида тизимнинг барча даражаларида бир-бирига боғланган тизимли мониторингни амалга ошириш мақсадга мувофиқ. Яъни, малака ошириш таълими ва ундан кейинги даврдаги мустақил таълим фаолияти ўртасида “қайта алоқа” механизмларини жорий қилиш мақсадга мувофиқ. Бунда, халқ таълими ҳудудий бошқарув органлари буюртмаларни шакллантиришда раҳбар ва педагог ҳодимларнинг мустақил таълим фаолиятида эришилган ютуқлари кўрсаткичларини ҳисобга олиш лозим.

Малака оширишда таълим сифатини мониторинг қилиш инструментлари ва амалдаги баҳолаш технологиялари таълимга қўйилаётган бугунги кун талабларига мос келмай қолди;

Халқ таълим ҳодимларининг малакасини ошириш таълимини мониторинг қилишнинг мақсади – *раҳбар ва педагог ҳодимларнинг малака оширишдан олинган билим, кўникма ва малакаларини давлат талабларига мослигини аниқлаш, доимий ва тизимли кузатувни ташкил этиш ҳамда уни илмий асослаш, олинган маълумотлар асосида танланган объектга ёки бутун таълим жараёнига баҳо бериш орқали узлуксиз назоратни амалга ошириш, шунингдек самарали бошқарув қарорларини қабул қилишдан иборат.* Айтиш жоизки, ҳозирда малака ошириш институтларида давлат талабларининг бажарилишини баҳолаш назоратга олинган бўлиб, лицензиялаш, аттестация ва давлат аккредитациясини ўтказиш йўли билан тартибга солинади. Ушбу тизимни камчиликларидан бири, ташқи мониторинг қонунчиликда белгиланган беш йилда бир марта амалга оширилиб, орада юзага келган муаммо ва камчиликларни ўз вақтида коррекциялаш имконини бермайди. Айнан шунинг учун ҳам ХТХҚТМО муассасаларида ички мониторинг ва баҳолаш тизими самарадорлигини ошириш лозим.

Педагогикага оид замонавий илмий манбаларда таълим муассасаларда юритиладиган ички мониторинг тизимининг асосан *SWOT-таҳлил* таълим сифатини бошқаришнинг баҳолашга асосланган, *TQM (Total Quality Management)* тамойилларига асосланган таълим сифатини ялпи менежменти ва *ISO 9000:2000* халқаро сифат стандартлари талабларига асосланган методларидан фойдаланилади [10,11].

Кейинги йилларда малака ошириш таълимини такомиллаштириш юзасидан олиб борилган тадқиқотлар натижасида ўқув жараёнига қатор меъёрий ҳужжатлар жорий қилинди.

Мазкур меъёрий ҳужжатларда МДМО муассасаларида таълим сифатини бошқариш механизмлари, таълим муассасалари рейтингини аниқлаш мезонлари, назорат шакллари, шунингдек малака ошириш тизими самарадорлигини аниқлаш параметрлари кабилар тартибга солинган бўлса-да, амалда нафақат таълим сифатини мониторингини тизимли ташкил этиш, балки уни татбиқ этиш ва сифатни баҳолаш ягона талаблар асосида амалга оширилмасдан қолмоқда. Аксарият ҳолларда, мониторинг натижалари таълим сифатини бошқаришнинг бевосита инструменти сифатида хизмат қилмайди.

Масалан, малака ошириш курсларига қабул қилинган тингловчилар дарсдан бўш вақтларда модуллар бўйича дастлабки назоратдан ўтишлари белгилаб қўйилган. Лекин, курсларга қабул қилиш ва кириш тест синовларини ташкил этишдаги мавжуд муаммолар туфайли аксарият тингловчиларнинг билимлари дастлабки диагностик назоратдан ўтказилмайди.

Фикримизча, кириш тест синовларини ўтказишдан мақсад, тингловчиларнинг билимларидаги бўшлиқларни аниқлаш ва малака ошириш таълимини такомиллаштириш ҳисобланади. Албатта, бунинг учун мактаб директорларининг билим ва мустақил таълим даврида эришган ютуқларига қараб табақалаштирилган малака ошириш курсларини ташкил этиш мақсадга мувофиқ. Мактаб директорларининг билим ва мустақил таълим даврида эришган ютуқларига қараб курсларни табақалаштирилиши, малака ошириш таълим сифатини таъминлаш билан бирга, тингловчилар билим, кўникма ва малакаларини мақсадга йўналтирилган тарзда ошириш имконини беради.

Шунингдек, тест синовлари шаклидаги оралиқ ёки якуний назорат натижалари тингловчиларнинг билимини тезкор коррекциялашга хизмат қилиши лозим. Лекин, амалдаги ўқув режа асосида ташкил этилаётган курслардаги мониторинг жараёнида тингловчиларнинг индивидуал

билим даражалари ҳисобга олинмайди. Бу эса, тингловчилар билимини тезкор коррекциялаш имконини бермайди. Турли билим даражасига эга бўлган тингловчиларга мос равишда табақалаштирилган ўқув дастурларини жорий қилиш, ушбу муаммонинг ижобий ҳал қилинишига олиб келади.

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, раҳбар ва педагог ҳодимларнинг малакасини оширишда таълим сифатини тизимли мониторинги ва замонавий баҳолаш технологияларини жорий этиш бугунги кунда долзарб аҳамият касб этади. Тадқиқотлар натижалари малака ошириш таълим сифатига қуйидаги муаммолар салбий таъсир этаётганини кўрсатмоқда.

– белгиланган малака ошириш даври (4 ҳафта) амалда қисқа муддатни ташкил этганлиги боис, малака оширишда таълим сифати мониторинги самарадорлиги таъминланмайди. Тизимли мониторингни жорий этиш аҳамияти шундаки, халқ таълими раҳбар ва педагог ҳодимлар малакасини ошириш даврида ва ундан кейинги фаолиятида ҳам улар билан доимий “қайта алоқа” ўрнатилади.

– мавжуд меъёрий ҳужжатларда мактаб директорларини малака оширишга ундайдиган (мотивацион) дастаклар тизими ишлаб чиқилмаган. Малака ошириш таълимини муваффақиятли тамомлаган мактаб директорларини моддий ва маънавий рағбатлантириш, шунингдек уларга тегишли малака тоифаларини бериш, салоҳиятли кадрларни тегишли лавозимларга тайинлаш малака ошириш таълимининг аҳамиятини ошириш билан бирга, курслардаги таълим сифатини оширишга ҳамда таълимда соғлом рақобат мухитини шакллантиришга хизмат қилади.

– малака ошириш курсларини ташкил этиш ва ундаги таълим сифатини мониторинг қилишнинг мавжуд инструментлари ва баҳолаш технологиялари тингловчилар билимидаги бўшлиқларни тўлдиришга самарали хизмат қилмайди. Фикримизча, мактаб директорларининг билим ва мустақил таълим даврида эришган ютуқларига қараб курсларни табақалаштирилиши, малака ошириш таълим сифатини таъминлаш билан бирга, тингловчилар билим, кўникма ва малакаларини шахсга йўналтирилган тарзда ошириш имконини беради.

Албатта, мактаб директорлари малакасини ошириш жараёнида таълим сифатини ягона ёндашув асосида тизимли мониторингини ташкил этиш, замонавий фикрлайдиган, юқори интеллектуал раҳбар ва педагог ҳодимлар салмоғини ортишига хизмат қилади.

Адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. // Халқ сўзи. 2016 йил 16 январь, № 11 (6705).
2. Джураев Р.Х., Турғунов С.Т. Таълим менежменти. // Тошкент., «Voris-Nashriyot»., 2012. – 167 б.
3. Қурбонов Ш.Э., Сайтхалилов Э. Таълим сифатини бошқариш. – Тошкент: ТУРОН-ИҚБОЛ, 2006. – 512-555 б.
4. Иноятов У.И. Теоретические и организационно-методические основы управления и контроля качества образования в профессиональном колледже: дисс.докт.пед. наук : 13.00.01 / У.И.Иноятов; Ташкент, 2003. - 236 с.
5. Раҳбар ва ходим. Тузувчилар: Н.Комилов, А.Бегматов, М.Қуронов. –Тошкент: Академия, 1998.;
6. Йўлдошев Ҳ.Қ. Таълим йўналишида малака ошириш тизимини такомиллаштириш омиллари // Халқ таълими журнали. – 2006. - №1 -7-11-б.
7. Van Kemenade E., Pupius M., Hardjono T.W. // Quality in Higher Education, 2008. Vol. 14 (2). Pp. 175-185.
8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тўғрисида”ги 234-сонли Низом 7 – банди. 2014 йил 15 август.
9. Халқ таълими вазирлигининг 2015 йил 28 февралдаги “Халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш таълим муассасаларида тингловчиларнинг малака оширишдан кейинги фаолияти самарадорлиги мониторингини олиб бориш тартиби тўғрисидаги” Низом.
10. Юлдашев М.А. Халқ таълими ходимларининг малакасини оширишда таълим сифати менежментини такомиллаштириш: Пед. фан. док. ... дис. автореф. –Т., 2016. – 20 б
11. Хильченко Л.Н. Внутренняя система оценки качества образования в университете: веяние времени или острая необходимость? // Современные научные исследования и инновации. (Modern scientific research and innovation) 2014 № 11-3 (43). С. 131-136

AXBOROT MUHITIDA BO’LAJAK MUHANDISLARNI KASBIY KO’NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH

Shomirzayev Maxmatmurod Xuramovich,
Termiz davlat universiteti professori,
pedagogika fanlari doktori
eshkuvvatov.ulugbek@mail.ru.

Ushbu maqola ta’lim jarayonida muhandis kadrlarni elektron axborot muhitida ko’nikma malakasini oshirish mazmuni va sifatiga qo’yiladigan talablarni zamonaviy yondashuvlar asosida takomillashtirish, kasbiy faoliyati davomida davriy va uzluksiz metodik tayyorgarligini oshirish texnologiyalar masalalari bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: *talaba, ta’lim, tarbiya, masofaviy ta’lim olish shakllari, muhandis, ijod, qobiliyat, masofaviy ta’lim olish metodlari, o‘quv jarayoni, qiziqish, ko‘nikma, malaka, kasb.*

РАЗВИТИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ НАВЫКОВ БУДУЩИХ ИНЖЕНЕРОВ В ИНФОРМАЦИОННОЙ СРЕДЕ

В данной статье изложены вопросы совершенствования требований к содержанию и качеству повышения квалификации инженерных кадров в электронной информационной среде в образовательном процессе на основе современных подходов, повышения их периодической и непрерывной методической подготовки в процессе профессиональной деятельности.

Ключевые слова: *студент, образование, воспитание, формы дистанционного обучения, инженер, творчество, способности, методы дистанционного обучения, учебный процесс, интерес, умение, квалификация, профессия.*

DEVELOPING PROFESSIONAL SKILLS OF FUTURE ENGINEERS IN THE INFORMATION ENVIRONMENT

This article describes the issues of improving the requirements for the content and quality of skill training of engineering personnel in the electronic information environment on the basis of modern approaches, increasing periodic and continuous methodological training during professional activities.

Keywords: *student, education, upbringing, forms of distance learning, engineer, creativity, abilities, methods of distance learning, educational process, interest, skills, qualifications, profession.*

Kirish. Bugungi kunda mamlakatimizda oliy ta’limga nisbatan talab keskin ortganligi sababli, oliy ta’limni rivojlantirish hamda modernizatsiyalash yuzasidan keng ko‘lamli islohotlar olib borilmoqda. Prezidentimizning 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Yangi O‘zbekistonning 2022-2026-yillarga mo‘ljallangan taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni [1], 2019-yil 8-oktabrdagi PF 5847-son O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgasha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni [2] qabul qilindi. Mazkur farmonda O‘zbekiston Respublikasida oliy ta’limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlarini belgilash, zamonaviy bilim va yuksak ma’naviy-axloqiy fazilatlarga ega, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqishga ko‘tarish, oliy ta’limni modernizatsiya qilish, ilg‘or ta’lim texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish asosiy maqsad etib belgilangan.

Bo’lajak muhandislarni elektron axborot muhitida kasbiy ko’nikmalarini rivojlantirishda ta’lim jarayonini tizimli ravishda rivojlantirish jarayonning tuzilmasini, shuningdek ular o’rtasidagi aloqalarni ajratib ko’rsatilishini ifodalaydi. Bu har birining o’ziga xos xususiyati, mohiyatini, birining boshqasiga ta’siri natijasida o’zgarishini anglab yetishga yordam beradi.

Jadal sur’atlar bilan rivojlanayotgan texnologiyalar bo’lajak muhandislarni elektron axborot muhitida kasbiy ko’nikmalarini rivojlantirishda ta’lim jarayonining tez takomillashishini va yangi texnologik muhitga moslashishini taqozo etadi. Bunday tamoyil asosida tayyorlangan o’quv resurslari talabaning bilim darajasi, ma- lakasi, psixologik xususiyatlari, guruhlarning o’ziga xos xususiyatlari va ta’lim ber- ishning ijtimoiy-madaniy jihatlarini o’zida mujassamlashtirgan bo’ladi.

Ta’lim jarayonlarini axborotlashtirish – pedagogik-psixologik maqsadlarni amalga oshirishga yo’naltirilgan zamonaviy axborot texnologiyalarini tashkil etish va ulardan foydalanishni nazarda tutadi.

Bu jarayon zamonaviy axborotlashgan jamiyatda shaxsni rivojlantirish maqsadlarida ta’lim tarbiyaning tashkiliy shakllari, metodlari, mazmunini tanlash va metodologiyasini takomillashtirishni hamda talabaning intellektual salohiyatini rivojlantirishni nazarda tutadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Turli mualliflar tomonidan e’lon qilingan kasbiy ko’nikma muammolari to‘g‘risidagi ilmiy maqolalarda ijodiy izlanish eng asosiy sifatlardan biri ekanligi qayd etiladi. Mazkur tadqiqotimizda mutaxassisning kasbiy kompetensiyasida ijodkorlik masalasiga alohida urg‘u berilgan bo‘lib, u mutaxassisda kasbiy-pedagogik ijodkorlikni rivojlantirishni nazarda tutadi.

Jahon miqyosida ko‘plab rivojlangan mamlakatlarida muhandislarni tayyorlash sifatiga va muhandislik kvalifikatsiyalarini e’tirof etilishiga (hisobga olinishiga) qo‘yiladigan talablarning ikki bosqichli tizimi mavjud.

Birinchi bosqich – akkreditatsiya protsedurasi natijasida texnika va qurilish sohasida bakalavrlar ta’limi dasturlarining sifatini baholash.

Ikkinchi bosqich - muhandislarning kasbiy kvalifikatsiyalarini ularni sertifikatlash va ro‘yxatga olish orqali e’tirof etilishi.

Ta’lim dasturlarining sifatini va muhandislik kvalifikatsiyalarining xalqaro e’tirof etilishi (Professional Engineer) ikki bosqichli uslubda ta’minlanadi: ta’lim dasturlarining milliy mezonlari va akkreditatsiyadan o‘tkazishning o‘zaro tan olinishiga yo‘naltirilgan. Mazkur tuzilma Vashington shartnomasi (Washington Accord, WA, 1989 yil) nomini olgan bo‘lib, unga ko‘ra shartnomani imzolovchilar: akkreditatsiya qilingan yoki boshqa imzolovchilar tomonidan tan olingan malaka, har bir imzolovchi tomonidan o‘z yurisdiksiyasi doirasida malaka darajasiga teng ravishda tan olinadi [3].

Muhokama. Bo’lajak muhandislarni elektron axborot muhitida kasbiy ko’nikmalarini rivojlantirishda ta’lim jarayonining rivojlantiruvchi vazifalarga yo’naltirilganlik tamoyiliga ko’ra, talabalarda ma’lum bilim, ko’nikma va malakalarni shakllantirayotib, aniq bir mavzu bo’yicha darsning rivojlantiruvchi salohiyatidan samarali foydalanish maqsadga muvofiq [5]. Talabalar bilimi, malaka va ko’nikmalarini nazorat qilishning asosiy maqsadi, ular erishgan yutuqlar va muvaffaqiyatlarini aniqlash, takomillashtirish yo’llarini ko’rsatish va shu asosda talabalar uchun faol ijodiy faoliyat ko’rsatish uchun sharoit yaratishdan iborat. Bu maqsad, birinchi navbatda, talabalar tomonidan o’quv materiallarini o’zlashtirish sifati bilan, ya’ni o’quv dasturida belgilangan bilim, ko’nikma va malakalarni egallash darajasi bilan bog’liq. Ikkinchi tomondan, nazoratning asosiy maqsadini aniqlashtirish, o’zaro va o’z-o’zini nazorat qilish bo’yicha yondashuvlarni o’rganish hamda o’zaro va o’z-o’zini nazorat qilishga bo’lgan ehtiyojning shakllanishi bilan bog’liq. Uchinchidan esa, bu maqsad talabalarda bajarilgan ish uchun javobgarlikning namoyon bo’lishi kabi shaxsning ijobiy sifatlarini tarbiyalashga qaratilgan bo’ladi.

Zamonaviy axborot texnologiyalarining kasbiy ta’lim tizimida [4] qo’llanishi mavjud bo’lgan ayrim tushunchalarni ham mazmunan, ham mohiyatan qayta ko’rib chiqishni taqozo etdi. Shu bois kasbiy ta’lim jarayonlarini tashkil etishda kompleks yondashuvni amalga oshirish boshlandi. Ta’lim va tarbiya ishlar jarayoni murakkab jarayon bo’lib, unda ta’lim muassasasining jamoasi, murabbiy va talabalarning o’zaro munosabatidagi yaxlitlik ta’minlanadi. Endilikda ushbu jarayon elektron formatdagi o’quv resurslari – rasmiy veb-saytlar, elektron formatdagi adabiyotlar, audio va video materiallar, o’rgatuvchi kompyuter dasturlari bilan uyg’unlashib bormoqda. Bu vaziyatda kasbiy ta’lim jarayonlari ko’proq talabaning ichki imkoniyatlari, intellektual salohiyati, axborotni qabul qilish va o’zlashtirish qobiliyatlariga bevosita bog’liq bo’lmoqda.

Elektron formatdagi o’quv resurslarining afzalliklari qatoriga axborotlarning jamlanganligi, ko’rgazmaliligi, ya’ni turli xil taqdim etish imkoniyatlarining mavjudligi, animatsiyalardan foydalanganligi, ta’lim oluvchilarning yoshi va fiziologik xususiyatlariga mos axborotlarni taqdim etib borish jihatlarini kiritish mumkin. Bu resurslar talabada ijodiy fikrlashni, kasbiy ko’nikma va malakalarni rivojlantirish orqali resurslarni har tomonlama chuqur o’zlashtirish imkoniyatining mavjudligi bilan alohida ahamiyatga ega.

Bo’lajak muhandislarni elektron axborot muhitida kasbiy ko’nikmalarini rivojlantirishda ta’lim jarayonlariga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy qilish uchun quyidagi chora-tadbirlarni bosqichma-bosqich amalga oshirish maqsadga muvofiq (1-rasm):

№	BOSQICHLAR MAZMUNI	KUTILADIGAN NATIJA
1.	Kasbiy ta’limda axborot- kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishning mavjud holatini tahlil qilish va baholash	Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishning mavjud holati haqidagi dastlabki xulosalar olinadi
2.	Kasbiy ta’lim moddiy-texnik bazasini takomillashtirish yo’llarini belgilash	Kasbiy ta’lim jarayonlarining moddiy-texnik bazasi takomillashtiriladi
3.	Kasbiy ta’limga oid elektron resurslarni yaratish bo’yicha ijodiy guruhlar faoliyatini tashkil etish va vazifalarini belgilash	Resurslarni yaratish bo’yicha ijodiy guruhlar shakllantiriladi, vazifalar belgilab beriladi
4.	Kasbiy ta’limga oid elektron resurslarni yaratish va foydalanish uchun tayyorlash	Kasbiy ta’limga oid elektron resurslar yaratiladi
5.	Elektron resurslardan foydalanish mexanizmini ishlab chiqish	Elektron resurslardan foydalanish mexanizmi ishlab chiqiladi

1-rasm. Bo’lajak muhandislarni elektron axborot muhitida kasbiy ko’nikmalarini rivojlantirishda ta’lim jarayonlariga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish bosqichlari

Rasmda bo’lajak muhandislarni elektron axborot muhitida kasbiyko’nikmalarini rivojlantirishda ta’lim jarayonlariga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish bosqichlari haqida ma’lumotlar keltirilgan.

Bu chora-tadbirlarni amalga oshirish natijasida:

- axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan bo’lajak muhandislarni elektron axborot muhitida kasbiy ko’nikmalarini rivojlantirish ta’lim jarayonlarini tashkillashtirishda samarali foydalaniladi;
- bo’lajak muhandislarni elektron axborot muhitida kasbiy ko’nikmalarini rivojlantirish ta’limning zamonaviy vositalari - elektron resurslarni joriy etish tizimla- ri yaratiladi.

Kasbiy ta’lim bo’yicha elektron resurslarni yaratishdagi didaktik tamoyillarga tayaniladi: ta’lim jarayonining kasbiy yo’nalganligi; texnologik dunyoqarashni shakllantirish; ilmiylik; tushunarlilik va qiziqarlilik; amaliyot bilan bog’langanlik; talabalarning shaxsiy xususiyatlarini hisobga olish; kasbiy ta’limning uzviyligi va uzluksizligi; aniq va abstrakt tushuncha va faktlarning birligi; bilimlarni ongli rav- ishda o’zlashtirish; ko’rgazmalilik.

Ishlab chiqilgan elektron resurslarni kasbiy ta’lim jarayoniga qo’llashdan oldin mutaxassislar guruhi uni o’rganadi. Bizning fikrimizcha, yaratilgan elektron resurs- larning ilmiylik va taqdimot sifatini baholashda quyidagi holatlarga tayangan tizimni taklif etish mumkin:

- kasbiy ta’lim maqsadiga mosligi;
- o’quv faoliyati bayoni;
- axborotlarni taqdim etish darajasi;
- manba tuzilishi;
- ko’rinishi va dizayni;
- qo’shimcha illyustratsiya.

Elektron resurslar muayyan yo’nalishda bilimlar berishdan tashqari talabalarda kasbiy fanlarga oid tushunchalarni shakllantirishga xizmat qilishi kerak [6].

Elektron resurslar kasbiy ta’limning kundalik turmush va ishlab chiqarish bilan o’zaro bog’lanishini amalga oshirishi, hozirgi zamonda, tabiat va jamiyatning ilmiy muammolarini tushunishda talabalarga ko’maklashishi, ularni rivojlantirishi lozim. Shuningdek, talabalarda o’z bilimlarini uzluksiz takomillashtirish va mustaqil bilim olishni davom ettirish imkoniyatlarini yaratishga yordam berishi kerak [7].

Yuqoridagi talablarni amaliyotga joriy qilish kasbiy ta’lim bo’yicha elektron resurslar majmuasini

shakllanganlik darajasiga ko’ra uni bosqichma-bosqich amalga oshirish imkoniyatini beradi. Tadqiqot ishlarimiz natijasida kasbiy ta’limga oid elektron resurslar majmuasini shakllantirish va amaliyotga joriy etishning quyidagi bosqichlari taklif etildi:

- elektron resurslar majmuasini shakllantirishni birinchi bosqichida matnli, audio, video, animatsiyali axborotlarning elektron versiyalari ishlab chiqiladi;
- ikkinchi bosqichda yaratilgan majmua resurslarini joylashtirish uchun dasturiy platforma ishlab chiqiladi;
- uchinchi bosqichda elektron resurslar majmuasi yaratilib, undan foydalanishning masofali yoki aralash-an’anaviy va zamonaviy texnologiyalari bo’yicha o’zlashtirish imkoniyatlari ta’minlanadi.

Xulosa. Demak, oliy ta’lim muassasalari faqatgina ma’lum bir sohada mutaxassis tayyorlash bilangina cheklanib qolmasdan fanlararo integratsiya asosida talabalarda ijodkorlik qobiliyatini aniqlash, uni rivojlantirish va ro‘yobga chiqarish bilan ham shug‘ullanishi shart. Talabalar ta’limiy tadqiqotlar jarayonida va ta’lim amaliyotida elektron axborot ta’lim muhiti kengligi va xilma-xilligi nazarda tutilsa, bunga har- xil kasbiy toifadagi pedagoglarni o’rgatish zarur bo’ladi.

Axborot ta’lim muhitida kasbiy ta’lim jarayonlarini pedagogik loyihalashtirishning ob’ektiv murakkabligi, loyihalash jarayonida o’qituvchining metodik qo’llab-quvvatlash bo’yicha maxsus ishlab chiqiladigan dasturda hisobga olinishi lozim. Amaliyot ko’rsatdiki, elektron axborot ta’lim muhitida kasbiy ta’lim jarayonlarini pedagogik loyihalashtirish qator omillarga bog’liq. Pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari integratsiyasi, elektron ta’lim resurslari, texnologik yondashuvlar va boshqalar shular jumlasidandir.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi” Qarori. www.lex.uz.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 21-iyundagi PQ-289-son “Pedagogik ta’lim sifatini oshirish va pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy ta’lim muassasalari faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori. www.lex.uz.
3. Worsnop, C.M. (2004). Media Literacy Through Critical Thinking. NW Center for Excellence in Media Literacy, 60b.
4. Aripov M., Begalov B., Begimqulov U., Mamarajabov M. Axborot texnologiyalari. O’quv qo’llanma. T.: Noshir. 2009, 368b.
5. Azizxodjayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat.-T.:—Moliya‖, 2003, –B.192.
6. Атутов П.Р., Ложкин В.М. Подготовки преподвателей для профессиональной подготовки учащихся // Сов. Педагогика. – Москва, 1985. – №2. – С.54-57.
7. Авазбоев А. И. Совершенствование подготовки учителей трудового, и профессионального обучения на основе интеграции содержания учебних предметов. Автореф. канд. пед. наук — Т.: 2001. – 21 с.

“PEDAGOGIK MAHORAT” JURNALI UCHUN MAQOLALARNI RASMIYLASHTIRISH TALABLARI

“PEDAGOGIK MAHORAT” ilmiy jurnali mualliflari diqqatiga!

1. “**PEDAGOGIK MAHORAT**” ilmiy jurnali ilmiy maqolalarni o‘zbek, rus va ingliz tillarida chop etadi.

2. E’lon qilinadigan maqolalarga bo‘lgan asosiy talablar:

- ✓ ishning dolzarbligi va ilmiy yangiligi;
- ✓ maqolaning hajmi: adabiyotlar ro‘yxati, chizma va jadvallar inobatga olingan holatda 4-8 betgacha;
- ✓ maqola nomi, annotatsiya (80-90 ta so‘z) va tayanch so‘zlar (8-10 ta) ingliz, o‘zbek va rus tillarida keltiriladi.

3. Maqola boshida UDK (udc.online internet saytidan olishingiz mumkin), mavzu, muallifning F.I.O. (to‘liq yozilishi kerak), mualliflar bir nechta bo‘lsa, ularning har biri haqida to‘liq ma’lumotlar berilishi shart, tashkilot, shahar, mamlakat, muallifning e-maili ko‘rsatiladi. Matnda kirish qismi, tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar, olingan natijalar va ularning tahlili, xulosa, adabiyotlar ro‘yxati, albatta, keltiriladi. Maqolada keyingi 10-15 yilda e’lon qilingan adabiyotlarga havola qilinishi tavsiya etiladi.

4. Matn uchun: Microsoft Word; Times New Roman, 11 shrift, maqola nomi bosh harflarda, intyerval 1,0; abzas 1,0 sm, yuqori va pastki tomon 2 sm, chap va o‘ng tomon 2 sm.

5. Agar maqolaga rasm, jadval, diagramma, sxema, chizma, turli grafik belgilar kiritilgan bo‘lsa, ular aniq va ravshan tasvirlanishi, qisqartmalarning to‘liq izohi yozilishi lozim. Formulalar matnga maxsus kompyuter dasturlarida kiritilishi kerak.

6. Iqtibos olingan yoki foydalanilgan adabiyot satr osti izohi tarzida emas, balki maqola oxirida asosiy matndagi ketma-ketligi asosida umumiy ro‘yxatda ko‘rsatiladi. Matn ichidagi ko‘chirmadan so‘ng iqtibos olingan asarning ro‘yxatdagi tartib raqami va sahifasi kvadrat qavs ichida beriladi. Bu o‘rinda kitob, to‘plam, monografiyalar uchun mualliflarning ism-familiyalari, manbaning to‘liq nomi, nashr ko‘rsatkichi (shahar, nashriyot va nashr yili) ko‘rsatiladi. Jurnal maqolalari va boshqa davriy nashrlar uchun mualliflarning ism-familiyalari, maqola nomi, jurnal nomi, yili va soni, sahifa nomyeri ko‘rsatiladi.

7. Maqola matni kamida 70-80 % muallifning shaxsiy izlanishlari natijasiga asoslanishi lozim. Topshirilgan maqolalar “Antiplagiat” tizimi yordamida tekshiriladi.

8. Tahririyatga taqdim qilingan maqolalar tahririyat tomonidan taqrizga beriladi. Maqola taqrizdan qaytgach, agar zarur bo‘lsa, barcha savol va e’tirozlar bo‘yicha muallifga qayta ishlash uchun taqdim etiladi. Maqola nusxalari qaytarilmaydi.

9. Tahririyat maqolani taqrizga yuboradi, taqriz ijobiy bo‘lsa maqola jurnalda chop etish uchun qabul qilinadi. Jurnalda anjuman tezislari va ma’ruzalari chop etilmaydi. **E’lon qilingan materiallarning haqqoniyligiga va ko‘chirilmaganligiga shaxsan muallif javobgardir.**

10. Tahririyat maqolaga ayrim kichik o‘zgartirishlarni kiritishi mumkin. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan ko‘rib chiqilmaydi va muallifga qaytarilmaydi.

11. Ijobiy taqriz berilgan maqola tahririyat tomonidan qabul qilingan sanaladi. Jurnal tahririyati maqola matnini qisqartirish va unga tahririy o‘zgartirishlar kiritishga haqlidir.

12. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan qabul qilinmaydi va ko‘rib chiqilmaydi.

Manzil: O‘zbekiston Respublikasi, Buxoro viloyati, 200117, Buxoro shahri, M.Iqbol ko‘chasi, 11-uy, bosh bino, 2-qavat, 219-xona.

Web site: www.buxdu.uz

E-mail: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

Telegram raqami: +998 (94) 837-18-38.

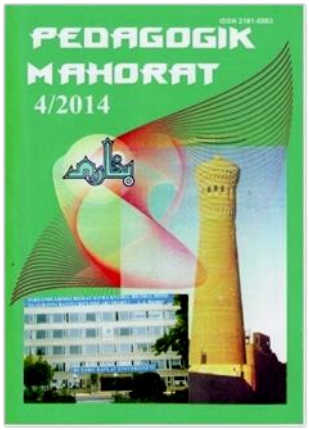

Buxoro davlat universiteti muassisligidagi
“PEDAGOGIK MAHORAT”
ilmiy-nazariy va metodik jurnali
barcha ta’lim muassasalarini
hamkorlikka chorlaydi.

Pedagoglarning sevimli nashriga aylanib ulgurgan “Pedagogik mahorat” jurnali maktab, kollej, institut va universitet pedagogik jamoasiga muhim qo‘llanma sifatida xizmat qilishi, shubhasiz.

Mualliflar uchun eslatib o‘tamiz, maqola qo‘lyozmalari universitet tahririy-nashriyot bo‘limida qabul qilinadi.

Manzilimiz: Buxoro shahri, M.Iqbol ko‘chasi 11-uy
Buxoro davlat universiteti, 1-bino 2-qavat, 219-xona

Tahririyat rekvizitlari:
Moliya vazirligi g‘aznachiligi
23402000300100001010
MB BB XKKM Toshkent sh. MFO 00014 INN 201504275
BuxDU 40011086006401709410035005

Pedagogik mahorat: rivojlanamiz va rivojlantiramiz!

PEDAGOGIK MAHORAT

Ilmiy-nazariy va metodik jurnal

2025-yil 6-son (117)

2001-yil iyul oyidan chiqa boshlagan.

OBUNA INDEKSI: 3070

Buxoro davlat universiteti nashri

Jurnal oliy o‘quv yurtlarining professor-o‘qituvchilari, ilmiy tadqiqotchilar, ilmiy xodimlar, magistrantlar, talabalar, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari hamda maktab o‘qituvchilari, shuningdek, keng ommaga mo‘ljallangan.

Jurnalda nazariy, ilmiy-metodik, muammoli maqolalar, fan va texnikaga oid yangiliklar, turli xabarlar chop etiladi.

Nashr uchun mas’ul:
Nigora SAYFULLAYEVA
Muharrir: Mexrigiyo SHIRINOVA
Musahhih: Sarvinoz RAXIMOVA

Jurnal tahririyat kompyuterida sahifalandi. Chop etish sifati uchun bosmaxona javobgar.

Bosishga ruxsat etildi 27.06.2025
Bosmaxonaga topshirish vaqti 28.06.2025
Qog‘oz bichimi: 60x84. 1/8
Tezkor bosma usulda bosildi.
Shartli bosma tabog‘i – 20,6
Adadi – 100 nusxa
Buyurtma № 21
Bahosi kelishilgan narxda.

“BUKHARAHAMD PRINT” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Bosmaxona manzili: Buxoro shahri, J.Ikromiy MFY, Hofiz tanish Buxoriy ko‘chasi, 190 B-uy.